

2015

XII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція

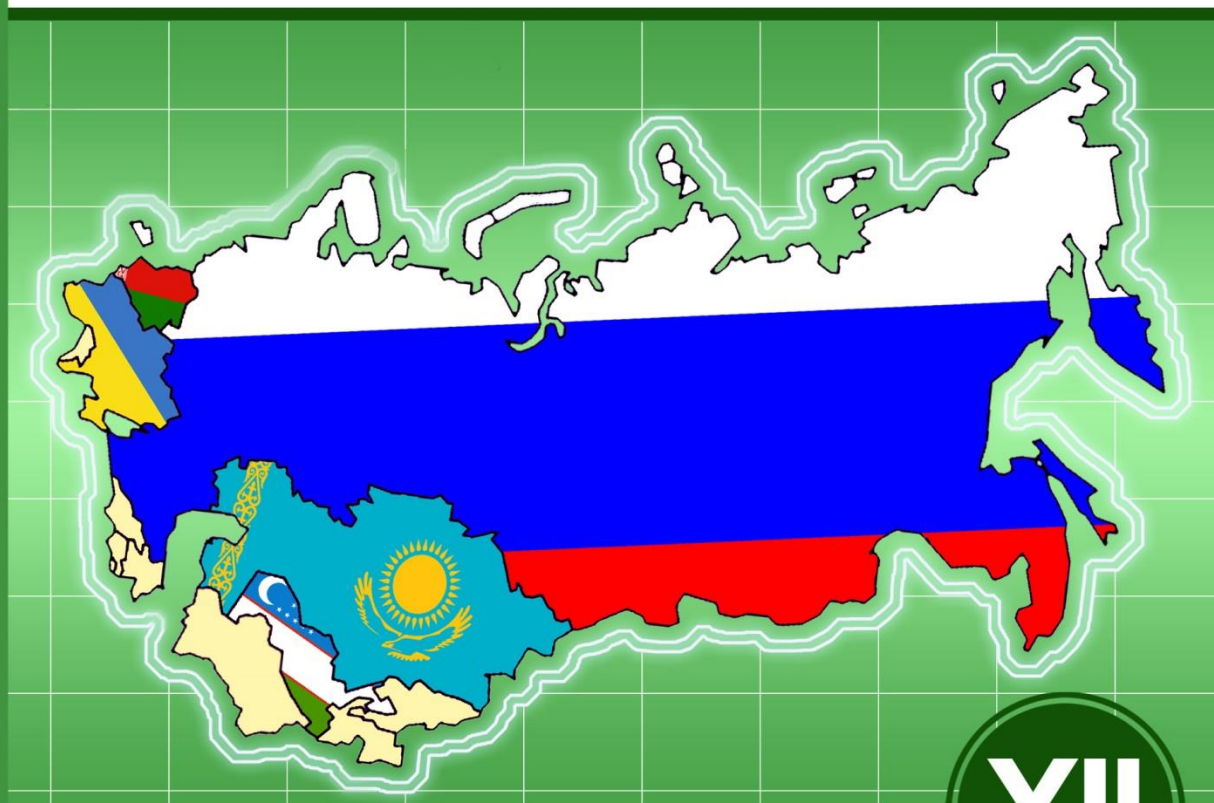
30-31 березня 2015 р.

ЧАСТИНА 2

Секції:

Економіка, Педагогіка, Філологічні науки

Проблеми та перспективи розвитку
науки на початку третього тисячоліття
у країнах Європи та Азії

Переяслав-Хмельницький
2015

XII

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний
університет імені Григорія Сковороди»

молодіжна громадська організація
«НЕЗАЛЕЖНА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДІ»

студентське наукове товариство історичного факультету
«КОМІТЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУЧАСНОСТІ»

МАТЕРІАЛИ

XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
**«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у
країнах Європи та Азії»**

30-31 березня 2015 р.

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЧАСТИНА 2

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ УКРАИНЫ
ГОСУДАРСТВЕННОЕ ВЫСШЕЕ УЧЕБНОЕ ЗАВЕДЕНИЕ

«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический
университет имени Григория Сковороды»

молодежная общественная организация
«НЕЗАВИСИМАЯ АССОЦИАЦИЯ МОЛОДЕЖИ»

студенческое научное общество исторического факультета
«КОМИТЕТ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ И СОВРЕМЕННОСТИ»

МАТЕРИАЛЫ

XII Международной научно-практической интернет-конференции
**«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в
странах Европы и Азии»**

30-31 марта 2015 г.

СБОРНИК НАУЧНЫХ РАБОТ
ЧАСТЬ 2

Матеріали XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 322 с.

Материалы XII Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015 г. – 322 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,
ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор исторических наук, профессор, действительный член НАПН Украины, ректор ГВУЗ
«Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет имени Григория Сковороды».

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;

Я.О. Потапенко – д.і.н., професор;

Т.М. Боголіб – д.е.н., професор;

Г.Л. Токмань – д.п.н., професор;

Н.В. Ігнатенко – к.п.н., професор;

В.В. Куйбіда – к.біол.н., доцент;

В.А. Вінс – к.псих.н.;

Ю.В. Бобровнік – к.і.н.;

С.М. Кикоть – к.і.н.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

С.М. Рик – к.ф.н., доцент;

Я.О. Потапенко – д.и.н., профессор;

Т.М. Боголиб – д.э.н., профессор;

Г.Л. Токмань – д.п.н., профессор;

Н.В. Игнатенко – к.п.н., профессор;

В.В. Куйбида – к.биол.н., доцент;

В.А. Винс – к.псих.н.;

Ю.В. Бобровник – к.и.н.;

С.М. Кикоть – к.и.н.

Члени оргкомітету інтернет-конференції:

Ю.В. Бобровнік,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Члены оргкомитета интернет-конференции:

Ю.В. Бобровник,

А.П. Король,

Ю.С. Табачок.

Упорядники збірника:

Ю.В. Бобровнік,

Ю.С. Табачок.

Составители сборника:

Ю.В. Бобровник,

Ю.С. Табачок.

СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА

Azamat Ahmedov
(Tashkent, Uzbekistan)

THE ROLE OF WATER RESOURCES IN THE AGRICULTURAL SPHERE OF KHOREZM REGION (UZBEKISTAN)

In this paper was analyzed on agrarian sector in Khorezm (Uzbekistan). The main idea of this paper is to analyze relationships between agriculture and productive process with water resources used by them. The first goal is to analyze estimating method of virtual water in rice plant, cotton and grain crops which highest water consumption.

On the analyzing process not only growing production which demanded less water, also it is too important opportunities to save water. On the way of saving environment and water resources, we based that changing more important to use water in agricultural sector and wide fields.

Almost all the fields of Khorezm region are irrigates, because of the less precipitation and the sandy soil. There is no possibility of farming with precipitation irrigation. As a result of efficient use of water resources there is change to increase the soil fertility and to make good harvest.

According to the fertile land of the region differ among districts. In the following 1-table rate of different districts were given according to their banitet. The average rate of banitet in the region is 53 there is no soil with rate 91-100%. Soil salinity with 81-90 rate exists in Gurlan and Khiva districts and the area of such soil is too small [1].

The rate of different districts were given according to their banitet

Table 1

№	Districts	high saline lands		middle high saline lands		middle saline lands		good lands		very good lands		Total	Average point
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X		
		BALL BANITETS											
		0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100		
1	Bogat			435	3860	2689	5834	3761	1625			18204	53
2	Gurlan			71	2653	3760	11058	6489	872	51		24954	55
3	Kushkupyr			687	4702	3585	10704	4790	1575			26043	53
4	Urganch		423	2094	9188	5300	12733	5041	3366			38145	54
5	Khazarasp		55	2353	8558	5661	7290	4213	252			28382	47
6	Khonka			919	5315	3829	6309	6003	1155			23530	51
7	Khiva			615	2999	2257	3981	4224	646	51		14773	53
8	Shavat			419	4198	2524	10310	5660	1820			24931	54
9	Yangiaryk			828	3399	2184	4376	3218	121			14126	50
10	Yangibazar		147	418	1424	3143	9457	5892	416			20897	54
Total area, ha			625	8839	46296	34932	82052	49291	11848	102		233985	53

Source: Department of Agriculture and Water Resource, Khorezm Region

The most fertility soil is in Gurlan and the least is in Khazarasp. Less banitet in Khazarasp district is caused the biggest in the country and the single in the region, Tuyamuyun water reservoir, and the district located to the reservoir nearer than the other districts and in Khazarasp, the level of ground water is higher.

Soil fertility in other districts almost the same. Mid level of soil fertility occupies most area of the region. 90% of soil in the region is salined and inclination of getting salined is high [2]. That's why in order to get good harvest in agriculture it is important to organize complex of melioration activities that reduces rate of soil salinization [3].

On Khorazm region the natural flow of drainage water is slow. The drainage system is unsatisfactory and that's why here vertical water circulation is high and this causes to salinization of ground water and ground. So here on agricultural use always it is important to do melioration activities: first of all to wash salt from soil and to improve ground water flow away.

One of the main reason decreasing of soil fertility is wind erosion in Khorezm region. It is very significant, especially, in sandy soils of the region, such kind of soil occupies 19,1% of the irrigated agricultural area. Indicators show decrease the amount of organic particles in soil lately, and this means that the potential fertility of soil degraded.

The reason of decrease of organic particles in soil crop diversification system isn't satisfactory, green manure isn't grown, and less usage of organic fertilizers.

According to the limit of agricultural and economical branches in the region 4685 thousand m³ water is delivered. 3450 thousand m³ water is delivered during vegetation period and 1235 thousand m³ water is delivered during non-vegetation period for salt washing and for other activities (table 2) [4].

Distribution of water resources in economic sectors

Table 2

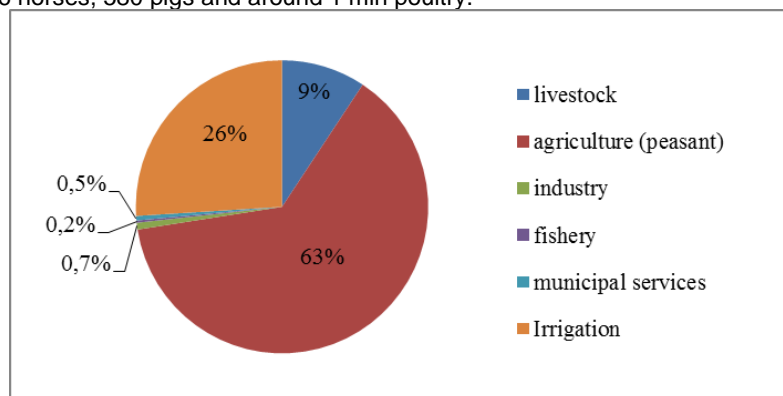
Sectors	Water demand, mln m ³	Share (%)
livestock	436.4	9.3
agriculture (peasant)	2961.0	63.2
industry	35.0	0.7
fishery	11.7	0.2
municipal services	23.3	0.5
irrigation system	1217.5	26.0
Total	4685.0	100

Source: Ministry of Agriculture and Water Resource

In Khorezm district there is 263 thousand ha irrigated area, 243,6 thousand ha is irrigated in fact. According to contract of government in irrigated areas cotton is produced in 93,9 thousand ha and cereal is produced in 33,2 thousand ha.

In 2009, 94 thousand hectare for cotton and 33,6 thousand hectare for wheat production. In 2008, cotton was produced 100,0 thousand hectare and 31,9 hectare was for wheat production.

In the region the main portion i.e. 63% water resources is for agriculture (pic. 1). Livestock makes up 9% of total water consumption, the main reason of this high member of cattle in householding. In livestock farms there are 53253 cattle, 18604 sheeps and goats, 486 horses, 580 pigs and around 1 mln poultry.

Pic. 1. Distribution of water resources on economic sectors

Because water shortage and improve water efficiency, lately, more water delivered for agriculture, livestock, industry and social services. 23,3 mln m³ water is spent for the public needs and municipal services. Main portion of this water is used in order to supply with hot water manufactures, organizations and block of flats in cities which are connected to the centralized heating system.

As the industrial branch of the region is not highly developed and lack of large factories, only 0,7 % of water is delivered for industry. In this field, the economy of the region can be developed, especially by manufacturing agricultural products. The portion of irrigation systems in water resources is 26% (pic. 1). Collector-drainage system is very important for the region. As the level of ground water is high, the probability of soil salinization is very high. That's why it is important to clean up the irrigation and drainage system.

In the region for the last year the water problems are getting more serious. As water level decreases in the river, water shortage is increasing and this causes to decreasing of crop yields and reducing of rice fields, which requires more water. To find methods of efficient water use is important for regional economy. The limits of water requirement of various crops in irrigation period in the region are given in the following table (Table 3).

Average Water Demand in Khorezm District

Table 3

Type of the crops	Water Requirement During the Irrigation Period (1000 m ³ / ha)
Cotton	5.6
Wheat and other cereal	4.5
Rice	26.2
Fruit and vegetables	6.3
Other market crops	8.4
Fodder (alfalfa, clover and others)	6.7

Author's calculate

As well, the distribution of water demand on months is also important on planning and forecasting of efficiently water use. As more attention was given on applying of optimization methods in planning crop yields, taking into account the water demand in irrigation period increases adequacy of the model to real life (Table 3).

In agricultural field in 2009 the volume of the production was 774,8 billion sums, including 340 billion sums was in livestock and 374,7 billion was in farming. During this period in the region totally 89,1 thousand tones of meat, 608,5 thousand tones of milk, 212,8 million pieces of eggs and 357.3 thousand tones of vegetables were produced.

According to the above, it is important to mention that, water deals leading part in the development of the region's economy. In condition of water deficiency, it is possible to increase economical input by organizing efficient water use, by reducing water waste and by producing fodder crops which require less water.

As well, in agriculture it is useful to establish water saving technologies for the crops which require more water. It is possible to decrease water demand in agricultural sector.

Reference list:

1. Department of Agriculture and Water Resource (2010) Annual Report.
2. A. Ahmedov (2011) 'Analyzing of virtual water consumption: producing and services sectors in the Republic of Uzbekistan'. Conference of TIIM.
3. Rahimbaev F. Melioration. Textbook – T.: "O'qituvchi"-1995 r.
4. Ministry of Agriculture and Water Resource, Protocol-25.03.2010.

Madina Asrarova
(Tashkent, Uzbekistan)

INTERNATIONAL BANKING

It is clear that international trade has become part of every people daily activities. Shops, supermarkets present various numbers of goods which is made in foreign countries. Many people all around the world enjoy driving cars produced in Germany, use iPhone, eat American fast foods such as hamburger, pizza, wear sportwear and shoes from nike, adidas, etc. In order to reach successful level in business, companies, organizations are required to make numerous processes that

also include huge risks and decisions. Trading outside domestic market can bring various business risks and uncertainties, but it is worthy since it could establish the business's long term future, because without international trade, business would be small and standard of living would be poor [1]. Sometimes, it has to call for partnership to compete in global markets. Hence banks also plays very important role and provide support required because every multinational business processes is going through international banks. On the other hand, banks also profit from entering to international market so they can increase the number of their customers and position themselves as one of the largest known organizations in the world.

Exchanging goods and services across international borders has become essential for the growth of globalization. Countries with strong intercontinental trade can control the world economy and is one of the main providers to the reduction of poverty. The basic benefits of international trade are that it provides greater sales volume, which brings higher income. Secondly, international trade presents higher competition can improve product's quality with the intention of meeting international standards. So such quality control equipment becomes available to domestic market which only does good to the clients. When product become less popular in domestic market, it can be sold in higher profit in international market which means the reliance on domestic market can be minimized, Working on solely market is very risky because as a consequence of financial crisis, natural disasters, change in states' policy, the companies may lose everything they have. Furthermore, it enables a nation to obtain goods which cannot be manufactured. At times, a state can generate the goods but only at higher cost. In scenarios like that it becomes better to import goods which benefits customers [2]. Due to the competition in multinational market, the producers try to produce goods and services at the minimum possible prices which boost market efficiency and gives advantage to customers all over the world. Developing profitable business opportunities for overseas always calls for the help and advices of the right people. The members of UZ Bank Group understand the problems and issues when expand the business into international level and can support them to position themselves successfully in international level [3].

It is clear that all nations over the world do not have identical demands. Demand for one specific product can be higher or lower in one country than the demand for same product in another country. Many products and services does not always suit to every country but only suit particular states because of various values, trading requirements, geographical location, currencies, cultural issues, and languages. So choosing the most suitable market or target market is considered as a crucial part of the business because it detects whether the company would be successful and profitable in future. Firstly, organizations should focus on the nature and type of the market. For instance, some businesses choose smaller markets as a useful way of expanding the business internationally such as Australia, Turkey due to easier and cheaper entry while others may prefer large markets such as China or the US with the aim of achieving their ambitions although it has bigger competition and more complex market [4]. Moreover, there is also a further factor to think about the quality, demand of the product and services, because it is always better choice to obtain a share of growing market rather than fighting for the share of the declining market. If there is higher level of competition in market, then it will be hard to enter to the market thus focusing on the states with less competition might be a better choice. It is always difficult for organizations and other business institutions to enter to markets which lack common ground so the degree of similarities to countries in which business is running can also play vital role. UZ Bank Group has strong presence in many states all over the world, so with the advanced technologies, specialists of the bank can provide solutions for identifying target market [5].

In today's modern and globalized market, the number of companies and organizations who wants to enter to global market is increasing at highest speed, because international trade can bring lots of benefits to the business such as higher income, reputation, etc. However, trading outside domestic market may also cause to several business risks so secured partnerships can be required. UZ Bank Group learns every business problems of its customers, studies their needs and provides the best solutions in any countries they take place as we allow your business to continue growing in both domestic and international market.

References:

1. www.econlib.org
2. www.economywatch.com
3. www.dailyyojo.com
4. www.dummies.com
5. www.managementstudyguide.com

Scientific supervisor:

The teacher of Tashkent Financial institute – Candidate of economy sciences, docent,
Ilhomova Yodgora Saidahmedovna.

Temurbek Usmanov, Jonibek Sattorov
(Tashkent, Uzbekistan)

INTERNATIONAL MONETARY FUND AND ITS ROLE IN INTERNATIONAL ECONOMY

Most people think of the IMF as an institution that provides emergency credits to countries that have found themselves in difficulties, either as a consequence of poor economic policies or through external circumstances, such as a sudden drop in commodity prices, or a financial crisis in a neighboring country. In return the country is obliged to impose painful austerity policies, usually involving reductions of budget deficits, through spending cuts or increased revenue (taxation), a rise in interest rates to reduce inflation, and an alteration of the exchange rate (a devaluation).

This view, while not inaccurate, gives only a partial picture of the reality of the Fund's operations, or of what it is supposed to do. Its mandate, as laid down in the first Article of Agreement in 1944 in Bretton Woods, NH, is very general: to promote international monetary cooperation, facilitate the growth of world trade, promote exchange rate stability, and to help to create a multilateral system of payments. In order to achieve these objectives, the Fund was supposed to provide short term balance of payments support to countries in need of additional international reserves.

The IMF has become an almost universal financial institution, with its membership rising from 44 states in 1946 to 184 at present. However, the members of the IMF do not have an equal voice. Each member contributes a quota subscription, as a sort of credit-union deposit to the IMF. Upon joining the Fund, a country pays 25 percent of its quota in the form of international currencies or SDRs and the remaining 75 percent in its own currency. The quota is the basis for

determining voting power: each member has 250 basic votes plus one additional vote for each SDR 100,000 of quota. The initial quotas of the original members were determined at the Bretton Woods Conference in 1944. The allocations were based mainly on economic size, as measured by national income and external trade volume. Quotas of new members have been determined by similar principles.

The IMF was created to: promote international monetary cooperation; facilitate the expansion and balanced growth of international trade; promote exchange rate stability; assist in the establishment of a multilateral system of payments; make its resources temporarily available to its members experiencing balance of payments difficulties; and shorten the duration and lessen the degree of disequilibrium in the international balance of payments of members. In order to carry out its mandate, the IMF has three primary areas of activity:

Surveillance is the process by which the IMF appraises its members' exchange rate policies within the framework of a comprehensive analysis of the general economic situation and the policy strategy of each member. Surveillance is carried out through annual bilateral consultations with individual countries, multilateral consultations in the context of the preparation of the World Economic Outlook, and enhanced surveillance for certain members.

Financial assistance includes credits and loans extended by the IMF to member countries with balance of payments problems to support policies of adjustment and reform. As of January 2001, the IMF had financial arrangements with 57 countries for an approved amount of approximately US\$44 billion.

Technical assistance consists of expertise and aid provided to member countries in several broad areas: design and implementation of fiscal and monetary policy; institution building (such as the development of central banks and treasuries); the handling and accounting of transactions with the IMF; collection and refinement of statistical data; training of officials at the IMF Institute and, together with other organizations, through the Joint Vienna Institute, IMF-Singapore Regional Training Institute, and the Joint African Institute. Technical assistance is provided through a number of IMF departments.

Monetary and Exchange Affairs Department focuses its assistance on central banking and exchange systems issues and on designing and improving monetary policy instruments.

Fiscal Affairs Department is chiefly responsible for providing advice on tax and customs administration, public expenditure management and budgeting, tax policy, pension reform and social safety net design, and public expenditure reviews.

Statistics Department helps members comply with internationally accepted standards of statistical reporting.

Legal Department provides assistance to members in drafting legislation and educating senior government lawyers, mainly in laws of central banking, commercial banking, foreign exchange, and fiscal affairs.

Treasurer's Department provides technical assistance on the IMF's financial organization and operations, the establishment and maintenance of IMF accounts, and accounting for IMF transactions and positions by members.

As mentioned previously, there is also a large training program that addresses all areas of interest to the IMF, that is provided in Washington, at regional institutes, and, from time to time, in member countries by the IMF Institute.

Advisory missions provide an important component of the IMF's technical assistance activities. They offer advice on monetary, fiscal, and statistical problems that often lie at the heart of the macroeconomic imbalances that countries wish to address. In addition, the IMF places experts in the field for periods ranging from six months to two years to assist in the implementation of policy reform recommendations.

Traditionally, IMF technical assistance has had a single, well-focused objective and a relatively short time span. However, in recent years, technical assistance projects have grown both larger and more complex. Time horizons have lengthened, and multiple sources of financing have been needed to underwrite costs. Large projects now may involve more than one IMF department and more than one donor.

Beginning in 1989, the IMF took formal steps to coordinate its technical assistance policies and cooperate with other multilateral and bilateral agencies to minimize conflicting advice and redundant activities. It also began to explore ways of complementing its own resources through various financing arrangements with other technical assistance providers. The cooperation has led to a more integrated approach to the planning and implementation of technical assistance. There are now comprehensive multiyear programs of technical assistance that are being implemented with the United Nations Development Program (UNDP), the World Bank, and the European Union. The Japanese government has continued to make annual contributions to the IMF technical assistance and scholarship programs.

Scientific supervisor:

The teacher of Tashkent Financial institute –
Candidate of economy sciences, docent, IlhomovaYodgora Saidahmedovna

Флора Абдиева
(Ташкент, Узбекистан)

УПРОЩЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ РЕГИСТРАЦИИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО БИЗНЕСА В УЗБЕКИСТАНЕ

В Узбекистане с первых дней независимости особое внимание уделяется созданию благоприятных условий для осуществления предпринимательской деятельности, предоставления льгот для ведения бизнеса, ограничению вмешательства государственных, в том числе надзорных и контролирующих органов, в деятельность предпринимательских структур.

Развитие сферы предпринимательства и малого бизнеса в Узбекистане строится на сформированной мощной законодательной и правовой базе, постоянном ее совершенствовании, системной государственной помощи в вопросах предоставления бизнесу льгот и преференций, техническом и технологическом переоснащении и модернизации производства[1].

Озвученная Президентом страны И.Каримовым на совместном заседании Законодательной палаты и Сената Олий Мажлиса Республики Узбекистан 12 ноября 2010 года Концепция дальнейшего углубления демократических реформ и формирования гражданского общества в стране стала очередным этапом развития предпринимательства. Президент отдельно указал на то, что многие существующие законы с учетом практики их применения и новых реалий развития рыночных отношений нуждаются в серьезном пересмотре.

В статье 53 Конституции Республики Узбекистан указывается, что государством гарантируется свобода экономической деятельности, предпринимательства и труда, правовая защита всех форм собственности, в том числе частной[2]. В развитие этой конституционной нормы, заложившей правовую основу для осуществления предпринимательской деятельности, приняты соответствующие законы, решения Президента страны и Правительства, в том числе Закон Республики Узбекистан «О гарантиях свободы предпринимательской деятельности» в новой редакции. Принятие данного закона обусловлено необходимостью дальнейшего стимулирования развития малого бизнеса и частного предпринимательства, предоставления большей свободы для их деятельности, упрощения механизмов создания хозяйствующих субъектов, а также стимулирование финансирования субъектов предпринимательства финансовыми организациями.

Отдельно следует отметить Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 20 августа 2003 года №357 «О кардинальном совершенствовании системы регистрационных процедур для организации предпринимательской деятельности»[3], которым предусмотрено резкое сокращение количества согласующих инстанций при оформлении и государственной регистрации субъектов предпринимательства, а также осуществление всех согласований в рамках одной инстанции. Данным постановлением была образована Инспекция по регистрации субъектов предпринимательства при хокимиятах районов (городов), и установлен порядок по государственной регистрации субъектов предпринимательства в органах юстиции и вышеуказанной инспекции при хокимиятах.

Кроме того, Постановлением Президента Республики Узбекистан от 24 мая 2006 года №ПП-357 «О внедрении уведомительного порядка государственной регистрации и постановки на учет субъектов предпринимательства» с 2006 года в республике осуществлен переход от разрешительной к уведомительной системе государственной регистрации субъектов предпринимательства, которая представляет собой ускоренную процедуру прохождения регистрации и рассмотрения представленных документов[3].

В свою очередь, Постановлением Президентом Республики Узбекистан от 12 мая 2011 года № ПП-1529 «О мерах по дальнейшему совершенствованию порядка организации и государственной регистрации субъектов предпринимательства» установлен минимальный размер уставного фонда для вновь создаваемых обществ с ограниченной и дополнительной ответственностью не менее сорокакратного размера минимальной заработной платы; осуществление государственной регистрации субъектов предпринимательства по их заявлению на основе типовых учредительных документов; ставка государственной пошлины за регистрацию в размере одной минимальной заработной платы; при регистрации субъектов предпринимательства отменено требование о предоставлении нотариально заверенных учредительных документов, за исключением предприятий с иностранными инвестициями и иных предприятий с участием иностранного капитала[3].

Указом Президента РУз от 18 июля 2012 года № УП-4455 «О мерах по дальнейшему кардинальному улучшению деловой среды и предоставлению большей свободы предпринимательству» дана критическая оценка современному состоянию деловой среды и принят целый комплекс мер, для сокращения, упрощения и повышения уровня прозрачности всех видов процедур, связанных с деятельностью предприятий, внедрения общепринятой в мировой практике системы критериев оценки условий ведения бизнеса и на этой основе дальнейшего повышения международного рейтинга уровня делового и инвестиционного климата страны[3].

Следует отметить, что за государственную регистрацию субъектов предпринимательства, создаваемых в труднодоступных и горных районах, регистрационный сбор взимается в размере 20% от установленного размера. Число вновь создаваемых субъектов предпринимательства в таких местностях традиционно меньше по сравнению с другими районами.

Немаловажным для совершенствования порядка регистрации субъектов предпринимательства является изучение зарубежного опыта в данной сфере.

В развитых и некоторых развивающихся странах имеется успешный опыт обеспечения государственной регистрации юридических лиц органами юстиции. В данных странах государственная функция по регистрации юридических лиц рассматривается как значимый этап, предвещающий вступление нового субъекта в различные правоотношения, в том числе налоговые, трудовые, гражданско-правовые, административные и т.д. Поэтому институт государственной регистрации признан в качестве имеющего правовой характер: при государственной регистрации осуществляется экспертиза представленных документов на предмет их соответствия законодательству, признаются права собственности и иные права на недвижимое имущество, возникают имущественные права и обязанности. Тем самым возложение на органы юстиции функций по совершению таких регистрационных процедур позволяет контролировать законность образования юридического лица, соответствие его учредительных документов требованиям правовых актов и вести учет юридических лиц как для целей налогообложения, так и в других установленных законом целях.

Так, органы юстиции Японии, Израиля, Казахстана и ряда других стран ответственны за государственную регистрацию юридических лиц. Например, в Казахстане органы юстиции осуществляют государственную регистрацию юридических лиц и учетную регистрацию филиалов и представительств. Министерство юстиции Израиля обеспечивает регистрацию компаний, товариществ и фирменных наименований, для чего в структуре министерства и в его подразделениях на местах имеются специальные отделы. Таким же образом государственная регистрация субъектов предпринимательства в Японии осуществляется со стороны Министерства юстиции и его территориальных органов.

В современном мире интернет всё глубже проникает в самые разные процессы нашей жизни. Удобства Интернета создают большое количество возможностей для усовершенствования и дальнейшего развития предпринимательской деятельности. В этом процессе принятие нормативных актов, позволяющих начать и вести успешный бизнес, не отходя от компьютера имеет важное значение в успехе предпринимателя. Поэтому одним из нововведений Правительства Республики Узбекистан в целях дальнейшего упрощения ведения предпринимательской деятельности является проведение государственной регистрации субъектов предпринимательства через Интернет.

До недавнего времени государственная регистрация предпринимательских субъектов представляла собой сложный и отнимающий много времени, а также сил механизм. Поэтому в целях ее упрощения в Узбекистане была введена государственная регистрация субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства через сеть интернет с использованием электронной цифровой подписи. Основой для нововведения послужило постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан № 312 от 25 ноября 2013 года «О мерах по внедрению механизма государственной регистрации субъектов предпринимательства через сеть интернет» [3]. В свою очередь это

постановление принято в соответствии с Указом Президента страны № УП-4455 от 18 августа 2012 года «О мерах по дальнейшему кардинальному улучшению деловой среды и предоставлению большей свободы предпринимательству». Теперь для государственной регистрации субъектов предпринимательства Узбекистана документы могут представляться не только в явочном порядке или посредством связи, но и по сети Интернет. Также постановлением Президента страны (№ ПП-2066 от 14 ноября 2013 года) данные изменения были внесены в «Положение об уведомительном порядке государственной регистрации и постановки на учёт субъектов предпринимательства» [3].

В соответствии с этими нормативными актами в Узбекистане начиная с первого января 2014 года государственная регистрация субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства осуществляется через Единый портал интерактивных государственных услуг Республики Узбекистан. Новая система открыла ряд возможностей для предпринимателей. В частности, данная система позволяет в режиме реального времени оформить учредительные документы на основе типовых форм, представленных на портале, усовершенствовать механизм взаимодействия отдельных государственных органов при присвоении субъектам предпринимательства идентификационного номера налогоплательщика и основного кода предприятий и организаций. При этом предусматривается выдача зарегистрированных учредительных документов и свидетельств о регистрации в электронной форме, что значительно упрощает порядок предоставления документов для государственной регистрации частных предпринимателей, который ранее осуществлялся при личном участии заявителя.

Подача заявления на регистрацию с приложением необходимых документов, а также выдача зарегистрированных учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации субъектов предпринимательства осуществляется в электронной форме с использованием электронной цифровой подписи. Здесь нужно отметить, что электронная регистрация, регулируемая рассматриваемым документом, не распространяется на кредитные организации. Для обеспечения возможности электронной регистрации, Государственный налоговый комитет и Государственный комитет по статистике до 1 января 2014 года предоставил всем регистрирующим органам возможность присвоения субъектам предпринимательства идентификационного номера налогоплательщика (ИНН) и кода ОКПО в режиме реального времени с использованием их соответствующих ведомственных сайтов в сети Интернет.

Электронная регистрация позволила усовершенствовать и сократить время взаимодействия и самих регистрирующих органов, налоговых служб и статистики, а также упростить процессы присвоения ОКПО и ИНН. Практически все необходимые учредительные документы, сертификаты, свидетельства можно предоставить и получить в электронном (или отсканированном) виде, а для обеспечения юридической значимости подписания пакета документов используется электронная цифровая подпись. Установлены максимальные сроки оказания данной услуги, которые составляют не более 3 рабочих дней.

Результатом оказания услуги является получение свидетельства о государственной регистрации юридического лица, учредительных документов с отметкой «зарегистрировано», эскизов печати и штампа, заверенные печатью регистрирующего органа. Более того, с использованием современных пластиковых карт, обеспечивается возможность уплаты установленного размера государственной пошлины за государственную регистрацию субъектов предпринимательства через сеть Интернет.

Литература:

1. Доклад Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова на открытии международной конференции «О роли и значении малого бизнеса и частного предпринимательства в реализации социально-экономической политики в Узбекистане». 12.09.2012 г.
2. Конституция Республики Узбекистан.
3. www.lex.uz – Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан.

С. Абдулхалилова
(Ташкент, Узбекистан)

СВОБОДНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЗОНЫ И ВЛИЯНИЕ ИХ НА РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА

Реализация широкомасштабных экономических реформ за годы независимости Узбекистана обеспечила создание в стране таких новых отраслей промышленности как автомобилестроение, бытовая электротехника, нефтегазохимическая отрасль, фармацевтика, содействовала полной модернизации и переориентировке на выпуск конкурентоспособных товаров с высокой добавленной стоимостью пищевую и легкую промышленность, химическую отрасль, производство строительных материалов и др.

С первых лет независимости Узбекистан избрал собственную модель развития, которая получила широкую известность в мире и признана в качестве «узбекской модели», на основе внедрения которой мы достигли модернизации и обновлению производственного потенциала Узбекистана, внедрению современных инновационных и высокоэффективных технологий, которых государство связывает и с расширением деятельности созданных в Узбекистане специальных индустриальных зон.

Кроме того, процесс глобализации, стирая границы в продвижении товаров и услуг, стирает и рамки конкуренции между странами. Если раньше страны конкурировали в пределах своего региона или континента, то в условиях ускоряющейся глобализации товаропроизводителям любой страны приходится конкурировать с производителями почти всего остального мира. В результате развивающиеся страны испытывают жесткое влияние конкуренции со стороны более развитых стран. Мировой финансово-экономический кризис еще больше усилил конкурентную борьбу на мировом уровне. Участились случаи демпинга, многие страны начали вести более агрессивную конкурентную политику в борьбе за привлечение иностранного капитала. По поводу этого, Президент страны И.А.Каримов подчеркнул, что важнейшей задачей на этом этапе является развитие конкурентоспособности национальной экономики.¹

¹ Каримов И. А. Доклад, посвященный итогам 2013 года и приоритетным направлениям социально-экономического развития страны в 2014 году.

Немаловажної специфікою СЭЗ является их влияние на ускорение развития и расширение экспортных возможностей страны, что в свою очередь влияет на увеличение валютных поступлений в бюджет, способствует трансферу технологий и современных управленческих ноу-хау, увеличению объемов привлекаемых иностранных инвестиций. В конечном счете, подобная активизация экономической, и в особенности внешнеэкономической деятельности приведет к повышению конкурентоспособности национальной экономики.²

Для реализации вышеуказанных целей и задач, направленных на социально – экономическое развитие страны, в 1996 году был принят Закон Республики Узбекистан «О свободных экономических зонах», ставший первым шагом по подготовке необходимого правового фундамента для создания СЭЗ. С учетом готовности экономики и его институтов было решено создать необходимую почву и в экономическом плане. Спустя 12 лет после принятия закона о свободных зонах в 2008 году по инициативе Президента Республики Узбекистан была создана первая свободная индустриально-экономическая зона (СИЭЗ) «Навои». На основе опыта по созданию СИЭЗ «Навои» и с учетом природно-экономического потенциала регионов, Указом Президента Республики Узбекистан от 13 апреля 2012г. УП-4436 была создана Специальная индустриальная зона «Ангрен».³

Немного спустя, в соответствии с меморандумом о взаимопонимании по реализации проекта создания Узбекско-Китайского промышленного парка в Узбекистане Указом Президента № УП-4516 от 18 марта 2013 года было принято предложение Министерства экономики, Министерства внешних экономических связей, инвестиций и торговли, Министерства финансов, хокимиятов Джизакской и Сырдарьинской областей о создании в Джизакской области специальной индустриальной зоны «Джизак» (СИЗ «Джизак») с филиалом в Сырдарьинском районе Сырдарьинской области.

Комментируя создание первой индустриально-экономической зоны в городе Навои, Президент страны И.А.Каримов заявил, что «первая полноценная свободная зона на пространстве СНГ окажет позитивное влияние на экономическое развитие не только Республики Узбекистан, но и всего Центральноазиатского региона в целом».

Сегодня в данных СИЭЗ приоритет отдается налаживанию производств широкого спектра высокотехнологичной, конкурентоспособной на мировых рынках продукции за счет внедрения современного высокопроизводительного оборудования и техники, технологических линий и модулей, инновационных технологий.

В качестве заключения можно сказать, что успешное создание и функционирование свободных экономических зон оказало существенное влияние на развитие экономики нашей страны в целом усовершенствовав отдельные отрасли включая: химическую, нефтехимическую промышленность; легкую и пищевую промышленность; добычи полезных ископаемых; производства строительных материалов; глубокую переработку минерально-сырьевых ресурсов и сельскохозяйственного сырья; развитие логистики; машиностроение.

К тому же, активно участвуя в развитие экономики страны и её экспортного, природно-ресурсного и индустриального потенциала свободные экономические зоны играют немаловажную роль быстрым темпам социально – экономического развития нашей страны.

**Ануарбек Аймен, Зиед Кермалиев
(Тараз, Казахстан)**

СОВРЕМЕННЫЙ БИЗНЕС НА ОСНОВЕ МАРКЕТИНГОВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ

Начнем с того, что слово «бизнес» (от формы «busy»-«занят») со времени своего рождения обрело во всех странах английского языка (прежде всего в США) множество родственных, но неодинаковых по смыслу значений: профессия, занятие, дело, предпринимательство (экономическая деятельность с целью извлечения прибыли); сделки; деловые круги; деловая жизнь; компании, а то и просто источник заработка...

Современный бизнес отличается тем, что она ориентирована не на максимально скорое получение наивысших прибылей, а на долгосрочную рентабельность и стабильность при умеренных прибылях, зачастую даже не достигающих среднего уровня. Иначе говоря, современное сочетание и взаимодействие монополии и конкуренции чаще всего проявляется не максимальных ценах и прибылях, а в острейшей борьбе за покупателя при помощи цен и маркетинговых рычагов.

Однажды Марк Твен пожаловался: «Мне редко удастся заметить выгодную возможность до того, как она перестает существовать». Такова судьба большинства организаций и компаний: они лишь наблюдают за тем, как конкурент делает то, о чем им следовало догадаться самим. Порой бывает ещё хуже – идея возникала в разговорах менеджеров, но так и не была окончательно сформулирована для серьезного рассмотрения. Мир полон самых разнообразных возможностей, и сметливые деятели рынка их отлично видят. Предположим, вы живете в стране, где производят хорошую, но дорогую мебель. Семьи с низким доходом, особенно молодые холостяки и юные супружеские пары, часто покупают мебель в кредит, сталкиваясь с большими трудностями при выплате долга. Есть ли в этой ситуации возможности для рынка? Конечно. Таким, где имеется потребность, существуют и возможности. Сообразительный менеджер может решить проблему двумя способами. Начнет выпускать более дешевую мебель, качество которой будет уступать мебели конкурентов. Или попытается найти способ производить качественную мебель, снизив её себестоимость и цену. Последний вариант более выгодный. Именно так поступили известный шведский предприниматель И. Кемперд – основатель компании «ИКЕА» в 2001 году крупнейшей мировой сети розничной продажи мебели.

После окончания Второй мировой войны Кемперд видел, что многие молодые семьи испытывали трудности при покупке дорогой шведской мебели. Для многих цены оставались недоступными из-за высокого качества и больших надбавок, начисляемых розничными торговцами, которые фактически не конкурировали между собой. Молодым людям приходилось брать кредиты под высокие проценты или покупать дешевую и не качественную импортную мебель.

² Кудратов З. Г. - библиографическое описание- Роль свободных экономических зон в развитии экономики Узбекистана / З. Г. Кудратов, Б. Б. Тошбоев, Ш. Т. Йулдошев // Молодой ученый. — 2014. — №4. — С. 552-557.

³ www.lex.uz- сайт Министерства Юстиции Республики Узбекистан.

Кэмпред нашел возможность предложить потребителям мебель высокого качества по существенно более низким ценам. Его стратегия состояла из пяти источников экономии:

1) розничная компания покупала или заказывала большие партии мебели, чтобы получить её по более низкой цене;

2) мебель была сконструирована таким образом, что легко разбиралась, вследствие чего резко упали затраты на перевозку;

3) заказчики могли посмотреть на мебель в собранном виде, сделать свой выбор (самообслуживанию), заплатить за покупку и отвезти её домой, сэкономив на доставке;

4) покупатели сами собирали мебель, снижая тем самым её стоимость;

5) магазины «ИКЕА» продавали мебель по низким розничным ценам, увеличивая объёмы продаж, в отличие от других магазинов, у которых были высокие розничные цены и, соответственно, низкие объёмы продаж.

Цены всегда влияют на величину предложения товаров в масштабах всей экономики, помогая предпринимателям решать, какие товары производить и в какие отрасли вкладывать средства. Маркетинг есть искусство использования рычагов для нахождения правильной стратегии.

2005 год был периодом резкого подъёма для сфер производящих услуги: ресторанов, розничных магазинов, салонов красоты и т.д. Теперь чтобы сохранить прежний уровень прибылей, компаниям сферы услуг необходимо повысить свою производительность, действуя более эффективно и используя преимущества новых технологий.

Мы должны знать потребитель всегда прав. Именно в этом случае можно рассмотреть фирму «Harris Queensway», которая первоначально занималась торговлей коврами. В 1957г. Она владела лишь тремя магазинами в Лондоне. Дважды фирма принимала решения о диверсификации своей деятельности: в 1980г. Она приобрела компанию по продаже мебели, и это новое отделение через семь лет имело уже более четырехсот торговых точек; в 1986г. «Queensway» приобрела фирму по продаже электротоваров и ещё одну компанию, которая занималась торговлей мягкой мебели. Прибыль фирмы «Queensway» стала стремительно расти: в 1986г. составила около 12 млн. ф.ст., через год превысила 40 млн. ф.ст. Однако ухудшение экономической конъюнктуры, ставшее заметным уже в 1988г., привело компанию к гибели: прибыль, полученная за три года, была сведена к нулю. Основатель компании, сделавший состояние на бумаге розничной торговли за последние несколько лет, покинул свое детище. Приобретения 1986г. были проданы. Попытка восстановить компанию в 1990г. провалилась. В этот период времени проблемы компании во многом зависели от сокращения расходов потребителей. В продажах мебели и ковров образовался застой, поскольку новые дорогие вещи большинство семей стали покупать лишь после износа старых.

Исследование показало, что цены на товары фирмы «Queensway» вполне сопоставимы с уровнем доходов потребителей. Но конкурирующие фирмы устанавливали более гибкие цены, предлагали разнообразные скидки, привлекательные кредиты, подкрепляемые интенсивным продвижением товаров. Находясь в большом убытке, фирма «Queensway» не могла снижать цены для роста продаж, что, в свою очередь, практически лишило её ассигнований на коммуникационную политику и кредиты поставщикам. Было отмечено, что улучшение дизайна практически не влияет на уровень продаж, поэтому розничные торговцы уделяли основное внимание складам, состоянию продаж, количеству и качеству предоставляемых покупателям услуг. Философия компании – «продавать то, что легко продается» – была прямо противоположна современному маркетингу.

Отраслевые маркетинговые исследования покупателей ковров и мебели показали, что эти товары начинают привлекать внимание людей, когда они переезжают в новый дом. Компания игнорировала принципы маркетинга – не консультировала покупателей и не изучала их предпочтения, а стремилась достигнуть роста продаж, изменяя цены.

Маркетинговый анализ есть искусство использования возможностей для нахождения, развития и получения прибыли.

Можно перечислить несколько методов нахождения путей улучшения уже существующих товаров или услуг. Здесь мы рассмотрим три метода: метод выявления проблем, метод выявления идеала и метод цепи потребления.

Метод выявления проблем. Множество товаров массового потребления и услуг люди принимают, не получая от них никакого удовлетворения. Используя метод выявления проблем, иными словами, расспрашивая людей, производители могут узнать о причинах неудовольствия. Например:

-Моя машина потребляет слишком много бензина.

-Мой тостер неудобно чистить

-Батарейка на моем телефоне быстро разряжается.

-Иногда я не могу найти пульт дистанционного управления телевизором.

Каждое заявление представляет собой рыночную возможность. Например, последнее заявление привело к тому, что «Магнавокс» добавил кнопку на телевизоре, при нажатии которой на пульте раздается сигнал и вы можете легко его найти. Следует добавить, что метод выявления проблем позволяет вносить улучшения, а не новшества.

Метод выявления идеала. Менеджер, проводя опрос потребителей, просит их представить себе идеальный товар или услугу. В ряде случаев оказывается, что пожелания покупателей достаточно просто реализовать.

Метод цепи потребления. Здесь менеджер просит потребителей составить схему последовательных действий при приобретении, использовании и ликвидации товара. Деятель рынка составляет карты «цепи потребления», а затем рассматривает каждый этап, чтобы выяснить, сможет ли компания ввести новые товары. Услуги или систему поощрения клиента. Профессор Сандра Вандерверми привела несколько примеров, используя аналогичную идею, которую она назвала «Цикл деятельности потребителя».

Конкуренция между предпринимателями, должно существовать всегда. Усиление конкуренции между регионами на различных рынках товаров и услуг, а также усиливающиеся процессы дифференциации регионов по качеству жизни остро ставят вопрос о повышении их конкурентоспособности.

Конечной целью любого маркетингового исследования должно быть формирование оптимальной стратегии и тактики действий с учетом реально сложившихся и вероятных в перспективе, с одной стороны, комплекса условий и факторов рынка, а с другой – возможностей.

Мы должны производить и предоставлять услуги:

-во первых, для удовлетворения потребностей покупателей;

-во вторых, для получения прибыли.

Только в таком распорядке мы можем удерживать позицию конкурентоспособных предпринимателей и достигнуть успеха в будущем.

Литература:

1. Казахстанский путь – 2050. Книга 1. Экономика Казахстана в XXI веке № Коллективная монография/ Под общ. ред. Б.К.Султанова.-Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2014. – 244с.
2. Маркетинг: учебник для студентов, обучающихся по специальности 080111 – «Маркетинг»/ А.П.Панкрухин.-5-е изд., стер.-Москва: Омега-Л, 2007.-656с.
3. Маркетинг в третьем тысячелетии: Как создать, завоевать и удержать рынок/ Ф.Котлер; Пер. с англ. В.А.Гольдича и А.И.Оганесовой; Науч. Ред. и авт. вступ. Ст. Б.А.Соловьев.-М.: ООО «Издательство АСТ»,2001.- 272с.
4. Современный бизнес: Учебник в 2 т. Т. 1: Пер. с англ./ Д.Дж. Речмен, М.Х.Мескон, К.Л.Боуви, Дж.В.Тилл.- М.:Республика,1995.-431с.
5. Маркетинг: Учебник, практикум и учебно – методический комплекс по маркетингу/ Р.Б.Ноздрева, Г.Д.Крылова,М.И.Соколова,В.Ю.Гречков.-М.:Юристъ,2000.-568 с.

Н.А. Алимджанова (ТГЭУ, Узбекистан)
Ш.Ш. Файзиев (ТФИ, Узбекистан)

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ

Рынок ценных бумаг, как и любой другой рынок, представляет собой систему экономических отношений по поводу купли-продажи, где сталкиваются спрос и предложение и определяется цена. Величина рынка, как известно, непосредственно связана со степенью специализации общественного труда. Этому полностью соответствует рынок ценных бумаг, который тоже развивается вследствие роста специализации эмитентов и инвесторов, т.е. продавцов и покупателей товара "ценная бумага". С одной стороны, растет число эмитентов, осуществляющих эмиссии ценных бумаг; с другой стороны, все более дифференцируются их виды, увеличиваются масштабы их обращения, расширяется круг инвесторов.

Наиболее существенные тенденции развития рынка ценных бумаг обычно группируются следующим образом:

- концентрация и централизация капиталов и организаций;
- формирование мирового рынка ценных бумаг;
- компьютеризация;
- коммерциализация фондовых бирж;
- секьюритизация;
- рост уровня организованности и регулируемости;
- нововведения;
- увеличение капитализации.

Тенденция к концентрации и централизации – общерыночная тенденция, которая на рынке ценных бумаг проявляется в укрупнении (по числу работников, капиталов, филиалов и т.п.) организаций профессиональных посредников и в сокращении их количества, включая число функционирующих в каждой стране фондовых бирж. Указанные организации становятся все более мощными по размерам собственного капитала и привлекаемым капиталам своих клиентов; разрастается их филиальная сеть как внутри своей страны, так и за рубежом; они становятся все более многофункциональными, и спектр услуг, которые они предоставляют на рынке, становится все более широким; идет процесс их слияния как между собой, так и с другими финансовыми и банковскими структурами.

Формирование мирового рынка ценных бумаг связано с процессом формирования единого мирового хозяйства. Это тот локомотив, который движет вперед рыночный процесс в целом. Объединение национальных рынков ценных бумаг в мировой практике идет по таким направлениям, как обеспечение возможности для любого инвестора оперировать с ценными бумагами, независимо от их национальной принадлежности; тесная связь национальных рынков между собой благодаря современным средствам связи и организации банковских расчетов в мировом масштабе; переход на единые стандарты деятельности на фондовых рынках развитых стран и их общее регулирование и т. п.

Компьютеризация. Современный рынок ценных бумаг уже невозможен без его широчайшей компьютеризации, которая обеспечивает как заключение, так и обслуживание огромного количества ежедневно заключаемых сделок с ценными бумагами. Компьютеризация является основой для ряда нововведений на рынке ценных бумаг.

Секьюритизация – это тенденция вовлечения все больших капиталов, независимо от форм их существования, на рынок ценных бумаг путем кратковременного или длительного представления их в форме тех или иных видов ценных бумаг. Особенно это относится к капиталу, который по разным причинам находится в данный момент в малоактивной форме, например, в виде недвижимого имущества, как-то: жилья, основных производственных фондов, запасов сырья длительного характера и т. п. Выпуск разнообразных облигаций или других долговых ценных бумаг на базе такого имущества позволяет ускорять оборот такого капитала, получать дополнительный доход, расширять рынок и его возможности.

Усиление регулирования и контроля, прежде всего со стороны государства, за рынком ценных бумаг объясняется той огромной ролью, которую он играет в современную эпоху, а потому надежность этого рынка, степень доверия к нему со стороны всех его участников должны только возрастать и усиливаться. Обратной стороной этого процесса считают его «фискальный» характер, т. е. одновременно расширяются возможности государства по сбору налогов с участников данного рынка.

Нововведения на рынке ценных бумаг охватывают следующие направления:

- создание все новых инструментов данного рынка;
- создание новых систем торговли ценными бумагами;

- совершенствование инфраструктуры рынка.

В основе рыночных нововведений лежит, с одной стороны, компьютеризация всех сторон рыночных процессов как материальная основа для создания все новых инструментов и механизмов рынка, а с другой – усиление нестабильности на рынке и в силу этого необходимость создания указанных инструментов и механизмов для борьбы с различными и все увеличивающимися по количеству и размерам рыночными рисками.

Мастура Аллаярова, О.Р. Умаралиев
(Гулистан, Узбекистан)

МАЛОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Важным направлением развития новых организационных форм создания материальных благ, конкурентоспособности товаров, повышения эффективности хозяйствования в условиях экономических преобразований является формирование малого предпринимательства.

Малое предпринимательство является основой рыночной экономики развитых стран. На долю малого предпринимательства приходится основной вклад в производство национального дохода, в его структурах создаются новые рабочие места, занятые в нем выступают главными налогоплательщиками, они же будучи представителями среднего класса, служат социальной опорой правительства. В числе особенностей малого предпринимательства можно перечислить быструю окупаемость капитальных вложений, ориентацию производителей на региональный рынок, гибкое реагирование на изменение спроса. Развитие малого предпринимательства является приоритетной сферой государственной экономической политики.

В условиях рыночной экономики повышение занятости населения является стратегически важной задачей, так как занятость – это один из ресурсов стабильного роста экономики и социального благополучия населения.

Одним из направлений решения вопросов занятости, направленным на активизацию неиспользуемого трудового и предпринимательского потенциала населения является создание условий для развития малого бизнеса. В результате за последние двенадцать лет доля малого бизнеса в структуре валового внутреннего продукта возросла с 31,1 до 56 %, уровень занятости в этой сфере с 49,7 до 76,5 % общего числа занятых в отраслях экономики [1].

Следует учитывать то обстоятельство, что малое предпринимательство имеет свои особенности, определяющие перспективы развития экономики.

Первая из них состоит в том, что здесь во всем большей мере концентрируются квалификационные кадры, перешедшие или желающие перейти на малые предприятия из государственных предприятий, организаций и учреждений.

Вторая особенность вытекает из особого места на рынке труда слабо защищенных групп населения (пенсионеры по возрасту, инвалиды, женщины), которые хотели бы связать свою трудовую деятельность с различными предпринимательскими структурами.

И, наконец, третьей особенностью является достаточно высокая потребность в гибких формах занятости.

Малый бизнес имеет ряд экономических достоинств, поскольку он:

1. часто является исходным пунктом развития нового вида производства или обслуживания;
2. способен дать человеку возможность приобрести опыт, который затем может быть применен в более широком масштабе;
3. имеет преимущества перед крупными предприятиями в удовлетворении местных – специфических потребностей;
4. предоставляет такие виды услуг, для которых необходимо знать вкусы отдельных покупателей;
5. способен перерасти в средние и крупные;
6. способен изготовить индивидуализированную продукцию.

Опыт работы небольших предприятий за рубежом показал их эффективность и выгодность по сравнению с предприятиями гигантами, поскольку малой экономике присуща высокая маневренность, чуткое реагирование на спрос населения, лучшее использование местных сырьевых ресурсов и отходов производства. Что, в целом, подтверждает и отечественная практика.

Приоритетными направлениями развития малого предпринимательства в отраслевом хозяйстве Узбекистана является:

- производство, переработка и хранение сельскохозяйственной продукции;
- обслуживание агропромышленного комплекса, производство продукции для его обеспечения;
- производство товаров народного потребления, продуктов питания и предоставление коммунально-бытовых услуг населению;
- изготовление строительных материалов, развитие индивидуального жилищного строительства;
- производства средств медицинского назначения;
- разработка и внедрение новейших достижений науки и техники;
- производство новых видов продукции, заменяющих ее импортные поставки.

Роль субъектов малого бизнеса и частного предпринимательства в повышение степени занятости населения велика. Действительно, предприниматель, вкладывая собственные средства в сферу производства, увеличивая свои доходы, одновременно создает для других членов общества материальную базу для обеспечения работы и получения дохода.

Серьезные позитивные изменения произошли в структуре малого бизнеса и предпринимательства благодаря продуманной и рассчитанной на долгую перспективу государственной программе по стимулированию, развитию малого бизнеса.

Мировой опыт подтверждает, что одним из ключевых элементов рыночной экономики выступает малый бизнес и предпринимательства. В развитых странах малый бизнес является неотъемлемой частью рыночного хозяйства.

Никакая «здоровая» экономическая система не может обойтись без баланса большого и малого бизнеса. Малые предприятия играют ведущую роль в изменении структуры форм собственности, поскольку фактически

представляют частные интересы. В условиях массового закрытия государственных предприятий и стремительного роста безработицы развитие малого предпринимательства может создать много возможностей для повышения занятости населения, роста его доходов и потребительского спроса.

В большинстве стран малыми считаются предприятия, которые отвечают определенным признакам, а именно качественным: предприятие является независимым, им руководят владельцы или совладельцы и не может существенно влиять на цены и объемы в своей отрасли. И количеством: законодательно установленным критериям. В целом в мире есть свыше 50 определений малого предприятия. Каждая страна пользуется собственным набором критериев, который отвечает его национальным особенностям развития.

В малом бизнесе частная форма собственности является самой эффективной, поскольку она создает оптимальную среду для построения сильного демократического правового государства и гражданского общества с устойчивой социально ориентированной рыночной экономики. Частная собственность имеет свое назначение в экономической системе. Она играет особую роль, которую не могут заменить другие. Существование частной собственности продиктовано объективными законами человеческой природы: индивид принимает окружающий мир, прежде всего, через призму собственных потребностей. Преимущественно частные предприятия демонстрируют лучшие показатели деятельности, чем государственные. В целом мировой опыт свидетельствует, что коллективная и государственная формы собственности не очень «прижились» на почве малого бизнеса.

Для обеспечения занятости населения в 2014 году в республике было создано свыше 970 тысяч рабочих мест, из них 62 процентов – в сельской местности, трудоустроено более 500 тысяч выпускников профессиональных колледжей.

Поскольку развитие ускоренными темпами именно сферы малого бизнеса является одним из важнейших факторов наполнения внутреннего рынка конкурентоспособной и качественной продукцией, создание новых рабочих мест, прежде всего для молодежи и обеспечения на этой основе увеличения доходов и повышения благосостояния народа.

В целях дальнейшего стимулирования развития малого бизнеса и частного предпринимательства, создания благоприятных условий для широкого вовлечения в предпринимательскую деятельность молодежи, прежде всего выпускников профессиональных колледжей, академических лицеев и высших образовательных учреждений Президентом Республики Узбекистан 28 июля 2011 года был принят Указ «О дополнительных мерах по вовлечению выпускников образовательных учреждений в предпринимательскую деятельность» [2].

Этим Указом предусмотрено, что в случаях, когда при заключении микрофирмами и малыми предприятиями трудовых договоров с выпускниками профессиональных колледжей, академических лицеев и высших образовательных учреждений республики предельный норматив среднегодовой численности занятых работников, установленный законодательством, превышает не более чем на 20, 0 %, за ними сохраняются льготы, гарантии и права, предусмотренные для микрофирм и малых предприятий. Этим Указом не только гарантируются права субъектов малого бизнеса, но и предоставляются возможности молодым специалистам сразу после окончания учебных заведений активно заниматься предпринимательской деятельностью.

Сегодня мировая экономика переживает так называемый «бум» малого предпринимательства. Он предопределен углублением специализации и модернизации производства; ростом роли услуг в экономике; проведением приватизации и уменьшением регулирующей роли государства, обеспечением государством свободы предпринимательской деятельности расширением государственной поддержки малого бизнеса и т.д.

Так, с 1 января 2012 года ставка единого налогового платежа для малых предприятий, работающих в сфере промышленности, снижена с 6% до 5 %, а предприятия, оказывающие финансовые, бытовые и прочие услуги, освобождены от уплаты единого налога сроком на три года. При этом дивиденды учредителей малых предприятий направляемых на инвестиции и на расчеты за полученные ранее кредиты, освобождены от налогообложения сроком на пять лет.

Сфера малого предпринимательства является источником доходов не только для самих предпринимателей. Субъектами малого бизнеса создается много рабочих мест, и то, что в настоящее время в этой сфере трудится свыше 76,0 % об общей численности занятого населения страны, говорит о большом вкладе предпринимателей в решение вопросов обеспеченности занятости населения.

Таким образом, политика в сфере малого бизнеса и частного предпринимательства в Республике Узбекистан решает не только задачи роста рассматриваемой сферы, но и в целом социально-экономического роста страны, формирования её конкурентоспособности и динамичного развития.

Литература:

1. Доклад Президента РУ Ислама Каримова об итогах социально-экономического развития страны на 2014 год и об основных приоритетах на 2015 год. Газета. Правда Востока. 17 января 2015 года.
2. Указ Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова «О дополнительных мерах по вовлечению выпускников образовательных учреждений в предпринимательскую деятельность» от 28 июля 2011 года.
3. Горфинкель В.Я., Поляк Г.Б. Предпринимательство. – Москва: Юнити-Дана, 2010.

Б.М. Асанов, Р.Е. Құралбаева
(Қазақстан, Алматы қ.)

АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ МӘСЛЕЛЕРІ МЕН ШЕШУ КЕЗЕҢДЕРІ

Азық-түлік қауіпсіздігі проблемасы кез-келген мемлекеттің орнықты дамуына әсер ететін факторлардың бірі ретінде ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды тетігі болып қалады.

Бәрімізге белгілі, Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев 2012 жылы 14 желтоқсанда еліміздің келешегіне айқын бағдар көрсеткен, XXI ғасырдағы басты міндеттерді қамтыған «Қазақстан-2050» Стратегиясын жария етті. Елбасы Н.Ә. Назарбаев әлемдегі үшінші сын-қатер деп жаһандық азық-түлік қауіпсіздігіне төнетін қатерді атады. Президент Н.Ә. Назарбаев өз сөзінде жер-жаһанда халық саны өсуінің жоғары қарқыны азық-түлік проблемасын күрт шиеленістіре түсетінін, бүгінгі өзінде әлемде миллиондаған адам аштыққа ұшырап, миллиардқа жуық адам тағамның ұдайы жетіспеушілігін бастан кешіріп отырғанын еске салып өтті [1].

Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету – қажетті деп саналатын барлық отандық өнім түрлеріне халықтың еркін қол жетімділігін қалыптастыру, импортқа тәуелді болмау дегенді білдіреді. Бұл ұғымның көптеген анықтамалары бар және түрлі елдерге қарағанда, бірқатар өзіндік ерекшеліктері де бар. Ол қоғамның барлық мүшелерінің денсаулығын және белсенділігін сақтау үшін жеткілікті мөлшерде қоректену мен азық-түлік ресурстарын пайдаланатындай жағдайды қалыптастыруды қарастырудан бастап, азық-түлік қауіпсіздігінің макроэкономикалық жағдайымен, қоғамдық өндірістің тиімділігімен, халықтың табысымен, экономиканың азық-түліктік секторымен анықталады [2].

Қазақстанның АӨК іскерлік кеңесі төрағасы А.Евниев өз сұхбатында «Азық-түлік қауіпсіздігінің үш деңгейі бар. Біріншіден, әр мемлекетте қолжетімділік болуы тиіс, яғни өнім мемлекеттің өзінде өндірілуі керек немесе ондай жағдай болмаса шетелден әкелінуі қажет. Екіншіден, азық-түлікті халықтың сатып алуға мүмкіншілігі болуы керек. Басқаша айтқанда, азаматтың өз қаражатына азық-түлік қоржынын нарықтық бағамен алуға шамасы келуі тиіс. Ал үшінші деңгейде азық-түлік сапасы жоғары болуы қажет. Бұл ретте, зертханалық тексерістерді өткізу сынды мемлекеттің арнайы жүйесі болғаны маңызды. Біздің мемлекетіміз бүгінгі күні өзін-өзі азық-түлікпен қамтамасыз етіп отыр. Дегенмен, бұл салада азық-түліктің нақты әр түріне қатысты жұмыс болуы қажет» дегені белгілі [3].

Мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігі дәрежін сипаттау үшін бағалаудың бес баллдық жүйесін ұсыну мүмкін. Бағалар қоректік заттарды өндіретін салалар мүмкіншілігін, олармен халықтың қамтамасыз етілу дәрежесін, тамақ өнімдерінің сапасын, оларға қоғамның барлық топтарының қол жетерлік деңгейін, азық-түліктің стратегиялық қорын арттыру жөніндегі көлемі мен мүмкіндіктерін, өндіріс және ғылыми-техникалық база жағдайын, сондай-ақ қоршаған ортаны сақтау мен жақсартуды ескеру арқылы айқындалады.

Аталған жүйеге зейін қоя отырып, мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін сараптаудың келесі төрт сипаттамасын ұсынуға болады.

Азық-түлік қауіпсіздігі толық қамтамасыз етілген елдер, егер:

- халық жынысы, жасы, еңбек жағдайы, ұлттық дәстүрі және аймақтың табиғи-климат ерекшеліктері ескерілген, ғылыми негізделген норма бойынша отандық өндірісте өндірілген экологиялық таза, денсаулыққа пайдалы тамақ өнімдерімен қамтамасыз етілсе;

- тамақ өнімдері бағалары барлық адал еңбекшілерге, көп балалы отбасыларға, зейнеткерлерге олардың кәсібіне тәуелсіздікте қол жетерлік болған жағдайда;

- сұрапыл апаттар, соғыс немесе басқа да төтенше жағдайлар болған кезде азық-түліктің стратегиялық қоры жасақталған болса және осы қор қоректік заттарды мөлшерлеп бөлуді енгізген жағдайда, елдің аштықтан кемінде бес жыл аулақ болуына мүмкіндік берсе (мысалы: қазір АҚШ-та осындай мерзімге астық қоры құрылған);

- әртүрлі апаттар мен соғыстар кезінде басқа елдерге азық-түлік жәрдемің беру және қорды көбейту үшін тамақ өндірісін арттыруға мүмкіндік беретін агроөнеркәсіптік кешен, балық және орман шаруашылығы орнықты дамыса;

- ғылым әлемдік жоғары жетістіктер деңгейінде болса, сонымен қатар шаруашылық салаларын техниканың, технологияның ең жаңа үлгілерімен қамтамасыз етсе, мал мен өсімдіктің геноқорын жақсартуға ықпал етсе, сондай-ақ барлық сфералардың дамуы мен қоғам қызметінің болашағына анық болжам жасай алса;

- табиғат қорғау және табиғатты қайта қалпына келтіру саясаты мен тәжірибесі өмір сүру ортасын жақсартуды және сақтауды қамтамасыз етсе.

Азық-түлік қауіпсіздігі негізінен қамтамасыз етілген елдер, егер:

- жоғарыда аталған 3-ші тармақтан басқа барлық жағдайлар қамтамасыз етілсе, яғни стратегиялық қор жасақталып, бірақ олар халықты төтенше жағдайлар болған кезде азық-түлікпен бес жылға дейінгі мерзімге қамтамасыз етсе.

Азық-түлік қауіпсіздігі жарым-жартылай қамтамасыз етілген елдер, егер:

- халық отандық азық-түлік өнімдерімен 85%-ға қамтамасыз етілсе, сондай-ақ осы өнімдер экологиялық таза және денсаулыққа пайдалы болса. Бұл мөлшер халықаралық Азық-түлік және ауылшаруашылығы ұйымы қабылдаған көрсеткішке жуық.

- тамақ өнімдері бағасы бұқара халықтың көп бөлегіне қол жетерлік болған жағдайда;

- азық-түліктің стратегиялық қоры шектеулі болса және төтенше жағдайлар болған кезде халықты орнықты қамтамасыз етуді қамсыздандыра алмаса;

- өндіріс қуаты азық-түлік өндіруді арттыруға мүмкіндік берсе;

- ғылыми-техникалық база әлемдік жоғары жетістіктер деңгейінен артта қалғанымен, даму бағытында болса;

- табиғат қорғау шаралары іске асырылғанмен, өмір сүру ортасын қайта қалпына келтіру қарқыны жеткіліксіз болса.

Азық-түлік қауіпсіздігі қамтамасыз етілмеген елдер, егер:

- халық экологиялық таза және пайдалы отандық азық-түлік өнімдерімен 60-80%-ға қамтамасыз етілсе;

- тамақ өнімдерінің бағасы еңбекші халықтың негізгі массасына қол жетерлік болмаса;

- азық-түліктің стратегиялық қоры жұтаң немесе жоқ болса;

- өндіріс қуаты азық-түлік өндіруді арттыруға мүмкіндік бермесе;

- ғылыми-техникалық база дамымаса;

- табиғат қорғау шаралары қоршаған орта жағдайына сәйкес келмесе [4].

Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігі мәселелерін шешу кезеңдермен айқындалғаны дұрыс деп ойлаймыз.

Бұл бағытта мемлекеттік реттеу жүйесінің келесі маңызды элементтері орындалуы тиіс: халықтың төлем қабілетті сұранысын ынталандыру; монополияға қарсы реттеу және салалардың бәсекеге қабілетті әлеуетін көтеру; нарықтық инфрақұрылымды дамыту; мемлекеттік интервенцияларды жүргізу жолымен азық-түлік нарығында тұрақты конъюнктураға қолдау көрсету; ауылды несиелермен қамтамасыз ету және т.б.

Бұдан басқа Қазақстандағы азық-түлік қауіпсіздігін арттыру үшін төмендегі шаралар жасалуы қажет: Қазақстанда азық-түлік саласына терең талдау жасап, әр өнім түрі бойынша елімізде өндірілу, сырттан әкеліну көрсеткіштерін есептеу. Бұл ретте азық-түлік түрлерінің өзіндік құны мен бәсекеге қабілеттілігі шарттарын ескеру керек; талдау қорытындысы бойынша әрбір салаға бөлінетін қаржы, әкімшілік, жер, кадр ресурстары мәселелеріне қатысты нақты шешімдер қабылдау және оны орындауда жауапты тұлғаларды бекіту; ішкі нарықты қамтамасыз ету үшін өндірілетін азық-түлік түрлерінің тек қоймаларда есеп беру үшін сақтап қоймай, жоғары сапалы болуын қамтамасыз ету; азық-түлік сапасына зерттеулер жүргізіп, белгілі бір жүйеге келтіру; әр облыс, әр қалада азық-түлік қауіпсіздігі бойынша шағын аймақтық кластерлер құру.

Әдебиеттер:

1. Ө.Тойбаев, Азық-түлік қауіпсіздігі ең өзекті мәселеге айналып келеді. Егемен Қазақстан газеті, 17.01.2014ж.
2. М.Ш. Кенжеболатова, Еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі кейбір өзекті мәселелер, ҚазАТУ Ғылым жаршысы – 2014. – №1 (80). – Б.153-162
3. «www.bnews.kz», Д. Құлмағанбетова, Қазақстанда азық-түлік қауіпсіздігін жақсарту үшін шағын аймақтық кластерлер құру қажет
4. А.Д. Демеев Шөл – ауыл шаруашылығы – азық-түлік қауіпсіздігі: өзара байланысы, өзара әсері, өзара тәуелділігі: Монография. – Алматы, 2008.-284 б.

Дилмурод Баймирзаев
(Наманган, Узбекистон)

КИЧИК БИЗНЕСДА АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ ОШИРИШ

Аҳоли бандлигини таъминлаш жамият ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг энг муҳим шартларидан бири ҳисобланиб, иқтисодиётда алоҳида аҳамият касб этади. Ўзбекистонда аҳолини иш билан таъминлашни янада яхшилаш ва унинг фаровонлигини оширишнинг энг муҳим йўналишларидан бири бу – кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантириш ҳисобланади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: “аҳоли бандлигини таъминлаш ва янги иш ўринларини ташкил қилиш муаммосини ҳал этиш... яқин истиқболда мамлакатимизни муваффақиятли ва барқарор ривожлантиришнинг алоҳида устивор йўналиши ва ҳеч муболағасиз энг муҳим шартидир”, – деб таъкидлаб ўтишлари мазкур вазифанинг долзарблигини белгилаб беради.

Тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш бозор иқтисодиётининг асосий ҳаракатлантирувчи кучи ҳисобланган кичик мулкдорлар синфини шакллантиришга, мамлакатимиз бозорини истеъмол товарлари ва турли хизматлар билан бойитиш имкониятини яратишга, ҳар бир оила даромадини кўпайтиришда ҳамда янги иш ўринларини яратиш эвазига ишсизлик масаласини ҳал этишга замин яратади. Кичик бизнесда аҳоли бандлиги бошқа иқтисодий фаолият кўринишларидаги бандлик каби бандлиқнинг ижтимоий шакли сифатида тан олинмоқда. Айнан кичик бизнесда аҳоли бандлигини ошириш бугунги кунда мамлакатимизда муҳим ижтимоий вазифалардан бири ҳисобланган – ишсизлик муаммосини ҳал этиш имконини бермоқда.

Жумладан, республикаимизда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш бўйича қўрилган чора-тадбирлар натижасида фермер ва деҳқон хўжалиқларини ҳисобга олмаганда 2014 йилда 20 мингдан зиёд янги кичик бизнес субъектлари ташкил этилди ёхуд уларнинг бугунги кундаги умумий сони эса 195 мингдан зиёдни ташкил этмоқда.

Ялпи ички маҳсулотни шакллантиришда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасининг улуши 56 фоизга, саноат маҳсулотлари ишлаб чиқаришда 31,1 фоизга ўсди.

2014 йилда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик соҳасида 480 мингдан ортиқ янги иш ўрни ташкил этилди. Бу республикаимизда яратилган жами иш ўринларининг қарийб ярми демакдир. Бугунги кунда иқтисодиётнинг ушбу секторида иш билан банд бўлган аҳолининг 76,5 фоиздан зиёди меҳнат қилмоқда.

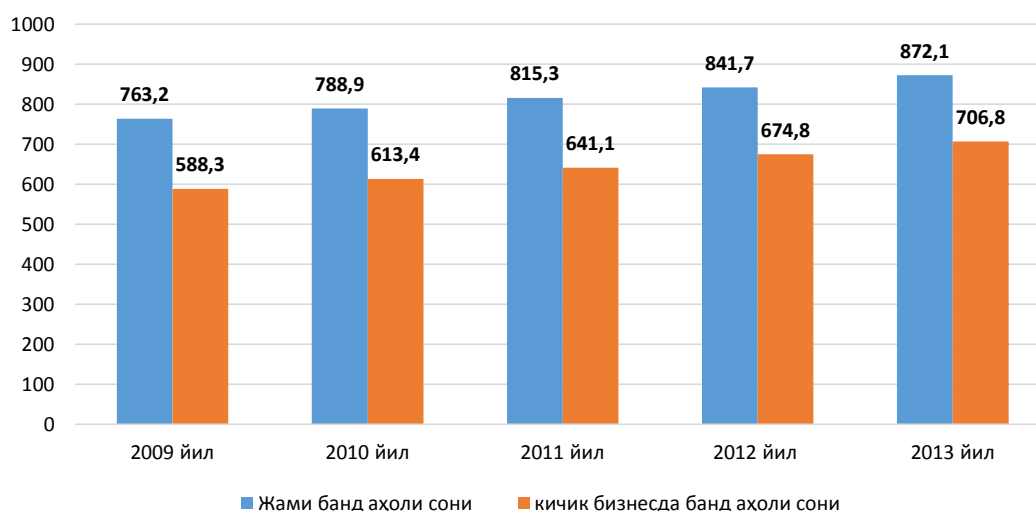
Аҳоли бандлигини таъминлаш, аввало, касб-хунар коллежлари ва олий ўқув юртлари битирувчиларини ишга жойлаштириш бўйича зарур шароитлар яратиш мамлакатимизда олиб борилаётган ижтимоий ҳамда ёшларга оид давлат сиёсатининг энг муҳим устувор йўналиши бўлиб қолмоқда.

Ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янгилаш, транспорт ва муҳандислик-коммуникация инфратузилмасини ривожлантириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни тараққий эттиришни қўллаб-қувватлаш дастурларини амалга ошириш натижасида 2014 йилда мамлакатимизда 1 миллионга яқин иш ўрни ташкил этилди. Уларнинг 60 фоизи қишлоқ жойларда яратилган.

Жумладан, Наманган вилоятида кичик бизнес соҳасида банд аҳоли сони йил сайин ортиб бормоқда (1-диаграмма).

1-диаграмма

Наманган вилоятида жами банд аҳоли сонига нисбатан кичик бизнесда банд аҳоли сонининг ўзгариш динамикаси (минг киши)

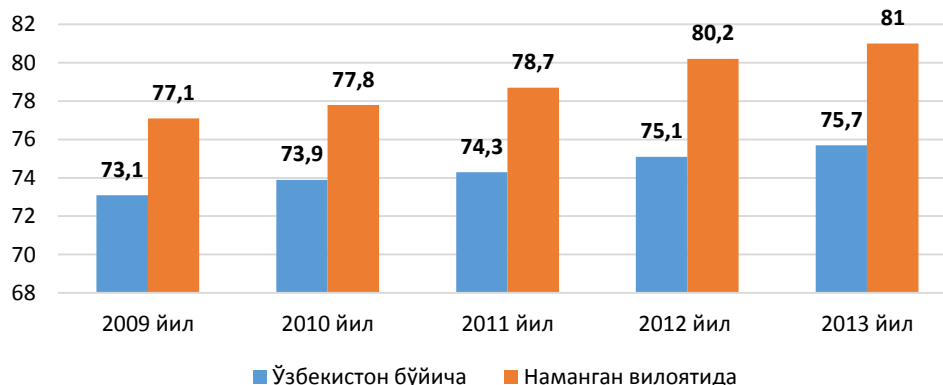

1-діаграммдан кўриниб турганидек, 2009-2013 йиллар давомида Наманган вилоятида кичик бизнес соҳасида банд аҳоли сони 706,8 минг кишига ёки 2009 йилган нисбатан 20,1 фоизга ошган. Бу даврда мазкур соҳада банд аҳоли сонининг ўртача йиллик ўсиш суръати 4,02 фоизни ташкил қилган.

Вилоятда аҳоли бандлигини таъминлаш ва иш ўринлари ташкил этиш муаммоларини изчил ҳал этишга қаратилган чора-тадбирларнинг амалга оширилиши натижасида вилоятдаги банд аҳоли сони 2013 йилда 14,2 фоизга ўсди ва деярли 108,9 минг кишига кўпайган.

2-диаграмма

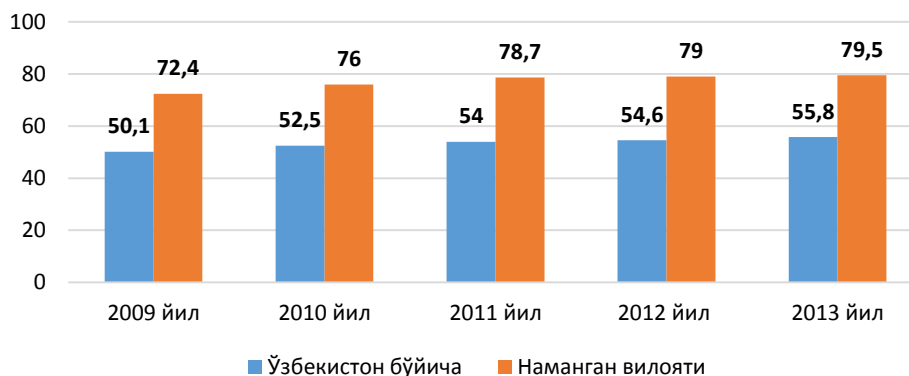
Наманган вилоятида жами банд аҳоли сонига нисбатан кичик бизнесда банд аҳоли улушининг ўзгариш динамикаси (фоиз)

Вилоятда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик жадал ривожланаётган соҳалардан бирига айланган. Биргина ўтган йилнинг ўзида 1140 та кичик бизнес субъекти ўз ишини бошлаб, мазкур секторда фаолият кўрсатаётган корхоналарнинг умумий сони 12,3 мингтага етган. Бу, ўз навбатида, кичик бизнеснинг вилоят ялпи ҳудудий маҳсулотидagi улушини 79,5 фоизга етказиш имконини берди (3-диаграмма).

3-диаграмма

Кичик бизнесни ЯИМ ва ялпи ҳудудий маҳсулотдаги улуши динамикаси (фоиз)

Вилоятда кичик бизнес соҳасида ишчи кучи бандлиги самарадорлигини таъминлаш учун қуйидаги йўналишларини кучайтириш мақсадга мувофиқдир:

- оилавий бизнес ва кичик хусусий корхоналарни ривожлантиришни жадаллаштиришни таъминлаш;
- мазкур мақсадларда микрокредитлаш тизимини рағбатлантириш;
- йирик саноат корхоналари ва нисбатан кичикроқ бўлган ишлаб чиқариш корхоналари билан касаначиликни кенгайтириш асосидаги кооперацияни ривожлантириш имкониятларидан кенг қамровли фойдаланиш;
- маҳаллий хом ашёни пухта қайта ишлашга ва тайёр, рақобатга бардошли маҳсулот ишлаб чиқаришга йўналтирилган енгил ва озик-овқатни қайта ишлаш саноатининг кўп меҳнат талаб қиладиган тармоқларини жадал ривожлантириш;
- хизмат кўрсатиш соҳаларини ривожлантириш, қишлоқ жойларида қишлоқ хўжалигига тааллуқли бўлмаган бандлик соҳаларини кенгайтириш масалаларини ҳал этишга эътиборни кучайтириш;
- ишсизларни касбий ўқитиш ва жамоат ишлари тизимларини такомиллаштириш билан шуғулланадиган хизматлар ишини фаоллаштириш;
- касб-ҳунар коллежлари битирув курсларининг ўқувчиларини аниқ корхоналарга бириктириш бўйича комплекс чораларни рўйбга чиқариш;
- кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларига, айниқса узоқ қишлоқ жойларда иш ўринлари ташкил этилишини назарда тутадиган лойиҳаларни молиялаштириш;
- ишсизларни, биринчи навбатда ёшларни, хотин-қизларни, имконияти чекланган шахсларни ишга жойлаштириш бўйича, жумладан уларни касбий қайта тайёрлаш, ҳақ тўланадиган жамоат ишларига, айниқса транспорт, йўл ёқаси ва ижтимоий инфратузилма объектлари қурилишига, қишлоқ жойларда намунавий лойиҳалар бўйича уй-жойлар қурилишига юбориш, шунингдек бўш иш ўринлари ярмаркаларини ўтказиш йўли билан амалий чора-тадбирлар амалга ошириш;

• виловити кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг ролини ошириш, уй меҳнати, оилавий тадбиркорлик, хунармандчиликни ривожлантириш, ёшларни тадбиркорлик фаолиятига жалб этишга алоҳида эътибор қаратиш.

Мазкур чора-тадбирларнинг амалга оширилиши иш билан бандлик даражасининг янада ошишига, аҳолининг ижтимоий муҳофазасининг кучайишига янада кенг йўл очиб беради.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. – Т.: “Ўзбекистон”, 2011, – 42 б.
2. И. Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.

Дилмурод Баймирзаев
(Наманган, Ўзбекистон)

ЎЗБЕКИСТОНДА СОЛИҚ ТИЗИМИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШНИНГ МУҲИМ ЙЎНАЛИШЛАРИ

Мустақиллик йилларида мамлакатимиз миллий солиқ сиёсатининг устувор йўналишлари белгиланди. Унинг асосий мақсади – солиқ тўловчилар ва давлат бюджети манфаатлари ўртасида ўзаро уйғунликни таъминлашга йўналтирилди. Бундай уйғунликни таъминлашнинг энг муҳим воситаларидан бири солиқ юкининг оптимал миқдорини белгилаш ва шу тариқа давлат бюджетини зарурий молиявий ресурслар билан таъминлаш, солиқ тўловчилар зиммасидаги солиқ мажбуриятларини уларнинг молиявий барқарорлигига салбий таъсир этмаслигига эришишдан иборат бўлди.

Бугунги кунда, Ўзбекистонда икки поғонали – умумдавлат солиқлари ҳамда маҳаллий солиқлар ва йиғимлардан иборат солиқ тизими амал қилмоқда. Умумжамиyat аҳамиятига молик умумдавлат солиқлари ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, экологик ва миллий хавфсизлик соҳаларида амалга ошириладиган чора-тадбирларни, маҳаллий солиқлар ва йиғимлардан шаклланган молиявий маблағлар эса маҳаллий тузилмалар миқёсида режалаштирилган чора-тадбирларни молиялаштиришга йўналтирилмоқда.

Ўзбекистонда солиқ тизимини ислоҳ қилишдаги муҳим йўналиш солиқ юкини камайтиришдир. Маълумки, солиқ юкининг юқори бўлиши хўжалик юритувчи корхоналарнинг ўз ишлаб чиқаришларини ривожлантириш, техникавий қуролланиш, ўз айланма маблағларни тўлдиришга кўпроқ маблағлар сарфлаш имкониятини камайтиради. Бу эса пировардда ишлаб чиқаришнинг пасайишига сабаб бўлади. Солиқ юкини камайтириш ва солиқ тўловчилар учун солиқ юкининг мақбул даражасини шакллантириш мамлакатимизда барқарор иқтисодий ҳолатни таъминлаш ҳамда эркинлаштириш жараёнларини фаоллаштириш имконини беради. Бу масалага Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримов алоҳида тўхталиб, “Иқтисодиётни эркинлаштиришда, биринчи навбатда, солиқ юкини камайтириш, солиққа тортиш тизимини соддалаштириш ва унификация қилиш масалалари муҳим ўрин тутди” – дея таъкидлаганлар.

Солиққа тортиш тизимида солиққа тортиш механизмни соддалаштириш, солиқ турлари, солиқ ҳисоби шакллари ва ҳисоботлар сонини камайтириш, солиқ тўловчиларга солиққа тортиш борасидаги тушунчаларни осонлаштириш ва солиқларни тўлаш муддатларини узайтириш ва пировард натижада, солиқ юкини давлат эҳтиёжларини тўла қондириш билан бирга, солиқ тўловчилар манфаатларига тўлиқ жавоб бера олиш даражасига пасайтириш имконини берувчи оптимал вариантларини ишлаб чиқиш йўлида мамлакатимиз солиқ тизимига янги институционал ўзгариш–солиққа тортишнинг соддалаштирилган тартиби ишлаб чиқилиб, солиқ амалиётига жорий этилди.

Ўзбекистонда солиқ тушумларини кўпайтириш солиқ ставкаларини кўтариш йўли билан эмас, балки, энг самарали бўлган – солиққа тортиш базасини кенгайтириш йўли билан амалга оширилмоқда. Бундай чора-тадбирлар самарасида сўнгги йилларда мамлакатимизда солиқ юкининг босқичма-босқич равишда камайишига эришилмоқда. Жумладан, 2014 йилда солиқ юки 2009 йилдаги 22,5 фоиздан 20 фоизга, даромад солиғи ставкаси эса 9 фоиздан 8 фоизга камайтирилган, айни чоғда давлат бюджети ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,2 фоиз профицит билан бажарилди.

Айнан солиққа тортиш базасини кенгайтириш жаҳон тажрибасига асосан, кам харажат талаб қиладиган ва тез муддатларда амалга ошириш имконини берувчи йўналишда, кичик бизнес секторини жадал суръатлар билан ривожлантириш орқали амалга ошириш йўли танлаб олинди. Солиқ тизимини ислоҳ қилиш орқали нафақат умумдавлат ва маҳаллий бюджет даромадларини ошириш, балки ишлаб чиқаришни ривожлантиришдаги тадбиркорлик ва ишбилармонлик фаоллигининг кучайишига туртки беради.

Фикримизча, республика ва маҳаллий бюджетлар даромадларини янада ошириш учун солиқ тизими соҳасида қуйидаги ислохотларни ўтказиш муҳим аҳамият касб этади, у ўз ичига қуйидагиларни олиши мақсадга мувофиқ:

- солиқ қонунчилигини соддалаштириш мақсадида уни янада такомиллаштириш;
- солиқ қонунчилигига янада ойдинлик киритиш;
- солиққа тортиш базасини кенгайтириш;
- солиқ ставкаларини камайтириш;
- бир солиқ объектини икки мартадан солиққа тортишга йўл қўймаслик мақсадида, бир хил базага эга солиқларни бирлаштириш;
- солиқ қонунчилигига риоя этиш устидан қатъий оператив назорат ўрнатиш, «яширин» иқтисодий операцияларнинг олдини олиш;
- солиқ тўлашдан бош тортиш бўйича белгиланган жазо чораларини янада қатъийлаштириш, бу борада солиқ тўловчилар масъулиятини ошириш;
- солиқ тўловчиларнинг ўз вақтида тўланмаган, яъни боқиманда қарзлари чуқур таҳлил қилиниб, белгиланган муддатда бюджет даромадларига ўтказиш тадбирларни амалга ошириш.
- боқиманда қарздорлар мулки ҳисобидан солиқ ундириш механизмни соддалаштириш;

- бюджетга солиқ тўловларини ўз вақтида амалга оширилиши бўйича корхоналар эгалари ва раҳбарларининг масъулиятни ошириш;
- интизомли солиқ тўловчиларни шакллантириш борасидаги ўқув-тарбиявий механизмларни ишлаб чиқиш ва ҳаётга тадбиқ этиш.

Демак, мамлакатимизда солиқ юкини изчил равишда камайитириш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, инвестиция ва ишбилармонлик муҳитини яхшилашга қаратилиб, юқори макроиқтисодий кўрсаткичларга эришиш ҳамда давлат бюджети параметрларининг муваффақиятли бажарилишини таъминлашга хизмат қилади.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш – барча ислохот ва ўзгаришларимизнинг бош мақсадидир. // Халқ сўзи, 2008 йил 9 февраль.

Максим Бойко
(Київ, Україна)

ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ КРЕДИТНОГО ПОРТФЕЛЯ БАНКУ В СВІТОВІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАКТИЦІ

В даний час особливої актуальності набула проблема адекватного оцінювання кредитного ризику банку. Пріоритетним напрямком в системі оцінки кредитного ризику, є оцінювання якості кредитного портфеля банку.

Необхідність проведення банками оцінювання якості кредитного портфеля обумовлена зміщенням акцентів у бік якісного аналізу видаваних кредитів. Крім того, оцінка кредитного портфеля є важливою в роботі як самого банку, так і потенційних покупців, оскільки при погіршенні ситуації в банку вміння продати проблемну частину портфеля за адекватною ціною є вагомим фактором. Існуючі вимоги українського законодавства, рекомендації та інструкції Національного банку України в якійсь мірі наближаються до міжнародних підходів до оцінки кредитного портфеля. Спираючись на досвід міжнародних рейтингових агентств та Базельського комітету з банківського нагляду в Україні формуються вимоги і методи оцінювання кредитного портфеля, що адаптовані для нашої країни. Передусім це стосується запровадження в банках України вимог Basel II, за яким передбачається використання рейтингів позичальників. При цьому банки можуть використовувати підхід, який базується на зовнішніх рейтингах (стандартизований підхід – англ.: Standardised approach), а також підхід, що базується на внутрішніх рейтингах (англ.: Internal Ratings-Based Approach), та поділяється на фундаментальний і вдосконалений.

В принципі, не існує єдиної методології оцінювання кредитного портфеля, у багатьох банках розроблена власна методика та навіть створені підрозділи з оцінки і моніторингу якості кредитного портфеля, передусім це великі банки з іноземним капіталом (наприклад, АТ «Райффайзен Банк Аваль»). У той же час окремі міжнародні організації, такі, як Світовий банк, Європейський банк реконструкції та розвитку, Азійський банк розвитку, також розробляють спеціальні методології оцінки якості кредитного портфеля, які б допомогли банкам проводити ефективнішу оцінку позичальників та управляти кредитним портфелем відповідно до міжнародних стандартів і вимог.

Незалежно від використовуваної методики, основним критерієм при оцінюванні якості кредитного портфеля є оцінка об'єктивного стану позичальника, тобто наскільки він зможе (схоче) виплатити наданий йому кредит і яка вірогідність його дефолту. В даному випадку велике значення мають різні чинники – фінансовий стан позичальника, якість обслуговування ним боргу та розмір і ліквідність забезпечення. Однак звітність підприємств, підготовлена відповідно до вітчизняних стандартів, які в більшості своїй орієнтовані на податковий облік, не дозволяє дати об'єктивну оцінку їх фінансовому стану. Зокрема, відсутність приміток до фінансової звітності не дозволяє зробити висновок, наскільки ефективно дане підприємство працює і яке у нього майбутнє. Відносно позичальників-фізичних осіб ситуація ще гірша, реально оцінити їх фінансовий стан вкрай складно. Тому, при переході на міжнародні стандарти оцінювання якості кредитного портфеля необхідно, щоб процес оцінки об'єктивного стану позичальника відбувався гармонійно.

При оцінці кредитного портфеля банку зазвичай використовуються два методи – нормативний (формалізований) та експертний (суб'єктивної оцінки). Формалізований метод використовується за вимогами та інструкціями регуляторів. Метод суб'єктивної оцінки застосовується банками на власний розсуд, він є найбільш вживаним у банках розвинених країн.

Даний метод розробляється конкретними банками протягом довготривалої історії їх функціонування. Банки використовують власні системи оцінки кредитних портфелів, а резерви за кредитними портфелями суттєво варіюються залежно від факторів. І, зокрема, за так званими хорошими кредитами резерви не створюються. Останні новації Національного банку України в області створення «вилки» за кредитами, тобто не чіткого встановлення відсотку ризику (резервування), а діапазону, в якому банк може сам вибрати відсоток за своїми прогнозами, є дуже прогресивними, і дозволять банкам більш адекватно оцінити стан кредитного портфеля. А це підвищить довіру інвесторів до банків і до стану їх кредитних портфелів.

В останні десятиліття в європейських банках постійно ведеться робота зі створення та впровадження методів оцінки якості потенційних позичальників за допомогою моделей комплексного аналізу: «правило шести Сі», PARTS, CAMPARI, MEMO RISK тощо. Мета полягає в тому, щоб створити стандартні підходи для об'єктивної характеристики позичальника та знайти числові критерії оцінки. За допомогою цих моделей об'єкти спостереження можна класифікувати за групами. Так, моделі бальної оцінки ділять позичальників на «стійких» і «з ознаками погіршення фінансового стану», а застосування методу коефіцієнтів дозволяє охарактеризувати кредитний портфель з позицій ризику, прибутковості, диверсифікованості. Однак, ці моделі рідко застосовують для прийняття остаточних рішень, а більше для систематизації інформації.

У вітчизняній банківській практиці найчастіше при оцінці якості кредитного портфеля використовується метод коефіцієнтів, в якому можна виділити два напрямки: кількісний аналіз та якісний аналіз.

Кількісний аналіз кредитного портфеля банку заснований на фінансових коефіцієнтах. Серед використовуваних коефіцієнтів можна виділити дві групи:

- коефіцієнти, що характеризують прибутковість кредитного портфеля;
- коефіцієнти, що характеризують якість кредитного портфеля.

До групи коефіцієнтів, що характеризують прибутковість кредитного портфеля, можна віднести два ключових (формули 1 та 2):

- $\frac{\text{Процентна маржа}}{\text{Середні залишки кредитної заборгованості}}$ (1)
- $\frac{\text{Процентна маржа}}{\text{Акціонерний капітал}}$ (2)

Ці коефіцієнти свідчать про рівень прибутковості кредитного портфеля і характеризують ефективність рішень, прийнятих керуючими. Іншими словами, чим більший обсяг кредитного портфеля банку та вище його прибутковість (у динаміці), тим ефективніше менеджмент.

Інша група коефіцієнтів характеризує якість кредитного портфеля. Серед цієї групи виділяють наступні (формули 3, 4, 5):

- $\frac{\text{Процентна заборгованість за основним боргом}}{\text{Середні залишки позикової заборгованості}}$ (3)
- $\frac{\text{Резерв на можливі втрати по позиках}}{\text{Середні залишки позикової заборгованості}}$ (4)
- $\frac{\text{Списання позик за рахунок резерву}}{\text{Середні залишки позикової заборгованості}}$ (5)

У тому випадку, якщо питома вага простроченої заборгованості по кредитах по відношенню до всієї позикової заборгованості зростає, це є віддзеркаленням збільшення портфельного ризику банку.

Інформативними для оцінки слід вважати агреговані показники якості кредитного портфеля, використовувани в міжнародній практиці. Розглянемо алгоритм їх розрахунку (формула 6 та 7):

- $\frac{\text{Сукупний кредитний ризик}}{\text{Середні залишки позикової заборгованості}}$ (6)

Цей коефіцієнт дозволяє оцінити, яка частина кредитів може бути втрачена, аналізуючи його в динаміці можна оцінити якість портфеля.

Другий показник розраховується наступним чином (формула 7):

- $\frac{\text{Достатній резерв}}{\text{Сукупний капітал}}$ (7)

При розрахунку цього показника виникає питання щодо сутності «достатнього резерву». Достатній резерв можна трактувати двояко. По-перше, достатній резерв – резерв, сформований банком з урахуванням фактичних списань за кредитами, характерних для даного банку. По-друге, достатній резерв – резерв, який виявлено або службою внутрішнього аудиту банку, або в ході зовнішнього аудиту, або за результатами перевірки наглядового органу після класифікації позик у кредитному портфелі. Величина сукупного капіталу дорівнює валюті балансу. Чим більше значення показника, тим гірша оцінка, оскільки ефективність кредитного портфеля низька, а втрати можуть бути суттєвими і навіть призвести до від'ємного значення власного капіталу банку.

Другий напрямок оцінки якості кредитного портфеля банку – якісний аналіз портфеля. Він включає ряд основних моментів: класифікацію всіх кредитів, виявлення ступеня ризику по кожному кредиту; вивчення «великих» кредитів та їх аналіз; виявлення кредитів, за яким не проводиться виплата відсотків; оцінку обсягу та характеру угод з інсайдерами; визначення достатності резерву на покриття втрат по кредитних ризиках.

У міжнародній практиці при оцінці якості кредитного портфеля банку також широко використовується такий інструмент, як рейтинг. Він формується на базі даних агрегатних показників та критеріїв і використовує декілька методів: на основі оцінки наглядових органів; на основі експертизи незалежних рейтингових агентств; за допомогою внутрішньобанківського рейтингування.

Рейтинг дозволяє класифікувати як окремі кредити в кредитному портфелі банку, так і банки за якістю їх кредитних портфелів. Е.Дж. Долан [2], Д.Ф. Синки-мол. [4, с.243] запропонували здійснювати рейтингування якості кредитного портфеля банку за допомогою номерної, бальної та індексної системи. На нашу думку, у практичній банківській діяльності доцільно використовувати номерну і бальну системи, що дозволить більш точно оцінити якість кредитного портфеля. Індексний метод використовується рідко. Його сутність полягає в розрахунку індивідуальних та агрегованих індексів за різними показниками фінансово-економічного стану клієнта банку.

У своїй діяльності зарубіжні банки використовують кредитні рейтинги, що встановлюються різними відомими рейтинговими агентствами «Standard & Poor's», «Fitch Ratings», «Moody's Investors Service». Дані агентства здійснюють моніторинг ринків і періодично публікують результати своїх досліджень. К. Олоян зазначає, що рейтингові агентства надають достовірну інформацію, тому що їх працівники професійні і використовують у своїй діяльності міжнародні стандарти, враховують різні ризики, застосовують інноваційні методики аналізу. [3, с.39] Однак, для України такий підхід може виявитись недоцільним, оскільки в Україні діє декілька національних агентств, довіра до рейтингів яких досить низька, а світові рейтингові агентства присвоюють українським підприємствам дуже низькі рейтинги, на основі яких банки повинні відмовляти у кредиті позичальникам та й якість кредитних портфелів буде низькою.

На сьогодні, оцінювання якості кредитних портфелів в банках України регламентується Положенням про порядок формування і використання резерву для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями [1]. Згідно з ним заборгованість у кредитному портфелі класифікується за ступенем ризику на п'ять категорій: I (найвища) – немає ризику або ризик є мінімальним; II – помірний ризик; III – значний ризик; IV – високий ризик; V (найнижча) – реалізований ризик. Це відповідає міжнародним вимогам. При цьому, рівень ризику визначається за наступними ознаками: оцінкою фінансового стану позичальника; дотримання ним графіку погашення кредитної заборгованості та відсотків; типом позичальника та видом економічної діяльності. Проте, банки додатково оцінюють й інші параметри, наведені нижче.

Більшість вітчизняних банків для оцінювання якості кредитного портфеля розраховують сукупність показників, до основних з яких можна віднести: показник ризику кредитного портфеля банку; показник ефективності управління кредитним портфелем банку; коефіцієнт покриття ризикових кредитів капіталом банку; частку зважених класифікованих кредитів у загальному обсязі кредитного портфеля; частку прострочених кредитів у загальному обсязі портфеля; коефіцієнт збитковості кредитів; коефіцієнт забезпеченості кредитного портфеля; коефіцієнт забезпеченості непрацюючих кредитів; коефіцієнт покриття збитків за кредитним портфелем.

Однією із методик оцінювання якості кредитного портфеля банку з боку наглядових органів виступає методика CAMELS, складовою якої є оцінка якості активів банку, в тому числі і кредитного портфеля.

Висновки. Кредитні портфелі є найбільш дохідними банківськими інструментами, тому до питань оцінки та контролю їх якості банки відносяться дуже серйозно. Згідно міжнародних стандартів управління ризиками методологія оцінки якості кредитного портфеля є винятково важливою для об'єктивної оцінки функціонування банку

та адекватності прийнятих ризиків. Однак, існуючі у світовій практиці методики оцінки якості кредитного портфеля банку переважно дуже складні для розрахунку, та не завжди відповідають реаліям української економіки. Тому, для банків України найбільш адекватними виявляються внутрішньобанківські методики, які враховують фінансовий стан самих банків, особливості їх кредитного процесу, специфіку позичальників і структуру портфеля.

Література:

1. Про порядок формування і використання резерву для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями: Положення, затв. постановою Правління НБУ від 25.01.2012 №23 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0231-12>.
2. Долан, Э. Дж. Деньги, банковское дело и денежно – кредитная политика / Э. Дж. Долан, К. Д. Кэмпбелл, Р. Дж. Кэмпбелл; пер. с англ.; под общ. ред. В. В. Лукашевича, М. Б. Ярцева. – М.: Туран, 1996. – 448 с.
3. Олоян, К. А. Об оценке кредитного качества корпоративного заемщика / К. А. Олоян // Деньги и кредит. – 2008. – №8. – С. 35-42.
4. Синки, Дж мл. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг / Дж. Синки – мл. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 1018 с.

Науковий керівник:

старший викладач, Нетребчук Лариса Олександрівна.

Василь Бондарчук
(Львів, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ АПК

Стратегічним завданням розвитку національної аграрної економіки сьогодні є визначення основних її пріоритетів. В першу чергу це стосується залучення інвестицій та розширення ринків збуту продукції. Серед потенційних зарубіжних інвесторів є певна недовіра до України як надійного партнера в економічній співпраці. Політики в Україні часто розглядають потенційних міжнародних партнерів як спонсорів розвитку національної економіки. Мова йде в основному про надання кредитів, а не про відкриті та взаємовигідні для зацікавлених сторін умови економічної співпраці. Корупція, непрозорість та часті зміни правил ведення бізнесу – з однієї сторони, а з іншої – стримування, а інколи й скритий бойкот проведення необхідних економічних реформ з подолання корупції, легалізації тіньової економіки та реформування державного регулювання – все більше посилюють як зовнішню, так і внутрішню недовіру до стратегічних намірів ключових політиків у державі. Цілком справедливою є думка проректора Українського Католицького Університету М. Мариновича: «Є в душі українця глибока та сильна воля мати свою державу та попри ту волю знайдеться може рівносильна і глибока воля, щоб та держава була конечно такою, якою хоче її мати чи партія, чи кліка, чи група, чи навіть одиниця. Бо як же пояснити те фатальне ділення поміж собою, ті спори, сварні, ту партійність, яка нищить кожну національну справу. Як пояснити психіку таких численних гарячих патріотів, яких праця має визначний руйнівний характер?» [1].

У цій складній ситуації, розробляючи стратегію власного розвитку, усі учасники аграрного ринку змушені захищатися від кризи, покладаючись лише на власні ресурси. Агropідприємства намагаються максимально заощаджувати на витратах та більш раціонально використовувати власний стратегічний потенціал, так як банківські кредити сьогодні є недоступними. За оцінкою ІК «ПроАгро», вартість посівних робіт на одному гектарі цієї весни виросте в 1,5-2,8 рази в порівнянні з минулим роком. Якщо рік тому, щоб засіяти один гектар поля, аграрії витрачали приблизно 2 тис. грн., то сьогодні ці затрати складуть від 3 до 5,5 тис. грн. в залежності від того, в який період і за якими цінами вони закуповували насіння, добрива, засоби захисту рослин, паливо-мастильні матеріали, коли проводили підготовку машинно-тракторного парку. Нещодавно заступник міністра аграрної політики і продовольства Я. Краснопольський повідомив, що для виконання весняно-польових робіт в повному обсязі агropідприємствам потрібно 65 млрд. грн. Близько 12 млрд. грн. з цієї суми міністерство очікує отримати у вигляді кредитів у банках. На початку березня Верховна Рада внесла зміни до держбюджету на 2015 рік, в яких аграріям передбачено виділити 300 млн. грн. для здешевлення кредитів, хоч потреба у компенсації відсотків за кредити складає близько 1,4 млрд. грн. [2]. Тому для всіх, хто потребує кредитів, їх не вистачить, а враховуючи останнє збільшення Нацбанком облікової ставки з 18% до 30%, навіть здешевлені за рахунок держбюджету кредити зацікавлять далеко не кожного виробника.

Кожний учасник аграрного бізнесу, формуючи власну стратегію розвитку, намагається ретельно вибирати для себе партнерів та оцінювати потенційні ризики і можливості від такої співпраці. Помилкові управлінські рішення можуть стати причиною банкрутства підприємства.

Стратегічна орієнтація заходів з реформування системи органів управління на децентралізацію суттєво змінює зміст державного регулювання розвитку національної аграрної економіки.

В процесі розробки національної стратегії розвитку аграрного виробництва в Україні доцільно враховувати загальнодержавні та регіональні стратегічні цілі, національні та регіональні особливості організації аграрного бізнесу, загальнодержавні та місцеві потреби у сільськогосподарській продукції та доступні для їх задоволення ресурси, експортний потенціал як окремих об'єктів господарської діяльності, так і регіональних АПК.

Державна стратегія розвитку АПК на більш віддалений період часу має стати орієнтиром для формування регіональних програм аграрного розвитку та формування корпоративних стратегій ключових гравців на ринку сільськогосподарської продукції – її виробників, переробних та агросервісних підприємств, логістичних центрів, фондової та аграрної бірж тощо. Сьогодні їхні цілі, завдання, стратегічний потенціал і можливості настільки різняться, що знайти раціональний компроміс для співпраці на регіональному рівні дуже складно. Слід відмітити, що саме регіональний рівень АПК має стати базовим об'єктом для стратегічного планування та державного регулювання.

Для подолання розбіжностей у стратегічних цілях діяльності ключових учасників аграрного ринку на регіональному рівні необхідно провести системні реформи у фундаментальних основах організації сучасного аграрного бізнесу, механізми державного регулювання його розвитку, у відносинах власності та правовому захисті інтересів приватних інвесторів.

Реформування фундаментальних основ організації аграрного бізнесу має вирішити питання правового регулювання процесу корпоратизації великих сільськогосподарських формувань – агрохолдингів, з одного боку, та створення сприятливих економічних умов для розвитку дрібних та середніх об'єктів аграрного бізнесу на кооперативних засадах.

Сучасне державне регулювання розвитку аграрного бізнесу – це складний механізм реалізації стабілізаційної політики у сфері аграрного виробництва через систему взаємопов'язаних заходів, зокрема таких як: підтримка цін на сільськогосподарську продукцію, яка спрямована на стабілізацію цін на продовольчі товари і гарантування доходів її виробникам, через державні програми закупівель, надання кредитів, субсидій, субвенцій, дотацій; регулювання обсягів виробництва шляхом проведення державних заходів зі скорочення (зростання) виробництва сільськогосподарської продукції та стимулювання попиту за допомогою пошуків нових способів її застосування [3; 4, с. 128]. Державне регулювання залишається одним із основних напрямів реалізації державної політики в різних сферах аграрної економіки. Державна підтримка має стати важливим механізмом стабілізації виробництва з урахуванням тенденцій розвитку ринків сільськогосподарських і промислових товарів. Адже ціни на товари сільськогосподарських виробників зростають повільніше, ніж на промислові товари, споживані ними, що призводить до вимивання грошових потоків в інші галузі. Це є однією з причин реформування механізму державного регулювання розвитку аграрного бізнесу.

Створення правових гарантій захисту інтересів приватних інвесторів та чітке законодавче закріплення механізму використання землі в процесі виробничо-господарської діяльності повинні сформувати передумови для подолання ключових причин невизначеності при формуванні стратегії розвитку аграрного бізнесу в Україні.

В силу різних обставин, що склалися у державі, стратегічні цілі підприємств-виробників аграрної продукції, агросервісних підприємств, підприємств з переробки, зберігання і реалізації продукції та у споживачів сьогодні мають суттєві розбіжності, так як вони не збалансовані на місцевому та регіональному рівнях по кількісних та якісних параметрах, що суттєво знижує можливості ефективного використання стратегічного потенціалу та рівень конкурентоспроможності національного аграрного виробництва.

Складні економічні умови, конкуренція у сфері аграрного бізнесу сьогодні змушують усіх учасників ринку оптимізувати витрати, раціонально використовувати ресурси, встановлювати обмеження обсягів виробничого споживання. Основна їх ціль – отримати прибуток, не допустити збитків, по можливості зберегти бізнес і забезпечити хоч якийсь розвиватися. Основним стратегічним ресурсом для цього є раніше отриманий прибуток, а обмеженням – девальвація гривні, інфляція, відсутність доступних кредитних ресурсів, високі податки, слабкий внутрішній і зовнішній попит. Споживачі, зі свого боку, намагаються зберегти звичний рівень споживання і захистити свої заощадження. Їх ресурси – це заощадження минулих періодів. Їх обмеження – девальвація, інфляція, зростання цін на житлово-комунальні послуги, скорочення доходів і ризик втрати роботи [5]. За оцінками В. Пинзеника, реальна заробітна плата у 2014 році впала на 11,6%, а покупна спроможність споживачів упала на 20%. Для її відновлення у 2015 році необхідно було б номінальну заробітну плату збільшити на 43,1%. Однак, в економіці, темпи росту якої знижуються, неможливе підвищення купівельної спроможності громадян. Таке підвищення вимагає відновлення економічного зростання, так як не можна споживати те, чого не створено. Тому усунення причин, що викликають спад економіки, її відновлення і зростання – першочергове завдання на сьогодні для уряду [6].

На думку професора з університету ім. Дж. Хопкінса – Стіва Генку, економіка України знаходиться в небезпечному стані, оскільки досі 50% ВВП перебуває в тіні, а Україна пережила революцію після якої знаходиться в стані війни. При цьому, зазначає автор дослідження, український Нацбанк приховує справжні темпи інфляції в державі. Показник 28,5%, який озвучують в НБУ, не відповідає дійсності. Насправді інфляція в Україні складає 272% [7].

Ключовою метою формування стратегії розвитку національного АПК є забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки та продовольчої безпеки держави, ефективного використання експортних можливостей збуту надлишків аграрної продукції, інвестиційної привабливості та прибутковості сільськогосподарського виробництва. Розроблені на сьогодні урядом заходи не мають системного характеру. Вони не сприяють підвищенню ефективності взаємовідносин між основними суб'єктами аграрного ринку: сільськогосподарськими товаровиробниками, переробними підприємствами, обслуговуючими й торговими організаціями. Державна стратегія розвитку АПК має будуватися на розробці комплексу соціально-економічних заходів і формуванні механізму їх реалізації в умовах соціально-орієнтованої ринкової економіки та децентралізації державного управління, спрямованих на перспективний розвиток і вдосконалення механізму формування організаційно-економічних відносин на рівні регіональних АПК.

Стратегічними орієнтирами державного регулювання розвитку АПК мають стати: проведення ефективної політики стандартизації та якості аграрної продукції; погодження аграрної політики держави та політики розвитку аграрних регіонів; створення сприятливих економічних умов для розвитку дрібного та середнього агробізнесу на принципах кооперації; сприяння залученню інновацій у сферу агробізнесу та стимулювання розширення сфери послуг та розвитку соціальної інфраструктури на селі; гарантування надійного правового захисту та безпеки для приватних іноземних інвестицій; обмін знаннями та кращими практиками у сфері державного регулювання розвитку аграрного бізнесу.

Формування національної стратегії розвитку АПК сьогодні є важливим чинником подолання кризових явищ в аграрній економіці, забезпечення продовольчої безпеки країни, створення сприятливих передумов для інтеграції галузі у Європейський економічний простір.

Література:

1. Маринович закликає львів'ян не сваритися через пам'ятник Шептицькому. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2015/03/07/marynovych_zaklykaie_lvivyan_ne_svarytysya_cherez_pamyatnyk_sheptytskomu_570591
2. Во сколько реально обойдется посевная 2015. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://agroppravda.com/news/agrobiznes-life/2686-vo-skolko-realno-obogetsja-posevnaja-2015>
3. Глубіш Л.Я. Економічні важелі механізму державного регулювання виробничої складової продовольчої безпеки / Л. Я. Глубіш // Економічний форум. – 2013. – № 3. – С. 9-18. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://luts-ntu.com.ua/sites/default/files/u_nomeri_3_2013.pdf
4. Петрова С.Ю. Государственное регулирование агропромышленного производства с учетом опыта зарубежных стран / С.Ю. Петрова, О.А. Фролова // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2013. – №

- 4 (102). – С. 126-131. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.asau.ru/files/vestnik/2013/4/126-131.pdf>
5. Потребитель во время войны: как изменились приоритеты. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://delo.ua/businessman/potrebiteľ-vo-vremja-vojny-kak-izmenilis-prioritety-290620>
6. Экономист рассказал о зарплатах, ценах и возможностях украинцев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_economy/full/567-ekonomist-rasskazal-o-zarplatah-cenah-i-vozmozhnostyah-ukraincev
7. Цифра, которую скрывает Гонтарева. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maanim.com/news/events/129673-cifra-kotoruyu-skryvaet-gontareva>

Зоряна Бурик
(Львів, Україна)

АНАЛІЗ ПРОЦЕСІВ СТАЛОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

У кінці XX століття спостерігалася низка криз (демографічний «вибух», сучасний науково-технічний потенціал, біосферна криза та ін.), які спричинили перехід більшості держав на модель сталого розвитку. Під сталим розвитком країни розуміють одночасне забезпечення задоволення різноманітних потреб населення, які постійно зростають, розумне і безпечне для довкілля господарювання та оптимальне використання природних ресурсів, підтримка сприятливих природних та екологічних умов для здоров'я та життя людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Дану проблему досліджували такі вчені як Бібік Н.В. [1], Гиренко І.С. [3], Гордєєв О.К. [5], Дармороз О.В. [6], Деркач М.І. [7], Зубенко В.В. [8], Ілляшенко К.В. [3], Ільченко В.М. [9], Котенко Н.В. [3], Мельник Ю.М. [10], Тарасенко І.О. [2], Товма Л.Ф. [12].

Під сталим розвитком слід розуміти процес позитивних змін, спрямованих на довгострокове збалансований розвиток всіх сфер життя суспільства метою забезпечення відтворюваності ресурсів, необхідних для якісного життя теперішнього та майбутніх поколінь.

Концепція сталого розвитку з'явилася в результаті об'єднання трьох основних точок зору: економічної, соціальної та екологічної. Узгодження цих різних точок зору та їх переклад на мову конкретних заходів, які є засобами досягнення сталого розвитку – завдання величезної складності, оскільки всі три елементи сталого розвитку повинні розглядатися збалансовано [12, с. 143].

Головною метою сталого розвитку є, насамперед, підвищення якості життя. Під якістю життя в сучасних концепціях якості розуміють комплексну характеристику соціально-економічних, політичних, культурно-ідеологічних, екологічних факторів і умов існування особистості, положення людини в суспільстві [9, с. 143].

Концепція сталого розвитку ґрунтується на п'яти головних принципах:

1. Людство дійсно може надати розвитку сталого і довготривалого характеру, для того щоб він відповідав потребам людей, що живуть зараз, не втрачаючи при цьому можливості майбутнім поколінням задовольняти свої потреби.

2. Обмеження, які існують в галузі експлуатації природних ресурсів, відносні. Вони пов'язані з сучасним рівнем техніки і соціальної організації, а також із здатністю біосфери до самовідновлення.

3. Необхідно задовольнити елементарні потреби всіх людей і всім надати можливість реалізувати свої надії на більш благополучне життя. Без цього сталий і довготривалий розвиток просто неможливий. Одна з головних причин виникнення економічних та інших криз – протидія злиднів та надбаватств, яка стала у світі звичайним явищем.

4. Необхідно погодити стан життя тих, хто користується надмірними засобами (грошовими і матеріальними), з ресурсними можливостями економіки, зокрема відносно використання енергоносіїв.

5. Розміри і темпи росту населення повинні бути погоджені з виробничим потенціалом глобальної екосистеми Землі, що змінюється [6].

Основні принципи сталого розвитку викладені у Порядку денному на XXI століття – безпрецедентному глобальному плані дій в інтересах сталого розвитку і найбільшому досягненні у галузі забезпечення комплексного розгляду екологічних, економічних і соціальних проблем на основі єдиної стратегії. Порядок денний на XXI ст. був прийнятий главами 179 країн у 1992 році на першому Світовому саміті Землі під егідою Комісії ООН з довкілля та розвитку обговорювалися проблеми сталого розвитку Планети. Він містить понад 2500 рекомендацій, зокрема пропозиції щодо методів подолання неефективних структур споживання, боротьби із злиднями, охорони атмосфери, океанів і біологічного різноманіття, заохочення сталого сільського господарства. Ці пропозиції були доповнені та доопрацьовані на декількох конференціях ООН з проблем народонаселення, соціального розвитку, міст і продовольчої безпеки, зокрема під час Світового саміту із сталого розвитку у Йоганнесбурзі у 2002 році [5, с. 187]. Основу сталого розвитку складають системний підхід та сучасні інформаційні технології, які надають змогу креативно моделювати різні варіанти напрямів розвитку, з високою точністю прогнозувати їх результати, надаючи перевагу найбільш оптимальним [3].

Сталий розвиток складається з таких компонентів: економічного, екологічного та соціального. Якщо хоча б одна складова сталого розвитку буде не правильно розвиватися, то в такому випадку відбуватиметься дисбаланс між складовими та й всій системі загрожуватиме перехід зі сталого розвитку у несталий. Даний підхід повинен бути орієнтований на здатність протистояти зовнішнім факторам, змін у зовнішньому і внутрішньому середовищі, зберігати рівновагу в країні і допомагати їй розвиватися.

Екологічна складова. Основна передумова сталого розвитку регіону – це екологічна безпека. Сталий розвиток має на меті забезпечення цілісності природних систем, підтримання рівень природно-ресурсного потенціалу. З точки зору екологічної безпеки, концепція повинна підтримувати життєздатність екосистем і також стимулювати їх можливості до самовідновлення і динамічної адаптації. Концепція сталого розвитку повинна запобігти деградації природних ресурсів, забруднення навколишнього середовища.

Економічна складова. Стабільний економічний розвиток передбачає підтримку всіх форм власності, стимулювання підприємницької діяльності за підтримки і захисту держави, створення сприятливих умов для процвітання малого та великого бізнесу, знищення факторів здатних дестабілізувати економіку. Необхідністю є

стимулювання на державному рівні факторів, що впливають на економічне зростання регіону і країни в цілому. В той же час концепція передбачає оптимальне використання ресурсів. Частина прибутку від реалізації не відновлюваних ресурсів повинна спрямовуватися на підтримку збереження відновлюваних ресурсів.

Соціальна складова передбачає розвиток культурних, соціальних і культурних сфер. Важливим моментом тут є справедливий розподіл благ. В рамках концепції важливим аспектом є необхідність нарощування людського капіталу. Концепція сталого розвитку передбачає обов'язкову участь людини у всіх процесах, формують його життєдіяльність.

Зважаючи вищезазначене, на думку автора основними характеристиками сталого розвитку є: забезпечення рівності прав на розвиток, як на сучасному етапі; так і в майбутньому, включаючи потреби майбутніх поколінь; необхідність розробки програм розвитку з використанням перспективного підходу; розробка програм та моделей розвитку на основі використання системного підходу; встановлення важливості зв'язків сталого розвитку на всіх рівнях – від локального до міжнародного; визначення ролі кожної людини у вирішенні проблем забезпечення сталості розвитку [1].

Стратегія сталого розвитку повинна враховувати інтереси різних груп: влади, бізнесу, населення. Інтереси населення полягають у створенні робочих місць, покращенні житлово-побутових умов та інфраструктур території та ін. Інтереси бізнесу включають в себе нарощування ринкової вартості активів, вільний доступ до ресурсів, можливість диверсифікації діяльності тощо. А інтереси влади зосереджені на підвищенні конкурентоспроможності і стійкому економічному розвитку, росту податкової бази і збору податків, соціальної стабільності, досягненні високих стандартів життя, забезпечення, стабільної інфраструктури та багато іншого. У контексті концепції людського розвитку, необхідно розуміти, що покращуючи якість життя населення шляхом здійснення видатків на охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та соціальне забезпечення населення, на культуру і мистецтво; на фізичну культуру і спорт, держава, як і органи місцевого самоврядування, сприяють задоволенню потреб населення. У будь-якому випадку задоволення потреб населення призводить до розвитку території [2].

Механізм забезпечення сталого розвитку повинен забезпечуватися такими напрямками регіонального розвитку: правовими, організаційними, фінансовими, економічними, інноваційними, соціальними, екологічними та інформаційними (табл. 1).

Таблиця 1

Складові механізму забезпечення сталого розвитку*

Складові механізму	Характеристика
Правова	Нормативно-правове забезпечення Інституційне забезпечення Забезпечення відповідальності центральних і місцевих органів влади
Організаційна	Розробка стратегії розвитку регіонів Система управління стратегічним розвитком Централізація і децентралізація державної влади
Фінансова	Залучення бюджетних та позабюджетних коштів на виконання державних та регіональних програм впровадження дій сталого розвитку Удосконалення фінансово-бюджетних відносин Вироблення критеріїв надання державної підтримки
Економічна	Поліпшення інвестиційного клімату Впровадження заходів раціонального природокористування
Інформаційна	Автоматизація систем господарського управління Регулювання регіональних систем Проведення соціального моніторингу Всебічна інформатизація населення Глобалізація комп'ютерних мереж
Екологічна	Екологічна паспортизація Впровадження екологічних інновацій Екологічне страхування Популяризація екологічної освіти
Інноваційна	Впровадження кластерного підходу для забезпечення інноваційного розвитку виробництва Реалізація заходів регіону щодо інноваційного, високотехнологічного, ресурсозберігаючого та екологічно безпечного виробництва
Соціальна	Запровадження соціальних стандартів Підвищення рівня і якості життя Оптимальна мережа соціальної інфраструктури Реалізація програм зайнятості

* Узагальнено автором на основі [4]

Головна мета дії даного механізму полягає у сталому прогресивному розвитку всіх галузей регіону, оскільки лише комплексний розвиток забезпечує ріст кожної ланки господарства.

Для розроблення стратегії сталого розвитку України недостатньо традиційних методів. Сучасна українська управлінська практика щодо політики сталого розвитку регіону має використовувати такі дієві інструменти і важелі територіального управління, як стратегічне планування, програмування, моделювання, прогнозування розвитку, а також моніторинг результатів. Необхідно застосовувати новий підхід, який базується на глибоких наукових дослідженнях, широкому використанні математичних моделей і методів, багатоваріантних аналізах сценаріїв розвитку, на ґрунтовній статистичній базі та новітніх інформаційних техніці і технологіях [7, с. 156].

До інструментів забезпечення сталого розвитку відносять:

- адміністративні: прямого впливу (нормативно-правове забезпечення, державні та регіональні стратегії розвитку, цільові програми та інші інструменти державної політики, екологічні збори та платежі, стимулювання та підтримка екологічного підприємництва, фінансування природоохоронних заходів та програм та інші);

- опосередкованого впливу (екологічний менеджмент, екоаудит, екострахування, екомаркування та сертифікація, екологічна експертиза, екологічна освіта та виховання, раціональне природокористування та

інші);ринкові: методи конкуренції, екологічно орієнтовані товари та послуги, екологічний маркетинг, екологічно орієнтований попит та культура споживання, екологічно орієнтоване підприємництво та інші [8, с. 73].

Отже, серед інструментів реалізації стратегії сталого розвитку можна виділити:регуляторну базу (комплекс стратегічних документів, законів, нормативних вимог та директив);сукупність економічних інструментів, а саме податків і зборів, податкових пільг та субсидій; комплекс добровільних заходів, серед яких надання інформації про суть, переваги та недоліки сталого розвитку, консультування та стимулювання головних акціонерів.

Список використаних джерел:

1. Бібік Н.В. Сталий розвиток в системі сучасного розвитку регіонів: теорія та практика / Н. В. Бібік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eprints.kname.edu.ua/29616/1/51.pdf>.
2. Гиренко І.С. Податковий механізм в системі забезпечення сталого розвитку на місцевому рівні/ Гиренко І.С., Ілляшенко К.В., Котенко Н.В. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/36370/1/Hyrenko_regional%20economy.pdf.
3. Гордєєв О.К. Забезпечення сталого місцевого розвитку:підходи, принципи, складові / О. К. Гордєєв [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2012-2/doc/4/04.pdf>.
4. Дармороз О.В. Механізм забезпечення сталого розвитку регіонів України/ О. В. Дармовоз [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mev-hnu.at.ua/load/studentska_naukovo_praktichna_konferencija/3_stalij_rozvitok_regioniv_socialni_ekonomichni_ta_demografichni_aspekti/mekhanizm_zabezpechennja_stalogo_rozvitku_regioniv_ukrajini/23-1-0-141.
5. Деркач М.І. Концепт сталого розвитку як домінантна ідеологія людської цивілізації у ХХІ ст.. / М.І. Деркач // Вісник Дніпропетровського університету. – 2009. – Вип. 3/ 1. – С. 185–191.
6. Зубенко В.В. Сучасне середовище економічної концепції сталого розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1484>.
7. Ільченко В.М. Впровадження механізму стратегії сталого розвитку регіону / В.М. Ільченко // Україна: Схід-Захід – проблеми сталого розвитку: матеріали другого туру Всеукр. наук.-практ. конф., 24-25 листопада 2011 р., – Львів: РВВ НЛТУ України. – 2011. – Т. 1. – С. 154–157.
8. Мельник Ю.М. Адміністративні та ринкові інструменти забезпечення сталого розвитку регіону / Ю.М. Мельник // Науковий вісник НЛТУ України. – 2009. – Випуск 19.15. – С. 71–72.
9. Товма Л.Ф. Еколого-економічна складова в концепції сталого розвитку України / Л.Ф. Товма // Бізнес-інформ. – 2012. – № 2. – С. 141–144.

Свєнєнїя Вакулєнко
(Київ, Україна)

МЕХАНІЗМИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розвиток виробничих стосунків поступово призвів світ до процесу глобалізації економіки. В результаті основною рушійною фінансовою силою сучасної міжнародної економіки є транснаціональні корпорації, для яких зовнішньоекономічна (закордонна) діяльність має більше значення ніж внутрішні операції материнської компанії в країні базування. На сьогодні ТНК на міжнародній арені виступають торговцями, інвесторами, розповсюджувачами сучасних технологій та стимуляторами міжнародної трудової міграції.

Транснаціональні компанії, з одного боку, є продуктом світових процесів, що швидко розвиваються, а з іншого самі виступають як потужний фінансовий важіль впливу. ТНК, як активний учасник міжнародних економічних відносин зазнають трансформаційних структурних змін, пристосовуючись до глобальних процесів, що відбуваються в світі.

Найбільш вагома причина виникнення ТНК це інтернаціоналізація виробництва і пов'язана з нею глобалізація моделей економічного розвитку. Вивіз капіталу один із самих важливих факторів в формуванні та розвитку транснаціональних корпорацій. Також, не менш важливою обставиною виникнення ТНК є мета отримання максимального прибутку при тотальному зменшенні витрат. Конкуренція, а тим більше, в умовах глобалізації сприяє концентрації виробництва та зростання капіталізації фінансового ринку.

У другій половині ХХ століття почали формуватися передумови становлення глобального інвестиційного ринку. Суб'єктами глобального інвестиційного ринку виступають: транснаціональні фінансові і нефінансові корпорації, держави, міжнародні організації.

Для визначення механізмів інноваційної діяльності ТНК, слід розрізняти напрямки щодо участі ТНК в інноваційних проектах. Так, ТНК може приймати участь в інноваційному проекті як, по-перше, інвестор з метою отримання пасивного прибутку, по-друге ТНК може, застосовуючи різні механізми залучення коштів, виступати в якості безпосереднього інвестора по створенню конкретного інноваційного продукту. Рис.1.

Складено автором. Рис. 1.

ТНК має ряд переваг в порівнянні з іншими учасниками міжнародних економічних відносин. За рахунок розгалуженої мережі філій в різних країнах світу ТНК мають можливість мінімізувати свої витрати та оптимізувати оподатковувані потоки.

Саме широка розгалуженість філій та висока капіталізація дозволяють ТНК бути найпотужнішими інвесторами інновацій. Під час фінансування інновацій ТНК застосовують різні фінансові механізми.

Трактування дефініції фінансового механізму досить поширене в вітчизняній науковій літературі. Дослідження варіацій терміну «фінансовий механізм» наведено в табл. 1

ТРАКТУВАННЯ ДЕФІНІЦІЇ ФІНАНСОВОГО МЕХАНІЗМУ Таблиця 1.

Визначення фінансового механізму	Автори
Фінансовий механізм – це сукупність фінансових методів і форм організації фінансових відносин, інструментів і важелів впливу на соціально-економічний розвиток суспільства	В.В. Венгер
Фінансовий механізм – це система впливу з допомогою фінансових важелів на фінансові відносини (організацію, планування і стимулювання використання фінансових ресурсів)	О.И. Волкова
Фінансовий механізм – сукупність форм, методів і важелів планового управління фінансовими відносинами. пов'язаними з плануванням фінансів, утворенням. розподілом і використанням грошових доходів, нагромадженням фондів, із системою фінансування видатків	П. С. Нікольський
Фінансово-кредитний механізм являє собою сукупність методів і форм, інструментів і важелів впливу на економічний і соціальний розвиток суспільства	В.М. Опарін
Фінансовий механізм – це система управління фінансовими відносинами підприємства через фінансові важелі за допомогою фінансових методів	А.Д. Шеремет, Р.С.Санфулін
Фінансово-кредитний механізм регулювання розвитку інноваційного підприємництва – комплекс методів і важелів впливу на діяльність інноваційних підприємницьких структур, який реалізується в різних формах через відповідну систему фінансування за ефективної системи нормативно-правового забезпечення	В. Бербека
Фінансовий механізм – складова господарського механізму, сукупність фінансових стимулів, важелів , інструментів, форм та способів регулювання економічних процесів і відносин	Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовський, О.Б. Стародубцева
Фінансово-кредитний механізм державного регулювання економічного зростання має визначатися як сукупність форм, методів, важелів та інструментів регламентування економічних відносин між державою та підприємствами, населенням, іншими країнами, міжнародними інституціями в напрямках забезпечення стабілізації економічної та соціальної ситуації в країні та створенні передумов економічного зростання	Б. Кабаці
Фінансовий механізм – це сукупність форм, методів, прийомів, важелів та інструментів	М.М. Александрова, С.О.Маслова
Фінансовий механізм – це сукупність методичних, організаційних, нормативних та правових форм, методів, інструментів, важелів і положень, на основі яких розробляють заходи, що за умови відповідного нормативно-правового та інформаційного забезпечення визначають функціонування фінансово-економічних відносин в державі, практичне застосування яких спрямовується для досягнення певних цілей та завдань, у процесі формування, розподілу й використання цільових централізованих і децентралізованих фондів грошових ресурсів	О.Т. Левандовський

Узагальнююче проведене дослідження дає можливість дати власне визначення фінансового механізму: Фінансовий механізм – це система фінансових відносин, що забезпечує рух та взаємодію фінансових інструментів в динаміці. Система фінансового забезпечення інноваційної діяльності – це сукупність економічних відносин у сфері пошуку, залучення й ефективного використання фінансових ресурсів. У науковій літературі немає єдиного формулювання згаданого поняття. Так, поряд із системою фінансового забезпечення мають право на існування такі формулювання: фінансовий механізм стимулювання інноваційного розвитку, механізм фінансово-кредитного забезпечення, система інвестування інноваційної діяльності. На підставі аналізу теоретичних досліджень систему фінансового забезпечення інноваційної діяльності можна визначити як сукупність взаємопов'язаних елементів (суб'єктів, об'єктів, джерел і методів фінансування інноваційної діяльності), спрямовану на стимулювання фінансування інноваційної діяльності, здійснення якої потребує значної концентрації фінансових ресурсів для отримання певного економічного ефекту.

Суб'єктами фінансування інноваційної діяльності є всі суб'єкти господарювання, зацікавлені в інвестуванні ресурсів в інноваційну діяльність для досягнення певного ефекту. До таких структур належать інноваційні підприємства (наукові організації, інноваційно активні підприємства, об'єкти інноваційної інфраструктури), державні органи влади (міністерства та відомства), спеціалізовані інноваційні фонди, різноманітні фінансові установи (банки, інвестиційні компанії, страхові компанії, недержавні пенсійні фонди), венчурні фонди, іноземні інвестори та приватні особи.

Об'єктами фінансування стають, по-перше, різні стадії інноваційного процесу, ризикованість фінансування яких зменшується мірою наближення до кінцевого результату через підвищення ймовірності досягнення комерційного успіху від реалізації інновації; по-друге, суб'єкти інноваційної діяльності; по-третє, напрями інноваційної діяльності, що змінюються залежно від стратегії, обраної суб'єктом інноваційної діяльності. [2]

Появу фінансових інновацій зумовили численні фактори, такі як регулятивні обмеження й податки, волатильність цін, глобалізаційні процеси, необхідність мінімізувати витрати різного роду, науково-технічний прогрес, різноманітні ризики, сегментація ринків тощо. Важливо зазначити, що деякі економісти використовують поняття «інновації» в широкому розумінні для опису як економічних шоків (наприклад, нововведення в монетарній політиці), так і відповідей на них (наприклад, євровалютні депозити). [3] Разом з тим у загальній системі інновацій доцільно виокремити фінансову інновацію, тобто таку, що функціонує у фінансовій сфері та економічну сутність якої можна визначити так. Фінансова інновація – це фінансовий продукт, який або є унікальним, або ще не набув поширення через певні умови і який призначений для підвищення доходності й ліквідності та (або) зменшення ризиків завдяки більш ефективному перерозподілу наявних фінансових ресурсів і відповідної інформації. [4]

До основних фінансових механізмів фінансування інноваційної діяльності ТНК слід віднести такі як:

- поліпшення трансферного ціноутворення з метою отримання маржинального доходу;
- створення стратегічних альянсів з метою мінімізації витрат на інновації;
- національна політика держави з метою стимулювання інноваційних процесів;
- використання венчурних фондів як механізм фінансування інноваційних проектів.

Розкриття зазначених механізмів потребує більш детального дослідження.

Література:

1. Майорова Т.В. «Інвестиційний процес і фінансово-кредитні важелі його активізації в Україні» / К.: КНЕУ, 2013 – 332[4]с.
2. Активізація інвестиційного процесу в Україні: колективна монографія / [Т. В. Майорова, М. І. Дибя, С. В. Онишко та ін.]; за наук. ред. М. І. Дибя, Т. В. Майорової. – К.: КНЕУ, 2012. – 472[368] с.
3. Handbook of the economics and finance edited by George Constantinides / Milt Harris and Rene Stulz. – Chapter 6 «Financial innovations»/ Peter Tufano, Sylvan C. Coleman.-2003.-P.307-335.
4. Ресурси та моделі глобального економічного розвитку: [монографія]; за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка, А.М. Поручника. – К.: КНЕУ, 2011. – 703 [226]с.

Орися Васирина, Світлана Колач
(Львів, Україна)

ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ В РОЗВИТОК ТЕОРІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ

Всі розуміємо, що за допомогою менеджменту людське суспільство з хаотичного перетворюється на високоорганізоване й ефективне. З одного боку – це наука, яка спирається на об'єктивні закони та закономірності, чіткі правила й технології. З іншого, менеджмент має справу з людськими спільнотами, які суттєво відрізняються одна від одної звичками, традиціями, життєвими цінностями, інститутами, рівнем освіти, суспільною мораллю тощо. Тому при переході від теорії менеджменту до практики необхідно застосовувати такі моделі, які відповідають місцевим умовам.

На різних етапах розвитку управлінської науки суттєвий вклад в неї внесли такі відомі українські вчені – О.Терлецький, М.Павлик, М.Драгоманов, М.Зібер, С.Подолінський, І.Вернадський, та ін.

Однак, батьком української управлінської науки вважається всесвітньо відомий економіст Михайло Туган-Барановський.

Ім'я видатного вченого економіста занесене до галереї славетних вчених. Він відомий не лише як видатний економіст, а й як «батько» науки управління в Україні. Він через призму своїх економічних знань розглядав основні питання науки управління. Тому й не дивно, що в історії вітчизняної наукової думки з теорії управління він займає провідне місце.

Вітчизняна модель менеджменту потребує одночасного вирішення трьох взаємопов'язаних проблем: макроекономічних змін у суспільстві, формування нового управлінського мислення керівників та розробки наукової бази менеджменту.

У світі широкої популярності набула системна концепція «7-S», розроблена американськими дослідниками в галузі менеджменту. Томасом Пітерсом, Робертом Уотерменом, Річардом Паскалем і Ентоні Атосом. Автори цієї теорії довели, що ефективна організація формується на базі семи взаємозалежних елементів, зміна кожного з яких

потребує відповідної зміни шести інших. До числа таких системних елементів вони відносять: стратегію, структуру, системи (процедури і рутинні процеси), штат кадрів, стиль, кваліфікацію, поділ цінностей.)

Український вчений Мартиненко М. М. на основі системної теорії «7-S» розробив аналогічну концепцію, що одержала назву «Модель 10-C». Ця модель використовується насамперед для системної діагностики потенціалу організації із подальшим її удосконаленням. [2]

Не менш популярною стала концепція соціального капіталу, суть якої зводиться до наступного: 1)соціальний капітал є однією із форм капіталу; 2)соціальний капітал виникає у відносинах між індивідами; 3)джерелом та структурною основою соціального капіталу є колектив, соціальна мережа чи інша соціальна структура, або суспільство в цілому; 4)соціальний капітал збільшує як індивідуальну так і колективну продуктивність; 5)соціальний капітал базується на нормах та цінностях, що поділяються певною групою людей; 6)соціальний капітал концептуально пов'язаний з такими категоріями, як соціальні мережі, довіра, підтримка, взаємодопомога, громадянське суспільство.

Адаптацією концепції соціального капіталу займаються такі українські вчені, як: А. Гриценко, О. Демків, О. Дем'янчук, Зайцев, А. Колодій, М.Небава, А.Нечепуренко, В. Степаненко, Н.Тихонова, та інші, які висунули й обґрунтували наукову гіпотезу соціального капіталу; встановили специфіку становлення соціального капіталу в сучасному українському суспільстві; визначають тенденції розвитку соціального капіталу в умовах трансформацій українського суспільства.

В області осмислення проблем українського менеджменту та його організаційної культури достатньо продуктивно працюють українські вчені: Б.П. Будзан, Ф.І. Хміль, Г.В. Щокін, Г.А. Дмитренко, О.Є. Кузьмін, В.Г. Герасимчук, й інші.

Професор Ф. Хміль, розкриваючи теоретичні основи становлення вітчизняної моделі менеджменту організацій, обґрунтував методи програмованого активно-адаптивного управління діяльністю організацій. Процес управління забезпечується діяльністю двох взаємозалежних підпрограм – підпрограми діяльності організації в зовнішньому середовищі й підпрограми формування внутрішнього середовища. Підпрограма діяльності організації в зовнішньому середовищі має блоки: 1) блок активного впливу на зовнішнє середовище; 2) блок дій з адаптації до зовнішнього середовища. Підпрограма формування внутрішнього середовища складається з трьох блоків:

- блок реструктуризації виробництва і вдосконалення технології;
- блок структуризації системи управління;
- блок формування соціальних відносин колективі.

Відповідно до концепції професора Ф. Хміль, у процесі становлення практики українського менеджменту необхідно сформувати нову систему соціально-психологічних відносин у трудових колективах на основі врахування ментальності українського народу.[4]

Професор Будзан твердить, що серед тенденцій світового менеджменту чільне місце займає тенденція перетворення професіонала-менеджера на ключову фігуру високоефективного управління. Щоб «менеджерська революція» почалася у нас, потрібно, щоб в центрі даної моделі була людина як особистість і головна продуктивна сила суспільства.

Він твердить, що для того, щоб зрозуміти українську модель менеджменту, слід звернутися до особливостей українського характеру. Українська етнопсихологія фіксує взаємодію двох типів культури:

- “хліборобської”, якій властива м'якість, толерантність, чуйність, душевна теплота, поблажливості, мрійливість, милосердя;
- “рицарської” (козацької), якій властиві діловитість, рішучість, наполегливість, вірність слову, практичність, конкретність, справедливість.

Однак зазначимо, що обидві складові української культури зазнали жорстоких ударів у часи 300-літньої бездержавності та в період колективізації.

Отже, в українській моделі менеджменту необхідно враховувати особливості масової “хліборобської” складової національного характеру, але будуватися вона повинна на цінностях “рицарської”. Більше, становлення українського менеджменту як ефективної практики не можливе без другого відродження рицарської культури.[1]

Не можна не згадати світового економіста українця Богдана Гаврилишина

Він є визнаним у світі спеціалістом з менеджменту та освіти в галузі менеджменту. Цій проблематиці присвячено понад 80 статей, а також дві книги вченого: “Навчання керівних кадрів. Методичні аспекти”; “Дороговказ у майбутнє. До найбільш ефективних суспільств”. Б.Гаврилишин є членом Римського клубу, членом Академії Наук України, членом-кореспондентом Світової Академії Мистецтв та Науки, членом-кореспондентом Міжнародної Академії Менеджменту.

Останній час Б.Гаврилишин активно працює над теоретичними аспектами та надає велику практичну допомогу розбудові української держави. Цій

проблемі присвячені багаточислені статті та виступи вченого на конференціях.

Поки український менеджмент не сприйме цінностей, правил і етичних норм, чинних у цивілізованому світі, разом із тим зберігаючи та використовуючи національні моральні надбання, отримані через релігію, історичну культуру, не опанує сучасні методи менеджменту, доти нам буде важко зробити суттєвий крок уперед.

Література:

1. Будзан Б.П. Менеджмент в Україні: сучасність і перспективи / Б. П. Будзан. – К.: Вид-во С.Павличко "Основи", 2001. – 349 с.
2. Мартиненко М. М. Основи менеджменту: Підручник. / М.М. Мартиненко – К.: Каравела, 2008. – 496 с.
3. Туленков, М. В. Сучасні теорії менеджменту [Текст]: навч. посібник / М. В. Туленков. –К.: Каравела, 2012. –304 с.
4. Хміль Ф. І. Основи менеджменту: Підручник.. вид. 2-ге, випр., доп. / Ф.І. Хміль– К.: Академвидав, 2007. – 576с.

Олена Данилюк
(Кам'янець-подільський, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

На сьогоднішній день фінансово-економічна та політична кризи значно загострили усі недоліки, які притаманні економіці України. Світовий досвід свідчить про те, що у часи економічних та політичних криз проблема бідності та незахищеності надзвичайно загострюється та здатна досягти масштабів соціальної катастрофи. Глибока криза та падіння економіки в Україні зумовлюють активізацію діяльності підприємств соціальної сфери, специфіку їх функціонування.

Таким чином, актуальність теми специфіки управління персоналом організації соціальної сфери обумовлена тим, що трансформаційні процеси, в які залучена організація, неможливі без зміни вимог до співробітників і, в першу чергу, до самого персоналу управління. Ці зміни повинні стосуватися інноваційних здібностей, здібностей до вирішення конфліктів, створення єдиної команди та організації групової роботи.

Серед науковців, які займалися проблемами менеджменту соціальної роботи виступають наступні: Є.Комаров, О.Войтенко, О. Зарецький, О.Безпалько, Р.Вайнола, К. Шендеровський. Проблема розвитку індивідуального стилю менеджера досліджує в напрямі професійної підготовки Є.В. Воробйова[1]. Але єдиної спільної думки щодо відмінностей та особливостей менеджменту соціальної роботи поки не існує.

В літературі зустрічаються два терміни «Менеджмент соціальної роботи» і «Менеджмент в соціальній роботі». Перше значення передбачає управління самими соціальними закладами, а друге – управління якістю надання послуг.

Тому суб'єктами управлінської діяльності в закладах соціальної роботи мають бути люди, які можуть здійснювати цю діяльність як професіонали – управлінці. Це, в свою чергу, підтверджує правомірність і доцільність розгляду змісту управлінської діяльності в закладах соціальної роботи з позицій теорії менеджменту.

Головною метою управління в соціальній роботі є забезпечення реалізації основних принципів державного підходу до організації соціальної роботи в умовах конкретної соціальної служби. Тому менеджмент в соціальній роботі часто називають унікальним, або, принаймні, відмінним від інших типів управління організацією, особливо від промислових, виробничих. У контексті відповідного порівняння вважається, що особливості менеджменту соціальної служби є принципово суттєвими з точки зору соціальних явищ, соціальних проблем, професійної спрямованості соціальних працівників.

Менеджмент в соціальній сфері – один з видів соціального управління, тобто такого управління, де головним суб'єктом і об'єктом виступає людина. За останні 20-30 років роботодавці та менеджери різних рівнів суттєво переглянули своє ставлення до людських ресурсів, їх ролі в забезпеченні стійкого розвитку. Зміцніло усвідомлення, що працівники організації є основним ресурсом [2, с.40]. Менеджменту в соціальній сфері притаманний ряд відмінностей. Особливостями менеджменту в соціальній сфері є:

- ідеологія, філософія соціальної роботи;
- цілі організації та завдання, що ставляться залежно від нормативних документів, виданих органами виконавчої влади та місцевого самоврядування;
- особливості статусу, форм власності соціальної служби й видів завдань соціальної роботи;
- види діяльності, професійні ролі соціальних працівників і спеціалізації соціальних служб.

Навантаження та ускладнення системи соціальної роботи в міжнародному товаристві соціальних працівників стимулювало цілеспрямований пошук: від розуміння відповідності контролю та управління до усвідомлення потреби в управлінцях, які володіли б не тільки технічними управлінськими навиками, а й уміннями застосовувати змістовні та етичні норми соціальної роботи. Ці закономірності посилюються з середини 80-х років, коли в змісті технологій соціальної роботи відбуваються радикальні зміни та впливовим стає політичний контроль. Звісно тому на межі 1985-1990 років у розвинених країнах управління соціальною роботою та менеджмент соціальних служб стають центральними методами соціальної роботи [3, с.111].

На сьогодні серед існуючих шкіл менеджменту, в контексті менеджменту в соціальній роботі, з урахуванням їх специфіки, слід виділити управлінські школи США і Японії. Обидві школи акцентують на активізації людського чинника, використовуючи при цьому різні форми та методи.

Американська система управління персоналом заснована на принципі індивідуалізму, що виник в американському суспільстві в ХУІІІ-ХІХ століттях, коли до країни прибували сотні тисяч переселенців. До персоналу управління в США відносять будь-якого найнятого робітника, який повинен для виконання поставлених завдань організувати, координувати і контролювати роботу інших[3, с.92]. Всі фірми США приділяють велику увагу питанню соціальної адаптації працівників. Оскільки саме соціальна адаптація працівника в колективі вимагає досить тривалого часу, оскільки будь-яка людина – це особа, яка повинна увібрати в себе групові цінності і норми поведінки. Більшість американських фірм дотримуються «вертикальної моделі» розвитку кар'єри для керівників і фахівців, яка передбачає, що фінансист все своє життя ростиме тільки як фінансист. На перші і другі ролі в організації зараз в США котируються особи, що мають вчений ступінь.

Однією з найефективніших систем менеджменту, зокрема в контексті менеджменту соціальної роботи, в усьому світі визнана японська. Її успіх складається з багатьох складових, найвагомішою з яких є уміння працювати з людьми. Японія знайшла свій варіант сучасного менеджменту з «людським обличчям», залучаючи всіх працівників до справ підприємств і фірм. У бідній на природні ресурси країні традиційно культивується мораль: «Наше багатство – людські ресурси» і створюються умови для їх найбільш ефективного використання[4, с.97]. Японська модель менеджменту персоналу ґрунтується на філософії «Ми – одна сім'я». Найважливіше завдання – встановити довірливі відносини з працівниками, створити відношення до корпорації як до рідної сім'ї, сформулювати розуміння того, що робітники і менеджери є членами однієї сім'ї. У японській практиці керівник не стоїть над організацією, а входить в її склад. Керівникам в Японії не надається особливого значення виразу свого статусу. Жоден керівник в Японії не має власного кабінету. Японці застосовують метод управління, що бере участь, на основі рішень «знизу-вгору», і кожен працівник несе свою частку відповідальності. Всі рішення обговорюються членами колективу.

У соціальних службах України практично ще немає професійних менеджерів. Є формалізовані управлінські одиниці в особі директора, начальника, керівника. Проблема зміни директорського, командного менталітету в соціальній роботі на менеджерський є надзвичайно актуальною. Спроби перенести без змін досвід зарубіжного менеджменту в практику нашої діяльності не дають позитивних результатів. Менеджмент соціальної роботи набуває

все більшого значення в плані забезпечення інноваційного підходу, міжсекторної співпраці соціальних служб, ефективності соціальної роботи з клієнтом. Менеджмент спонукає орієнтуватися в інформаційних потоках, стимулює практичні вміння соціальних працівників та оптимальний вибір управлінського рішення, розширює організаційний контекст соціальної роботи та стверджує актуальність нової соціальної норми діяльності в Україні. Таким чином, на наш погляд, головною відмінністю засадами менеджменту соціальної роботи повинні виступати оптимізація функціонування соціальних служб, отримання значно більшого ефекту при найменших зусиллях, витратах, у тому числі й витратах часу.

Література:

1. Воробйова Є.В. розвиток індивідуального стилю діяльності менеджера в процесі професійної підготовки [Текст] / Є.В. Воробйова // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2012. – № 1. – С. 81–86.
2. Колот А.М. Мотиваційний менеджмент: підручник / А.М. Колот, С.О. Цимбалюк. – К.: КНЕУ, 2014. – 479с.
3. У. Джек Дункан. Основополагающие идеи в менеджменте. Уроки основоположников менеджмента и управленческой практики. Пер с англ. – М.: Дело, 1996 – 272 с.
4. Динаміка цінностей в соціальній роботі / Під ред. Стівена Шардлоу. – К., 1996 – 206 с.

Анара Даутова
(Астана, Казахстан)

МЕРЫ ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ БАНКРОТСТВА

Одним из специальных оснований ликвидации юридических лиц по законодательству РК является банкротство. Селдует отметить, что факт банкротства юридического лица может быть признан только судом. То есть на сегодняшний день понятие внесудебного банкротства в нашем законодательстве нет. Во внесудебном порядке речь может идти только о внесудебной ликвидации несостоятельного должника, осуществляемой по решению уполномоченного органа с согласия комитета кредиторов [1, с.25].

С точки зрения финансового менеджера предприятия банкротство – это неспособность предприятия финансировать текущую операционную деятельность и погасить срочные обязательства. Банкротство является следствием неравновесия финансовой системы воспроизводства капитала предприятия, результатом его неэффективной ценовой и инвестиционной политики.

Меры по предотвращению банкротства предприятия связаны с эффективным управлением его финансами и производством, правильным определением стратегических целей и тактики их реализации.

Санация – это досудебные или же судебные меры по восстановлению платёжеспособности должника, принимаемые собственником, учредителями, кредиторами и иными лицами в целях предупреждения банкротства [2, с.105].

Всё это в определённой мере связано с реформированием предприятий, под которым понимается их структуризация в процессе перехода на принятые в рыночной экономике принципы функционирования при государственной поддержке и стимулировании. Это предполагает улучшение управления ими, повышение эффективности производства и конкурентоспособности выпускаемой продукции, повышение производительности труда, снижение издержек производства, улучшение финансово-экономических результатов деятельности. Таким образом, успех реформирования предприятия будет определяться двумя группами факторов: эффективностью создаваемых государством условий и стимулов деятельности предприятий и устранению кризисных явлений в экономике, а также эффективностью принимаемых предприятием мер по внедрению и использованию рыночных механизмов и инструментов.

Целями финансовой стратегии предприятий в данной ситуации должны быть:

обеспечение их ликвидности и платёжеспособности на основе оптимального сочетания собственных и заёмных источников средств;

получение прибыли и соответствующего уровня рентабельности, достаточного для удовлетворения всех своих потребностей для основной, инвестиционной и финансовой деятельности.

Для этого государство должно провозгласить, что главной целью его является макроэкономическое регулирование и борьба с инфляцией на основе поддержки национального производства. В этих целях необходимо:

разработать систему экономических и финансовых показателей на всех уровнях, а также поддержки базовых отраслей экономики;

создать условия, обеспечивающие возможность предприятиям заработать практически отсутствующие у многих из них собственные оборотные средства;

принять меры по резкому сокращению неплатежей и в этой связи неэффективных форм расчётов (предоплата, бартер, наличные деньги), по внедрению таких рыночных инструментов, как коммерческий кредит, вексель, чек;

изменить налоговую политику, направив её на стимулирование производства и инвестиций;

определение степени ликвидности и платёжеспособности предприятия;

направить таможенную политику на защиту национального производителя и конкурентоспособных товаров.

Выбор стратегии предотвращения банкротства и эффективность мер предприятий по внедрению рыночных механизмов зависит от системы управления финансами на предприятии. [3, с. 55]

Она в свою очередь определяется стратегическими целями и тактическими задачами деятельности предприятия. Основой этой системы должен быть финансовый менеджмент и входящий в него финансовый анализ, по итогам которого предприятие имеет возможность делать регулярную оценку своего финансового состояния.

Главными направлениями этого анализа являются:

– оценка состояния имущества предприятия и источников его формирования, а также показателей структуры капитала;

– оценка состояния оборотных средств, определение их достаточности и типа финансового состояния;

– выявление тенденций оборачиваемости средств предприятия;

– определение степени ликвидности и платёжеспособности предприятия;

– выявление тенденций рентабельности на основе системы показателей.

Главное в стратегии предотвращения банкротства предприятия, решении проблем ликвидности и платежеспособности заключается в профессиональном управлении оборотными средствами. С одной стороны, это предполагает оптимизацию источников оборотных средств на основе выработанной стратегии, с другой – размещение этих средств между материальными активами, а также в сферах производства и обращения. Большую роль при этом играет правильно выбранная кредитная политика, использующая кредит в качестве финансового рычага, однако при существующей учетной ставке это малореально.

Закон «О банкротстве» указывает на три как бы равноправные меры, которые должны предупреждать банкротство организации: финансовое оздоровление; назначение временной администрации; реорганизацию. Соответственно данному недифференцированному подходу критерии, при наличии которых организация будет считаться нуждающейся в финансовом оздоровлении (санации), в принципе те же, что и в случаях, когда в нее может быть направлена временная администрация или когда ей может быть предъявлено требование о реорганизации, и также противоречивы. Практически это означает, что при наличии одних и тех же оснований кредиторы по собственному усмотрению будут решать, какую из трех указанных мер применить к организации, нуждающейся, с их точки зрения, в повышенном внимании.

Основными мероприятиями по санации неплатежеспособных предприятий при определенной финансовой поддержке являются:

- внедрение новых форм и методов управления;
- конверсия, диверсификация, переход на выпуск новой продукции, повышение ее качества;
- повышение эффективности маркетинга;
- снижение производственных затрат;
- сокращение дебиторской и кредиторской задолженности;
- повышение доли собственных средств в оборотных активах за счет части фонда потребления (особенно средств, направляемых на выплату дивидендов) и реализации краткосрочных финансовых вложений;
- продажа излишнего оборудования, материалов, незавершенного производства, готовой продукции, а также дочерних фирм и долей в капитале других предприятий;
- временная остановка капитального строительства;
- конверсия долгов путем преобразования краткосрочной задолженности в долгосрочную;
- расширение экспорта;
- сокращение численности занятых и др. При оценке финансового состояния предприятий и установлении структуры баланса проводится анализ финансового состояния, целью которого является определение степени его платежеспособности на основе структуры баланса. [4, с. 70]

Закон «О банкротстве» однозначно определяет, как широко следует понимать содержание процесса финансового оздоровления предприятия. Данный процесс может включать в себя:

- оказание финансовой помощи организации его учредителями (участниками) и иными лицами;
- изменение структуры активов и пассивов организации;
- изменение организационной структуры;
- иные меры, осуществляемые в соответствии с законами.

При наличии оснований для проведения санации управляющий на основании анализа финансового состояния и платежеспособности должника должен разработать план санации и представить его на утверждение собранию кредиторов не позднее семидесяти дней со дня своего назначения.

В плане санации должны предусматриваться меры по восстановлению платежеспособности должника и срок ее восстановления.

В случае отсутствия оснований для проведения санации должника управляющий разрабатывает план ликвидации должника – юридического лица либо план прекращения деятельности должника – индивидуального предпринимателя и освобождения его от долгов (далее – план ликвидации) в срок, предусмотренный частью первой настоящей статьи.

Управляющий может разработать как альтернативные план санации и план ликвидации.

В план санации и план ликвидации включается заключение о финансовом состоянии и платежеспособности должника. [5, с.68]

План санации и (или) план ликвидации рассматриваются на собрании кредиторов, которое созывается управляющим не позднее восьмидесяти дней со дня опубликования сообщения об открытии конкурсного производства. Управляющий в письменной форме уведомляет всех кредиторов о дате и месте проведения собрания кредиторов и предоставляет им возможность для ознакомления с планом санации и (или) планом ликвидации не менее чем за десять дней до даты проведения указанного собрания.

Утвержденный собранием кредиторов план санации или план ликвидации, а также протокол собрания кредиторов представляются управляющим в хозяйственный суд не позднее пяти дней с даты проведения собрания кредиторов.

В случае, когда собранием кредиторов принято решение об утверждении плана санации или плана ликвидации, в котором предусмотрен срок санации или ликвидации, превышающий первоначально установленный, хозяйственный суд продлевает срок санации или ликвидации, если имеются достаточные основания полагать, что продление срока санации или ликвидации приведет соответственно к восстановлению платежеспособности должника либо увеличению общей суммы удовлетворенных требований кредиторов.

Санация вводится хозяйственным судом на основании решения собрания кредиторов либо по собственной инициативе в случаях, предусмотренных настоящим законодательством.

Решение хозяйственного суда о санации подлежит немедленному исполнению.

Санация вводится на срок, не превышающий восемнадцати месяцев со дня вынесения решения о ее проведении.

Причины неплатежеспособности предприятия могут быть как объективные, так и субъективные: непрофессиональный менеджмент, изношенное оборудование, падение спроса на выпускаемую продукцию, убытки, несоразмерный фонд потребления, отвлечение средств в краткосрочные финансовые вложения, неправильный выбор форм безналичных расчетов, большая дебиторская и кредиторская задолженность и др. После объявления предприятия неплатежеспособным администрация должна провести детальный финансовый анализ с целью точного определения причин этого положения.

Литература:

1. Закон РК «О банкротстве» от 21.01.1997г. – с.25
2. МСФО – Алматы: «Юрист» 2005г. – с. 105
3. Налоговый кодекс – Кодекс Республики Казахстан « О налогах и других обязательных платежах в бюджет» – с. 55
4. Родостовец В.К., Родостовец В.В., Шмидт О.И., «Бухгалтерский учет на предприятии», Алматы, 2002г. – с. 70
5. Правовое регулирование предпринимательской деятельности. Учебное пособие, Алматы, 2004 – с. 68

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Серикбаева Сауле Габитовна.

Анара Даутова
(Астана, Казахстан)

МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ РИСКОВ

Риск, являясь неотделимой частью экономической, политической, социальной жизни общества неизбежно сопровождает все сферы деятельности и направления любой организации, которая функционирует в условиях рынка. В связи с этим главным и неперенным критерием нормальной дееспособности современного предприятия является умение высшего руководства, опираясь на строго научную основу анализировать, оценивать риск как с качественной, так и с количественной стороны, прогнозировать, проводить профилактику, рационально контролировать и эффективно управлять рисками. Риск связан с управлением и напрямую зависит от эффективности, обоснованности и своевременности управленческих решений.

Основной задачей оценки предпринимательских рисков является их систематизация и разработка комплексного подхода к определению степени риска, влияющего на деятельность предпринимателя.

В общем виде система методов оценки предпринимательских рисков делится на две группы:

1) качественные методы оценки предпринимательских рисков – с их помощью осуществляется выявление рисков, присущих реализации предполагаемого решения; определение количественной структуры рисков; выявление наиболее рискованных областей в разработанном алгоритме принимаемого решения;

2) количественные методы оценки предпринимательских рисков – базируются на основе данных, полученных при качественной оценке, то есть оцениваются только те риски, которые присутствуют при осуществлении конкретной операции алгоритма принятия.

Основная цель качественной оценки риска – выявить основные виды рисков, влияющих на предпринимательскую деятельность. Преимущество такого подхода заключается в том, что уже на начальном этапе анализа руководитель предприятия может наглядно оценить степень рискованности по количественному составу рисков и уже на этом этапе отказаться от претворения в жизнь определенного решения [1, с.25].

Качественная оценка рисков включает ряд последовательных этапов:

1) выявление факторов, увеличивающих и уменьшающих конкретный вид риска при осуществлении определенных финансовых операций;

2) определение системы оценочных показателей риска, которая должна отвечать требованиям адекватности, комплексности, динамичности, объективности, а также допускать пополнение и развитие;

3) установление потенциальных областей риска, т.е. выявление мероприятий, операций, работ, при выполнении которых может возникнуть неопределенность в получении положительного результата;

4) идентификация всех возможных рисков, т.е. определение возможных рисков в результате данного действия либо бездействия.

Для правильного определения всех возможных рисков проекта можно отталкиваться от существующих классификаций рисков и факторов на них влияющих, например, такое определение может проводиться по следующим основным сферам [2, с. 56]:

- 1) финансовые риски;
- 2) маркетинговые риски;
- 3) технологические риски;
- 4) риски участников проекта;
- 5) политические риски;
- 6) юридические риски;
- 7) экологические риски;
- 8) строительные риски;
- 9) специфические риски;
- 10) обстоятельства непреодолимой силы или форс-мажор.

В качественной оценке можно выделить следующие методы [3, с.103]:

- 1) экспертный метод;
- 2) анализ целесообразности затрат;
- 5) метод аналогий.

Метод экспертных оценок основан на обобщении мнения специалистов-экспертов о вероятностях риска. Интуитивные характеристики, основанные на знаниях и опыте эксперта, дают в ряде случаев достаточно точные оценки. Экспертные методы позволяют быстро и без больших временных и трудовых затрат получить информацию, необходимую для выработки управленческого решения [4, с. 12].

В настоящее время наиболее распространенными методами количественной оценки предпринимательских рисков являются:

- 1) статистический метод;
- 2) аналитические методы;
- 3) анализ финансовой устойчивости предприятия и оценка его платежеспособности.

Статистический метод заключается в изучении статистики потерь и прибылей, имевших место на данном или аналогичном предприятии, с целью определения вероятности события, установления величины риска. Вероятность означает возможность получения определенного результата [5, с. 66].

Риск снижения финансовой устойчивости относится к так называемым структурным рискам предприятия, так как он вызывается в первую очередь несовершенством структуры формирования операционных активов и капитала. Поэтому основным содержанием процесса управления риском снижения финансовой устойчивости предприятия выступает оптимизация состава внеоборотных и оборотных активов, с одной стороны, а также соотношения собственного и заемного капитала, с другой.

Оптимизация состава внеоборотных и оборотных активов требует учета отраслевых особенностей осуществления операционной деятельности, средней продолжительности операционного цикла на предприятии, а также оценки положительных и отрицательных особенностей функционирования этих видов активов.

Оптимизация соотношения собственного и заемного капитала предприятия (или оптимизации структуры капитала) требует, прежде всего, учета особенностей использования его важнейших составных частей.

Собственный капитал характеризуется следующими основными положительными особенностями:

1) простотой привлечения, так как решения, связанные с увеличением собственного капитала принимаются собственниками и менеджерами предприятия без необходимости получения согласия других хозяйствующих субъектов;

2) более высокой способностью генерировать прибыли во всех сферах деятельности, т.к. при его использовании не требуется уплата ссудного процента во всех его формах;

3) обеспечением финансовой устойчивости развития предприятия, его платежеспособности в долгосрочном периоде, а соответственно и снижением риска банкротства [6, с. 70].

Вместе с тем, ему присущи следующие недостатки:

1) ограниченность объема привлечения, а следовательно и возможностей существенного расширения операционной и инвестиционной деятельности предприятия в периоды благоприятной конъюнктуры рынка на отдельных этапах его жизненного цикла;

2) высокая стоимость в сравнении с альтернативными заемными источниками формирования капитала;

3) неиспользуемая возможность прироста коэффициента рентабельности собственного капитала за счет привлечения заемных финансовых средств, так как без такого привлечения невозможно обеспечить превышение коэффициента финансовой рентабельности деятельности предприятия над экономической.

Таким образом, предприятие, использующее только собственный капитал, имеет наивысшую финансовую устойчивость (его коэффициент автономии равен 1), но ограничивает темпы своего стратегического развития и не использует финансовые возможности прироста прибыли на вложенный капитал [7, с. 111].

Заемный капитал характеризуется следующими положительными особенностями:

1) достаточно широкими возможностями привлечения, особенно при высоком кредитном рейтинге предприятия, наличии залога или гарантии поручителя;

2) обеспечением роста финансового потенциала предприятия при необходимости существенного расширения его активов и возрастания темпов роста объема его хозяйственной деятельности;

3) более низкой стоимостью в сравнении с собственным капиталом за счет обеспечения эффекта «налогового щита» (изъятия затрат по его обслуживанию из налогооблагаемой базы при уплате налога на прибыль);

4) способностью генерировать прирост финансовой рентабельности (коэффициента рентабельности собственного капитала).

В то же время использование заемного капитала имеет следующие недостатки:

1) использование этого капитала генерирует наиболее опасные финансовые риски в хозяйственной деятельности предприятия – риск снижения финансовой устойчивости и потери платежеспособности. Уровень этих рисков возрастает пропорционально росту удельного веса использования заемного капитала;

2) активы, сформированные за счет заемного капитала, генерируют меньшую норму прибыли, которая снижается на сумму выплачиваемого ссудного процента во всех его формах;

3) высокая зависимость стоимости заемного капитала от колебаний конъюнктуры финансового рынка.

Таким образом, предприятие, использующее заемный капитал, имеет более высокий финансовый потенциал своего стратегического развития и возможности прироста финансовой рентабельности деятельности, однако в большей мере генерирует финансовый риск и угрозу банкротства (возрастающие по мере увеличения удельного веса заемных средств в общей сумме используемого капитала).

Литература:

- 1 Родостовец В.К. Учет основных средств в целях налогообложения. Журнал «Бухгалтер плюс компьютер», №2, 2007г. – с.25
- 2 Рожнова О.В. Международные стандарты бухгалтерского учета и финансовой отчетности. Издательство «Экзамен» Москва, 2002г. – с.56
- 3 Овчаренко Е.К. Финансово – экономические расчеты в Excel. Издательство «Филинь», Москва, 1997г. – с.103
- 4 Приказ Министерства финансов РК: Об утверждении Национального стандарта финансовой отчетности №2, утвержден 21.06.07г. №217 – с.12
- 5 МСФО – Алматы: «Юрист» 2005г. – с. 66
- 6 Нидез Б. и др. Принципы бухгалтерского учета. М.: Финансы и статистика, 1994г. – с. 70
- 7 Родостовец В.К., Родостовец В.В., Шмидт О.И., «Бухгалтерский учет на предприятии», Алматы, 2002г. – с. 111

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Серикбаева Сауле Габитовна.

Уббинияз Джуманиязов
(Ташкент, Узбекистан)

ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИИ В ЭКОНОМИКЕ УЗБЕКИСТАНА

Международный опыт показывает, что привлечение иностранных инвестиций является одним из основных факторов, способствующих ускоренному экономическому развитию страны. Даже такие высокоразвитые государства как США, Германия, Франция, Япония, Великобритания и другие рассматривают привлечение иностранного капитала как необходимое средство роста их экономического потенциала, стабильного благосостояния жизни граждан. Активизирующее влияние иностранных инвестиций наглядно демонстрирует опыт таких стран, которые находятся в состоянии ускоренного развития – Китай, Южная Корея, Сингапур, Малайзия и другие страны. В этих странах были созданы благоприятный инвестиционный климат, и результаты оправдали действия[1].

Иностранные инвестиции оказывают большую помощь странам с переходной экономикой в их эволюции к рыночной экономике, представляет собой для нас особый интерес. При содействии иностранных инвестиций можно решить следующие задачи: 1. Привлечение дополнительного капитала который в республике только начинает развиваться, и не может обеспечить требуемых объемов капитала для крупных проектов. Кроме того, облегчает доступ к твердой валюте, необходимой для закупки товаров отсутствующих на местном рынке, так как иностранные инвестиции являются источником внешнего капитала. Иностранный инвестор неограничен относительной, неразвитостью местных рынков, капитала или способностью страны генерировать иностранный поток наличности путем экспорта товаров.

2. Доступ к передовой технике. На многих предприятиях республики функционируют устаревшее оборудование и технологии, что значительно снижает производительность труда и приводят к производству товаров более низкого качества. Это влияет на их конкурентоспособность и уменьшает возможности зарабатывать твердую валюту. Иностранные инвестиции позволяют решить эту проблему, т.к. инвестиционные товары воплощают передовую технику, а предприятия могут использовать новые технологии. 3. Ускорение доступа к мировому рынку. Иностранные инвесторы помогут осуществить доступ к распределенным каналам и обрести опыт продажи на мировом рынке.[2].

Исходя из этого из года в год увеличивается инвестиционные вливания в экономику. Так, в 2014 году общий объем инвестиций составил в эквиваленте 14,6 миллиардов долларов США, что по сравнению с предыдущим годом выше на 10,9%. Соответственно, принятой адресной инвестиционной политики и диверсификации экономики во всех отраслях экономики повышается активность привлечения иностранных инвестиций. В 2014 году из общего объема инвестиций 21,2% составили иностранные инвестиции и кредиты. В инвестиционной программе Республики важное место отводится прямым иностранным инвестициям, которые направляются на создание высокотехнологических производств модернизацию сфер экономики.

Узбекистан как суверенное государство активно ведет работу по формированию открытой экономики включилась в многосторонние международные механизмы экономического сотрудничества, вступила и начала проводить позитивную политику в авторитетных международных финансовых и экономических организациях, таких как Организация Объединенных Наций и ее институты, Всемирный банк, Международный валютный фонд, Международная финансовая корпорация, Организация содействия экономическому развитию, Международная организация труда, Всемирная организация здравоохранения, и в других ведущих финансово-экономических организациях. Многие международные организации – Европейский банк реконструкции и развития ООН, МВФ, Всемирный банк. Узбекистан вместе с государствами Центральной Азии стал членом организации экономического сотрудничества, созданной Турцией, Ираном и Пакистаном.

За первые годы независимости были приняты основные законодательные акты, изданы указы Президента и правительственные решения, заложившие правовые основы расширения внешних связей, либерализации всей внешнеэкономической деятельности, стимулирующие развитие экспортного потенциала республики. Это прежде всего законы «О внешнеэкономической деятельности», «Об иностранных инвестициях и гарантиях деятельности иностранных инвесторов» и другие законодательные и нормативные акты, которые способствовали формированию основных рыночных условий для осуществления внешнеэкономических связей, заключения международных договоров в области внешнеэкономической инвестиционной деятельности, обеспечения защиты экономических интересов республики, юридических лиц и граждан Узбекистана за его пределами, установить правовые гарантии для деятельности иностранных инвесторов на территории Республики. Поэтапно совершенствуется условия создания совместных с иностранным капиталом предприятий, регистрации участников внешнеэкономической деятельности и лицензирования экспортируемой продукции. Все указанные аспекты позитивно повлияли на активизацию внешнеэкономической деятельности и на улучшение структуры экспорта и импорта. Внешняя торговля осуществлялась на первом этапе реформ в двух направлениях: со странами СНГ на

основании заключенных межправительственных соглашений и с зарубежными странами расчетами в свободно конвертируемой валюте, поощрялось также установление прямых внешнеэкономических кооперационных связей. К данному этапу в Республике накоплен огромный опыт работы с иностранным капиталом и иностранными инвесторами. В Республике действует более 4 тысяч предприятий с иностранным капиталом. Расширяются из года в год экспортно-импортные связи, в числе которых Россия, Китай, Индия, Корея, Германия и другие[3]. Активизация действий Узбекистана по привлечению иностранных инвестиций и международной интеграции сопряжены со стремлением к тому, чтобы занять свое достойное место в мировом сообществе развитых стран.

Литература:

1. Ивасенко А.Г. Иностранные инвестиции: Учебное пособие.
2. Зубченко Л.А. Иностранные инвестиции. Учебное пособие.
3. Газета Народное слово №11 от 17 января 2015 года Доклад Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова на заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2014 году.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук, доцент Абдуразакова Нафиса Махкамовна.

Уббинияз Джуманиязов
(Ташкент, Узбекистан)

РОЛЬ И МЕСТО НАЛОГА ЗА ПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДНЫМИ РЕСУРСАМИ

Водные ресурсы-это все воды гидросферы, то есть воды рек, озёр, каналов, водохранилищ, морей и океанов, подземные воды, почвенная влага, вода(льды)горных и полярных ледников, водяные пары атмосферы.

В Узбекистане крупнейшим потребителем воды является сельское хозяйство. Водные ресурсы считаются неисчерпаемыми так как придумали технологию по опреснению соленых морских вод.

Водные ресурсы Узбекистана являются частью водных ресурсов, которыми располагает бассейн Аральского моря. К этому бассейну принадлежат крупнейшие реки Средней Азии Амударья и Сырдарья, являющиеся главными источниками: поверхностного стока и непосредственно выпадающие в Аральское море, а также реки гидрографические тяготеющие к бассейну и расположенные в пределах Аральской впадины. К ним относятся реки Зарафшан, Кашкадарья, Теджен, Мургаб, Чу, Талас, Асса и многие реки, не доносящие воды до основных речных систем, стекающие со склонов Памир-Алая и Тянь-Шаня[1, 21-24].

Вода занимает особое место среди природных ресурсов нашей планеты. Это один из неотъемлемых элементов жизни, предназначенный для поддержания жизненных потребностей человека, животного и растительного мира; производственно-хозяйственных нужд(мытьё, охлаждение оборудования и материалов, полив растений); гидротранспортировки и перевозки грузов на судах; обеспечения специфических технологических процессов(например, выработки электроэнергии).

Именно поэтому важное значение приобретает рациональное использование имеющихся водных ресурсов, проведение комплексных мероприятий, направленных на улучшение состояния водного хозяйства в каждой стране. Однако их проведение в немалой степени является затратным делом, изымая из оборота определённую часть бюджетных средств. Одним из способов возмещения затрат, а также мерой по стимулированию рационального водопользования является налогообложение, в частности за пользование водными ресурсами.

В настоящее время по налогу за пользование водными ресурсами в Узбекистане.

Ставки налога за пользование водными ресурсами утверждены согласно приложению №14 к постановлению Президента Республики Узбекистан от 4 декабря 2014 года № ПП-2270. Действовавшие в 2014 году ставки налога за пользование водными ресурсами проиндексированы в среднем 1,2 раза.

С 1 января 2015 года:

Унифицированы платёжники налога за пользование водными ресурсами за счет распространения ставки, установленной для предприятий всех отраслей экономики(за исключением указанных в пунктах 2-4 приложения №14 к постановлению Президента Республики Узбекистан от 4 декабря 2014 года № ПП-2270) и на дехканские хозяйства(юридических и физических лиц), а также на физических лиц, использующих водные ресурсы в процессе осуществления предпринимательской деятельности. Также сельскохозяйственные предприятия, не перешедшие на уплату единого земельного налога, включены в пункт 1 приложения №14 постановлению Президента Республики Узбекистан от 4 декабря 2014 года № ПП-2270;

Для предприятий – производителей безалкогольных напитков ставка налога за пользование водными ресурсами по поверхностным и подземным источникам водных ресурсов по объёму воды, используемой для производства, установлена в размере 10000 сумов за 1 куб.метр, а для прочих целей по поверхностным источникам водных ресурсов – в размере 61,9 сума за 1 куб. метр и по подземным источникам водных ресурсов – в размере

78,6 сума за 1 куб. метр. При этом данные предприятия оплачивают налог за пользование водными ресурсами независимо от системы налогообложения (общественный порядок налогообложения или упрощенный) [2].

Некоторые государства используют свои методы регулирования подобных платежей. Например, во Франции воду всегда считали услугой, за которую надо платить. Управление водными ресурсами там построено на бассейновом принципе, то есть все водные ресурсы страны объединены в несколько бассейнов. Каждый управляется своим водным агентством (это – исполнительный орган). Каждое реализует решения, принятые административными советами, которые включают представителей органов местного самоуправления, министерств и пользователей. Такая система позволяет путём постоянных консультаций сохранить баланс между интересами избранных представителей, водопользователей и государственных ведомств. В Испании большая часть водных ресурсов является государственной собственностью, и за их использование взимается плата (за водозабор, за загрязнение, за общественное пользование). Водоёмы в Испании находятся как в общественном, так и в частном владении. В последнем случае-если они находятся на территории собственности в пределах владения. Специальными правилами на собственность накладываются обременения в интересах общества или отдельных лиц. Так, владелец участка, по которому протекают, не может выполнять работы, препятствующие протеканию реки, а также загрязняющие или ухудшающие качество вод. Берега (по протяжённости береговой линии как минимум три метра), даже если они находятся в частной собственности, должны быть доступны для третьих лиц: чаще всего для навигации, рыбной ловли и спасательных работ. В Италии, согласно Гражданскому кодексу, водные источники, ручьи, как и деревья, соединённые с землей, являются объектами недвижимости. Водное законодательство США регулируется законами отдельных штатов. В некоторых из них действует принцип старшинства по времени права водопользования. Поэтому промышленные предприятия часто выкупают права на водные объекты у фермеров. Зачастую в странах, где существует право частной собственности на водные объекты, сохраняется возможность остальных членов общества пользоваться ими. В конце можно говорить что вода-это источник и за использование водными ресурсами надо своевременно платить налог [3].

Литература:

1. Экономика водного хозяйства М.С. Мирзаева Ташкент, 2007 год
2. Налоговый кодекс Республики Узбекистан
3. Кашин В.А. Налог и налогообложение, 2008 год

Научный руководитель:

кандидат экономических наук, доцент Ходжимухаммедова Шохидат Ибрагимовна.

Д.С. Джумонов, М.С. Бузрукхужаева
(Ташкент, Узбекистан)

ЭВОЛЮЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПОТОКОВ КАПИТАЛА

Впервые теоретические вопросы государственного регулирования международных потоков капитала были подняты экономистами в годы первой мировой войны в рамках теории регулирования платежного баланса. Научный интерес к проблемам валютного регулирования повысился в 1940-60-ые гг., когда валютные ограничения широко использовались развитыми странами в рамках бреттонвудской валютной системы. В настоящее время валютный контроль является необходимым условием проведения стабилизационной политики в развивающихся государствах и странах с переходной экономикой.

Анализ развития международных валютных отношений в XX веке позволил нам выделить три этапа в процессе эволюции социально-экономических подходов к проблеме государственного валютного регулирования международных потоков капитала:

I. 1914-1945 гг.: регулирование движения капитала как неотъемлемая часть жесткой системы валютных ограничений.

II. 1945-1976 гг.: переходный период.

III. с 1976 г. по настоящее время: либерализация движения капитала.

Впервые валютные ограничения стали применяться в годы первой мировой войны в Австрии, Венгрии, а затем во всех воюющих странах. Характеристику выделенных периодов целесообразно предварить описанием теоретических взглядов на проблемы международного движения капитала и вмешательства государства в этот процесс, которые существовали в экономической науке до начала первого этапа, когда имели место два основных подхода к решению вопроса о регулировании платежного баланса: классический и марксистский.

В рамках первого подхода, предполагающего саморегуляцию платежного баланса, выделилось два направления. Последователи В. Петти [1], Д. Юма [3], А. Смита [2], Д. Рикардо [4], Дж. Милля [5] считали, что внешнее равновесие достижимо на уровне торгового баланса. Представители банковской школы видели источник автоматического выравнивания в движении капитала. Один из сторонников данного направления французский ученый Б. Ногаро в 1924 г. отмечал, что «в той мере, в какой можно говорить о равновесии международного обмена, основным фактором этого равновесия является движение капиталов».

Опираясь на Устав МВФ, США добивались от стран-членов фонда отмены валютных ограничений по текущим операциям. Но в условиях послевоенной разрухи, кризиса платежных балансов, истощения официальных резервов это требование встретило противодействие стран Западной Европы. Только в конце 1958 г. когда сложились объективные экономические предпосылки, европейские страны (в первую очередь, Германия и Великобритания) ввели частичную обратимость валют, отменив валютные ограничения по текущим операциям для нерезидентов. В 1961 г. эти государства отменили ограничения также для резидентов.

В научном мире эти явления нашли свое отражение в возрождении дискуссии между представителями классической и кейнсианской школы по вопросу целесообразности сохранения в арсенале инструментов валютной политики методов регулирования движения капитала. Экономисты классического направления стали активно продвигать в рамках МВФ идеи о выгоде эффективного размещения капитала и преимуществах межвременной торговли при любом режиме валютного курса [12]. Их позиция получила названия либерального подхода к ограничениям в сфере движения капитала. Кейнсианский подход, основанный на недоверии спекулятивным потокам капитала, которые противоречат интересам общества в целом, приобрел в этом смысле консервативный

характер, поскольку он, теоретически не отрицая выгод от свободного перелива капиталов, предполагает исключения из общего правила в случае серьезных экономических диспропорций.

Переход к системе плавающих валютных курсов, официально признанный в решениях Ямайской конференции в 1976 г., позволил развитым странам в условиях стабильного роста их экономик получать выигрыш от межвременной торговли без ущерба внутренним и внешним целям макроэкономической политики. Данный факт нашел отражение в экономической реальности, а также в целях и задачах МВФ в области международного движения капитала: стимулирование либерализации движения капитала в странах, готовых, с экономической и политической точек зрения, к открытию своих внутренних рынков капитала. С этого момента можно говорить о начале третьего этапа в развитии социально-экономических концепций регулирования движения капитала, поскольку теперь установление, существенное усиление или сохранение в течение длительного времени в целях платежного баланса ограничений в области текущих операций и платежей, а также ввоза и вывоза капиталов стало рассматриваться уже не как право страны-участницы фонда, а как нарушение ею основных принципов МВФ. В теоретическом плане это означало появление и развитие неоклассического подхода, в котором обосновывается правило об эффективном размещении капитала в результате его свободного перелива между странами, что создает предпосылки для экономического роста и справедливо при любом режиме валютного курса [12].

В 1970-80-ых гг. многие развитые страны перешли к полной конвертируемости своих валют. Этот процесс оформлялся юридически. В 1961 г. Организацией экономической кооперации и развития был введен в действие Кодекс либерализации движения капитала [13]. В 1988 г. Европейский Союз издал Вторую Директиву о либерализации движения капитала [14]. В Западной Европе ограничения на движение капитала были устранены постепенно в течение 1980-90-х гг, в процессе образования Европейского Союза.

Отказ страны от использования валютных ограничений не означает, что ликвидируется вся система валютного контроля. Практически во всех развитых странах с полной конвертируемостью валютный контроль выполняет сейчас учетную функцию и становится неотъемлемой частью системы пруденциального надзора, основными задачами которого становятся: борьба с отмыванием грязных денег, уклонением от уплаты налогов, сбор статистической информации. В этом смысле наиболее развитые системы валютного контроля характерны для США и Франции [6].

Мировая экономическая система начинает превращаться в единый рынок. Прогресс в информационных и телекоммуникационных технологиях, разработка новых финансовых инструментов резко повысили эффективность мировых финансовых рынков. Возросшая международную мобильность капитала нашла свое выражение в заметном росте объемов сделок на них. С одной стороны, свобода движения капитала рассматривается уже не просто как желательный процесс, а как неотъемлемый элемент экономики, активно вовлеченной в глобальную экономическую систему. В новых условиях сравнительные потери страны в результате сохранения валютных ограничений на движение капитала увеличиваются. В связи с этим ряд экономистов ратует за их постепенное устранение из сферы международных валютно-финансовых отношений с целью эффективного распределения капитала между странами в результате свободной межвременной торговли и, соответственно, увеличения общественного благосостояния и уровня жизни в этих странах [7].

Мировой опыт показывает, что процесс либерализации зависит от ситуации с платежным балансом. Страны, которые традиционно имели положительное сальдо платежного баланса (Япония, Германия), обычно до самого последнего момента перед либерализацией поддерживали контроль над притоком капитала, тогда как страны с отрицательным сальдо платежного баланса (Франция, Италия) осуществляли контроль за его оттоком. Поскольку дестабилизирующий для экономики характер носят, как было показано выше, преимущественно потоки краткосрочного капитала, то практически все страны, осуществившие переход к конвертируемости по капитальным операциям, до последнего момента осуществляли контроль над ними, тогда как движение долгосрочного капитала уже в течение длительного времени осуществлялось в режиме свободного валютного обмена.

Несмотря на то, что процесс либерализации международного движения капитала охватывает все большее количество государств, на сегодняшний день из 182 стран-членов МВФ 130 поддерживают ограничения по капитальным операциям [8]. В основном это развивающиеся государства и страны с переходной экономикой, за исключением стран-экспортеров нефти (Сингапур, Гонконг, Панама, Либерия, Индонезия) и государств Балтии.

Подводя итог анализу третьего этапа, можно сделать следующее заключение: в настоящее время нет единого мнения о необходимости и степени государственного вмешательства в процесс международного движения капитала.

Соответствующий вывод делается экономистами в зависимости от типа страны. Для развитых государств приоритетным является неоклассический подход, обосновывающий полную свободу движения капитала. В отношении использования исследуемого инструмента в развивающихся государствах и экономиках переходного типа преобладает синтезированная на базе неоклассического и кейнсианского подходов концепция, определяющая условия, при которых этот инструмент может эффективно применяться.

Литература:

1. Петти В. Трактат о налогах и сборах / 7 Антология экономической классики, В 2-х т. – Т. 1. – М.: МП «Эконом». 1991. – С. 5-78.
2. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов: Пер. с англ./ Отв. ред. Л.И. Абалкин. – М.: Наука, 1993. – 570 с.
3. Юм Д. О торговле // Сочинения. В 2-х т. – М.: Мысль, 1996. – Т.2. – С. 642-666.
4. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения // Антология экономической классики. В 2-х т. – Т.1. – М.: МП «Эконом», 1991. – С. 397-473.
5. Милль Дж. Основы политической экономии: Пер. с англ./ Общ. ред. А.Г. Милейковского. В 3-х т. – М.: Прогресс. – Т.2: 1980 – 480 с.
6. Колесников В.И., Шмырева А.И., Климов А.Ю. Проблемы валютного регулирования в странах с рыночной экономикой. – Новосибирск: Наука, Сиб. предприятие РАН, 1999. – 142 с.
7. Capital Account Convertibility: Review of Experience and Implications for IMF Policies/ Ed. by P.J. Quirk– IMF Occasional Paper. – 1995. – №131. –48 p.
8. Киреев А.П. Международная экономика. В 2-х ч. – 4.И. Международная макроэкономика: открытая экономика и макроэкономическое программирование: Учеб. пособие для вузов. – М.: Между нар. отношения, 1999. – 488 с.

9. Портной А.М. Факторы, определяющие содержание валютной политики развитых капиталистических стран // Валютная политика капиталистических стран, – М.: Наука, 1990. – С. 6-14.
10. International Monetary Fund. Articles of Agreement of the International Monetary Fund. – Wash.: IMF, 1993. – 115 p.
11. Кругман П.Р., Обстфельд М. Международная экономика. Теория и политика: Учебник для вузов. – М.: Экономический факультет МГУ, ЮНИТИ, 1997.
12. Helpman E. An Exploration in the Theory of Exchange Rate Regimes // Journal of Political Economy. – 1981. – Vol.89 (October). – P. 865-890.
13. Organization for Economic Cooperation and Development. Code of Liberalization of Capital Movements. – Paris: OECD. 1990.
14. Council for the European Communities. Council: Council Directive of 24 June, 1988 for the Implementation of Article 67 of the Treaty (88/ 361/ EEC) // Official Journal of the European Communities. – 1988. – № L1 (August).

Дана Есенбаева
(Астана, Казахстан)

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ

Целью управления дебиторской и кредиторской задолженностью является обеспечение наиболее эффективной реализации экономических решений в процессе деятельности предприятия.

Для достижения поставленной цели необходимо руководствоваться следующими принципами:

1. Недопустимо аккумулировать большую величину дебиторской и кредиторской задолженности, чем может позволить собственный капитал;
2. Необходимо прогнозировать последствия роста дебиторской и кредиторской задолженности;
3. Недопустим неоправданный рост дебиторской и кредиторской задолженности.

Для достижения наибольшей эффективности в управлении дебиторской и кредиторской задолженностью в ходе анализа проявления дебиторской и кредиторской задолженности необходимо принимать в рассмотрение не только ту информацию, а, следовательно, и те факторы, которые прямо влияют на результаты анализа, но и ту, которая имеет косвенное влияние на предприятие.

В целях моделирования процесса управления дебиторской задолженностью предприятия разработана имитационная модель управления дебиторской задолженностью для решения практических задач управления дебиторской задолженностью предприятия. Цели построения предлагаемой модели заключаются в экспериментальной обработке существующих методов управления задолженностью, проверке гипотезы о реальном изменении дебиторской задолженности предприятия, оперативном управлении производственными процессами, выработке управленческих решений в реальном времени.[1, с.44]

Процесс управления дебиторской задолженностью можно разбить на пять этапов.

1. Этап предварительных расчетов и анализа дебиторской задолженности.
2. Этап выявления целей и задач управления дебиторской задолженностью.
3. Этап определения метода управления дебиторской задолженностью.
4. Этап корректировки.
5. Этап контроля и оценки достижения цели. Рассмотрим подробнее каждый из этапов.

Первым этапом управления дебиторской задолженностью является анализ задолженности и прогнозирование ее возврата. Производится сверка расчетов с контрагентами, устраняются разногласия, и выявляется фактическая величина задолженности. Также на данном этапе возможно спрогнозировать изменение прибыли в результате уменьшения дебиторской задолженности. В общем виде зависимость между прибылью и дебиторской задолженностью.

Таким образом, политика управления дебиторской задолженностью должна обеспечить поиск компромисса между эффективностью работы и риском неоправданного увеличения дебиторской задолженности.

Последующее ранжирование дебиторов по дате образования и величине позволит наметить очередность проводимой работы с конкретными дебиторами. Кроме того, в соответствии с последовательностью, проводятся экспертные опросы. Указанный способ ранжирования позволит выявить дебиторов, задолженность которых может считаться просроченной. Также, приведенный способ ранжирования дебиторской задолженности позволяет отразить динамику задолженности за отчетный период, выявить задолженность, по которой происходит неоправданный рост. С целью недопущения роста просроченной дебиторской задолженности в договоры с контрагентами целесообразно включать пункты, предусматривающие возложение на должника дополнительных обременений в виде штрафных санкций в случае нарушения условий договоров (просрочка платежа, невыполнение работ в срок по перечисленному авансу).

В настоящее время наиболее применимыми являются следующие виды неустоек: договорная, штрафная, альтернативная.

После проведения ранжирования дебиторской задолженности по дате образования и величине целесообразно в соответствии методикой начисления штрафных санкций произвести начисление штрафов на задолженность контрагентов по тем договорам, по которым произведена задержка выполнения работ или оплаты.[6, с.22]

В целях оптимизации применения штрафов на предприятии предлагается методика применения штрафных санкций, регламентирующая порядок шагов, при работе с контрагентами.

Шаг 1. На этапе заключения договора с контрагентом предприятие проводит комплекс мероприятий, необходимых для установления надежности и платежеспособности потенциального контрагента.

Шаг 2. На основании данных о надежности контрагента предприятию присваивается кредитный рейтинг от А до Е (рейтинг А присваивается наиболее надежным, Е – наименее надежным).

Шаг 3. В зависимости от присвоенного контрагенту кредитного рейтинга, в текст договора включается пункт о применении штрафных санкций в случае задержки выполнения работ, поставки товаров.

Шаг 4. В процессе текущей работы с контрагентами постоянно проводится мониторинг существующей дебиторской задолженности на предмет нарушения сроков исполнения обязательств.

Шаг 5. В случае выявления случаев задержки платежа, выполнения работ или поставки товаров на просроченную сумму производится расчет штрафных санкций. Так, например, в случае если контрагент с кредитным рейтингом С производит задержку поставки предоплаченного товара, суммой 1.000.000 тенге на срок 30 дней, размер штрафов рассчитывается следующим образом: $1.000.000 * 0,02\% * 30 = 6.000$ тенге.

Шаг 6. Производится уведомление контрагента о начислении штрафных санкций. В случае дальнейшего нарушения условий договора по истечении 60 дней производится пересчет штрафов, в соответствии со шкалой штрафных санкций. Так, например, в случае если тот же контрагент с кредитным рейтингом С производит задержку поставки предоплаченного товара, суммой 1.000.000 тенге на срок 60 дней, размер штрафов пересчитывается следующим образом: $1.000.000 * 0,03\% * 60 = 18.000$ тенге.

Шаг 7. Производится повторное уведомление контрагента о начислении штрафных санкций. В случае дальнейшего нарушения условий договора по истечении 90 дней производится пересчет штрафов, в соответствии со шкалой штрафных санкций. Так, например, в случае если тот же контрагент с кредитным рейтингом С производит задержку поставки предоплаченного товара, суммой 1.000.000 тенге на срок 90 дней, размер штрафов пересчитывается следующим образом: $1.000.000 * 0,04\% * 90 = 36.000$ тенге.

Аналогичным образом производится пересчет штрафов по истечении 90 дней.

Шаг 8. Контрагенту направляется претензия, проводится комплекс мероприятий, направленных на урегулирование ситуации, иск в суд о взыскании суммы основного долга и начисленных штрафных санкций.

Кроме вышеуказанных штрафных санкций приказом руководителя предприятия целесообразно ввести персональную ответственность должностных лиц, инициировавших заключение договора с «ненадежными» контрагентами, повлекшее возникновение просроченной или безнадежной для взыскания задолженности. Для этого необходимо закрепить ответственность сотрудников организации в регламенте управления дебиторской задолженностью.

Подобное регламентирование функций отделов и служб организации позволяет конкретизировать действия, осуществляемые ими в целях снижения дебиторской задолженности, а также установить персональную ответственность за необоснованный рост задолженности. [5, с.6]

Также на данном этапе необходимо провести анализ платежеспособности дебитора на предмет возможности взыскания дебиторской задолженности.

Анализ платежеспособности должен проводится финансовой службой совместно со службой экономической безопасности предприятия. Результатом указанного анализа, полученная на этапе ранжирования по дате возникновения с разбивкой на реальную и нереальную к взысканию задолженность.

Вторым этапом управления дебиторской задолженностью является выявление целей и задач управления дебиторской задолженностью. На основании анализа дебиторской задолженности, проведенного на первом этапе, задолженность конкретных дебиторов можно разделить на непросроченную, просроченную и отсроченную в зависимости от даты образования.

Далее, в зависимости от того, в какую категорию попала задолженность конкретного дебитора, к разработке принимается одна из трех стратегий – стратегия учета, стратегия взыскания или стратегия наблюдения за возможностью взыскания. [2, с.47]

Стратегия учета проводится по отношению к непросроченной задолженности и не требует активных действий по взысканию. На данной стадии задолженность является нормальным следствием рыночных отношений. В этой ситуации величина задолженности с учетом просрочки платежа не отличается от первоначальной задолженности.

Стратегия взыскания проводится по отношению к просроченной дебиторской задолженности и требует более активных действий по ее взысканию. На данной стадии первоочередная задача заключается в сведении к минимуму разницы между величиной дебиторской задолженности с учетом просрочки платежа и первоначальной величиной задолженности, то есть сокращения срока просрочки платежа.

Стратегия наблюдения за возможностью взыскания проводится по отношению к отсроченной дебиторской задолженности и не требует иных действий, помимо наблюдения за финансовым состоянием партнера с целью взыскания суммы долга. [1, с.89]

Третий этап составляет определение метода управления дебиторской задолженностью на основании выбранной на втором этапе стратегии. В том случае, если к разработке принята стратегия учета, целесообразно использовать самые удобные для предприятия способы расчетов, а именно взыскание задолженности денежными средствами.

Все перечисленные методы в большинстве случаев приводят к эффективному результату, однако на четвертом этапе, этапе корректировки, происходит поправка «идеальных» условий на условия реальных рыночных отношений. [3, с.36]

На пятом этапе проводится анализ дебиторской задолженности после осуществления мероприятий по ее взысканию. В том случае если на этом этапе дебиторская задолженность равна нулю, то делается вывод о том, что проведенные мероприятия оказались верными, проведенный способ взыскания заносится в базу данных для дальнейшего применения в аналогичной ситуации.

Одним из важнейших этапов приведенной модели управления дебиторской задолженностью является определение метода управления дебиторской задолженностью. На данном этапе руководству предприятия необходимо принять решение о способе расшивки долга, от правильности которого зависит конечный результат взыскания конкретной задолженности.

Взыскание любой дебиторской задолженности необходимо начинать с рассмотрения возможности погашения наиболее удобными способами – денежными средствами или векселями со сроком гашения «по предъявлению».

Это самый выгодный способ расчетов, так как гарантирует полную оплату. Только в случае отсутствия такой возможности целесообразно переходить к рассмотрению иных способов расчетов – проведение зачетных схем, цессия, принятие в оплату дисконтных векселей, бартерные сделки. Данные способы расчетов являются менее предпочтительными, так как не гарантируют оплату в полном объеме. Зачет встречных требований может осуществляться при наличии обязательств по расчетам у двух и более сторон, когда они в результате исполнения разных по содержанию договоров по отношению друг к другу одновременно являются и дебитором, и кредитором.

Литература:

1. Баканов М.И., Шеремет А.Д. «Теория экономического анализа»: Учебник. – М.: Финансы и статистика, 2005 год
2. Борисов Л. Анализ финансового состояния предприятия. // Экономика и жизнь. – 2001. – № 5 (185).
3. Дюсембаев К.Ш. Аудит и анализ финансовой отчетности / Дюсембаев К.Ш., Егембердиева С.К., Дюсембаева З.К. – Алматы: Қаржы-Қаражат. – 1998.
4. Дюсембаев К.Ш. Аудит и анализ в системе управления финансами – Алматы: Қаржы-Қаражат, 2003 г.
5. Шеремет А.Д. «Финансы предприятий». Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 1999.
6. Шуванова В.И., Абдиманова А.А. Организация бухгалтерского учета и формирование финансовой политики предприятия. – Алматы, 2005 г.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Акимова Бибигуль Жармухаметовна.

Шерали Жураев, Гулжахон Абдурасулова
(Наманган, Узбекистан)

РАЗВИТИЕ СФЕРЫ ОБСЛУЖИВАНИЯ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Из мирового опыта известно, что одним из закономерностей экономического развития является органическая взаимосвязь экономического роста и увеличение доли услуг в национальной экономике. Этот процесс выражается в росте объема трудовых, материальных и финансовых ресурсов в сфере услуг. Социально-экономическое значение сферы услуг выражается в следующем:

- непосредственно участвует в формировании национального дохода;
- быстро приспосабливается к спросу потребителей;
- способствует решению проблемы занятости населения;
- создает возможность для пользования предлагаемыми сферой услуг видами услуг;
- приведет к повышению качественного уровня и конкурентоспособности трудовых ресурсов.

Наблюдается увеличение занятости в сфере, повышение технической оснащенности труда и широкое внедрение современных технологий. Поэтому для обеспечения устойчивого экономического роста последовательное развитие сферы услуг для развитых и развивающихся стран является актуальной задачей. Однако ее решение требует всестороннего изучения сферы услуг и ее воздействия на развитие страны.

В Узбекистане сфера услуг развивается высокими темпами и превращается в важную отрасль экономики. На этот процесс оказывают влияние следующие факторы:

- уменьшение объемов государственного финансирования сферы услуг, то есть изменение форм собственности и развитие частного предпринимательства, увеличение объемов оказываемых частным сектором услуг населению, предприятиям и организациям;
- появление новых видов услуг (бухгалтерские услуги, брокерские услуги и другие);
- усиление конкуренции между предприятиями сферы услуг.

В последнее время в стране развитию сферы услуг, особенно удовлетворению потребностей сельского населения к услугам данной сферы уделяется большое внимание. В 2005 году была объявлена Государственная программа развития сферы услуг в Республике Узбекистан на 2006 – 2010 годы. В ней были намечены основные направления развития отрасли. В 2006 году был издан Указ Президента Республики Узбекистан И. А. Каримова о дальнейшем развитии сферы услуг. Главной целью вышеперечисленных актов является развитие сферы услуг в нашей стране, ее модернизация, достижение ее эффективности и конкурентоспособности.

Изучение опыта развитых стран показывает, что в обеспечении экономического роста особое место занимают информационно-коммуникационные технологии, образование и туризм. В последнем десятилетии в странах Юго-Восточной Азии экономический рост был связан с развитием информационно-коммуникационных технологий. Сегодня уровень развития информационно-коммуникационных технологий в стране определяют индексом ИТР (индекс технологического развития). Этот индекс включает в себя следующие показатели: число персональных компьютеров, факс-аппаратов, число мобильных телефонов и телевизоров на тысячи человек, интернет-хосты на каждую десять тысяч человек. Высокие темпы развития информационных технологий в республике, особенно сети сотовой связи, быстрое увеличение из года в год количества пользователей интернет услугами свидетельствует о чрезвычайно огромном потенциале развития данной области услуг. Следует отметить, что развитие информационно-коммуникационных технологий органически связано с развитием рынка образовательных услуг. В развитых странах 30 процентов прироста национального дохода достигается за счет повышения уровня образования и квалификации работников.

В странах с переходной экономикой развитие образовательных услуг непосредственно связано с уровнем платы за данные услуги и формированием сети негосударственных образовательных учреждений. По нашему мнению, необходимо осуществление следующих мер на рынке образовательных услуг:

- разработка и реализация программ, учитывающих потребности в квалифицированных кадрах после структурных преобразований в экономике в далеком будущем;
- формирование нормативной базы для развития сети негосударственных образовательных учреждений и усиление конкуренции между ними и государственными образовательными учреждениями;
- совершенствование системы материального стимулирования работников системы образования;
- усиление государственной поддержки учащихся из малообеспеченных семей, внедрение гибкой системы платы за учебу, не зависящей от уровня успеваемости обучающихся.

Рустам Имомов
(Наманган, Узбекистан)

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВ В УЗБЕКИСТАНЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В результате проводимых реформ в аграрном секторе фермерские хозяйство по праву стали ведущим звеном и основной формой организации сельскохозяйственного производства. Фермерское движение объединяет свыше 66 тысяч фермерских хозяйств, на чью долю приходится более 85 процентов всех пахотных земель, где производится основная часть сельскохозяйственной продукции.

Аграрный сектор тесно связан природными условиями. Прошедший год не был каким-то исключением в перечне последних лет: природные катаклизмы, обильные осадки в период подготовки к новому сезону, приход поздней весны с избыточной влажностью, высокие летние температуры вызвали серьезные проблемы и трудности для проведения сельскохозяйственных работ.

Несмотря на влияние вышеуказанных факторов, в 2012 году в Узбекистане получены высокие урожаи практически всех основных сельскохозяйственных культур – зерна, хлопка, овощей, бахчевых и винограда. Производителями аграрного сектора страны был получен богатый урожай – собрано более чем 3 миллиона 460 тысяч тонн хлопка-сырца, 7 миллионов 500 тысяч тонн зерновых культур, более 2 миллионов тонн картофеля и свыше 9 миллионов тонн овощебахчевых культур.

Все это результат огромного самоотверженного труда, профессионального опыта и преданности своему делу специалистов сельского хозяйства. С каждым годом в сознании фермера все более укрепляется чувство реального собственника по отношению к своей земле, растет заинтересованность в конечных результатах своего труда. Самое главное – кардинально меняются мышление и мировоззрение фермеров укрепляется чувство ответственности за эффективное и рациональное использование наших бесценных богатств – земли, водных ресурсов.

В Узбекистане фермерские хозяйства ведут свою деятельность с начала 90-х годов XX века. В первые годы они были организованы в составе коллективных хозяйств, их производственно-экономическая самостоятельность носила ограниченный характер. В 1998 году с принятием «Земельного кодекса» Республики Узбекистан, законов «О ширкатном хозяйстве», «О фермерском хозяйстве» и «О дехканском хозяйстве», экономическая самостоятельность фермерских хозяйств получила достаточную юридико-правовую базу. В последующие годы фермерские хозяйства развивались весьма успешно и доказали свою жизнеспособность – и конкурентоспособность.

Следует отметить, что основная часть фермерских хозяйств подходит под определение малого бизнеса. Фермерские хозяйства, имеющие орошаемую земельную площадь более 100 гектаров, встречаются крайне редко. Соответственно, материально-технические и финансовые ресурсы, также ограничены. До 2006 года фермерские хозяйства большей части были организованы в хлопководстве и зерноводстве, то есть в отраслях, работающих на государственный заказ.

В 2006 году появились 74 тыс. новых фермерских хозяйств. Садоводство и виноградарство фактически полностью сосредоточились в фермерских хозяйствах. Однако, фермерские хозяйства данного направления по своим размерам являются мелкими (1,0-2,5 гектара), что резко ограничивает их производственные и экономические возможности.

В растениеводстве, которое в Узбекистане главным образом специализируется на выращивании хлопчатника и зерновых культур, большинство фермерских хозяйств располагают 30-50 гектарами орошаемой пашни. Значительная часть фермерских хозяйств, в особенности небольшие хозяйства, не имеют собственной техники, что отрицательно влияет на своевременное проведение агротехнических мероприятий. Помочь им призваны машино-тракторные предприятия, организованные на долевого основе самими же фермерскими хозяйствами. Однако, в этих предприятиях современная высокопроизводительная техника имеется пока в недостаточном количестве, эксплуатация устаревшей техники обходится недешево. Соответственно, услуги машина-тракторных парков является дорогими и часто предоставляются с опозданием.

Укрепление материально-технической базы фермерских хозяйств является для регионов Узбекистана весьма серьезной проблемой, которую они собственными силами не могут решить кардинальным образом. Поэтому правительство предпринимает усилия по расширению поставок сельхозтехники путем лизинга. В стране функционирует государственная лизинговая компания по поставкам сельхозтехники, которая имеет свои филиалы в каждом из регионов. Поставками сельхозтехники занимаются и другие лизинговые компании, однако их услуги достаточно дорогие. Поэтому лишь небольшое количество фермеров ими пользуются. Главные направления финансовой поддержки фермерских хозяйств – налоговые льготы и целевые кредиты. Налоговое законодательство Узбекистана освобождает фермерские хозяйства от налогов на два года с момента их организации. Кроме того, по сельскохозяйственной деятельности фермерские хозяйства уплачивает только единый земельный налог, вместо всех других налогов. Ставки единого земельного налога устанавливаются дифференцированно, в зависимости от качества или экономического плодородия земли. Ставки единого земельного налога на порядок меньше, чем ставки земельного налога для несельскохозяйственных землепользователей.

Для обеспечения нормального функционирования фермерских хозяйств в хлопководстве и зерноводстве очень важное значение имеют целевое льготное кредитование. По законодательным нормам фермеры этих направлений имеют право на получение банковского кредита по льготным процентным ставкам для покрытия текущих издержек производства. Сумма кредита составляет до 50 процентов стоимости продукции, реализуемой по государственному заказу. Кредит предоставляется по этапно, по мере проведения очередных агротехнических мероприятий, что дает существенную экономию при начислении и уплаты процентов по ним.

Литература:

1. Каримов И.А. «Наша главная цель – решительно следовать по пути широкомасштабных реформ и модернизации страны» на заседании Кабинета Министров, посвященном итогам социально-экономического развития страны в 2012 году и важнейшим приоритетным направлениям экономической программы на 2013 год. [http:// www.press-service.uz/ ru/ news/ show/](http://www.press-service.uz/ru/news/show/)
2. [http:// www.stat.uz](http://www.stat.uz)

Аяна Казбекова
(Астана, Казахстан)

КАЛЬКУЛИРОВАНИЕ СЕБЕСТОИМОСТИ ЗЕРНА В АГРОФОРМИРОВАНИЯХ И ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ

Как известно, в отечественной экономической литературе выделяют следующие методы учета и калькулирования фактической себестоимости продукции: нормативный; поперечный; позаказный и попроцессный.

Сущность позаказного метода заключается в том, что все прямые затраты учитываются в разрезе установленных статей калькуляции по отдельным производственным заказам. Остальные затраты учитываются по местам их возникновения и включаются в себестоимость отдельных заказов в соответствии с установленной базой распределения.

Попроцессный метод учета и калькуляции себестоимости применяется в отраслях, где серийно или массово производят одинаковую продукцию, система попроцессной калькуляции, когда себестоимость единицы изделия рассчитывается делением себестоимости производства за определенный период на количество изделий, выпущенных за этот период.

Сущность поперечного метода заключается в том, что прямые затраты отражают в текущем учете не по видам продукции, а по переделам (стадиям) производства, т.е. передел – это часть технологического процесса заканчивающаяся получением готового полуфабриката, который может быть отправлен в следующий передел или реализован на сторону [1, с.58].

Нормативный метод учета затрат на производство продукции и калькулирование ее себестоимости, усиливает роль учета в дальнейшем повышении эффективности работы организации. Он позволяет своевременно выявлять и предупреждать возникающие отступления, нарушения и недостатки в технологии, материально-техническом снабжении и организации производства, обеспечивает более жесткий контроль за исполнением в производстве материальных, трудовых, денежных ресурсов, позволяет наиболее правильно и доступно для анализа определять фактическую себестоимость продукции.

Основное принципиальное отличие нормативного метода состоит в том, что производственные затраты учитываются по текущим нормативам в момент совершения производственных операций, а все отклонения от норм и их изменения оформляются до или в момент совершения операции особыми листами отклонений и извещении.

Характерной особенностью нормативного метода учета является предварительная разработка нормативных калькуляций на основе прогрессивных норм расхода сырья, материалов, заработной платы и других производственных затрат. При этом методе учет осуществляется по нормам, изменением и отклонением от норм с выявлением причин и виновников отклонений.

Правильная организация учета затрат на производство и калькулирование себестоимости продукции растениеводства требует точного разделения объектов учета от объектов калькуляции.

Объектами учета затрат в растениеводстве являются отдельные культуры, группы однородных культур, виды работ, а объектами калькуляции являются отдельные виды продукции растениеводства – зерно, солома, хлопок-сырец, плоды, семена и т.д.

Как известно продукция, получаемая от растениеводства подразделяется на основную, сопряженную и побочную.

К основной относится продукция, для получения которой и возделывают данную культуру (зерно, картофель, хлопок, овощи, саженцы и т.д.)

Сопряженная продукция – несколько видов основной продукции, получаемой от одной культуры (от льна – соломка и семена; от сеяных трав – сено зеленая масса, семена).

Побочная продукция – эта продукция, получаемая в силу биологических и производственных условий возделывания культур одновременно с основной продукцией, но имеет второстепенное значение (солома, полова, мякина зерновых культур, боба) [2, с. 253].

Объектом калькуляции в растениеводстве является основная и сопряженная продукция. Для распределения затрат между различными видами продукции, получаемой от одной культуры, применяют условные коэффициенты. При калькуляции себестоимости продукции растениеводства в расчет принимается только та побочная продукция, которая фактически может быть использована в дальнейшем в производстве или реализована на сторону (солома, мякина).

Распределение затрат производства между основной, сопряженной и побочной продукцией при составлении отчетных калькуляций осуществляется одним из способов:

- Исключение из общей суммы затрат стоимости побочной продукции по установленным ценам;
- Применение установленных коэффициентов, при которых один вид сопряженной продукции принимают за условную единицу, а остальные виды продукции приравнивают к нему на основе технико-экономических расчетов. При этом способе все виды продукции пересчитывают в условную продукцию, определяют удельный вид каждого вида продукции, согласно которому затем распределяют общую сумму затрат на каждый вид продукции;
- Распределение общей суммы затрат пропорционально стоимости сопряженных видов продукции в оценке по учетным или закупочным ценам.

Себестоимость продукции растениеводства исчисляется:

- зерно, хлопок-сырец, семена подсолнечника – франко-поле (ток или место первичной переработки);
- солома, сено – франко-стог или другой пункт хранения или переработки;
- кормовые корнеплоды, картофель, бахчи, овощи – франко-место хранения;
- сахарная свекла – франко-поле;
- плоды, ягоды, виноград, чайный лист – франко-пункт приемки.

Следовательно, по каждому виду продукции растениеводства установлен предел затрат, которые включаются в производственную себестоимость.

Объект калькуляции: основная продукция – полноценное зерно, побочная – солома.

При исчислении себестоимости различных учетных групп возникает необходимость исчислять себестоимость 1 ц зерна каждой культуры, входящей в группу культур. Для этого расчета затраты между зерном,

полученным от разных культур, распределяют пропорционально его оценке по закупочным ценам, либо по учетной стоимости 1 ц зерна.

Совершенствование методологии и улучшение организации учета затрат на производство и калькулирование себестоимости продукции традиционно находились в центре внимания специалистов, но до сегодняшнего дня дискуссионным остается вопрос о соотношении понятий «учет затрат» и «калькулирование», а следовательно, и вопрос о единстве и разграничении методов учета затрат и калькулирования. Имеются различные точки зрения, иногда крайне противоположные. Одни экономисты рассматривают учет затрат и калькулирование как единый процесс исследования затрат на производство и потому отождествляют в одно понятие. Другие напротив, считают, что это два обособленных понятия.

Поэтому, прежде чем перейти к рассмотрению методов учета затрат и калькулирования, необходимо выяснить сущность этих процессов.

В экономической литературе до выхода в свет монографий Н. Г. Чумаченко методы учета затрат на производство и калькулирование себестоимости единицы продукции отождествлялись, и между ними ставилось равенство [3, с. 78].

М. И. Исраилов считает, что учет затрат на производство и определение себестоимости продукции в сущности является единым процессом. Что касается различий, то они не значительны в плане техники исчисления себестоимости [4, с.162]

Приверженцем иной точки зрения является О. К. Курманбеков, который считает, что учет затрат на производство и калькулирование себестоимости, являются как упоминалось выше, обособленными понятиями [5, с.154].

К. Т. Тайгашинова, справедливо считая учет затрат на производство и определение себестоимости выпущенной продукции наиболее сложным учетом бухгалтерского учета на организации, также выделяет два этапа: первый этап – учет затрат, который включает все работы, касающиеся распределения затрат на производство продукции между объектами учета, аналитического учета этих затрат и определения себестоимости всей выпущенной продукции; второй этап – калькулирование себестоимости, включающее операции по выявлению себестоимости изделий и единиц продукции. Отмечая взаимосвязь названных этапов, К. Т. Тайгашинова подчеркивает, что разграничение их в какой-то мере условно [6, с.128].

Нетрадиционное определение учета затрат предлагают российские ученые. С их точки зрения, учет затрат есть исследование и трансформация, согласно принятой модели учетных данных о затратах и результатах прошлой, настоящей и будущей хозяйственной деятельности в целях эффективного управления. Суть предлагаемого подхода состоит в построении некоторой учетной модели, показывающей трансформацию затрат в прибыль. По их мнению, учет затрат и калькулирование себестоимости готовой продукции нельзя сводить к простой регистрации и арифметическому исчислению затрат, в которые обходится предприятию то или иное изделие; помимо отражения затрат. Эта деятельность должна включать планирование и анализ затрат. Поэтому в настоящее время следует различать:

- систематический учет затрат, направленный на идентификацию, регистрацию, группировку и интерпретацию (анализ) имевших место (апостериорных) фактов хозяйственной жизни и
- проблемный учет затрат, оперирующий априорными фактами хозяйственной жизни, ориентированный на получение прибыли и позволяющий администрации выбрать лучшее из возможных альтернативных решений, составлять сметы расходов и т.п. исчисление себестоимости по объектам калькуляции является завершающим этапом систематического учета затрат.

Из вышеуказанного, следует, что при некоторых различиях в трактовках понятий «учет затрат» и «калькулирование себестоимости» большинство авторов отмечают тесную взаимосвязь этих двух учетных процессов. Однако некоторые специалисты считают необходимым определения учета затрат на производство и калькулирования.

Учет затрат на производство следует рассматривать как совокупность взаимосвязанных и выполняющихся в определенной последовательности организационных, логических, расчетных операций и процедур формирования информации о затратах. В этом учетном процессе можно выделить две стадии: первичный учет и группировку, и систематизацию информации. Учет затрат на производство можно вести в любой детализации, но для этого необходимо, во-первых, чтобы такая разнообразная информация представляла интерес для управляющих, а значит, была востребована ими, а во-вторых, чтобы достаточное число признаков группировки информации было заложено в первичных документах. Калькулирование себестоимости продукции представляет одну из задач, решаемых на второй стадии, поэтому рассматривать учет затрат и калькулирование обособлено, на наш взгляд, не имеет смысла. Тем более, что даже по определению себестоимость представляет собой сумму затрат на производство продукции (работ, услуг).

Технологические и организационные особенности производства, длительность производственного цикла, количественные и качественные характеристики продуктов требуют различного сочетания способов и приемов учета производственных затрат и калькулирования себестоимости продукции.

Литература:

1. Радостовец В. К., Радостовец В. В., Шмидт О. И. – «Бухгалтерский учет на предприятии»: Изд.3-е – Алматы: Центраудит – Казахстан, 2002. – 58 с.;
2. Назарова В. Л. – «Бухгалтерский учет в отраслях» – Алматы: Экономика 2005. – 253 с.;
3. Чумаченко Н. Г. – «Учет и анализ в промышленном производстве США» М.: Финансы, 1971 – 78 с.;
4. Исраилов М. И. – «Проблемы аграрной реформы: управленческо – информационный аспект» – Б 1997 – 162 с.;
5. Курманбеков О. К. – «Развитие системы бухгалтерского учета» – БГУЭП 2005 – 154 с.;
6. Тайгашинова К. Т., Жумагамбетова Г. Т. – «Управленческий учет и управление запасами топлива в условиях формирования рынка» – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2003 – 128 с.

Научный руководитель:

кандидат экономических наук Аманова Гульнар Дюсенбаевна.

Юлія Калітінська
(Київ, Україна)

ЕНДОГЕННІСТЬ ГРОШОВОЇ МАСИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФІНАНСОВУ НЕСТІЙКІСТЬ РИНКУ: ПОСТКЕЙНСІАНСЬКИЙ ПІДХІД

Монетарні посткейнсіанці – майже єдина школа макроекономіки, яка вважає, що маса грошей визначається не зовнішніми (екзогенними) по відношенню до приватного сектора чинниками, наприклад, Центральним банком, а формується ендегенно – створюється всередині економіки за рахунок взаємодії економічних суб'єктів приватного сектору, перш за все корпорацій і комерційних банків. Ендегенність грошової маси відіграє велику роль, не лише тому, що знижує ефективність грошової політики, але й тому, що збільшує можливість боргового фінансування промисловим сектором своїх інвестицій. Це позначається на збільшенні амплітуди коливань ділової активності.

Ще Дж. М. Кейнс у своїх маловідомих статтях, опублікованих незабаром після видання «Загальної теорії зайнятості, відсотка і грошей», – в 1937 і 1939 роках – описав процеси накопичення основного капіталу і його фінансування, заклавши основи теорії ендегенної грошової маси. Однак Дж. М. Кейнс в явному вигляді не сформулював цю тезу; вона неявно випливає з його теорії. Подальші дослідження та висновки в цьому напрямі були розроблені монетарними посткейнсіанцями.

Так, Х. Ф. Мінські відзначав, що «в капіталістичній економіці гроші пов'язані з процесом створення капітальних активів і контролю над ними» [6, р. 223]. На його думку, «... створення грошей являє собою частину механізму... випуску конкретної інвестиційної продукції» ... «Таким чином, грошова маса визначається в дуже значній мірі всередині економіки, оскільки її зміни відображають очікування майбутньої кон'юнктури з боку підприємств і банків» [6, р. 118]. Отже, гроші – це актив, який створюється всередині економіки, тобто ендегенно, для придбання виробничого майна [2, с. 34].

У випадку, якщо Центральний банк проводить тверду грошову політику й намагається обмежити можливості комерційних банків у сфері надання кредитів, останні задовольняють «інвестиційний» попит фірм на гроші шляхом **фінансових інновацій** [5]. Серед основних їх видів в економіці розвинених країн останньої третини ХХ ст. Х. Ф. Мінські виокремлює такі:

А) Поширення стратегії управління пасивами, при якій пасиви формуються (і тим самим збільшуються) самими банками шляхом позик на ринку вкладів (тоді як зазвичай банківські пасиви створюються незалежно від банків діями вкладників).

Б) Сек'юритизація, тобто конвертація виданих банківських позик у цінні папери, що дозволяє банкам продати останні за гроші і видати нові кредити.

В) «Позабалансова діяльність» (off-balance sheet activity), що полягає у відкритті для деяких фірм «кредитних ліній» у вигляді зобов'язання видачі позичок у певному розмірі за їх першою вимогою.

Г) Використання депозитних сертифікатів і євродоларових займів.

Ендегенність грошової маси відіграє важливу роль у функціонуванні народного господарства, оскільки знижує ефективність грошової політики і збільшує можливості промислового сектора, пов'язані з борговим фінансуванням своїх інвестицій. Це означає, що в економіці з ендегенними грошима відбувається збільшення потенційної амплітуди ділових циклів. Цю обставину було враховано в одній з найвідоміших посткейнсіанських теорій економічної динаміки – **«гіпотезі фінансової нестабільності»**, розробленої Х. Ф. Мінські [4, с. 114].

Гіпотеза фінансової крихкості – це «теорія про те, як капіталістична економіка ендегенно породжує фінансову структуру, яка схильна до фінансових криз» [6, р. 289]. Відповідно до цієї концепції, знижувальні тенденції економічної динаміки поглиблюються зниженням рівня цін, відповідно таке зниження ускладнює тягар «реальних» боргів, що веде до неплатоспроможності та банкрутства багатьох виробничих одиниць [3, с. 96].

На думку Х. Ф. Мінські, економічна динаміка багато в чому визначається тим, як фірми фінансують свої інвестиції в основний капітал. Учений виокремлює три типи фінансування: а) *забезпечене фінансування*, б) *спекулятивне фінансування*; в) *Понці-фінансування*.

На початковій фазі росту ділового циклу в економіці переважає **забезпечене фінансування**, при якому поточні грошові надходження фірм достатні для погашення боргу, включаючи відсотки по ньому. Такий режим фінансування значною мірою являє собою наслідок більшої опори фірм на внутрішні фінансові джерела. Це пояснюється тим, що в фазі поживлення в пам'яті економічних суб'єктів ще свіжі спогади про недавню депресію [3, с. 97]. З подальшим поживленням ділової активності підвищується ступінь упевненості господарюючих суб'єктів, відбувається зменшення ризиків позичальника й ризиків позикодавця. У результаті фірми переходять спочатку на зовнішнє фінансування капіталовкладень, а потім і на **спекулятивне фінансування**. За умов спекулятивного фінансування надходжень вистачає тільки на сплату відсотків, але їх недостатньо для виплати частини основної суми заборгованості. Таким чином, для погашення боргу підприємницький сектор змушений брати нові кредити [4, с. 115].

У разі зростання процентних ставок або падіння грошових надходжень фірм спекулятивне фінансування неминує трансформуватися в **Понці фінансування** (Ponzi finance), при якому грошових надходжень не вистачає навіть на регулярну виплату відсотків. У такій ситуації єдиний вихід – збільшення обсягу заборгованості для погашення старих кредитів [6, с. 99].

Якщо *спекулятивне фінансування* характерно для фази буму, то *Понці фінансування* призводить до переходу економіки з фази буму до фази спаду. Це пов'язано з тим, що рано чи пізно фірми, які застосовують останній описаний режим фінансування, будуть не в змозі отримати нові кредити або через *занадто високий ризик позикодавця* (відображає песимізм фінансових установ), або через *загальний брак фінансових ресурсів в економіці*. Якщо ж для одержання зазначених ресурсів *фірми стануть продавати свої виробничі активи*, то це призведе до зниження ціни попиту на них, рівня інвестицій і, відповідно, до *економічної кризи* [3, с. 98].

Таким чином, можна виділити два основних висновки щодо причин **періодичних економічних криз**, які породжуються не лише несприятливими змінами очікувань економічних суб'єктів, але й пов'язані з **нездатністю фірм до погашення своїх боргів фінансовому сектору і тим, що в ході ділового циклу фінансова система стає все більш і більш крихкою**, тобто відбувається зменшення ліквідності балансів господарюючих суб'єктів.

Як стверджував Х. Ф. Мінські, економічна й фінансова нестабільність є нормальним функціонуванням капіталістичного господарства [7, р. 26]. Тому активна політика державного регулювання залишається необхідною,

змінюються лише акценти її реалізації. Вони зміщуються зі застосування державою інструментів фінансової політики та бюджетної експансії на регулювання фінансової сфери, формування гнучкої кредитно-грошової системи, регулювання інфляції, коригування фінансових потоків в економіці.

Вклад Х. Мінського в дослідження причин циклічності та нестабільності ринку є надзвичайно великим, адже він вибудував теоретичні засади процесу криз і фінансової нестабільності. Положення його теорії яскраво пояснюють основні причини сучасної економічної кризи. На рубежі XX-XXI століть спостерігався тривалий підйом, викликаний, зокрема, специфічним поєднанням розвитку «нової економіки», бурхливих фінансових інновацій, а також процесів глобалізації, який призвів до небувалого зростання ступеня фінансової крихкості у всій світовій економіці. Такий підйом приспав пильність господарюючих суб'єктів у всьому світі, суб'єктів, які набрали багато «сумнівних» боргів і стали неліквідними і неплатоспроможними. Поточна криза виявився закономірною розплатою. По-іншому і не могло бути в рамках «капіталізму грошових менеджерів» [8].

Застосування жорсткості вимог з боку держави до ліквідності балансів фінансових установ, підзвітність та підконтрольність національному банку є важливими для запобігання настанню подібних фінансових криз у майбутньому.

Література:

1. Мински Х.П. Экономическая теория Кейнса: общий взгляд на деньги. // Современная экономическая мысль. – М.: 1981.
2. Розмаинский И. В. Вклад Х. Ф. Мински в экономическую теорию и основные причины кризисов в позднеиндустриальной денежной экономике // Terra Economicus. (Экономический вестник Ростовского государственного университета). 2009. Том 7. № 1. – с. 31-42
3. Розмаинский И. В. Эндогенность денег, финансовая хрупкость и текущий экономический кризис// Наукові праці ДонНТУ. Серія: економічна. Випуск 38-2. – с. 96 – 101.
4. Фещенко В.М. Сучасні економічні теорії: навч. посіб. / В.М. Фещенко. – К.: КНЕУ, 2012. – 474 с.
5. Minsky H. P. Central Banking and Money Market Changes // Quarterly Journal of Economics. 1957. May.
6. Minsky H. P. The Financial Instability Hypothesis: A Restatement / Arestis P., Skouras T. (eds.) Post-Keynesian Economic Theory. Brighton: Wheatsheaf. 1985.
7. Minsky H. P. Stabilizing an Unstable Economy. New Haven: Yale University Press. 1986.
8. Minsky H. P., Whalen C. J. Economic Insecurity and the Institutional Prerequisites for Successful Capitalism // Journal of Post Keynesian Economics. 1996 – 1997. Winter.

М.Т. Кантуреев, У.К. Орынбаева
(Қазақстан, Талдықорған қ.)

ӨНІРЛІК САЯСАТТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының ұзақ мерзімге арналған стратегиясы табиғи, әлеуметтік-экономикалық және т.б. аумақтық факторларды толықтай ескеріп, олардың мемлекеттік саясаттың барлық бағыттарында нақтыланғанда ғана ғылыми тұрғыдан негізделген және жүзеге асу мүмкіндігі жоғары болады.

Қазіргі уақытта республика кеңістігіндегі әлеуметтік-экономикалық жағдайларының біркелкі болмауы мемлекет тарапынан жүргізілетін өңірлік саясат ерекшеліктерін анықтайды. Осыған орай, мемлекеттің өңірлік саясатының мақсаттары мен міндеттері, оларды жүзеге асыру механизмдері анықталады.

Мемлекет нарықтық қатынастардың дамуы барысында кәсіпорындарға толықтай дербестік бере отырып, олардың шаруашылық қызметіне тікелей араласпағанмен де, жанама түрде (салықтар, экологиялық, монополияға қарсы шектеулер т.б.) араласады. Бұл нарық жағдайында кәсіпорындардың тиімді қызмет етуінің бір шарты деуге болады. Ал егер мемлекет өңірлермен дұрыс өзара қарым-қатынас орнатпаған болса, немесе халықтың өмір сүруін қамтамасыз ететін ортасы болып табылатын мемлекеттің барлық аумақтарының дамуы үшін жауапкершіліктен бас тартатын болса, онда жүргізіліп жатқан реформалардың оң нәтижеге жеткізбейтіндігі анық. Демек, өңірлердің дамуын мемлекеттік реттеу – бұл олардың дамуының қажетті шарты.

Экономиканы мемлекеттік реттеудің ерекше бағыты ретінде қарастырылатын өңірлік саясаттың қазіргі ерекшеліктерін қарастыру оның тиімді жүзеге асуына ықпалын тигізетін негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан да аймақтар дамуындағы қазіргі қалыптасып отырған жағдайда саралау және соған орай аймақтық саясаттың бағыттарын айқындау өзекті мәселеге айналады [1].

Қазақстан үшін әлеуметтік-экономикалық даму қарқынын тегістеуге бағытталған мемлекеттік аймақтық саясатты жүргізу стратегиялық тұрғыдан маңызды болып табылады. Ұлттық экономиканың тұрақты өсуі елдің проблемалық аймақтарындағы өмір сүру жағдайын жақсартпайынша мүмкін емес. Республиканың қазіргі экономикалық кеңістігі әлеуметтік, экономикалық, экологиялық ерекше проблемаларымен сипатталатын әр түрлі аумақтарды қамтиды. Осы тұрғыдан алғанда және өңірлердің мамандырылу қағидасына сәйкес республика өңірлерін төрт топқа бөлуге болады: шаруашылықтарының құрылымы экспортқа бағытталған; индустриялық дамыған; агроөнеркәсіптік; дағдарыстық [2].

Бірінші топ – стратегиялық сипаттағы минералды ресурстардың айтарлықтай қорларын иеленетін және ғылыми-өндірістік әлеуетінің қарқынды дамуына жеткілікті мүмкіндігі бар, бірақ ауылдық аумақтарының экономикалық-әлеуметтік артта қалуымен, экологиялық жағдайларының нашар болуымен ерекшеленетін өңірлер. Бұл өңірлерге Қазақстан экономикасын дағдарыстан шығару және тұрақтандырудың рөлі беріледі. Осы өңір топтары үшін төмендегідей проблемалар кешенін шешу қажет деп атап көрсетуге болады: минералдық шикізат және көмірсутек шикізаттарын кешенді өндіру мен өндеудің жаңа технологияларын енгізу негізінде стратегиялық шикізат түрлеріне бай жерлерді интенсивті игеру; отандық және шетелдік инвесторлар үшін қолайлы инвестициялық климатты анықтайтын және әлемдік стандартқа жауап беретін дамыған өндірістік, әлеуметтік және нарықтық инфрақұрылымдарын құру; ауылдық аумақтарының дамуындағы «жинақталған» күрделі мәселелерді (әлеуметтік, экономикалық, экологиялық, т.б.) шешу.

Екінші топқа – ауыр индустрия салаларына нақты маманданған, жоғары технологиялық ғылымды қажетсінетін өндіріс құру үшін қолайлы экономикалық жағдайлары және жоғары ғылыми-өндірістік әлеуеті бар, негізінен қаржылық ресурстармен өзін-өзі қамтамасыз ете алатын өңірлер жатады.

Бұл өңірлерді дамытуда шешуді талап ететін мәселелер қатарына төмендегілерді жатқызуға болады: шетел инвестицияларын тарту жолымен экспорттық әлеуетті қалыптастыру; жаңа ғылымды қажетсінетін өнімдер шығаруды ұйымдастыру, жаңа технологиялар негізінде құрал-жабдықтар мен машиналар, электроника құралдары, автомобиль құрылысы, жаңа материалдар, лазер технологиясын дамыту; нарықтық инфрақұрылымды дамытуды жеделдету.

Үшінші топқа – ауылшаруашылығына маманданған агроөнеркәсіптік кешенді өңірлер. Бұл топтағы өңірлер үшін халықтың жұмысбастылығын қамтамасыз ету және жаңа жұмыс орындарын ашу мақсатында ауылшаруашылығымен оған сабақтаса дамытын салаларда шағын және орта бизнесті дамыту қажет.

Олардың әлеуметтік-экономикалық дамуын тұрақтандыру үшін келесідей мәселелер өз шешімін табуы тиіс: ауылшаруашылық өнімдерін өндіру үшін тиімді мамандандыруды жүзеге асыру; ауылшаруашылық өнімінің жоғары сапалығын және экспорттық әлеуетінің өсуін қамтамасыз етіндей өндірістік үрдістерге жаңа технология мен техникаларды енгізу және пайдалану; тұтыну нарығын тепе-тең түрде дамыту мақсатында, тұтыну заттарын өндіретін ауылшаруашылығының және өнеркәсіп салаларының материалдық-техникалық базасын нығайту міндетті түрде өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымдарды құру.

Төртінші топқа – қысылшаң (экстремальный) табиғи-климаттық, әлеуметтік-экономикалық және техника-технологиялық жағдайдағы шаруашылықтың салалық құрылымы ұтымды емес дағдарыстық өңірлер, сонымен қатар, экологиялық дағдарысқа ұшыраған аудандар жатады. Бұл өңірлерде жинақталған мәселелерден «арылу» үшін мемлекеттік реттеудің нақты шаралары қажет. Сонымен бірге, осы топтағы өңірлердің дамуы үшін шешілуі тиіс мәселелер келесідей: экологиялық дағдарыстың тереңдеу үрдісінің алдын-алу; осы өңірлерде тұратын халықтардың өмір сүру сапасын және деңгейін көтеру үшін материалдық негіз құру жөнінде нақты шаралар қабылдау; қоршаған табиғи ортасы адамдардың денсаулығына өте қауіпті ауылдық өңірлерден, кіші және шағын қалалардан және басқа да тұрғылықты жерлерден республикамыздың басқа аймақтарына орын ауыстырғысы келетін халықтар үшін қажет жағдайлар жасау; шетелдік техникалық және гуманитарлық көмектерді тарту және оларды тиімді пайдалану [2., 356].

Республика аймақтарын мұндай топтастыру басқарудың аймақтық мәселелерін тиімді шешуге және жергілікті шаруашылықтарды қарқынды дамытуға мүмкіндік береді.

Проблемалық өңірлердің қатарына бірқатар себептердің салдарынан экономикалық әлеуеті орташа республикалық көрсеткіштерден бірнеше есе төмен, ал экономикасы өнеркәсіптің аз әртараптандырылған (диверсификация) құрылымымен, нашар дамыған инфрақұрылымымен сипатталатын өңірлер жатады. Мұндай өңірлер олардың өзіндік дамуын ынталандыратын мемлекеттің көмегіне мұқтаж. Сондықтан да, экономикалық ғаламдану үрдісіне қадам басып отырған Қазақстан үшін шешілуі тиіс басты міндет – өңірлер үшін жағымсыз салдарларды бейтараптандыра отырып, олардың дамуы үшін қажет жағдайларды қалыптастыру негізінде тиімді нәтижені ұлғайту.

Өңірлердің дағдарыстығының басты белгілері болып табылатындар: өндіріс қарқынының төмендеуі; халықтың өмір сүру деңгейінің төмендеуі (жан басына шаққандағы табыстың төмендігі); жұмысбастылыққа қатысты жағымсыз тенденциялардың өрістеуі (жұмыссыздықтың жоғары деңгейі); демографиялық, экологиялық, әлеуметтік қызметтер көрсету саласындағы проблемалардың күшеюі және т.б. [3., 1456].

Өңірлердің біркелкі дамуы іргелі әлеуметтік үрдістерге жатады. Әрбір елде салыстырмалы түрде өркендеген және артта қалған аймақтар бар – бұл әлеуметтік-экономикалық, табиғи-климаттық, ресурстық және басқа жағдайлармен байланысты табиғи, аумақтық айырмашылықтар. Осы орайдағы мемлекеттің міндеті шектен тыс жоғары аймақтық саралауға жол бермеу болып табылады.

Өмір сүру деңгейі мен сапасындағы шектен тыс өңірлік айырмашылықтар көбінесе өңірлердің экономикалық, табиғи-климаттық, ресурстық және инфрақұрылымдық ерекшеліктерімен анықталады, сондай-ақ олар мемлекеттің «теңестіру» саясатын жүргізу үшін негіз болып табылады. Осы саясатты жүзеге асырудың басқарушылық механизмінің негізгі міндеттерінің қатарына артта қалған аймақтардағы өмір сүру деңгейі мен экономикалық даму параметрлерін ең болмағанда орташа деңгейге (осы параметрлер бойынша) біртіндеп жақындату жатады. Бұл жағдайда негізгі міндет мемлекет тарапынан аймақтардың өзіндік дамуын ынталандыру: халықтың әлеуметтік бейімділігін қолдау (қолайлы жерлерге көшіп қонуға көмек көрсететін) артта қалған аймақтарға капитал мен инвестициялардың келуін ынталандыру және т.б. болып табылады.

Өңірлердің дамуының кез келген аясындағы дағдарысты жою, бір жағынан алғанда, экономикалық белсенділік деңгейімен байланысты. Әлеуметтік даму салыстырмалы түрде дербестікке ие бола отырып, айтарлықтай дәрежеде ресурстық мүмкіндіктермен анықталады, олар өз кезегінде экономикалық даму деңгейіне байланысты. Екінші жағынан, нарықтық шаруашылықтың әлеуметтік жағдайға зиянын тигізе отырып, тек қана экономикалық басымдыққа біржақты бейімделуі нарықтық экономиканың және мемлекеттің дамуына қауіп туғызады. Сондықтан мемлекеттік реттеудің әлеуметтік және экономикалық құраушыларының тепе-теңдігі қажет. Экономикалық және әлеуметтік құраушылардың тепе-теңдікте дамыта отырып, аймақ дамуындағы әр түрлі бағыттағы олқылықтардың орнын толықтыруға және халықтың тұрмыс жағдайының деңгейін көтеруге болады, бұл түптеп келгенде мемлекеттің өңірлік саясатының табысты жүргізілуін анықтайтын негізгі шарттардың бірі болып табылады [4., 53].

Мемлекеттегі әрбір өңір өзімен-өзі жеке дами алмайды, өйткені басқа өңірлердің даму барысында зиянын тигізбес үшін оның ерекшеліктерін де ескеруі тиіс. Сондықтан да экономиканы мемлекеттік реттеу жүйесіндегі өңірлік саясатының маңызы ерекше бола түседі. Мемлекет әрбір өңір үшін бағдарлама жасап, сол бойынша өңірлер өзінің даму бағытын жүзеге асырады.

Нарықтық экономикаға өту барысындағы өңірлік саясат біршама өзгермелі болып келеді. Әрбір өңірдің ерекшеліктеріне қарай, кейбір аймақта мемлекет тарапынан нарықтық экономиканың қалыптасуы үшін жалпы құқықтық режимді қолдау жеткілікті болса, басқасында экономикалық белсенділікті ынталандыру қажет, келесі біреуінде, өңірлік экономикаға экономикалық және әкімшілік әсер ету әдістері қажет т.б.

Өңірлік басқарудың әрбір нақты функциясының жүзеге асырылуына және оның тиімділігіне басқару объектісінің қанағаттандырылуы деңгейі үнемі сарапшылық бағалау негізінде анықталып отырылуы тиіс. Нарықтық қатынастардың қалыптасу және даму жағдайларына байланысты тиімді экономикалық реформаларын ғылыми негіздеу үшін өңірлік экономика үлкен маңызға ие болады. Өңірлік саясаттың міндеттері: мемлекет пен жекелеген аумақтардың мүдделерін үйлестіру; аумақтық дамудың әрекетті механизмін жақсарту; ресурстық, ғылыми, еңбек әлеуметтерін барынша пайдалану.

Қазақстан үшін өңірлік даму мақсаттары ретінде төменгілерді атауға болады: әрбір өңірдегі халықтың тұрмыс-жағдайының деңгейін теңестіру; дағдарыстық өңірлерді құрылымдық қайта құру; өңірлердің кешенді дамуын жеке өңірлік мақсаттармен ұштастыру; тұрақты экономикалық өсуді қамтамасыз ету [5., 39].

Әдебиеттер:

1. <http://group-global.org> А.Абдимомынова, Абдуайтов А.Ж., мемлекеттік өңірлік саясатты жүзеге асыру бағыттары
2. Г. Қорғанбаев Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы: қазіргі күйі мен өсу перспективасын бағалау// Ақиқат, 2010, №4,35б.
3. Г.С. Смагулова Аймақтық экономиканы басқару мәселелері.-А.,2005, 145б.
4. К. Кубаев Формирование организационной структуры и экономического механизма местного самоуправления в Казахстане. – А., 2009, с.53.
5. Галихин Н.Н. К вопросу о реформе административно-территориального устройства Республики Казахстан // Саясат, 2011, № 6, с.39.

М. Карачаева, М. Эрназарова
(Ташкент, Узбекистан)

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

В современной рыночной экономике банковская система играет огромную роль. Её деятельность связана с процессом воспроизводства. Банки – элементы банковской системы, опосредуют связи между субъектами экономики, и любое изменение в банковской системе тем или иным образом будет затрагивать всю экономику. Из этого следует, что надежная банковская система является важным условием эффективного функционирования всей рыночной экономики. Именно поэтому, сегодня одним из актуальных вопросов в современной рыночной экономике стал вопрос об изучении банковской системы. Объектом исследования в данном докладе являются основные тенденции и проблемы развития банковской системы в целом.

На сегодняшний день, в Узбекистане, как и в большинстве развитых стран, действует двухуровневая банковская система. Современные коммерческие банки играют в ней важную роль. Они представляют собой банки, непосредственно обслуживающие предприятия и организации, а также население – своих клиентов. Независимо от формы собственности коммерческие банки являются самостоятельными субъектами экономики. Их отношения с клиентами носят коммерческий характер. Основная цель функционирования коммерческих банков – получение максимальной прибыли.

Сущность коммерческого банка заключается в его важнейших функциях:

- аккумуляция и мобилизация временно свободных денежных средств;
- посредничество в осуществлении платежей и расчетов;
- посредничество в кредите;
- создание платежных средств;
- организация выпуска и размещения ценных бумаг.

В настоящее время коммерческие банки являются активными участниками рынка ценных бумаг. В условиях рыночной экономики, все операции, проводимые коммерческими банками можно разделить на три основные группы: пассивные, активные и коммиссионно-посреднические (активно-пассивные).

Что касается коммиссионных операций коммерческих банков, то они выполняются за определенную плату (коммиссию) по поручению клиента. К таким операциям относят расчеты, гарантии операции с валютой, инкассирование (т.е. выполнение поручений клиентов по получению платежей по векселям и чекам при наступлении срока) векселей и чеков, прием на хранение ценных бумаг и торговые сделки. Банки совершают доверительные операции для физических лиц, а также для фирм.

За оказание агентских услуг, банки получают коммиссионные платежи, которые чаще всего определяются на договорных началах потому, что объем работы различен по видам операций. Следовательно, можно сказать, что банки в современном обществе предоставляют своим клиентам широкий спектр операций и услуг. В результате этого можно сделать вывод о том, что коммерческие банки занимают важное место в банковской системе Узбекистана.

В настоящее время банковский сектор пока не вышел на требуемый уровень развития рыночной дисциплины и конкурентной среды. Это отрицательно сказывается на качестве банковских услуг и требует трансформации модели развития банковского сектора. Трансформация модели развития и определение задач дальнейшего развития банковского сектора в свою очередь невозможна без анализа и осмысления уже накопленного опыта проведения реформ в банковском секторе.

Интенсивную модель развития банковского сектора, можно охарактеризовать следующими признаками:

- предоставление кредитными организациями современных и разнообразных услуг организациям и населению;
- высокий уровень конкуренции на банковском рынке и рынке финансовых услуг в целом;
- высокий уровень рыночной дисциплины и транспарентности кредитных организаций и иных участников рынка;
- ответственность членов совета директоров и владельцев банка за добропорядочное и сбалансированное ведение бизнеса. Ответственность за достоверность публикуемой и предоставляемой в органы надзора информации;
- развитая система корпоративного управления, которая бы обеспечивала долгосрочную эффективность банковского бизнеса и взвешенность управленческих решений;
- развитая система управления рисками, обеспечивающая своевременную идентификацию всех рисков, а также оценку их возможных последствий и принятие мер защиты от рисков;
- уровень капитализации банковского сектора, соответствующий задачам развития, повышения эффективности и конкурентоспособности банковского бизнеса.

В заключение хочется отметить, что в настоящее время, особая роль узбекской банковской системы заключается в обеспечении стабильного экономического роста, в сохранении и приумножении сбережений населения, а также в том, чтобы расширить возможности предприятий и организаций по привлечению финансовых ресурсов. Исключительная роль банковской системы заключается в том, что она обеспечивает расчеты и платежи. Большинство коммерческих сделок осуществляется через кредитные, вкладные и инвестиционные операции. Также

следует отметить, что четкое разделение сфер влияния и полномочий между ЦБ и коммерческими банками может значительно повышать эффективность работы банковской системы, а это в свою очередь помогает развитию экономики страны. Кроме этого, современные коммерческие банки, пройдя период становления, превратились в мощные финансовые структуры и стали играть важную роль в сложных процессах преобразования экономики и общества. Была создана серьезная материальная база, внедрены международные технологии и стандарты, подготовлены квалифицированные специалисты. Что касается проблем и перспектив развития банковского сектора в стране, то на сегодняшний день необходимо регулирование банковского сектора и применение комплекса взаимосвязанных мероприятий, которые были бы направлены на обеспечение стабильности всей системы. Подводя итог, следует отметить, что банки, выступая в роли финансовых посредников, аккумулируют и трансформируют сбережения одних экономических субъектов в кредиты другим субъектам, а это означает, что от того, насколько правильно будет организована банковская система, будет зависеть функционирование хозяйства страны.

Н.Г. Каримов, Ж.Э. Рахмонов, А.Т. Кенжабаев
(Ташкент, Узбекистан)

МИНТАҚАДА МОНЕТАР СИЁСАТИНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ АСОСИЙ МАСАЛАЛАРИ

Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг дастлабки йилларидан бошлаб, олиб борилаётган самарали иқтисодий сиёсат ва ислохотлар республика ҳудудида барқарор монетар муҳитни яратишга асос бўлиб келмоқда. Ўтган 2014 йилда пул-кредит сиёсати Республика Марказий банки томонидан «Ўзбекистон Республикаси Марказий банки тўғрисида» ги Қонуни, «Монетар сиёсатнинг 2014 йилга мўлжалланган асосий йўналишлари» ва Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 4 февралдаги «Пул-кредит кўрсаткичларини тартибга солиш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» ги Қарори талаблари асосида амалга оширилиб бормоқда. Бу борадаги ишлар давомида асосий эътибор, инфляция даражасини 6-7 фоизли мақсадли параметри доирасида бўлишини таъминлаш, юқори иқтисодий ўсиш суръатларини молиявий қўллаб-қувватлаш ва иқтисодиётдаги пул тақлифини мақбул даражада ушлаб туришга қаратилган.

Юқоридагилар билан биргаликда, Марказий банк томонидан пул агрегатларини ўзгариши, пул бозоридаги ҳолат ва тижорат банкларининг ликвидлиги бўйича мунтазам таҳлилий мониторинг тадбирлари олиб боришмоқда.

Амалга оширилган ишлар натижасида, давлат бюджетининг ялпи ички маҳсулотга нисбатан 0,2 фоизга профицит билан ижро этилишига эришилди ва бюджетдан ташқари давлат мақсадли жамғармалари хисобварақларида пул маблағларининг жамланиб борилиши пул массасини ўсишининг олдини олувчи омиллардан бирига айланди.

Шунингдек, Республика Тикланиш ва тараққиёт жамғармаси хисобварағига жорий тушумлар ҳисобидан қўшимча равишда 1,6 млрд. АҚШ доллари миқдорида маблағлар йўналтирилиши ҳисобига пул массасини 3,6 трлн.сўмга ўсиши олди олиниб, иқтисодиётдаги инфляция босимининг бир қадар пасайишига хизмат қилди. Монетар сиёсатдаги амалий ҳаракатлар натижасида инфляция даражаси белгиланган прогноз кўрсаткичларига нисбатан сезиларли даражада паст бўлди ва йил якунлари бўйича у 6,1 фоизни ташкил этди.

Мамлакатдаги инфляция ва иқтисодий ўсишнинг мақсадли параметрларидан келиб чиққан ҳолда, Марказий банк пул тақлифи ҳажмини мақбуллаштириш мақсадида пул-кредит сиёсатининг бозор инструментларидан фаол фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб биламиз.

Жумладан, ўтган йил давомида пул бозорида банк тизимини соф ташқи активларининг кўпайиши ҳисобига шаклланган қўшимча ликвидлики Марказий банкнинг махсус депозитларига жалб қилиш (стерилизация) опрециялари амалга оширилиб, натижада 2014 йилда амалга оширилган депозит опрецияларининг ўртача ҳажми ўтган йилларга нисбатан 1,1 баробарга ошди.

Республикада олиб борилаётган монетар сиёсат банкларнинг барқарор равишда ривожланишига, банк тизимига бўлган ишончнинг йилдан-йилга ошиши ҳамда аҳоли реал даромадларининг ўсиб боришига, аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг бўш пул маблағларини омонатларга жалб қилишга шароит яратиш бормоқда. Тижорат банкларининг ресурс базасини кўпайтириш борасида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар банкларнинг жами депозитлари ҳажмининг йилдан-йилга ошиб боришини таъминламоқда. Хусусан, ушбу кўрсаткич 2013-2014 йиллар давомида 30,5 фоизга ўсиб, 2015 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, 28,5 трлн.сўмни ташкил этди.

Бу йилларда мажбурий резерв талаблари инструментидан фойдаланиш ҳам давом эттирилди. Бунда мажбурий захира меёрлари инфляция ва пул массасининг белгиланган мақсадли параметрларидан келиб чиқиб ҳамда тижорат банкларида узоқ муддатли ресурс базасини янада кенгайтириш асносида муддати 1 йилгача бўлган депозитлар учун 15 фоиз, муддати 1 йилдан 3 йилгача бўлган депозитлар учун 12 фоиз, муддати 3 йилдан ортиқ бўлган депозитлар учун 10,5 фоиз миқдорида ўзгартирилмасдан қолдирилди. Натижада 2014 йил охирига келиб, банк тизими ресурс базасининг кенгайиши ва унинг таркибида узоқ муддатли депозитлар улушининг ортиб боришига мутаносиб равишда тижорат банкларининг Марказий банкдаги мажбурий захиралари ҳажми йил бошига нисбатан 155,0 млрд. сўмга ошди.

2014 йилда Марказий банк томонидан пул бозоридаги фоиз ставкаларини бошқариш ва иқтисодий ўсиш жараёнларини рағбатлантириш мақсадида қайта молиялаштириш воситаларидан ҳам кенг фойдаланилди. Мамлакатдаги инфляция даражаси, пул массаси ва бошқа макроиқтисодий кўрсаткичлар ҳисобга олинган ҳолда, Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси 2014 йилнинг 1 январидан йиллик 12 фоиздан 10 фоизга туширилди ва йил давомида бу кўрсаткич ушлаб турилди [2]. Қайта молиялаштириш ставкасининг бундай пасайтирилиши ижобий натижа бериб, пул бозорида фоиз ставкаларининг пасайишига, реал сектор корхоналарининг инвестицион имкониятларини ошишига ҳамда иқтисодиётни барча соҳаларини кредитлаш ҳажмини янада кенгайишига хизмат қилди.

Хулоса қилиб айтганда, Ўзбекистон республикасида пул-кредит соҳасида олиб борилаётган чуқур ислохотлар пул массасининг прогноз кўрсаткичлардан паст бўлишини таъминлаган ҳолда, инфляция даражасига монетар омилларнинг таъсирини олдини олиш имконини беради.

Таҳлилларимизча, келгусида мамлакатимизда пул-кредит соҳасида самарали ишларни амалга ошириш учун, қуйидаги йўналишлардаги зарурий чора-тадбирларни амалга оширишимиз лозим:

- пул-кредит соҳасида мустақиллик йилларида эришилган самарали ишларни давом эттириш мақсадида, ижобий натижалар берган монетар сиёсат инструментларидан кенг фойдаланиш;

- республикамізда ишлаб чиқарилаётган асосий экспорт маҳсулотларига жаҳон бозоридаги талаб ва таклиф ҳамда нархлар прогнозини чуқур ўрганган ҳолда жорий йил давомида ҳам мамлакатимиз тўлов баланси, шу билан биргаликда ташқи савдо балансини ижобий сальдосини сақлаб қолиш мақсадида амалий тадбирлар ишлаб чиқиш;

- 2015 йил учун инфляция даражаси мақсадли кўрсаткичини ўтган йилларга нисбатан пасайтириш чораларини кўриш;

- 2015 йилда иқтисодийтимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб беришдек устувор вазифамиздан келиб чиққан ҳолда, қўйилган вазифани бажариш мақсадида, бу йўлда мавжуд бўлган барча тўсик ва чеклашларни танқидий кўриб чиққан ҳолда, уларга тўлиқ иқтисодий эркинлик бериш;

- Ушбу соҳада пуллик ва сервис хизматлар жабҳасини янада ривожлантириш.

Сўнгги йиллар давомида «Мудис», «Стандарт энд Пурс» ва «Фитч рейтингс» каби етакчи рейтинг агентликлари Ўзбекистон банк тизими фаолиятини «барқарор» деб баҳоламоқда. Шуни алоҳида таъкидлаш кераки, агар 2011 йилда мамлакатимизнинг 13 та тижорат банки юқори рейтинг баҳоларига сазовор бўлган бўлса, бугунги кунда республикамізнинг барча 26 та банки ана шундай баҳога лойиқ кўрилди [1].

Монетар сиёсат борасида амалга оширилаётган чуқур иқтисодий ислохотлар ва уларни ўз вақтида амалга ошириш жараёнлари, Республикаміз иқтисодийтини янада барқарор ривожлантиришига ва келгусида ривожланган давлатлар қаторидан ўрин олишга замин яратиб, халқимиз турмуш фаровонлигини оширишга хизмат қилиб келмоқда.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси.
2. Банк ахборотномаси газетасининг 2015 йил 28 январдаги №4 сони.

Юлія Лелюк
(Київ, Україна)

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ

Постановка проблеми. На сучасному етапі економічних відносин кадрове забезпечення закладів культури сільської місцевості набуває особливого значення. На сьогодні існує гостра проблема забезпечення закладів культури кваліфікованими кадрами. Формування кадрового забезпечення нерозривно пов'язане з соціально-економічним станом сільського населення. Нагальною потребою сучасного періоду економіки повинно стати застосування заходів для подолання негативних явищ демографічної кризи, а саме: скорочення чисельності населення, катастрофічного зниження народжуваності та високого рівня смертності, від'ємного сальдо міграції, причиною якої є безробіття, низький рівень доходів та відсутність належних умов для розвитку культури. Все це стримує розвиток закладів культури, які залишаються основними осередком культурного відпочинку та мистецького аматорства у сільській місцевості. Саме комплексний аналіз та врегулювання сучасних соціально-економічних проблем сприятиме розвитку кадрового забезпечення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дослідженні соціально-економічного розвитку сільського населення та кадрового забезпечення досягнуто значних успіхів. Загальні теоретичні, методичні та практичні питання широко висвітлені у працях багатьох вітчизняних науковців, таких як: А. М. Авчухова [1], Д. П. Богиня [2], О. М. Бородіна [3], В. В. Зайченко [4], В. І. Куценко [7], Е. М. Лібанова [9], М. Й. Хорунжий [12] та інші.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є аналіз сучасних проблем соціально-економічного стану сільського населення та розробка рекомендацій щодо можливих напрямів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу.

В соціально-економічному житті України сільські території займають особливе місце. В Україні налічується майже 27 тис. сільських поселень, в яких проживає понад 13 млн. осіб. Українське село повсякчас було колицькою культури, джерелом харчів для міських жителів та основною сировинною базою для багатьох галузей національного господарства. В різні часи воно переживало різну долю, часто і трагічну (часи колективізації та голодомору), а процеси урбанізації, які стосуються світу в цілому вимивали найкращі кадри з сільської місцевості, як в радянські часи так і зараз [5].

На сьогоднішній день на сільських територіях спостерігається загрозливе погіршення демографічної ситуації. Загальне число сіл в Україні скоротилося з 1991 року на 852 одиниці (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя). На початок 2014 року в Україні нараховувалося 27385 сільських населених пунктів, що на 204 населені пункти менше, ніж на дату попереднього обстеження (станом на 1 листопада 2005 року), внаслідок зняття з обліку незаселених поселень. Серед них у 369 населених пунктах (1,3% від загальної кількості) не було населення, але вони не зняті з обліку [6, с. 5].

Критерієм для оцінки перспектив українського села за демографічними показниками є не тільки динаміка чисельності сільських населених пунктів, а й зміни кількості населення, що в них проживає. За останнє двадцятиріччя відбувається випереджаюче скорочення постійного сільського населення. Чисельність постійного населення України на 1 січня 2014 року, за оцінкою, становила 4524,9 тис. осіб. З них 31081,0 тис. осіб (68,7%) – жителі міських поселень і 14164,9 тис. осіб (31,3%) – жителі сільської місцевості. В усіх областях, окрім Закарпатської (+ 54 215 осіб) та тимчасово окупованого м. Севастополь (+ 5 517 осіб) відбулося зменшення чисельності сільського населення. Лідером за темпами зменшення сільського населення в Україні є Чернігівська область, з показником меншим на 266 202 осіб, у порівнянні з 1990 роком. Також лідируючі місця за темпами скорочення сільського населення займають Вінницька область (– 259 597 осіб), Київська область (– 234 944 осіб), Хмельницька (– 211 510 осіб) та Полтавська (– 203 242 осіб) області.

Основними чинниками несприятливої демографічної ситуації та невпинного зменшення сільського населення є:

– *Природний рух населення* – демографічний процес, що змінює чисельність і склад населення внаслідок народжуваності, смертності, шлюбності та розлучуваності[10].

Таблиця 1

**Показники відтворення сільського населення за роками
на 1 січня 2013 року**

	осіб			на 1000 осіб наявного населення		
	кількість живонаро- джених	кількість померлих	природний приріст, скорочення (-)	кількість живонаро- джених	кількість померлих	природний приріст, скорочення (-)
1	2	3	4	5	6	7
1989	219877	259834	-39957	12,9	15,2	-2,3
1990	214333	272488	-58155	12,7	16,1	-3,4
1991	211608	288972	-77364	12,6	17,2	-4,6
1992	209089	295261	-86172	12,5	17,6	-5,1
1993	200634	309200	-108566	12,0	18,5	-6,5
1994	193023	313846	-120823	11,6	18,8	-7,2
1995	184453	316153	-131700	11,1	19,1	-8,0
1996	176090	315912	-139822	10,7	19,2	-8,5
1997	176620	309705	-142085	10,2	18,9	-8,7
1998	160514	294433	-133919	9,9	18,1	-8,2
1999	149800	299184	-149384	9,3	18,5	-9,2
2000	147112	301013	-153901	9,2	18,8	-9,6
2001	139250	295623	-156373	8,7	18,6	-9,9
2002	141811	300505	-158694	9,0	19,1	-10,1
2003	142174	305443	-163269	9,1	19,6	-10,5
2004	142898	300769	-157871	9,3	19,6	-10,3
2005	141829	310400	-168571	9,4	20,5	-11,1
2006	153733	296318	-142585	10,3	19,8	-9,5
2007	158592	296624	-138032	10,7	20,1	-9,4
2008	169995	291563	-121568	11,6	19,9	-8,3
2009	173028	274445	-101417	11,9	18,9	-7,0
2010	171102	267105	-96003	11,9	18,6	-6,7
2011	173661	253563	-79902	12,1	17,7	-5,6
2012	179106	251352	-72246	12,6	17,7	-5,1
2013	173373	249815	-76442	12,3	17,7	-5,4

Джерело: складено автором на основі [11, с.65].

Загальний коефіцієнт смертності у розрахунку на 1000 осіб у сільській місцевості на період 1989–2013 роки був найвищим у 2005 році і становив 20,5. Аналізуючи дані наступних років, можна констатувати, що цей показник знизився, проте, залишається високим і у 2013 році становив 17,7. Від'ємний природний приріст населення залишається однією з основних причин депопуляції сільського населення нашої держави.

Навіть, незважаючи на те, що останнім часом в сільській місцевості народжуваність почала зростати (починаючи з 2006 року), вона все ще залишається на низькому рівні. Якщо у 2006 році загальний коефіцієнт народжуваності сільського населення у розрахунку на 1000 осіб становив 10,3, то у 2013 році – 12,3.

– *Міграційний рух населення* – демографічний процес, що змінює чисельність і склад населення за рахунок його територіального переміщення [10].

Таблиця 2

Міграційний рух сільського населення станом на 1 січня 2013 року

	З них					Динаміка міграційного приросту (скорочення), тис. осіб
	Вибулі, осіб	у межах України	в тому числі міграція		міжнародна міграція	
			внутрішньо- регіональна	міжрегіональна		
1	2	3	4	5	6	7
2002	254081	240452	162957	77495	13629	-24,7
2003	252158	240045	159681	80364	12113	-32,0
2004	259034	250004	166490	83514	9030	-44,7
2005	257970	250594	167176	834118	7376	-51,1
2006	252166	245586	163448	82138	6580	-34,2
2007	243702	237200	158027	79173	6502	-26,7
2008	228008	223506	149042	74464	4502	-25,8
2009	203982	200147	134233	65914	3835	-16,5
2010	209281	206542	139686	66856	2739	-5,2
2011	204894	202500	135057	67443	2394	-4,2
2012	203159	200992	132165	68827	2167	-3,6
2013	192799	190485	126911	63574	2314	-8,0

Джерело: складено автором на основі[11, с. 265].

Наведені статистичні дані характеризують міграційний рух сільського населення у 2002–2013 рр. Протягом 2002–2009 рр. відбувалося суттєве міграційне скорочення населення. Найнижчий міграційний рух сільського населення спостерігається у 2012 році (– 3,6), а найвищий у 2005 році (– 51,1).

Незважаючи на помітне зниження темпів міграції сільського населення, показовим цей процес назвати неможливо. На думку С. Лавриненко та Я. Жаліло, міграційне зниження пов'язане з тим, що на даний час найбільш активна та працездатна частина населення, що не знаходила можливостей для реалізації свого потенціалу в сільській місцевості, вже виїхала. Населення, що залишилися на сьогодні в селі, або не має змоги виїхати, або адаптувалося до сучасної ситуації, відтак нездатне до активної міграції, яка фіксувалася раніше [8].

На формування міграційних настроїв української молоді впливають передусім фінансові причини. На початок 2014 року серед сільського населення 3,6 млн. складали працюючі, причому 54,8% з числа зайнятих працювали за межами свого населеного пункту, з них переважна більшість – 67,1% – в містах і селищах міського типу. Протягом останніх дев'яти років кількість сільських жителів, які працюють за кордоном, збільшилася на 119,0 тис. осіб або в 2,4 рази і станом на 1 січня 2014 року склала 205,2 тис. осіб. Одним з факторів, що впливає на зайнятість населення є наявність у сільській місцевості різноманітних суб'єктів господарської діяльності. Викликає занепокоєння той факт, що кількість населених пунктів, в яких відсутні будь-які із суб'єктів господарської діяльності, становила 9232 одиниці або 34,2% від загальної кількості всіх сільських населених пунктів [6, с. 7]. Тому, із-за відсутності належної соціальної інфраструктури, основним джерелом додаткової роботи для сільського населення залишається самозайнятість у домогосподарствах.

Сучасний соціально-економічний стан сільського населення потребує особливої уваги з боку держави. Для покращення демографічної ситуації в Україні необхідно вжити наступні заходи:

- забезпечення сталого розвитку сільських територій;
- поліпшення екологічної ситуації;
- відтворення населення шляхом підвищення народжуваності, зниження смертності та врегулюванні міграційних процесів;
- вдосконалення державної політики на ринку праці в сільській місцевості;
- врегулювання системи оподаткування з метою розвитку підприємницької діяльності;
- розробка програм для заохочення інвесторів сільськогосподарських підприємств;
- розвиток соціальної інфраструктури.

Отже, розв'язання соціально-економічних проблем сільського населення потребує комплексного реформування державної політики, без якої унеможлиблюється розвиток кадрового забезпечення закладів культури у сільській місцевості і соціальної інфраструктури загалом. Запропоновані заходи можуть стати вагомим підґрунтям для поліпшення стану розвитку сільського населення, врегулюванні демографічної ситуації та підвищенні повноцінного рівня життя сільського населення.

Список використаних джерел:

1. Авчухова А.М. Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів: аналіт. записка / А. М. Авчухова, О. О. Кочемировська // [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
2. <http://www.niss.gov.ua/articles/1132/>
3. Богиня Д. П. Дослідження в Україні проблем економіки праці, демографії, соціальної економіки і політики (науково-інформаційне видання) / Д. П. Богиня С. І. Бандур. – К.: Акад. екон. наук України, 2000, – 70 с.
4. Бородіна О. М. Державна підтримка сільського господарства: концепція, механізми, ефективність / О. М. Бородіна // Економіка сільського господарства. – 2006. – С. 109–125.
5. Зайченко В. В. Стан та перспективи розвитку демографічної ситуації в регіоні / В. В. Зайченко // Інноваційна економіка. – 2013. – № 1. – С. 161–166.
6. Інформаційно-аналітичний центр Info-Light. Яке майбутнє українського села? – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
7. <http://infolight.org.ua/content/yake-maybutnie-v-ukrayinskogo-sela>
8. Кармазіна О. О. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: статистичний збірник / О. О. Кармазіна. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2014. – 187 с.
9. Куценко В. І. Соціальна сфера села у контексті забезпечення сталого розвитку / В. І. Куценко // Збалансоване природокористування. – 2012. – № 12. – С. 20 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
10. http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/Zp/2012_2/kutsenko.pdf
11. Лавриненко С. Щодо рівнів розвитку сільських територій та життя сільського населення: анотація / С. Лавриненко, Я. Жаліло. Відділ економічної та соціальної стратегії. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Desember/16.htm>
12. Лібанова Е. М. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села / Е. М. Лібанова, І. О. Курило, В. С. Стешенко. – К.: Ін-т демографії досліджень НАН України, 2007. – 468 с.
13. Методологічні пояснення. Державна служба статистики України. Офіційний сайт. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
14. http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_met.html
15. Тимошенко Г. М. Населення України за 2013 рік: демографічний щорічник / Г. М. Тимошенко. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 292 с.
16. Хорунжий М. Й. Економіка села в контексті організаційно-економічних трансформацій / М. Й. Хорунжий // Економіка АПК. – 2010. – № 11. – С. 136–141.

Науковий керівник:

доктор економічних наук, професор Мартинишин Ярослав Миколайович.

А. Муталипов
(Ташкент, Узбекистан)

ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКУ УЗБЕКИСТАНА

Одним из наиболее важных факторов развития экономики являются инвестиции, то есть долгосрочные вложения капитала для создания нового или совершенствования и модернизации действующего производственного аппарата с целью получения прибыли.

Использование иностранных инвестиций является объективной необходимостью, обусловленной системой участия экономики страны в международном разделении труда и переливом капитала в отрасли, свободные для предпринимательства. Одной из черт современной глобализации является усиление значения прямых иностранных инвестиций. Проводимая в стране политика эффективного экономического обновления и модернизации экономики и создания благоприятного инвестиционного климата для зарубежных инвесторов даёт устойчивый приток иностранных инвестиций в национальную экономику.

Для еще большей активизации притока иностранных инвестиций в экономику Узбекистана необходимо создание благоприятного инвестиционного климата. Как известно, критерием привлекательности национальной экономики для иностранных инвесторов является уровень риска предпринимательской деятельности и рентабельность инвестиционных проектов.

Позитивными факторами, способствующими привлечению иностранных инвестиций в экономику Узбекистана являются:

- ёмкий национальный рынок;
- наличие относительно дешевой и высококвалифицированной рабочей силы;
- начавшийся динамичный экономический рост;
- осуществление налоговой реформы, предусматривающей снижение налогов с юридических и физических лиц;

– дальнейшая либерализация экономики в связи с вступлением в международные экономические и финансовые организации.

Решение проблемы стимулирования инвестиций в экономику во многом зависит от становления узбекского рынка ценных бумаг, развитие которого будет осуществляться по мере преодоления инфляционных процессов и стабилизации производства. Сложившаяся макроэкономическая ситуация в экономике способствует улучшению инвестиционного климата. Сформировалась позитивная динамика ВВП и промышленного производства, укрепляется финансовое положение предприятий, улучшается внешнеэкономическая конъюнктура для ряда отраслей экономики.

Причинами «не благоприятности» инвестиционного климата на сегодняшний день могут являться следующие факторы:

- низкий кредитный рейтинг и высокие инвестиционные риски сдерживают осуществление заимствований кредитных ресурсов на мировых рынках капиталов и привлечение иностранных инвестиций;
- низкая форма рентабельности большинства предприятий реального сектора экономики;
- низкие темпы реструктуризации банковской системы;
- недостаточный объем собственных капиталов для кредитования⁴.

Исходя из практики развитых стран, возможно предложить следующие меры для прогресса и процветания экономики и инвестиционного климата Узбекистана:

Во-первых, наряду с созданием организационно-правовых условий и государственной поддержкой комплексная программа стимулирования иностранных инвестиций должна включать меры по снижению издержек инвестора, не относящихся к прямым затратам на реализацию конкретных проектов.

Во-вторых, привлечение капитала из государств-участников Содружества Независимых Государств должно осуществляться путем совместного государственно-коммерческого финансирования инвестиционных проектов, международного финансового лизинга, создания договорных совместных организаций. Процесс привлечения иностранного капитала в условиях, когда значительная часть предприятий приватизирована, неизбежно будет идти преимущественно путем продажи иностранному инвестору акций национальных акционерных обществ, владеющих предприятиями.

В-третьих, необходимо совершенствовать способы определения доли отечественных инвесторов в уставных капиталах совместных предприятий, разработать методики оценки зданий, сооружений, оборудования, земли, вкладываемых в качестве российской части уставных фондов коммерческих организаций с иностранными инвестициями.

В-четвертых, для привлечения иностранных инвесторов к деятельности на конкретных территориях следует использовать механизм создания свободных экономических зон, которые являются очень важным приоритетом в стабилизации экономики и развития реального сектора страны. В частности, учитывая интерес всего мира к нашим историческим городам как Бухара, Самарканд, Хива, создать в этих регионах ещё один вид из свободных зон, именно туристско-рекреационные зоны, на которых ведется туристско-рекреационная деятельность, т. е. создание, реконструкция, развитие объектов инфраструктуры туризма и отдыха, развитие и оказание услуг в сфере туризма.

В целом вышеуказанные предложения непосредственно повлияют на создание благоприятного инвестиционного климата в стране, который повлечет за собой инвестиционные притоки.

К.А. Мухитдинова
(Ташкент, Узбекистан)

ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ

Динамичное и эффективное развитие инвестиционной деятельности является необходимым условием стабильного функционирования и развития экономики. Масштабы, структура и эффективность использования инвестиций во многом определяют результаты хозяйствования на различных уровнях экономической системы, состояние, перспективы развития и конкурентоспособность национального хозяйства.

В современных условиях, для решения задач подъема региональной экономики на долгосрочную перспективу и обеспечения экономического роста необходимо создание качественно сформированной инвестиционной инфраструктуры, которая способна создать условия для осуществления инвестиционной деятельности, снизить степень риска инвестиционных вложений, облегчить привлечение дополнительных

⁴Булатов А.С. Вопросы экономики. 2013. №1. 34 с.

інвестицій, накопичуючи фінансові ресурси. Інвестиційна інфраструктура дозволяє реалізувати відкриваючіся фінансові можливості і тим самим надає життєвість інвестиційному процесу.

Одною з стратегічних цілей і основних задач в області економічного розвитку регіонів, являється ріст інвестиційної привабливості і формування позитивного іміджу регіону, підвищення інвестиційної і інноваційної активності організацій. Однак при реалізації вказаної цілі існує деяке кількість проблем:

- значительное внимание должно быть уделено вопросам совершенствования корпоративного управления, как одного из компонентов институциональной инфраструктуры, обеспечения экономической безопасности и использования инструментов фондового рынка для снижения рисков и привлечения инвестиций,

- также, наблюдается слабое развитие финансовых институтов. Нет четкого законодательного регулирования инфраструктуры финансовых рынков на региональном уровне. Необходимо обеспечение информационной безопасности и прозрачности на рынке ценных бумаг для укрепления доверия со стороны потенциальных инвесторов, обеспечение государственной информационной поддержки инвестиционных процессов на фондовом рынке, что практически отсутствует в настоящее время в северном регионе.

В економічному розвитку регіону велике вплив надає банківський сектор як інфраструктура, сприяюча активізації інвестиційних процесів в республіці. В цілому, ситуація в банківському секторі Республіки була достатньо стабільною.

Ще одна важна проблема – це недостатня вивченість специфіки функціонування венчурних фондів. А вель розвиток індустрії венчурного капіталу і прямого інвестування в Узбекистан в нинішній момент являється одним з пріоритетних напрямків державної інноваційної політики і необхідним умовою активізації інноваційної діяльності і підвищення конкурентоспроможності вітчизняної промисловості.

В нинішній час слабо розроблені питання, пов'язані з організацією і стимулюванням венчурної інвестиційної діяльності. Зостаються недостатньо розробленими проблеми використання венчурного інвестування як найбільш пристосованого для інвестиційного забезпечення виробництва інновацій, пов'язаного з великим різноманітністю ризиків застосовувати до умов северу. На державному рівні не прийнята концепція становлення і розвитку венчурного інвестування і механізм державної підтримки венчурного інвестування.

Аналізуючи роль корпоративного управління в розвитку інвестиційної інфраструктури необхідно відзначити, що вище рівень корпоративного управління в організаціях, тим більше інвестиційно-привабливими вони являються. В сучасних умовах підвищення рівня корпоративного управління являється одним з найважливіших факторів розвитку інфраструктури інвестиційної діяльності.

Таким чином, модель ефективного корпоративного управління повинна відповідати наступним критеріям: дотримання прав акціонерів, інвесторів і зацікавлених сторін; чітке розмежування повноважень і відповідальності між органами управління; наявність ефективного наглядового органу (структура ради директорів, наявність робочоспроможних комітетів, відсутність конфлікту інтересів і т.д.); встановлена система управлінської звітності для наглядового органу; формалізована і прозора політика і процедура призначення/ переобрання директорів, винагороди директорів і керівників компанії; інформаційна відкритість для акціонерів і зацікавлених сторін, включаючи соціальну відповідальність; прозора дивідендна політика; наявність ефективних систем внутрішнього контролю і аудиту. Органи управління компанією при ефективному корпоративному управлінні також повинні відповідати певним вимогам. Необхідно дотримуватися чіткої ієрархії рівнів управління і підзвітності.

Продовжуючи дану тему, варто відзначити, що глибоке покращення корпоративного управління повинно базуватися, в першу чергу, на всебічному урахуванні вітчизняного і зарубіжного досвіду в зв'язі з глобалізацією і інтернаціоналізацією економіки.

**Жанерке Нарымбаева, Кунсулу Садуақасова
(Астана, Казахстан)**

ҰЙЫМНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУДЫҢ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ӘДІСТЕМЕСІ

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын әдістемелік талдаудың бірыңғайлығын қамтамасыз ету мақсатында Қазақстан Республикасының Экономика және бюджеттік жоспарлау Министрлігімен 12 шілдеде 1995 жылы бекітілген кәсіпорынның баланс құрылымын бағалау тәртібі жөнінде ережелері [1], кәсіпорындарды қайта құру бойынша Агенттікпен 1995 жылы 5 қазанда бекітілген төлем қабілетсіз кәсіпорынның қаржылық жағдайын терең талдау бойынша әдістемелік нұсқаулары [2], Қазақстан Республикасының «Банкроттылық жөнінде» 21.01.1997 ж. Заңы [3], ҚР Министрлер Кабинетінің «Қазақстан Республикасында дәрменсіз мемлекеттік кәсіпорындарды қаржылық-экономикалық сауықтандыру, қайта құру мен жою механизмі жөнінде» 07.09.1994 ж. № 1002 қаулысы қабылданған [4]. Қаржылық саясатты өңдеудің негізгі бағыттарының бірі ретінде кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау әдістемесі ұсынылады. Осы облыста зерттеушілер қатары кұн сайын (М. В. Юревич, Н. В. Бакихина, А. Ф. Иваненко, А. Синягин, Ю. А. Михайлов, Н. Н. Белоусова и др.) толықтырылып отырады. Ертерек басылып шығарылған әдістемелер толықтырылып және қайта шығарылып (А. Д. Шеремет, Е. В. Негашев, О. В. Ефимова және т.б.) отырады. Бұл, бір жағынан, берілген әдебиетке кең сұраныс жөнінде кұә болады. Нарықтық экономикада «қаржылық жағдай» бұл жай сөз тіркесі емес, бұл ұғым потенциалдық серіктерінің сенімділігін, кез келген уақытта өзінің ағымдық қарыздарын төлеу қабілеттілігін, пайданы кұу жолында банкротқа ұшырамауды білдіреді.

Басқа жағынан алғанда, Ресейдің ғалым экономистері талдау субъектілерінің қажеттілігіне бағытталған. Экономикалық әдебиетте кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау, көрсеткіштер өзгерісін бағалау, баланс құрылымын жақсарту және т.с.с. бойынша мүмкінді шаралар тізімі ұсынылады. Бірақ, молшылық салдары ретінде қаржылық жағдайды бағалау барысында қандай әдістеменің артықтышылықты екендігін таңдау мәселесі тұр.

Кәсіпорындарды қайта құру бойынша Агенттікпен 1995 жылы 5 қазанда бекітілген «Төлем қабілетсіз кәсіпорынның қаржылық жағдайын терең талдау бойынша әдістемелік нұсқаулары» кәсіпорынның банкрот болу ықтималдығын бағалау және болжамдау үшін арналған [4].

А.Д.Шеремета, Е.В.Негашева, В.В.Ковалева, О.В.Ефимовой, Г.В.Савицкой, Л.Т.Гильяровской, Н.Н.Селезневой және т.б. жұмыстарында мазмұндалған кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау әдістемесі, ең алдымен, қаржылық есептіліктің ішкі пайдаланушылары үшін тағайындалған. Кәсіпорынның бухгалтерлік қызмет жұмыскерлері, менеджерлері, қаржылық директорлары, аудиторлары толық көлемде кәсіпорынның қаржылық жағдайына талдау кез келген таңдалған әдістеме бойынша жүргізіледі. Бірақ, әдістемені таңдау барысында тәжірибе көрсеткендей, нәтижелердің қарама-қайшы болуы мүмкін екендігін ескеру керек.

Жарияланатын есептілік нысандары бойынша кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдаушы субъектілер құрал ретінде талдау әдістемелердің бірін пайдалануы мүмкін. Қарастырылған әдістемелердің жекелеген бағыттары ретінде кәсіпорынның несие қабілеттілігін, дерменсіздігін (банкрот болуын), инвестициялық қызметін бағалау саналады. Кемшілік ретінде сыртқы есептілік деректері бойынша кәсіпорынның қаржылық жағдайын сипаттамасы үшін пайдалануы мүмкін қандай да бір көрсеткіштерді және бүкіл әдістемені таңдау қажеттілігін айта кеткен жөн. Бұл уақыт шығындарын кәсіпорынның қаржылық жағдайын жалпылама бағалау (мысалы, шикізат, материалдар, қызметтердің потенциалдық жабдықтаушының қаржылық жағдайын талдау) жеткілікті болған кезде талап етіледі.

Жүргізілген зерттеулер нәтижесінде келесі қорытындылар жасалынды:

- қаржылық жағдайдың көрсеткіштерінің жалпы қабылданған жүйесі жоқ;
- көрсеткіштерді жалпылама (экспресс бағалау мүмкіндігін береді) және жеке (қаржылық жағдайды бөлшектеп бағалау мүмкіндігі) деп бөлінбеген;

- көптеген әдістемелерде төлем қабілеттілік пен өтімділікті талдауды анық бөлуі ұсынылмаған;
- төлем қабілеттілікті талдаудың үш қадамы бар: біріншісі өтімділік көрсеткіштері негізінде төлем қабілеттілікті талдауды жорамалдайды, ал екіншісі – қаржылық тұрақтылық көрсеткіштері негізінде, үшінші жағдайда төлем қабілеттілік тіпті талданбайды; мұнда жекелеген авторлар төлем қабілеттілікті бағалау үшін өтімділік пен қаржылық тұрақтылық көрсеткіштері қатарында болмайтын көрсеткіштер есептеледі;

- қаржылық жағдай көрсеткіштерін салыстыру динамикада жүргізу ұсынылады, оның нормативтері кәсіпорынның салалық және жеке ерекшеліктерін ескермей көрсеткіштердің шектеулі саны үшін ұсынылады, нормативтерді есептеу формулалары бірлі-жарым;

- әр түрлі әдістемелерде қаржылық жағдайдың негізгі бағыттарын бағалау үшін ұсынылатын көрсеткіштер саны айрықшаланады (талдау барысында көрсеткіштердің сапалық мазмұны маңызды, қаржылық жағдайдың деңгейі мен динамикасын ашу қабілеті, мүлде есептелінген коэффициенттер саны емес).

Қаржылық жағдайды талдаудың зерттелген әдістемелері талдау жұмысының ерекшеліктері жөнінде жорамалдау жасауға мүмкіндік береді. Әдістеме ұғымынан – «бұл зерттеудің арнайы әдістері мен тәсілдерінің жиынтығы» [5] шығады – бұдан біз кәсіпорынның қаржылық жағдайын зерттеу барысында пайдаланылатын әр түрлі авторларда бірдей болып келетін негізгі әдістердің жиынтығын анықтадық. Жалпы тәсілдерді іске асыру үшін пайдаланылатын нақты тәсілдердің жиынтығына қатысты алғанда, яғни жеке алғанда, әдістемелер кейбір айырмашылықтарға ие.

Өлемдік тәжірибе көрсеткендей, есеп берудің екі түрі бар: акционерлерді, қалың жұршылықты, банкротті, сондай-ақ сақтандыру ұйымдары мен үкімет органдарын кәсіпорынның жұмыс жағдайы мен оның қаржылық жағдайы және есепті кезеңдегі шаруашылық қызметінің нәтижесімен таныстыру үшін қаржылық газеттер мен бюлетендерге, арнайы анықтамаларды басылып шығарылатын қаржылық есеп беру. Есеп берудің екінші түрі – басқару талдауы, бұл кәсіпорын шығаратын өнімдердің жеке түрлерінің өзіндік құнының нормативтері туралы, сондай-ақ сапасының төмендігіне немесе тауардың мөлшерден тыс шығарылып, өтпей қалуына байланысты мәліметерден тұратын қатаң құпияландырылған, басқа тұлғалар үшін жабық есеп болып табылады. Ішкі талдау басқару есебі, ал сыртқы талдау қаржылық есеп негізінде жүргізіледі [6].

Қаржылық талдаудың тәжірибесі қаржылық есепті оқудың негізгі ережелерін қалыптастырады. Олардың ішінен алты негізгі әдісті бөліп қарастыруға болады:

- 1) көлденең талдау;
- 2) тікелей талдау;
- 3) трендік талдау;
- 4) салыстырмалы талдау;
- 5) факторлық талдау;
- 6) қаржылық коэффициенттер әдісі.

Көлденең (уақытша) талдау – есеп берудің әрбір позициясын өткен кезеңімен салыстыру. Ол өткен кезеңдегімен салыстырғандағы бухгалтерлік есептің түрлі баптарының абсолюттік және салыстырмалы ауытқуларын анықтауға мүмкіндік береді.

Тікелей (құрылымдық) талдау – әрбір есеп позициясының жалпы нәтижеге тигізетін әсерін айқындай отырып, қорытынды қаржылық көрсеткіштердің құрылымын анықтау. Ол жалпы баланс немесе оның бөлімдері бойынша қорытынды көрсеткіштегі жеке баптардың үлес салмағын анықтауға мүмкіндік береді.

Трендтік талдау барлық көрсеткіштер 100% деп алынатын базистік жыл деңгейінен, бірқатар жылдар көрсеткіштерінің салыстырмалы ауытқуын есептеуге негізделеді. Басқаша айтқанда, трендік талдау әрбір есеп позициясын бір қатар өткен кезеңдермен салыстыруды және тренді, яғни жеке кезеңдердің дербес ерекшеліктері мен кездейсоқ әсерлерінен тазартылған көрсеткіш динамикасының негізгі тенденциясын анықтауды көрсетеді.

Коэффициенттер салыстырмалы шамалар болып табылады, оларды есептеу кезінде шамалардың біреуін бірлік ретінде алып, ал екіншісін бірлікке қатынасы ретінде көрсетеді. Қаржылық коэффициенттерді есептеу баланстың жеке баптарының арасында болатын өзара байланыстарға негізделген. Олар кәсіпорынның қаржылық жағдайын кезекті факторлық талдау үшін алғашқы база болып табылады және де олар талдау нәтижесінде талдау жүргізушіге жасырын құбылыстарды ашуға мүмкіндік беретін екі шаманың арасындағы өзара математикалық қатынасты көрсетеді [9, б.57].

Шешімдер қабылдау үшін сәйкес коэффициенттерді талдаудың пайдалылығы оларды дұрыс түсіндіруге байланысты болады. Бұл – қатынастарды талдаудың ең қиын аспектісі, себебі ол осы қатынастардың қалыптасуының ішкі және сыртқы факторларын білуді талап етеді, мысалы, саладағы жалпы экономикалық жағдайлар, кәсіпорын басшылығының саясаты және басқалар. Қатынасты талдау болашаққа бейімделуі тиіс. Өлдеқайда кең таралған және зерттелген көрсеткіштерге мыналар жатады: өтімділік, қаржылық тұрақтылық, табыстылық және іскерлік белсенділік.

Салыстырмалы (кеңістіктік) талдау – бұл фирмалардың, еншілес фирмалардың, бөлімшелердің және цехтардың жекелеген көрсеткіштері бойынша есебінің құрама көрсеткіштерін шаруашылық ішіндегі талдау, сондай-

ақ берілген фирманың көрсеткіштерін орташа салалық және орташа жалпы экономикалық мәліметтері бар бәсекелес фирмалардың көрсеткіштерімен салыстырғандағы шаруашылық аралық талдау болып табылады.

Факторлық талдау – бұл жекелеген факторлардың (себептердің) қорытынды көрсеткішке тигізетін әсерін зерттеудің детерминдік (анықтау) немесе реттелмеген тәсілдері көмегімен талдау. Сонымен қатар факторлық талдау қорытынды көрсеткіштерді оның құрамдас бөліктеріне жіктегенде – тура, ал оның жеке элементтерін жалпы қорытынды көрсеткішке біріктіргенде ол – кері (синтез) болуы мүмкін.

Жоғарыда көрсетілген әдістермен қатар, қаржылық жағдайды талдауда экономикалық (элиминирлеу, баланстық үйлесу және тағы басқа), сондай-ақ экономикалық және математикалық статистиканың (топтау, орташа және салыстырмалы шама, графиктік және индекстік әдістер, корреляция, регрессия және тағы басқа) дәстүрлі тәсілдері қолданылады.

Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау алға қойылған мақсаттарға, талдаудың ақпараттық, әдістемелік, кадрлық және техникалық қамтамасыз етілуі мен мерзімдік шектеулерге байланысты 2 кезеңнен тұрады:

- қаржылық есепті экспресс-талдау
- қаржылық жағдайды терең талдау

Қаржылық жағдайды экспресс-талдаудың мақсаты – шаруашылық субъектісінің қаржылық жағдайы мен даму динамикасына қарапайым, әрі көрнекі түрде баға беру.

Экспресс-талдау 3 сатыны қамтиды:

1. Дайындық кезеңі. Бұл кезеңнің мақсаты – қаржылық есеп беруді талдаудың мақсатқа сәйкестілігі туралы шешім қабылдау және қаржылық есептің талаптарға сәйкес жасалынғандығына көз жеткізу. Ол үшін қаржылық есепке берілген аудиторлық қорытындымен танысу, есеп беру формаларына техникалық сипатта (есеп формаларының болуы, оларда тиісті реквизиттер мен лауазымды тұлғалардың қолдарының болуы, баланс валютасы мен аралық жиынтықтардың қосындысы, т.б.) тексеру жүргізу қажет.

2. Қаржылық есепке алдын –ала шолу жасау. Бұл кезеңнің мақсаты – қаржылық есепке түсіндірме хатпен танысу. Ережеге сәйкес, түсіндірме хатта кәсіпорынның есеп саясаты ашып көрсетіледі. Сонымен бірге субъектінің қаржы-шаруашылық қызметінің нәтижелері, оған әсер еткен негізгі факторлар, табысты бөлу бойынша шешімдер, болашақта жүзеге асырылатын экономикалық шаралар, сондай-ақ қаржылық есеп мәліметтерін пайдаланушыларды қызықтыратын басқа да ақпараттар көрініс табады. Оған қоса талдаушы кәсіпорынның салалық ерекшелігімен, нарықтағы жағдайы туралы басқа да қосымша мәліметтермен танысуы керек.

3. Қаржылық есеп көрсеткіштерін экономикалық оқу және оны талдау. Бұл кезеңнің мақсаты – кәсіпорынның қаржылық жағдайы мен оның қаржылық-шаруашылық қызметіне жалпылама баға беру. Бұл кезеңде кәсіпорынның қызметінің нәтижесіне әсер еткен объективті, әсіресе, субъективті факторлардың әсеріне ерекше көңіл бөлу қажет. Себебі кей жағдайларда өндірістен шеккен зиян кәсіпорын қызметінен тәуелсіз сыртқы, объективті факторлар есебінен болуы мүмкін. Сонымен бірге қаржылық-шаруашылық қызметінің нәтижесіне тек ағымдағы кезеңдегі мәліметтер негізінде ғана емес, динамикада, өткен кезеңдер нәтижесімен немесе басқа кәсіпорындардың көрсеткіштерімен салыстырмалы баға берілуі керек [7].

Экспресс-талдаудың негізгі элементі – бухгалтерлік баланспен жұмыс істей алу. Балансты оқу келесілерді қамтиды:

- зерттеліп отырған кезеңдегі баланс валютасының өзгерісін бағалау;
- баланс валютасының өсу қарқынын өндіріс, сату көлемі, табыс сомасының өзгеру қарқындарымен салыстыру;
- баланстың жеке бөлімдері, топтары мен баптары арасындағы байланысты оқу;
- баланстың жеке бөлімдері мен жеке баптардың өзгеру сипатын талдау.

Балансты оқу баланс валютасының өзгерісін анықтаудан басталады. Баланс валютасының өсуі субъектінің өндірістік мүмкіншілігінің өсуін көрсетеді және оң бағаланады. Сонымен бірге экспресс-талдау жеке баптардың өзгерісін оқуды талап етеді. Баланс активінде ақша қаржыларының, қаржылық салымдардың, негізгі қорлар құнының өсуі оң бағаланса, пассивте 1-бөлімнің, әсіресе, бөлінбеген табыс бабының сомасының өсуі оң бағаланады.

Егер кәсіпорын қалыпты жұмыс істесе, онда баланстар келесідей қатынастар сақталуы тиіс:

1. Активтің 1-бөлімінің жиынтығы пассивтің 1 – бөлімінің жиынтығынан

аз немесе меншікті капитал сомасы ұзақ мерзімді активтер сомасынан көп болуы тиіс. Бұл байланыстың экономикалық мазмұны келесідей: егер кәсіпорын қалыпты жұмыс істесе, онда оның меншікті капиталы толығымен ұзақ мерзімді активтерге ғана емес, бір бөлігі меншікті айналыс қаражаттарына жұмсалыуы тиіс.

2. Ағымдық активтер сомасы ағымдық міндеттемелер сомасынан көп болуы тиіс. Бұл теңсіздік бірінші теңсіздікпен байланысты. Яғни, егер кәсіпорын қалыпты жұмыс істесе, онда оның айналыс қаражаттарының бір бөлігі меншікті капитал есебінен қаржыландырылуы тиіс. Басқаша айтсақ, кәсіпорын ағымдық міндеттемелерін бірден толықтай өтеген жағдайдың өзінде, оның айналысында меншікті айналыс қаражаты қалуы керек.

Кәсіпорындардың қаржылық жағдайын талдау жөнінде жоғарыда аталғандар нарықтық экономикасы дамыған елдерде апробацияланған және реттелген талдаудың өзінің маңыздылығын еш төмендетпейді. Керісінше, оның құндылығы осы сәттерді ескеру барысында ішкі және сыртқы пайдаланушылар үшін өлшемсіз артады, қаржылық жағдайды талдауды қаржылық менеджменттің ажырамайтын элементі болып қана қала бермейтін, сол сияқты қабылданатын басқару шешімдерін негізделуін әжептәуір жақсартуға мүмкіндік береді.

Қорыта келе, қаржылық жағдайды талдаудың жаппай пайдалануы ол басқаруда пайдалану үшін жеткілікті қарапайым болған кезде, арнайы білімді керек етпейтін кезде, анық және түсінікті қорытындыларды мазмұндаса, ақпараттың қол жетімді көздеріне негізделсе және нәтижелер сапасы мен оларды алу шығындарының оңтайлы үйлесуін қамтамасыз етсе мүмкін болады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Экономика және бюджеттік жоспарлау Министрлігімен 12 шілдеде 1995 жылы бекітілген кәсіпорынның баланс құрылымын бағалау тәртібі жөнінде ережелері
2. Кәсіпорындарды қайта құру бойынша Агенттікпен 1995 жылы 5 қазанда бекітілген «Төлем қабілетсіз кәсіпорынның қаржылық жағдайын терең талдау бойынша әдістемелік нұсқаулары».
3. Қазақстан Республикасының «Банкроттылық жөнінде» 21.01.1997 ж. Заңы.
4. ҚР Министрлер Кабинетінің «Қазақстан Республикасында дәрменсіз мемлекеттік кәсіпорындарды қаржылық-экономикалық сауықтандыру, қайта құру мен жою механизмі жөнінде» 07.09.1994 ж. № 1002 қаулысы.

5. Количественные методы финансового анализа / Пер. с англ. С. Дж. Браун, Х. Р. Фоглер, М. П. Крицмен и др.; Под ред. С. Дж. Брауна, М. П. Крицмена. М.: ИНФРА-М, 1996. 329 с.
6. Дуйсенбаев К.Ш., Төлегенов Э.Т., Жұмағалиева Ж.Г. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау / Оқу құралы-алматы: Экономика. 2001. – 330бет
7. Ефимова О.В. Как анализировать финансовое положение предприятия (практическое пособие). – «Бизнес-школа», Интел-Синтез, 2001.

С.Ш. Оралова, Л.Ш. Усенова
(Қазақстан, Талдықорған қ.)

ШИКИЗАТТЫҚ ЕМЕС СЕКТОРДА ОТАНДЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУЫ

Жалпы, қуатты экономика деп – күшті кәсіпкерлік, отандық кәсіпорындардың бәсекеге барынша қабілеттілігі мен олардың кооперациясын атауға болады. Ол үшін мемлекет тарапынан көрсетілетін қолдаулары да олардың жүзеге асып отырғандығы да белгілі. Және әрдайым зерделіп қарастырылып келеді. Солардың бірі, экономиканың шикізаттық емес секторына қазіргі ахуалына ғылыми тұрғыдан қысқаша талдаулар жүргізе отырып, ондағы отандық кәсіпкерліктің тиімді даму жолдарын сондай-ақ, оған әсер ететін бірнеше факторларды анықтау [1].

Қазіргі таңда Қазақстан экономикасының интенсивті түрінен экстенсивті түріне көшу үрдісі маңызды орын алып отыр. Яғни, ұлттық экономиканың дамуы сандық көрсеткіштерден сапалық көрсеткіштерге қол жеткізу кезеңін талап етуде.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев өз сөзінде кәсіпкерлік – экономиканы алға жылжытатын нақты қозғаушы күш, ал шағын және орта бизнес – орта таптың берік іргетасы екендігін атап өтті.

Қазақстан – 2050 стратегиясында шағын және орта бизнестің алдына ішкі жалпы өнімнің кем дегенде 50 пайызын өндіру қажеттігі міндет етіп қойылды. Жалпы алғанда, бұл секторда оң қарқын байқалып отыр: өткен жылдың қорытындысы бойынша бизнеспен айналысатындар саны 8 пайызға артып, 2,6 миллион адамға жетті, ал шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері шығарған өнімдер 9 триллион теңгені құрап, жылдық өсім көрсеткіші 3,3 пайыз болды. Дегенмен, Елбасы атап өткендей, осынау оң үрдістермен қатар кейбір келеңсіз жайттардың да орын алып отырғаны шындық.

Соңғы жылдарда экономикадағы шағын және орта бизнестің үлесі ішкі жалпы өнімнің 17 пайызы деңгейінде тоқтап тұр. Кәсіпкерлік субъектілерінің саны көп екеніне қарамастан, республикалық бюджет төлемінің 70 пайызын небәрі төрт жүз салық төлеуші ғана қамтамасыз етті. Ал бұл барлық бизнесмендердің 0,2 пайызы ғана. Негізгі капиталға деген ішкі жеке инвестицияның өсу қарқыны ішкі жалпы өнімнің өсу қарқынынан қалып келеді. Егер дағдарыс кезеңіне дейін олардың ішкі жалпы өнімдегі үлесі 18,4 пайызды құраған болса, 2013 жылдың қорытындысы бойынша небәрі 13 пайызды құрады. Шетелдік тікелей инвестициялар ағыны 2013 жылы 9,7 миллиардты құрады, бұл 2012 жылғы көрсеткіштен 4 миллиардқа аз, – деп атап өтті Елбасы Н.Ә. Назарбаев Ұлттық инвесторлар кеңесінің отырысында [2].

Сонымен, мемлекет тарапынан отандық кәсіпкерліктің дамуына көрсетіп отырған нақты іс-шараларына тоқталып өтер болсақ, «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы негізінде де кешенді жұмыстар атқарып, біраз мәселе шешімін тауып келеді. Бұл бағдарламаның аясында 3 мыңнан астам жоба қолға алынып отырғанын ақпарат көздері күнделікті жеткізіп отыр. Енді бұл бағдарлама негізінде жұмыс күшін көп тартқан, яғни халықты жұмыспен қамту жағына зор көңіл бөлген жобаларға басымдық берілмек. Сондай-ақ, жас кәсіпкерлерді қолдау, әйелдер мен мүмкіндігі шектеулі жандардың бизнесін қолдауға гранттар бөлу жағына да баса назар аударылуда.

Ал, ауыл шаруашылығы саласындағы кәсіпкерлерге «Агробизнес-2020» бағдарламасы аясында қолдау көрсетіліп, еліміздің аграрлық саласын дамытуға күш салынуда. Елімізде Елбасының қолдауымен жүзеге асып жатқан кәсіпкерлікті дамыту саласындағы реформа халықаралық дейгейде де жоғары бағаланып отырғандығын атап айтуға болады. Дүниежүзілік банктің «Doing Business» рейтингінде Қазақстан кәсіпкерлікті дамыту бойынша 183 мемлекеттің ішінде 49-шы орын алады. Бұл, әрине, елімізде кәсіпкерліктің даму деңгейі жоғары екендігін көрсетеді. Бірақ еліміз өңірлерінде бизнес саласының дамуы әртүрлі деңгейде.

2013 жылдың 1 қаңтарындағы жағдайға сәйкес, ішкі жалпы өнімдегі шағын және орта кәсіпкерліктің үлесі 17,8 пайызды құрады. Ал шағын және орта кәсіпкерлікпен айналысатындар саны 2,5 млн. адамға жеткен. Сондай-ақ, олардың ішіндегі белсенді субъектілер саны 760 мыңнан астам адамды құрайды. Ал олардың шығарған өнімі 8,0 трлн. теңге болып отыр. Кәсіпкерлердің өткен жылғы басқосуында және халыққа Жолдауында Елбасы Үкіметке кәсіпкерлікті дамыту бағытында 31 тапсырма жүктеген екен. Бүгінде оның 20-сы орындалып, 11-і орындалу үстінде екендігі хабарланды. Демек, тауарлар мен қызметтердің сапа стандарттарын, техникалық индикаторлар мен қауіпсіздік регламенттерін әзірлеу мен қалыптастыру қажет[3].

Қазіргі таңда, шикізат емес секторының қазіргі жағдайының дамуына көрсеткіштерден көруге болады. Жалпы, оның өсімі 2013 жылы 2012 жылғы сәйкес кезеңмен салыстырғанда 4,2 пайызды немесе 97,8 млрд. теңгені құрап отыр. Сонымен қатар, кірісі мол салық төлеушілердің саны 6,1 мыңға артты, ал кіріске салынған салық 132,2 млрд. теңгені құраған. Керісінше шығынды салық төлеушілердің саны 5,6 мыңға қысқарып, шығын сомасы 737,2 млрд. теңгеге қысқарды. Демек, бұл көрсеткіш шикізат емес сектордың қарқынды дамуының дәлелі ретінде.

Осыған байланысты Қазақстанның әлеуетті артықшылықтарын ескере отырып, Стратегия шикізаттық емес секторының мынадай бағыттарын айқындады: ауыл шаруашылығы және тамақ өнеркәсібі; машина жасау (ауыл шаруашылық, мұнай-газ, тау-кен, көлік); қара және түсті металлургия; мұнай-химия және химия өнеркәсібі; құрылыс материалдарын шығару; жеңіл өнеркәсіп (тоқыма, жиһаз); қызмет көрсету секторын дамыту (транзит, туризм және басқалары).

Бұл тізім бәсекеге қабілеттіліктің ішкі және сыртқы факторларын ескере отырып, дамудың жақсы перспективаларын көрсететін индикативтік болып табылады. Индустриялық даму саласындағы мемлекет іске асыратын шаралар бірінші кезекте, экономиканың жоғарыда аталған салаларын дамытуға бағытталған. Мемлекеттік холдингтер мен даму институттары, әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялар осы бағыттарды дамытудың негізгі құралдары мен тетіктері болады. Индустриялық-инновациялық инфрақұрылымды қалыптастыру және дамыту, өндірістерді ұйымдастыру тиімділігін арттыру жүйесін енгізу, қазақстандық өнім экспортын жылжыту жалғастырылатын болады.

Сондай-ақ, мемлекеттік саясат шаралары түрлі ғылыми-технологиялық бағдарламаларды, технологиялар мен минералдық ресурстар трансферті саласындағы мемлекеттік саясатты қалыптастыру шеңберіндегі іс-шаралармен толықтырылатын болады.

Жоғарыда аталған бағыттарды дамыту кезінде мемлекеттік тапсырыстарды орналастыру құралы бұл ұтымды және мүмкін болған кезде белсенді пайдаланылатын болады. Мемлекеттік тапсырысты орналастыру жүйесі мемлекеттік органдардың, ұлттық компаниялардың, қатысудың мемлекеттік үлесімен ұйымдардың, сондай-ақ, мемлекеттік сатып алу туралы заңмен реттелетін басқа да компаниялардың орта мерзімді және ұзақ мерзімді қажеттіліктерін айқындауды болжайды.

Мұндай қажеттіліктер сатып алынатын тауарлар мен қызмет көрсетулер, олардың көлемдері мен ықтимал жеткізушілер туралы ақпаратқа қатысты осы ұйымдардың жоспарларында көрсетілуі тиіс. Одан әрі бұл жоспарлар отандық өндіріс болған кезде шетелдік жеткізушілерден осындай тауарлар мен қызмет көрсетулерді сатып алудың орындылығы мәніне уәкілетті мемлекеттік органдармен келісілуі тиіс [4].

Алайда, қазақстандық ұйымдар тұрақты негізде және үлкен көлемдерде сатып алатын Қазақстандағы тауарлар мен қызмет көрсетулерді шығаруды көшіру және іске қосу жөніндегі шетелдік жеткізушілерге талаптар мемлекеттік тапсырыстарды орналастырудың басты құралы болуы тиіс. Бұл ретте, осындай тауарлар мен қызмет көрсетулерді арнайы тізбесін әзірлеу және бекіту қажет. Мұның бәрі мемлекеттік сатып алу саласындағы нормативтік құқықтық базаны жетілдіруді талап етеді.

Әдебиеттер:

1. З. Шүмеков, Экономикалық теория негіздері пәнінен оқу-әдістемелік жиынтық // Қазтұтынуодағы ҚЭУ, Қарағанды 2007., 2016.
2. Р.Сағынбекова Қуатты елдің, тұрақты экономиканың берік іргетасы, Экономика (республикалық апталық газет) 16.04.2014ж.
3. С. Әліпбай, Елбасы Қазақстан кәсіпкерлерін ұлттық экономиканың тұрақты өсімін қамтамасыз етуге шақырды: Егемен Қазақстан. Астана, 2013. 11 сәуір (№ 104)
4. [http:// gg-old.otgroup.kz/](http://gg-old.otgroup.kz/) А. Ауесханова, Отандық бизнес дамудың жаңа кезеңінде

Борис Охрименко
(Київ, Україна)

ІНСТРУМЕНТАРІЙ ГРОШОВО-КРЕДИТНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

До ринкових інструментів або інструментів опосередкованої дії відносяться: операції на відкритому ринку; регулювання облікової ставки; зміна норми обов'язкових резервів. Інструменти опосередкованої дії є складовою частиною ринкових механізмів. Визначальною їх особливістю є те, що вони пов'язані з іншими ринковими інститутами, які реагують на зміну периметрів грошової маси. Застосування опосередкованих інструментів грошово-кредитної політики потребує існування ринкового середовища, яке спроможне реагувати на зміну параметрів регульованих змінних. Можливість застосовувати опосередковані інструменти грошово-кредитної політики в масштабах, властивих ринковим економікам, може бути індикатором рівня її розформування. У розвинених ринкових економіках вже існують традиції та значні напрацювання в застосуванні опосередкованих інструментів грошово-кредитного регулювання.

Операції на відкритому ринку є одним з основних інструментів грошово-кредитної політики в ринкових економіках, суть яких полягає в купівлі-продажу центральним банком цінних паперів. Внаслідок операцій на відкритому ринку змінюється грошова пропозиція, що обумовлює їх регуляційний вплив. Центральний банк може змінювати свій регуляційний вплив також шляхом зміни партнерів з операцій на відкритому ринку з банками або позабанківською системою. Економічний сенс операцій на відкритому ринку полягає в тому, що взаємовідносини суб'єктів купівлі-продажу облігацій здійснюється через грошовий ринок. Центральний банк на грошовому ринку монопольно може впливати на зміну кредитних ресурсів. Проведення операцій на відкритому ринку дає змогу центральним банкам збільшувати оборот кредитних ресурсів банків – при купівлі цінних паперів, або їх зменшувати – при продажу цінних паперів.

Операції на відкритому ринку повністю контролюються центральним банком, що дає змогу використовувати їх як точний і надійний інструмент регулювання грошової пропозиції. Наслідки операцій на відкритому ринку підлягають точному виміру і можуть за потреби легко коригуватись. У ситуації, коли під час проведення грошово-кредитної політики починають спостерігатись відхилення від намічених цілей, то існує можливість своєчасно скоригувати шляхом купівлі-продажу відповідну кількість цінних паперів. Особливо придатні операції на відкритому ринку для досягнення тактичних цілей, оскільки центральний банк приймає рішення про їх проведення самостійно і може швидко втрутитись в небажані відхилення на грошовому ринку.

Операції на відкритому ринку здійснюються з короткої довгостроковими зобов'язаннями держави, а також приватними зобов'язаннями – облігаціями, банківськими комерційними векселями, які обліковуються центральним банком. Проте основна частина операцій на відкритому ринку здійснюється з державними короткостроковими зобов'язаннями з 3-місячним терміном погашення. Так операції з державними цінними паперами в розвинених країнах здійснюють спеціалізовані брокерські контори. Внаслідок досягається регулюючий вплив на грошову базу і відповідно на платоспроможний попит і рівень інфляції. Проведення операцій на відкритому ринку з банками безпосередньо впливають на резерви банку. Для процесу створення банківських грошей використовуються "Т-рахунки", що задіює механізм взаємодії активів і пасивів банківських рахунків. Коли комерційний банк збільшує свої депозити через вклад чеків, виписаних на інші комерційні банки, то загальна кількість банківських резервів не міняється. Збільшується загальний розмір депозитів і резервів банківської системи після вкладення готівки на рахунки банків. На збільшення резервів впливають операції на відкритому ринку, які міняють розмір депозитів і відповідні обсяги резервів банківської системи. Операції на відкритому ринку з позабанківською системою пов'язані з використанням отриманих коштів від операцій з цінними паперами. Коли отримані гроші потрапляють на банківські депозити, то резерви скорочуються, а коли залишаються у вигляді готівки – резерви не змінюються. За характером впливу операції на відкритому ринку поділяються на захисні та динамічні.

Захисні операції на відкритому ринку застосовуються у певних еконо – мічних ситуаціях, коли виникає загроза погіршення деяких параметрів грошової маси. Центральні банки через операції з певними видами цінних паперів попереджують небажані зміни грошового ринку. Операції проводяться з безпроцентними цінними паперами та цінними паперами, які приносять процентний дохід. Динамічні операції грошового ринку призначені для цільового впливу на грошову масу через зміну банківських резервів. Динамічний характер пов'язаний з особливостями впливу на грошову масу в межах реалізації тактичних цілей. Захисні операції мають більший коригуючий характер впливу. У ринкових економіках серед інструментів грошово-кредитної політики кожний із її типів має свої можливості та завдання з використання. Операції на відкритому ринку мають переваги за умови реалізації тактичних цілей. Ф.С. Мишкін відзначає їхні переваги над іншими методами монетарної політики [5, с. 515]:

1. Операції на відкритому ринку перебувають під повним контролем ФРС, яка може точно визначати їхні обсяги. Використання інших інструментів грошово-кредитної політики має непрямий характер впливу і не підлягає прямому контролю.

2. Операції на відкритому ринку є гнучкими і точними і дають змогу досягнути бажаних параметрів змінних шляхом продажу або купівлі невеликих за розміром обсягів цінних паперів. Одночасно, коли необхідно вплинути на зміну резервів у значних розмірах, то важливо здійснювати великі обсяги операцій.

3. Операції на відкритому ринку можливо легко коригувати і міняти характер впливу на грошові резерви. У випадку помилок під час проведення операцій на відкритому ринку центральний банк спроможний своєчасно змінити характер і напрям проведення купівлі та продажу цінних паперів. 4. Операції на відкритому ринку можна проводити швидко, коли вони не супроводжуються адміністративними зволіканнями. У випадку потреби зміни грошової маси або розміру резервів ФРС дає вказівку дилеру щодо негайної купівлі або продажу цінних паперів.

Регулювання облікової ставки визначає ціну кредиту. Центральний банк надає позики комерційним банкам на короткий термін і під заставу державних цінних паперів. Зміна облікової ставки центральним банком впливає на можливості комерційних банків отримувати кредити для надання позик. Зниження облікових ставок підвищує мотивацію комерційних банків з отримання позик у центрального банку і розширення операцій з надання кредитів. Відповідно, у випадку підняття облікових ставок, обсяги кредитів скорочуються. Регулювання облікової ставки є традиційним інструментом впливу на стан кредитоспроможності банківської системи. Регулювання облікової ставки здійснюється у вигляді дисконтної політики шляхом зміни офіційної облікової ставки. Дисконтна політика здійснюється у вигляді грошово-кредитної рестрикції або експансії. Грошово-кредитна політика рестрикції застосовується у фазі підйому економічного циклу, коли виникає загроза "перегріву" економіки і прояву інфляції. Рестрикційна грошово-кредитна політика або політика "дорогих грошей" має на меті ускладнити можливість для використання кредитних ресурсів і відповідно обсягів виробництва.

У сучасних банківських системах комерційні банки зобов'язані зберігати частину власних коштів у центральному банку для забезпечення деяких своїх операцій. Встановлення норми обов'язкових резервів є одним із найбільш традиційних інструментів регулювання сучасних грошових систем. Започаткували встановлення норми обов'язкових резервів у США в 1913 р. На початковому періоді використання обов'язкової резерви застосовувались лише для страхування можливості виплачувати депозити. Після запровадження системи страхування депозитів, обов'язкові резерви почали застосовуватись як інструмент впливу на стан банківської системи і економічну активність в національній економіці. Норма обов'язкових резервів дає змогу центральним банкам регулювати загальний розмір грошової маси та її окремих агрегатів. Зміна норми обов'язкових резервів є дуже дієвим інструментом грошово-кредитної політики, але її застосування пов'язано з певними складнощами у визначенні наслідків і меж впливу. Збільшення резервних вимог може вплинути на стан ліквідності комерційних банків. Вилучення у вигляді резервів коштів обмежує можливість банків розраховуватись за своїми зобов'язаннями. Значний вплив на обсяги грошової маси та непридатність до оперативного і точного коригування змусило центральні банки застосовувати зміну норми резервів більш обережно і виважено. Зміна норми обов'язкових резервів використовується в довгостроковій перспективі для досягнення проміжних і стратегічних цілей грошово-кредитної політики. У США норма обов'язкових резервів становить залежно від видів депозитів 3-12 %, в Росії – 20 %, в Україні – 15

У практиці використання інструментів грошово-кредитної політики в Україні позначився значний досвід, який дає змогу сформулювати найбільш загальні правила її проведення:

1. Грошово-кредитна політика повинна бути гнучкою і має узгоджуватись із загальними механізмами метрологічного регулювання, враховуючи розвиток економічного циклу.

2. Монетарна політика повинна бути узгодженою з фінансовою, зовнішньоекономічною, зокрема валютного курсу.

3. Консерватизм монетарної політики не дає змоги застосовувати різкі зміни в динаміці грошових агрегатів, оскільки ефект від цих заходів може бути лише тимчасовим.

4. Поетапність впровадження ринкових регуляторів грошово-кредитної політики в країнах із перехідною економікою.

5. Варто враховувати, що є певна часова затримка в одержанні ефекту від впровадження заходів грошово-кредитної політики. Грошово-кредитна політика та механізм її реалізації в ринкових економіках постійно розвивається і адаптується до потреб розвитку національних економік.

Література:

1. Гальчинський А. Теорія грошей / А. Гальчинський. – К.: Вид-во "Онови", 1997. – 416 с.
2. Долан Э.Дж. Деньги, банковское дело и денежно-кредитная политика / Э. Долан, К. Кэмпбелл, Р. Кэмпбелл. – М.: Изд-во "Республика", 1991. – 448 с.
3. Лютий І.О. Грошово-кредитна політика в умовах перехідної економіки / І.О. Лютий. – К.: Вид-во "Атіка", 1997. – 238 с.
4. Макконнэл Кэмпбелл Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика: пер. с англ. – В 2-х т. – Т. 1. / Р. Макконнэл Кэмпбелл, Л. Брю Стэнли. – М.: Изд-во "Республика", 1992. – 399 с.
5. Мишкін Ф.С. Економіка грошей, банківської справи і фінансових ринків: Пер. з англ / Ф.С. Мишкін. – К.: Вид-во "Основи", 1998. – 963 с.

6. Стельмах В. Грошово-кредитна політика в Україні / В. Стельмах, В. Єпіфанов та ін. – К.: Вид-во "Либідь", 2000. – 306 с.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент Черкашина Катерина Федорівна.

Єлизавета Пустовських
(Ірпінь, Україна)

ПОСИЛЕННЯ РОЛІ ТНК В ПРОЦЕСАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ

За останні роки розрив у рівні доходів між країнами та окремими групами населення не зменшився, а, навпаки, суттєво зріс. Як наслідок, посилилась економічна нерівність, а розрив між доходами бідних і багатих верств постійно зростає, країни, які мають трансформаційну економіку та країни, що розвиваються «програють» країнам з розвинутою економічною системою у грі під назвою «глобалізація».

Глобалізація являє собою функціонування економік окремих країн у рамках єдиної економічної системи. Це процес всесвітньої економічної, політичної та культурної інтеграції та уніфікації, основним наслідком якого є світовий поділ праці, міграція капіталу в масштабах всієї планети, яка представлена людськими та виробничими ресурсами. Даний процес тягне за собою стандартизацію законодавства, економічних і технологічних процесів, а також сприяє зближенню і злиттю культур різних країн, поширенню їх звичаїв та традицій. Цей процес є об'єктивним та незворотнім і носить системний характер, тобто охоплює всі сфери людського життя [3, с. 67]. Його неможливо зупинити, оскільки завдяки процесу глобалізації велика кількість людей покращують свій матеріальний статус, багато компаній виходять на міжнародний ринок, основним завданням яких є закріплення за собою позицій лідерів торгівлі та розвиток свого бізнесу, розширення сфери впливу.

У результаті глобалізації світ стає більш пов'язаним між собою і більш залежним від усіх його суб'єктів. Відбувається як збільшення кількості спільних проблем для держав, так і розширення числа і типів інтегруючих суб'єктів. Вагому роль в процесі глобалізації відіграють ТНК, вони є невід'ємним його елементом.

ТНК являють собою міжнародні фірми, що мають свої господарські підрозділи у двох або більше країнах, управління якими здійснюється з одного або декількох центрів, а в основі такого управління знаходиться механізм прийняття рішень, який дає змогу здійснювати узгоджену політику і загальну стратегію, розподіляючи ресурси, технології та відповідальність для досягнення результату – отримання прибутку. Таким чином, ТНК – це мережа взаємопов'язаних підприємств, які походять з однієї країни і мають складові частини та філії в інших країнах. Вони володіють або контролюють комплекси виробництва та/ або обслуговування, що знаходяться за межами країни базування. Саме ці суб'єкти і є лідерами у виробництві та реалізації певного товару. До того ж, на відміну від звичайної корпорації, яка функціонує на світових ринках, ТНК переносить за кордон не товар, а сам процес вкладання капіталу, поєднуючи його із закордонною робочою силою в межах міжнародного виробництва.

З кожним днем транснаціональні корпорації зміцнюють позиції своєї держави на території інших країн, створюючи цілий ряд своєї власності у вигляді як філій, так і дочірніх підприємств [1, с. 231].

На сьогодні ТНК стали невід'ємними суб'єктами міжнародних економічних відносин, оскільки приносять величезні статки, створюють тисячі робочих місць, впроваджують різні блага для відсталих країн. Водночас, вони все частіше стають об'єктами критики ЗМІ, державних органів влади, провідних економічних організацій, громадських об'єднань. Саме тому, вплив ТНК не можна оцінити однозначно, оскільки в результаті їх діяльності виникають позитивні і негативні наслідки для країн-реципієнтів.

Проблема глобалізації та ролі ТНК в цьому процесі достатньо широко досліджувалися вченими різного спрямування, серед яких – економісти, політологи, соціологи. Дана тема висвітлюється в періодичних виданнях, монографіях таких відомих вітчизняних вчених як: С.В. Богачов, І.П. Булеєв, В.А. Євтушевський, В.В., Македон, Ю.В. Макогон, Г.В. Назарова, В.І. Небава, О.І. Рогач. Незважаючи на велику кількість вчених, які займалися дослідженням даної проблеми, дана тема є актуальною і сьогодні. Адже з кожним роком вплив ТНК стає все більш відчутнішим у всіх сферах суспільного життя, їхні позиції стають більш вагомими і визначають хід розвитку суспільства, як наслідок, виникає цілий ряд питань щодо діяльності ТНК, їх позитивного та негативного впливу.

До головних позитивних наслідків діяльності ТНК, які напрацьовані ними спільно разом з державою, громадськими інститутами та міжнародними організаціями можна віднести такі:

- забезпечення в провідних індустріально-розвинутих країнах гарантованого прийнятного мінімального рівня якості життя практично для всього населення таких країн;
- розробка демократичних норм управління на державному та міжнародному рівнях, які стали орієнтиром для всіх держав світу;
- збільшення обсягу продукту, що виробляється, і прибутку;
- стимулювання розвитку національних економік;
- одержання додаткових ресурсів таких як капітал, кваліфікована робоча сила, технології та управлінський досвід;
- поповнення бюджетів країн за рахунок податкових надходжень від діяльності ТНК;
- залучення іноземного капіталу, що сприяє зменшенню безробіття в країні-реципієнті.

Як видно, вищезазначені позитивні наслідки загалом сприяють розвитку країн, підвищують рівень соціально-економічного життя, розширюють асортимент продукції та створюють нові робочі місця для населення [2, с. 112].

Однак, перш ніж робити висновки щодо їх діяльності, потрібно врахувати і негативний вплив. До негативних наслідків посилення ролі ТНК у світі слід віднести такі:

- ТНК можуть нав'язувати компаніям приймаючої країни неперспективні напрями в системі розподілу праці, враховуючи власні інтереси;
- ТНК також можуть маніпулювати цінами з метою уникнення податків;
- розміщення філій і дочірніх компаній в приймаючих країнах може призвести до виникнення на їх території негативних екологічних наслідків;
- часто представники приймаючої країни не допускаються до участі в проведенні НДДКР [4, с. 318].

Таким чином, загрози та недоліки від діяльності ТНК можна умовно розділити на чотири групи:

- екологічні;
- економічні;
- правові;
- соціальні.

Основними причинами, що зумовили розгортання конфліктів між ТНК та державами стало те, що перші намагались втручатись у політичну та соціальну діяльність урядів з метою встановлення контролю. Таким чином здійснювався постійний тиск на органи влади, в основному, приймаючих країн і, як результат, це зумовило виникнення правових злочинів, серед яких слід виділити такі:

- тиск на політичну владу у країні приймання для лобіювання своїх інтересів;
- використання недоліків законодавств держав, що розвиваються, у власних цілях і, таким чином, уникнення податкових тягарів;
- здійснення влади над населенням малорозвинених держав і, як наслідок, легке уникнення відповідальності за численні правопорушення.

Отже, країна, здійснюючи регулювання економічними процесами повинна врахувати вище перелічені позитивні та негативні наслідки ТНК, і забезпечуючи національну економічну безпеку, сприяти мінімізації негативних впливів і збільшенню позитивних наслідків.

Потрібно зазначити, що будь-які процеси глобалізації мають негативні і позитивні наслідки, тому кожна держава повинна побудувати власну стратегію в цій ситуації не тільки на внутрішньоекономічному, але й на зовнішньополітичному рівнях, щоб «виграти у грі» під назвою «глобалізація», і проводити таку політику з міжнародним капіталом, яка сприяла б поліпшенню розподілу вигід від міжнародної взаємодії.

Література:

1. Євтушевський, Є. А. Корпоративне управління [Текст]: підручник / Є. А. Євтушевський. – К.: Знання, 2012. – 406 с.
2. Сазонець, І. Л. Корпоративне управління: світовий досвід та механізми залучення інвестицій [Текст]: навч. посібник / І. Л. Сазонець. – К.: Центр навчальної літератури, 2011. – 304 с.
3. Субботин, А. К. Границы рынка глобальных компаний [Текст] / А. К. Субботин. – М.: Едиториал УРСС, 2012. – 238 с.
4. Якубовський, С. О. Транснаціональні корпорації: особливості інвестиційної діяльності [Текст]: навч. посібник / С.О. Якубовський, Ю. Г. Козак, О. В. Савчук [та ін.]. – К.: Центр навчальної літератури, 2013. – 488 с.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, доцент, Чернова Ольга Вадимівна.

К.Ж. Садвакасова, Асем Сатыбаева
(Астана, Қазақстан)

КОРПОРАТИВТІ ТАБЫСҚА САЛЫҚТЫҢ ЕСЕБІ МЕН АУДИТІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Салықтық аудит көбінесе бір және бірнеше қызмет түрлерімен айналысатын, көптеген шаруашылық операцияларды жүзеге асыратын, мәміле немесе келісімшарт негізінде қызмет ететін орта және ірі кәсіпкерліктерде талап етіледі. Осындай шаруашылық субъектілерінің айналымдары үлкен, оған байланысты тиісті салықтық міндеттемелер мен айыппұлдар мен өсімдер де едәуір жоғары болады. Кез келген кәсіпорынның салықтар бойынша аудиттің жүргізілуі белгілі бір салықтардың кем төленуін уақытында алдын алу мен олардың анықталуы кәсіпорынның салықтық тексеру басталмас бұрын қателер түзетілген есеп берулер мен декларацияларға толықтырулар енгізу арқылы және жетіспеушіліктер мен өсімпұлдарды төлеу арқылы алдын алумен кәсіпорынды айыппұлдардан қауіпсіздендіруге мүмкіндік береді. Осылайша, салықтар бойына жүргізілетін аудит кәсіпорынды салықтық тәуекелдер қатерінен тиімді сақтау әдісі болып табылады.

Аудиторлық тексеріс нәтижелерін аудитор толық мойындау үшін тексеру барысында аудитор кәсіпорынның салықтардың дұрыс есептелуі мен төлену барысындағы тапсырыс берушің барлық қателерін анықтауы қажет. Яғни, бұл кәсіпорында болған барлық шаруашылық операциялар мен келісімшарттарға байланысты барлық құжаттар мен есеп беру саясатын түгелдей басынан аяғына дейін қарастыруы керек. Осындай тексеріс біртекті деп аталады, бірақ мұндай тексеріс аудиторлық тәжірибеде сирек қолданылады, себебі, бұл жұмыстар қымбатқа түседі. Сондықтан, аудиторлық тәжірибеде байыптылық пен маңыздылық ұғымдары қолданылады. Аудитор өзінің кәсіби пікіріне негізделіп, қандай жағдайда салықтарды тексеру барысында бұл көрсеткіштерді бұрмалауға және оның нәтижесінде салықтардың толық төленбеуіне әкелетін қандай факторлар әсер етуі мүмкін екенін бағалауы тиіс. Кез келген аудитор салықтық тексерісті, салықтарды есептеу мен олардың бюджетке төленуін тексеру үшін қандай амал-шарттарды қолдануға болатынын жеке шешеді, бірақ, оған қарамастан, салықтарды аудиторлық тексеріс құрылымы бірдей болып табылады.

Корпоративті табыс салығына аудиторлық тексеріс жүргізілуінің негізгі мақсаттары:

- салықтық негіздің дұрыс құрылуы;
- бюджет алдындағы айналымдағы салықтық міндеттерінің көрсетілуі;
- бухгалтерлік есептегі кейінгіге қалдырылған салықтар сомасының көрсетілуі;
- корпоративті табыс салығының бюджетке уақытында әрі толық аударылуына тексеріс жүргізу.

Аудитор табысқа салынатын салық есебін бухгалтерлік есеп пен салықтық есеп ережелеріне сай тексеріс жүргізеді. Яғни, аудитор корпоративті табыс салығының салықтық есеп ережелеріне сәйкес есептелуімен қатар корпоративті табыс салығын есептеумен байланысты шығындар есебін және кейінгіге қалдырылған салықтық міндеттемелердің дұрыс есептелуін тексереді.

Кәсіпорынның қаржылық есептілігі туралы пікірді қалыптастыра отырып, аудитор тексерілетін кәсіпорынның басшысы берген мәліметтерге тексеріс барысында шынайы дәлелдер алуға және оларды сандық және сапалық көрсеткіштер негізінде, яғни, олардың бар болуы, олардың толықтылығы, бағалынуы, өлшенуі, жіктелуі, ұсынылуы мен ашылуы объективті бағалануға тиіс.

Ақпараттардың бар болуы белгісі корпоративті табыс салығы бойынша шығындардың нақты бар болуы мен бюджет алдында салықтық міндеттеменің бар екеніне дәлел.

Толықтылық белгісі корпоративті табыс салығы бойынша шығындардың және бюджет алдында салықтық міндеттеменің кәсіпорынның қаржылық есептілігінде толықтай көрсетілгенін анықтайды.

Бағалау мен өлшеу белгілері корпоративті табыс салығына байланысты шығындар мен бюджет алдында салықтық міндеттеменің дұрыс есептелінуіне дәлел.

Жіктелу белгісі корпоративті табыс салығының айналыстағы бюджетке төленуге тиісті есептесулерге және кейінгіге қалдырылған салықтық міндеттемелердің дұрыс есептелінуіне дәлел.

Ұсыну мен ашылу белгісі корпоративті табыс салығы бойынша міндеттеме және соған байланысты табысқа салынатын салық дұрыс жіктелінген мен бұл көрсеткіштерге байланысты ақпарат толық ашылған екеніне дәлел.

Аудиторлық тексеріс тексерісті жоспарлау кезеңі, тексерісті жүргізу кезеңі және қорытынды тексеріс кезеңінен тұрады.

Аудиторлық тексерісті жоспарлау кезеңінде мынадай шаралар қолданылады:

- аудиторлық тәуекелді және қателіктерді бағалау;
- есеп беру саясатын талдау;
- аудиторлық рәсімдерді таңдау.

Аудиторлық тексерісті жүргізу барысында:

- жеке –жеке тест жүргізу;
- аналитикалық шаралар;
- аудиторлық дәлелдерді жинақтау;
- жұмыс құжаттарын рәсімдеу.

Қорытынды тексеріс кезеңінде жасалған тексеріс нәтижелері жинақталады және олар құжаттай рәсімделеді.

Есеп беру саясатына талдау мынадай мақсатта жүргізіледі:

- корпоративті табыс салығы есептеу барысында бухгалтерлік есепте салық салу мақсатында активтерді бағалау және қайта бағалау нәтижесінде пайда болған айырмашылықтарды, шығындар мен табыстарды, міндеттемелерді есепке алу және есептік негізді анықтау;

- табыс есептегенде әрдайым пайда болатын тұрақты және айнымалы айырмашылықтарды анықтау;
- элементтер бойынша негізгі тәуекелдерді анықтау.

Қорытынды кезеңінде жүргізілген тексеріс нәтижелері жинақталады, жоспарланған тексерістің орындалуы, анықталған қателер мен бұзушылықтыр айқындалады. Тексеріс нәтижесінде аудитор кәсіпорын басшысына қателермен жұмыс жасау әдістерін және егер де салықтық заң бұзушылық болған жағдайда кәсіпорын есеп саясатына ұсыныстар ұсынып, оларды кәсіпорын есеп саястана енгізу кәсіпорын басшылығының құзырында болады.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. «Бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілік» Қазақстан Республикасының № 234 Заңы.28.02.2007 ж.
2. «Қаржылық есептілікті ұсыну» №1 ХҚЕС.
3. Бухгалтерлік есептің «Қаржылық есептілікті ұсыну» №1 халықаралық стандартың қолдану бойынша әдістемелік нұсқаулар.
4. Ержанов М.С., Ержанова А.М. Основы бухгалтерского учета и новая корреспонденция счетов. – Алматы: Ержанов и К, 2003 г.
5. Радостовец В.К., Радостовец В.В., Фабдуллин Т.Ф., Шмидт О.И. Кәсіпорындағы бухгалтерлік есеп. \ өңделіп және толықтырылып 3-ші басылымы. – Алматы: қаз Аудит Орталығы, 2002 ж.
6. Толпаков Ж.С. Бухгалтерский учет. – Караганда, 2004 г. Дүйсенбаев К.Ш., Төлегенов Э.Т., Жұмағалиев Ж.Г. «Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау» \ Оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2001 ж.

Ғылыми жетекші:

«Есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы магистр, Садвакасова К.Ж.

Камолиддин Сирожиддинов, Гулжахон Абдурасулова
(Наманган, Узбекистан)

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

В современных условиях жесткой конкуренции во всех сферах жизни образование становится важнейшим условием внедрения во все сферы человеческой деятельности инновационных технологий, роста конкурентоспособности, повышения квалификации и уровня жизни в целом. Социально-экономическая значимость высшего образования заключается в том, чтобы каждый человек мог получать квалификационные и социальные навыки, которые позволят ему всегда оставаться востребованным на меняющемся рынке труда, полноценно участвовать в развивающейся инновационной экономике и, тем самым, обеспечивать собственное благосостояние и благосостояние общества в целом. Принимая во взгляд возрастающую роль системы образования, а также высшего образования, во многих странах стратегия дальнейшего развития определяется приоритетами и интересами национальной стратегии, и направлена на повышение качества и обеспечение доступности высшего образования. Несмотря на мировой финансово-экономический кризис в стране особое внимание уделяются на сферу образования. Бюджетные расходы на сферу образование составляет среднем около 34,0 процента (таблица).

таблица

Расходы на финансирование сферы образования в Республике Узбекистан (в процентах)

Показатели	2008 год	2009 год	2010 год	2011 год	2012 год	2013 год	2014 год
Расходы государственного бюджета (в процентном соотношении государственному бюджету)	30,1	31,0	33,3	34,7	34,1	34,2	34,6
Доля расходов из государственного бюджета в ВВП	6,5	6,9	7,2	7,6	7,5	7,4	7,4

В Узбекистане, с началом рыночных преобразований, потребовалась серьезная перестройка системы, ориентированной на подготовку кадров в условиях плановой экономики, где государство до мелочей определяло не только потребности в подготовке кадров, но и диктовало формы, методы, и идеологию обучения. Новые условия изменили требования к структуре подготовки специалистов с высшим образованием, к их знаниям и навыкам. Востребованными становятся кадры, умело генерирующие новые знания, понимающие спектр инновационных возможностей в конкретной профессиональной области. Это должны быть высококлассные специалисты, способные не только квалифицированно решать текущие хозяйственные и производственные вопросы, но и обладающие аналитическими способностями, умеющие принимать верные решения.

Стремление Узбекистана интегрироваться в современный индустриальный мир настоятельно потребовало от него создания системы высшего образования, способной адаптироваться к быстро меняющимся потребностям рынка труда. Необходимым становится развитие конкуренции, создающей стимулы для развития вузов и предоставления ими качественных образовательных услуг. Реализуемые в стране реформы по формированию устойчивой и эффективной экономики в настоящее время дают свои результаты. За короткий срок достигнуты значительные результаты в работе по глубокому структурному преобразованию в экономике, обеспечению роста доходов населения, усилению внешней торговли и инвестиционных процессов, реформированию сельскохозяйственной сферы, стабильному развитию сферы малого бизнеса и частного предпринимательства, укреплению деятельности банковско-финансовой системы.

В 1997 году принята Национальная программа по подготовке ка (НППК), определившая основные направления и этапы реформы во все сферах образования, включая и высшее. Однако на сегодняшний день широкое государственное регулирование высшей школы и отсутствие конкуренции серьезно затрудняют создание действенных стимулов и механизмов, которые способствовали бы улучшению образовательного потенциала вузов. Всё это препятствует достаточно оперативному и гибкому реагированию учебных заведений на потребности рынка труда.

В рамках реализации Национальной программы подготовки кадров в республике создана организационная основа и принят комплекс нормативно-правовых актов, утверждены и приняты государственные образовательные стандарты и государственные требования всех видов образования.

Современная образовательная концепция ориентирована на развитие личности, на доступность и более полный охват молодежи образованием, на творческие способности людей, формирование навыков непрерывного обучения, быстрой ориентации в потоке информации и рыночной конъюнктуре. Изменилась ситуация при переходе к рыночной экономике, возросло многообразие потребностей, их динамичность, что требует безусловной направленности образования на человека. Объективно это способно повысить образовательный уровень населения.

Возникновение рынка труда, появление у значительной части работников и специалистов потребностей в сменеспециальностей или повышении квалификации создают реальные предпосылки для перехода к системе непрерывного образования. Она предъясняется как развитая система образовательных услуг, оказываемых каждому человеку в удобной форме, в желаемом объеме, в любое время и в подходящем месте. Система должна охватывать совокупность формальных и неформальных структур, включая образовательные кооперативы, хозрасчетные курсы и профессиональные школы, частные университеты и т.п. При этом услуги по подготовке, переподготовке и повышению квалификации могут быть как платными, так и бесплатными.

Для развития конкуренции на рынке образовательных услуг необходимо:

- создания гибкой системы образования отвечающей требованиям рынка;
- расширения источников финансирования высшей сферы образования;
- обеспечение непрерывности системы образования;
- подготовка, переподготовка и повышение квалификации высвобождаемых работников;
- реформирование содержания образования на основе государственных образовательных стандартов и рыночной конъюнктуры;
- обеспечение опережающей подготовки, переподготовки и повышения квалификации кадров с поддержанием их профессиональных качеств на конкурентоспособном уровне;
- подготовка, переподготовка и повышение квалификации управленческих кадров;
- совершенствование управления системой образования с целью более тесного ее согласования с потребностями рынка труда;
- формирование общественной системы контроля качества профессионального образования;
- материально-техническое обеспечение образовательных учреждений;
- развитие рынка образовательных услуг и службы маркетинга образования;
- дальнейшее совершенствование законодательной базы по созданию благоприятных условий для предоставления финансовыми учреждениями ссуд и кредитов студентам для получения профессии;
- разработка положений об оказании спонсорской помощи учебным заведениям и студентам;
- широкое развитие частного сектора непрерывной образовательной системы;
- создание конкурентной среды в сфере образовательных услуг;

- обеспечение создания и рационального размещения образовательных учреждений системы высшего, среднего специального, профессионального образования с учетом влияния демографических и других факторов;
- сочетание социальной целесообразности подготовки работников с экономической потребностью в кадровом обеспечении.

Решение этих вопросов позволит обеспечить Узбекистан квалифицированными работниками для развития экономики и её стабилизации.

Тимур Собиржон
(Ташкент, Узбекистан)

ТРАНСФОРМАЦИЯ МИРОВОЙ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ДИСБАЛАНСОВ

Глобализация мировой экономики оказывает существенное влияние на развитие банковской системы как важнейшей неотъемлемой составной части финансовой системы. Понимание сущности современного процесса развития банковского сектора позволяет выявить влияние современных общемировых процессов на банковскую систему, а также обратную связь с точки зрения клиентов банка, банковского персонала, влияния банковской системы на экономический рост страны в целом.

Характеризуя глобальную финансовую сферу, Джон Д. Дэниелси Ли Х. Радеба отмечали, что ключевым аспектом развития международных операций являлось увеличение числа банковских услуг, предлагаемых крупнейшими ТНБ. Банки в современных условиях не только влияют на движение потоков корпоративных ресурсов, но и обеспечивают кредитное финансирование на местном и глобальном уровнях. Банковские структуры принимают участие в международных валютно-финансовых операциях за счёт установления корреспондентских отношений, или открывая за рубежом свои представительства и филиалы, или организуя консорциумы с банками других стран. На современном этапе развития мировой банковской системы важными областями являются: расширение спектра предлагаемых услуг, прибыльность бизнеса, а также доступ к рынкам и учёт меняющейся рыночной ситуации. Глобальный рынок финансовых услуг в последние десятилетия достиг значительных размеров. Выявим ключевые функции, которые в наибольшей степени соответствуют современным тенденциям развития мировой банковской системы.

Современные глобальные дисбалансы в валютно-финансовой сфере заставляют национальные банковские системы наиболее активнее работать в отдельных регионах, в том числе крупнейших – АТР, Европа, страны СНГ и т.д. Как на национальном, так и на международном уровнях банковская система любой страны испытывает на себе влияние общемировых процессов, а именно: экономико-политических, социальных и т.д.

В целом, глобализация, которая отражает прогрессивную интеграцию стран мира, требует, чтобы национальные банковские структуры рассматривали международное партнёрство как один из основных аспектов их развития. Глобализация также положительно влияет и на страны с переходной экономикой, поскольку способствует их вовлечению в мировую экономику. В целом, международная финансовая интеграция связана со значительным устранением барьеров между национальными и международными финансовыми рынками и развитием межстрановых связей между ними. В итоге, финансовый капитал может достаточно свободно перемещаться с национального на мировой финансовый рынок и наоборот. Крупнейшие банковские структуры организуют филиалы и дочерние структуры в ведущих центрах для выполнения функций кредитования, инвестирования, а также оказания других финансовых услуг.

Международная финансовая интеграция в современных условиях ставит много проблем перед банковскими институтами и другими участниками рынка. Так, во-первых, инвесторам достаточно сложно получить надёжные данные относительно деятельности на глобальном рынке капитала. Во-вторых,

интеграционные процессы на рынках капитала привели к упрощению процедуры перелива капитала, поэтому руководящим звеньям в банковской сфере достаточно трудно своевременно спрогнозировать или выявить дестабилизирующие потоки средств с целью формулировки адекватной стратегии дальнейшего развития. В-третьих, рыночная интеграция может усилить уязвимость валютно-финансового рынка и, следовательно, усложнить проблему контроля над его деятельностью. Также в условиях современного глобального валютно-финансового кризиса достаточность капитала банковской сферы большинства развитых государств значительно превосходит минимальный уровень, равный примерно 8-10%. Тем не менее, страны «группы риска» ЕС имеют достаточно низкую капитализацию банковского сектора. Банковские системы АТР также характеризуются невысокой капитализацией: Индии – 13,7 %, Китая – 12,8 %. Среди государств G8 достаточно высокой капитализацией выделяются банковские системы Великобритании, Канады и Германии.

В целом, современное состояние мировой банковской системы оценивается экспертным сообществом как нестабильное. Глобальный валютно-финансовый кризис вызвал разбалансированность финансового сектора практически во всех ведущих странах и регионах мира. Так, например, в США, это выразилось в национализации ипотечных агентств FannieMae и FreddieMac, а также в банкротстве банков BearStears и Lehman Brothers. В европейских странах, наблюдается преддефолтное состояние. Переживаемые в настоящее время трансформационные процессы в странах Западной Европы отражают целый ряд проблем европейской экономики. В основе современного глобального валютно-финансового кризиса лежат фундаментальные факторы, а именно: структурные дисбалансы в экономике стран Европейского союза, институциональные противоречия между наднациональной денежно-кредитной и государственной бюджетной политикой, кризис доверия инвесторов и др. В странах зоны евро ожидают не обвала доллара США, а отдачи от собственных усилий по повышению конкурентоспособности европейской экономики в целом.

Европейский центральный банк (ЕЦБ) проводит постоянный мониторинг банковских систем, входящих в еврозону, а также проводит анализ международной роли евро. Тем не менее, европейские финансовые рынки ещё не полностью интегрированы. Так, например, рынки долговых ценных бумаг, а также розничных финансовых услуг остаются достаточно слабо концентрированными. В еврозоне до сих пор отсутствует единая система банковского надзора, что существенно препятствует оптимизации деятельности крупнейших транснациональных банковских структур. Также до кризиса признание евро как мировой валюты стремительно набирала обороты. Глобальная экономика нуждается в достаточно большом количестве общепризнанных платёжных средств. В период первой волны кризиса и в условиях менее однозначного состояния европейской валюты, по сравнению с экономикой

Соединённых Штатов, началось "бегство" от евро и перевод наличности обратно в доллары США. В настоящее время из-за сохранения угрозы распада зоны евро и фактического исчезновения единой валюты доверие к ней продолжает снижаться. Поэтому как полноценная альтернатива доллару евро в современных условиях рассматривается с большими оговорками.

Усилия властей США по устранению возможности повторения глобального валютно-финансового кризиса, включающие корректировку концептуальных принципов деятельности Федеральной резервной системы (ФРС), были направлены на устранение структурных слабостей финансовой системы. Проводить мониторинг финансовой системы США, определять угрозы её стабильности, а также поддерживать рыночную дисциплину, которые значительно снижают чрезмерное принятие рисков участниками финансовых рынков, в соответствии с законом Додда-Франка поручено в настоящее время РБОО. Представительство различных регулирующих ведомств позволяет в большей степени ограничить тенденцию к чрезмерному сосредоточению на отдельных финансовых структурах, исследовать риски во всех их взаимосвязях и, как следствие, ослабить координацию действий регулирующих ведомств, а также обмен информацией между ними, что впоследствии даёт возможность определить недостатки системы регулирования в целом. В соответствии с законом Додда-Франка ФРС должна разработать наиболее жёсткие пруденциальные стандарты для них, составление списка которых возложено на БООС. Новые стандарты введены в 2012 г., при этом, БООС должен разработать критерии для классификации финансовой структуры как системообразующего, позволяющие определить учреждения, нарушение работы которых создаёт в итоге значительные угрозы финансовой стабильности страны.

Также одной из причин возникновения трансформационных процессов в валютно-банковской сфере является сложная и непрозрачная структура производных финансовых инструментов. В современных условиях оценить реальную стоимость портфелей крупнейших финансовых компаний оказалось практически невозможным.

Поскольку кредитный рынок больше не мог эффективно выявлять потенциально неплатежеспособных заемщиков, он впал в рецессию. Так, например, объём принятого пятью крупнейшими банковскими структурами США риска является не пропорциональным масштабам национальной экономики. В целом, принятые риски каждым из представленных финансовых институтов в 3-5 раз превышают объём экономики Соединённых Штатов, а первым двумя – объём глобальной экономики в целом.

Таким образом, во-первых, к XXI в. в мире сформировались три главных финансовых региона, в которых сгруппировались крупнейшие ТНБ: США, Западная Европа и Азиатско-Тихоокеанский регион (АТР). Банковские структуры в современных условиях не только влияют на движение потоков корпоративных ресурсов, но и обеспечивают кредитное финансирование на местном и глобальном уровнях. Транснациональные банки принимают участие в международных банковских операциях за счёт установления корреспондентских отношений, или открывая при этом за рубежом свои представительства и филиалы, или организуя консорциумы с банками других стран. В настоящее время ключевыми областями развития мировой банковской системы являются: прибыльность бизнеса, а также доступ к рынкам и учёт меняющейся рыночной ситуации, расширение спектра предлагаемых услуг и т.д.

Во-вторых, состояние европейских и американских транснациональных банковских структур в современных условиях оценивается ведущими экономистами как нестабильное. Несмотря на положительную динамику ведущих американских ТНБ по суммарным активам, валютно-финансовый сектор США находится в глубоко кризисной ситуации. Также одной из причин возникновения трансформационных процессов в мировой валютно-банковской сфере является сложная и непрозрачная структура производных финансовых инструментов. В современных условиях оценить реальную стоимость портфелей крупнейших финансовых компаний оказалось практически невозможным.

Ніна Трішкіна
(Хмельницький, Україна)

ПЕРСПЕКТИВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОПТОВОЇ ТОРГІВЛІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Метою економічної трансформації України в контексті європейської інтеграції є побудова ефективної ринкової системи господарювання. Економічні реформи мають багато важливих та суперечливих проблем, серед яких є удосконалення фінансових взаємовідносин торговельних підприємств як із покупцями, так і з бюджетом. Торгівельна діяльність – одна з найдавніших в історії людства. Колись торгівля стала сполучною ланкою для взаємодії різних країн і куточків всього світу. Основною метою державного регулювання торгівлі, як важливого засобу розвитку всієї економіки, повинен бути вдалий шлях та всебічне стимулювання процесу впровадження сучасного, регульованого внутрішнього ринку країни. Це дасть змогу максимально задовольняти потреби споживачів і виробників та сприятиме розширенню відтворення та розвитку торгівлі як окремої галузі.

Теоретичні і практичні аспекти досліджуваної проблеми знайшли відображення в роботах відомих вітчизняних вчених-економістів: В.В.Апопія, Л.В.Балабанової, І.О.Бланка, Л.О.Брагіна, М.Д.Виноградського, Н.А.Голошубової, В.П.Онищенко, Ф.Г.Панкратова, К.П.Пашаєва, В.М. Торопкова, В.О. Точиліна та інших.

Функції держави у забезпеченні економічної безпеки за сучасних реалій суттєво ускладнюються. Під економічною безпекою розуміється, з одного боку, знадність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою задоволення на визначеному рівні потреб населення та держави, а з іншого, – як здатність протистояти дестабілізуючим чинникам, що створюють загрозу розвитку держави. Забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання також входить до складових економічної безпеки [1, с. 24].

Європейська інтеграція – це процес політичної, юридичної, економічної (а в деяких випадках – соціальної та культурної) інтеграції європейських держав, у тому числі й частково розташованих в Європі. На даний момент європейська інтеграція досягається в основному за рахунок розширення Європейського Союзу та Ради Європи.

Курс на європейську інтеграцію є природним наслідком здобуття Україною незалежності. Його витоки – в історії нашого народу й усвідомленні права жити в демократичній, економічно розвинутій, соціально орієнтованій країні. Його мета – створення шляхом масштабних внутрішніх перетворень умов для входження до спільноти європейських розвинутих країн.

Відносини України з Європейським Союзом у сучасній зовнішньо – і внутрішньополітичній ситуації мають для неї винятково важливе значення. Йдеться не просто про більш-менш активні контакти з одним із найавторитетніших зарубіжних партнерів, але й про можливість здійснення Україною стратегічного вибору на перспективу, від якого залежать місце і роль держави у системі міжнародних відносин, у тому числі економічних і валютно-фінансових.

Іншими словами, економічна безпека є триединою функцією, кожна складова якої є одночасно і суб'єктом і об'єктом процесу її забезпечення. Інститути держави, підприємства, громадян (об'єднання громадян) шляхом складної взаємодії формують систему відносин, соціально-економічну й суспільно-політичну модель свого співіснування.

Успішність чи неуспішність цієї моделі, здатність взаємодіяти з іншими суб'єктами економічного життя як в окремому регіоні, так і у світі в цілому, – фактори, що визначають рівень розвитку держави, конкурентоспроможність галузей виробництва чи окремих підприємств та, найголовніше, – рівень життя людини, – громадянина цієї держави.

Держава, в зв'язку з цим, розглядається як інструмент перерозподілу валового внутрішнього продукту. Пріоритети такого розподілу залежать від ступеня впливу держави на економічні процеси.

Процес поглиблення інтеграції національних економік є надзвичайно непростим для економік країн Європейського Союзу. Вступ 10 країн Східної Європи може призвести до погіршення рівня життя громадян “старої Європи”. Потужна економіка ФРН і Франції (донорів інтеграційного процесу) не здатна винести на собі всі витрати на інкорпорації “нових європейців”. Досвід об'єднання Східної і Західної частини єдиної Німеччини доводить, що трансформація інституцій планової економіки (на рівні окремих галузей промисловості) доводить, що не існує прийнятних для постсоціалістичних економік механізмів виживання підприємств. Функціонування Загального ринку в розширеному до 25 членів форматі ЄС не минуче призведе до закриття і ліквідації як окремих підприємств, так і цілих галузей визначально неконкурентоспроможних економік цих держав. Досвід “першої хвилі розширення” показав, що підприємства Польщі, Чехії та Угорщини не були спроможні виготовляти продукцію за технічними стандартами Альянсу й були закриті.

Площина для співпраці в економічній сфері є скоріше гіпотетичною. Виключно засобами державного втручання неможливо докорінно змінити ситуацію в економіці. Всім пам'ятна відміна від золотого стандарту, імпортерський тариф Смутта-Хоулі у США призвели до Великої депресії, яка у свою чергу суттєво наблизилася Другу світову війну. Бюджетні витрати йдуть за рахунок перерозподілу тих коштів, що вже були забрані у платника податків. Державний протекціонізм призводить до підвищення ціни імпортованих товарів, а будь-яке підвищення цін робить споживача ще біднішим. Посилення контролю за економічною діяльністю неодмінно призводить до зростання бюрократичного апарату, беззастережного лобізму, клановості, корупції. Національна економіка все більше стає “тіньовою” оскільки не витримує подвійного тягара впливу як з боку конкурентів, так (що ще гірше) аж надто при спільній державній увазі. Кредитна експансія за рахунок “дешевих” грошей перетворює інвестиційний процес на танок мильних бульбук.

Між тим Україна має всі підстави для реалізації нової економічної парадигми з огляду на наявність потужного внутрішнього технологічного потенціалу.

Європейський Союз базується на трьох головних компонентах:

- Європейське співтовариство становить правову основу для формування політики спільного ринку, міжнародної торгівлі, сприяння розвитку, монетарної політики, сільського господарства, рибальства, навколишнього середовища, регіонального розвитку, енергетики;

- спільна зовнішня політика та політика безпеки;

- юстиція і внутрішні справи, що включає співпрацю між країнами – членами ЄС в таких галузях, як громадянське та кримінальне право, політика імміграції та надання притулку, прикордонний контроль, боротьба з торгівлею наркотиками, співпраця та обмін інформацією між поліціями.

Один з батьків теорії постіндустріального суспільства Даніель Белл виділяє технологічні “сходи”, по яким піднімаються країни у своєму економічному розвитку. По Беллу, ці “сходи” складаються з таких шаблів:

1. Ресурсна база (сільське господарство і гірничодобувна промисловість);

2. Легка промисловість (текстильна, взуттєва й ін.);

3. Важка промисловість (металургія, суднобудування, машинобудування, автомобілебудування);

4. Високі технології (вимірювальні прилади, оптика, мікроелектроніка, комп'ютери, телекомунікації)

5. Галузі, що базуються на наукових досягненнях майбутнього – біотехнології, матеріалознавстві, космічних дослідженнях [2, с. 76].

Навіть з урахуванням загально відомих чинників зовнішнього впливу та недосконалих спроб внутрішньої трансформації, в Україні все ж зберігся єдиний господарський комплекс, який включає в себе усі вищенаведені “сходи Белла”. Що само по собі, – велике економічне диво.

Для України необхідна економічна політика перехідного періоду. Ефективним засобом забезпечення економічної безпеки є створення принципово нової моделі, яка повинна в собі об'єднувати державний протекціонізм з прискореним технологічним переоснащенням у контексті зниження енерго-, матеріалоемності, підвищення екологічності виробництва, що в кінцевому підсумку означає вихід на той рівень рентабельності виробництва, що забезпечить конкурентоспроможність національної економіки.

Успішність цієї стратегії потребує на першому етапі гнучких засобів державного протекціонізму. В зв'язку з цим необхідно чітко розрізняти функції держави та приватного бізнесу. До функцій держави належить:

- підтримка і розвиток не обхідної ринкової інфраструктури через прийняття відповідної законодавчої та контроль за її дотриманням;

- сприяння в здійсненні науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських робіт;

- державні гарантії й страхування інвестицій та кредитів у галузях виробництва;

- формування нової структури експортного потенціалу, поступовий відхід від експорту сировини та напівфабрикатів;

- включення в систему міжнародних технологічно-виробничих зв'язків у якості необхідної ланки;

- посилення ролі економічної складової в зовнішній політиці держави, створення механізму контролю над діяльністю державних та інших інституцій в цій контексті відповідності їх діяльності чинному законодавству, національним інтересам українського народу.

Для сприяння розвитку оптових підприємств потрібно зробити:

– необхідно відновити роботу оптових підприємств з широким асортиментом товарів, які б виконували функції вивчення ринку, підсорткування, зберігання, завезення товарів тощо. З огляду на це підприємства роздрібної торгівлі зацікавлені в розвитку великих оптових баз, які би займалися формуванням асортименту для них, враховували їхні потреби, здійснювали безкоштовну доставку товарів, надавали значні знижки постійним покупцям та інші послуги. Це дозволить невеликим магазинам більш успішно конкурувати з оптово-роздрібними ринками та супермаркетами, а окремим супермаркетам – скорочувати витрати на завезення товарів, тому що поступово буде зменшуватися необхідність утримувати власний транспорт;

– безумовно, виробники також зацікавлені в розвитку оптової торгівлі. Великі виробничі підприємства отримують можливість постійно мати достовірну інформацію про попит і орієнтувати на нього виробничу програму, знизити коливання завантаження виробничих потужностей, зекономити фінансові ресурси за рахунок зменшення витрат на утримання власної збутової мережі та підвищення ефективності основної діяльності. Виконання оптовою торгівлею своїх функцій врешті-решт буде сприяти збільшенню обсягів виробництва вітчизняних товарів відповідно до попиту споживачів, скороченню витрат на доведення виробленої продукції до місць споживання, а значить – насиченню ринку, зниженню цін на споживчі товари та підвищенню життєвого рівня більшості верств населення. Це є однією з головних соціальних функцій держави, тому необхідна спеціальна програма на державному рівні, яка би дозволила вирішити питання кредитування оптової торгівлі на пільгових умовах [3, с. 124];

– потрібно вдосконалення державного регулювання та посилення державної підтримки оптової торгівлі. Державна підтримка оптово-торговельних структур повинна сприяти: підвищенню ефективності та ролі оптових структур в обслуговуванні вітчизняного виробництва; економічній зацікавленості в розширенні та інтенсифікації послуг, що надаються; забезпеченню загальної економії фінансових і матеріальних ресурсів. Для цього потрібно розробити Концепцію державного регулювання та державної підтримки розвитку оптової торгівлі в Україні та Комплексну програму її реалізації;

– потребує подальшого вдосконалення надання традиційних послуг і підвищується актуальність виконання нових функцій, які виникають під впливом вимог ринку. Це стосується, у першу чергу, інформаційних послуг. У зв'язку з цим слід прискорити впровадження інструментарію маркетингу взаємодії;

– сприяння розвитку Internet-комерції в оптовій торгівлі, для чого слід створювати її мереживу інфраструктуру, програмне забезпечення, механізм формування договірних взаємовідносин між усіма учасниками цього прогресу;

– впровадження на оптових підприємствах автоматизованого обліку товароруху та системи швидкого реагування на зміни кон'юнктури ринку і своєчасного доведення товарів до споживачів;

– створення різноманітної структури оптових посередників за функціональним призначенням, розмірами, спеціалізацією, зоною діяльності, організаційно-правовими формами господарювання. Для формування більш ефективного конкурентного середовища і розвитку оптового ринку в цілому.

Таким чином, становлення та вдосконалення сфери товарного обігу є об'єктивною передумовою стабільного і динамічного соціально-економічного розвитку країни. Необхідно визначити нове розуміння поняття трансформації оптової торгівлі в контексті європейської інтеграції економіки України. Ключовим чинником цього процесу повинен стати модифікований до системи ВТО/ ГАТТ/ МВФ державний протекціонізм.

Література:

1. Жаліло Я.А. Економічна стратегія держави у нестабільних економічних системах. – К.: НІСД, 1998. – 144 с.
2. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. – М.: Экономика, 2003. – 441 с.
3. Прокопівний С.Ф., Колот В.М. Підприємництво: стратегія, організація, ефективність: Навч. посіб. – К.: КНЕУ, 2006. – 352с.

М. Туйчиева
(Ташкент, Узбекистан)

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

На ход развития банковской системы влияет ряд макроэкономических и политических факторов. Среди них можно выделить:

- степень развитости товарно-денежных отношений;
- общественный и экономический порядок, его целевое назначение и социальная направленность;
- законодательные основы и акты;
- общее представление о сущности и роли банка в экономике.

Степень развитости товарно-денежных отношений, торговли, денежного обращения предопределяют и масштабы, и содержание банковской деятельности. Формирование оживленного денежного и товарного оборотов, развитие национальных рынков, международной торговли являются предпосылкой развития банковской системы. Спрос на банковские услуги возрастает и расширяется по мере увеличения масштабов производства и обмена между товаропроизводителями. Негативное влияние на развитие банковской системы оказывают войны, стихийные бедствия, затяжные экономические кризисы.

Общественный и экономический порядок неизбежно затрагивает и характер деятельности банковской системы. Если в обществе не поощряются сбережения, отдается предпочтение распределению, а не товарообмену, то банки не будут получать импульсов для развития, более того, в таких условиях деятельность банков может быть свернута. На развитие банков влияют и запрещения местных властей. Местное лобби может воздействовать на принятие решений по открытию филиалов других банков, например из соседних регионов.

Законодательная база также оказывает заметное влияние на развитие банковской системы. В некоторых странах запрещается выполнять ряд банковских операций. Так, в США законодательно запрещено выдавать банковские гарантии. В ряде стран банкам не разрешено заниматься страхованием. В соответствии с законодательством в некоторых странах центральные банки могут широко заниматься обслуживанием хозяйства.

На развитие банковской системы огромное влияние оказывают и общие представления о сущности и роли банка в экономике. В распределительной системе банк воспринимается как часть государственного аппарата управления, орган контроля, надзора над деятельностью предприятий. Иное положение занимают банки в условиях

рыночной экономики. Банковская система приобретает двухуровневый характер, собственность на банки приобретает черты, адекватные многообразию форм собственности в хозяйстве, система становится более многосторонней, приобретает более законченные черты, предлагает обществу более широкий спектр операций и услуг.

Банковская система начинает интенсивно развиваться в период экономического подъема, когда спрос на банковский продукт и банковские услуги существенно возрастает. Вместе с увеличением количества банковских операций возрастает и банковский доход, который вкладывается в развитие банка. Сама же банковская деятельность приобретает стабильный характер.

Политическая направленность государства также оказывает влияние на текущее развитие банковской системы. Если государство провозглашает цели развития частной собственности, рыночных отношений, то это способствует привлечению и росту частного банковского: капитала, увеличению численности кредитных учреждений. Неопределенность в этом вопросе приводит к задержке развития банков, оттоку капитала за границу. В мировой практике существует понятие политических рисков, когда страны ранжируются по отношению друг к другу. И если у страны высокий политический риск, то становится проблематичным, например, получение кредитов от международных кредитных организаций.

На развитие банковской системы оказывает влияние текущая экономическая политика государства. Осуществляя денежно-кредитную политику, центральный банк, используя инструменты денежно-кредитного регулирования, воздействует на банковскую систему. Проводя политику, направленную на стабилизацию банковской системы, центральный банк может отзываться лицензии у банков, сдерживать открытие филиалов и увеличивать валютные резервы.

Межбанковская конкуренция также один из факторов, определяющих развитие банковской системы. В странах с рыночной ориентацией конкуренция способствует развитию банковской системы. В странах с переходной экономикой конкурентная борьба между банками также способствует развитию банковской системы, но чрезмерный налоговый пресс на банковскую прибыль, отсутствие достаточных ресурсов для активного ведения банковских операций, недостаток квалифицированных кадров, пробелы в банковском законодательстве не позволяют банкам развиваться более интенсивно.

**Г.Б. Тулешова, А.О. Ағымбай, Н.Е. Отарғалиева
(Қазақстан, Талдықорған қ.)**

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ – ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ

Қазіргі жаһандану жағдайында қатаң бәсекелестік күреске төтеп беру үшін бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастырып, оны модернизациялау және әртараптандыру, яғни инновациялық даму жолына бағыттау кез келген елдің алдында тұрған үлкен міндет. Себебі, инновациялық дамудың өзі ұлттық экономиканың өсуін, бәсекеге қабілеттілігін көтерудің ең маңызды факторы. Ал, инновациялық дамудың мақсаты – ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру негізінде сапалы экономикалық өсуге жету.

Қазақстанның қазіргі кезде инновациялық даму жолына бет бұруының өзі елдің әлемдік қатаң бәсекелік күресте экономикалық, әлеуметтік, саяси, экологиялық, жалпы алғанда ұлттық шаруашылықтың кез келген саласы жағынан мықты болу мақсатынан туындауда. Себебі елдің экономикалық жағдайы мен даму болашағын бейнелейтін негізгі көрсеткіштердің бірі – ұлттық бәсекеге қабілеттілік [1].

Ұлттық бәсекеге қабілеттілікті арттырудың маңыздылығын Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз», «бәсекеге қабілеттілік – Қазақстанның әлемдік экономика мен қоғамдастыққа табысты кірігуінің кілті», Қазақстан халқына Жолдауында Біз Қазақстан экономикасының тұрақты өсуін қамтамасыз етеміз. Оған үдемелі индустриялық даму мемлекеттік бағдарламасының орындалуы жәрдемдесуі тиіс [2] – деп айтқан сөзі де дәлелдейді.

Әлеуметтік-экономикалық дамуды, отандық технологияларға негізделген Қазақстанның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету міндеттерін елдің технологиялық даму стратегиясы мен басымдықтарын әзірлеусіз шешу мүмкін емес. Тиімді ғылыми-технологиялық дамуды қамтамасыз ету үшін алдымен ғылыми, қаржылық және материалдық ресурстарды тиімді пайдаланып, шоғырландыру қажет. Әлемде табиғи ресурстарды өндірісте аз мөлшерде тұтынатын, бірақ қазіргі заманғы технологияларға, ғылыми сыйымдылығы жоғары өндіріске, біліктілігі жоғары мамандарға ие елдер алдыңғы қатарға шығып отыр.

Бұл ұлттық бәсекеге қабілеттілікті қалыптастырудағы білім мен ғылым саласының маңыздылығының артуын сипаттайды. Білім өздігінен экономикаға тасымалданбайды және де ғылыми зерттеулер мен өндеулерге немесе жоғары білімнің басқа да өнімдеріне салынған инвестициялардың оңтайлы қайтарым беретіндігіне ешқандай кепіл жоқ. Ғылыми-техникалық білімнің максималды деңгейде пайда әкелуі үшін «ұлттық инновация жүйесін», яғни инновацияны зерделеп, таратуға және енгізуге бағытталған кәсіпорындар мен ұйымдардың жиынтығын кешенді жүйе шеңберінде дамыту қажет.

Қазақстан экономикасында азаматтық өнеркәсіп салалары, яғни тұтынушының қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған машина жасау, жеңіл және азық-түлік, металл өңдеу, құрылыс, мұнай-химия және басқа да өнеркәсіп салаларының үлесі он пайыздан аспайды. Нәтижесінде ішкі рыноктық сұранысты толық қанағаттандыру мақсатында тұтыну тауарларын импорттауға мәжбүрміз. Бұл тұтыну тауарларын отандық өндірушілер де өндіріп, ұсына алады. Қазақстанның әлемдік рынокқа сәтті енуіне және халықаралық еңбек бөлінісіне қатысуына жағдай жасайтын жол – әлемдік стандарттарға сәйкес ұлттық экономиканың бәсекеге қабілетті болуы.

Қазіргі кезде Қазақстанның инновациялық жолға бет бұруының өзі елдің ұлттық бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатынан туындап отыр. Ұлттық бәсекеге қабілеттілік – елдің экономикалық жағдайы мен даму болашағын бейнелейтін негізгі көрсеткіштердің бірі.

Қазақстанның қазіргі кезде инновациялық даму жолына бет бұруының өзі елдің әлемдік қатаң бәсекелік күресте экономикалық, әлеуметтік, саяси, экологиялық, жалпы алғанда ұлттық шаруашылықтың кез келген саласы жағынан мықты болу мақсатынан туындауда. Себебі елдің экономикалық жағдайы мен даму болашағын бейнелейтін негізгі көрсеткіштердің бірі – ұлттық бәсекеге қабілеттілік [3].

Қазақстанның индустриалық-инновациялық дамуын технологиялық, қаржылық, құқықтық қамтамасыз ету мақсатында республикада келесідей даму институттары құрылды: «Ұлттық Инновациялық Қор», «Инвестициялық

Қор», «Қазақстан Даму Банкі», «Экспорттық несие мен инвестицияны сақтандыру бойынша мемлекеттік сақтандыру корпорациясы», «Инжиниринг және технология трансфертеу орталығы» және басқалары. Даму институттарының алдында тұрған негізгі міндеттердің бірі – экономикалық өсудегі шикізаттық фактордың рөлін біртіндеп төмендетуге бағытталған, экономикадағы, өнеркәсіптік өндірістегі құрылымдық ілгерілеу болып табылады.

«Инновациялық қызметті мемлекеттік қолдау туралы» ҚР Заңында инновациялық қызметтің мамандандырылған субъектілері қарастырылған. Олар: технологиялық бизнес-инкубаторлар, технологиялық парктер, инновациялық қорлар.

Қазақстанның «инновациялық экономиканы» қалыптастырып, дамытуға мүмкіндіктері бар. Бірақ өнеркәсібі дамыған елдермен салыстырғанда осы «инновациялық экономиканы» сипаттайтын көрсеткіштер жағынан артта қалушылығы әлі де бар.

2013 жылы еліміздегі инновацияның барлық түрлері бойынша инновациясы бар 1774 кәсіпорын болса, оның ішінде өнімдік инновациясы барлар – 681, үдерістік инновациясы барлар – 768, маркетингтік инновациясы барлар – 334, ұйымдық инновациясы барлар – 617, инновацияның барлық төрт түрі де барлары – 28 кәсіпорын болды.

Меншік нысандары бойынша кәсіпорындардың технологиялық инновацияға жұмсалған шығындары 2013 жылы 431 993,8 млн.тг. құрады, оның ішінде: мемлекеттік меншік 39 420,7 млн.тг. болса, жеке меншік 345 562,8 млн.тг., басқа мемлекеттердің, олардың заңды тұлғалары мен азаматтарының меншігі 47 010,2 млн.тг. құрады.

Қаржыландыру көздері бойынша кәсіпорындардың технологиялық инновацияға жұмсалған шығындары 2013 жылы 431 993,8 млн.тг. болып отыр [4].

Бұл талдаудан ұлттық инновациялық жүйені дамыту, оны қаржылық, материалдық және т.б. ресурстармен қамтамасыз ету мәселелерін шешудің бастамасы да мемлекеттің ұйымдастырушылық, құқықтық және қаржылық қолдауымен іске асырылатынын байқауға болады.

Жаңа индустриалды елдердің тәжірибесіне сүйене отырып, Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін арттыру үшін келесідей шаралар іске асырылуы тиіс: заңнамалық механизмдерді жетілдіру; мемлекет пен жеке бизнес арасындағы әріптестікті нығайту; жобаларды мемлекет және жеке бизнес тарапынан қаржыландыру; «даму институттары» желісін күшейту; жаңа құрылған, қалыптасу үстіндегі институттарға сенімділікті арттыру механизмін жақсарту; инновациялық дамуға қол жетізудегі басым бағыттарды іске асыру мен оларға қолдау көрсету.

Қазақстанның инновациялық дамуын институционалдық және қаржылық қамтамасыз ету бағыты бойынша ҰИЖ-дің және инновациялық процестерді қамтамасыз ететін құқықтық, қаржылық, әлеуметтік сипаттағы институттар кешенінің іс-әрекетін жандандыруды жалғастыру қажеттілігі туындап отыр.

Инновациялық процесті мемлекеттік реттеу және қолдау барысында ішкі және сыртқы нарықтағы тауарлар сұранысының отандық өндіріс үшін қолайлы көлеміне, түрлеріне назар аудару қажет.

Отандық экономиканың болжау мүмкіндігі бар болашағы үшін үдемелі ұдайы өндіріс үдерісін дербес қаржыландыру, ынталандыру мәселелерін қажетті деңгейде ұстап тұру іс-әрекеттері мүдделі тараптардың – мемлекеттің және жеке бизнестің күнделікті бақылауында болуы тиіс. Мультипликаторлық әсері бар өндірістік кешендердің жұмысына, әсіресе, инновациялық тұрғыдан қарастырғанда, мейлінше басымдықтар берілуі қажет. Мемлекеттің инновациялық кәсіпкерлікті ынталандыру жөніндегі күш-жігері шоғырлануға тиіс бағыттарын жүзеге асыру жолдары ретінде төмендегілерді айта кету керек: барлық шаруашылық субъектілердің инновациялық қызмет жүргізуі үшін қолайлы жағдайлар жасау мақсатында салық жүйесін жетілдіре түсу; білімнің мамандандырылған желілерін құру; инновациялық қызметтің тиімділігін арттыру үшін институционалдық, қаржылық және құқықтық қолдау жүйесін жетілдіру; шетелдік инвесторлармен бірлескен инновациялық кәсіпорындар құруды ынталандыру; инновациялық тәуекелдерді сақтандыру тетіктерін жасау және басқалары.

2013 жылы отандық өнімдік және үдерістік инновациялар бойынша инновация саласындағы белсенділік деңгейі – 4,8%, Инновациялық өнімдерінің ЖІӨ – дегі үлесі – 1,69% болды. Бұл инновациялық саясаттың ең басты ерекшелігі – әлеуметтік-экономикалық даму бағытын ұстана отырып, қолға алынған жобаларды тиімді жүзеге асыру арқылы ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін нығайтып, халықтың әл-ауқаты деңгейін жақсартудағы рөлінің жоғары болуы дегенді көрсетеді [4].

Сондықтан инновациялық дамуға бағыт алу негізінде Қазақстан-2050 Стратегиясында, Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың жыл сайынғы Жолдауларында анықталған негізгі мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізудің, әлемдік бәсекеге қабілетті елдер қатарына қосылу мүмкіндіктерінің жылдан жылға арта беретіндігіне үлкен сеніммен қараймыз.

Әдебиеттер:

1. group-global.org Касенова А.С., Ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттырудағы инновацияның орны
2. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы: «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз». – Астана, 2011. – 22 б.
3. Арын Е.М., Есмағам В., Экономикалық теория: оқу әдістемелік құралы. – Павлодар: Экономика, 2008. – 101 б.
4. Қазақстанның 2009-2013 жылдардағы ғылымы және инновациялық қызметі / Статистикалық жинақ / қазақ және орыс тілдерінде / 36 бет Астана, 2014ж.

Севар Туляганова, Самара Абдуллаева
(Ташкент, Узбекистан)

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА РЕСПУБЛИКА ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИДА БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Ўзбекистон мустақилликка эришиши республика иқтисодиётида, жумладан аграр соҳада қишлоқ аҳолиси манфаатларига жавоб берувчи ўзига хос ислохотларни амалга оширишга киришилди.

Ўрта Осиё минтақаси Совет давлати ҳукмронлиги йилларида энг йирик аграр-иқтисодий районлардан бири бўлиб, бу ҳудудда ўзлаштирилган ерлар бутун СССРдаги ўзлаштирилган ерларнинг ярмига тенг бўлган⁵. Минтақавий меҳнат тақсимотиға қўра Ўзбекистонда пахта хом ашё комплексини ривожлантириш назарда тутилган. Пахта валюта тушумига эға бўлган асосий хом-ашё бўлганлиги боис, ундан келадиган даромад пахта хом-ашёси етиштирган Ўзбекистонға эмас, умумий иттифоқ бюджетига тушар эди.

⁵ Зиядуллаев Н.С. Моделирование региональных экономических систем...1989. С. 53.

Собиқ иттифоқ ҳукмронлиги даврида Ўзбекистонда пахта якка ҳокимлиги шароитида чорвачилик, паррандачилик, сабзовотчилик, шолічилик соҳаларини ривожлантириш борасида ҳам бир қатор ишлар амалга оширилган.

XX аср 70-йилларида асос солинган Республика агросаноат комплекси турли давлат кооператив бирлашмалари ва корхоналарини ўзида бирлаштирган. Республика агросаноат комплекси Республика аҳолисини озиқ-овқат ва бошқа маҳсулотларга бўлган эҳтиёжини қондиришга қисман бўлса-да, хизмат қилган. Лекин марказнинг юқоридан туриб амалга оширган қатъий назорати мавжуд ишларни охирига етказишга имкон бермас, ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун сарфланган маблағлар ўз ўрнида ишлатилмас, ўзлаштирилган ерлар маълум камчилик ва ҳал этилмаган муаммолар билан фойдаланишга топширилар, бу эса ўз навбатида катта миқдордаги сарф-ҳаражатни талаб қилар эди. Натижада бу ерлардан олинадиган даромад ҳажми сарфланган ҳаражатларни қоплашга имкон бермас, қишлоқ хўжалигидан олинадиган реал даромад эса ҳаражатларни қопламай қолар эди.

Ўз навбатида бундай салбий ҳолатларни бартараф этиш учун янгича аграр сиёсат ишлаб чиқиш ва уни амалий ҳаётга тадбиқ этиш, қишлоқ хўжалигида жиддий ва туб ўзгаришларни амалга ошириш зарурати алоҳида долзарблик касб этди.

Ўша пайтда Ўзбекистон ҳар йили 1,7 млн. тонна пахта толаси етиштирар эди. Унинг 92 фоизи ўз навбатида марказ тасарруфига утар эди. Шунингдек, республикада пилланинг 30 фоизи, қоракўл терининг 88 фоизи, жуннинг 75 фоизи марказ белгиланган нархларда сотилар эди. Марказлашган тақсимотнинг шу тариқа бир томонлама қурилганлиги сабабли республикамизда яратилган қиймат марказ томонидан эквивалентсиз ўзлаштириларди ва оқибатда Ўзбекистон Ўрта Осиёдаги бошқа иттифоқдош республикалар каби дотацияда яшовчилар даражасига тушиб қолган эди. XX аср 80-йилларига хос мураккаб ва зиддиятли ҳолат, шубҳасиз, Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги соҳасига ҳам ўзининг салбий таъсирини ўтказди.

1989 йилнинг ўрталарига келиб Ўзбекистоннинг Ислоҳ Каримов бош-чилигидаги янги раҳбарияти аграр ислохотларни амалга ошириш масаласида республиканинг ўзига хос хусусиятларини, суғориш зоналарида ер ва сув танқислигини инобатга олган ҳолда халқ манфаатига мос вазифаларни белгилаб олишга алоҳида эътибор берди. Бу вазифаларни амалга оширишда аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш вазифасини ҳал этишга эътибор қаратилди. Натижада илгари ҳар бир қишлоқ оиласига 12 сотих ер тўғри келган бўлса, 1991 йилнинг бошида бу рақам 17 сотихни ташкил этди¹.

Ўзбекистон мустақиллигининг дастлабки йилларида қишлоқ хўжалигида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантириш ва аҳолининг оқилона бандлигини таъминлаш мақсадида аграр ислохотларни амалга оширишга киришилди. Бунда тармоқни мулкӣй жиҳатдан ислоҳ қилиш, ер, мулк ва ишлаб чиқариш натижаларига нисбатан эгалӣй қилиш масалаларини ҳал этиш ва шу орқали мулкдорлар синфини шакллантиришга асосий эътибор қаратилди.

Иқтисодий ислохотларнинг дастлабки даврларида республикада аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш стратегик мақсадлар қаторига киритилган эди. Ушбу мақсаддан келиб чиққан ҳолда қишлоқ хўжалиги экинларини экиш масаласини қайта кўриб чиқиш ва уни такомиллаштириш қайд этилди. Натижада, Ўзбекистонни аввало озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш асосий мақсад қилиб қўйилган ҳолда, республикани ғалла мустақиллигига эришиши асосий вазифа қилиб белгиланди. Унинг натижаси ўлароқ пахта экинни майдонлари қисқартирилиб, ғалла майдонлари ҳажми кенгайтирилди. 1993-1994 йилларда ҳаммаси бўлиб 57,9 минг гектар суғориладиган ер ўзлаштирилди. Донли экинлар майдони 300 минг гектарга кенгайтирилди¹. 1994 йилга келиб эса республикада дон мустақиллигига эришиш Дастури ишлаб чиқилди. Дастурга биноан республика аҳолисини шу ерда етиштирилган дон маҳсулотлари билан тўла таъминлаш ва бошқа давлатлардан дон маҳсулотлари сотиб олмаслик кун тартибидagi бош масала қилиб қўйилди². Юқорида амалга оширилган саъй – ҳаракатлар натижасида 1994 йилга келиб республикада 1,3 млн. тонна ғалла етиштирилди³. Дон экинлари учун ажратилган майдонлар ҳажми 1990 йилдан 1998 йилгача бўлган давр мобайнида асосан пахта экинлари майдонини қисқартириш ҳисобига 1,7 баробар ошди⁴. Бу хусусда Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов “ғалла мустақиллигининг қўлга киритилиши мамлакатимиз аҳолисини нафақат ун ва нон маҳсулотлари билан таъминлаш, айни пайтда унинг гўшт ва сут маҳсулотларига бўлган эҳтиёжларини барқарор равишда ўз ҳисобимиздан қондириш масаласини ҳал қилиш имконини берди,”¹ дея ҳақли тарзда таъкидлаган эди. Бозор муносабатларига ўтишда ўзига хос ва ўзига мос танлаган йўл жамиятни янгилаш ва тараққий эттиришда вужудга келган ижтимоий-иқтисодий воқеликни тўғри баҳолаш, халқ ижтимоий тараққийи ва муносиб турмуш шароитларини яратиш ҳақида тегишли ҳулосалар чиқариш имкониятини берди. “Қишлоқда туб ислохотлар ўтказиш, – деган эди Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов қишлоқ хўжалигини тараққий қилдириш, қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг асосий омили ва манбаидир”².

Бозор муносабатларига ўтишда иқтисодий қонунларни қабул қилиш, мулкчиликнинг шакллари яратиш ва уларни рўёбга чиқаришда тенг ҳуқуқликлӣй эълон қилиб, “янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг – бошпанасиз қоласиз” деган нақлга амал қилган ҳолда бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш асос қилиб олинди.

Бозор муносабатларига ўтишнинг биринчи босқичи хусусиятлари тоталитар ўтмишдан замонавий бозор муносабатларига ўтишга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш, маъмурий-буйруқбозлик тизимининг оғир оқибатларини енгиш, тангликка барҳам бериш, иқтисодиётни барқарорлаштириш, республиканинг ўзига хос шароитлари ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларининг негизларини шакллантиришдан иборат бўлган эди. Бу босқичда ўтиш даврининг ҳуқуқӣй асосларини шакллантириш, қишлоқ хўжалигида мулкчиликнинг янги шакллари вужудга келтириш, маҳаллий саноат, савдо, маиший хизмат корхоналарини, уй-жой фондини хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш, шунингдек, енгил саноат, қурилиш ва транспорт соҳасидаги баъзи корхоналарини акциядорлик асосида қайта қуриш ҳисобига кўп укладли иқтисодиёт негизларини

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011, 314-бет.

² Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия... – 278 б.

³ Юсупов Н.С. Иқтисодиётни эркинлаштириш ва ислохотларни чуқурлаштириш шароитида аграр сиёсатнинг устувор йўналишлари // 77

⁴ Ўзбекистон Республикаси. Энциклопедия... – 278 б.

⁵ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Учинчи китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. Тошкен: Шарқ, 2000. - 356 б.

⁶ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққийи йўли.

⁷ Каримов И.А. Бунёдкорлик – фаровон ҳаёт асоси // Бунёдкорлик йўлидан. 4 – жилд. – Тошкен. Ўзбекистон, 1996. – 164 бет.

яратиш, ишлаб чиқаришни пасайиб боришига барҳам бериш каби вазифалар белгиланди. Бу вазифалар қаторида қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг истиқболли йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлди:

– аграр соҳада иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, мулкый муносабатлар ва хўжалик юртишнинг шакллари такомиллаштириш;

– қишлоқ хўжалигида ердан фойдаланиш механизмини такомиллаштириш ва самарали фойдаланишни рағбатлантириш;

– қишлоқ хўжалигида сув хўжалиги тизимини такомиллаштириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш,

– қишлоқ хўжалиги экинлари навларини вилоятлар ва туманларнинг табиий-иқлим шароитларини ҳисобга олган ҳолда жойлаштириш, маҳсулотлар сифати ва экинлар ҳосилдорлигини ошириш;

– чорвачилик тармоғини комплекс равишда ривожлантириш;

– ўрмон хўжалигини комплекс тарзда ривожлантириш;

– қишлоқ хўжалиги хомашёсини қайта ишлаш тармоғини ривожлантириш, аграр соҳанинг экспорт салоҳиятини ошириш;

– қишлоқ жойларда сервис хизматлари кўрсатиш тизимини такомиллаштириш;

– қишлоқ хўжалигида молия-кредит, солиқ ва суғурта тизимини такомиллаштириш;

– илм – фан ютуқларини аграр соҳа ишлаб чиқаришига жорий этиш;

– қишлоқ хўжалиги тармоғини малакали мутахассислар билан таъминлаш, соҳада мутахассислар малакасини ошириш, қайта тайёрлаш тадбирларини мунтазам равишда амалга ошириб бориш;

– қишлоқ хўжалигида меҳнат ресурсларидан самарали фойдаланиш ва аҳоли даромадларини ошириш¹.

Шу ўринда биринчи босқичда қишлоқ хўжалигини ислох қилишдаги асосий вазифалар қуйидагилардан иборат бўлди.

1. Қишлоқда хўжалик юртишнинг янги шакллари кенг кўламда ривожлантириш, деҳқонлар ўзлари ишлаётган ернинг, етиштирилаётган маҳсулотларнинг тўла ҳуқуқли хўжайинлари деб ҳис қилишларига имкон берадиган муносабатларни шакллантириш.

2. Пахта ва бошқа экинлардан бўшатиб олинаётган ер майдонларини фермер (деҳқон) хўжаликлари ташкил этишга бериш, шахсий томорқа ерларини кенгайтириш, қишлоқ меҳнаткашларига ер майдонларини мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланишга бериб қўйиш йўлини изчил олиб бориш.

3. Аграр соҳада экин майдонларининг оқилона структура-сини яратишга, пахта экиладиган майдонлар салмоғини камайтиришга, озиқ – овқат экинлари, энг аввало, дон етиштиришни кўпайтириб боришга қаратилган ижобий силжишларни амалга ошириш.

4. Қайта ишловчи корхоналарни қишлоқ хўжалик хом ашёси етишти-риладиган жойга мумкин қадар яқинроқ қуриш, қишлоқда ихчам саноат корхоналари ва цехлар бунёд этиш, меҳнатнинг касаначилик шакллари, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришига хизмат кўрсатадиган фирмалар тармоғини кенг ривожлантириш.

5. Қишлоқда ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктураси тармоқларини фаол шакллантириш, қишлоқ аҳоли пунктларини ичимлик сув ва табиий газ билан таъминлашдан иборат вазифалар белгиланди.

Ишлаб чиқилган тамойиллар асосида биринчи босқичда давлат хўжаликларини жамоа, кооператив, акциядорлик хўжаликлари ва турли хил хусусий қишлоқ хўжалик корхоналарига айлантириш жараёни амалга оширилди.

Шу ўринда таъкидлаб ўтиш лозимки, юқорида амалга оширилган тадбирлар ва ҳаракатлар натижасида 2014 йилга келиб қишлоқ меҳнаткашлари 3 миллион 400 минг тоннадан зиёд пахта, мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги тарихида биринчи марта 8 миллион 50 минг тонналик юксак ғалла хирмони бунёд этдилар. Пахтадан бўшаган 30 минг гектардан ортиқ суғориладиган ерда дон экинлари, сабзавот, картошка етиштириш йўлга қўйилди, боғ ва узумзорлар барпо этилди. Натижада 2012-2014 йилларда пахта етиштириш ҳажми сақланган ҳолда, сабзавот етиштириш 16,3 фоиз, полиз экинлари 16,6 ва мева етиштириш қарийб 21 фоизга ўсди. Қишлоқ хўжалигини ислох этишда суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини тубдан яхшилашга алоҳида эътибор берилмоқда ва бу борада кўрилган чоралар натижасида 1 миллион 700 минг гектар суғориладиган ернинг мелиоратив ҳолати яхшиланди. Мелиорация тадбирлари амалга оширилган экин майдонларида пахта ҳосилдорлиги гектарига ўртача 2-3 центнер, бошоқли дон экинлари бўйича эса 3-4 центнерга ошгани бу борада эришган энг муҳим натижамиздир.

Қишлоқ хўжалигини таркибий ўзгартириш ҳақида сўз юритганда, аввало, пахта экиладиган ерларни оптималлаштириш ва бошоқли дон экинлари, сабзавотчилик, боғдорчилик, узумчилик учун ажратилган майдонларни кенгайтириш ҳисобидан экин майдонлари таркибида ўзгаришлар амалга оширилганини қайд этиш жоиз.

“2010-2014 йиллар давомида қарийб 50 минг гектар майдонда янги боғлар, жумладан, 14 минг гектардан ортиқ майдонда интенсив боғлар, 23 минг гектарда узумзорлар яратилди”¹.

Севар Туляганова, Анвар Хабибуллаев
(Ташкент, Ўзбекистон)

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ҚИШЛОҚДА БОЗОР ИНФРАТУЗИЛМАСИНИНГ ШАКЛЛАНТИРИЛИШИ

Иқтисодий тизимга уни бошқариш сифатини белгилловчи ўзига хос инфратузилма модели мос келиб, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишга асосланган моделдан бозор элементлари орқали тартибга солишга асосланган моделга ўтиш қишлоқ инфратузилмаси соҳасида ҳам муҳим ташкилий-иқтисодий ўзгаришларни келтириб чиқарди. Бу жараён инфратузилма элементларининг фаолият шакли ва усуллари ўзгаришида ва янгилари пайдо бўлишида ёқол намоён бўлди.

Ўзбекистонда қишлоқларда бозор инфратузилмасини шакллантириш ва ривожлантириш, қишлоқ аҳолиси турмуш тарзини яхшилаш, аҳоли даромадларини ошириш, замонавий сервис хизматини кенгайтириш, бунёдкорлик ва ободонлаштириш ишларини амалга ошириш билан узвий боғлиқ бўлди. Бу ўринда Ўзбекистон Президенти И.А.Каримов “Инфраструктурани бирданига яратиш бўлмайди. Бу – анча узоқ давом этадиган ва мураккаб жараён

¹ Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги жорий архиви.

¹ Ўзбекистон Президенти Ислам Каримовнинг мамлакатимизни 2014 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ва 2015 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси

бўлиб, бошқа талаблар билан бир қаторда юксак касбий маҳоратга эга кадрлар бўлишини, шунингдек, ҳўжалик юритувчи субъектлар ҳам, аҳоли ҳам ҳўжалик фаолиятининг янги шароитларига руҳан мослашишини талаб қилади⁶», дея таъкидлаган эди.

Қишлоқда бозор инфратузилмасининг шаклланиши авваламбор, деҳқон ва фермерларга кўрсатадиган хизматларга боғлиқ бўлиб, уларнинг эҳтиёж-ларини қай даражада қондирилишига қараб бевосита ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи тадбиркорларнинг фаоллигини оширади. Аини пайтда қишлоқ аҳолиси турмуш фаровонлигининг ошиши, инфратузилманинг кенгайтирилишига хизмат қиладиган омиллардан бири бўлиб қолди. Қишлоқ ҳўжалигида ишлаб чиқариш самарадорлиги даражаси кўп жиҳатдан тармоқдаги мавжуд иқтисодий ресурслардан самарали ва тежамли фойдаланиш билан боғлиқ бўлиб ишчи кучидан фойдаланиш даражаси ҳам ўз ўрнига эга эди.

Қишлоқни янгилаш ва қайта қуриш чора – тадбирлари тизимида ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфраструктурани жадал ривожлантириш жуда катта аҳамиятга эга, – дейди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов. Бу ҳозирги аграр сиёсатнинг ғоят муҳим устувор йўналишларидан биридир. Коммунал ва муҳандислик тизимларининг кенг тармоғини яратсак, қишлоқда яшовчиларнинг ижтимоий ҳаётини тубдан яхшиласаккина бутун қишлоқ ҳўжалигини сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш, унга индустриал тус бериш мумкин бўлади¹.

Дастлабки йиллардан қишлоқ ҳўжалигида банд бўлган ишчи кучи ресурсларини ўзини ихтисослиги, малакаси ва сифати бўйича мавжуд иш ўринлари билан таъминлаш, ортиқча ишчи кучи ресурсларини қишлоқда қайта ишлаш саноати, аҳолига маиший хизмат кўрсатиш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилма корхоналарини барпо этиш орқали банд қилиш муҳим аҳамият касб этар эди. Мустақилликка эришилган дастлабки йилларда бугунги кунда қишлоқ аҳолисини иш билан таъминлаш асосий муаммолардан бири бўлиб, аҳолининг бандлик муассасаларига мурожат қилмаслиги, яхши иш топиш имкониятининг чекланганлиги, ишсизлик бўйича нафақа паст даражада эди. Масалан, Қашқадарё вилоятида қишлоқ жойларида яшайдиган ва бандлик хизмати органларида иш қидирувчи сифатида бир йилдан ортиқ ҳисобда турган ишсизлар улуши 1998 йилги 14,9 фоиздан 2008 йилда 18,7 фоизга ошган⁷. Юқоридаги муаммолар билан бир қаторда аҳолини четга иш қидириб кетиш ҳолатлари ҳам қишлоқ ҳўжалигида ўзига хос бўлган муаммолардан бирига айланди. Ўзбекистоннинг жанубий районлари республика салоҳиятини кўтариш имкониятига эга бўлсада, фақат Сурхондарё минтақасидаги мавжуд 3486 та фермер ҳўжаликларига 251.201 гектар майдон тақсимлаб берилган бўл-сада¹, чет мамлакатларга ишлашга кетиш муаммоси долазрб бўлиб қолди ва бунинг натижасида Ўзбекистоннинг жанубий минтақаларида қишлоқ ҳўжалиги ривожини ишчи кучига бўлган эҳтиёжни сезиларли даражада оширди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 6 апрелдаги «Аҳоли бандлигини ошириш ҳамда меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш органлари фаолиятини такомиллаштириш чора – тадбирлари тўғри-сида»ги Фармонини бажариш юзасидан Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 24 майдаги «Ишга жойлашишга муҳтож меҳнат билан банд бўлмаган аҳо-лини ҳисобга олиш методикасини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарорида қишлоқларда ишсизликнинг олдини олиш чора – тадбирларини ҳам белгилаб берди². Шунингдек, жаҳон иқтисодий кризиси вақтида аҳолини ижтимоий ҳимоя остига олиш давлат сиёсати даражасидаги масалага айлан-ган вақтда бу Ўзбекистон Президенти И.Каримовнинг 2009-2012 йилларга мўлжалланган Инқирозга қарши чоралар дастурида ижтимоий инфратузилма ва янги иш ўринларини яратишга алоҳида эътибор берилган эди. Бундай ҳаракатларга аҳоли сонини ошиб бориши ҳам сабаб бўлган эди. Масалан, Ўзбекистонда 2007 йилда жами аҳоли сони 27,1 млн. киши бўлган бўлса, 2008 йилда бу кўрсаткич 27,5 млн. кишини ташкил қилган, яъни аҳоли 400.000 нафар кишига ўсган. 2007 йилда 10735,4 минг киши иқтисодиётда банд бўлган аҳоли ҳисобланса, 2008 йилда бу кўрсаткич 11035,4 минг нафар кишини ташкил этган. 2007 йилда иш қидирувчи сифатида рўйхатдан ўтган-лар сони 557,4 минг кишини ташкил этса, 2008 йилда бу кўрсаткич 623,3 минг кишини ташкил этган, яъни 11,8 фоизга кўпайган³. Республика аҳоли-сининг асосий қисми қишлоқларда истиқомат қилишини ҳисобга олган ҳолда рўйхатдан ўтганларнинг асосий қисми қишлоқ жойларига тўғри келган.

Аини бундай вақтда аҳоли ҳуқуқини ҳимоя қилиш борасидаги тадбирлар аввало қишлоқ аҳолисига тегишли бўлиб, республика аҳолисининг ярми қишлоқларда истиқомат қилиши ва республиканинг қишлоқ ҳўжалигига ихтисослашганини ҳисобга олган ҳолда фуқороларга қулайлик яратиш давлат сиёсати даражасидаги масала бўлиб қолди. Ҳўжаликлараро, корхона ва ташкилотларда ишонч телефонлари ишга туширилди. Бундай ҳаракатлар бошланган вақтдан бошлаб биргина Қорақалпоғистон Республикасида ишонч телефонлари орқали тушган 20 та мурожатнинг 15 таси ҳал этилди. Масалан, «Ергеодезкадастр» давлат қўмитасининг дастури асосида 2009 йилнинг апрель, май ойларида Беруний ва Тўрткўл туманларида ўтказилган мониторинг натижасида кейинги 3-4 йил ичида қишлоқ ҳўжалигида фойдаланиладиган ер майдонларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш, якка тартибда уй-жой қурилиши учун ер майдонлари ажратишда ер майдонини ноқонуний бериш ҳолатлари аниқланган. Тўрткўл тумани бўйича жами 13,52 га майдонда 81 та, Беруний туманида 25,32 га майдонда 203 та қонун бузилиши ҳолатлари бўйича тузилган ҳужжатлар таъсир чораларини қўллаш, камчиликларни тугатиш мақсадида туман прокуратураларига юборилган.

Шу ўринда қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатиш тармоғини ривожлан-тириш Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Қишлоқ аҳолисини ичим-лик суви билан таъминлашни янада яхшилаш тўғрисида»ги Фармониға мувофиқ такомиллашиб борди. Фармон асосида 12,5 минг км. сув тармоғи барпо этилди. 29,5 минг км. газ қувури ётқизилди². Натижада кейинги 1991-1995 йиллар мобайнида сув қувурларининг умумий узунлиги 1,8 баравар ошди,

⁶ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3 –жилд. / Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида... - 243 бет.

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3 –жтлд. / Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида... - 225 бет.

⁷ Хомитов К. Қишлоқ меҳнат бозори – ишсизликни камайтириш омили // *Ozbekiston qishloq xojaligi* -Тошкент. №9. 2009. -31 б.

¹ Абдурахмонов С., Ахунов А., Аҳоли миграциясининг қишлоқ ҳўжалигига таъсири // *Ozbekiston qishloq xojaligi* -Тошкент. №6. 2009. - 37 б.

² Имамов Р. Аҳолини иш билан таъмирлашнинг янги шакллари баҳолаш // *Ozbekiston qishloq xojaligi* -Тошкент. №8. 2009. -31 б.

³ Мамарихомов Б., Гаипов А. Жаҳон иқтисодий инқирози шароитида қишлоқ жойларда ишсизликни бартараф этишининг асосий йўналишлари // *Ozbekiston qishloq xojaligi* -Тошкент. №8. 2009. -27 б.

¹ Аллашов Ж. Мақсадимиз намунали хизмат кўрсатиш // *Ozbekiston qishloq xojaligi* . - Тошкент. - №9. - 2009. - 8 б.

² Қишлоқ аҳолиси турмушини янада яхшилашга қаратилган ҳужжат. «Ўзистикбелстат» Давлат Қўмитаси раиси Б.Хўжаев, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг ўринбосари Ш.Абдуллаев, Соғлиқни сақлаш вазирининг биринчи ўринбосари Р.Султонов, Республика Халқ таълими вазирининг биринчи ўринбосари И.Саиджонов Билан қилинган суҳбатдан. Суҳбатни Тошнв Н, Юсупов Ғ, Ш.Каримов, Г.Йўлдошевлар ёзиб олган. // Халқ сўзи. 1996, 4 июнь.

аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлаш 55 фоиздан 64 фоизга кўпайди. Респуб-лика бўйича аҳолини газ билан таъминлаш қишлоқларда 19,3 фоиздан 53,6 фоизга ошди¹. Масалан, аҳолини ичимлик суви билан таъминлаш борасида Қоровулбозор туманидан 100 фоизни, Ангор, Зарбдор, Нишон, Мингбулоқ, Тойлоқ, Боёвут, Қўнғирот, Қибрай, Олтиариқ туманларида 85-95 фоизни ташкил этди².

Қишлоқларда соғлиқни сақлаш борасида ҳам бир қатор ишларни бажариш тақозо этилар эди. Бу Фармон қабул қилингунга қадар Ўзбекистонда 6.500 та фельдшер – акушерлик пункти, 450 та қишлоқ участка шифохонаси, 1.400 та қишлоқ врачлик амбулаторияси мавжуд бўлиб, уларнинг аксарият қисмида етарли шарт – шароит яратилмаган эди. Қишлоқларда аксарият врачлик пунктлари ХХ асрнинг 60 – йилларда, ундан кейинги даврларда қурилган бўлиб, у хусусда Соғлиқни сақлаш вазирлигига ҳам бир неча маротаба маълумотлар келиб тушган эди. Бу биноларни барчасини таъмирлаш, қайта қуриш талаб этилар эди. Шу мақсадда Фармон қабул қилингандан сўнг биргина 1996 йил учун 1 миллиард 100 миллион сўм давлат ғазнасидан сарфланадиган бўлди³. Натижада 2000 йилга келиб қишлоқларда 1281 та қишлоқ врачлик пунктлари ишга туширилди. Улардан 605 таси махсус ишлаб чиқарилган лойиҳа бўйича қурилиб, зарур тиббий жиҳозлар билан таъминланди⁴. Ўзбекистонда аграр соҳада амалга оширилган ислохотларнинг биринчи босқичида (1991-2000 йй) хусусийлаштириш мазмуни давлат хўжаликларини жамоа хўжаликларига айлантириш, жамоа хўжаликларида жамоа аъзолари иқтисодий фаоллиги ва бошқарувда иштирокини таъминлаш, ички хўжалик ижара пудрати ва оила пудратини йўлга қўйиш, энг муҳим қишлоқ хўжалик маҳсулотларига давлат буюртмасини қисқартира бориш ва баъзилари бўйича бекор қилиш, шартномавий ва эркин нархларни қўллаш, фермер хўжалик-лари тараққиётига шароит яратувчи, унга моддий ресурслар етказиб берувчи ва маҳсулотларини сотиш ва қайта ишлашга кўмаклашувчи инфратузилма объектларини барпо этиш каби тадбирларни ўз ичига олган эди. Шунингдек, ўтган йиллар мобийнида бозор механизми тизимида мақсадли дастурлар асосида кредитлар, солиқлар ва молиявий қуйилмалар ёрдамида қишлоқ ҳаётини тартибга солиш ва ривожлантиришга алоҳида эътибор берилди. Ислохотларнинг дастлабки босқичида қишлоқ хўжалигида бозор инфраструктурасини шакллантиришда эришилган ютуқлар қаторида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин. Биринчидан, 1996 йилда “Қишлоқни социал қайта қуриш, қишлоқ аҳолиси турмуш шароитларини яхшилаш дастури” қабул қилинди. Иккинчидан, бозор муносабатлари талаблари асосида ишлашга қодир кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашнинг янги шакллари ва усулларига ўтилди. Учунчидан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш мақсадида замонавий ускуналар билан таъминловчи йирик тармоқлар вужудга келтирилди ва ривожлантирилди. Тўртинчидан, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш ва ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи кичик ва ўрта корхоналар барпо этилди. Бешинчидан, жамоа хўжаликларини турли ёрдамчи бўлимлари ва корхоналари хусусий мулк эгаларига сотилди. Олтинчидан, кичик ва ўрта бизнеснинг ривожланиши билан қишлоқ аҳолиси иш билан таъминланди. 2009 йилнинг “Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили” деб эълон қилиниши ҳам қишлоқ инфратузилмасини ривожлантириш борасида амалга оширилган тадбирларнинг тўлақонли бажарилишида муҳим аҳамият касб этди. Алоҳида эътибор қаратиш лозим бўлган навбатдаги энг муҳим устувор вазифа, – дейди Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов, – қишлоқда турмуш даражасини юксалтиришга, қишлоқларимиз қиёфасини ўзгартиришга қаратилган узоқ муддатли ва бир – бири билан чамбарчас боғлиқ кенг кўламли чора – тадбирларни амалга ошириш, ижтимоий соҳа ва ишлаб чиқариш инфратузилмасини ривожлантиришни жадаллаштириш, мулкдорнинг, тадбиркорлик ва кичик бизнеснинг мақоми, ўрни ва аҳамиятини тубдан қайта кўриб чиқиш, фермер хўжаликлари ривожини ҳар томонлама қўллаб-қувватлашдан иборатдир¹. Қишлоқда бозор инфраструктурасини шаллантиришда эришилган катта ютуқлар билан бирга ислохотларнинг иккинчи босқичида ҳам ҳамон ўз ечимини кутиб турган муаммолар бор. Ана шундай муаммолар қаторида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини саралаш, тайёрлаш, қайта ишлаш ва сақлаб бериш хизмати, аграр соҳада бухгалтерия ҳисоби, молиявий таҳлил, аудит хизмати, маркетинг хизматидаги ишлар ҳали замон талаблари даражасида эмаслигини айтиб ўтиш мумкин. Қишлоқ хўжалигини ислох қилиш бўйича аниқ мақсадга қаратилган амалий чоралар натижаси ўлароқ, қишлоқ хўжалигида меҳнат эркинлиги, хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг мустақиллиги, қишлоқда янги иш жойлар яратиш, деҳқон ва фермер хўжаликларини замонавий техника ва технология билан таъминлаш, модернизациялаш, аграр соҳага хорижий инвестицияларни жалб қилиш, қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлаш саноатини яратиш, фермер ва деҳқон хўжаликларига хизмат кўрсатишнинг янгича тизимини шакллантиришга эришилди

Б. Турсунов, С. Болтаев
(Ташкент, Ўзбекистон)

УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОГЛАСОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БАНКОВ НА ФИНАНСОВОМ РЫНКЕ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Наблюдая за результатами экономических реформ и программы экономического развития стран мира, можно стать свидетелями того, что основа экономических достижений, безусловно, непосредственно связана с деятельностью банков. Можно положительно оценить достигнутые успехи в реформировании и либерализации банковской системы, организации деятельности местных банков, соответствующей требованиям международной банковской системы и дальнейшего усовершенствование их деятельности в результате осуществления мер, в соответствии с программой, разработанной в рамках банковско-финансовой системы на основе выбранной своеобразной модели экономического развития страны. Руководитель страны И.А.Каримов подробно остановился

¹ Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. 6- жилд. / Қишлоқ хўжалиги тараққиёти – тўкин ҳаёт манбаи. – Тошкент. Ўзбекистон, 1998. – 427 бет.

² Эргашев И. Қишлоқ сиёсий-ижтимоий жараёнлар тизимида. Тошкент: Шарқ, 1998. -75 б.

³ Қишлоқ аҳолиси турмушини янада яхшилашга қаратилган ҳужжат. “Ўзистикболстат” Давлат Қўмитаси раиси Б.Хўжаев, Ўзбекистон Республикаси Молия вазири ўринбосари Ш.Абдуллаев, Соғлиқни сақлаш вазирининг биринчи ўринбосари Р.Султонов, Республика Халқ таълими вазирининг биринчи ўринбосари И.Саиджонов Билан қилинган суҳбатдан. Суҳбатни Тошнв Н, Юсупов Ғ, Ш.Каримов, Ғ.Йўлдошевлар ёзиб олган. // Халқ сўзи. 1996, 4 июнь.

⁴ Сафаров М., Л.Кучаренко. Буюк келажакни соғлом авлод қуради // Халқ сўзи 2000, 18апрель.

¹ Каримов И.А. Ватанимизнинг босқичма – босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиздир. 17 – жилд. / Мамлакатимизни модернизация қилиш ва янгиланиши изчил давом эттириш – давр талаби. – Тошкент. Ўзбекистон, 2009. - 178-179 бетлар.

на этом в своём докладе на заседании Кабинета Министров, посвящённом итогам социально-экономического развития страны в 2014 году и наиболее важным направлениям экономической программы, намеченным на 2015 год, и указал: «За последние годы такие ведущие рейтинговые агентства, как «Мудис», «Стандарт энд Пурс» «Фитч Рейтингс», оценивают деятельность банковской системы Узбекистана как «устойчивое». Надо особенно подчеркнуть, что если в 2011 году 13 банков страны удостоились высоких рейтинговых оценок, то на сегодняшний день все 26 банков республики удостоились такой оценки»⁸.

Не будет ошибочным, если оценивать эти положительные результаты как результат завоевания высокого доверия населения благодаря вниманию, уделённому развитию деятельности банков.

В результате организованных мер среди населения по повышению доверия к деятельности банков повысился уровень пользования услугами банковских учреждений, расширился объём банковских операций. Наряду с этим количественно мини-банков и специальных систем предлагающих различные банковские операции, возросло по сравнению с периодом независимости в 2 раза и этот показатель составил 4 244 по итогам 2014 года.

Темпы изменения динамики кредитных вложений банков также имеет положительную тенденцию. Только в период 2012 – 2014 годов этот показатель возрос на 59 процентов. Можно увидеть, что уровень относительного роста за эти годы достигло в среднем 20 процентов.

Благодаря вниманию, уделённому формированию класса собственников на основе ускоренного развития частного предпринимательства и малого бизнеса, расширились комплексные партнёрские взаимосвязи между банком и производственными субъектами. В результате усовершенствования деятельности банков в соответствии с существующими условиями, созданы благоприятные условия для привлечения кредитных ресурсов и иностранных инвестиций для субъектов малого и частного предпринимательства. В создании таких удобных условий имеют большое значение ряд нормативных актов, как: Указ Президента Республики Узбекистан ПФ-1987 от 9 апреля 1998 года «О мерах по дальнейшему стимулированию развития частного предпринимательства, малого и среднего бизнеса», Указ Президента Республики Узбекистан ПФ-4058 от 28 ноября 2008 года «О Программе мер по поддержке предприятий реального сектора экономики, обеспечению их стабильной работы и увеличению экспортного потенциала», Решение Президента Республики Узбекистан ПК-1047 от 26 января 2009 года «О дополнительных мерах по расширению производства продовольственных товаров и насыщению внутреннего рынка» и другие. За короткий срок эти реформы дали положительный результат. Например, в 2012 – 2014 годах доля кредитов, выделенных малому бизнесу и частному предпринимательству, в среднем возрос на 59 процентов. Годовой средний рост микрокредитов составил почти 18 процентов.

По вышеприведенным фактам отчётливо видно, что повышение эффективности экономических реформ, обеспечение ускорения процесса модернизации в сферах и отраслях экономики посредством поощрения производственного потенциала тесно связано с деятельностью банковской системы. В таких условиях регулирование деятельности банков на финансовом рынке и повышение уровня капитализации фондового рынка, активности участников, в том числе иностранных инвесторов, является одной из сложных проблем. Эффективное решение таких проблем требует обеспечения на финансовом рынке конкурентоспособности и безопасности банков, устойчивости и ликвидности, уровня привлекательности и не рискованности.

В период, когда взаимоотношения, связанные с модернизацией экономики в странах мира, с формированием инновационной экономики приобрели ускоренные темпы, повышается внимание к отношениям, связанным с согласованием деятельности банков в финансовой системе. Особенно при выходе из финансово-экономического кризиса, преодоления отрицательного его влияния, наряду с осуществлением экономической деятельности, опираясь на банковскую деятельность, повышается роль банковской деятельности на этапе модернизации экономики. При этом, безусловно, важное значение имеет формирование системы, объединяющей участников финансового рынка посредством банковской деятельности, системы, согласующей национальный финансовый рынок. Опыт развитых государств показывает, что одним из направлений реформирования согласования со стороны государства финансовой системы – это создание макрорегулятора финансового рынка.

Система макрорегулирования в банковской деятельности широко применяется в странах Юго-Восточной Азии. Осуществление данной системы в основном наблюдается после 1997 года. Не будет ошибкой, если объяснить это тем, что основной причиной этого послужил кризис, наблюдавшийся в эти годы.

При формировании в банковской деятельности Узбекистана системы макрорегулирования и усовершенствовании поддержки текущей деятельности целесообразно обратить внимание на:

- при регулировании деятельности банков на финансовом рынке страны использование принципов и моделей регулирования финансового рынка, позволяющих достичь положительных результатов на практике;
- анализируя мировой опыт согласования регулирования деятельности банков на финансовом рынке дальнейшее усовершенствование регулирования деятельности банков на национальном финансовом рынке;
- использование макрорегуляторов в банковской деятельности в мировой практике, ознакомление с прогнозами осуществления системы макрорегулирования в согласовании финансового рынка;
- при регулировании деятельности банков Узбекистана на финансовом рынке дальнейшее повышение их прозрачности и другое.

Результаты реформ по согласованию государственных программ по усовершенствованию согласованности деятельности банков на финансовом рынке безусловно служат обеспечению продолжительности эффективных достижений в будущем.

Литература:

1. Доклад Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова на заседании Кабинета Министров, посвящённом итогам социально-экономического развития страны в 2014 году и наиболее важным направлениям экономической программы, намеченным на 2015 год
2. Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по либерализации условий и обеспечению гарантий вкладов населения в коммерческие банки» №3968 от 20.02.2008 г.
3. Постановление Президента Республики Узбекистан ПП-726 от 7 ноября 2007 года «О мерах по дальнейшему развитию банковской системы и вовлечению свободных денежных средств в банковский оборот».

⁸ Доклад Президента Республики Узбекистан И.А.Каримова на заседании Кабинета Министров, посвящённом итогам социально-экономического развития страны в 2014 году и наиболее важным направлениям экономической программы, намеченным на 2015 год

4. Данные Центрального Банка Республики Узбекистан о текущей ситуации в денежно-кредитной сфере в 2014 году и основные направления монетарной политики в 2015 году.
5. Каримов И.А. Банковская система, денежное обращение, кредит инвестиции и о финансовой стабильности. Т.: Узбекистан, 2005.
6. Каримов И.А. Мировой финансово-экономический кризис, пути и меры по его преодолению в условиях Узбекистана. Т: Узбекистан, 2009. – С. 56.

Г. Умарова
(Ташкент, Узбекистан)

РАЗВИТИЯ СТРАХОВОГО РЫНКА УЗБЕКИСТАНА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

В современном мире страхование является важнейшей предпосылкой стабильной и безопасной жизнедеятельности каждого отдельного человека, семьи, общества в целом. Оно стало одним из основных источников долгосрочных финансовых ресурсов экономически развитых государств.

Осознание роли страхования становится все более очевидным и для Узбекистана, последовательно идущей по пути формирования эффективных рыночных отношений.

В настоящее время в нашей стране в основном сложился страховой рынок, включающий большое количество профессионально работающих страховых и перестраховочных компаний (обществ), в том числе иностранных и с участием иностранного капитала. Внедряются виды страховых услуг, соответствующие международным стандартам и учитывающие потребности отечественных страхователей. Формируется инфраструктура страхового рынка, представленная брокерскими, сюрвейерскими, экспертно-консультативными фирмами, страховыми пулами, союзами, ассоциациями и другими структурами.

Проведенное исследование рынка страховых услуг в Узбекистане показало, что сфера страхования в стране развивается достаточно быстро. Растут все показатели деятельности страховых компаний: объемы собранных премий, произведенных выплат и принятых на страхование обязательств. Растет число профессиональных участников страхового рынка: страховых организаций, страховых брокеров, компаний-ассистанс.

Низкий спрос на страховые услуги означает не отсутствие у населения и бизнеса осознания необходимости самозащиты от рисков и выделения для этого необходимых средств, а более низкую конкурентоспособность страховых продуктов по сравнению с другими способами резервирования средств на случай наступления неблагоприятных событий или событий, способных повлечь за собой значительные расходы: вложения в недвижимость, иностранную валюту, на банковские депозиты и просто накоплением наличных денег.

Низкая конкурентоспособность страховых продуктов связана и с тем, что в ряде случаев страховое возмещение не способно компенсировать расходы, связанные с возникновением страхового случая, а также с неуверенностью страхователей в том, что страховое возмещение будет выплачено в сроки и в объемах, предусмотренных страховым договором.

В 2008 году введено в действие «Положение о единых требованиях и стандартах предоставления страховых услуг для сферы бизнеса». Это первый опыт стандартизации массовых страховых услуг. В ряде случаев в страховании стандартизация может оказаться более продуктивной, чем выработка «типовых правил» и «методических указаний» по причине юридической обязательности выполнения стандартов. Имеется необходимость в выработке таких же стандартов для страхования автотранспорта, грузов и сельскохозяйственных рисков, с дальнейшим охватом системой стандартизации других видов массового страхования. Введение стандартов не снижает значения разрабатываемых Государственной инспекцией по страховому надзору при Министерстве финансов Республики Узбекистан методических указаний и типовых правил, как инструмента методической помощи страховым компаниям.

Одной из основных тенденций рынка страхования в настоящее время является расширение сферы действия обязательного страхования. У этой тенденции имеются две основные опасности увеличения видов обязательного страхования (эта тенденция прослеживается в последние годы). Первая – рост транзакционных издержек бизнеса, что идет в разрез с курсом правительства на улучшение бизнес-климата и снижение налогового бремени на предпринимательский сектор. Вторая – вытеснение обязательным страхованием действительно добровольного страхования, что будет иметь негативные долгосрочные последствия для рынка страхования и экономики в целом. Не случайно в зарубежных странах, при достаточно широком арсенале действия обязательных видов страхования, оно вводилось постепенно и осторожно. В теории и практике выработаны правила, что обязательное страхование вводится тогда, когда в результате страхового случая ущерб наносится не страхователю, а третьим лицам. Это прежде всего страхование ответственности, а также страхование строений от огня. Те сферы, где риск несет только потенциальный страхователь, обычно не охватываются системой обязательного страхования.

В условиях, когда Закон «Об обязательном страховании гражданской ответственности владельцев транспортных средств»⁹ действует менее пяти лет, вводить новые виды обязательного страхования нецелесообразно. На примере действия этого закона необходимо изучить все положительные и отрицательные воздействия на страховщиков и страхователей и на этой основе создать национальную модель обязательного страхования.

В Узбекистане сложившаяся система «обусловленного» страхования (страхования, обязательного в силу договора) отрицательно влияет на конкуренцию на страховом рынке и ограничивает для страхователя возможность выбора страховой компании. Наиболее ярко это проявляется при получении предпринимателями кредитов. В целях устранения негативных последствий «аффилированности» банков и страховых компаний следует ввести институт аккредитации страховых компаний при банках. Правила такой аккредитации должны быть понятными и «прозрачными», а списки аккредитованных при банке страховых компаний должны быть открытой информацией для потенциальных заемщиков. Более интенсивной конкуренции между страховыми компаниями могло бы

⁹ Закон Республики Узбекистан «Об обязательном страховании гражданской ответственности владельцев транспортных средств», 21 апреля 2008 года

способствовать разрешению коммерческим банкам продавать в своих розничных отделах страховые продукты любых компаний.

При «обусловленном» страховании, страхователь и носитель страхового интереса (выгодоприобретатель) зачастую – разные лица. Однако, в ряде случаев, когда заключением страхового договора обуславливается получение лицензии на определенный вид деятельности или регистрация экспортного контракта, становится непонятными, в чем заключается страховой интерес государственных агентств. Заключение страховых договоров для получения государственных услуг должно быть запрещено нормативными актами.

Важным условием повышения уровня доверия на страховом рынке должно стать расширение доступа к информации. В нем нуждаются как потребители страховых услуг, так и сами страховщики. Страховые компании должны, как и другие финансовые учреждения, публиковать финансовые отчеты. Необходимо усовершенствовать систему публикуемой статистики, сделать доступными для общественности обобщенные статистические данные о деятельности страховых компаний, включая их разбивку на бизнес и население, а разбивку бизнеса – по масштабам деятельности (хотя бы выделение малого бизнеса и по отраслям экономики). Самим страховщикам должна быть доступна государственная и ведомственная статистика, необходимая для оценки риска и вероятной убыточности различных страховых продуктов (число ДТП, заболеваемость, смертность от различных причин и т.д.).

Необходимо разработать механизмы обязательного страхования ответственности аудиторов, таможенных брокеров, ответственности по договору и создать единую систему страхового законодательства. Сегодня страхование профессиональной ответственности не имеет достаточного нормативно-правового обеспечения. В то же время страхование профессиональной ответственности – наиболее перспективное «поле» для расширения системы обязательного страхования.

В интересах потребителей необходима замена обязательного страхования пассажиров на обязательное страхование ответственности перевозчиков. Данная замена способна стимулировать работу транспортных предприятий в направлении повышения степени безопасности и качества предоставляемых услуг.

Некоторые статьи Закона «О страховой деятельности»¹⁰ требуют конкретизации. Например, каковы особенности недопущения монополистической деятельности на страховом рынке (статья 24), какую информацию вправе получать страховщики, страхователи и другие участники рынка (статья 25).

Какими бы качественными не были услуги страховых компаний, в обществе и экономике, всегда есть потребность во взаимном страховании. Сильнее всего эта потребность там, где имеется большое число однородных мелких субъектов, велики средние операционные расходы и вероятность возникновения страховых случаев. Для того, чтобы обеспечить такие сообщества страховыми услугами, необходимо развивать общества взаимного страхования, нормативно-правовую базу для которых нужно разработать. Пример аграрного сектора, где фактически существует монополия на страховом рынке, хорошая иллюстрация того, что взаимное страхование не помешает. Соответственно, необходимо создать правовую базу для взаимного (кооперативного) страхования.

Представляется, что для повышения эффективности обществ взаимного страхования (ОВС) и обеспечения их выживаемости должны быть правильно выбраны границы экономической целесообразности их деятельности. Возможно, деятельность ОВС целесообразно сконцентрировать на страховании небольших рисков, а большие риски передавать в страховые компании (по аналогии с операционными задачами кредитных союзов, которые выдают небольшие по сравнению с банками суммы кредитов своим членам).

В этой связи очень важно законодательно детально урегулировать положения о правах и обязанностях членов ОВС, статусе ОВС как некоммерческой страховой организации, о функциях и полномочиях органов управления и контроля, а также вопросы перестрахования и налогообложения во взаимной страховой деятельности. Последнее весьма важно, так как страхователи объединяют собственные средства, прошедшие налогообложение, для осуществления собственной же страховой защиты и при этом не преследуют цели извлечения прибыли от страховой деятельности. Следовательно, оборот таких средств не должен подвергаться налогообложению.

Нодира Хасанхонова
(Ташкент, Узбекистан)

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ОБЩЕСТВА

Современное общество в своём развитии переходит с одного этапа на другой, на более высокий уровень развития, чем был до этого. Все эти этапы происходят через изменения в экономике, политике и конечно через общественную жизнь. До сих пор считалось, что каждая наука должна развиваться отдельно, но опыт показал, что науки должны совмещать и дополнять друг друга. На этих этапах своё развитие также подкладывает и экономическое мышление. Как оно проявляется в обществе? На этот вопрос мы можем ответить так, в первую очередь экономическое мышление это тот фактор, от которого зависит от или иное общество. Общество опирается на потребности населения. Потребности берут своё отражение по экономическим мышлениям по поводу той или иной цели группы людей. Оно проявляется не только в первичных потребностях, но также во вторичных потребностях жизненно важных экономических ресурсах, которыми мы пользуемся в домашних условиях, для создания комфорта в своей жизни. В недавнем прошлом сотовый телефон был роскошью для обычного человека, а сейчас оно составляет основную часть нашей жизни.

Во – вторых, оно проявляется в социальной жизни общества. Социальная жизнь тесно связано с государством, с его политической постройкой экономики, уровнем дохода населения и социальной защитой общества.

Чтобы понять сущность выражения экономическое мышление, мы обратимся к его истории. Развитие экономического мышления мы можем разделить на несколько этапов.

Первый этап представляет собой отношение хозяйствующего субъекта к вещи. На этом уровне отношения человека к вещи определяется чисто субъективными желаниями. Экономическое мышление на этом этапе исследует законы поведения хозяйствующего субъекта в экономической системе производства, распределения, обмена и потребления благ и услуг.

¹⁰ Закон Республики Узбекистан «О страховой деятельности», 28 мая 2002 года

Второй этап развития экономического мышления, это, прежде всего раскрытие связей между различными отраслями, отдельными предприятиями, выяснение того, как распределяются ресурсы (трудовые, материальные, финансовые, интеллектуальные), расходуемые на производство множества товаров и услуг. Этот этап отличается наличием всех видов ресурсов и пропорционального их распределения. На втором уровне экономического мышления, таким образом, раскрываются законы функционирования экономической системы в целом. Это, приблизительно говоря, уровень микроэкономики. На этом этапе получили своё развитие, такие как экономические школы как меркантилизм, физиократизм.

Первый и вторые этапы экономического мышления нашли своё отражение в современной «экономике».

Мышление на этих двух уровнях является рассудочным, так как оперирует одновременно всеми составляющими понятиями «экономическая система». Оно владеет функциональными понятиями всех составляющих, т.е. имеет о них определённое представление, не переходя на свою высшую стадию – стадию разума. Чтобы перейти на эту стадию, необходимо мыслить каждое из составляющих понятий общего понятия «экономическая система» последовательно, исторически, т.е. в его возникновении, становлении, развитии и исчезновении. Все это и обеспечивается третьим и четвёртым этапами экономического мышления.

Третий этап на этом этапе хозяйствующие субъекты воспроизводят в своём сознании законы развития систем экономических отношений в сфере производства, распределения, обмена и потребления, материальных благ и услуг. Это, собственно, область политической экономии.

На каждом из этих трех этапов мышления любое экономическое отношение получает соответствующие определение. Так, например, капитал на первом уровне выступает как явление, побуждающее хозяйствующего субъекта к сбережению и инвестированию денег. На втором уровне капитал выступает уже как средство производства, используемое для получения дохода. На третьем уровне капитал – это стоимость, которая производит прибавочную стоимость, или самовозрастающая стоимость. Таким образом, каждое экономическое отношение, выступая в области теоретической экономики в виде экономической категории или экономического закона, получает на каждом из трёх уровней мышления соответствующие определение.

Наконец на четвёртом этапе в экономическом мышлении воспроизводятся законы макроэкономического прогнозирования и планирования развития системы экономических отношений, законы перехода от сущности данного порядка к сущности более высокого порядка.

В экономических словарях экономическое мышление это взгляды и представления, порождённые практическим опытом людей, их участием в экономической деятельности, связями, в которые они вступают в повседневной жизни. Через это понятие мы можем сказать, что экономическое мышление своё теоретическое основы отражает не только в экономике, но также и в социологии, психологии.

В социологическом словаре экономическое мышление описывается как взгляды и представления, порождённые практическим опытом людей, их участием в экономической деятельности, отношениями, в которые они вступают в повседневной жизни.¹¹

В психологии экономическое мышление¹² – это форма проявления экономического сознания в конкретной общественной ситуации; процесс анализа, оценки экономической ситуации и принятие экономических решений; экономическое мышление – процесс приобретения и выражения взглядов, представлений, способов подхода к оценке явлений и к принятию решений, которыми люди непосредственно руководствуются в своей хозяйственной деятельности.

Экономическое поведение – это действие, вызванное экономическими ситуациями. Побудительную и регулятивную функцию экономического поведения выполняют, прежде всего, экономические мотивы, интересы, нормы и ценности. К экономическим мотивам относятся все мотивы, имеющие экономическую направленность. Это образ, способ, характер экономических действий граждан, работников, руководителей, производственных коллективов в тех или иных складывающихся условиях экономической деятельности, жизни.

Экономическое восприятие – это восприятие обществом социально-экономических изменений, реформ и проектов, с точки зрения психологической природы человека. Экономическое восприятие общества во многом зависит от политики государства. Для глубокого понятия экономического мышления мы можем обратиться к его составляющим компонентам. Компонентами экономического мышления выступают такие понятия как:

- *альтернативность*, оно проявляется в том, что нужна необходимость выбора одной из двух или более исключающих друг друга возможностей, которые проявляются в экономических ситуациях;

- *гибкость*, это мобильность, приспособляемость организаций и лиц, занимающихся экономической деятельностью, к перемене условий; умение, способность быстро изменить способ действий экономического субъекта. Гибкость в экономике сейчас становится выше, чем стабильность;

- *способность составить точный прогноз о развитии объекта или ситуацию*. Экономическое прогнозирование есть процесс разработки экономических прогнозов, основанный на научных методах познания экономических явлений и использовании всей совокупности методов, средств и способов экономической прогностики;

- *экономичность* – одна из основных составляющих успеха хозяйственной деятельности, суть которой заключается в разумной и рациональной экономии ограниченных товаров с целью более полного удовлетворения потребностей.

- *критичность*, это система взаимосвязанных утверждений и доказательств о свойствах, составе, функции, возникновении и развитии экономического критического мышления, а также о его значении в жизни человека

- *планирование*. План представляет собой постановку точно определенной цели и предвидение конкретных, детальных событий исследуемого объекта. В нем фиксируются пути и средства развития в соответствии с поставленными задачами, обосновываются принятые управленческие решения. Его главная отличительная черта – определенность и директивность заданий. Таким образом, в плане предвидение получает наибольшую конкретность и определенность. Как и прогноз, план основывается на результатах и достижениях конкретно прикладной теории.

Экономическое мышление можно разделить на две части, это экономическое мышление человека и экономическое мышление общества.

¹¹ Социология: Энциклопедия / Сост. А.А. Грицанов, В.Л. Абушенко, Г.М. Евелькин, Г.Н. Соколова, О.В. Терещенко., 2003 г.

¹² Психология .Троцкий А.Р. Ульяновск: УлГТУ, 2011. - 194 с.

Каждый с детства что-то узнает из повседневной практики и постоянно расширяет свой кругозор. Таким способом формируется обыденное экономическое мышление человека. Поскольку оно отражает непосредственные жизненные наблюдения человека, то у него складывается твердое убеждение: то, что он увидел, и есть единственно верное представление об экономике.

Действительно, обыденное мышление способно подметить и обобщить многие существенные и типичные черты хозяйствования. Именно так возникают ориентиры, правила поведения людей в области хозяйственной деятельности. Особенностью обыденного мышления является его субъективный характер, ибо в нем проявляется индивидуальная экономическая психология. Столь узкое осознание хозяйственной действительности не способно предотвратить ошибки и заблуждения, порождаемые слабой осведомленностью человека в экономике, незнанием способов рационального, научно обоснованного хозяйствования.

Основные факторы формирования экономического мышления субъекта – многообразные формы собственности, в рамках которых субъект осуществляет свою деятельность; другие субъекты экономических отношений, с которыми данный субъект взаимодействует; разнообразие взаимодействующих субъектов (предприятия различных форм собственности, банки, инвестиционные фонды и др.); интенсивность, поливариантность и качественная специфика связей; направленность и сила этих связей и др. Чем более значительными являются факторы формирования экономического мышления, тем более глубокой становится включенность социального субъекта в экономическую практику, в результате которой компоненты экономического мышления объективируются и со временем могут быть включены в сферу экономического сознания.

Экономическое мышление общества сосуществует с научным, конституционным и традиционным строением общества. Так, для более глубокого понимания экономического мышления общества, мы обратим внимание на его составные части:

- экономические знания, теории и практики которые были накоплены за многие поколения. Научное знание экономическое мышление стремится выяснить объективную истину. То есть отразить внешний мир таким, каким он существует в действительности с научной точки зрения.

- экономические отношения и ситуации которые влияют на экономику. Здесь выделяются такие экономические объекты как рынки, банки, кредитные союзы, которые не обходятся без экономических отношений.

- технический потенциал страны. Постиндустриальное общество не обходится без техники, техника присутствует и в сервисном, и в производственной сфере.

- отношение населения к труду. Разделение труда даёт большее количество товаров и услуг. А результат этих разделений комфортабельная жизнь населения.

- отношение населения к собственности. Развитое демократическое государство в своём развитии вовлекается в разнообразные формы имущества.

- хорошая универсальная система управления. В него входят: система целей, путей развития страны и его управления, эффективная и постоянно растущая ускоренными темпами экономика, простая, понятная и принимаемая большинством населения государственная идеология и мирное, дружественное сосуществование с соседями

Современный век отличается своими взглядами на жизнь, своим экономическим мышлением на отношение, складывающимся в ситуациях нацелёнными на процесс производства, распределений, обмен и потребление. Итак, теоретически экономическое мышление общественное это экономические совокупность представлений, ассоциаций, понятий, суждений, также знаний, теории и наблюдения, механизмы саморазвития, которые выходят вследствие экономических отношений и закономерностей экономического развития.

М.Н. Ходжаева
(Ташкент, Узбекистан)

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ФИНАНСОВОГО РЫНКА

Финансовый рынок – важная составляющая часть любой экономики. Он способствует мобилизации временно свободных средств и эффективному распределению их между теми экономическими агентами, которые в них нуждаются, способствуя таким образом развитию экономики в целом.

Существует ряд проблем развития финансового рынка страны:

- на финансовый рынок большое влияние оказывают иностранные инвесторы и совершенные ими финансовые операции;

- система государственного регулирования финансовых рынков неэффективна, а это отрицательно сказывается на развитии рынка;

- каждый год растет конкуренция зарубежных банков с отечественными банками, из-за этого развитие финансового рынка происходит гораздо медленней;

В целом развитие современной экономики и финансового рынка достаточно позитивно, однако, важно отметить, что работы отечественных исследователей справедливо указывают на такие риски интеграции отечественного финансового рынка в мировую финансовую систему, как преобладание краткосрочной инвестиционной ориентации в деятельности финансового сектора.

Для того, чтобы преодолеть эти негативные тенденции, которые не способствуют созданию в нашей стране современной рыночной экономики, необходимо проводить следующее мероприятие: улучшать теоретические аспекты оценки инвестиционного процесса, который воздействует на финансовый рынок. Такое мероприятие должно осуществляться, исходя из объективного понимания финансового положения инвесторов, с использованием научных данных, практического опыта и управленческих навыков.

Чтобы привлечь иностранных инвесторов на финансовый рынок, необходимо провести следующие мероприятия:

- активнее включаться в мировые промышленные цепочки;
- выявить направления развития внешнеторговых связей и определить наиважнейших партнеров, отрасли, методы поддержки национальных экспортеров;
- незамедлительно и эффективно ввести торговые преференции для экономических союзников;
- активировать формирование интеграционных форм регионального взаимодействия;

- улучшить таможенно-тарифную политику;
- более широко применять на практике финансовую поддержку экспортеров, с помощью увеличения ресурсов фонда страхования экспортных кредитов, финансирования процентной ставки по кредитам, использования накопленных валютных резервов;
- выработать новые ниши на мировых рынках товаров и услуг.

Также необходимо предпринять стратегические решения для того, чтобы уничтожить недостатки регулирования финансовой сферы. Государство, как главный оператор финансового рынка, должно проводить мониторинг его состояния и активно способствовать его развитию.

Таким образом, чтобы улучшить развитие финансового рынка в нашей стране, необходимо совершенствовать теоретические аспекты оценки инвестиционного процесса, которые оказывают стимулирующее воздействие на финансовый рынок; совершенствовать законодательство, чтобы иностранные инвесторы не боялись делать вложения в экономику нашей страны; также необходимо принять стратегические решения для ликвидации недостатков регулирования финансовой сферы.

Финансовый рынок на данный момент развивается достаточно быстрыми темпами. Финансовый рынок – это сплав национальных и международных рынков. Несмотря на сравнительно «юный» возраст, отечественный рынок уже успел пережить много взлетов и падений. На данный момент специалисты считают, что перспективы развития финансового рынка достаточно высоки.

Эволюция финансового рынка в нашей стране имеет многообещающие направления, которые связаны и с развитием уже существующих, и с появлением новых услуг, в которых могут нуждаться и юридические, и физические лица. В некоторых случаях отечественный рынок все еще закрыт для зарубежных компаний, которые могут оказать более широкий спектр финансовых услуг на более выгодных условиях. Возможности развития финансового рынка далеко не исчерпаны, в данный момент существует много отраслей экономики, которые нуждаются в предоставлении финансовых услуг более высокого уровня. Несмотря на сравнительно большой уровень инфляции, многие исследователи высоко оценивают финансовые возможности экономики.

**Оксана Чеберяко, Євгенія Рева
(Київ, Україна)**

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ КОШТІВ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ

Державний бюджет – це надзвичайно складне соціально-економічне явище, є головною ланкою фінансової системи держави, найважливішим засобом, з допомогою якого держава здійснює розподіл і перерозподіл (ВВП). З нього фінансуються заходи загальнодержавного значення в галузі господарського, культурного будівництва, оборони держави, утримання органів державної влади і управління та інші відповідно до функціональної класифікації видатків.

Для реалізації своїх функцій держава шукає фінансові ресурси, тобто таким чином формує свої доходи. А основним джерелом доходів держави є ВВП або національне багатство, частину якого вона і використовує. Крім того, державний бюджет є найдієвішим інструментом управління економікою. Разом з тим, в Україні фактично постійною є бюджетна криза. Її подолання, очевидно, варто почати з вирішення проблеми формування державного бюджету.

Проблеми формування та використання бюджетних коштів у своїх працях досліджували такі українські та зарубіжні вчені як І.В. Алексєєв [1], В.Д. Базилевич [2], Л.О. Баластрик [2,3], О.Д. Василик [5], І.О. Луніна [9], О.О. Молдован [11], І. Х. Озеров [13], В. М. Опарін [14], В.М. Федосов [17], С.І. Юрій [18] та ін.

У минулому році державний бюджет України зазнав значних втрат податкової бази з-за недоотримання надходжень до державного бюджету зі Сходу України (окупованої території Російською федерацією) та Криму (анексованої території Російською федерацією). Тому у сучасних умовах розвитку й функціонування особливої актуальності набуває проблема побудови досконалої та ефективної системи формування дохідної та видаткової частини державного бюджету.

Через зменшення податкової бази, державний бюджет має проблеми формування бюджетних ресурсів. У зв'язку з наявністю проблем формування дохідної частини державного бюджету було впроваджено низку нових податків та зборів для розширення податкової бази: військовий податок, податок на авто, збільшення ввізного мита, оподаткування пенсій понад 3654,00 грн. на місяць, оподаткування спадщини та ін. Запровадження нових податків привело до збільшення податкового тягаря для фізичних осіб, а пенсія являє собою соціальну гарантію, яка не оподатковується в жодній державі.

До дохідної частини державного бюджету у 2014 році з урахуванням міжбюджетних трансфертів надійшло 356,9 млрд. грн., що на 17,7 млрд. грн., або на 5,2 %, більше аналогічного показника 2013 року. За 2014 рік державний бюджет недоотримав 36,3 млрд. грн., тобто державний бюджет було виконано на 94,8% від планового показника. Державний бюджет недоотримав 18 млрд. грн. через ситуацію на Сході України та економічну кризу. З-за агресії Росії на сході України країна втратила частину економіки.

Законом України «Про Державний бюджет на 2015 рік» планується отримати доходи Державного бюджету України у сумі 502,3 млрд. грн., у тому числі доходи загального фонду Державного бюджету України – у сумі 474,7 млрд. грн. та доходи спеціального фонду Державного бюджету України – у сумі 27,5 млрд. грн. [4].

За досліджуваний період (див. табл.1) в обсягах надходжень до державного бюджету спостерігалася позитивна динаміка, оскільки обсяг доходів з 2010 року поступово зростає, хоча у 2013 році мало місце скорочення обсягів доходів на 95,4 млрд. грн. Щодо структури дохідної частини державного бюджету, то можна побачити, що протягом останніх п'яти досліджуваних років найбільшу частку займали податкові надходження – в середньому це 75%, а найменшу – доходи від операцій з капіталом – 0,5%.

У загальному підсумку обсяг доходів у 2014 році зріс на 136 млрд. грн. порівняно з 2010 роком і становив 356,9 млрд. грн., відбулося це за рахунок такої ж динаміки обсягу податкових надходжень, які зросли за чотири роки на 125 млрд. грн.

Таблиця 1.

Доходи державного бюджету у 2010–2014 рр.

Показники	2010		2011		2012		2013		2014	
	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%
Податкові надходження	166,9	71,4	261,6	83,9	274,7	79,7	195,8	78,5	291,6	81,9
Податок на прибуток підприємств	39,9	17,1	54,7	17,5	55,3	16,1	42,2	16,1	39,9	11,2
Збори та плата за спеціальне використання природних ресурсів	2,9	1,3	1,9	0,6	2,3	0,7	0,9	4,0	1,6	4,6
Податок на додану вартість	86,3	36,9	130,1	41,7	138,8	40,3	93,9	37,6	189,2	53
Акцизний податок	27,6	11,8	30,1	10,6	37,2	10,8	26,8	10,8	28,1	7,8
Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції	9,1	3,9	11,8	3,8	13,19	3,8	9,9	3,9	16,8	4,7
Інші податки	0,6	0,4	2,8	0,9	3,2	0,9	1,3	1,3	16,2	4,5
Неподаткові надходження	65,1	27,8	49,1	15,6	68,3	19,8	52,9	21,2	76,3	21,4
Доходи від власності та підприємницької діяльності	29,7	12,7	17,3	5,5	32,2	9,3	23,8	9,5	37,7	10,6
Адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційної господарської діяльності	1,6	0,7	2,6	0,8	5,4	1,6	3,7	1,5	5,3	1,5
Власні надходження бюджетних установ	22,1	9,4	23,3	7,4	24,7	7,2	21,5	8,6	21,9	6,2
Інші неподаткові надходження	11,7	5,0	6,1	1,9	5,9	1,7	3,9	1,6	11,4	3,2
Доходи від операцій з капіталом	0,6	0,2	0,6	0,2	1,2	0,4	0,2	0,1	1,1	0,3
Разом доходів (без урахування міжбюджетних трансфертів)	233,9	97,3	311,8	99,3	344,7	99,6	249,5	99,5	355,3	99,8
Офіційні трансферти	6,6	2,7	2,8	0,7	1,3	0,4	1,3	0,5	1,6	0,4
ВСЬОГО ДОХОДІВ	240,6	100	383,6	100	346,1	100	250,7	100	356,9	100

Джерело: складено авторами за даними [4, 7].

Державні видатки є сукупністю фінансових відносин із приводу використання державних фондів грошових ресурсів із метою фінансування соціально-економічного розвитку держави [10, с. 6].

Видатки державного бюджету України за останні 5 років зросли на 204,3 млрд. грн., тобто з 225,8 млрд. грн. у 2010 році до 430,1 млрд. грн. у 2014 році. Видатки державного бюджету України збільшувалися з кожним роком. Дефіцит державного бюджету у 2014 році становив 78 млрд. грн. порівняно з 64 млрд. грн. у минулому році. Таким чином дефіцит державного бюджету зріс на 20,65% і склав 5,1% ВВП.

Найбільшу питому вагу у структурі видатків державного бюджету складали видатки на соціальний захист та соціальне забезпечення їх питома вага варіюється в межах 19-22,8%. Найнижчу питому вагу складали видатки на житлово-комунальне господарство – 0,1% [8]. Видатки Державного бюджету України у 2015 році плануються у сумі 537,6 млрд. грн., у тому числі видатки загального фонду Державного бюджету України – у сумі 537,6 млрд. грн. та видатки спеціального фонду Державного бюджету України – у сумі 29,3 млрд. грн. [8].

Таблиця 2.

Видатки державного бюджету за функціональною ознакою у 2010 – 2014 рр.

Види функцій	2010		2011		2012		2013		2014	
	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%
Загальнодержавні функції	34,7	11,4	39,9	12,0	44,1	11,1	34,9	12,2	50,8	11,8
Оборона	11,3	3,7	13,2	4,0	14,5	3,7	9,8	3,4	27,4	6,3
Громадський порядок, безпека та судова влада	28,6	9,4	32,4	9,7	36,5	9,2	26,9	9,5	44,6	10,3
Економічна діяльність	36,1	11,9	44,8	13,4	49,4	12,5	28,5	10	34,4	8
Охорона навколишнього природного середовища	2,3	0,8	3,1	0,9	4,1	1,0	3,1	1,1	2,6	0,6

Житлово – комунальне господарство	0,8	0,3	0,3	0,1	0,4	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Охорона здоров'я	8,8	2,9	10,2	3,1	11,4	2,9	7,8	2,8	10,4	2,4
Духовний та фізичний розвиток	5,2	1,7	3,8	1,1	5,5	1,4	3,2	1,1	4,9	1,1
Освіта	28,8	9,5	27,2	8,2	30,2	7,6	22,3	7,8	28,7	6,7
Соціальний захист та соціальне забезпечення	69,3	22,8	63,5	19,1	75,3	19,0	66,1	23,2	80,5	18,7
Разом	225,8	100	238,6	100	271,2	100	285,3	100	430,1	100

Джерело: складено авторами за даними[4, 7].

Отже, проведені дослідження вказують, що державний бюджет України як за доходами, так і за видатками має ряд проблем формування та використання бюджетних коштів. Найактуальнішою проблемою формування бюджетних коштів є збільшення податкової бази у зв'язку з втратою податкових надходжень до державного бюджету від підприємств на Сході України та в Криму. Також однією з головних проблем, щодо наповнення державного бюджету є приватизація. Приватизація в Україні проводилася в нестабільній економіці, де стара політична і господарська еліти намагалися створити штучні псевдоринкові структури, зберігаючи та зміцнюючи тим самим свою колишню владу. Застосування неконкурентних способів приватизації привело до того, що вартість приватизованих великих підприємств не відповідала їх фактичній ринковій вартості, тобто вони продавалися за безцінь, що призвело до значних збитків, щодо наповнення державного бюджету. Важливим для держави є подолання тіньової економіки, яке може бути успішним лише в умовах стабільного економічного зростання.

Аналіз результатів проведених упродовж останніх років контрольно-аналітичних заходів Рахункової палати свідчить, що багато проблем із використанням бюджетних коштів є наслідком прямих правопорушень, які повторюються із року в рік. Найбільш характерними за кількістю виявлених випадків та обсягів порушень є наступні:

- використання коштів Державного бюджету України з порушенням бюджетного законодавства;
- втрати Державного бюджету України внаслідок прийняття незаконних управлінських рішень;
- незаконне виділення коштів з резервного фонду державного бюджету;
- здійснення видатків на фінансування бюджетних установ одночасно з різних бюджетів;
- бюджетні правопорушення, пов'язані з розміщенням та виконанням державного замовлення тощо [15, с.

16].

На жаль, неефективне використання бюджетних коштів є досить поширеним явищем у бюджетному процесі. Воно негативно позначається на розвитку не тільки окремих галузей економіки, а й соціальної сфери, оскільки не будуються та не ремонтуються вчасно й у запланованих обсягах будинки, школи, дитячі садки, лікарні, дороги, мости, ще більше розпорошуються бюджетні кошти, знижується рівень соціального захисту населення, зростає кількість об'єктів незавершеного будівництва й таке інше.

Враховуючи останні події в країні, державний бюджет України у 2015 році буде змінювати структуру своїх видатків, а саме: буде зменшення видатків на соціальну сферу і збільшено видатки на оборону. Україна впродовж багатьох років скорочувала озброєння, а армія була єдиним силовим відомством, видатки на утримання якого в країні постійно зменшувалися. Видатки на оборону у 2015 році мають зрости до 3% ВВП і становити 80 млрд.грн. Тому в 2015 році заради зміцнення безпеки державний бюджет має стати «бюджетом розвитку» Збройних Сил України. Хоча якщо порівняти з обсягом видатків у мілітаризованих державах, то ця сума виглядає мізерною. Сьогодні Росія зберігає масштабні військові видатки, Євросоюз замислився над створенням спільної армії, а США закликають європейських союзників по НАТО виконати хоча б попередні домовленості про виділення на оборону 2% від ВВП. Нормою асигнувань на оборону в країнах НАТО є 2,2-2,5 % від ВВП, що є важливим показником обороноздатності держави. Наприклад, у 2010 р. він становив: у Франції – 2,3 % ВВП, Великій Британії – 2,7, Італії – 1,8, Німеччині – 1,3, США – 4,8 % (табл. 11.1), що в абсолютних цифрах у середньому дорівнює не менш ніж 15 000 дол. США на військовослужбовця на рік. У Польщі цей показник дорівнює приблизно 20 000 дол., США, у більшості інших країн НАТО – від 40 000 до 60 000, у Великій Британії – 90 000, у США – 200 000 дол.[18].

Також постає необхідність реалізації групи організаційних заходів, а саме: організація державного контролю за використанням бюджетних ресурсів; узгодженість бюджетного і податкового законодавства стосовно тих норм, які забезпечують збалансованість дохідної та видаткової частин та мінімізують кількість внесених змін до діючих законів протягом бюджетного періоду; перехід від бюджетного планування до бюджетного прогнозування на основі досвіду багатьох країн світу (ЄС, США, Австралії), що надасть можливість поставити стратегічні цілі та визначити шляхи їх досягнення.

Перелічені заходи сприятимуть оптимізації видатків державного бюджету України і дозволять розробити та впровадити виважену фінансово-бюджетну політику, в якій буде враховано досвід провідних країн світу, що в кінцевому підсумку надасть можливість сформулювати в державному бюджеті прерогативні статті видатків держави на постійній основі після здійснення відбудови економіки України із-за військової агресії Росії.

Література:

1. Алексєєв І.В. Бюджетна система: навч. посіб. / І.В. Алексєєв, Н.Б. Ярошевич, А. М. Чушак – Голобородько – К.: Хай-Тек Прес, 2008. – 376с.
2. Базилевич В.Д. Державні фінанси/ В. Д. Базилевич, Л. О. Баластрик. – К.: Атіка, 2002. – 368 с.
3. Баластрик Л.О. Механізм реалізації соціальних функцій держави: інституційний аспект / Л.О. Баластрик // Фінанси України. – 2013. – № 5 (210). – С. 90 – 100.
4. Бюджетний моніторинг. Аналіз виконання бюджету за 2013 рік. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ibser.org.ua>
5. Василюк О.Д. Бюджетна система України: підручник / О.Д. Василюк, К.В. Павлюк. – К.: ЦУЛ, 2002. – 544 с.
6. Гасанов, С. С. Досвід ЄС з антикризового управління державними фінансами та його використання в Україні / С.С. Гасанов, В. П. Кудряшов, Р. Л. Балакін // Фінанси України: наук.-теорет. та інформ.-практ. журн. – 2014. – №7. – С. 17-30.

7. Закон України « Про Державний бюджет України на 2014 рік». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua / laws/ show/ 4282-vi>.
8. Закон України «Про Державний бюджет України на 2015 рік». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua / laws/ show/ 4282-vi>.
9. Луніна І.О. Ризики державних фінансів України та шляхи їх мінімізації / І.О. Луніна // Фінанси України. – 2012. – № 2 (195). – С. 4 – 15.
10. Лютий І.О. Бюджетна політика і стабільність соціально-економічного розвитку України/ І.О. Лютий, Л.М. Демиденко, Ю.Л. Субботович // Фінанси України.-2006. – №10. – С.3-12.
11. Молдован О.О. Новий етап реформи системи державних фінансів України: ключові пріоритети та завдання/ О.О. Молдован // Фінанси України. – 2014. – №8. – С. 57-69.
12. Нитти Ф. Основные начала финансовой науки: навч. посіб. / Ф. Нитти. –М.: М. и С., 1904. – 614 с.
13. Озеров І.Х. Основы финансовой науки: навч. посіб. / І.Х.Озеров. –М.: ЮрИнфоР-Пресс, 2008. – 624 с.
14. Опарін В.М. Бюджетна система: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисц. / В.М. Опарін, В.І. Малько, С.І. Кондратюк, Г.Б. Коломієць. – 2-ге вид. – К.: КНТЕУ, 2005. – 347 с.
15. Радіонов Ю. Д. Прозорість бюджетної системи – гарантія її ефективності / Ю. Д. Радіонов// Інвестиції: практика та досвід. – 2013. – № 14. – С. 14 – 21.
16. Сідельникова Л. П.Розбудова бюджетних ресурсів у контексті еволюції державотворення/ Л. П. Сідельникова // Фінанси України. – 2014. – №8. – С. 70-84.
17. Фінанси: підручник / С.І. Юрій, В.М. Федосов, Л.М. Алексеєнко, В.Г. Дем'янишин та ін. – К.: Знання, 2012. – 687 с.
18. Юрій С.І. Бюджетна система України / С.І. Юрій, Й.М. Бескид. – К.: НІОС, 2011. – 400 с.

Г.А. Шпиталенко
(Житомир, Україна)

ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ СЕЛА: ІСТОРИЧНИЙ ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

В умовах інтеграції України в міжнародні економічні спільноти проблема збереження і розвитку трудового потенціалу села є особливо актуальною. За сучасних урбанізаційних процесів та посилення проблеми забезпечення населення харчовими продуктами в умовах постійного зменшення кількості їх виробників сільськогосподарському потенціалу України належить особливо важлива роль. Адже на території України зосереджена чверть всіх запасів чорнозему на Землі. Україна є одним із найпотужніших виробників зерна, цукрового буряка, входить до сімки найпотужніших у світі виробників рослинної олії, свинини, цукру та картоплі. [10] За оцінкою FAO (Food and Agriculture Organization) – Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН – при забезпеченні мінімальних продовольчих потреб ООН та відповідно до її норм, українські агровиробники взмозі забезпечити продовольчі потреби 200 млн. чол. Сама ж Україна оцінює свій внутрішній сільськогосподарський та продовольчий потенціал (за умови відповідної державної підтримки українських аграріїв) на рівні 500 млн.[21]

Проте сучасне українське село слід розглядати не лише як головний чинник вирішення продовольчої проблеми, а й інших аспектів життя суспільства. Адже саме українське село завжди виконувало функцію збереження культурного генофонду нації. Із зникненням села значно руйнуються основи національної самобутності тощо.

Проте протягом останніх десятиліть суттєво загострилися проблеми у сфері збереження і розвитку трудового потенціалу села. Найгострішими з них залишаються: складна демографічна ситуація, занепад соціальної сфери, побутового обслуговування селян, безробіття та низький рівень доходів сільських жителів тощо. Українське село втратило свою привабливість для проживання, роботи і розвитку особистості.

Як трапилося, що в Україні, 90 % площі якої становлять сільські території, проживає менше третини сільського населення? Чому рік за роком в Україні спостерігається стійка тенденція до скорочення чисельності сільського населення, в середньому на 127 тис. осіб щорічно?

Джерелами до вивчення стану сільського населення країни є, насамперед, статистичні матеріали загальних переписів населення (Всеросійський перепис населення 1897р., переписи в Австро-Угорщині 1857, 1869, 1880, 1890, 1900 і 1910 рр., австрійські переписи 1880, 1890 і 1900 рр. [9, с.134], часткові переписи («Румянцевська опись» 1765 р., яка містить дані про Гетьманщину другої половини XVIII ст.; «Опис намісництва» (1783 –1793 р.р.). ревізські переписи, які проводилися з податковими цілями (останні в 1850 і 1856 рр.), окремі дані земської статистики; матеріали, зібрані у зв'язку з проведенням селянської реформи 1861 р. [9, с.133]. При цьому слід пам'ятати, що якість таких досліджень значною мірою залежала від того, як цілі переслідувала держава, зокрема, якщо йшлося про національні відносини. До джерел періоду СРСР слід віднести незначні дані сільськогосподарських переписів (перевага надавалася дослідженню населення міст), загальні переписи населення 1920, 1926, р.р. (останній вважається найкраще організованим і професійно проведеним), 1937р (був оголошений «шкідливим» і анульований, результати – сфальсифікованими, фахівці у більшості своїй були розстріляні, очевидно, тому, що перепис виявив надзвичайно низький показник українського населення, що було свідченням жорстоких людських втрат під час голодомору 1932 – 1933 р.р. [5], перепис 1939р.р., за результатами якого були опубліковані лише найзагальніші дані, а всі інші були приховані від світової громадськості. [4] Зазначимо, що СРСР з 1930 р. став єдиною країною в Європі, де дослідження природного руху населення не публікувались, оскільки це вважалося державною таємницею.

Проблеми формування та використання трудового потенціалу села широко вивчаються сучасними вітчизняними дослідниками, зокрема: П.П.Гаврилко, В.П.Горьовий, А. М. Колот, Е. М. Лібанова, М. І. Пітюлич, П.Т. Саблук, Л. К. Семів, Л. Т. Шевчук, К. І. Якуба та інші. Поряд з іншими історичний та демографічний аспекти формування й розвитку сільських територій на теренах сучасної України залишаються актуальними в науково-дослідницькому сенсі.

Отже, небагата історична статистика дозволяє стверджувати, що на українських землях на кінець XVII мешкало мешкали близько 5 887 000 осіб, при цьому 99,1% складали мешканці сільських поселень; у 1800 р із 8 469 000 чол. відповідно 8 305000 селян або 98,1 %. На кінець XIX ст., за даними Першого всеросійського перепису населення Російської імперії 1897 р., складало 23 430 500 осіб, а частка сільського населення становила близько 21млн. 360 тис. осіб, тобто майже 86% населення. В подальшому збільшення чисельності сільського населення

зростає на фоні запровадження Столипінської аграрної реформи з її плюсами та мінусами для українського села. Кінець XIX – початок XX ст. – період освоєння колись неозорих просторів Російської імперії супроводжувався масовими переселеннями українців за межі України, в основному до Сибіру та Далекого Сходу. Так, у 1891-1900 рр. переселенці з України становили 36 % усіх внутрішніх мігрантів імперії, у 1901-1910 роках їхня частка зросла до 49% і досягла 60% у роки перед Першою світовою війною. [2; 24, с.108 – 109] Всього ж за період з 1896 по 1914 рік з 9-ти українських губерній за Урал переселилися 1,6 млн. осіб. В Канаду та США із західноукраїнських земель протягом 1895 – 1913 рр. емігрували 413 тис. чол., значну частину яких становили селяни. Станом на 1913 р. загальна кількість населення в Україні складала майже 35 млн.210 тис. чол., із них селян – 28 млн.420 тис. чол., або 80,7% від усього населення. [2; 24, с.108 – 109]

За різними підрахунками та оцінками (М.Шаповалов, В.Кабузан) на українських землях у 1914р. проживало близько 36 млн. осіб. [3] Українські землі за кількістю населення, що на них проживало, у 1914 поступалися лише двом країнам Європи – Німеччині і Великій Британії. Проте вже в 1922 р. загальна кількість населення в Україні складала лише 26 млн. 230 тис. чол., із них селян – 20 млн.990 тис. чол. або 80 %.Отже, менше ніж за 10 років Україна втратила 8 млн. 980 тис. чоловік, із яких селян – 7 млн. 430 тис., що становило 82,8% від загальних втрат населення. Щоб зрозуміти втрати таких масштабів серед селян, достатньо згадати висловлювання більшовицьких політиків, зокрема, комуніста Латипова: «Наплювають, що голодують, хай вимре 75% людності, а не вимре, – розстріляємо, тоді 25% стане покірною. Нам потрібна сама Україна, людність не потрібна". Про це ж говорив Раковський у вересні 1920 р. в Житомирі на таємному зібранні комуністів. Справжня кількість жертв голоду 1921–1923 в УСРР залишається невідомою. За попередніми даними Інституту демографічних та соціальних досліджень в Україні протягом 1922 – 1923 рр. від голоду померло більше 1 млн. осіб. [7, с.110] Слід зазначити, що завдяки діяльності Американської адміністрації допомоги та інших доброчинних організацій, яка була розгорнута у 1922р, вдалося врятувати від голодної смерті десятки тисяч селян. [12, с.3 – 68] Наприкінці 1920-х рр.. приріст народонаселення на українських землях тільки компенсував демографічні втрати 1914-1923рр. [4]

Ударом по генофонду українського села стала форсована індустріалізація, в ході якої чисельність сільського населення зменшилася у 1930 р. на 1млн.704 тис. і складала 21 млн.851 тис. чоловік.(73,8 %) [17, с.49] Щодо кількості жертв голодомору, історики і демографи ще й досі сперечаються, називаючи різні дані – від 3 до 10 мільйонів. Найбільш постраждали від голоду колишні Харківська і Київська області (теперішні Полтавська, Сумська, Харківська, Черкаська, Київська, Житомирська). Фактично, голод охопив весь Центр, Південь, Північ та Схід сучасної України. [14, с.415] За даними демографічної експертизи втрата українців у частині ненароджених становить 6 млн. 122 тис. осіб. На загальні цифри смертності вплинуло й віддане тоді владою розпорядження ЗАГСам не реєструвати смерть дітей віком до одного року. Вчені дійшли висновку, що оскільки у цей період помирали переважно діти й молодь, середня тривалість життя українців у 1933 році становила 7,3 роки у чоловіків і 10,9 років у жінок. За всю історію людства подібних показників ще не було зафіксовано ніде [7,с.334] Отже, за антиукраїнською спрямованістю та масштабною застосування, голод 1932-33 рр. виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селянства, якою скористався тоталітарний режим в Україні, розглядаючи та вирішуючи національне питання, за висловом Й. Сталіна у 1925 р., як селянське. Значних втрат сільського населення Україна зазнала внаслідок масштабних міграційних процесів радянського періоду. Так, насильницька колективізація 1929-1930 рр. супроводжувалася виселенням за межі України близько мільйона осіб. [17, с.44; 318; 24, с.103 – 110]

До різкого, катастрофічного зменшення кількості сільського населення, значних деформацій у його статевому, віковому та професійному складі призвела Друга світова війна. Всього за роки війни українське село втратило понад 7, 4 млн. чол. [15, с.12 – 14] До демографічних трансформацій неосяжних масштабів, завданих війною українському селу, призвела примусова депортація працездатного населення на рабську працю до Німеччини. Близько 75 тис. чоловіків та жінок з сільської місцевості з різних причин не повернулися на батьківщину, виїхали до Північної та Південної Америки, Австралії, Нової Зеландії. [1,с.544] Не менше 200 тис. селян «остарбайтерів» загинули на чужині в Рейху, а багато із тих, які повернулися, залишилися інвалідами та хронічно хворими. Враховуючи той факт, що в багатьох областях сільські мешканці становили більшу частину населення, є всі підстави стверджувати, що майже половина втрат серед цивільного населення внаслідок фашистського геноциду припадає на селянську верству населення України (близько 2, 2 млн. чол.) [12, с.265]

Великих втрат людський потенціал села зазнав у зв'язку з масовим примусовим залученням сільських мешканців, насамперед сільської молоді і навіть підлітків, до відбудови та роботи в промисловості й будівництві. Так, лише протягом 1943 – 1944 рр. з цією метою було мобілізовано близько 500 тис. сільських мешканців. Лише на роботу у вугільну галузь до 1944 р. було мобілізовано 140 тис. селян. [12, с.375]

Труднощі перших повоєнних відбудовчих років українського села доповнив голод 1946 – 1947 рр. Офіційних даних про смертність від голоду 1946–1947 в УСРР немає. Проте, без сумніву можна стверджувати, що село голод вразив найсильніше. За даними різних дослідників у часи інтенсивного вилучення хліба голод в Україні забрав від 100 тис. до 2,8 млн життів, в основному, українських селян-хліборобів. Станом на 1 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн 74 тис. 314 дистрофіків. Таким чином, У багатьох місцевостях голод продовжувався майже до кінця 40-х років. Загалом від голоду в Україні, враховуючи голод 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр. та 1946-1947 рр. могло загинути до 15 млн. чол. Якою у цьому була частка сільського населення, йшлося вище. [7, с.344]

Втрати серед сільського населення України поповнилися і в результаті повстанської боротьби в Західних областях України 1944–1955рр. За період з 1944 по 1952рр.було вбито понад 153 тис., вислано за межі УСРР – понад 203 тис. осіб. Майже третина висланих на спецпоселення до Сибіру загинула.

Тенденція до скорочення чисельності сільського населення УСРР зберігалася і в другій половині XX ст. Так, якщо у 1951 р. його частка у загальній кількості населення (37 435 785 осіб) становила 64,3 % (24 035 785 чол.), то лише менше, ніж за десятиліття, вона зменшилася на 10% і становила відповідно 54,3% (22 721 900 чол.). У 1970 р. із 47 126 500 населення УСРР сільське населення скоротилося більше ніж на 9% і складало 21 437 900 осіб або 45,5 % від усього населення республіки. Станом на 1979 р. в УСРР сільські мешканці становили 38,7 % усього населення; у 1989 р. відповідно 17 119 100 чол. або 33,1 %; у 1990 р. – 16 966 300 або 32,7 %. [11; 27] До основних чинників скорочення сільського населення України в даний період слід віднести: переселення людей з України до Середньої Азії та Сибіру, обмін населенням між Україною та іншими республіками колишнього СРСР, де головним партнером України була Росія, освоєння цілини в Казахстані, спорудження Байкало-Амурської магістралі, промислові новобудови в країнах Балтії, активний міграційний рух сільського населення у міста [6, с.179 – 186] Спостерігається перманентне зменшення осіб активного працездатного віку сільської місцевості що означало її старіння. Лише за

1965 – 1980 рр. кількість працівників сільського господарства скоротилася на 1 млн 34 тис. осіб. Чисельність сіл у 1961 – 1978 рр. в Україні скоротилася на 12,4 тис. одиниць або на 30%. [8, с 164 – 165]

Протягом 1990–2013 рр. чисельність сільського населення України продовжувала скорочуватися. з 32,7 % у 1990 р. до 31,1 % у 2013 рр.? [22; 48] При цьому починаючи з 1991 р. основним чинником зменшення чисельності населення села стало його природне зменшення. 14521300 (31,4 %) [19, с.245] За оцінками Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України, втрати населення у сільській місцевості до 2025 р. можуть перебувати в межах 1,7-2 млн. осіб у зв'язку з вичерпанням потенціалу демографічного відтворення [20, с.370]

З огляду на вищевикладене, можна стверджувати, що вихід соціально-трудової сфери села з кризи є можливим лише за умов його державної підтримки. Державна політика щодо вирішення соціально – економічних проблем сільського населення має бути складовою державної аграрної політики і спрямованою на розвиток сільської місцевості, подолання бідності і безробіття, поліпшення умов проживання у сільській місцевості, якісне нарощення людського капіталу. Важливість цих завдань пов'язана також із необхідністю виконання Україною взятих на себе зобов'язань щодо гармонізації чинного законодавства і стандартів якості життя населення з вимогами ЄС, співпраця з яким залишається одним із пріоритетів політики європейської інтеграції України.

Література

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941-1945. / Голов.ред.кол. іст.-меморіал. серіалу “Книга Пам'яті України: І.О.Герасимов (голова) [та ін.]. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам'яті України”, 2000. – 872с., іл.
2. Брук С., Кабузан В. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX ст. «Советская этнография», 1981, № 5 – с.15 – 32.
3. Вальченко И.В., Лубяная О.Л., Плотникова Т.А. Знакомьтесь: Украина / Под ред. Вальченко И.В. – Харьковская национальная академия городского хозяйства. – Х.: ХНАГХ, 2010. – 66с.
4. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Предварительные итоги переписи. – М., 1927. – Вып. 1-3.
5. Всесоюзная перепись населения 1939 г. Основные итоги // Правда. – 1939. – 2 июля; 1940 – 29 апреля.
6. Гирич Ярослав. Міграційний рух сільських жителів у міста та його вплив на урбанізацію в УРСР впродовж 1960 –х рр. // Історія України. Актуальні проблеми. – 2009. – Вип. 12, с. 179 – 186.
7. Голод в Україні у першій половині XX ст.: причини та наслідки (1921 – 1923, 1932 – 1933, 1946 – 1947); матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 20 – 21 листопада 2013 р/ К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України, Інститут історії України НАН України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, національний університет «Києво-Могилянська академія». – К., 2013. – 364 с.
8. Демографическое развитие Украинской ССР (1959 – 1970) / Жученко В., Стешенко В. – К., 1977. – с.164 – 165)
9. Энциклопедия украинизма. Загальна частина. Т.1. – Мюнхен, Нью-Йорк. 1949. – [Електронний ресурс] — Режим доступу: [http:// litopys.org.ua/ encycl/ euii.htm](http://litopys.org.ua/encycl/euii.htm)
10. Інноваційне забезпечення продовольчої безпеки в Україні і світі [Електронний ресурс] / М.М.Кулаєць, М.Ф. Бабієнко, П.А. Лайко, О.Д. Витвицька та ін. // Агроінком. – 2011. – № 1-3. – С. 23-28. – Режим доступу: [http:// iae.faa.org.ua/ images/ aik/ AgroInKom_2011_01-03.pdf](http://iae.faa.org.ua/images/aik/AgroInKom_2011_01-03.pdf)
11. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. СССР. Сводный том. – М., 1962.
12. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). В кн.: Україна крізь віки, т. 12. К., 1999;
13. Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Невідомі сторінки голоду 1921–1923 рр. в Україні. К., 1993. – 70 с.
14. Кульчицький С.В. Трагічна статистика голоду. В кн.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. К., 1990;
15. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972. – С. 12 – 14, 16;
16. Население Украины. [Електронний ресурс]. –Режим доступу: [http:// www. Donetsk. Kiev.ua / ? P = 796](http://www.Donetsk.Kiev.ua/?P=796).
17. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. «УІЖ», 1989, № 8;
18. Перковський А.Л., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 40-х рр. «УІЖ», 1990, №2;
19. Прибиткова І.М. Основи демографії: Посібник для студ. ВНЗ. – К.: АртЕК, 1997. – 254с.
20. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві. Закон України: прийнятий 17.10.1990р. № 400-XII. – Режим доступу: [http:// zakon2.rada.gov.ua/ laws/ show/ 400-12](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/400-12)
21. Украинский АПК может прокормить 200 млн. человек в мире. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http:// www. farmer.jrg/ ua](http://www.farmer.jrg/ua)
22. Чисельність населення на 1 січня 2012 року та середня чисельність за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Держстат, 2012. Режим доступу: [http:// www. ukrstat.gov.ua/ operativ/ operativ2012/ fin/ ds/ kn/ kn_ u/ kn0112_ u.html](http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2012/fin/ds/kn/kn_u/kn0112_u.html);
23. Чисельність населення на 1 січня 2013 року та середня чисельність за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Держстат, 2013. – Режим доступу: [http:// www. ukrstat.gov.ua/](http://www.ukrstat.gov.ua/)
24. Яворська В., Куделіна С. Історичний огляд міграційних процесів в Україні // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Випуск 2 (14). – С.104-111.

Шухрат Шукуров
(Ташкент, Узбекистон)

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДЎСТЛИГИ ДАВЛАТЛАРИ ВА ЎЗБЕКИСТОНДАГИ МИКРОМОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ АСОСИЙ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ўзбекистонда ва МДХ (Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги) давлатларида микромолиялаштириш қуйидаги оммавий мақсадларни қўзғайди:

- иқтисодий жиҳатдан камбағал, аммо фаол аҳоли учун муқобил молиявий хизмат кўрсатиш;
- тадбиркорликни бошлаш учун молиявий қўллаб-қувватлаш;
- мавжуд тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш;
- якка тартибдаги тадбиркорликни қўллаш;

МДХ давлатларида микромолиялаштириш билан 136 та нодавлат ташкилотлари, 5892 та Кредит уюшмалари, 14 та Микромолиялаштириш банклари, 33 та тижорат банклари шуғулланишмоқда. Агар ушбу ташкилотларнинг хизмат кўрсатиш бозорлари бўйича таҳлил қиладиган бўлсак, тижорат банклари хизматларининг 73 фоизи, Микромолиялаштириш банкларининг 69 фоиз хизматлари шаҳар ҳудудида, Кредит уюшмаларининг 49 фоиз хизматлари кичик шаҳарчаларда эканлигини кўришимиз мумкин. Нодавлат ташкилотлари(НТ) эса юқоридаги молия институтларидан фарқли равишда асосий хизматларини (36 %) қишлоқ жойларда кўрсатишмоқда.[3.55 б]

Нодавлат ташкилотларига талаб жудда катта, улар:

- 2 млн.га яқин миқозларга хизмат кўрсатмоқда;
- микромолиялаштириш институтларининг катта қисми яхши молиялашган;
- қарзга бўлган талабни қондиришдан йироқ;
- чекланган хизматлар кўрсатади;
- асосан кам таъминланган аҳолига хизмат кўрсатади.

Микромолиялаштириш банклари ҳақида гапирганимизда улар асосан, Кредит бериш, депозит қабул қилиш, пул ўтказиш ва кредит карталари бўйича хизматлар кўрсатиш; расмий рўйхатга олинмаган тадбиркорларга хизмат кўрсатиш; кам операцион харажатларга эга; асосан шаҳар ва шаҳар типдаги ҳудудлардаги миқозларга хизмат кўрсатади; микромолиявий хизмат кўрсатувчи бошқа институтлар ўртасида энг кўп кредит портфелига эга ҳисобланади. Микромолиялаштириш ривожланаётган давлатларда жуда оммалашган. Уни ташкил этишда давлат эмас балки нодавлат ташкилотлари асосий ташаббускор бўлиб, ҳозирги кунда ҳам ушбу соҳада етакчилик қилмоқда. Бунга Индонезиядаги Ракият банки (давлат банки), Граммин-банк Бангладеш (университет ташаббуси билан ташкил этилган), БанкоСол Боливия (Халқаро ташкилотлар томонидан ташкил этилган), Озарбайжон микромолиялаш банки мисол бўлади.

Илк бор микромолиялаштириш ривожланаётган давлатларда камбағаллик муаммосини бартараф этиш инструменти сифатида қўлланилган. Лекин кейинги йилларда микромолиялаштиришдан олинган тажриба, кенг қамровли ва мақсадли йуналиши кенгайиб, ҳозирги кунда кўп мамлакатларда қуйидаги инструмент сифатида фойдаланилмоқда:

- Кам таъминланган оилаларни қўллаш;
- Оммавий молия манбааларга мурожаат қилишга имконияти йўқ бўлган микрокорхоналарга молия-кредит хизматлари кўрсатиш;
- Кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш.

Республикаимизда мавжуд бўлган кенг тармоқли банклар асосида халқаро андозаларни ўрганган ҳолда Микромолиялаштириш Банкни ташкил этиш катта аҳамият касб этади. Ҳозирги кунда Йирик банкларимиз учун суммаси кам бўлган кредитлар билан ишлаш унча жозибадорлик кашф этмаяпти. Чунки 30-50-100-3000 минг доллар эквивалентидаги кредитларда операцион харажатлар суммаси катта бўлиб ундирилган фоиз ҳисобига уни қоплашнинг имкони йўқ. Микрокредитлар учун фоиз ставкаси харажатлардан келиб чиқиб белгиланса мақсадга мувофиқ бўлади. Нотижорат ташкилотлар аҳолини кам суммага бўлган талабларини қондириш билан бирга юқори фоиз ставкаларида микромолиявий хизматлар кўрсатишмоқда. Бу ўз навбатида уларни операцион харажатларини қоплашда муҳим роль ўйнамоқда. Бугунги кунда Республикаимизнинг 13 та регионининг факат 5 тасида 6 та халқаро донорлик ташкилотлари микромолиялаштириш институтлари орқали фаолият кўрсатмоқда.[2. 88-91 бетлар]

Ўзбекистондаги аксарият майда корхоналар ва хўжаликлар сифат жиҳатида жохон стандартига мос келадиган янги замонавий технологияларни ўзлаштириш ва махсулот ишлаб чиқаришнинг янада такомиллаштирилиши лозим. Мисол ўрнида Жаҳон тажрибасида микрокредитлашда қўлланиладиган методологияни олиб қарайдиган бўлсак, Якка тартибда кредитлаш методологияси одатда тижорат банклари томонидан қўлланиладиган усулни ўзгартирилган кўринишидир. Олинадиган қарзлар мол-мулк билан кафолатланади; миқозларнинг кредит тарихи ва уларга берилган тавсиялар текширилади; қарз беришда таъминланаётган бизнеснинг яшашга қодирлигини синчиклаб ўргангандан сўнг кредит берилади; ММИ (микромолиявий институт) миқозлар билан алоқада бўлишга ва муносабатларни ривожлантиришга ҳаракат қилади. Мазкур методологиянинг одатдаги кредитлашдан фарқи унда маслахат бериш ва ўргатиш каби воситаларнинг мавжудлигидир.

Гуруҳ бўлиб кредитлаш методологиясига кўра, банк ходимлари томонидан бажариладиган вазифалар кредит гуруҳи зиммасига юкланади, унинг шаклланиши бўлса микрокредит ташкилоти ходимининг ташаббусига кўра юз беради. Гуруҳ миқозларни ўзи текширади ва унинг таркибига ким кириши мумкинлигини ўзи ҳал этади; гуруҳ аъзолари бир-бирининг бизнесини ва кредитни қайтариш имкониятларини баҳолашади; кредитлаш аста-секин кўпаювчи, унча катта бўлмаган миқдорда қарз бериш йўли билан амалга оширилади; олинган қарзни қайтариш гуруҳнинг бошқа аъзолари томонидан кафолатланади; қарзни ўташ муддати бузилганда ёки тўланмаса, гуруҳ то қарзини тамоман узмагунча навбатдаги кредитни олиш имкониятидан маҳрум этилади. Баъзи қишлоқ жойларда ишловчи ММИларда гуруҳларга қарзнинг ҳамма қисмини бериш модели қўлланилади ва гуруҳ қарзни аъзоларига қай тартибда беришни ўзи ҳал этади.

Жаҳон экспертларининг таъкидлашича, гуруҳ бўлиб кредитлаш методологиясининг ўзига хос бўлган камчилик ва ютуқлари бор. Бу методологиянинг устуворликлари:

Кўламнинг кенглиги. Гаров асосида кафолатлаш ўрнига гуруҳ бўлиб кафолатлаш принциpidан фойдаланиш принциpidан фойдаланиш ММИларига ўз ишларини жамиятнинг нисбатан кам таъминланган гаровга қўядиган нарсаси йўқ қатламларида тарқатиш имконини беради.

Жаҳон тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, ҳулоса қиладиган бўлсак, бугунги кунда Ўзбекистонда аҳолини кам таъминланган қатламга микрокредитлар ажратишни такомиллаштириш учун қуйидаги таклифларни амалга ошириш керак деб ҳисоблаймиз:

- республикаимизда ҳам микрокредитлаш бўйича ихтисослаштирилган Микромолиялаш институтларини ташкил қилиш;
- кредит иттифоқлари фаолиятини такомиллаштириш;
- суғурта компанияларини пул ўтказувчи компаниялар билан ҳамкорлигини таъминлаш;
- микромолиялаштириш институтларини бошқа корпоратив формаларга айланишига имкон беришнинг қонуний шарт шароитини таъминлаш зарурдир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Микромолиялаш тўғрисида»ги Қонуни // 2006 йил 15 сентябрь.

2. Хожибоев М.Ш. Қишлоқ хўжалигини кредитлаш ва бунда хорижий мамлакатлар тажрибасидан фойдаланиш // Иқтисодиёт ва таълим. – Тошкент, 2008. – №4. – Б. 88-91.
3. Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий алоқалар инвестиция ва савдо вазирлиги маълумотлари базаси.

Илмий раҳбар:

иқтисод фанлар доктори, профессор Умрзоқов Ўқтам Пардаевич.

**Гульбану Шынбай, Кунсулу Садуақасова
(Астана, Қазақстан)**

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ

Финансовое состояние предприятия – это экономическая категория, отражающая состояние капитала в процессе его кругооборота и способность субъекта хозяйствования к саморазвитию на фиксированный момент времени.

В процессе снабженческой, производственной, сбытовой и финансовой деятельности происходит непрерывный процесс кругооборота капитала, изменяются структура средств и источников их формирования, наличие и потребность в финансовых ресурсах, изменяется финансовое состояние предприятия.

Финансовая деятельность охватывает процессы формирования, движения и обеспечения сохранности имущества предприятия, контроля за его использованием. Под финансовым состоянием понимается способность предприятия финансировать свою деятельность.

Оно характеризуется обеспеченностью финансовыми ресурсами, которые необходимы для нормального функционирования предприятия, целесообразным размещением этих ресурсов и эффективным использованием, финансовыми взаимоотношениями с другими юридическими и физическими лицами, платежеспособностью и финансовой устойчивостью.

Вместе с тем, финансовое состояние – это важная характеристика экономической деятельности предприятия во внешней среде.

Оно определяет конкурентоспособность предприятия, его потенциал в деловом сотрудничестве, оценивает, в какой степени гарантированы экономические интересы самого предприятия и его партнеров по финансовым и другим отношениям. Финансовое состояние предприятия является главным критерием для банков при решении вопроса о целесообразности выдачи ему кредита, под какие проценты и на какой срок.

Все пользователи финансовой отчетности (менеджеры, акционеры, инвесторы, различные кредиторы, налоговые службы, органы статистики и др.) ставят перед собой задачу провести анализ состояния предприятия и на его основе сделать выводы о направлениях своей деятельности по отношению к предприятию.

По мнению российского экономиста Титова В.И. под финансовым состоянием понимается способность предприятия финансировать свою деятельность. Оно характеризуется обеспеченностью финансовыми ресурсами, необходимыми для нормального функционирования предприятия, целесообразностью их размещения и эффективностью использования, финансовыми взаимоотношениями с другими юридическими и физическими лицами, платежеспособностью и финансовой устойчивостью [1].

Финансовое состояние может быть устойчивым, неустойчивым и кризисным. Способность предприятия своевременно производить платежи, финансировать свою деятельность на расширенной основе свидетельствует о его хорошем финансовом состоянии.

Финансовое состояние предприятия зависит от результатов его производственной, коммерческой и финансовой деятельности. Если производственный и финансовый планы успешно выполняются, то это положительно влияет на финансовое положение предприятия. И, наоборот, в результате невыполнения плана по производству и реализации продукции происходит повышение ее себестоимости, уменьшение выручки и суммы прибыли и как следствие – ухудшение финансового состояния предприятия и его платежеспособности.

Устойчивое финансовое положение в свою очередь оказывает положительное влияние на выполнение производственных планов и обеспечение нужд производства необходимыми ресурсами. Поэтому финансовая деятельность как составная часть хозяйственной деятельности направлена на обеспечение планомерного поступления и расходования денежных ресурсов, выполнение расчетной дисциплины, достижение рациональных пропорций собственного и заемного капитала и наиболее эффективного его использования.

Финансовое состояние является комплексным понятием, которое зависит от многих факторов и характеризуется системой показателей, отражающих наличие и размещение средств, реальные и потенциальные финансовые возможности. Финансовое состояние предприятия можно оценивать с точки зрения краткосрочной и долгосрочной перспектив.

В первом случае критерии оценки финансового состояния – ликвидность и платежеспособность предприятия, т. е. способность своевременно и в полном объеме произвести расчеты по краткосрочным обязательствам. С позиции долгосрочной перспективы финансовое состояние предприятия характеризуется структурой источников средств, степенью зависимости предприятия от внешних инвесторов и кредиторов.

Основными показателями, характеризующими финансовое состояние предприятия, являются:

- обеспеченность собственными оборотными средствами и их сохранность;
- состояние нормируемых запасов материальных ценностей;
- эффективность использования банковского кредита и его материальное обеспечение;
- оценка устойчивости платежеспособности предприятия [2].

Анализ факторов, определяющих финансовое состояние, способствует выявлению резервов и росту эффективности производства.

Финансовое состояние зависит от всех сторон деятельности предприятия: от выполнения производственных планов, снижения себестоимости продукции и увеличения прибыли, роста эффективности производства, а также от факторов в сфере обращения и связанных с организацией оборота товарных и денежных фондов – улучшения взаимосвязей с поставщиками сырья и материалов, покупателями продукции, совершенствования процессов реализации и расчетов.

Финансовое состояние предприятия может быть:

- абсолютно устойчивым (когда запасы и затраты меньше суммы собственного оборотного капитала и кредитов банка), предприятие не зависит от внешних кредиторов;
- нормально устойчивым (запасы и затраты равны сумме собственного оборотного капитала и кредитов банка, т. е. гарантируется платежеспособность предприятия), предприятие использует «нормальные» источники средств – собственные и привлеченные; неустойчивым (предкризисным), (нарушается платежный баланс, но сохраняется возможность восстановления равновесия платежных средств и платежных обязательств), предприятие вынуждено привлекать дополнительные источники покрытия;
- кризисным (предприятие находится на грани банкротства). (Запасы и затраты больше суммы собственного оборотного капитала и кредитов банка), кроме дополнительных источников покрытия предприятие имеет кредиты и займы, не погашенные в срок, а также просроченную кредиторскую и дебиторскую задолженность[3].

Финансовое состояние предприятия считается устойчивым, если оно способно своевременно производить платежи, финансировать свою деятельность на расширенной основе.

Для обеспечения финансовой устойчивости предприятие должно обладать гибкой структурой капитала, уметь организовать его движение таким образом, чтобы обеспечить постоянное превышение доходов над расходами с целью сохранения платежеспособности и создания условий для самопроизводства. Следовательно, финансовая устойчивость предприятия – это способность субъекта хозяйствования функционировать и развиваться, сохранять равновесие своих активов и пассивов в изменяющейся внутренней и внешней среде, гарантирующее его постоянную платежеспособность и инвестиционную привлекательность в границах допустимого уровня риска. Финансовое состояние предприятия, его устойчивость и стабильность зависят от результатов его производственной, коммерческой и финансовой деятельности. Если производственный и финансовый планы успешно выполняются, то это положительно влияет на финансовое положение предприятия. И, наоборот, в результате недовыполнения плана по производству и реализации продукции происходит повышение ее себестоимости, уменьшение выручки и суммы прибыли и как следствие ухудшение финансового состояния предприятия и его платежеспособности. Устойчивое финансовое положение в свою очередь оказывает положительное влияние на выполнение производственных планов и обеспечение нужд производства необходимыми ресурсами. Поэтому финансовая деятельность как составная часть хозяйственной деятельности должна быть направлена на обеспечение планомерного поступления и расходования денежных ресурсов, достижение рациональных пропорций собственного и заемного капитала и наиболее эффективное его использование.

Любушин Н.П. отмечает, что устойчивость финансового состояния может быть восстановлена за счет:

- а) ускорения оборачиваемости капитала в текущих активах (в результате произойдет относительное сокращение капитала на рубль товарооборота);
- б) обоснованного уменьшения запасов и затрат (до норматива);
- в) пополнения собственного оборотного капитала из внутренних и внешних источников[4].

Таким образом, при внутреннем анализе осуществляется углубленное изучение причин изменения запасов и затрат, оборачиваемости текущих активов, наличия собственного оборотного капитала, а также резервов сокращения долгосрочных и текущих материальных активов, ускорение оборачиваемости средств, увеличения собственного оборотного капитала.

Список литературы:

- 1 Титов В.И. Анализ и диагностика финансово – хозяйственной деятельности предприятия Москва 2005 г. 357с
- 2 Шеремет А. Д., Сайфулин Р. С., Негалиев Е. В. Методика финансового анализа предприятия М., Инфра – М., 2001 г.
- 3 К.Ш. Дюсембаев, С.К. Егембердиева, З.К. Дюсембаева. Аудит и анализ финансовой отчетности: учебное пособие, Алматы 1998 г.
- 4 Анализ финансово-экономической деятельности предприятия: Учеб. пособие для вузов / Под ред. проф. Н.П. Любушина. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 471 с.

Эркин Эргашев, Баходир Сулейманов
(Ташкент, Узбекистан)

ПЕРСПЕКТИВЫ ИНВЕСТИЦИЙ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

В условиях модернизации национальной экономики внутренние инвестиции и привлекаемые иностранные инвестиционные проекты считаются важными.

Вопросы инвестиций, в частности, совершенствование инвестиционной практики и положительное решение имеющихся проблем являются актуальными как в аграрной сфере, так и в экономической жизни страны.

Привлекаемые инвестиции в аграрные хозяйства помогают получить им прибыль в форме имущественных или неимущественных прав и финансируется инвестором с целью получения прибыли. В соответствии с данным определением инвестиции привлекаются во все отрасли сельского хозяйства в промышленные предприятия, поставляющие в сельское хозяйство средства производства, минеральные удобрения, химические препараты, в фермерские и дехканские хозяйства, в агрофирмы, а также в другие подразделения, выполняющие задачи, связанные с переработкой и реализацией продукции. Привлекаемые инвестиции, таким образом, обеспечивают стабильную деятельность предприятий сельского хозяйства и служат для увеличения ВВП.

Инвестиции в отрасли сельского хозяйства, использование имеющихся возможностей для развития экономической деятельности являются актуальными задачами сегодняшнего дня. Известно, что увеличение объема и качества инвестирования в систему обеспечения минеральными удобрениями сельскохозяйственных производителей являются необходимыми факторами эффективности сельскохозяйственного производства. В этом смысле калийный завод Республики Узбекистан, построенный с участием инвестиционных средств, создает возможность обеспечить калийными удобрениями производителей сельхозпродукции страны. Валютные средства, сэкономленные в результате выпуска импортозамещающей продукции, можно направить в другие аграрные

отрасли, например, для закупки импортируемых в настоящее время фосфорных удобрений. Импорт фосфорных удобрений объясняется отсутствием сырья для производства данного вида органического удобрения.

Однако, производимый объем фосфорных удобрений не удовлетворяют потребности сельского хозяйства стараны. Поэтому большая часть потребляемой этой продукции в настоящее время импортируется. В будущем необходимо развивать производство этого вида минерального удобрения и соответственно для этой цели необходимо расширять объем привлекаемых инвестиций.

В настоящее время одним из важных вопросов инвестиционной политики в сельском хозяйстве является обеспечение этой отрасли высококвалифицированными кадрами, что играет важную роль при привлечении инвестиций. В условиях инфляции и нестабильной рыночной конкуренции инвестиционные прогнозы и программы, составление бизнес-планов и ее оценка, поиск соответствующих инвесторов, требуют инновационных знаний и опыта. Их недостаточность оказывают отрицательное влияние на развитие бизнеса. В инвестиционной политике при обеспечении высококвалифицированными кадрами требуется осуществление следующих мероприятий:

- расширение подготовки специалистов по направлению инвестиций и инноваций в экономических, технических и строительных вузах;
- целевая подготовка заказчиков, руководителей и менеджеров по инвестиционным проектам и программам;
- повышение квалификации руководителей хозяйств ведущих предприятий страны за рубежом в целях поиска партнеров по инвестиционным программам в сельском хозяйстве и осуществления бизнес-плана;
- наряду с использованием интернета для решения вопросов методики и практики бизнеса необходимо организовать дистанционное обучение.

Формирование и дальнейшее расширение инвестиционного бизнеса в аграрном секторе играет важную роль в развитии сельскохозяйственного производства.

Привлекаемые, а также реализуемые инвестиции в сельском хозяйстве в своем развитии имеют 3 перспективных метода. Первый метод – инерционный метод. Этот метод присущ темпу развития сельского хозяйства, наблюдаемый в последнее время. Например, в сельском хозяйстве при увеличении стоимости инвестиций, направленных в основной капитал, отмечается снижение доли инвестиций по отношению к общим инвестициям. Это считается на этапе модернизации экономики страны отрицательным явлением. Данный метод развития объясняется слабым инвестированием в производство. С помощью аграрной политики этим методом можно уберечь сельское хозяйство от кризиса, но невозможно его интенсивное развитие.

Относительно отвечающее требованиям второй метод является сценарием инновационного развития. Он предназначен для обеспечения качественного экономического роста производства. В этом направлении цели можно добиться через сильную и активную политику на республиканском и местном уровнях.

Путь инновационного развития требует быстрого освоения инноваций в технологических, управленческих и социальных сферах аграрного сектора. Это должно обеспечить на территориях интенсивность развития производства сельского хозяйства нормы рациональной потребления. Данный метод развития основывается на интенсивном обновлении отраслевого производства как с точки зрения производства, так и организационной. Это приводит к эффективности труда и стабильности производства, повышению стоимости фонда. Третий метод развития присущ процессу интенсивного развития и его рекомендуется использовать на практике. Иными словами это метод поэтапного развития сельскохозяйственного производства. В данном случае необходимо обратить внимание наряду с развитием садоводства и на интенсивное развитие животноводческой отрасли. Данный метод развития предусматривает непрерывный выпуск продукции на основе обновления эффективности производственных мощностей, а также создание на местном рынке инфра-структуру продуктов и сырья сельскохозяйственной продукции. В настоящее время программа активного экономического развития должна регулировать отношения между рыночным механизмом и механизмом государственного управления.

Исходя из вышеперечисленного необходимо подчеркнуть, что в эффективном интенсивном развитии экономики сельского хозяйства страны большое значение имеют как внутренние, так и внешние инвестиции. Поэтому инвестиционная среда, созданная для иностранных инвестиций, является решающим фактором осуществляемой экономической политики. Без инвестиций в сельское хозяйство невозможно скорейшее решение экономических задач, достижение экономического роста и обеспечения макроэкономической стабильности.

М.Э. Эгамова
(Ташкент, Узбекистан)

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ

Современная эффективная банковская система – это банковская система, которой, во-первых, свойственны качественное выполнение основных функций банковской системы в экономике: сохранность вкладов; финансовое посредничество, то есть перераспределение капитала, рисков и доходов в экономике; агрегирование и сохранение банками экономической информации. Во-вторых, что не менее важно, это наличие спроса на банковские услуги и способность банковской системы предоставлять такие услуги вовремя и качественно. Банковская система должна уметь делать то, что необходимо экономике.

Наиболее характерными чертами в развитии зарубежных банковских систем, на сегодняшний день, являются:

- дерегулирование финансовых рынков и либерализация банковского законодательства;
- вторжение крупных нефинансовых корпораций в банковское дело;
- повышение конкуренции банков и небанковских кредитных учреждений;
- дезинтеграция – утрата банками традиционных функций посредничества;
- появление виртуальных банков;
- интернационализация и глобализация в банковском деле – появление и быстрое закрепление на финансовом рынке господства транснациональных банковских гигантов;
- финансовые инновации;
- универсализация и диверсификация в банковской деятельности;
- миниатюризация банков;

– использование повсеместно электронных денег.

Дерегулирование финансовых рынков и либерализация банковского законодательства заключается в содержании законодательных реформ, имевших место в большинстве стран с развитой рыночной экономикой. Реформы были направлены на смягчение или полную отмену таких ограничений и запретов в области финансовой деятельности, как:

– территориальная экспансия банков (открытие новых учреждений, расширение филиальной сети, создание холдингов и т.п.);

– регулирование процентных ставок и тарифов на финансовые услуги (отмена предельных ставок по активным и пассивным операциям);

– введение в практику новых финансовых инструментов и новых видов обслуживания (например, открытие так называемых «гибридных» счетов, сочетающих характеристики текущего счета (счета до востребования) и срочного счета, предполагающего получение процентов владельцем счета);

– запрет на выполнение операций с корпоративными ценными бумагами для коммерческих банков, который был отменен, в частности, в США.

Принятие этих законодательных ограничений на разных исторических этапах имело целью оградить банковское дело от чрезмерного риска, разрушительной конкуренции, опасности лавинообразного развития банкротств, чреватых серьезными потерями для клиентов банков и для экономики в целом. Однако специфическое сочетание многих причин: резкое усиление конкуренции со стороны небанковских финансовых посредников и, как результат, падение прибыльности банков по сравнению с их соперниками; инфляция, сделавшая нетерпимой дальнейшую фиксацию цены банковских услуг, и, наконец, бурный рост финансовых инноваций в виде производных финансовых инструментов и услуг – диктовало необходимость отмены запретов и ослабления административного контроля над деятельностью банковских учреждений.

Вторжение крупных нефинансовых корпораций в банковское дело также имело свои особенности. Крупные финансовые компании, такие как General Electric, Ford Motors Company и другие создали «небанковские банки» – финансовые учреждения, выполняющие некоторые банковские функции. Сделано это для того, чтобы обойти строгое банковское законодательство, регламентирующее банковские операции, и иметь возможность страховать, работать с корпоративными ценными бумагами, лизингом и недвижимостью, осуществлять консалтинг, то есть выполнять те функции, которые официально банкам были запрещены. Это позволило финансовым конгломератам захватить банковский бизнес, что привело к повышению конкуренции банков и небанковских кредитных учреждений.

Вследствие прямого выхода крупных промышленных фирм на рынки капитала, минуя финансовых посредников, через продажу на рынке своих коммерческих бумаг (краткосрочных необеспеченных обязательств), банки потеряли значительную долю рынка депозитов и кредитов, что заставило их искать иные источники доходов, следствием чего явилась дезинтеграция – утрата банками традиционной функции посредничества и поиск новых функций и форм работы, способных компенсировать утраченные позиции. Выходом явилось стремительное вовлечение банков в торговлю ценными бумагами, в частности, секьюритизация – продажа активов. Оформленных в виде ценных бумаг, банкострахование – слияние секторов страхования жизни и розничного банковского бизнеса, а также появление виртуальных банков.

Виртуальные, или кибербанки (также встречаются понятия «прямые» банки, домашний банкинг) позволили приблизить банковские услуги клиентам, сделать работу более комфортной для обеих сторон. Благодаря такой форме функционирования банки снизили издержки, сэкономили на обслуживающем персонале, с точки зрения маркетинга – сегментировали рынки и банковские продукты, повысили качество предоставляемых услуг, ускорив расчеты, пополнили информационные базы банков данными о финансовом поведении клиентов.

Интернационализация и глобализация в банковском деле – появление и быстрое закрепление на финансовом рынке господства транснациональных банковских гигантов – процесс стремительного расширения сферы деятельности крупных банков за пределы национальных границ, сопровождающийся созданием сети зарубежных филиалов и повышением доли операций с иностранными клиентами. Сегодня не новость объединение немецких и японских финансовых супергигантов, слияние американских и японских банковских институтов.

Одним из парадоксов современного развития мировой банковской системы является то, что, несмотря на все меры регулирования и контроля (осуществляемые как на национальном уровне, так и в глобальном масштабе), банковская система никогда еще не была столь нестабильна, как в последние годы.

Прежде всего, имеется в виду развитие финансовых инноваций и рост объемов новых финансовых продуктов и услуг, что приводит к возрастанию рисков практически на всех финансовых рынках (денежных и рынках капиталов).

В целом финансовые инновации стали одним из мощных факторов, повлиявших на развитие современного банковского дела. Их можно проклассифицировать на организационные инновации (транснациональные и виртуальные банки), инновации продуктов (фьючерсы, опционы, свопы, секьюритизация) и инновации процессов (мультипродукт – предоставление одной и той же услуги разными способами: получение кредита классическим способом, через пластиковую карту, векселем в виде овердрафта, с использованием домашнего банкинга и т.д.)

Универсализация и диверсификация в банковской деятельности характеризуется предоставлением кредитными учреждениями максимального спектра услуг максимально возможному спектру клиентов. Это необходимо для компенсации убытков одного филиала или одного вида деятельности за счет другого, то есть для минимизации рисков в банковской деятельности, которые были, есть и будут особенностями работы кредитного учреждения во все времена.

Статистические данные свидетельствуют о том, что банки США и Великобритании в последние годы имели излишек капитала (превышение требований Базельского соглашения). В результате в настоящее время банки избирают различную тактику:

– одни банки приобретают другие банки и расширяют собственную филиальную сеть;

– другие банки увеличивают активы и, соответственно, испытывают на себе возросший уровень риска;

– третьи стремятся возвращать средства своим акционерам, а не увеличивать активы.

Подобный подход позволяет снизить банковские риски и, соответственно, повысить доходы и ликвидность банка.

Одновременно наблюдается существенное возрастание рисков, связанных с банковской деятельностью, что ставит проблему "риск – ликвидность" в центр управления банковскими операциями.

Важной мировой тенденцией современности можно назвать миниатюризацию банков.

Уже сегодня создаются банки, которые будут иметь наибольшее влияние в ближайшем будущем. По сравнению с современными мегабанками банки будущего будут значительно меньше по своим размерам, что дает нам право называть их микробанками. На мой взгляд, именно эти банки станут массовым явлением и впишут свою страницу в историю успешного банковского бизнеса XXI века. Это будут мелкие кредитные институты, имеющие значительно меньше сотрудников, чем только персонал существующих сегодня Департаментов информационных технологий (IT – департаментов) мегабанков. Тем не менее, микробанки будут глобальными игроками на рынке, имея лишь небольшие офисы и подчиняясь в своей деятельности законодательствам сразу нескольких стран. Они смогут выполнять широкий спектр банковских операций и услуг практически из любой точки земного шара, существуя практически полностью в киберпространстве – это так называемые виртуальные банки для обслуживания виртуального мира.

По моему мнению, основной вопрос надежности, стабильности банков – это не только вопрос размеров его собственного капитала, а в большей степени – проблема качества управления им.

Электронные наличные станут деньгами будущего. В этой связи правительства считают, что чем больше операций будет совершаться в электронной форме, тем больше возможностей они получают для контроля за операциями своих граждан по переводам денежных средств и смогут восполнить пробелы своих систем, используемых в глобальном масштабе для предотвращения ухода от налогов.

Но уже сейчас очевидно, что этим надеждам не суждено сбыться не только из-за огромного числа осуществляемых банками операций, что не даст возможности проводить их реальный мониторинг, но еще и потому, что банки в большинстве своем будут все в большей степени оперировать в офшорных зонах. Они смогут даже проводить свои операции параллельно из разных точек земного шара, с тем, чтобы уйти от национального банковского контроля и надзора.

В современных условиях, чтобы избежать дестабилизации национальных кредитно-банковских систем проводятся следующие меры, которые практически полностью совпадают во всех странах:

- рекапитализация банков;
- предоставление стабилизационных кредитов;
- меры по реструктуризации банковской системы, включая содействие объединению банков и их национализацию;
- снижение процентной ставки практически до нуля;
- резкое расширение вплоть до 100% гарантий по вкладам физических лиц в банках;
- меры по расчистке балансов банков, включая предоставление гарантий по проблемным активам и др.

Сергій Ярошенко
(Київ, Україна)

УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ БАНКУ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ТОРГОВОГО ФІНАНСУВАННЯ

Успішна діяльність банку значною мірою залежить від обраної концепції управління ризиками. Мета процесу управління банківськими ризиками полягає в їх обмеженні або мінімізації, оскільки повністю уникнути ризиків неможливо. Проблема організації управління та оцінки ризиків існує у кожному банку, тому для вдалого здійснення торгового фінансування вкрай важливим є розуміння природи ризиків, які пов'язані з цими операціями, для ефективного управління ними.

Операції з надання торгового фінансування згідно із нормативними актами НБУ відносяться до активних операцій. Тому, торгове фінансування вимагає управління всіма ризиками, що притаманні кредитним продуктам у загальній групі ризиків. При здійсненні угод торгового фінансування певні ризики банку виражені більше, а деякі менше, оскільки основна маса даних операцій здійснюються у рамках зовнішньоекономічних відносин, угод, що породжує цю специфіку при оцінці ризиків торгового фінансування.

Здійснення торговельного фінансування породжує активну операцію банку і, в тій чи іншій мірі наражає банк майже на всі 9 категорій ризику, які виділив Національний банк України, а саме: кредитний ризик, ризик ліквідності, ризик зміни процентної ставки, ринковий ризик, валютний ризик, операційно-технологічний ризик, ризик репутації, юридичний ризик та стратегічний ризик. Ці види ризиків не є взаємовиключними. При цьому, будь-який банківський продукт або послуга може наражати банк на кілька ризиків.

Вплив зовнішніх ризиків на результативність роботи банку досить високий, управління цими ризиками найскладніше, а іноді й неможливе. До внутрішніх належать ризики, що виникають безпосередньо у зв'язку з діяльністю конкретного банку [1].

Розглядаючи зовнішню групу ризику при торговому фінансуванні основними, на нашу думку, стають ризики країни, політичні та економічні ризики. Ця категорія ризиків, на нашу думку, є однією із основоположних при управлінні ризиками в процесі управління операціями торгового фінансування, при чому не тільки в зовнішній групі ризиків, а в управлінні ризиками загалом.

1. Ризик на рівні країни – небезпека втрат банку внаслідок того, що іноземна держава не захоче або не зможе виконати свої зобов'язання перед іноземним кредитором і (або) інвестором з причин, що не належать до звичайних банківських ризиків, які виникають у зв'язку з кредитуванням та інвестуванням [1]. Варто сказати, що особливого значення ризик на рівні країни має для тих банків, у яких розвинуті зовнішньоекономічні відносини, а їхні клієнти активно експортують свою продукцію.

Оцінка ризику на рівні країни – це оцінка минулої, сучасної та майбутньої кредитоспроможності країни-позичальниці, тобто її можливість виконати свої фінансові зобов'язання. Ризик на рівні країни нерозривно пов'язаний з економічним і політичним ризиками.

Економічний ризик залежить від стану платіжного балансу країни, системи господарювання, економічної політики (особливо від обмежень на переказ капіталу за кордон), стабільності національної грошової одиниці та ін.

До економічних ризиків також можна віднести загальний стан розвитку економіки, рівень інфляції, рівень доходів громадян, податковий тягар підприємств та ін.

Політичний ризик – це можливість виникнення збитків чи скорочення розмірів прибутку внаслідок зміни державної політики. Політичний ризик пов'язаний з можливими змінами в політиці уряду і пріоритетними напрямками

його діяльності. Врахування цього ризику особливо важливе у країнах з мінливим законодавством, відсутністю традицій і культури підприємництва.

Вплив зовнішніх ризиків на результативність роботи банку дуже високий. Управляти цими ризиками дуже складно, а іноді й неможливо.

Розглядаючи торгове фінансування, яке є механізмом фінансування зовнішньоторговельних угод, особливого статусу також набуває ризик репутації (комплаєнс-ризик).

2. Комплаєнс-ризик – ризик юридичних санкцій, фінансових збитків або втрати репутації внаслідок невиконання банком вимог законодавства України, нормативно-правових актів, внутрішніх положень і правил [1].

Нездатність передбачати вплив неналежних дій працівників банку може призвести до негативного суспільного резонансу та завдати шкоди репутації банку, навіть якщо не було порушено вимог законодавства України.

Таким чином, розглянувши групу зовнішніх ризиків, ми вважаємо, що банкам України при здійсненні торгового фінансування слід особливу увагу приділяти ризику країни, політичним, економічним ризикам та ризику репутації. Внаслідок того, що даною групою ризиків важко управляти, банку необхідно будувати свою стратегію таким чином, щоб якомога більше уникати цих ризиків, тобто визначити перелік країн з якими банк в рамках торгового фінансування працювати не буде, а з якими буде працювати тільки з певним переліком інструментів, перевіряти своїх клієнтів на добросовісність ведення бізнесу та ін.

3. Далі, розглянемо основні внутрішні (банківські) ризики торгового фінансування. Звичайно, основоположним є кредитний ризик, що являє собою ризик отримання збитку в результаті невиконання дебіторами і контрагентами своїх зобов'язань перед банком.

На даний момент операції торгового фінансування в українських банках піддаються аналогічним процедурам з управління кредитним ризиком банку, оскільки являються, як ми вже зазначали, активними операціями згідно нормативних актів НБУ.

Управління кредитними ризиками базується на таких принципах:

- не можна ризикувати більше, ніж дозволяє власний капітал;
- не можна ризикувати великим заради малого;
- необхідно враховувати можливі наслідки прояву ризику [2].

Управління кредитним ризиком при здійсненні операцій торгового фінансування здійснюється відповідно до політики управління банківськими ризиками. У політиці описуються загальні принципи ідентифікації ризику, виявлення його чинників, оцінки ступеня ризику (вимірювання), визначення прийнятного рівня ризику, безпосереднього управління, контролю рівня ризику та розробки заходів щодо його обмеження (зниження).

На нашу думку, для ефективного управління кредитними ризиками банку ключовим є прийняття і розробка методологій управління ризиками, щ базується на підходах базельського комітету, останнім документом якого є Базель III (стандартизований та метод внутрішнього рейтингування для оцінки кредитоспроможності позичальника). На жаль, імплементація цього документу банками України проходить досить повільно і деякі банки навіть ще інтегрували принципи управління ризиками Базелю II, хоча це не є проблемою виключно банку, оскільки певні шлях до його впровадження повинен бути вказаний національним банком

4. Ще одним важливим ризиком в правління торговим фінансуванням є валютний ризик, що являє собою ризик потенційного збитку в результаті переоцінки балансових та позабалансових статей, виражених в іноземній валюті у зв'язку зі змінами курсів валют.

Задля управління валютним ризиком банки проводять аналіз відкритої валютної позиції і оцінюють структуру активів і зобов'язань у розрізі валют з метою дотримання ліміту по відкритій валютній позиції. Управління валютним ризиком має велике значення при проведенні операцій з торгового фінансування, адже майже 99% угод здійснюються у іноземній валюті, переважно вільноконвертованій.

Варто сказати про важливість існування ефективного валютного контролю в банку, адже цей напрям являється артерією, яка поєднує угоду з торгового фінансування в єдиний організм щодо легітимної купівлі-продажу товарів у зовнішньоекономічних контрактах. Ефективне управління валютного контролю запобігає банк від багатьох внутрішніх та зовнішніх ризиків, зокрема ризиків, що пов'язані з шахрайськими операціями клієнтів.

5. Процентний ризик являє собою ризик отримання збитку в результаті коливань процентної ставки.

Для контролю процентного ризику Банк на постійній основі проводить аналіз структури активів та зобов'язань за строками погашення та видами застосовуваних процентних ставок. Процентний ризик набуває підвищеної уваги у торговому фінансуванні через свою зовнішньоекономічну направленість, оскільки основне ціноутворення базується на ринках іноземних валют.

6. Ризик ліквідності являє собою ризик того, що банк не матиме можливості виконати свої зобов'язання через відсутність коштів.

Управління ризиком ліквідності здійснюється Банком за допомогою аналізу структури активів і зобов'язань. Він передбачає аналіз динаміки очікуваних майбутніх надходжень від операцій з клієнтами по групам клієнтів, а також аналіз можливості залучення коштів із зовнішніх джерел. На підставі цієї інформації Банк оцінює можливість виконати свої зобов'язання у встановлені терміни. Часто, як зазначається у роботі Вишкар'ової І. А. у вартість торгового фінансування закладається можливість коливання ставок грошового ринку (EURIBOR / LIBOR тощо) і коливань валютних курсів [3].

Торгове фінансування, як ми зазначали є переважно короткостроковим, тому наявність довгострокових коштів не є необхідним, оскільки «короткі кошти» не піддається сильним макроекономічним коливанням. Звідси, ризик ліквідності у нашому випадку в цілому відносно менший, ніж для довгострокових інструментів. Однак, за Базелем III вимагається фондування операцій торгового фінансування для корпоративних клієнтів та клієнтів малого та середнього бізнесу на більш довгий строк. На нашу думку, це пов'язано з тим, що інструменти торгового фінансування є безвідкличними, тобто такими, що не можуть бути відізовані банком в односторонньому випадку.

7. Операційний ризик – це ризик прямих або непрямих витрат, що виникає в результаті різних причин, пов'язаних з банківськими процесами, персоналом, технологією та інфраструктурою, а також зовнішніми факторами, відмінними від факторів кредитного, ринкового ризиків і ризику ліквідності, як наприклад, вимоги законодавства та прийняті стандарти корпоративної поведінки. Операційні ризики виникають в результаті всіх операцій банку і впливають на всіх суб'єктів господарської діяльності.

Метою банку є управління операційним ризиком для того, щоб уникнути фінансових втрат і збитків його репутації при мінімальних витратах і уникнення контрольних процедур, що стримують ініціативу і креативність.

Керівництво Банку несе відповідальність за розробку і впровадження контролю з мінімізації операційного ризику.

Найбільш поширені типи операційного ризику в області торгового фінансування включають шахрайство, помилки при опрацюванні документів (наприклад, приймаючи документи, які не відповідають термінам та умовам акредитиву), неправомірні дії, проступки (наприклад, співпраця з контрагентами, що являються суб'єктами санкцій) і юридичні та ризики документації (наприклад, неправильні або неповні документи) [1].

Операційний ризик є найбільш важливим беручи до уваги те, що торгове фінансування це важкий бізнес з токи зору пресингу, часто з використанням складної і об'ємної документації. Банк часто працює з відвантажувальними документами іноземного походження.

В процесі ручної роботи легко виникають помилки, тому ретельні перевірки необхідні для того, щоб все здійснювалося в рамках установлених процедур. Інколи необхідна не одна персона, щоб вивчити та перевірити один і той же документ.

Роль людини є ключовим і наявність бюрократичного персоналу (здібного до прискіпливої перевірки усіх деталей), що відповідає за дану ділянку роботи, на основі систематичної перевірки критичних ділянок, крок за кроком, допомагає зменшити операційний ризик.

Управління операційним ризиком повинну бути ефективним при здійсненні угод торгового фінансування, адже в основній своїй природі, ці операції є документарними і документарного ризику тут вистачає.

Отже, проаналізувавши, зовнішні та внутрішні ризики для банку, на нашу думку, базовими, які потребують найвищого рівня відповідальності задля їхнього ефективного управління є: ризик країни, економічні, політичні ризики – зовнішні; кредитний ризик, операційний ризик, ризик ліквідності – внутрішні.

Література:

1. Управління ризиками банків: монографія у 2 томах. Т. 1: Управління ризиками базових банківських операцій / [А.О. Єпіфанов, Т. А. Васильєва, С. М. Козьменко та ін.] / за ред. д-ра екон. наук, проф. А. О. Єпіфанова і д-ра екон. наук, проф. Т. А. Васильєвої. – Суми: ДВНЗ «УАБС НБУ», 2012. – 283 с. – ISBN 978-966-8958-83-0.
2. Банківське кредитування: Навчальний посібник / За ред. д.е.н., проф. С. К. Реверчука. – К.: Атіка, 2008, – 584 с.
3. Вишкарєва И.А Перспективы развития торгового и структурного финансирования клиентов российских банков: дис. канд. экон. наук: 08.00.10 / Вишкарєва Ирина Андреевна. – М., 2012. – 151 с.
4. David Bischof Global Risks Trade Finance Report 2013 – Paris, France: ICC, 2013 – 74 с. – ISBN: 978-92-842-0186-0.

Науковий керівник:

кандидат економічних наук, Івасів Ігор Богданович.

СЕКЦІЯ: ПЕДАГОГІКА

Bayan Maudarbekova (Taldykorgan, Kazakhstan),
Fatma Mizikaci (Ankara, Turkey)

INTERNATIONALIZATION AND GLOBALIZATION AS TRENDS IN GLOBAL HIGHER EDUCATION

Globalization, a key reality in the 21st century, has already profoundly influenced higher education. We define globalization as the reality shaped by an increasingly integrated world economy, new information and communications technology (ICT), the emergence of an international knowledge network, the role of the English language, and other forces beyond the control of academic institutions.

Internationalization is defined as the variety of policies and programs that universities and governments implement to respond to globalization. These typically include sending students to study abroad, setting up a branch campus overseas, or engaging in some type of inter-institutional partnership.

Universities have always been affected by international trends and to a certain degree operated within a broader international community of academic institutions, scholars, and research. Yet, 21st century realities have magnified the importance of the global context. The rise of English as the dominant language of scientific communication is unprecedented since Latin dominated the academy in medieval Europe. Information and communications technologies have created a universal means of instantaneous contact and simplified scientific communication. At the same time, these changes have helped to concentrate ownership of publishers, databases, and other key resources in the hands of the strongest universities and some multinational companies, located almost exclusively in the developed world.

Although closely related and frequently used interchangeably, the terms *globalization* and *internationalization* in higher education refer to two distinct phenomena. Globalization typically makes reference to "the broad economic, technological, and scientific trends that directly affect higher education and are largely inevitable in the contemporary world."

Internationalization, on the other hand, has more to do with the "specific policies and programs undertaken by governments, academic systems and institutions, and even individual departments to deal with globalization" [1, p. 123].

A give and take between globalization and internationalization has been evident to many higher education observers, but one of the key distinctions between the two concepts is the notion of control. Globalization and its effects are beyond the control of any one actor or set of actors. Internationalization, however, can be seen as a strategy for societies and institutions to respond to the many demands placed upon them by globalization and as a way for higher education to prepare individuals for engagement in a globalized world. Indeed, internationalization has been conceived in many quarters as a necessary "process of integrating an international, intercultural, or global dimension in the purpose, functions, or delivery of postsecondary education" [2, p. 2]. This process consists largely of two main spheres of action, commonly characterized as "internationalization at home" and "internationalization abroad" [3].

Internationalization at home typically consists of strategies and approaches designed to inject an international dimension into the home campus experience—for example, by including global and comparative perspectives in the curriculum or recruiting international students, scholars, and faculty and leveraging their presence on campus.

Internationalization abroad, on the other hand, calls for an institution to project itself and its stakeholders out in the world. Key examples include sending students to study abroad, setting up a branch campus overseas, or engaging in an interinstitutional partnership.

Beyond the umbrella concepts of internationalization and globalization, a variety of other terms are used—such as, the international dimension, international education, international programming, international and/ or interinstitutional cooperation, international partnerships, cross-border education, borderless education, and regionalization. The varied terminology refers to the breadth of experiences in this area and to the distinctive approaches to internationalization taken by different higher education systems and institutions around the world.

The internationalization of higher education is notable for the multiple ways in which it has manifested itself around the world. Although each local, national, and regional context presents unique characteristics, several broad trends can be identified globally. These developments include mobility of people, programs, and institutions; the rising prominence of collaborative research; evolving curricula as well as approaches to teaching and learning; an increasingly heightened sense of the interconnectedness of the higher education enterprise across the globe; and the growing pervasiveness of the phenomenon of internationalization across institutions and broader systems of higher education.

The mobility of students and scholars has characterized the university since its earliest days in medieval Europe. In the last decade, however, the numbers of students studying outside their home countries have increased exponentially. Although data are difficult to obtain and verify, UNESCO estimates that in 2007 there were more than 2.8 million internationally mobile students, an increase of some 53 percent over the estimated figure of 1.8 million in 2000. By 2025, research undertaken for IDP Pty Ltd in Australia suggests that roughly 7.2 million students may be pursuing some higher education internationally, an increase of 188 percent over the 2006 UNESCO estimate [4]. In some parts of the world, international student mobility has become a central issue in higher education. For example, a recent study on the impact of the ERASMUS student-mobility program, launched in 1987, indicates that the initiative "has had a leading role in internationalization policies in higher education at national, European and international levels" [5, p. 4], and affected a wide range of other policies and practices in European higher education.

No less important but harder to track and comprehend are the mobility trends of academics—researchers, scholars, and teaching staff—who spend some period of time working outside of their home countries. The burgeoning number of international agreements between tertiary institutions often includes long – and short-term faculty exchange components. International scholarship and fellowship programs, along with other collaborative projects, move countless numbers of scholars around the globe each year to conduct research abroad, while professional and scholarly meetings and conferences keep many academics on the move abroad. In some cases, academic superstars have been actively recruited from one country to another in an attempt to shore up prestige and academic output in the receiving institutions, while severe human resource crises have resulted from the large-scale flight of academics (commonly known as "brain drain") from poorer and less stable countries (notably in sub-Saharan Africa) to more welcoming and resource-rich environments in the North.

International mobility has not been limited to people; the last decade has seen a veritable explosion in numbers of programs and institutions that are operating internationally. It is extremely difficult to gauge the exact number of overseas operations, given the many different manifestations of cross border provision.

The effects of internationalization on higher education can also be seen in the way that the core activities of universities, specifically teaching and research, have been shifting in recent years. The demands of the global knowledge society have placed pressure on higher education to focus more heavily on particular kinds of activities, approaches, and outcomes. Research production in key areas such as information technology and the life sciences has risen on national development agendas and for the prestige of individual institutions, and has therefore become a very high priority for many universities around the world. Much of the world's best research can only be carried out through international collaborative efforts, given the size and complexity of the issues and/ or the cost of materials and the investments of time and personnel needed to carry studies through to completion.

Meanwhile, global business trends have put a premium on producing young professionals with particular kinds of credentials and skills. The best example of this may be the American-style MBA degree, which is now offered in countless countries around the world. At the same time, an arguably global interest in developing students who are skilled communicators, effective critical thinkers, dynamic problem solvers, and productive team members in diverse (increasingly international and intercultural) environments is changing the way that teachers teach and students learn in many contexts, as well as the specific content to which students are exposed.

Recent debates on the role of humanities and the liberal arts in East Asia, for example, provide a good example of shifting or expanding curricular considerations in light of globalization and internationalization [6, 2008].

The last 10 years have clearly witnessed a profound and deepening sense of interconnectedness within the higher education enterprise across the globe. Universities, the knowledge they produce, the academics they employ, and the students they graduate are directly and intimately connected to the global knowledge economy. What happens in institutions and systems in one part of the world has effects far beyond the immediate environment. The international ranking exercises that have taken on such prominence in the last decade are a prime example of how universities no longer operate in a vacuum, nor even simply a local or national context, but instead sit to a great degree on a world stage.

At the institutional level, internationalization can be perceived in the way that large numbers of universities have adopted expanded missions, in many cases embracing service to a community that extends beyond local and national boundaries and aiming to produce "global citizens" with "global competencies." The establishment of international program and support offices, and the designation of staff time for these kinds of activities, has also become extremely commonplace in tertiary institutions across the globe.

Internationalization has also reached prominence at regional and international levels. The Bologna process and Lisbon strategy in Europe are the clearest examples of international engagement at this level, with the Bologna process drawing more than 40 countries into a "European higher education area." It is hoped that the European higher education area (EHEA) will achieve a common, Europe-wide framework of understanding around tertiary education and lifelong learning, with significant cross-border intelligibility of degrees and qualifications, and a high level of quality, attractiveness, and competitiveness on a global scale [7]. Indeed, the regional focus in Europe appears to have served as the key point of reference for regionalization efforts elsewhere in the world.

The forces of globalization have exerted an enormous influence over higher education in the last decade, and internationalization has emerged as the primary response to this phenomenon. Barring major unforeseen developments that would derail current trends, the international dimension in higher education appears to be here to stay and will likely continue to rise in prominence on the agendas of individual institutions and national and regional systems of tertiary education around the world.

Internationalization presents many new and exciting opportunities for cooperation within the academic enterprise and can be a powerful tool for the enhancement of quality and the insertion of innovation across many dimensions. At the same time, many significant risks and challenges must be faced in a costly, fast-paced, competitive global higher education environment. As with many other aspects of higher education, the phenomenon is playing out against a backdrop of inherent inequity around the world. The need to understand and harness the benefits of internationalization, while minimizing the risks and costs, is of central importance moving forward.

References:

1. Altbach P.G. 2006. Globalization and the university: Realities in an unequal world. J.J.F. Forest and P.G. Altbach (eds.), International Handbook of Higher Education, Vol. 1. Dordrecht, The Netherlands, Springer. 121-140.
2. Knight J. 2003. Updating the definition of internationalization. International Higher Education, No. 33, pp. 2-3.
3. Knight J. 2004. Quality assurance and recognition of qualifications in postsecondary education in Canada. Centre for Educational Research and Innovation and Organisation for Economic Co-operation and Development. (eds.), Quality and Recognition in Higher Education: The Cross-Border Challenge, Paris, OECD. 43-62.
4. Böhm, A., Davis, D., Meares, D. and Peace, D. 2002. Global student mobility 2025: forecasts of the global demand for international higher education. IDP Education Australia.
5. European Commission. 2008. Lifelong Learning Programme – A Single Umbrella for Education and Training Programmes. Retrieved from: http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-programme/doc78_en.htm on 6 May 2009.
6. Rumbley, L.E., Pacheco, I.F. and Altbach, P.G. 2008. International Comparison of Academic Salaries. An Exploratory Study. Chestnut Hill, MA, Boston College Center for International Higher Education.
7. Bologna Declaration. 1999.

N. Qambarov, S. Mirzamahmudova
(Uzbekistan)

BOSHLANG'ICH SINF MEHAT TA'LIMI JARAYONIDA AJDODLAR MEROSIDAN FOYDALANISH YO'LLARI

Mehnat inson hayoti uchun, uning farovon turmush kechirish uchun hamisha asos bo'lib kelgan va shunday bo'lib qoladi. Mehnat farovon va baxtli hayot kechirishning eng asosiy sharti bo'lganligi sababli hamma fuqarolar uchun majburiydir.

Mehnat odamlarning biror maqsad uchun sarflagan vaqti, aqliy va jismoniy yoki zarur faoliyatidir. Mehnat inson hayotini sarmazmun qiladi va boyitadi.

Odamlar mehnat qilish jarayonida sog'liqlarini mustahkamlaydilar, obro' orttiradilar va o'z kelajaklarini yaratadilar.

Boshlang'ich sinf mehnat ta'limi jarayonida ajdodlarimiz qoldirgan meroslardan foydalanilgan holda tashkil qilish kerak. Shundagina o'quvchilar o'tmishda yashab o'tgan ota – bobolarimiz haqida, ular yaratgan boy meroslar haqida ma'lumotlarga ega bo'lishadi.

Jahon fanining rivojiga bebaho hissa qo'shgan Al – Xorazmiy, Ibn Sino, Ismoil Buxoriy, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur singari bobokalonlarimiz mehnatsevarliklari tufayli ulkan yutuqlarni qo'lga kiritishgan va yoshlarni mehnatni sevishtga, mehnatsevar bo'lishga chaqirganlar. Odam hunarning mohiyatini, yaxshi va yomon sifatlarini bilgandagina hunarga oid bilimlarni mukammal egallash, hunarmandlar ahlini qo'llab-quvvatlashi mumkin.

Jumladan, Alisher Navoiy o'z zamonasida zargarlar, kulollar, tikuvchilar kabi turli-tuman hunar sohiblarining hammasiga hafsala, qunt va e'tibor bilan maslahat berib, ularga homiylik qilganlar. Navoiy: "Inson bo'lib dunyoga keldingmi, biror kasbni egalla, hunar o'rgan, shunda dunyodan hammomga kirib toza yuvinib chiqmagan kishidek o'tmaysan", deb ta'kidlaganlar.

Hattoki, ulug' shayxlarimizning o'zlari ham biror kasb egasi bo'lganlar. Masalan, Shayxul Mashoyix Abu Said Xarroz – etikdo'z, Shayx Muhammad Sakko – mashhur pichoqchi bo'lib, boshqalarni hunar o'rgatishga da'vat etganlar. Xoja Bahovuddin Naqshband aytadilar: "Dil bayotu dast ba kor", ya'ni: diling Ollohda qo'ling doim mehnatda bo'lsin.

Insoniyat qadr-qimmatini mehnatda, bilim va hunarga tayanishda, bировга xor bo'lmaslikda deb bilgan Sa'diy shunday ta'lim beradi:

O'z mehnatidan non yegan kishi,
Hotam minnatidan ozod yoz-qishi.

Muqaddas kitob – "Avesto"da ham mehnat moddiy boyliklar manbai bo'lgani uchun emas, balki u mehnatni asosan axloqiy jihat, yaxshilik manbai deb bilganligi uchun insonlarni mehnat qilishga chaqiradi. Xalq pedagogikasida yoshlikda egallangan hunar toshga o'yib yozilgan hikmatdur, – deb ta'kidlanadi.

Hunarning nechog'li zarur yekanligi qator rivoyatlar, maqollar, ertaklar, dostonlarda ham o'z aksini topgan. "Oltin baliq", "Sirli gilamcha", "Baliqchi bola", "Ikki naqqoshning ishi" kabi ertaklar, "Rustam", "Ziyod", "Hasanxon" kabi dostonlar shular jumlasidandir.

Darhaqiqat, xalqimizning ertak, rivoyat, maqol, masal, hikmat, dostonlar hamda o'tmishdagi olimlarimizning merosini chuqur o'rganib, uni ta'lim va tarbiya jarayoniga tadbiiq etish har bir ma'naviyatli va ijodkor mutaxassislarning, muallimlarning muqaddas burchidir. Shuning uchun ham o'zbek xalq pedagogikasining ustozlik-murabbiylik an'anasini o'rganish, o'quvchi yoshlarni tarbiya qilish, jumladan, kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining kasb-hunarga bo'lgan qiziqishlarini tarbiyalash, xalq pedagogikasi an'analarning zamonaviy usullarini amaliyotda qo'llash ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Shuningdek, zamonaviy tarbiyada o'z mohiyatini yo'qotmagan ertak, maqol kabi janrlar xalq pedagogikasi kamolotida asosiy o'rinda turadi. Jumladan:

Qunt bilan o'rgan hunar

Hunardan rizqing unar.

Hunari yo'q kishining

Mazasi yo'q ishining.

Hunar toshdan gul undirar.

Hunar va bilim tuganmas mulk.

Mehnatdan kelsa boylik

Turmush bo'lar chiroylik.

Mehnat kishini ulug'laydi

kabi maqollar yoshlarni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash bilan birga ularni kasb-hunar egallashga da'vat etishda asosiy o'rin egallaganlar.

Hunar egallash ham bir fazilatdir mahoratdir. Hunar egallashda halollik, poklik, sabr-qanoat, matonat, mehnat madaniyatiga rioya qilish muhim rol o'ynaydi

Ota-bobolarimiz ham hunar o'rganishni asosiy vazifa ekanligini o'rgatib kelganlar. Nizomiy Ganjaviy shunday degan:

Hunar o'rgan chunki hunarda ko'p sir,

Yopiq eshiklarni ochar birma-bir.

Abur Rayhon Beruniy mehnat va hunar avloddan-avlodga meros bo'lib o'tishini sinchiklab o'rgangan va hunarni yuqori baholagan. U "Hunarmandchilikda, mehnatda to'liq ustozlik sa'natini egallab olishi kerak", degan fikrni aytadi.

Halqimiz bolalarda mehnatsevarlik va mehnatga qiziqishni tarbiyalash, otalarimiz izidan borib turli kasb-hunar egallash, ularda mehnat munosabatlarini kamol toptirish, kelajak hayotga tayyorlashni o'zlariga muhim vazifa deb hisoblaganlar. O'z farzandiga kasb-hunar o'rgatgan ustazodalari (usta darajasiga ko'tarilgan farzand) bo'lib yetishganlar. Tanlangan usta hunarmandlar uyida yakka shogirdlikka tushgan bolalar bir necha yil hunarga ta'luqli bo'lmagan yumushlarni ham bajarib yuraverganlar.

O'quvchilarni kasb-hunarga qiziqishini tarbiyalashda insoniyat mehnat faoliyati tarixini o'rgatuvchi omillarga tayanib, o'quvchilarni kelajakda tug'ri kasb tanlashlariga ulkan zamin yaratilsa, maqsadga muvofiq bo'lardi.

O'zbek xalq tarbiyashunosligining o'tmishdagi mashhur mutafakkirlar, xalq maorifi arboblari va ma'rifatparvar shoirlarning, mehnat kasb-hunar to'g'risidagi qimmatli fikrlarini biz uchun ahamiyatli tomoni shundan iboratki, ulardan yosh avlodni mehnatsevarlik ruhida tarbiyalash, kasb-hunarga qiziqirishning vositasi sifatida foydalanish mumkin.

Bizga ma'lumki o'zbek xalqining qadimiy kasb-kori asosan dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bo'lgan. Ushbu kasb-korlar asrlar davomida shakllanib har biri o'z ichida o'nlab tarmoqlarga ajralgan, gullab yashnagan va san'at darajasiga ko'tarilgan.

Abu Rayhon Beruniy (978-1048) ham mamlakatning obodonchiligi, kishilarning baxt-saodati va kamolati uning halol mehnat qilishida va kasb-hunar o'rganishida deb biladi. U kasb-hunar, ixtirolashga, turli asboblarni yasashga bag'ishlab 9 ta asar yozgan. Asarlarida o'zi yashab turgan davrdagi ishlab chiqarishning rivoji va kasb-hunarga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Mehnatni va kasb-hunarni sharaflash, mehnat ahlining qadr-qiyamatini uning manfati uchun astoydil kurashni Beruniyning zamondoshi qomusiy olim Abu Ali Ibn Sino (980-1037) ning ilmiy faoliyatida ham ko'rishgiz mumkin. Ibn Sino "Odam ijtimoiy jondir" degan fikrni olg'a surdi. Shuning uchun ham olim odamning yashashi uchun eng zarur narsa foydali mehnat ekanligini ta'kidlaydi.

O'rta Osiyoda ko'plab shoirlarning ustozlari bo'lgan Abulqosim Firdavsiy (934-1020)ning "Shohnoma"sida mehnat ahliga mehr-muhabbat bilan yog'dirilgan va kasb-hunarni egallash malakasiga bag'ishlangan misralarini ko'plab uchratish mumkin:

Mehnat tagidadir, ey oqil, har ganj,
Ganj topmas hech kimsa, tortmas ersa ranj.

Firdavsiyga yaqin davrda yashagan shoirlardan yana biri Nosir Xisrav (1004-1088)dir. Uning fikricha, dunyodagi eng oliyjanob va oliyhimmat odamlar mehnatkashlar-jamiyat uchun foydali narsalar ishlab chiqaruvchi hunarmandlar, kosiblar, binokorlardir.

Kasbdan jodu hurram yo'q jahonda,
Hunardin yaxshidur ham yo'q jahonda.
Butun kun rizqining bog'boni bo'lg'ay,
Kishin o'z uyining mehmoni bo'lg'ay.
Arzir uning bo'lsa boshi osmonda,
Usiz yashay olmas shoh ham jahonda.

Mehnat darslari jarayonida mutafakkirlar asarlaridan foydalanish bilan birga, xalq amaliy san'ati ustalari qoldirgan boy asarlarni o'rganish va o'rgatib borish lozimdir. Naqqoshlar, rassomlar, zardo'zlar, me'morlar, o'ymakorlar, chilangarlar, kashtado'zlar, temirchilar, gilamdo'zlar, kosiblar qoldirgan amaliy me'roslarini va ularning yo'llarini o'rganib o'rgatish kerak.

Yuqorida tilga olingan xalq amaliy san'at ustalari, ulug' mutafakkirlarning mehnat tarbiyasi va kasb-hunar tarbiyasi borasida shunday xulosa chiqarishimiz mumkinki, inson dunyoga kelar ekan o'z hayoti maboynida insoniy qadr-qiyomatga ega bo'lishi kerak.

Zero mehnat qilgan, kasb-hunarli inson birovga qaram bo'lmaydi, ya'ni mehnat qilish orqali inson o'zining uch ehtiyojini qondiradi. Moddiy ehtiyojini, mag'naviy ehtiyojini, mehnat ehtiyojini qondiradi. Moddiy ehtiyoj qondirilishi natijasida ma'naviy va mehnat ehtiyojlari ham qondiriladi.

Xullas, boshlang'ich sinf o'quvchilarini mehnat va kasb-hunarni tarbiyalashda ulug' mutafakkirlarimizning asarlaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Mutafakkirlarning merosiga chuqur hurmat bilan qarash va ular yaratgan asarlarni ko'z qorachig'iday saqlash lozim. Bu orqali xalq amaliy san'atlarini unutilmasligi, aksincha, rivojlanib sayqallanib borishi va ustoz –shogird an'alarini davomiylikni ta'minlashga erishiladi. Bu o'rinda mehnat ta'limining o'rnini beqiyosdir.

Х. Абдукаримов
(Гулистон, Ўзбекистон)

ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ ТЕХНОЛОГИЯСИ: ИЗЧИЛЛИК ВА УЙЎНЛИК

Мамлакатимизда амалга оширилаётган туб ислохотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан узлуксиз таълим тизимини давр талаби даражасига кўтариш, ҳар томонлама баркамол шахсни шакллантириш, ижтимоий фаол ва малакали рақобатбардош кадрлар тайёрлашга боғлиқ. Жамият тараққиётининг асосини унинг иқтисодий ва ижтимоий ривожланиши билан бир қаторда шу жамиятда яшаётган фуқароларнинг интеллектуал ва маънавий-касбий салоҳияти ҳам белгилайди. Шу нуқтаи назардан қараганда узлуксиз таълим тизимини инновацион технологиялар табиқи асосида такомиллаштириш долзарб вазифа ҳисобланади.

Гулистон давлат университетида ўтказилаётган илмий-амалий семинарнинг мазмун-моҳияти ҳам айнан баркамол шахс тарбиясида инновацион технологияларнинг тутган ўрни масаласи, уни такомиллаштириш йўл-йўриқлари, илғор тажрибалар, педагогик жараён самарадорлигини таъмин этувчи омиллар ҳамда кафолатли натижага эришишни таъминловчи илмий-амалий, интегратив ва деференциал ёндашувлар, уларни аниқлаш мезонлари, бу борада ечимини кутаётган долзарб муаммоларни ҳал этиш чора-тадбирларини белгилаб олишга қаратилган.

Ахборот оқими тобора кучайиб бораётган ҳозирги шароитда, таълим-тарбия жараёнига кераклиларини саралаб ва тизимли равишда ўқувчи – талабаларга етказиб бериш ўқитувчи шахсидан алоҳида касбий маҳорат талаб этади. Ахборотнинг таълим-тарбиявий моҳиятини билиш, унинг интегратив хусусиятини аниқлаш, шахснинг ижодий фаолияти меъёрига эътибор қаратиш ҳамда ўқув-билув материалнинг ҳажмини таълим стандартлари талабларига мувофиқлаштириш талаб этилади.

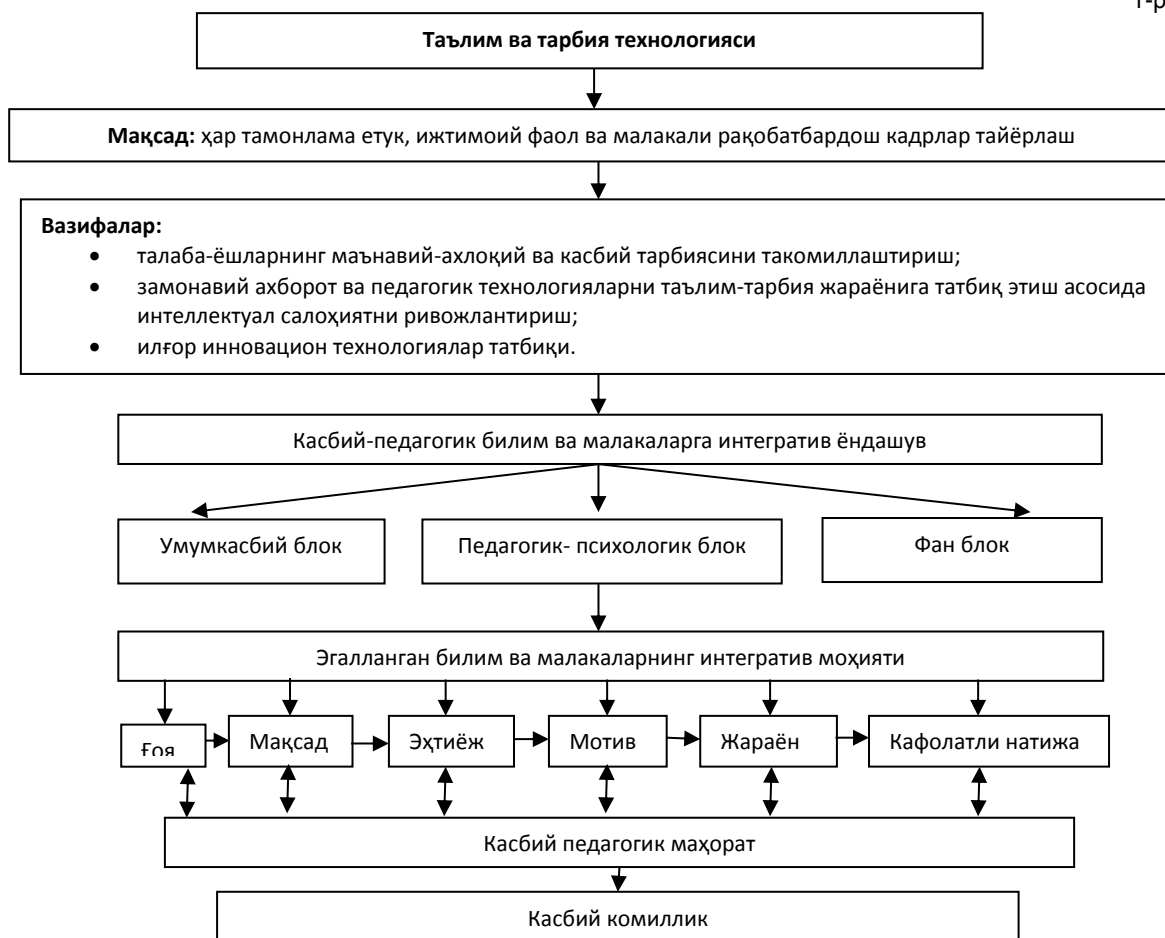
Ўқувчи – талаба онига меъёридан ортиқ ахборотни тикиштириш, ортиқча талаб ва топшириқлар бериш ижодий фаолиятга салбий таъсир кўрсатади. Бугун кунда таълим технологиясига хизмат қилувчи манбалар ва воситалар ҳажми ортиб бормоқда. Шунингдек, таълим технологиясига оид бир қатор тажрибалар ҳам омдалаштирилди. Аммо тарбия технологияси ва уни такомиллаштиришга қаратилган илмий-амалий ва ўқув – методик ишлар таълим технологиясидан бир мунча ортда қолиб келмоқда.

Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “Таълимни тарбиядан, тарбияни эса таълимдан ажратиб бўлмайди – бу шарқона қараш, шарқона ҳаёт фалсафаси” [1,62 б.].

Тафаккур руҳият тадқиқи бўлиши баробарида миллий тарбия тадқиқот объекти ҳамдир. Чунки миллийлик аввало инсон руҳиятида зоҳир бўлади. Миллий тарбия ҳосиласи ўлароқ шахс ўзининг тили, дили, табиати ва ўзлигини кўрсатади. Педагогик тафаккур эса миллий ўзига хослик билан чамбарчас боғланиб, тарбиячи-ўқитувчининг фикрлаш тарзини белгилайди. Фикр тарбияси педагогик тафаккурнинг мазмун-моҳиятини ифода этиб, ўқувчининг маънавий олами ҳамда ҳулқ-атворида намоён бўлади.

Ўқитувчининг шахсий ва касбий хусусиятлари уйғунлиги, айниқса: касбга қизиқиш, билимдонлик, болажонлик, педагогик тафаккур, педагогик ҳаёл, педагогик одоб ва маънавият, касбий ишчанлик, касб бурчи ва масъулиятига қатъий амал қилиш, педагогик кузатувчанлик, юморга бой бўлиш, камтарлик ҳамда ўқувчининг ўрнига ўзини қўйиб кўра билиш, уни эшитиш, ўзаро ҳамкорлик, дўстона муносабатларнинг қарор топиши ва яхшилик педагогик жараёнда ўз аксини топмоғи лозим.

Педагогик техника асосида педагогик технологияларнинг амал қилиши таълим ва тарбия технологиясини изчил равишда уйғунлаштиради. Бу ўринда таълим-тарбиянинг илмийлиги, тизимийлиги ва изчиллиги ҳамда тарбияда қайта алоқа ўрнатиш принциплари амалга ошади (1-расм)

Фанлараро ҳамкорлик педагогик жараённинг самарали омили бўлиб, илмий-амалий кузатувлар, хулоса ва тавсияларни янада такомиллаштириш ҳамда илмий-инновацион фактларни қўлга киритиш имконини яратмоқда.

Бугунги кунда аҳамиятига қараб саралаш, квалиметрия, ижодий ишларни намойиш қилиш, мутахассиснинг касбга яроқлилиқ даражасини аниқлаш ҳамда моделлаштириш каби методлар татбиқи таълим ва тарбия технологиясини такомиллаштиришга қаратилган тадқиқот ишларини бажаришда муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Жумладан моделлаштириш педагогика фанидан ижтимоий борлиқни ўрганишга асосланган илмий-тадқиқот методидир. Айрим тадқиқотларда педагогик жараённинг қонуниятларини эътиборга олмаслик ҳоллари учрамоқда. Айниқса, таълим-тарбия принципларининг ўзига боғлиқ бўлган методлар билан алоқадорлиги қонунияти бунга мисол бўла олади. Бундай қонуниятларнинг бузилиши таълим-тарбияда нохуш муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Ҳозирда педагогик жараён қонуниятларини ўрганиш бўйича тадқиқотлар деярли йўқ ҳисобида. Бундай ҳолатлар тадқиқот ишининг илмий янгиликларига бир томонлама қарашга олиб келади. Чунки, педагогик жараён айна пайтда мезон вазифасини ҳам ўтайди. Шундай экан, моделлаштириш методи асосида яратилган яхлит технологик тизим барқарор бўлиши учун ижтимоий воқелик билан педагогик жараён уйғун ривожланишга эга бўлмоғи лозим. Ана шунда таълим ва тарбия технологиясининг мақсади янада ойдинлашади.

Маълумки, ўқувчини ўз-ўзини тўғри тарбиялашга ундайдиган фикрларгина педагогик ғоя ҳисобланади. Ғоянинг қудрати эса шахс эътиқодига айланишида кўринади. Шахсни бирон фаолиятга ундовчи, йўналтирувчи ички куч-мотив асосан: эҳтиёж, қизиқиш, ҳис-туйғу асосида юзага келади. Шунинг учун тарбия технологиясида шахсни ўз-ўзини тарбиялаши ва шу асосида ўзининг фаолиятини ўзи тўғри баҳолай олиши ўта муҳимдир.

Технологик ёндашувда тарбиянинг мақсади – инсонни бир умр тарбиялашга эмас, биланс бир умр ўз-ўзини тарбиялашга қаратилган бўлиши лозим.

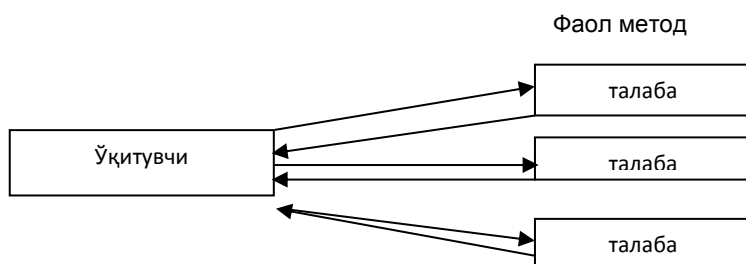
Тарбия технологиясида ўқувчини ишонтириш ва ишончига кириш муҳим омил ҳисобланади. Бу ўринда ибрат-намуна, талаб ва ижро, ўқувчилар (талабалар) жамоасининг шакллланганлик даражаси ҳамда жамоанинг фикри алоҳида эътиборга олинади. Айниқса, тарбиячи-ўқитувчи ўзининг инсонпарварлик фазилати билан ўқувчи-талабага меҳр бера олиши лозим. Инсонпарварлик суст бўлган жойда ватанпарварлик, меҳнатсеварлик ва фидойиликнинг қарор топиши қийин кечади. Аксиологик ёндашувлар асосида биргина инсонпарварлик фазилати қуйидаги тузилмани ўз ичига олиши маълум бўлади:

• меҳр-оқибат	• ор-номус
• яхшилик	• вафо
• ҳалоллик	• садоқат
• инсоф	• шафқат
• виждонийлик	• саховат
• адолатлилик	• тавозе
• фидойилик	• дўстлик
• эзгулик	• ҳаё
• покизалик	• ибo
• ширинсуханлик	• эътиқод
• андиша	• иймон
• афв	

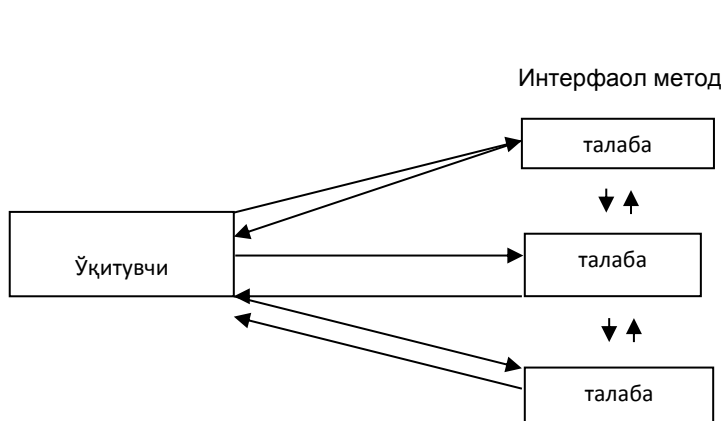
Інноваційні тенденції в науці Гулістон давлат университетида шахсга йўналтирилган таълим-тарбияга асосий эътибор қаратилиб келинмоқда. Талабани мустақил билим эгаллаши, илғор педагогик ва АКТ татбиқ этиш орқали ижодий қобилият ҳамда интеллектуал салоҳиятини ўстириш, касбий кўникма ва малакаларини шакллантириш кун тартибига қўйилган.

Ҳар ўқув йилида педагогик инновация маркази томонидан иқтидорли, ижтимоий фаол, етакчилик ҳамда раҳбарлик қобилиятига эга бўлган талабалар танлови ўтказилиб, тарбия технологиясини таркибий қисми ўлароқ, ўз-ўзини бошқариш қўмитасининг тизимли фаолияти амалга оширилиб келинмоқда. Шу билан бир қаторда инновация ойлиги белгиланиб, илғор технологик тажрибалар умумлаштирилган ҳолда амалга татбиқ этилмоқда. Тайёрланган электрон дарслик, ўқув қўлланма, методик ишланма ва тавсияномалар ахборот коммуникация технологиялари муҳитида таълим беришнинг дастурий дидактик ҳамда интерфаол методлар мажмуасини қамраб олиб, босқичма-босқич такомиллашиб бормоқда.

Таълим ва тарбия технологиясини уйғунлигида “фаол” ва “интерфаол”нинг туб моҳиятига алоҳида эътибор қаратиш ва бу ўринда методлар татбиқи ҳамда хилма-хиллиги муҳимдир. (2-3 расмлар).

2-расм

3-расм

Университетда сўнгги йилларда изчил равишда амал қилиб келаётган методлар модернизацияси бўйича ҳар бир кафедра ўзининг фан хусусиятидан келиб чиқиб, таълим технологиясининг: шахсга йўналтирилган; модулли; ҳамкорлик педагогикаси; муаммолари; мустақил таълим; дидактик ва ролли ўйинлар; таълимда муқобиллик, муаллифлик ва когнитив ёндашуви; таълимнинг жамоа ва гуруҳли усули асосида нутқ техникасини такомиллаштириш; компьютер воситасига асосланган ривожлантирувчи таълим; АКТ тизимини ўрганиш ва татбиқ этиш; таълим тизимини ишлаб чиқариш амалиёти билан изчил боғлаш; хориж тажрибасини ўрганиш асосида қиёсий таҳлиллар технологияси каби турлари татбиқ этилмоқда.

Албатта, шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки интерфаол методлар татбиқи қаратилган таълим-тарбия технологиясининг турлари ўқув йиллари давомида янада такомиллашиб боради. Бунинг амалий ифодаси ўлароқ марказнинг йиллик режа-дастурига мувофиқ профессор-ўқитувчиларга мўлжалланган семинар-тренинг машғулотида таълим-тарбия технологиясининг ютуқ ва камчиликлари муҳокама этилиб, сўнг очик дарслар кўринишида алоҳида таҳлил этилиб келинмоқда. Бу жараён илғор инновацион технологияларга асосланган тажрибаларни ўрганиш, умумлаштириш ва оммалаштириш имконини бермоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. А. Юксак маънавият — енгилмас куч. — Тошкент: Маънавият, 2008. — 176 б.
2. Абдукаримов Ҳ. Тарбиячи ва тарбиячилик касбининг ижтимоий моҳияти // Халқ таълими. 1996 № 6. Б. 9 — 12.
3. Абдукаримов Ҳ. Баркамол авлод тарбияси: мақсад ва вазифалар. «Ўзлуксиз таълим тизимида инновацион технологиялар: муаммо ва ечимлар» Республика илмий — амалий конференциясининг материаллари. Гулистон, 2010. Б. 14-16.
4. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али Баҳоуддин Балогардон/ Таҳрир ҳайъати: А. Рустам ва бошқ. — Тошкент: Ёзувчи, 1993. — 208 б.
5. Авесто. Тарихий — адабий ёдгорлик. А. Маҳкам таржимаси. — Тошкент: Шарқ, 2001. — 400 б.
6. Авлоний Абдулла. Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ. — Тошкент: Ўқитувчи, 1992. — 160 б.
7. Ашуров М. О. Миллий тарбия асослари (маърузалар матни). — Самарқанд: СамДУ, 2004. — 100 б.
8. Анна Барсова. Формула личности, или как свои недостатки превратить в достоинства. — М.: АСТ — Пресс книга, 2003. — 320 с.
9. Толипов Ў. Тарбия жараёнига технологик ёндашув ва уни лойиҳалаш // Халқ таълими. 2004. №1. Б. 37-39.

Лаззат Алдибаева, Асет Ахмедов
(Алматы, Казахстан)

ПАРАДИГМЫ МОБИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

В Государственной программе развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы одной из важнейших задач модернизации системы образования обозначено формирование интеллектуальной нации, представители которой обладают не только конкурентоспособными знаниями, креативным мышлением, но и высокими гражданскими и нравственными принципами, чувством патриотизма и социальной ответственности. Глава государства Н.Назарбаев в своем Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства» призывает нас интенсивно внедрять инновационные методы, решения и инструменты в отечественную систему образования, включая дистанционное обучение и обучение в режиме онлайн, доступные для всех желающих.

Имеющиеся на сегодняшний день обучающие программные продукты ориентированы на выполнение таких функций как: предоставление учебной информации с применением средств технологий мультимедиа, гипертекст, гипермедиа, геоинформационных; осуществление обратной связи с пользователем при интерактивном взаимодействии; контроль результатов обучения и продвижения в учении; автоматизация процессов информационно-методического обеспечения учебно-воспитательного процесса и организационного управления учебным заведением [1].

Современный уровень развития информационных технологий открывает перспективы предоставления потребителям принципиально новых сервисов в сфере образования, обозначаемых термином «мобильное обучение». Если дистанционное обучение позволило слушателям учиться удаленно от самого учебного заведения, то мобильное обучение предлагает возможность проходить обучение в любом месте и в любое время, обеспечивая непрерывность и максимальную гибкость учебного процесса. Данное преимущество достаточно велико чтобы не быть востребованным на рынке образовательных услуг. Все сказанное выше определяет актуальность выбранной нами темы исследования.

Мобильное обучение – это та точка, в которой пересекаются мобильные компьютерные среды и электронное обучение, образуя в результате практику обучения в любое время, в любом месте [2]. На основе данного определения можно построить концептуальную модель мобильного обучения (Рисунок 1). Как отмечает Меркулов А. М., на уровне приложений для мобильного обучения становится возможным существование множества новых приложений, а многие из уже существующих приложений для электронного обучения могут быть модифицированы для мобильной среды. На уровне инфраструктуры для мобильных пользователей при проектировании новых приложений для мобильного обучения должны приниматься во внимание возможности пользовательских мобильных устройств. На уровне мобильного протокола ставится цель скрывать сведения об используемой сети от приложений, в то же время предоставляя единообразный и простой в использовании интерфейс. На уровне инфраструктуры мобильной сети качество обслуживания главным образом зависит от ресурсов и возможностей сети.

Технические средства мобильного обучения можно классифицировать по выполняемым функциям:

- мобильные средства для изучения мобильного контента;
- средства для мобильного общения мобильными обучаемыми;
- средства для мобильного контроля знаний;
- мобильные средства для формирования профессиональных навыков и умений;
- средства поддержки мобильного обучения).

Как известно, техническими средствами мобильного обучения могут быть: ноутбуки и планшетные ПЭВМ; КПК и коммуникаторы; сотовые телефоны и смартфоны; специализированные устройства E-books (электронные книги); ультра мобильные компьютеры; нетбуки; мобильные игровые устройства; мобильные Интернет-устройства; устройства спутниковой навигации; портативные мультимедийные проигрыватели; устройства типа “носи с собой и работай”; устройства типа “шестое чувство” (SixthSense) на основе жестикуляционного интерфейса.

Тем самым, главным фактором мобильного обучения является правильное технологическое решение, которое позволило бы обучать студентов вуза независимо от имеющегося обучающего устройства, вернее средства коммуникации, которых можно использовать в качестве обучающего устройства.

Как известно, технологические решения, используемые для систем e-learning, базируются на следующих основных стандартах обмена учебным контентом:

HTML
AICC

SCORM (Sharable Content Object Reference Model).

Они же остаются актуальным и для *m-learning*, т.е. для мобильного обучения. Техническая поддержка для мобильного обучения:

3GP для сжатия и способа доставки аудиовизуального содержания, связанного с мобильным обучением;

Wi-fi предоставляет доступ к преподавателям и ресурсов через Интернет;

GPRS сервис обеспечивает высокую скорость подключения и нормальную передачу данных;

HTML5 Курсы и презентации в формате HTML5 можно просматривать на современных мобильных устройствах.

При разработке мобильных обучающих приложений необходимо ставить конкретные методические и технологические критерии. На наш взгляд, важнейшими целевыми индикаторами качества разработки мобильных обучающих приложений являются среда обучения, образовательные ресурсы, техническое сопровождение (таблица 1).

Таблица 1 – Важнейшие целевые индикаторы и показатели разработки мобильных обучающих приложений

Целевые индикаторы	Показатели
А) Среда обучения с поддержкой ИКТ	система мобильного обучения должна: – работать на различных цифровых носителях и устройствах; – включать интуитивно понятный интерфейс для пользователей; – адаптироваться к различным практикам и методикам преподавания и обучения
Б) Интеллектуальный анализ образовательных данных	Образовательные данные должны быть: – направлены на улучшение процессов обучения и преподавания; – оснащены интуитивно понятным интерфейсом для визуализации и взаимодействия данных; – предоставлены и испытаны в сравнении с фактическими данными когнитивные модели стилей обучения; – направлены на использование и развитие стандартизированной номенклатуры и классификации данных
В) Системные решения в области обучения	система мобильного обучения должна: – поддерживать развитие исполнительской культуры; – быть направлена на развитие навыков критического мышления

Литература:

1. Джарасова Г.С., Токсанов С.Н. Технология мобильного обучения в университете // Материалы X Международной научно-практической конференции «Будущее исследование – 2014» – 44 том. Современные информационные технологии: София (Болгария), «Бял ГРАД-БГ» ООД
2. Меркулов А. М. Обучение при помощи мобильных устройств – новая парадигма электронного обучения // Молодой ученый, 2012, №3.

Научный руководитель:

кандидат физико-математических наук Алдибаева Лаззат Тургынбаевна.

Алия Кызылбаева

(Ескелді ауданы, МДШО Қаратал орта мектебі)

МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ҮРДСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Заманауи білімдендірудің мақсаты мамандарды шығармашылыққа дайындау екені даусыз. Шығармашылық дегеніміз жаңалықты (жаңа нысана, жаңа білім, жаңа проблема, жаңа әдіс) ашу. Осыған орай, проблемалық оқытудың өзі де шығармашыл процесс: бейқалыпты ғылыми-оқу мәселені бейқалыпты әдістермен шешу. Соңғы кезде кең тараған оқу түрінің мәні: мұғалім жаңа білімді дайын түрде баяндамай, оқушылардың алдына проблемалық сұрақтарды қойып, оларды шешудің жолдары мен тәсілдерін іздеуге бейімдейді. Аталмыш оқыту жаңадан ғана пайда болған жоқ. Кезінде бұған өз үлесін қосқан педагог-ғалымдар: Сократ, Руссо, Дистервег, Ушинский. Мысалы, Дистервегтің дәлелдеуінше, "жаман ұстаз ақиқатты айта салады, жақсы ұстаз оны іздеп табуды үйретеді". Проблемалық оқытуды ойдағыдай іске асыру үшін оқушыларға ұсынатын проблемалық сұрақтар жүйесін жасап шығу қажет. Ескеретін жайт: кез келген сұрақ проблемалық бола бермейді. Проблемалық сұрақтың жауабы дайын болмайды, оны оқушы міндетті түрде өзі іздеуі шарт. Ол сұрақ баланың сана-сезімінде қиындық туғызуы қажет. Оқушы іштей түйсінген ойлау қиыншылығы проблемалық жағдаят деп аталады[1]. Проблемалық сұрақ, бір жағынан, қиын болуы, екінші жағынан, оқушының шамасына лайық болуы керек. Осындай проблемалық жағдаят туғызу, проблемалық сұрақ қою – проблемалық оқытудың алғашқы кезеңі. Келесі кезеңінде бала іштей өз білімін талдап, таңдап, олардың жауап алуға жеткіліксіз екенін анықтайды да ізденіс жолына белсенділікпен түседі. Үшінші кезеңде ол сұрақтың жауабын дұрыс шеше білу амалдарын, жаңа білімді меңгереді. "Мен білдім!" деген қуанышты жағдайға жетеді. Кейінгі кезеңдерде дұрыс жауапты тексереді, алғашқы гипотезамен салыстырады, алынған білім мен білікті қорытындылайды, жинақтайды. Мұғалім проблемалық оқытудың барысында оқушы ойына, пікір қайшылықтарына дұрыс бағдар жасай отыра, жауап табу әдістерін үйретеді. Әдетте, оқытудың бұл түрі жаңа оқу материалын түсіндіру кезеңінде қолданылады. Сонымен, проблемалық оқытудың ерекшелігі: оқушыға дайын білім берілмей, одан проблемаларды ізденіс арқылы шешу талап етіледі[2].

Проблемалық оқытудың күшті жақтары:

1. Оқушының логикалық ойлау қабілетін арттырады;
2. Оқу еңбегіне қызығушылығын арттырады;
3. Оларды өздігінен саналы жұмыс істеуге үйретеді

4. Берік білімге, оқытудың жоғары нәтижесіне жеткізеді
5. Проблемалық оқытудың кемшіліктері:
6. Оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқаруға әлсіз ықпал ету
7. Мақсатқа жету үшін көп уақыт жұмсау

Қазіргі мектептерде түсіндірмелі және проблемалық оқыту түрлері бірге қатар қолданылады.

Проблемалық оқыту кезінде мұғалімнің жетекшілігімен проблемалық жағдай жасалып, оқушылар оны шешуге белсенді түрде қатысады, осы іс-әрекеттің нәтижесінде оқушылар білімді, дағды мен біліктерді меңгеріп, ойлау қабілеттерін дамытады.

Проблемалық оқыту ынталандырудың ерекше проблемалық түріне негізделеді, сондықтан материалдық дидактикалық мазмұнының тиісті дәрежеде, яғни проблемалық жағдайдың тізбегі ретінде берілуін талап етеді.

Ғылыми білім логикасының түп-төркіні проблемалық жағдайлардың логикасы болып табылады. Проблемалық жағдайлар мазмұнның белгісіздігіне қарай, проблемалықтың деңгейіне қарай, ақпарат сәйкессіздігінің түріне қарай, басқа да әдістемелік ерекшеліктеріне қарай әртүрлі болуы мүмкін. Проблемалық оқыту технологиясы – бұл проблемалық жағдайларды, оқушылардың белсенді танымдық қызметін ұйымдастыруға негізделген технология. Педагогикалық проблемалық жағдай белсенділікті оятатын әрекеттердің, таным объектісінің жаңалығын, маңыздылығын, сұлулығын және басқа да ерекшеліктерін айқындайтын мұғалім сұрақтарының негізінде туындайды. Психологиялық – проблемалық жағдай жасаудың өзіндік жеке ерекшеліктері бар. Тым қиын не тым жеңіл танымдық міндет оқушылардың ойында проблемалық жағдай туғызбайды.

Проблемалық жағдайларды оқу үрдісінің барлық, яғни жаңа тақырыпты түсіндіру кезінде, жаңа сабақты бекіту, тексеру кезеңдерінде ойластыруға болады. Мұғалім проблемалық жағдай (ситуация) туғызып, оның шешімін іздеуге оқушыларды бағыттайды. Сөйтіп, бала өз оқуының субъектісіне айналады, соның нәтижесінде бала жаңа білім игеріп, әрекет әдістерін меңгереді[3].

Проблемалық ситуация

Оқу іс-әрекеті процесінде оқу міндеті белгілі бір оқу ситуациясында беріледі. (Біздің түсіндіруімізде оқу ситуациясы тұтас білім беру процесінің бірлігі ретінде көрсетіледі). Оқу ситуациясы әріптестік немесе қақтығыстық болуы мүмкін. Егер де пәндік қақтығыс, яғни оқу пәніне қатысты түрлі позициялардың, қатынастардың, көзқарастардың тартысы тұлғааралық игеруге ықпал етсе, ал тұлғаралық қақтығыс, яғни адамдар, тұлғалар ретінде оқушылар арасындағы қақтығыс оған кедергі келтіреді.

Мазмұны бойынша оқу ситуациясы бейтарап немесе проблемалық болуы мүмкін. Ситуациялардың осы екі түрі де оқытуда көрсетілген, бірақ екіншісінің ұйымдасуы мұғалімнен (оқытушыдан) үлкен күш жігерді талап етеді, сондықтан да олар оқыту мәселендендірудің бүкіл маңыздылығын саналы түсінген кезде, проблемалық ситуациялар бейтараптарға қарағанда оқу процесінде неғұрлым сирек кездеседі. Проблемалық ситуацияны тудыру проблеманың (міндеттің), яғни жаңа мен белгілінің (берілген) ара қатынасының, оқушының оқу-танымдық қажеттілігінің және оның осы міндетті орындауға қабілетінің (мүмкіндігінің) болуын ұйғарады (В. Оконь, А.М. Матюшкин, А.В. Брушлинский, М.И. Махмутов және т.б.). Мұғалімнің алдында (оқытушының) оқушының мүмкіндіктеріне сай қарама-қайшылықтарға толы, біртіндеп субъективтіге айналатын объективті проблемалық ситуацияны ұйымдастырып, кейбір шешілуі керек проблема түрінде беру міндеті тұрады.

Проблемалық ситуацияны қалыптастыру едәуір педагогикалық қиындықты көрсетеді. Осы қиындық себептерін толығырақ қарастырайық. Ең алдымен, М.И. Махмутов берген проблемалық оқытудың жалпы дидактикалық анықтамасын еске салайық: *«...бұл дамыта оқыту түрі, мұнда оқушының дербес жүйелік ізденуші іс-әрекеті мен олардың дайын ғылыми қорытындыларды игеруімен үйлеседі, ал әдістер жүйесі болса мақсатты ұйғару мен проблемалық принципін есепке ала отырып құрылған; оқыту мен оқудың өзара әрекеттесу процесі шәкірттердің ғылыми... дүниетанымын, олардың танымдық дербестігін, оқуға деген тұрақты мотивтерінің қалыптасуына және де оларда проблемалық ситуациялар жүйесімен детерминацаланған іс-әрекет тәсілдері мен ғылыми түсініктерді игеру барысындағы ақыл-ой қабілеттерінің (шығармашылық қабілеттерді қоса) қалыптасуына бағытталған»*. Психологиялық проблемалық ситуация адамның алдында шешілуі қажет проблемалардың, міндеттердің пайда болуын білдіреді. П.П. Блонский мен С.Л. Рубинштейн бойынша, белгілі бір проблемалық ситуацияларда адамның ойлауы пайда болады. *«Проблеманы қоюдың өзі көбінесе үлкен және күрделі ақыл-ой жұмысын талап ететін ойлау әрекеті болып табылады»*[4].

А.М. Матюшкин көрсеткендей, проблемалық ситуация, субъект пен іс-әрекет шарттары арасындағы қатынасты анықтайды, өйткені онда белгісіздік және іздестіру ашылады. Тағы да атап өтейік, проблемалық ситуацияны қалыптастыру мен шешу үшін үш шарт қажет: 1) субъекттің танымдық қажеттілігі; 2) берілген деректер мен іздестіру арақатынасы; 3) орындаудың белгілі бір физикалық, интеллектуалдық, операциялық мүмкіндіктері. Басқаша айтқанда, субъект интеллектуалдық қиындықтар жүйесіне қойылуы тиіс және де одан шығуды өзі табу керек. Әдетте, проблемалық ситуация оқушыға «неге?», «қалай?» деген сұрақтар формасында беріледі. Бірақ адам үшін жаңа міндетті орындауда интеллектуалдық жұмысты талап ететін сұрақ қана проблемалық бола алатынын есепке алу керек. «Қанша?», «қайда?» тәрізді сұрақтар адам білетін, оның есінде сақталған нәрселерді қайта жаңғыртуға ғана бағдарланған және де оған жауап беру арнайы пайымдауды, шешімді талап етпейді.

Проблемалық ситуация проблемалық дәрежесі бойынша ажыратылады (ертеде көрсетілген проблемалық оқыту теориясының сипаттамасын қараңыз). Проблемалықтың ең жоғарғы дәрежесі адам проблеманы өзі қалыптастыратын, оның шешімін өзі табатын, осы шешімнің дұрыстығын өзі қадағалайтын ситуация – оқу ситуациясына ғана тән. Оқушы осы процестің тек үшінші компонентін, яғни шешімді ғана жүзеге асырған жағдайда проблема неғұрлым төмен дәрежеде көрінген. Қалғанының барлығын педагог дайындайды, жасайды. Проблемалық деңгейін анықтауға басқа позициядан да қарайды, мысалы міндетті орындау өнімділігінің өлшемі, әріптестік және т.б. Оқу процесін ұйымдастыруда педагог міндеттерді орындауда ұйғарылған қиындықтардың кезектілігін жасау керек екені айқын.

Проблемалық міндеттің басқаларынан айырмашылығын белгілей отырып, А.М. Матюшкин былай деп көрсетеді *«жәй ғана қандай да бір ситуацияның, яғни міндет шарттарын құрайтын берілгендердің сипаттамасын қамтитын жағдайдың суреттемесі және осы шарттар негізінде ашылуы тиіс белгісіздерді көрсету беріліп қоймайды. Проблемалық міндетте субъекттің өзі міндет ситуациясына араласады»*. Бұл жерде *«проблемалық ситуацияның пайда болуының негізгі шарты – адамның жаңа қатынасты, әрекеттің қасиеті мен тәсілін ашуға деген қажеттілігі болып табылады»*[4].

Оқудың проблемалық ситуациясын жасау студентке оқу міндетін берудің алғышарты мен формасы. Бар оқу іс-әрекеті мұғалімнің проблемалық ситуацияны және кезектеп беруінде және оны оқушының оқу әрекеті арқылы тапсырманы орындау жолымен «шешуінде» жатыр. Іс жүзінде орын алатын оқу іс-әрекеті белгілі бір оқу ситуацияларында берілген және белгілі бір оқу әрекеттерін ұйғаратын оқу міндеттерінің жүйесі ретінде болуы тиіс. Атап өтетін жайт, «міндеттер» түсінігі «проблемалық ситуация» түсінігімен қатар заңсызқолданып отыр. Осы екі түсінікті нақты ажырата білу керек: проблемалық ситуация дегеніміз іс-әрекет барысында адам қандай да бір белгісіз, түсініксіз нәрсеге жолығады, яғни пайда болған проблема белгілі бір адамнан алдымен ақыл-ойлық, ал соңынан мүмкін практикалық күш жұмсауды талап ететін объективті жағдайдан туындайды. Адамның іс-әрекетіне ойлау «қосылған» кезде проблемалық ситуация міндетке айналады – «міндет кез-келген түрдегі проблемалық ситуациядан туындайды, және де онымен тығыз байланысты, бірақ одан біршама ажыратылады». Міндет талдау нәтижесінде проблемалық ситуацияның салдары ретінде пайда болады (белгілі бір себептерге байланысты субъект проблемалық ситуацияны қабылдамаған кезде, ол міндетке айналмайды). Басқаша айтқанда, міндет оны орындаушы субъект қабылдаған «проблемалық ситуация моделі» (Л.М. Фридман) ретінде қарастырылады[5].

Проблемалық ситуациядағы міндеттерді орындау кезеңдері

Оқу проблемалық жағдайындағы міндеттерді орындау бірнеше кезеңдерді ұйғарады. *Бірінші кезең* – дайын түрде оқытушы тұжырымдаған немесе үйренушілердің өзі анықтаған міндетті түсіну. Соңғысы – міндет проблемалықтың қай деңгейінде орналасуына және үйренушінің оны шеше алу қабілетіне байланысты.

Екінші кезең – үйренушінің міндетті «қабылдауы», үйренуші үшін ол тұлғалық мәнді болып, өзі үшін орындалуы тиіс, тек содан кейін ғана түсініліп және шешімге алынуы тиіс.

Үшінші кезең міндетті орындау эмоционалдық уайым (өкініш пен өзіне риза болмаудан көрі қанағаттану дұрыс) және өз міндетін қою мен орындау тілегін тудыруы тиіс. Міндетті дұрыс түсіну үшін тапсырманы тұжырымдаудың рөлін атап өту маңызды. Егерде міндет «талдаңыз», «себебін түсіндіріңіз», «сіздің ойыңызша себебі неде» деген тапсырмалар формасында тұжырымдалған болса, онда оқушы жасырын, патентті байланыстарды анықтайды, міндетті орындаудың белгілі бір логикалық бірізділігін іздейді. Егерде тапсырма «сипаттаңыз», «айтып беріңіз» формасында берілсе, онда студент міндетті түсіну мен қабылдау үшін, орындау үшін қажетті эксплициттік берілгенді мазмұндаумен шектеледі (К. Дункер, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Н.С. Мансуров). В.А. Малахова жүргізген зерттеулерде көрсетілгендей, «түсіндіріңіз» және «сипаттаңыз» сияқты міндет формалары іс жүзінде баланың ойлауы мен оның сөздік білдіруін белгілі бір жолмен бағыттауы түрлі міндеттер болып табылады. Сонымен қатар, түрлі жас топтарында тапсырманың императивті және императивті емес формаларының әсері біршама түрліше болып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Петровский А.В. Популярные беседы о психологии. – М., 1983
2. Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии. – М., 2000
3. Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М., 1972
4. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. – А., 1992
5. Панибратцева З.М. Методика преподавания психологии. – М., 1971
6. Гамезо М.И., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М., 1996

Санобар Астанов
(Гулистан, Узбекистан)

ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОДЕРЖАНИЯ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

В нашей Республике, которая со дня достижения независимости претерпевает своё новое развитие, успешно претворяется в жизнь процесс построения правового демократического государства. Ещё большее ускорение этого процесса во многом связано с умственным и нравственным ростом, с физически и духовно гармоничным развитием молодого поколения. Это обеспечивает глубокое овладение учащейся молодёжью школьного образования, правильное осознание ими общественных изменений, происходящих в обществе, и для своего вклада в этот процесс, по мере возможности, приумножение необходимых знаний, умений и навыков. Начальное образование является этапом, усиливающим умственное воспитание ребёнка, претворяющимся в тесной взаимосвязи и с другими направлениями воспитания, расширяющим масштабы знаний и мировоззрения, влияющим на успешное получение образования в старших классах.

Во всестороннем воспитании учащихся начальных классов очень важно учитывать особенности их гармоничного развития. На формирование человека как личности влияет несколько факторов, которые ведут его к гармонизации. В качестве основных условий гармонизации выступают умственный, нравственный и физический рост. Под их влиянием достигается совершенство. Одно из основных и необходимых условий воспитания детей – достижение ими духовного совершенства. Духовное совершенство ребёнка охватывает такие направления, как рост его умственных способностей, развитие нравственности, зрелость психики, физическое здоровье.

Все предметы, изучаемые в начальных классах, их разделы, каждая тема и понятия выбираются очень тщательно. Содержание начального образования является основным фундаментом знаний учащихся.

С самых ранних этапов обучения и воспитания молодёжи до настоящего времени содержание образования является одной из злободневных проблем педагогической науки. Умственное совершенство ребёнка осуществляется в соответствии с его возрастом, его особенностями, психическим развитием и создаётся возможность для усвоения определённого количества и определённой сложности знаний. По этой причине содержание образования выбирается в соответствии с этими особенностями. Если даются знания намного сложнее умственного совершенства ребёнка, то эти знания осваиваются им с трудом. В результате чего приводит к умственной перегрузке ребёнка. Если знания, предназначенные для усвоения ребёнком ниже его умственного роста, тогда у него снижается интерес к ним. Ребёнок не любит повторять то, что он уже знает. А в окружающей его среде вещей, явлений, которых он ещё не узнал, не изучил очень много. Поэтому если даются знания, которые соответствуют умственным возможностям, с начальных классов у него повышается интерес и влечение к учёбе.

Содержание образования научно обосновывается исходя из особенностей каждого периода. Комплекс знаний, полностью соответствующий одному периоду может отставать от научного прогресса и может быть духовно устаревшим для учащихся. Содержание образования зависит от таких вопросов, что преподавать и в каком классе преподавать, в каком возрасте учащийся может усвоить учебный материал, в каком порядке и в какой последовательности изучать основы наук и учебные предметы.

В настоящее время в содержании образования требуется отражать самые последние новости и достижения науки. В последнее время уделяется отдельное внимание педагогическим технологиям.

Педагогические технологии предполагают направлять отношения между учителем и учеником в процессе образования на основе сотрудничества.

Имеются несколько особенностей педагогической технологии, которые отделяются от традиционной теории и практики образования. Дидактические стороны, психологические особенности педагогических технологий, особенно стороны, связанные с методикой и педагогическим мастерством изучены всесторонне.

Педагогическая технология – это комплекс системных методов, который в целях оптимизации образовательных форм, даёт возможность применения человеческого потенциала и технических ресурсов в процессе обучения и усвоения знаний, определить их взаимовлияние¹.

А также, говоря о технологии, подразумевается процесс, которые в результате влияния, оказываемого со стороны субъекта на объект, приводит к качественному изменению. Технология постоянно применяя необходимые средства и условия, имеет ввиду выполнение направленных на объект определённых целей и действий в определенной последовательности.

Если приведём вышеназванные понятия в соответствие с учебным процессом, то можно определить их как процесс, формирующий необходимые для общества и predetermined социальные (общественные) качества под системным влиянием, оказываемым педагогом в определенных условиях на учащихся с помощью учебных средств. К настоящему времени вместе со зрелым ученым и простой школьный учитель, и даже воспитатель детского сада применяют на занятиях элементы педагогической технологии.

В системе начального образования место педагогических технологий неизмеримо. Начиная с первого класса организация уроков с применением целенаправленно запланированных, интерактивных методов повышает активность учащихся. Особенно, когда учащиеся начальных классов работают в малых группах, когда разъясняют друг-другу, они хорошо участвуют в обсуждениях среди микрогрупп. Даже слабо успевающие на простых уроках учащиеся в уроках, организованных с помощью дидактических и ролевых игр, стремятся показать себя. Так как на таких уроках каждая мысль учащихся принимается во внимание и поощряется. Самое важное – не критикуется, не принижается. Члены микрогрупп находят ответ на каждый вопрос сообща. В процессе образования через интерактивные методы у учащихся формируются гуманизм, инициативность, трудолюбие, сотрудничество, стремление к получению знаний. В процессе урока учителями начальных классов могут эффективно применяться такие интерактивные обучающие методы, как «Мозговой штурм», «Личное мнение», «Кластер», «Кружки Ровена», «БхБхБ», «Ролевые игры», обсуждения, слайдовые презентации, которые повышают эффективность уроков и дают возможность достичь гарантированных результатов.

В начальном образовании важное значение имеет проблема организации уроков на основе педагогических инноваций и педагогических технологий. Уроки, организованные на основе педагогических становятся причиной повышения у учащихся веры в свой ум, в свои возможности. В начальном образовании через организацию уроков на основе инновационных и педагогических технологий создаются возможности для определения своего достойного места в жизни у учащихся, и получающих знания, для формирования у них самостоятельного мышления, для выявления своих способностей.

В социально-педагогической деятельности личности будущего учителя начальных классов особое место занимают овладеваемые им педагогико-психологические знания, педагогическая и производственная практика. Потому что знание сущности педагогических и психологических факторов студента в качестве будущего учителя и их реализация на практике приводит к дальнейшему обогащению содержания и сущности его социально-педагогической деятельности. Мотивация социально-педагогической деятельности в процессе педагогической практики в то же время может проходить задачу педагогического фактора. Так как в процессе практики бросается в глаза повышение интереса студента к профессии учителя. Вхождение в мир детей, нахождение пути к душе ребёнка, формирование у ребёнка новых знаний, умений и навыков приводят к тому, что студент всё более понимает свою ответственность в отношении к овладеваемой им профессии.

Он изучает своеобразные тонкости и нежные грани профессии именно в процессе практики. Вместе с тем, со стремлением войти вглубь среды, соответствующей миру ученика, то есть личности, он начинает осознавать место профессии учителя в общественном развитии.

Литература:

1. Каримов И.А. Наша главная цель – демократизация и обновление общества, модернизация и преобразование страны. Т.:Узбекистон, 2005.
2. Каримов И.А. Основные направления дальнейшего углубления демократических реформ и формирования основ гражданского общества в Узбекистане. // Молодёжь Узбекистана. 2002 год 31 августа.
3. Азизхужаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. – Т.:Низомий номидаги ТДПУ, 2003.
4. Абдукаримов Х., Сувонов О. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. – Т., 2010

Нозима Атаджанова
(Ташкент, Узбекистан)

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

В настоящее время ведутся активные поиски форм и методов обучения, соответствующих потребностям модернизирующегося общества. Поэтому современная ситуация в подготовке специалистов требует коренного

¹ Азизхужаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Т.:Низомий номидаги ТДПУ, 2003. 62-б.

изменения стратегии обучения в вузе. Главными характеристиками выпускника любого образовательного учреждения являются его компетентность, гибкость и мобильность.

Наиболее удачными методами в усвоении студентами знаний являются активные методы обучения. Активные методы обучения – формы обучения, направленные на развитие у обучаемых самостоятельного мышления и способности квалифицированно решать нестандартные профессиональные задачи. Цель обучения – развивать мышление обучаемых, вовлечение их в решение проблем, расширение и углубление знаний и одновременное развитие практических навыков и умения мыслить, размышлять, осмысливать свои действия.

Активные методы обучения обеспечивают проявление большей активности, чем традиционные методы, ведь экспериментально установлено, что в памяти человека запечатлется до 10% того, что он услышит, до 50% того, что видит, и до 90% того, что делает.

Проявление и развитие активных методов обучения обусловлено тем, что перед обучением были поставлены задачи не только усвоения студентами знаний и формирования профессиональных умений и навыков, но и развития творческих и коммуникативных способностей личности.

Преподаватель в своей профессиональной деятельности использует ту классификацию и группу методов, которые наиболее полно помогают осуществлению тех дидактических задач, которые он ставит перед занятием. И активные методы обучения являются одним из наиболее эффективных средств вовлечения студентов в учебно-познавательную деятельность.

Активная форма проведения занятий, должна носить проблемный характер, охватывать все виды учебных занятий по данной теме. Выбор темы для проведения активного занятия должен соответствовать ее актуальности, теоретической и практической востребованности для обучаемых в их профессиональной деятельности. Основной формой проведения этого вида занятия является семинар. Главная цель семинара состоит в том, чтобы обеспечить студентам возможность практического использования теоретических знаний. Различаются следующие виды учебных семинаров:

- Междисциплинарный семинар;
- Проблемный семинар;
- Тематический семинар;
- Системный семинар.

Междисциплинарный семинар. На занятие выносятся тема, которую необходимо рассмотреть в различных аспектах: экономическом, научно-техническом, нравственном и психологическом. На него также могут быть приглашены специалисты соответствующих профессий и педагоги данных дисциплин. Между студентами распределяются задания для подготовки сообщений по теме. Метод междисциплинарного семинара позволяет расширить кругозор студентов, приучает к комплексной оценке проблем, видеть межпредметные связи.[1, с.17]

Проблемный семинар. Перед изучением раздела курса преподаватель предлагает обсудить проблемы, связанные с содержанием данного раздела, темы. Накануне студенты получают задание отобрать, сформулировать и объяснить проблемы. Во время семинара в условиях групповой дискуссии проводится обсуждение проблем. Метод проблемного семинара позволяет выявить уровень знаний студентов в данной области и сформировать стойкий интерес к изучаемому разделу учебного курса.

Тематический семинар. Этот вид семинара готовится и проводится с целью привлечения внимания студентов на какой-либо актуальной теме или на наиболее важных и существенных ее аспектах. Перед началом семинара студентам дается задание – выделить существенные стороны темы, или же преподаватель может это сделать сам в том случае, когда студенты затрудняются, проследить их связь с практикой общественной или трудовой деятельности. Тематический семинар углубляет знания студентов, ориентирует их на активный поиск путей и способов решения проблемы.

Системный семинар. Проводятся для более глубокого знакомства с разными проблемами, к которым имеет прямое или косвенное отношение изучаемая тема. Например: «Создание и формирование системы управления базами данных в налоговых и банковских системах».

Метод системных семинаров раздвигает границы знаний студентов, не позволяет замкнуться в узком кругу темы или учебного курса, помогает обнаружить причинно-следственные связи явлений, вызывает интерес к изучению различных сторон общественно-экономической жизни.

Особое значение для подготовки к проведению семинара в активной форме имеют лекция и самостоятельная работа. В настоящее время количество часов для проведения лекций по учебным дисциплинам сокращается и, наоборот, количество часов для проведения практических и семинарских занятий увеличивается. Часто это объясняют тем, что количество учебников, учебных пособий, справочников, наконец, информационных компьютерных источников резко возросло и студент имеет возможность самостоятельно изучить тему занятия. Практическое и семинарское занятие в этой связи рассматриваются в качестве таких видов занятий, на которых студент имеет возможность уточнить, углубить и скорректировать изученный самостоятельно теоретический материал. На таких занятиях студенты не только излагают изученный самостоятельно теоретический материал в виде сообщений, докладов, но и представляют его в виде компьютерных презентаций, включающих в себя целый набор наглядных изображений, графиков, рисунков, схем и т.п. Возможно и применение активных методов – «мозгового штурма», «круглого стола», «малых групп», однако стоит помнить, что главной целью активной формы проведения семинарского занятия является, прежде всего, качественное усвоение студентами основного содержания изучаемой темы, ее базовой части – определений, признаков, признаков, структуры и т.п.

Я полагаю, что лекция и самостоятельная работа, проводимые накануне активного практического занятия, обладают рядом особенностей, которые необходимо учитывать при их подготовке. Так как активная форма проведения занятий должна носить выраженный проблемный характер, то и лекция, читаемая перед проведением данного занятия, должна также быть прочитанной в проблемном ключе. Желательно, чтобы эти проблемы были достаточно четко сформулированы, отражены в презентации к лекции и по ним даны ссылки на соответствующую литературу и научные статьи, в которых содержатся подходы к разрешению указанных проблем. Одновременно это должно явиться основой для подготовки к проведению семинарского занятия по данной теме. Студенты на самостоятельной работе изучают предложенную преподавателем литературу, готовят презентации по изученному материалу, формулируют дополнительные вопросы, актуализирующие изученный проблемный материал, и предлагают их на занятии для обсуждения в форме дискуссии. Дополнительным стимулирующим дискуссии

фактором может служить присутствие и выступление заранее приглашенных на занятие практических работников, занимающихся решением обсуждаемых проблем.

Изложенные мною размышления по поводу активных форм обучения, могут рассматриваться в качестве одной из многих методик активного обучения в современной практике преподавания в ВУЗах.

Литература:

1. Adams, William J. and B. J. Jansen. "Information Technology and the Classroom of the Future." Presented at the Society for Information Technology in Education Conference. Orlando, FL, USA.

М. Байрбеков
(Гулистон, Ўзбекистон)

ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ – ЁШЛАРДА ВАТАНПАРВАРЛИКНИ ТАРБИЯЛАШ ОМИЛИ СИФАТИДА

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да "Шахс таълим хизматларининг яратувчиси сифатида тегишли малака даражасини олгач, таълим, моддий ишлаб чиқариш, фан, маданият ва хизмат кўрсатиш соҳасида фаолият кўрсатиши ва ўз билими ва тажрибасини ўрганишда иштирок этади",-деб белгилаб қўйилган. Жумладан, "таълимнинг ижтимоийлашуви – таълим олувчиларда эстетик бой дунёқарашни ҳосил қилиш; уларда юксак маънавият, маданият ва ижодий фикрлашни шакллантириш" узлуксиз таълимни ташкил этиш ва ривожлантириш тамойилларидан бири деб қаралади.

Касбий тафаккур кўп жиҳатдан шахснинг ахлоқий ва жисмоний тараққиёт даражасига ҳам асосланади. Ўз навбатида, ёшларнинг ахлоқий тарбияланганлик даражаси ижтимоий эҳтиёж тариқасида соғлом турмуш тарзи тизимида вужудга келади.

Изланишимиз шундан далолат берадики, жамият аъзоларининг баркамоллик даражаси ҳуқуқий меъёрлар ва маъмурий буйруқлар билан эмас, балки ижтимоий мақсадлар билан белгиланади.

Одил демократик давлат ва фуқаролик жамияти қуриш сари шахдам қадам қўйилаётган ҳозирги шароитда эркин шахс тарбиясида «Соғлом авлод» ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг амалга ошиши эркин фаровон ва соғлом турмуш тарзига янги тафаккур кўзи билан қараш имкониятини бериши. Энг оддий ва айтиш пайтда энг мураккаб масала – инсоннинг соғлом ва фаровон турмуш тарзини таъминлаш эканлиги бугунги кунда ўз тасдиғини топди.

Жамиятимизнинг маънавий қиёфасини шакллантириш, одамларнинг ғурурини уйғотиш, ифтихор туйқусини тарбиялаш миллий заминга таянган мафкурага асосланади. Истиқлол, янгиланган руҳият, айтишча ўсиб келаётган ёшлар онгига дунёга очиқ кўз билан қараш имкониятини бериши. Ахлоқий тарбия негизида маросимлар, урф-одатлар ва анъаналарга янги муносабат туйқуси шаклланди. Бундай муносабатларни ўз навбатида ватанпарварлик туйқусидан айрича ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди.

Бугун "Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт қуриш" деган Бош ғояни ҳар бир инсоннинг онги-шуурига сингиб бориши ёшларни ватанпарварлик ҳиссини шакллантиришда янги ёндошуви, янги тафаккур таҳлилини талаб этмоқда.

Педагогика ва психологик изланишлар шу нарсани кўрсатмоқдаки, токи таълим-тарбия жараёнида ўқувчиларда ватанпарварлик ҳиссини шакллантирувчи алоҳида тизим яратилмас экан, тарбиявий самарадорлик, ижодий фикрлаш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Шундай экан, узлуксиз педагогик таълимни ташкил этиш ва ривожлантиришда ушбу муаммони илмий жиҳатдан тўлиқ ўз ечимига эга бўлиши кун тартибига қўйилган долзарб вазифага айланди.

Изланишлардан маълум бўлишича, тарихан биринчи ватанпарварлик ҳисси жисмоний машқлар асосида шаклланган бўлиб, ҳар қандай ватанпарварлик ҳиссини шакллантириш билан боғлиқ бўлган фаолият асосини жисмоний тарбия машғулоти ташкил этади. Бунда шахс соғлом турмуш тарзини ташкил этиш билан бирга ўзининг "Мен"ини, "Мен" билан боғлиқ бўладиган ватан, ватанга бўлган муҳаббат туйқуларини ҳам англай бошлайди. Индивид инсоният оламига кириб келиши асосида муайян фаолиятда (ўйин, ўқиш, меҳнат) ўз ўрнини шахс сифатида кашф эта боради. Шунга кўра, "Жисмоний тарбия" ва "ватанпарварлик" тушунчалари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, ўз мақсади ва йўналишига кўра маълум маънода бир биридан фарқ қилади.

Жисмоний тарбия машғулоти – боланинг ҳамма жисмоний хусусиятларини: анатомик, физиологик, асаб ва бошқа системаларини ҳар томонлама ривожлантириш, соғлом ҳаёт кечиришнинг афзалликлари, шарт-шароитлари, асослари ҳамда жисмоний маданиятнинг одатдаги зарур элементларини мустаҳкам тарзда такомиллаштириш, боланинг жисмоний кучини ривожлантириш, фаҳм-фаросати, топқирлиги, ташаббускорлигини ошириш, ҳаракат фаолиятига бўлган табиий интилишларини шакллантиришдир.

Ватанпарварлик-Ватанга муҳаббат, унинг ҳимоясига тайёр бўлиш, фуқаролик бурчини ситқидилдан бажариш, ватанга муҳаббат туйқуларини ўзида намоён қилиш, ватаннинг гуллаб-яшнаши учун меҳнат қилиш демакдир.

"Ватанпарварлик" тушунчаси ахлоқий тарбиянинг таркибий қисмига кириб, ҳар қандай "ватанпарварлик" ҳисси ахлоқий тарбия негизида вужудга келишини тақозо этади.

Шеърият мулкининг султони Алишер Навоий «Фарход ва Ширин» достонида Фарходнинг жисмоний қobiliятларини маътайди. Достонда ёзилишича, Фарход ақлий тарбия билангина чекланиб қолмасдан жисмоний ва ҳарбий машқлар билан ҳам шуғулланиб чиниқа бошлайди. Сувда сўзиш, чавандозлик, қиличбозлик ва бошқалар унинг кундалик машғулоти бўлиб қолади. Унда 10 ёшида 20 яшар йигитнинг куч-қуввати бўлади. У ўзининг ақлий ва жисмоний куч-қуввати, маҳорати билан кишиларни ҳайратда қолдиради. Ушбу достоннинг муҳим бир хусусияти шундаки, асар юксак инсонийлик халқчиллиги, тилининг бойлиги ва равлонлиги билан ажралиб туради. Ундаги юксак ғоялар шахсни меҳнатга, ўз касб-корига, оиласига, ота-онасига, фарзандига, она-юртига, тили ва динига меҳр-муҳаббат ҳиссини уйғотади, асардаги пок ахлоқий муносабатлар эса, комиллик сари интилишга асос бўла олади. Аллома асарда халқ ва мамлакат учун фидоийлик қилган инсонларни ўз идеали деб билган. Шу билан бирга буюк зотнинг одамлардаги ялқовлик, бепарволик, майпарастлик, майшатбозлик ва жаҳолат каби иллатларга бўлган салбий муносабати ҳам асарда очиқ-ойдин ўз ифодасини топган.

Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ биринчи сессиясида мамлакатимиз Президенти И.Каримов Навоийдек улуғ дахонинг тилини мухтасар ўрганишга даъват этиш билан бирга, ҳали шоир асарлари миллий маънавиятимизда очилмаган кўриқ эканлигини бежиз таъкидлаб ўтмадилар. Аллома Алишер Навоий ўз асарларида жисмоний машқ орқали инсон ёшлиқдан ватанни севиш, ҳимоя қилиш, уни қадрлаш, соғлом ўсишини таъминлаш баробарида уларни ақлий ва жисмоний меҳнатга, шунингдек, Ватан мудофаасига тайёрлаш каби хусусиятарнинг шаклланишини ифодалаб беради. Бу гоյ азал-азалдан ота-боболаримиз. маънавиятида акс этиб келган. Жумладан ҳалқ ижодида, «Алпомиш», «Гўр-ўғли» каби достонларда ҳам ўз ифодасини топан. «Алпомиш» достонида Ҳакимбекнинг (Алпомишнинг) ' жисмоний машқ қилиши, табиат кўйида вояга етгани, унинг аллиғи куйидагича тасвирланади: «Алпинбой бобосидан қолган ўн тўрт ботмон биричдан бўлган парли ёйи бор эди. Ана-шунда етти яшар бола Ҳакимбек шул ўн тўрт ботмон ёйни кўлига ушлаб кўтариб тортиди, тортиб кўйиб юборди, ёйнинг ўқи яшиндай бўлиб кетди. Аскар тоғнинг катта чўққиларини юлиб кетди, овозаси оламга ёйилди. Шунда барча ҳалойиқлар йғилиб келиб айтди: «Дунёда бир кам тўқсон алп ўтди, алпларнинг бошлиғи Рустам достон, охири бу Алпомиш алпбўлсин». Шарқ Аристотели номини олган Абу Али Ибн Сино ҳам инсон фазилатларидан куйидагиларни санаб кўрсатган, чунони: жасурлик–бирор ишни бажаришда кишининг жасурлиғи, чидамлилиғи, инсон бошига тушган ёмонлиқни тўхтатиб турувчи қувват. Аҳллилик–бирор ишни бажаришда шошма-шошарлик қилишдан сақловчи қувват. Зийраклик–сезги берган нарсаларнинг ҳақиқий маъносини тезлик билан тушунишга ёрдам берувчи қувват; Дарҳақиқат жасурликда ҳикмат кўпдир.

Абдулла Авлонийнинг фикрича, соғолом фикр, яхши ахлоқ ва илм-маърифатга эга бўлмок учун бадани тарбия қилиш зарур. «Баданнинг саломат ва қувватли бўлмоғи инсонга энг керакли нарсадур. Чунки ўқимок, ўқитмок, ўрганмок ва ўргатмок учун инсонга кучлик, касалсиз вужуд лозимдур. Соғ баданга эга бўлмаган инсонлар амалларида, ишларида камчилиқка йўл қуюрлар. Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрда – ми бордир. Жисм ила рух иккиси бир чопоннинг ўнгилари териси кабидур. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини куйиб астарини ювиб овора бўлгач кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадир. Фикр, тарбияси учун меҳнат ва соғолом бир вужуд керақдур».

Юқоридаги мисоллардан кўрииб турибдики, инсоннинг ақлий, ахлоқий ва жисмоний камолоти кишилиқ тарихи тараққиётининг барча жабҳаларида улуғланган, қадрланган.

Жисмоний тарбия жумладан жисмоний тарбия машғулоти кишиларнинг ахлоқий камолотига катта таъсир кўрсатиб, инсоннинг саломатлигини мустаҳкамлайди, ишлаш қобилиятини оширади, узок умр кўришига ёрдам беради. Жисмоний тарбия машғулотлари–ҳар қандай ёшда ҳам қади-қоматни тарбия қилиш, куч-қувватни сақлаб туришини ажойиб омилдир. Жисмоний тарбия машғулоти дам олиш билан меҳнатни алмаштириб туриш манбаи бўлиб ҳам хизмат қилади. Шу сабабли ҳам кишилиқ жамиятининг энг ибтидоий ҳолатидан ҳозирги кунимизга қадар жисмоний тарбия авлодлар камолотини таъминловчи омил деб ҳисобланган. Демак, ўсиб келаётган ёш авлоднинг жисмоний баркамоллигини таъминлаш давлат аҳамиятига молик иш ҳамдир.

Ҳозирги даврда жисмоний тарбия машғулотларига бўлган эътибор, ғамхўрликнинг кун сайин ошиб бориши фикримизнинг эркин далилидир.

Хуллас, ўқувчи олдида мустақил мамлакатнинг эркин фикрловчи фуқароси даражасига етиш, ўзида Ватанга бўлган муҳаббати ҳиссини тарбиялаш вазифаси турар экан, мустақил фикр юритувчи фуқаронинг фикр мажмуаси ахлоқий тарбия билан жисмоний тарбиянинг уйғунлиғида юзага чиқади. Мустақил, эркин фикрлаш маданиятига эга бўлмаган шахс муте бўлади. Ўзгалар фикрининг қўлига айланиб қолиши мумкин. Бунга, мафкуравий бўшлиқлар оқибатида илдиз отган, динни ўзига ниқоб қилиб олган ваҳобийлар, хизбут таҳрир, нурчилар, акромий ва бошқа кўплаб экстремистик йўналишдаги душманлар мисолида таҳлил қилиб ўтиш мумкин.

Маълумки, мустақил фикрлаш маданиятига эга бўлган шахс аввало ўзининг кимлигини, ўзининг "Мен"ини тўғри англайди. Ўзининг тили, дини, Ватани ҳақида тушунчага эга бўлади. Ҳар қандай жисмоний тарбия жараёнида миллий ғурур, ватанпарварлик ҳисси, фуқаролик бурчи бундай шахсни тарк этмайди. Шундай экан, жисмоний тарбия машғулоти орқали ўқувчи ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда шахснинг маънавий, моддий эҳтиёжлари қондирилади. Шахс эҳтиёжи-ҳалқ эҳтиёжи, мамлакат эҳтиёжи ва манфаатига айланади. Эркин фикрловчи, янгича тафаккурга эга бўлган шахс мамлакатнинг қудратини, салоҳиятини барпо этади ва ривожлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – энгилмас куч.-Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
2. Авлоний Абдулла. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.
3. Ашуров М. О. Миллий тарбия асослари (маърузалар матни). – Самарқанд: СамДУ, 2004. – 100 б.
4. Анна Барсова. Формула личности, или как свои недостатки превратить в достоинства. – М.: АСТ – Пресс книга, 2003. – 320 с.
5. Қурунов М. Миллий тарбия. – Тошкент: Маънавият, 2007. – 240 б.

Гульназ Барманбекова
(Талдыкорган, Қазақстан)

ЭТАПЫ ПОСТРОЕНИЯ ПРАКТИЧЕСКОГО ЗАНЯТИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВИДЕО

В современном обществе любому специалисту желающему преуспеть в своей области, владение хотя бы одним иностранным языком жизненно необходимо. Поэтому мотивация к его изучению резко возросла. Однако это не означает, что исчезли трудности при овладении иностранным языком. С развитием технического прогресса преподаватели и учителя имеют большую возможность углубить знания и облегчить усвоения у студентов и у учеников. Одно из чудесных изобретений технического прогресса это телевидение и видео. Видео на занятиях уместно применить при повторений пройденных тем. По-видимому, ни один предмет не требует столь искусно организованного повторения как иностранный язык. Такова уж природа повторения. И казалось бы, поговорка: «Повторение – мать учения» как нельзя лучше подходит к занятиям иностранным языком. Но это не совсем так. Если повторение проводится не интересно, не применяется новая технология обучения, то повторение не мать, а

мачеха учения, ибо не только не приносит пользы, но и убивает интерес к учению. Поэтому повторение с помощью раздаточных материалов, мнемотехники, видео, игры будет очень интересным [1, с. 44].

Видео на занятии помогает формировать как языковую, так и страноведческую компетенцию изучающего. Видео на занятии представляет язык в живом контексте. Оно связывает занятие с реальным миром и показывает язык в действии. Это обучающее средство, которое обогащает уже имеющиеся в арсенале преподавателя материалы. Видео, кроме всего прочего, может помочь преодолеть культурный барьер при изучении языка. Конечно, большое значение имеет правильный выбор видеоматериала. Хорошо подобранный фильм на иностранном языке позволяет студентам не только вливаться в среду изучаемого языка, но и познавать и совершенствовать определённые нормы этики и морали. Несмотря на то, что занятие просмотра фильма очень интересен по своей сути (он даёт возможность слышать подлинную иностранную речь из уст носителей языка, позволяет лучше понять культуру изучаемой страны, расширить кругозор учащихся), он достаточно сложен в плане подготовки для самого преподавателя. Необходимо выбрать “правильный” фильм, преподаватель должен учитывать интерес студентов, моральные нормы и т.п. Занятия подобного типа необходимо проводить систематически, но не чаще одного раза в месяц для того, чтобы не пропал интерес студентов к просмотру и осуждению фильма [2, с. 61].

Без сомнения, чтобы применить видео на занятии, преподаватель много времени уделяет на подготовку к занятию, потому что планирует не только все этапы занятия, ставит цели и задачи, но и несколько раз просматривает видеоматериал, так как обдумывает, где нужно сделать паузу, сколько времени понадобится на выполнение задания, где показать видео со звуком, где без звука и т.д. Есть ряд ситуаций на занятии, когда видео может быть особенно полезным. Например, если мы хотим:

- представить законченный языковой контекст;
- показать коммуникативную сторону языка через изучение мимики и жестов;
- практиковать навыки аудирования в естественном контексте;
- представить ситуации для обыгрывания в аудитории
- практиковать навыки описания и пересказа;
- обогатить словарный запас;
- стимулировать общение или дискуссию;

План видео-занятия предусматривает следующие фазы (этапы)

I. Vorphase. Введение.

Цель этой фазы:

1. Активизировать или освежить ранее приобретённые знания
2. Стимулировать интерес студентов и укреплять их мотивацию к обучению, снять напряжение.

Эти цели могут быть достигнуты с помощью следующих работ.

- а) ассоциогамма (сигнальные слова и предложения);
- б) визуальные импульсы (иллюстрации, картинки, фото и т.д.);
- в) акустические импульсы (звуки, музыка, голоса);
- г) предварительное обсуждение тематики фильма;
- д) задания и упражнения, предшествующие просмотру;
- е) дать название фильма и угадать жанр фильма (криминал, мелодрама, фантастика и т.д.);
- ё) работа с карточками;
- к) дать предсказание, о чем будет речь в фильме.

II. Währendphase. Основная фаза.

Цель этой фазы:

1. Стимулировать внимание студентов к активному просмотру фильма.
2. Формирование элементов коммуникативной культуры

На этом этапе можно проводить следующие виды работ:

- а) проверка предсказаний, сделанных учащимися до данного этапа;
- б) стоп-картина (показать отрывок из фильма, озаглавить этот отрывок, делать упражнения для закрепления лексики);

в) убрать изображение и оставить только звук. Сюжет проигрывается по частям и студентам задаются вопросы: кто говорил, где происходило действие, что делала героиня, о чём беседовали и т.д. Когда собрали всю возможную информацию, студенты ещё раз смотрят уже с изображением и проверяют свою интерпретацию;

г) видео-сюжет проигрывается со звуком и изображением, но время от времени картинка останавливается, и во время паузы учащиеся пытаются предугадать, что персонажи скажут или сделают в следующем кадре;

д) Разделить студентов на две группы. Попросить одну группу выйти из аудитории, пока вторая группа смотрит эпизод с выключенным звуком. Первая группа возвращается, вторая покидает аудиторию. Эпизод проигрывается снова, на сей раз со звуком, но без изображения. Затем группы объединяются, делятся на пары и обсуждают, что на экране произошло, и кто что сказал;

е) Дать каждому студенту персонаж для изучения. Сказать, чтобы во время просмотра они внимательно посмотрели как сыграна эта роль. Затем попросить студентов сыграть по памяти свои роли;

III. Nachphase. Заключительная фаза.

Цель: Систематизировать полученную языковую и экстралингвистическую информацию и закрепить её в разнообразных формах работы:

а) сбор определённой информации (студенты могут заполнять заранее подготовленную информацию, куда вносятся какие – либо данные);

б) ролевая игра Можно предложить студентам проиграть просмотренный сюжет;

в) письменные работы (сочинение, эссе, письма, E-mail);

г) составить диалог или интервью;

д) комментирование и закрепление коммуникативных приёмов, увиденных в фильме;

е) повторение и отработка речевых блоков, полученных после просмотра;

ё) анализирование видеоматериала;

ж) фантазирование истории, похожую на содержание;

з) проектная работа;

и) обсуждение задания проблемного характера. Например: как бы вы поступили на месте данного персонажа, как мог бы закончиться фильм при изменении определенных условий и т.д.;

к) оценка качества видеоматериала (работы режиссёра, актёров);

Данный этап не обязательно должен быть непременно завершён в ходе того же занятия, на котором проводится просмотр фильма или отрывка. Дело в том, что детали видеоматериала проявляются в памяти через некоторое время после просмотра. Таким образом, студенты получают возможность дополнительного осмысления полученной информации. При необходимости возможен повторный просмотр, как целого видеофильма, так и отдельных его частей и эпизодов.

В заключение хотелось бы подчеркнуть: просмотр видеоматериалов на занятии – это средство обучения, средство эффективное и многообещающее при условии его рационального использования, в процессе формирования лингвострановедческой компетенции.

Использование видео на уроке иностранного языка открывает множество возможностей как для преподавателя, так и для студентов в плане овладения иноязычной культурой, в особенности в плане формирования социокультурной компетенции как одной из составляющих коммуникативной компетенции в целом.

Литература:

1. Рогова Г.В., Рабинович Ф.М. Методика обучения иностранным языкам в средней школе. – М.: Просвещение, 1991. – 210 с.
2. Халеева И.И. Основы теории обучения пониманию иноязычной речи. – М.: Высшая школа, 1989. – 240 с.

Феруза Батирова (Тошкент, Ўзбекистон),
Наргиза Джуманиязова (Урганч, Ўзбекистон)

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ ОЛИШНИНГ ПЕДАГОГИК ЖИХАТЛАРИ

Маълумки, таълим тизими мамлакатимизда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг барча бўғинларида муҳим аҳамият касб этади. Чунки, мустақил Ўзбекистонни бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш шароитида вужудга келадиган муаммоларни оқилона ҳал қила оладиган мутахассис кадрларни тайёрлаш фақат таълим муассасаларининг зиммасига юклатилган.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да Олий таълим тизимини ташкил этиш ва ривожлантириш учун «Янги педагогик технологиялар тизимидан фойдаланган ҳолда талабаларни ўқитишни жадаллаштириш»га эришиш зарурлиги таъкидланган [1]. Шунингдек, 2012-йил 28 майдаги «Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасаларини кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорлари [2] ушбу соҳага қаратилган юксак эътибор саналади. Шу боис, ёшларни илғор педагогик технологиялардан фойдаланган ҳолда ўқитиш, илм-фан, таълим ҳамда ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни янада ривожлантириш асосий вазифа ҳисобланади.

Таълим соҳасида олиб борилаётган ислохотлар узвийлиги ва босқичма-босқичлиги билан алоҳида аҳамият касб этмоқда. Бу жараён умумий ўрта таълим мактабидан сўнг ўқувчилар ўрта махсус, касб-хунар таълими билан тўла қамраб олинишида намоён бўламоқда. Шу боис барча таълим муассасалари бугунги талабларга жавоб берадиган замонавий ўқув-лаборатория ускуналари, компьютер техникаси, дарсликлар ва ўқув-услубий материаллар билан жиҳозланган.

Таълим муассасаларида амалга оширилаётган таълим – тарбия ишларининг барчаси ёшларни баркамол инсон қилиб шакллантиришга йўналтирилган. Айниқса, бўлғуси мутахассисларни касбга тайёрлашда, уларни эркин фикрловчи малакали кадр қилиб етиштиришда мустақил таълимнинг аҳамияти жуда катта ҳисобланади.

Ҳозирги шароитда ёшларни маънавий тарбиялаш, миллий мафкура ғоялари хусусидаги билимларни бериш орқали уларда ҳар хил кўринишдаги ғоявий таҳдидларга қарши мафкуравий иммунитетни шакллантириш муҳим педагогик муаммолардан саналади. Бу эса, инсонни эркин ижодкор сифатида шакллантиришни талаб этади ва шахс шаклланишининг асосий омили ҳисобланган тарбия жараёнига алоҳида масъулият юклайди. Чунки, тарбия жараёни жамиятнинг ижтимоий буюртмасини бажарибгина қолмай, яъни жамиятнинг эртанги кунини ривожлантирувчи, мослашувчан кадр қилиб тарбиялаш билан бирга ёш авлодни миллий мафкура ғоялари асосида ахлоқий етуқ инсон қилиб тарбиялашни ўз олдига мақсад қилиб қўяди [3]. Ушбу мақсадни амалга оширишда давлат ва жамият манфаатларининг бир-бирига мос тушиши ва у ёшлар манфаатлари билан уйғунлашиши асосий вазифа ҳисобланади.

Олий таълим тизимида назарий билим бериш билан биргаликда, мустақил таълим бериш ҳам муҳим саналади. Бу талабаларни мустақил дунёқараш ва эркин тафаккурни шакллантиришда ҳурфикрли бўлиш, журъатсизлик ва ишончсизликдан ҳоли бўлган ўзининг билими ва кучига таяниб яшайдиган комил инсонни тарбиялашда муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикасининг олий таълимга доир меъёрий ҳужжатларида мустақил таълим, талабаларнинг мустақил ишлари ўқув машғулотларининг турларидан бири, таълим олишнинг муҳим шакли, усули сифатида кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августда тасдиқлаган Олий таълимнинг давлат таълим стандартида олий таълим дастурлари мазмунига қўйиладиган умумий талаблар қаторида бакалаврият таълим дастурини ўзлаштиришда талабаларнинг ўқув фанларига оид бир қанча масалалар ва муаммолар бўйича мустақил билим олиши назарда тутилган [4].

Олий таълим тизимида талабаларни мустақил таълим олиш билан шуғулланишлари бу белгиланган ўқув топшириқларини талабалар томонидан мустақил ва ижодий бажариш мақсадига йўналтирилган ўқув фаолиятидир. Мустақил таълим негизини таълим олувчининг мустақил ишлари ташкил этади. Мустақил ишлар ўқув фаолиятининг бир тури бўлиб, ўқув фаолиятининг ташкилий шакли (усули), билим ўзлаштириш йўли, воситаси сифатида намоён бўлади. Олий таълим тизимида талабаларнинг мустақил ишлари дидактик мақсади, мустақил ўқув фаолиятининг даражаси, яқка кишига ёки гуруҳга мўлжалланганлиги, ахборот манбаи, билим олиш методлари, шакли ва бажариш ўрнига кўра ҳам фарқланади [5, 6].

Олий таълим тизимида талабага мустақил таълим олиш малака, кўникмаларини шакллантириш ишларини режали ва секин – аста мураккаблашиб, юқорилаб борадиган босқичлар шаклида ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Талабанинг мустақил таълим олиши босқичли ташкил этилганда, масалан, қуйи курсларда – биринчи босқичда мустақил ишлар репродуктив даражада яъни профессор – ўқитувчининг топшириғи ва кўрсатмасига биноан бажарилади; иккинчи босқичда – юқориноқ яъни, махсусдор даражада, масалан, танланган мавзу бўйича дарс ишланмаси лойиҳасини тайёрлаш каби мустақил ишлар шаклида; учинчи босқичда – янада юқори – эвристик даражада (қисман ижодий изланишни талаб этадиган) мустақил ишлар даражасида ва тўртинчи – энг юқори ижодий характердаги мустақил ишлар даражасида ташкил этилиши мумкин.

Олий мактабда талабаларнинг мустақил таълимини режали ва босқичли ташкил этилиши ундан кўзда тутилган таълим мақсадларини рўёбга чиқаришга, бўлажак мутахассисларнинг ижтимоий – гуманитар ва касбий тайёргарлиги даражасини юқори кўтаришга, таълим – тарбиянинг самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Мустақил таълим барча ўқув ишларининг якунловчи шаклидир. Мустақил таълим жараёнида у ёки бу фан соҳасига доир ахборотларни тўплаш, ўзлаштириш, таҳлил қилиш, умумлаштириш, уларни мустаҳкам билимга, барқарор малака ва кўникмаларга айлантириш каби вазифалар амалга оширилади.

Мустақил таълим олишни тизимли ташкил этилса, бўлғуси мутахассисни билимли, салоҳиятли, эркин фикрловчи қилиб тарбиялашга замин яратади. Хозирги кунда мустақил таълим олиш таълим методларидан бири сифатида таълим олишни мустаҳкамлашга хизмат қилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, мустақил таълим олиш олий таълим тизимида талабаларни илмий фаолият билан шуғулланишга, мустақил илмий изланишлар олиб боришга ундайди. Мамлакатимизда жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўишга қодир юсак салоҳиятли малакали кадрлар тайёрлаш учун барча шароит яратилган. Ўзлуксиз таълимнинг тизимли йўлга қўйилгани ҳар бир талабада ўзига мос касб-ҳунар эгаллаши, истеъдодини тўла рўёбга чиқаришида муҳим аҳамият касб этади.

Бунинг учун педагогларнинг касб малака ва маҳоратини янада ошириш, таълим жараёнига замонавий педагогик технологияларни жорий этиш, мустақил таълим мавзуларини ишлаб чиқариш ва фан соҳалари билан ўзвий-боғлаган ҳолда амалга ошириш тавсия этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси, 1997 й., 11-12 – сон, 297-модда (www.lex.uz).
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. Каримовнинг 2012-йил 28 майдаги «Малакали педагог кадрлар тайёрлаш ҳамда ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасаларини кадрлар билан таъминлаш тизимини янада такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида»ги ПҚ-1761-сон қарори. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2012 й., 21 – сон, 241-модда (www.lex.uz).
3. Н.Азизхўжаева. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат (Ўқув қўлланма) – Т.: – 2003 й.
4. Ўзбекистон Республикасида олий таълимнинг меъёрий ҳужжатлари. Тошкент, 2001 йил.
5. Авлиякулов Н.Х., Мусаева Н.Н. Касб-ҳунар коллежларида касбий фанларнинг модулли ўқитиш технологиялари. Ўқув методик қўлланма. – Т.: Янги аср авлоди, – 2003. – 88 с.
6. Сайидахмедов Н. Янги педагогик технология моҳияти ва замонавий лойиҳаси. – Т.: Таълим маркази, 1999. – 55 с.

Юлія Бобровник
(Київ, Україна)

СИТУАТИВНІ ВПРАВИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ДІАЛОГІЧНИХ УМІВЬ В УЧНІВ ЧЕТВЕРТОГО КЛАСУ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ

Постановка проблеми. В умовах реформування початкової школи особливої актуальності набули питання, пов'язані з реалізацією нових цілей навчання літературного читання, основною метою яких є розвиток дитячої особистості засобами читацької діяльності, формування читацької компетентності молодших школярів, яка є базовою складовою комунікативної і пізнавальної компетентностей.

У Програмі середньої загальноосвітньої школи 1-4 класів з літературного читання надається велика увага питанням оволодіння учнями вміннями орієнтуватися в ситуації спілкування, зв'язно, логічно, послідовно викладати думки. З метою забезпечення перспективності у підготовці учнів до вивчення літератури в 5 класі збільшується питома вага умінь учнів 4-го класу будувати власні висловлювання за змістом прочитаного (прослуханого), виявляти готовність уважно слухати і розуміти співбесідника, брати участь у діалозі.

У роботі з формування в учнів діалогічних умінь спілкування великого значення набуває метод моделювання мовленнєвого висловлювання, який реалізується у різного виду ситуативних завданнях, заснованих на залежності змісту й мовленнєвого оформлення висловлювань від мовленнєвої ситуації.

Таким чином, засобом формування діалогічних умінь можуть слугувати ситуативні вправи, які допомагають надати завданню комунікативної спрямованості, зробити процес навчання літературного читання у початковій школі цілеспрямованим і вмотивованим.

Зокрема за допомогою ситуативних вправ перевіряються вміння учнів проявляти певний рівень знань, опираючись на власний соціальний досвід. Учні вчаться складати висловлювання, що відповідають запропонованій ситуації.

Недостатня розробленість проблеми формування діалогічних умінь, епізодичний характер роботи над діалогом у практиці початкової школи, що зводиться до репродуктивного відтворення дітьми діалогів, не дозволяє максимально повно й успішно розв'язувати це завдання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останнім часом з'явилася значна кількість публікацій, присвячених окремим аспектам використання ситуативних вправ (дидактична сутність, методика використання – Шевцова Л., Шелехова Г.; ситуативні вправи як засіб формування умінь і навичок діалогічного мовлення – Глазова О., місце ситуативних завдань у системі вправ – Донченко Т., психологічні особливості мовленнєвих

ситуацій – Крутий К. та ін.). Усе це засвідчує актуальність подальшого розроблення методики використання ситуативних вправ на уроках літературного читання, надання їх застосуванню системного характеру.

Певний досвід і апробацію методики ситуативних завдань узагальнено у працях Л. Варзацької та Л. Шевченко [11, с. 24]. Однак, розробка системи ситуативних вправ для початкової школи, зокрема як засобу формування діалогічних умінь молодших школярів ще не стала предметом наукових досліджень.

Мета статті полягає у розкритті сутності та особливостей застосування ситуативних вправ як засобу формування діалогічних умінь в учнів 4-го класу на уроках літературного читання.

Виклад основного матеріалу статті. Серед найважливіших, сьогочасних завдань організації навчально-виховного процесу у початковій школі є стимулювання мовленнєвої активності дітей. Адже спілкування – обов'язкова умова формування мовленнєвих навичок, а комунікативно-діяльнісна спрямованість навчання та виховання сприятиме засвоєнню молодшими школярами мовленнєвої діяльності відповідно до ситуації спілкування, що склалася.

Під *мовленнєвою ситуацією* більшість методистів розуміють таку динамічну систему взаємовідносин учнів, яка завдяки її відображенню в свідомості викликає потребу особистості в цілеспрямованій мовленнєвій діяльності і підтримує цю діяльність [15, с.34].

У контексті досліджуваної проблеми наголосимо, що формування мовленнєвої активності свідчить про наявність у молодших школярів пізнавальних інтересів щодо вивчення літературного читання, потреби відповідати, звертатися із запитанням, доповнювати відповіді однолітків, виправляти свої та чужі помилки.

Під поняттям «*діалогічні уміння*» слід розуміти складні психофізіологічні та інформаційно-діяльнісні явища. Вони визначаються як здатність мовця забезпечити правильне застосування словесних і невербальних засобів з метою ефективної взаємодії з учасниками спілкування. Загалом діалогічні уміння ґрунтуються на основних комунікативних ознаках мовлення: правильності, чистоті, точності, логічності, виразності, образності, доступності, дієвості, доцільності.

Творець тексту, мовець, у тому числі й школяр, мають орієнтуватися передусім на адресата мовлення: у чомусь його переконувати, щось доводити, описувати, розкриваючи істотні ознаки предмета, явища, події, про щось розповідати так, щоб слухач (читач) одержав чітке уявлення про мету і зміст сприйнятого висловлювання. У результаті такої роботи може бути створено тексти різних типів – розповіді, описи і міркування [17, с. 28].

Дібраний текст для ситуативних вправ як засобу формування діалогічних умінь молодших школярів на уроках літературного читання має дати вчителю можливість організувати роботу над ним в аспекті всіх чотирьох видів мовленнєвої діяльності: учні сприймають текст на слух і в процесі бесіди засвідчують його розуміння, читають, відпрацьовуючи необхідні якості читання, відтворюють його зміст уголос, співвідносять відтворене з авторським оригіналом, уточнюють, здійснюють само – або взаємооцінку, за потреби записують його повністю або частково.

Зокрема, коло літературного читання і його методичне опрацювання створюють передумови для самовираження дітей у творчій діяльності в зв'язку з прочитаним. У 4 класі рекомендуються з цією метою: словесне малювання та ілюстрування прочитаного, творчий переказ, читання за ролями, інсценізація, доповнення віршованих і прозових творів, зміни текстів; складання з допомогою вчителя казок, небилиць, творів-мініатюр, віршів, лічилок, загадок тощо.

Серед пріоритетних методичних засобів формування діалогічних умінь на уроках літературного читання у початковій школі чільне місце належить ситуативним вправам, які повністю відповідають меті і змісту сучасної освіти та комунікативно-діялісному підходу до навчання.

При цьому необхідно підкреслити, що ситуативні вправи як засіб формування діалогічних умінь молодших школярів, використовуються у певній послідовності з урахуванням теми, змісту, етапу уроку, підготовленості класу; допоміжними засобами виступають лексичні опори, таблиці, пам'ятки, які можуть застосовуватися учнями з середнім і низьким розвитком мовлення. Молодші школярі повинні оволодіти навичками і вміннями, необхідними для реалізації ситуації спілкування у відповідності до комунікативної мети, з урахуванням умов спілкування.

Практично учні мають засвоїти, що усній формі мовлення властиві певний темп і сила звучання. Розповідати казку треба повільно, щоб дати слухачеві можливість самому подумати над ходом подій, стати ніби співучасником розв'язання складних фантастичних ситуацій. Щоб передати динаміку руху, поспішність, швидку зміну однієї події іншою, треба темп мовлення пришвидшити [14, с. 3–5.].

Ситуативно зумовлене навчання діалогічного мовлення може здійснюватись такими вправами: створення діалогу на тему до описаної ситуації на основі програми спілкування; створення діалогу за серією малюнків, використовуючи опорні слова; створення діалогу за змістом малюнка; створення діалогу на певну тему до означеної ситуації; створення діалогу на одну і ту ж тему, але для різних ситуацій.

Під час застосування ситуативних вправ обов'язково треба враховувати такі умови: засвоєння учнями основних правил спілкування та норм українського мовленнєвого етикету, запам'ятовування доречних у конкретній ситуації етикетних формул; збагачення й уточнення словникового запасу школярів; формування й удосконалення культури мовлення учнів; закріплення в мовленнєвій практиці вивченого на уроці граматичного (лексичного, фонетичного) матеріалу; ознайомлення з найпростішими порадами психологів щодо успішності й комфортності спілкування.

Ситуативні вправи слід проводити в процесі закріплення вивченого або ж (рідше) для мотивації навчальної діяльності. У навчанні діалогічного мовлення можна виділити кілька етапів: словесне змалювання обставин реальної дійсності учителем; вовлєнсьве завдання; призначення учнів на ролі; діалог; аналіз результатів мовленнєвої діяльності.

Висновки. Отже, формуванню діалогічних умінь учнів 4-го класу потрібно приділяти якнайбільше уваги. Підвищення рівня діалогічних умінь учнів вплине на розвиток пізнавальних здібностей учнів, на культуру поведінки, розширить коло їхніх інтересів. Важливим засобом формування діалогічних умінь на уроках літературного читання є ситуативні вправи.

Література:

1. Бєляєва О. В. Методика розвитку зв'язаного діалогічного мовлення першокласників у процесі опрацювання художніх текстів різних жанрів [Текст]: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / Бєляєва Олександра Вікторівна; Південноукраїнський національний педагогічний ун-т ім. К.Д.Ушинського. – О., 2009. – 20 с.

2. Варзацька Л.О. Активізація мовленнєвої діяльності учнів / Л. О. Варзацька // Початкова школа. – 1986. – №11. – С. 23–28.
3. Варзацька Л. О. Рідна мова й мовлення. Розвивальне навчання в початкових класах: [монографія] / Л.О. Варзацька. – Камінець-Подільськ: Абетка, 2004 – 312 с.
4. Горбась Н. Діалог як вид роботи з виховання культури спілкування. Методичні рекомендації / Н. Горбась // Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – К. – 2002. – №3. – С. 135–145.
5. Державний стандарт початкової загальної освіти. Постанова КМУ №462 від 20.04.11 року – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/17911/
6. Калмикова Л. Мовленнєва діяльність як проблема психолінгвістики / Л. Калмикова // Психолінгвістика. Науково-теоретичний збірник. – №2 – 2008. – С. 32 – 39.
7. Каніщенко А. П. Розвиток фонетичного слуху, активного словника та зв'язного мовлення молодших школярів [Текст]: методика опрац. віршів, чистомовок, скоромовок, текстів, загадок, слов. абетки: [посіб. для вчителя] / А. П. Каніщенко. – Т.: Навчальна книга – Богдан, 2009. – 159 с.
8. Кісарчук З.Г. Психологічні аспекти діалогу молодших школярів. – В кн.: Психологія. Вип. 16. Методичний збірник. – К.: Радянська школа, 1977. – С. 138–147.
9. Лещенко Г. Система ситуативних завдань до уроків розвитку зв'язного мовлення(5-й клас) / Г. Лещенко // Українська мова і література в школі: Науково – методичний журнал. – 07/ 2004. – №5. – С.13-18.
10. Любашина В.В. Формування діалогічних умінь у дітей старшого дошкільного віку в іграх за сюжетами художніх творів: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / В.В. Любашина; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. – О., 2006. – 21 с.
11. Ляшкевич А. І. Наступність і перспективність формування діалогічного мовлення учнів початкових і 5 класів загальноосвітньої школи: Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.02 / А. І. Ляшкевич; Херсон. держ. ун-т.– Херсон: Б/в, 2003.– 18 с.
12. Палихата Е. Я. Методика навчання українського усного діалогічного мовлення учнів основної школи [Текст] / Е.Я. Палихата. – Т.: ТДПУ ім. Володимира Гнатюка, 2002. – 272 с.
13. Петрик О. В. Методичні аспекти розвитку діалогічного мовлення молодших школярів [Електронний ресурс] / О. В. Петрик // Електронний збірник наукових праць. Запорізької обласної академії післядипломної педагогічної освіти. – Вип.5. – 2011. – Режим доступу: http://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp5/petrik.pdf
14. Станкевич Н. Навчально-мовленнєва ситуація у діалогічному мовленні: стратегія моделювання / Н. Станкевич // Теорія і практика викладання української мови як іноземної. – 2010. – Вип. 5. – С.53 – 60.
15. Шевцова Л. Дидактична суть ситуативних завдань / Л. Шевцова // Дивослово. – 2008. – № 3. – С. 30, 43.
16. Шевцова Л. Ситуативні завдання як ефективний засіб розвитку зв'язного мовлення учнів / Л. Шевцова // УМЛШ. – 2011. – № 2. – С. 11 – 15.
17. Шелехова Г.Т. Про систему роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів / Г. Т. Шелехова // Дивослово. – 2004. – № 1. – С. – 26 – 29.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Бондаренко Геннадій Леонідович.

Оксана Бульвінська
(Київ, Україна)

ЯКІСНА ВИЩА ОСВІТА ЯК ЖИТТЄВА ЦІННІСТЬ

Якісна освіта, насамперед вища, є вирішальною передумовою соціального стану людини, її соціального просування.

Саме тому характерною особливістю нинішнього етапу розвитку є зміна ціннісних пріоритетів, основою яких є діалектичне поєднання матеріальних та духовних складових життя.

Формування і розвиток системи цінностей – одне з центральних питань у всіх гуманітарних науках, перш за все у філософії, соціології, педагогіці, психології. У сучасній Україні проблема динаміки трансформації суспільних цінностей набуває особливої гостроти. Цьому сприяють декілька факторів. Це, по-перше, історичний перехід від соціалістичного тоталітаризму до демократичної моделі суспільства, де людина має можливість і необхідність вибирати світоглядні орієнтири. По-друге, процеси глобалізації, становлення інформаційного суспільства прискорюють темп життя, пропонують поліфонію цінностей та ідеологічних настанов, зростає потік інформації, швидко змінюється соціальний статус людини, а отже, особистість має вибирати світоглядні пріоритети в цих складних умовах швидкозмінюваних життєвих реалій і розмаїття ціннісних орієнтирів.

Проблемі цінностей присвячено безліч наукових праць як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. Вперше поняття цінності було висунуте на перший план у логіці і в метафізиці Г. Лотце, який розумів під цінністю соціальні за своїм походженням зразки, на які спираються оцінки, що виносяться людиною. В політології і соціології проблематику цінностей увів М. Вебер. Даною проблематикою займалися такі авторитетні дослідники суспільного життя, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Т. Парсонс, У. Томас і Ф. Знанецький, К. Клакхон, У. Колб, Дж. Дьюї, Р. Перрі, Р. Інглехарт та ін. Класичне визначення цінності дали У. Томас і Ф. Знанецький: «Під соціальною цінністю ми розуміємо будь-який факт, який має доступні членам певної соціальної групи емпіричні зміст і значення, виходячи з яких він є або може стати об'єктом діяльності» [5, 343]. Їм належить також визначення цінностей як більш або менш виявлених правил поведінки, за допомогою яких група зберігає, регулює та поширює відповідні типи дій серед своїх членів.

Існує також психологічний підхід до інтерпретації цінностей (його розвивали Р. Перрі, Дж. Дьюї, К. Льюїс), коли в якості цінності розглядається будь-яке утворення, що служить для задоволення людських потреб і реалізації інтересів людини.

Сучасна філософія трактує цінності як народжений культурою зміст, що влітається в мінливе різноманіття соціального життя як його інваріанти, що дозволяють: пов'язувати різні часові модули (минуле, сучасне, майбутнє); семіотизувати простір людського життя, наділяючи всі елементи в ньому аксіологічною значимістю; задавати

системи пріоритетів, способи соціального визнання, критерії оцінок; будувати складні і багаторівневі системи орієнтації у світі; обґрунтовувати смисли [4].

Цінності співвідносяться з усією життєдіяльністю людини, визначаючи змістовний бік спрямованості особистості й становлячи основу її відносин до навколишнього світу, до інших людей, самої себе, основу світогляду та ядро мотивації життєвої активності.

Для досягнення мети нашої статті візьмемо за основу розрізнення двох груп взаємодоповнювальних цінностей: соціальних та індивідуальних.

Соціальні цінності – ціннісне ставлення до світу, людини, суспільства, що визначають соціально-політичну, філософську, атеїстичну або релігійну, моральну, естетичну й науково-теоретичну орієнтацію людини. Як спосіб усвідомлення дійсності, соціальні цінності включають і принципи життя, що зумовлюють характер діяльності людей, ставлення до праці, до інших людей, впливають на характер життєвих прагнень, побут, смаки й інтереси особистості. Соціальні цінності формуються й у результаті узагальнення наукових, соціально-історичних, технічних і філософських знань, і під впливом безпосередніх умов життя, передаючись із покоління в покоління з досвідом людей у формі здорового глузду, стихійних, несистематизованих, традиційних поглядів про світ.

Особистісні цінності являють собою ідеальні уявлення про блага, права в межах прагнень, пов'язаних зі схильностями та бажаннями особистості, і виступають в певній мірі як авторитетні та обов'язкові установки її свідомості. Особистісні цінності у свою структуру включають: повноцінну життєву самореалізацію особистості (здатність до продуктивної діяльності, творча активність, життєвий оптимізм, успішність, конкурентоспроможність, усебічна досконалість); освіченість; морально-вольові якості (чесність, доброта, милосердя, принциповість, відповідальність, ощадливість, помірність, дисциплінованість, ініціативність, наполегливість, заповзятливість, працелюбність тощо); здоров'я (здоровий спосіб життя, відсутність шкідливих звичок, особиста гігієна тощо); дотримання правил етикету (шляхетність, акуратність, зовнішня привабливість, добрий смак тощо).

Як бачимо, чіткої межі між соціальними та особистісними цінностями немає: вони взаємообумовлені і перебувають в процесі взаємодії і взаємопереходу. Скажімо, ставлення до праці, до інших людей є одночасно і соціальною і особистісною цінністю; а здатність до продуктивної діяльності, творча активність, конкурентоспроможність окремої людини мають великий вплив на розвиток всього суспільства, а отже, можуть бути віднесені до соціальних цінностей.

Вища освіта як цінність також являє собою складний, багатогранний феномен. Російський психолог О. Нікіфоров, наприклад, вважає, що, говорячи про цінність освіти, треба мати на увазі три «шари» цінностей: цінність державну; цінність суспільну; цінність особистісну. Перші дві цінності освіти відображають колективну, групову значущість цього культурного феномену, і в радянський період саме вони виступали в багатьох педагогічних концепціях на перший план. Останнім часом пріоритет віддається особистісній цінності освіти, індивідуально мотивованому, упередженому ставленню людини до її рівня та якості. Існує тісний зв'язок між визнанням особистісно-орієнтованої цінності освіти і тенденцією до розуміння освіти як безперервного процесу, що протікає протягом усього життя людини. Освіта здатна не тільки підтримувати на належному рівні цінності суспільства, цінності соціуму, а й збагачувати, розвивати їх [3].

Одну з найвідоміших типологій цінностей запропонував американський психолог М. Рокіч. Він виділяє два класи цінностей: цінні самі по собі (термінальні) і ті, використовуються для досягнення цілей (інструментальні).

Термінальні – це цінності, важливі самі по собі, тобто самоцінності, які не можна обґрунтувати іншими, більш загальними або більш важливими цінностями; це те, до чого варто прагнути в житті. До таких зазвичай належать: повноцінна любов, щастя, безпека, задоволення, внутрішня гармонія, відчуття завершеності, мудрість, порятунк, комфортне життя, наснага, свобода, дружба, краса, визнання, повага, надійна сім'я, рівність, загальний мир. Термінальні цінності – це цінності-цілі, або життєві, онтологічні цінності.

Інструментальні – цінності-засоби, цінні в якості засобів, інструментів для досягнення цілей. В якості інструментальних цінностей зазвичай розглядаються особистісні риси, що допомагають людині в житті: ввічливість, відповідальність, інтелігентність, хоробрість, обдарованість уявою, честолюбність, чесність, незалежність, тощо [1].

Цінність освіти, зокрема вищої, включає як термінальні, так і інструментальні орієнтації. Задоволення від володіння знаннями пов'язане з тим, що знання відповідають на властивий всім людям імпульс допитливості, а отже, потяг до знань, до інтелектуального та духовного зростання, до самовдосконалення і самореалізації є однією з базових цінностей людини. З іншого боку, освіта є засобом конкурентоспроможного становища на ринку праці, механізмом здобуття високого рівня життя – кращої роботи, більш високих заробітків. Володіння спеціалізованими знаннями, вплив повною інформацією, найкращою орієнтацією в справах виділяє людину в групі лідерів. Це дозволяє впливати на інших, маніпулювати іншими, наділяти владою.

Отже, освіта є беззаперечною цінністю для всіх людей, відрізняється лише наповнення цього феномену у свідомості кожного індивіда, співвідношення двох аспектів цінності – онтологічного та інструментального.

Сьогодні серед студентської молоді в Україні спостерігається ринкова орієнтація, при якій знання та людина, котра ними володіє, перетворюється на товар, інструмент для здобуття результатів. Очевидним є вплив цієї домінуючої орієнтації на систему освіти. Метою навчання стає накопичення інформації, яка може бути корисною на ринку праці. Мотивом навчання стає не інтерес до пізнання, осягнення, а отримання освіти, яка має високу майнову вартість. Освіта не є термінальною цінністю для переважної більшості студентів, вона не є самоцінною як ідеал розвитку особистості. У студентської молоді переважає ставлення до освіти як інструментальної цінності, засобу досягнення соціально-матеріальних цілей.

Окрім цього, сучасне прагматичне студентство розуміє, що наявність вищої освіти не переводить автоматично володаря диплома університету до еліти суспільства і не гарантує йому досягнення життєвого успіху, влади і багатства. Цікавими з цього питання є результати дослідження «Молодь України», проведеного Інститутом Горшеніна і тижневиком «Коментарі» за підтримки фонду Віктора Пилипишина «Діти передусім!» в березні 2012 року. За цими даними, кожен другий молодий українець (51,6%) вважає, що статус людини в суспільстві залежить від його освіти (відмітимо це як позитивний результат). Вважають, що мають значення особисті якості, здібності і таланти людини, 41,7%, матеріальний достаток – 38,0%, особисті зв'язки – 37,7%, посада – 32,2%, родинні зв'язки – 27,1%. Лише кожна четверта молода людина (24,7%) висловила думку, що статус людини в суспільстві залежить від його професійних якостей [2].

Опитування розмежувало гендерні стратегії життєвого успіху. Більшість українських молодих людей (61,2%) вважають, що сьогодні хлопцям найчастіше допомагають досягти своїх життєвих цілей їх особисті якості – характер,

працьовитість. Більше половини респондентів (53,1%) вважає, що в даному питанні важливі зв'язки, знайомства, кожен другий (50,8%) – хороша освіта. Також допомагають хлопцям досягти своїх життєвих цілей інтелектуальні здібності (41,3%), міцне здоров'я (34,2%), матеріальна допомога батьків, родичів (32,2%). Для дівчат критерії успішної поведінки інші. Більше половини представників української молоді (55,2%) вважає, що дівчатам сьогодні найчастіше допомагає досягти своїх життєвих цілей приваблива зовнішність, уміння стильно одягатися (!) Також досягненню цілей дівчат сприяють: їх особисті якості (46,3%), зв'язки і знайомства (40,8%), хороша освіта (33,5%), вдалий шлюб (32,8%), матеріальна допомога від батьків, родичів (30,8%), інтелектуальні здібності (23,7%), багаті заступники (21,7%) [2].

Отже, як бачимо, незадовільна економічна та політична ситуація в Україні, важкі умови для професійного старту молоді, розтиражований ЗМІ зразок комфортного, зручного життя, не сприяють створенню в молоді стратегії життєвого успіху шляхом поглибленої професійної підготовки, постійного самовдосконалення і підвищення рівня освіти.

Отже, говорити про перетворення освіти взагалі і вищої зокрема на головну цінність українського суспільства поки що рано, хоча задачі побудови інформаційного суспільства диктують таку потребу. Впровадження в суспільну свідомість думки про якісну освіту як вищу цінність, впровадження нових стандартів якості вищої освіти є одними з найголовніших завдань сьогодення, що стоять перед фахівцями в галузі освіти.

Література:

1. Большая психологическая энциклопедия. – М.: Эксмо, 2007.
2. Молодежь Украины. Социологическое исследование [електронний ресурс] – Режим доступу: http://institute.gorshenin.ua/researches/108_molodezh_ukraini.html.
3. Никифоров О. Представления о ценности образования [електронний ресурс] – Режим доступу: <http://shh.neolain.lv/seminar14/predosenobrazovaniya.htm>.
4. Новейший философский словарь / Сост. А.А. Грицанов. – Мн.: Изд. В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
5. Томас У., Знанецкий Ф. Методологические заметки // Американская социологическая мысль. Тексты. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1994. – С. 333-356.

Олена Вакуленко
(Київ, Україна)

ОТТАВСЬКА ХАРТІЯ ЯК ОСНОВА ТЕОРІЇ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Формування здорового способу життя протягом своєї історії пройшло шлях від первинного накопичення фактів і свідчень до розробки цілісної теорії. Питання здоров'я та здорового способу життя розглядаються багатьма дослідниками, зокрема: філософські, педагогічні, медичні аспекти здоров'я та шляхи його збереження розглянуто в працях Ш. Амонашвілі, М. Амосова, І. Брехмана, В. Колбанова, Ю. Лисицина, В. Петленка, Л. Сущенко; загальні підходи до стратегії формування здорового способу життя вивчали О. Балакірева, Ю. Галустян, Н. Зимівець, Р. Левін, Н. Комарова; соціально-педагогічні аспекти процесу формування особистості відображено в працях О. Ващенко, Г. Голобородько, Н. Зимівець, Г. Капранової, С. Кириленко, С. Лапаєнко; проблему мотивації до здорового способу життя досліджено науковцями Л. Альошиною, Т. Бахновою, О. Васильєвою, О. Вульфівичем тощо.

Науковці визначають такі етапи діяльності світової спільноти в напрямі відвернення загрози здоров'ю людства [4, 5].

Перший етап діяльності з ФЗСЖ. Вперше поняття ФЗСЖ було задекларовано для світової громадськості у 1974 р. документом, відомим як "Звіт Лалонда", у якому було зазначено на урядовому рівні, що традиційна система охорони здоров'я відіграють не головну роль в комплексі чинників, які визначають здоров'я людини. Проведення у 1977 р. Всесвітньої асамблеї з охорони здоров'я і ВООЗ ініціювали міжнародну кампанію "Здоров'я для всіх". У 1978 р. в м. Алма-Ата відбулася Міжнародна конференція з першочергових заходів охорони здоров'я. Основне значення – прийняття Алма-Атинської Декларації як такої, що проголосила концепцію досягнення здоров'я для всіх глобальним рухом.

Другий етап розвитку ФЗСЖ. Проведення у 1986 р. I Міжнародної конференції з ФЗСЖ (Канада, м. Оттава). Конференція прийняла Оттавську Хартію, яка стала рубіжним явищем міжнародної діяльності стосовно здоров'я населення планети. Саме на цій конференції ФЗСЖ набуло статусу всесвітньо визнаної системи дій зі своєю ідеологією, теорією, методологією, методикою і практикою. З часу прийняття Оттавської Хартії діяльність з ФЗСЖ суттєво посилилася. II Міжнародна конференція з ФЗСЖ 1988 р. (Австралія м. Аделаїда) приділила особливу увагу формуванню здорової державної політики. Були прийняті Аделаїдські рекомендації, які показали значення політики сприяння здоров'ю, якщо вона інтегрує в єдину діяльність економічну і соціальну політику з галузевою політикою охорони здоров'я й відповідно уряди держав інвестують ресурси в ФЗСЖ. 1989 р. в Женеві відбулася зустріч країн-членів ВООЗ "Заклик до дій: пропаганда здорового способу життя в країнах, що розвиваються". В 1991 р. відбулася III Міжнародна конференція з ФЗСЖ (Швеція, м. Сундсваль), яка акцентувала роботу на проблемі створення соціального та природного середовищ, сприятливих для здоров'я. Ця конференція також зазначила, що розв'язання проблем лежить поза межами традиційної системи охорони здоров'я.

Третій етап історії ФЗСЖ. IV Міжнародна конференція з ФЗСЖ (1997 р., Джакарта, Індонезія) з робочою назвою "Нові дійові особи для нової ери: виведемо пропаганду здорового способу життя в XXI сторіччя". Ця конференція прийняла Джакартську декларацію, в якій вперше було розглянуто залучення приватного сектора до ФЗСЖ. Ця декларація підсумувала 20-річний досвід глобальної стратегії "Здоров'я для всіх" щодо ефективності ФЗСЖ, визначила його нові напрями і стратегії у відповідь на виклики XXI ст. Наступною подією сучасного етапу розвитку ФЗСЖ було прийняття на 51 сесії ВООЗ у 1998 р. Всесвітньої декларації з охорони здоров'я. Серед основних положень декларації, одним з найважливіших є звернення держав-членів ВООЗ до всіх народів і інституцій з закликом прийняти і реалізувати концепцію "Здоров'я для всіх в XXI столітті". Цю концепцію викладено в документі "Здоров'я-21: Основи політики досягнення здоров'я для всіх в Європейському регіоні ВООЗ" [1].

Наразі формування здорового способу життя виступає як самостійна наукова дисципліна, котрій притаманні усі відповідні компоненти – власні теорія, методологія, методика, ідеологія, принципи тощо. Формування здорового способу життя базується на основних положеннях щодо сучасного розуміння феномену здоров'я людини, які узгоджуються з основними положеннями і принципами Оттавської Хартії [3].

Перша Міжнародна конференція з пропаганди здорового способу життя, яка відкрилася в Оттаві 21 листопада 1986 року проголосила ХАРТІЮ з метою домогтися здоров'я для всіх на 2000 рік і подальший період. Ця конференція була відповіддю на сподівання розпочати новий рух за громадське здоров'я в усьому світі. Конференція підбила підсумки прогресу, досягнутого після проголошення Декларації про першочергові зусилля в галузі охорони здоров'я в Алма-Ата, обговорила завдання Всесвітньої організації охорони здоров'я в підготовці документу "Здоров'я для всіх" та дебати про міжсекторальні дії, спрямовані на поліпшення здоров'я, що відбулися на Всесвітній асамблеї з охорони здоров'я.

У Хартії наведено таке визначення формування здорового способу життя – це процес, який дає людям змогу посилити контроль над своїм здоров'ям і поліпшити його. Щоб досягти стану повного фізичного, розумового та суспільного добробуту, індивід або група мають бути спроможні ідентифікувати й реалізувати свої прагнення, задовольнити свої потреби і змінити своє середовище або пристосуватися до нього. Таким чином, здоров'я розглядається як ресурс для повсякденного життя, а не як життєва мета [4].

Стратегії та програми пропаганди здорового способу життя мають бути пристосовані до місцевих потреб та можливостей індивідуальних країн і регіонів, беручи до уваги наявність різних суспільних, економічних та культурних систем. У Хартії визначено такі основні заходи з пропаганди та формування здорового способу життя: формування сприятливої для здоров'я державної політики, створення сприятливих середовищ, підвищення активності громади, розвиток персональних навичок, переорієнтація служб охорони здоров'я.

Як основне гасло можна розглядати таке визначення значущості здоров'я – здоров'я створюється і розтрачується людьми в обставинах їхнього повсякденного життя там, де вони навчаються, працюють, розважаються і кохають. Здоров'я створюється в процесі піклування про себе та про інших, умінням ухвалювати рішення й здобувати контроль над обставинами власного життя, і забезпеченням такого становища, щоб суспільство, в якому людина живе, створювало умови для доброго здоров'я всіх його членів [3].

Хартією визначено зобов'язання, які беруть на себе учасники пропаганди та формування здорового способу життя:

- вийти на арену державної та громадської політики, сприятливої для здоров'я людей і домагатися очевидних політичних зобов'язань сприяти здоров'ю та справедливості в усіх секторах;
- протидіяти тиску промисловості, що виробляє шкідливу продукцію, виснаженню ресурсів, нездоровим умовам життя та середовища, поганому харчуванню; і зосередити увагу на таких важливих громадських проблемах, як забруднення довкілля, трудова зайнятість, житлові проблеми;
- відповідно реагувати на велику різницю в здоров'ї в межах одного суспільства та між різними суспільствами, намагатися усунути нерівність у можливостях поліпшити своє здоров'я, спричинену законами та практикою цих суспільств;
- дивитись на людей як на головний ресурс здоров'я; підтримувати їх і допомагати їм навчитися самим дбати про власне здоров'я та про здоров'я своїх родичів і друзів через надання фінансової та іншої підтримки, визначити, що громада має істотний голос у розв'язанні проблем власного здоров'я, життєвих умов та добробуту;
- переорієнтувати служби охорони здоров'я та їхні ресурси в напрямку пропаганди здорового способу життя; об'єднувати свої зусилля також із іншими секторами, іншими дисциплінами, а головне – із самими людьми;
- вважати здоров'я людей та його охорону головною суспільною інвестицією і головним викликом; приділити велику увагу загальній екологічній проблемі нашого способу життя [3].

Оттавська конференція закликала Всесвітню організацію охорони здоров'я та інші міжнародні організації пропагувати здоровий спосіб життя на всіх відповідних форумах і підтримати країни в опрацюванні стратегій та програм пропаганди здорового способу життя. Залежність і взаємообумовленість здоров'я та формування здорового способу життя визначає позицію, яка проголошується країнами світової цивілізації:

- кожна людина особисто відповідальна за здоров'я всього людства;
- усе людство відповідальне за здоров'я кожної людини.

Література:

1. Здоровье-21: Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе ВОЗ: Введение // Европейская серия по достижению здоровья для всех. – 1998. № 5. – Копенгаген.: ВОЗ (ЕРБ).
2. Молодь за здоровий спосіб життя: щорічна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище молоді в Україні (за підсумками 2009 р.) / М-во України у справах сім'ї, молоді та спорту, Держ. ін.-т розв., сім'ї та молоді. – К.: СПД Крячун Ю.В., 2010. – 156 с.
3. Формування здорового способу життя: проблеми і перспективи/ О.Яременко, О.Балакірева, О.Вакуленко та ін. – К.: Український ін-т соціальних досліджень, 2000. – 207 с.
4. Формування здорового способу життя молоді: стратегія розвитку українського суспільства. Част.1/ О.О. Яременко (кер. авт. кол.), О. В. Вакуленко, Ю. М. Галустьян та ін. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005. – 160 с.
5. Формування здорового способу життя молоді: стратегія розвитку українського суспільства. Част.2/ О.О. Яременко (кер. авт. кол.), О. В. Вакуленко, Ю. М. Галустьян та ін. – К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2005. – 140 с.

Т.Г. Веретенко, О.В. Белоліпцева, І.М. Веретенко
(Харків, Україна)

ПІДГОТОВКА СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Останні десятиліття характеризуються погіршенням наркологічної ситуації в країні, відмічаються невтішні тенденції щодо омолодження віку вживання алкоголю, збільшення проявів залежної поведінки серед підлітків. З огляду на це, особливої уваги набуває підготовка соціальних педагогів, спроможних надати підліткам професійну допомогу.

Адиктивна поведінка – одна з форм деструктивної поведінки, яка проявляється в прагненні до відходу від реальності шляхом зміни свого стану через прийом певних речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах або видах діяльності (Л. Буніна, І. Зверєва). Проблеми адиктивної поведінки підлітків, причини виникнення, шляхи їх профілактики досліджували О. Личко, В. Битенський, Ц. Короленко, А. Єгоров, Є. Змановська, В. Рибаків, В. Менделевич, А. Худяков, Н. Максимова, С. Толстоухова, Н. Пихтіна, Г. Золотова та інші.

Аналіз наукових робіт вказує на підлітковий вік як на період коли відбувається різка активізація життєдіяльності людини, глибока перебудова організму, інтенсивне формування особистості, частішими стають прояви негативізму, агресії та інші порушення норм поведінки. Провокувати адикцію починають будь-які події, які викликають душевний неспокій, тривогу, відчуття психологічного дискомфорту, не вміють знаходити вихід із складних ситуацій. Схильність до адиктивної поведінки може закріпитись у дитини, призвести до стійких порушень у зрілому віці. Однак, у підлітковому віці шкідливі звички ще не існують як стійкі психічні звички. Тому першочергового значення набуває попередження адиктивної поведінки підлітків в загальноосвітніх закладах з урахуванням закономірностей розвитку підлітка, надання підтримки з боку батьків та педагогів, організація чітко спланованої роботи соціального педагога, що актуалізує необхідність розробки ефективних програм підготовки таких спеціалістів.

Підготовка майбутніх соціальних педагогів до попередження адиктивної поведінки підлітків в загальноосвітніх закладах регулюється низкою законів та законодавчих актів України: «Про освіту», «Про соціальні послуги», «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», «Про охорону дитинства», «Про попередження насильства в сім'ї», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про органи та служби у справах неповнолітніх», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», Цивільним та Сімейним кодексами України та ін.

Про актуальність питання підготовки соціальних педагогів до соціально-педагогічної роботи в сучасних умовах засвідчують дослідження О. Безпалько, Р. Вайноли, Т. Веретенко, І. Зверєвої, Н. Заверіко, А. Капської, Л. Коваль, І. Ковчиної, Л. Міщик, С. Пашенко, Г. Першко, О. Пожидаєвої, В. Поліщук, Т. Спіріної, С. Харченко та ін.

Незважаючи на широкий спектр досліджень із проблеми підготовки майбутніх соціальних педагогів, підготовка до попередження адиктивної поведінки підлітків в загальноосвітніх закладах, не є предметом системного наукового дослідження.

Специфіка сучасної соціально-педагогічної роботи з підлітками вимагає високого рівня професіоналізму соціального педагога. Професіоналізм конкретного соціального педагога формується в ході тривалого процесу підготовки, для якої характерний безперервний процес розвитку практичної, освітньої й дослідницької діяльності особистості у соціальній сфері, орієнтований на формування професійних знань, умінь, навичок, особистісних якостей та професійних ролей адекватних кваліфікаційним вимогам та етичному стандарту професії. Концептуальні засади підготовки фахівців соціальної сфери визначено в Державній національній програмі «Освіта» (Україна ХХІ ст.), Національній доктрині розвитку освіти, ЗУ «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю».

Термін «підготовка» у тлумачному українському словнику трактується як навчання, формування необхідних знань для будь-чого; накопичення знань, навичок; як досвід, набутий у процесі навчання, практичної діяльності, отриманий будь-ким.

М. Чобітько пропонує визначити професійну підготовку як процес поглибленого засвоєння наукових основ і технологій обраної праці, розвитку спеціальних практичних навичок і вмінь, формування особистісних якостей, важливих для роботи у певній сфері людської діяльності [7, с. 60]. На думку С. Сисоевої, підготовка майбутнього фахівця – це неперервний і керований процес набуття особистістю суб'єктивного досвіду професійної діяльності, що дозволяє системно та цілісно сприймати дійсність і діяти на основі гуманістичних ціннісних орієнтацій, закладених в сучасних освітніх концепціях неперервності, гуманітаризації освіти і професійної підготовки фахівців у вищих навчальних закладах для формування професійної компетентності особистості та успішної праці з урахуванням сучасних вимог ринку праці [4, с. 133].

Аналіз наукових досліджень дозволив відзначити недостатню єдність у підходах вчених до поняття «професійна підготовка соціальних педагогів». Так, зокрема, українська дослідниця Л. Міщик підготовку соціальних педагогів розглядає як процес формування фахівця нового типу, який має швидко і адекватно реагувати на зміни, що відбуваються в суспільстві, компетентно вирішувати соціально-педагогічні проблеми [3]. З. Фалинська порівнює професійну підготовку майбутнього соціального педагога з «процесом формування фахівця нового типу, здатного компетентно вирішувати соціально-педагогічні проблеми в усіх типах та видах навчально-виховних установ і закладів соціальної роботи» [5]. У своїх дослідженнях С. Харченко зазначає, що підготовка соціальних педагогів повинна мати випереджаючий характер у розрахунок на розвиток соціальної й педагогічної ситуації, з переходом від навчально-дисциплінарного виховання до особистісного [6, с. 32].

Таким чином, аналіз наукової літератури з проблеми підготовки соціальних педагогів свідчить про трактування цього поняття, що обумовлено певною розбіжністю наукових підходів і специфікою соціально-педагогічної роботи з конкретною категорією населення. Попри значну поширеність у науковій літературі зазначеного терміну, нема характеристики підготовки соціального педагога до профілактики адиктивної поведінки підлітків в умовах ЗНЗ.

Питання профілактики адиктивної поведінки вивчали такі науковці: Ц. Короленко, Н. Максимова, С. Толстоухова, Н. Пихтіна, О. Безпалько, П. Гусак, І. Зверєва, Н. Заверіко, А. Капська, Г. Золотова та інші.

Більшість дослідників зазначають, що соціально-педагогічна профілактика адиктивної поведінки – це гуманістично формуюча, науково обґрунтована та своєчасна діяльність, спрямована на мінімізацію факторів

соціальних ризиків, створення оптимальної соціальної ситуації розвитку особистості, проявлення різних видів її активності, розкриття її внутрішнього потенціалу, пов'язана з усуненням факторів та умов вживання психоактивних речовин.

Важливо розуміти, що запорукою ефективної профілактичної роботи адиктивної поведінки серед підлітків є кваліфікована підготовка майбутнього фахівця та професійна робота соціального педагога у загальноосвітньому навчальному закладі. Підготовка соціального педагога повинна включати ряд компонентів: підготовка до виховання, корекції адиктивної поведінки, проведення попереджувально-просвітницької роботи, первинної профілактики, що надає можливість отримати інформацію про шкідливість вживання психоактивних речовин та вторинної профілактики – розпізнавання сигналів, як потенційно проблематичних, з метою реагування на них, щоб уникнути подальших проблем.

З метою підготовки кваліфікованого спеціаліста з профілактики адиктивної поведінки підлітків в ЗНЗ, у майбутніх фахівців необхідно сформулювати поняття, що завданнями, які вони мають виконати за даним напрямом роботи, є: створення соціальних умов для зниження ризику формування адиктивної поведінки; роз'яснення сутності впливу на організм людини адиктивних агентів різного походження, зокрема психоактивних речовин; формування у підлітків навичок відмови від пропозиції вживання психоактивних речовин. Принципами їх роботи мають бути: системність – охоплення профілактичною роботою всіх оточуючих сфер діяльності підлітка: навчання, виховання, дозвілля; соціальна захищеність клієнта – створення безпечного мікросередовища; сприятливого психологічного клімату в колективі; залучення найближчого оточення – спеціальна підготовка до профілактичної роботи педагогів, колективу навчального закладу та батьків.

Майбутніх соціальних педагогів необхідно підготувати до впровадження у професійну діяльність трьох видів профілактики: загальна профілактика – охоплює школярів певної вікової групи в загальноосвітньому навчальному закладі та спрямована на подолання найбільш загальних, універсальних факторів і причин уживання наркотичних засобів; спеціальна профілактика – орієнтована на підліткові групи, котрі знаходяться в умовах, які підвищують імовірність загострення цієї проблеми (підлітків групи ризику); індивідуальна профілактика – спрямована на окремих підлітків з метою подолання специфічних для них проблем.

Актуальним є підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи з педагогічним колективом з метою здійснення спільної роботи з профілактики адиктивної поведінки. Так, майбутній фахівець соціально-педагогічної сфери має зрозуміти, що на початковому етапі доцільно проводити інструктаж викладацького складу щодо сутності та змісту профілактичної роботи. Краще підготувати майбутнього спеціаліста до здійснення інструктажу у формі лекцій та повідомлень з методики антинаркотичного виховання. Оскільки однією з найважливіших психологічних причин адиктивної поведінки є акцентуації характеру, то соціальний педагог спільно із психологом проводить психологічний практикум з викладачами про особливості освіти і виховання підлітків з акцентуаціями характеру [2].

Як особлива ланка в системі соціально-педагогічної профілактики адиктивної поведінки виступають форми і методи роботи з батьками. Тому, майбутніх соціальних педагогів необхідно підготувати до проведення планових батьківських зборів, ведення інформаційних повідомлень щодо особливостей вікової психології, коротких нарисів про неправильні типи виховання з метою надання психолого-педагогічної допомоги батькам і покращення сімейного мікроклімату; інструктажу батьків про впровадження системи профілактики адиктивної поведінки в навчально-виховний процес, визначення ролі батьків у профілактичній роботі, надання їм інформаційної допомоги та забезпечення зворотного зв'язку; проведення колективних бесід, обговорення реальних ситуацій наркотизації на основі отриманих знань, результатів психолого-педагогічної діагностики стилю взаємин у сім'ї, наявності емоційного контакту з батьками тощо. Така робота є умовою успішної взаємодії навчального закладу і сім'ї у спільній профілактичній роботі.

Робота соціального педагога у школі є необхідним і важливим компонентом шкільної політики. На спеціаліста лягає велика відповідальність при здійсненні профілактичної роботи у середовищі підлітків. Ця робота буде мати позитивні результати лише за умови високої професійності, відповідальності соціального педагога, також за умови різностороннього впливу на особистість учня, сукупності таких форм та методів роботи, які будуть виховувати активну, самостійну особистість, що добровільно відмовиться від негативних форм поведінки і буде прагнути розвивати свої здібності, реалізовувати власні можливості.

Таким чином, враховуючи наукові доробки з досліджуваної проблеми можна стверджувати, що профілактика адиктивної поведінки підлітків є важливою складовою в роботі загальноосвітнього навчального закладу. Для ефективного впливу профілактична робота потребує комплексних зусиль з боку батьків та педагогічного колективу школи, а запорукою успішності є системна підготовка висококваліфікованого майбутнього соціального педагога.

Література:

1. Галагузова Ю. Н. Теория и практика системной профессиональной подготовки социальных педагогов: дисс. доктора пед. наук: 13.00.08. / Галагузова Ю. Н. – Москва, 2001. – 373 с.
2. Максимова Н. Ю. Соціально-психологічні аспекти адиктивної поведінки підлітків та молоді / Н. Ю. Максимова, С.В. Толстоухова – К.: [б.в.], 2000. – 200 с.
3. Міщик Л. І. Теоретико-методичні основи професійної підготовки соціального педагога у закладах вищої освіти: дис. д-ра пед. наук: 13.00.05 / Міщик Людмила Іванівна. – Запоріжжя, 1997. – 358 с.
4. Сисоєва С. О. Проблеми неперервної професійної освіти: тезаурус наукового дослідження: наук. видання / С. О. Сисоєва, І. В. Соколова. – К.: Видавничий дім «ЕКМО», 2010. – 362 с.
5. Фалинська З. З. Практична підготовка майбутнього соціальних педагогів у вищих навчальних закладах: дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Фалинська Зоряна Зенонівна. – Львів, 2006. – 171 с.
6. Харченко С. Я. Дидактические основы подготовки студентов к социально-педагогической деятельности: навч. посіб. / Харченко С. Я. – Луганск: Альма-матер, 1999. – 138 с.
7. Чобітько М. Г. Теоретико-методологічні засади особистісно орієнтованої професійної підготовки майбутніх учителів: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.04 / Чобітько Микола Григорович. – К., 2007. – 608 с.

Гулмира Габдуллина, Ж.Кенжегазы
(Алматы, Казахстан)

ФИЗИКАЛЫҚ ЭКСПЕРИМЕНТТІ ФИЗИКАНЫ ОҚИТУДА ҚОЛДАНУ

Білім – адамның іргетасы және мемлекет дамуының алтын арқауы. Білім беру жүйесі қоғаммен бірге дамып, қоғаммен бірге үнемі өзгеріп отырады. Қай кезеңде болса да, жалпы білімнің атқаратын қызметі – тұлғаның танымдық дүниесін байытып, дамуын қамтамасыз етіп, ұлттық қасиетті бойға сіңірте отырып, қоғамға, мемлекетке білімді, білікті, жан – жақты дамыған маман дайындау. Заман өзгерісіне қарай ЖОО – на қойылатын талап та, ондағы оқыту және тәрбиелеу әдіс – тәсілдері де өзгеруде. Мұнда оқыту мен тәрбиелеудің тұлғалық – бағдарлық мәселелері, студент деңгейіндегі ғылыми жобаларды жасақтап, оны жүзеге асыру әдістері, студенттің жеке тұлғасын дамытуға бағытталған жаңа педагогикалық технологияларды таңдау тәсілдері, оқытудың негізгі бөлімдері және әдістері ретінде қарастырылуда.

Физиканы оқыту теориясы мен әдістемесі педагогика ғылымының негізгі саласының бірі болып табылады. Физика – табиғаттың ең іргелі, әмбебап (универсал), әрі ең қарапайым түрдегі заңдылықтарын зерттейтін ғылым [1]. Сондықтан, физиканың мәнін практикалық іс – әрекетте қолдану басқа оқу пәндерін зерделеу, эксперимент жасау арқылы физикалық құбылысқа немесе заңдылыққа көз жеткізе отырып қажетті, нақты физикалық білімді игеруге өз септігін тигізеді. Сонымен қатар, оның қазіргі ғылым мен өндірістегі ғылыми-техникалық прогресті, сондай – ақ өскелең ұрпақтың рухани ортасын қалыптастыруда және олардың интеллектуалдық және басқа да сапаларын дамытудағы алатын ролі ерекше.

Физика – тәжірибеге сүйенетін эксперименттік ғылым. Эксперименттік физика – физиканы оқытудың негізгі әдісі болып саналады. Себебі, физикада қолданылатын негізгі мәліметтер мен тұжырымдамалар физикалық эксперименттің нәтижесі болып табылады. ЖОО – да физиканы оқытудағы басты мақсат – физикалық эксперимент жасай отырып, зерттеулерді жүргізу және қалыптасқан теорияны өмірде қолдану арқылы студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту. Сонымен қатар, физикалық эксперименттерді жүргізу аса күрделі тақырыптарды игеру үшін және қарапайым физикалық құбылыстарды түсіну үшін де өте маңызды.

Физикалық оқу эксперименті – студенттердің арнаулы құралдардың көмегімен физикалық үрдістерді демонстрациялық түрде жүргізе отырып, зерттеп, бақылап, теориямен сәйкестендіре жүзеге асады. Физикалық оқу эксперименті физиканы оқытудағы ең негізгі тиімді әдіс болып табылады. Өйткені оны жүргізудің нәтижесінде физикалық ұғымдар қалыптасады, құбылыстар арасындағы өзара байланыстар тағайындалады және физикалық заңдар тексеріледі. Біз күнделікті тұрмыста, табиғатта физикалық құбылыстарды жиі кездестіреміз, бірақ оның себеп-салдарына мән бермейміз. Сондықтан осы қарапайым құбылыстарды физикалық эксперимент арқылы түсіндіру, болашақта студенттердің ғылымға деген көзқарасын қалыптастырады.

Эксперимент физикалық құбылыстардың сырын ашудың негізгі құралы. Студенттер бақылау мен тәжірибе арқылы табиғаттағы процестердің және онда болатын өзгерістердің мәнін біледі, салыстыруға және талдап қорытындылауға қажетті фактілер жинайды. Эксперимент арқылы оқудың бірнеше жүйесінің өзара әрекеті мен байланысы іс жүзіне асырылады. Эксперимент – физикалық құбылысты тану жолы болумен қатар, жалпы дүние жүзіндегі ғылыми білімнің шынай екендігінің, адамның дүние тануының және табиғатқа ықпал жасай алатындығының дәлелі. Эксперимент – оқыту процесінде теорияның өмірмен өзара байланысын іс жүзіне асыратын, білімді сенімге айналдыратын өте маңызды жол. Демек, дұрыс жасалған эксперимент пен одан шығарылған айқын қорытынды – физиканы оқыту процесінде студенттердің дұрыс дүниетанымдық көзқарасын қалыптастырудың маңызды құралы деп есептеу керек.

Физикалық эксперименттердің мазмұны мен құрылымын жетілдіру үшін физикалық оқу экспериментінің түрлерін айқындап, оларды қолдана білу маңызды. Физикалық оқу экспериментінің мынандай түрлері бар: физикалық демонстрация, фронтальды эксперименттік жұмыс, физикалық практикум.

Демонстрация – бұл мұғалімнің физикалық құбылыстарды және олардың арасындағы байланыстарды көрсетуі. Физикалық демонстрациялар қарапайым, көрнекті құралдар арқылы физикалық құбылыстың, заңдылықтың мәнін ашуға арналады, жаңа тақырыпты түсіндіруге қолданылады және арнаулы сабақ ретінде де өтіледі. Оқытушы дәріске қатысты физикалық құбылысты айқын, көрнекті, түсінікті болу үшін қарапайым, ыңғайлы құрал жабдықтарды байланыстыра пайдалана алу. Бұл түрі ЖОО – да күрделі тақырыптарды оңай және анық жеткізуге көмегін тигізеді.

Фронтальды эксперимент – мұғалімнің текелей басшылығынсыз, жазбаша нұсқаулықсыз студенттердің қандай-да бір практикалық іс – әрекеті (бақылау, өлшеу) [2]. Фронтальды (бірыңғай) эксперименттік жұмыстың дидактикалық ұтымдылығы – студенттер бір мезгілде қарапайым құралдармен жаңа сабаққа қатысты тәжірибе жасайды, теориялық материалды экспериментпен байланыстырады. Ұйымдастыру қиындығы – барлық студентті, немесе 2 – 3 адамнан тұратын топтарды бірдей құралдармен қамтамасыз ету.

Физикалық практикум – физикалық шамалардың өлшеу әдісін үйрететін, олардың арасындағы сандық байланысты демонстрация, фронтальды жұмыстарға арналған құралдардан гөрі өлшеу дәлдігі жоғары құралдармен жүргізілетін тәжірибе сабағы. Сабақтың бұл түрі теориялық түсініктер таныстырылғаннан кейін өткізіледі [2].

Физиканы оқытуда ақпараттық компьютерлік технологияны (АКТ) қолдану студенттердің физиканы меңгеруге деген қызығушылықтарын арттырып, виртуалды түрде демонстрациялық эксперименттерді көрсету мүмкіндігін жандандырып, жаңа оқу материалдарын өз беттерінше меңгеруде, есептерді шығаруда, білімдерін компьютер арқылы түрлі формада тексеріп, өзін – өзі бағалауға мүмкіндік береді.

Физиканы оқытудағы компьютерді қолдану жолдары: жаттығуларды орындау, электрондық оқулықтарды пайдалану, моделдеу, зертханалық жұмыстарды орындау, тестік тапсырмалар мен физикалық есептерді шығару.

Физика сабағында компьютерлік эксперименттерді қолдану оқытушыға тапсырманы түрі жағынан да, мазмұны жағынан да жекелендіріп беруге мүмкіндік жасайды. Студенттердің өз бетімен ойлауын дамытуға ықпал етеді, оларға есепті шығару кезінде шартында көрсетілген өлшем мәндерін талдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, физикалық құбылыстарды, үрдістерді көз алдында көре отырып, ол жөнінде ақпарат алуға болады. Компьютерлік эксперименттерді сабақ барысында қолдану студенттерге компьютердің көмегімен алынған нәтижелерді, шамаларды, графиктерді, сызбаларды, суреттерді қадағалай отырып, олардың қандай құбылыстарды түсіндіретінін, онда қандай сыр жатқанын ұғатындай дәрежеге көтеріле алады. Осындай есептерді шығару арқылы студенттердің сабаққа қызығуын арттыруға, өз бетімен ізденуге дағдыландыруға үйретеді [3].

Компьютерлік экспериментті қолдану оқытушыға оқу үрдісінде дамыта оқыту технологиясының белсенді іскерліктерін: шығармашылық элементтерін, модульдік оқыту, фронталды және топтық жұмыс істеу және т.б. әдістерді кең қолдануға мүмкіндік береді.

Эксперимент болашақты танудың мәліметтік құралы болып табылады. Қазіргі таңда физикалық эксперимент жүргізу үшін заман талабына сай жаңа ақпараттық технологияны пайдалануға болады. Мұнда компьютерлік модельдеу арқылы, компьютерлік түрлі қолданбалы программалар және т.б. арқылы физикалық құбылыстарды, заңдылықтарды қызықты, анық етіп көрсетуге болады. Физикада кейбір құбылыстарды көзбен көріп, қолмен жасаудың мүмкіндігі аз, енді осы құбылыстардың оқып – үйрену, ерекшелігін білу үшін компьютерлік модельдеу арқылы шынайы құбылыстың сипатын көре отырып, тұжырымдар жасауға болады. Ол студенттердің табиғи физикалық құбылыстарды терең түсінуіне және оларды сипаттайтын заңдылықтарды оқып үйренуіне, олар жайында нақты образдар құруына көмектеседі.

ЖОО – да эксперименттік физиканың физиканы оқытуда қолдану маңыздылығына көз жеткізу үшін студенттердің білімі тексерілді. Ол үшін физиканың белгілі бір тақырып аумағында тест сұрақтары жасалып, осы тақырып бойынша студенттердің эксперимент жасағанға дейінгі физикадан білімі тексерілді. Осыдан кейін, сол тақырып бойынша эксперимент жасағаннан кейінгі білімдері тағы да тест жүргізу арқылы тексерілді. Екі жағдайдағы нәтижелерді салыстыру кезінде олардың көрсеткіштерінің әртүрлі болғаны байқалды. Физикалық эксперименттен кейінгі студенттердің берілген тақырып бойынша білім көрсеткіші өте жоғары деңгейде болды. Осы жасалған тәжірибе арқылы физикалық экспериментті физиканы оқытуда қолдану маңыздылығын және артықшылығы бойынша төмендегідей тұжырым жасауға болады:

Физикалық эксперимент:

- физикалық құбылыстар мен заңдылықтарды терең игеріп, есте ұзақ сақтауға көмектеседі.
- физикалық есептерді шығару әдісін меңгеріп, физикалық мағынасын түсініп, логикалық ойлау тәсілін

- студенттердің шығармашылық қабілеті артады;
- студенттердің физиканы үйренуге деген қызығушылығын жоғарлатады.

Қазақтың: «Мың естігеннен бір көрген артық» – деп мақалында айтқандай, жетістікке қол жету, істің себеп-салдарын білу, дүниенің мәнісін ұғыну қашанда нақты іс әрекет арқылы ғана анықталып, дәлелденеді. Сондықтан да физиканы оқып үйренуде физикалық эксперименттің алатын ролі өте зор.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жаңабаев З.Ж., Тынтаева Ш.Б., Жолдасова Х.Б. «Физиканы оқыту әдістемесі» – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 29 б.
2. Batens, D. and J.P. Van Bendegem, Eds. 1988. Theory and Experiment. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company. Physical Review Letters 62: 365–368.
3. Орманова Г.К., Беркімбаев К.М. «Использование компьютерных моделей в процессе обучения студентов физике» Москва, 2012 «Вестник Российского университета дружбы народов» №3, Стр 88-92.

Научный руководитель: Габдуллина Гульмира.

Христина Гошовська
(Івано-Франківськ, Україна)

ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ПЕРЕКЛАДАЧА В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Постановка проблеми: Успіх професійної діяльності майбутніх перекладачів значною мірою залежить від ступеня сформованості у них критичного мислення. Це положення набуває особливої актуальності в умовах інформаційної війни, оскільки сформованість умінь критично мислити не тільки допомагає перекладачеві аналізувати інформацію, а й значно підвищує якість творення перекладу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблеми формування критичного мислення знаходяться у центрі уваги ряду вітчизняних і закордонних науковців: Г. Ліндсней, К. Халл, Р. Томпсон [1], І. Мороченкова [2], О. Пометун [3], П. Фачоне [4], Д. Халперн [5] та ін.

З огляду на тему нашого дослідження, доцільно навести визначення критичного мислення, сформульоване професором П. Фачоне. З погляду науковця, критичне мислення – це не тільки «цілеспрямована, саморегульована система суджень, які застосовуються для інтерпретації, аналізу, оцінювання і формулювання висновків і для пояснення доказових, концептуальних, методологічних, критеріологічних або контекстуальних розмірковувань, на яких сама система суджень заснована», але й важливий інструмент для дослідження [4].

На інтегративній природі критичного мислення наголошує також і інший експерт у сфері критичного мислення Д. Халперн, яка визначає його через використання сукупності методів пізнання, що вирізняються контрольованістю, обґрунтованістю та цілеспрямованістю і збільшують вірогідність отримання бажаного кінцевого результату. Такі методи застосовуються для розв'язування завдань, формулювання висновків, імовірнісного оцінювання й ухвалення рішень і вимагають наявності у індивіда адекватних і ефективних для вирішення конкретної ситуації навичок. Дослідниця характеризує критичне мислення як здатність будувати логічні висновки, створювати взаємоузгоджені логічні моделі й ухвалювати обґрунтовані рішення при щодо відхилення, прийняття чи відтермінування певної думки. Всі ці дії є проявом активних психічних процесів, які слід спрямувати на розв'язання конкретного когнітивного завдання [5].

Результатом цілеспрямованого формування майбутнього фахівця має стати його найтісніше наближення до ідеального критичного мислителя. Таким може вважатися фахівець, який, опанувавши систему критичного мислення, перетворюється на тямущого, добре поінформованого, ідеального критичного мислителя, здатного до неупередженого, гнучкого і справедливого оцінювання, спроможного чесно визнати власні слабкості та переглянути свою точку зору, а також проявити наполегливість у пошуках потрібної інформації, розумний підхід у виборі критеріїв

і розсудливість при прийнятті рішень. Як підсумок – отримані ним результати будуть настільки точними, наскільки цього потребуватимуть обставини й предмет дослідження [4].

Однак на сьогоднішній день формування критичного мислення майбутнього перекладача, зокрема в умовах інформаційної війни, яка зараз проводиться у мас-медіа, ще не був предметом окремого дослідження, чим і зумовлена актуальність теми нашого дослідження.

Завдання статті – на основі аналізу результатів проведеного опитування з'ясувати, яким чином за час навчання у ВНЗ змінюється розуміння суті критичного мислення у майбутніх перекладачів.

Виклад основного матеріалу. В основу нашої статті покладено результати анкетування, що охопило майбутніх перекладачів – студентів першого та четвертого, які навчаються в Івано-Франківському національному технічному університеті нафти і газу.

Завдання опитування – з'ясувати чи змінюється впродовж навчання в університеті (і якщо так, то як саме) розуміння суті критичного мислення у майбутніх перекладачів.

Розроблена нами анкета містила п'ять запитань відкритого типу. З огляду на обмежений обсяг статті нижче розглянемо результати опитування студентів різних курсів з окремих питань.

Насамперед студентам пропонувалося висловити власну думку щодо свого розуміння поняття «критичне мислення».

Спочатку розглянемо результати анкетування 24 студентів першого курсу. Проведене опитування показало такий розподіл думок: по 8% опитаних вважають, що це критичне мислення – це а) категоричне ставлення до всього, б) здатність до прийняття швидких рішень, в) здатність мислити в складних ситуаціях, г) здатність аналізувати медіановини і д) критичне мислення (!). По 4% респондентів прирівнюють критичне мислення до а) вміння критикувати, б) критичного ставлення; в) здатності тверезо оцінювати особи, теорії; г) сприйняття чогось; д) негативних роздумів. Третина респондентів на це запитання відповіді не мали.

50% із 18 опитаних студентів четвертого курсу загалом зуміли дати короткі визначення критичного мислення, 11% відповіли, що ніколи не задумувалися над цим, а ще 39% – хотіли би більше про це дізнатися.

Друге завдання опитувальника пропонувало респондентам визначити суть критичного мислення. 25% студентів першого курсу відповіли «не знаю». Другою за чисельністю (16%) виявилася група, яка вважає проявом критичного мислення здатність до чітких думок. По 8% опитаних стверджували, що критичне мислення виражається а) у здатності аналізувати критично; б) у прийнятті швидких рішень; в) у аналізі новин; г) у поведінці людини. Меншою виявилася доля тих (по 4%), хто вважає, що суть критичного мислення полягає у а) відстоюванні своєї думки; б) у вчинках; в) у висновках; г) у тверезому баченні світу; д) у критичному мисленні.

35% студентів четвертого курсу стверджували, що критичне мислення виражається в перевірці інформації на правдивість, а 23% думають, що критичне мислення – це здатність особи самостійно вирішувати проблеми та логічно думати; 42% не дали відповіді на друге запитання.

Одне із запитань анкети мало на меті з'ясувати думку студентів щодо того, чи повинен перекладач уміти критично мислити. Результати виявилися такими: 91% усіх опитаних респондентів четвертого курсу вважають, що таке вміння перекладачеві необхідне; 4% визнають, що така потреба існує у певних випадках; а ще 4% – вважають, що перекладач не має такої потреби взагалі. Щодо студентів першого курсу, то тільки 11% із них думають, що перекладач має потребу думати критично, в той час як 33% опитуваних заперечують наявність такої потреби. 55% першокурсників дотримувалися думки про часткову необхідність такого умінь для перекладача.

Відповіді на останнє завдання анкети дали змогу визначити найбrehливіші, з погляду майбутніх перекладачів, професії. Перші сходинки у антирейтингу посіли політики (66% опитуваних) та журналісти (44%). За ними із однаковою кількістю голосів (22%) розмістилися політологи, економісти і лікарі.

Висновок. Дані проведеного дослідження засвідчують, що переважна більшість студентів першого курсу не можуть сформулювати визначення поняття *критичне мислення* і не мають чіткої уяви про його суть. Третина першокурсників взагалі не можуть дати ніякого визначення критичного мислення, а четверта частина – не в змозі назвати жодної з його ознак. Водночас студенти четвертого курсу демонструють значно кращі результати: половина з них дали визначення критичного мислення, а 39% висловили бажання дізнатися про це більше. Кількість негативних відповідей зменшилася до 11%.

На відміну від студентів першого курсу, серед яких тільки 11% вважають уміння критично думати необхідними для перекладача, 55% визнають цю потребу частково, переважна більшість (91%) студентів четвертого курсу переконані, що перекладачеві вкрай необхідне вміння критично мислити. Наведені дані засвідчують, що в процесі професійної підготовки у вищій школі ставлення майбутніх фахівців до критичного мислення стає позитивним змін: у студентів не тільки з'являється більш чітке поняття про суть критичного мислення та його ознаки, але й приходить переконання про необхідність його формування для ефективного здійснення подальшої професійної діяльності.

Отримані дані послужили підґрунтям для визначення ступенів сформованості, розподілу студентів на експериментальну та контрольну групу для проведення наступних етапів педагогічного експерименту та розроблення методичних матеріалів, спрямованих на формування критичного мислення. На підставі проведеного аналізу опитування доходимо висновку про необхідність підвищити ступінь сформованості критичного мислення у майбутніх перекладачів умінь. Для цього маємо розробити таку педагогічну модель, що враховуватиме особливості інформаційної війни, яку зараз переживає Україна, та можливості сучасних медіаосвітніх технологій.

Література:

1. Линдсней Г. Творческое и критическое мышление / Г. Линдсней, К. С. Халл, Р. Ф. Томпсон // Хрестоматия по общей психологии; ред. Ю. Б. Гиппенрейгер, В. В. Петухова. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – С. 130–145.
2. Мороченкова И. А. Проблемы и пути формирования критического мышления студентов университета / И. А. Мороченкова // Проблемы высшего и среднего образования. – 2005. – № 6. – С. 12–18.
3. Пометун О. І. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії / О. Пометун // Історія і суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання – К.: Видавництво «Педагогічна преса». – 2012. – № 1. – С. 3–7; №2. – С. 3–7; № 4. – С. 9.
4. Фачоне П. Критическое мышление: отчёт об экспертном консенсусе в отношении образовательного оценивания и обучения [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://evolkov.net/critic.think/basics/delphi_report.html.

5. Халперн Д. Психология критического мышления / Халперн Д. – 4-е Международное издание. – С.-Пб.: Питер, 2000. – 512 с.
6. Янишин О. К. Формування медіаграмотності майбутніх перекладачів у процесі професійної підготовки у ВНЗ [Текст] / О. К. Янишин // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка – Тернопіль: ТНПУ, 2013. – № 3. – С. 166–171. – Режим доступу: <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3619/1/YANYSHYN.pdf>.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Янишин Ольга Каролівна.

Анастасія Гунько
(Київ, Україна)

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПІДЛІТКІВ-УЧАСНИКІВ БУЛІНГУ В УМОВАХ ЗНЗ

Складна соціально-політична ситуація в країні сьогодні, спричинила низку негативних наслідків для нашого суспільства. Особливо вразливими в цей період стають діти та учнівська молодь, адже кожного дня вони спостерігають як на екрані телевізора, так і в реальному житті такі негативні події як сутички, вбивства людей, воєнні протистояння, бомбардування житлових приміщень тощо. Ці травмуючі та стресові події негативно впливають на розвиток та психологічний стан дитини. Так, дослідження соціально-психологічного стану дітей в Донецькій області, ініційоване ЮНІСЕФ засвідчило, що найпоширенішими проблемами у поведінці дітей, що загострилися у квітні-травні 2014 року, в усіх вікових групах були – втрата уваги, злість та агресія [3]. Для позначення явища агресії та насильства серед дітей в умовах школи, в країнах Європи та США широко використовують термін «булінг» (від англ. bullying – бойові ігри молодих бичків). Згідно результатів низки зарубіжних та вітчизняних досліджень, деструктивний вплив булінгу на соціально-психологічний стан дитини має довгостроковий характер і стає причиною переживання різних труднощів у зрілому віці. Тому, проблема поширення булінгу серед дітей та підлітків в умовах ЗНЗ є дуже актуальною та потребує пошуку ефективних шляхів її подолання.

Важливий внесок у розробку підходів до визначення поняття «булінг», дослідження структури та факторів його виникнення зробили такі зарубіжні дослідники як Д. Ольвеус, К. Босворт, Д. Пеплер, В. Крейгта інші. Дослідження психологічних особливостей учасників булінгу та його наслідків присвячено праці таких російських науковців як І. С. Бердишев, О. Л. Глазман, О. М. Синюкова, В. Р. Петросянц, Д. Н. Соловйов. Різні аспекти пов'язані з соціально-педагогічною профілактикою булінгу в умовах школи знайшли втілення у вітчизняних працях: І. А. Гайдамашко, Н. В. Заверико, Л. І. Лушпай, А. Король, А. В. Чернякової та інших. На жаль, питання дослідження соціально-психологічного портрету підлітків-учасників булінгу в умовах ЗНЗ з метою розробки та впровадження соціально-педагогічних технологій профілактики даного явища залишається малодослідженим у вітчизняній науці.

Аналіз наукових джерел показав, що більшість дослідників розглядають булінг як групове явище, що має свою рольову структуру. На нашу думку, найбільш повною та деталізованою можна вважати рольову структуру булінгу, описану норвезьким дослідником Д. Ольвеусом [9]. Автор розробив структуру так званого «кола третирування» в якому учні мають такі ролі: жертви; агресори – учні, які бажають вчиняти насильство, першими його ініціюють та відіграють провідну роль в цій ситуації; послідовники або поплічники – учні, які позитивно ставляться до булінгу, приймають в ньому активну участь, проте рідко самі його ініціюють та займають лідируючу роль в ньому; прихильники або пасивні агресори – активно та відкрито заохочують булінг, шляхом насміхання з ситуації та скликання глядачів; пасивні прихильники або можливі агресори – учні, яким до вподоби ситуація булінгу, проте вони відкрито це не демонструють; вільні глядачі – не приймають активної участі в процесі, відсторонюються, займають нейтральну позицію; можливі захисники – учні, яким не подобається ситуація булінгу, і які хочуть заступитися за жертву, проте залишаються бездіяльними; захисники – засуджують булінг, та захищають або намагаються захистити жертву.

За класичним підходом Д. Ольвеуса розрізняють пасивних та провокативних жертв. Пасивні жертви більш тривожні і невпевнені, ніж звичайні учні, і виявляють особливу обережність, сензитивність, схильність до відходу в себе. Їх типова реакція на булінг полягає не в опорі, а уникненні кривдників. Хоча провокативні жертви також характеризуються стривоженістю, вони намагаються себе захистити і відчують неприязнь до пасивних жертв. Більш того, така дратуюча гіперактивна поведінка та запальність провокативних жертв часто є причиною булінгу. Д. Ольвеус так охарактеризував типові риси дітей-жертв булінгу: чутливі, замкнуті і сором'язливі; тривожні, не впевнені в собі, мають низьку самооцінку; схильні до депресії і частіше за своїх ровесників думають про самогубство; часто не мають жодного близького друга і успішніше спілкуються з дорослими, ніж з однолітками; якщо це хлопчики, вони можуть бути фізично слабкішими за своїх ровесників [10]. Тривалий стан тривоги та стресу в якому перебувають жертви булінгу може призвести до різних психічних розладів: депресії, неврозів та фобій. Крім того, постійна тривожність викликає різноманітні поведінкові порушення – адиктивну, суїцидальну, антисоціальну, аутичну поведінку особистості. Невчасна або некомпетентна допомога жертвам булінгу, призводить до тяжких порушень поведінки, вкрай до деліквентної, коли особа з категорії «жертв» переходить до категорії «агресорів». Найбільш небезпечним наслідком тривалого цькування є скоєння суїциду.

К. Босворт та його колеги пропонують виділяти три типи булерів: агресивні, тривожні та пасивні. Агресивні булі – дуже жорстокі, зі зниженим самоконтролем і високим рівнем самооцінки. Це найчисленніша категорія булі. Поведінка тривожних булі є компенсаторною та провокативною. Вони багато в чому подібні за характеристиками на своїх жертв. Саме небажання стати жертвою і спонукають їх жити в атмосфері насильницьких контратак і робить їх булерами. Пасивний тип булерів, що на думку І. Бердишева є варіантом тривожних, які безпосередньо використовують насильство для самозахисту і підйому свого престижу в класі. Вони лише зовні сприймаються своїми жертвами як сильні і могутні. Насправді, за результатами дослідження, від 30% до 40% цих дітей страждають від депресії. Їх поведінка – швидше крик про допомогу або SOS-поведінка в термінології російського підліткового психіатра Ю. Скроцького [11].

Д. Ольвеус визначає такі типові риси учнів, схильних ставати агресорами: вони відчувають сильну потребу панувати і підпорядковувати собі інших учнів, домагаючись таким шляхом своїх цілей; вони імпульсивні і легко

приходять в ярість; вони часто зухвало і агресивно поведуться по відношенню до дорослих, включаючи батьків і вчителів; вони не відчують співчуття до своїх жертв; якщо це хлопчики, то вони зазвичай фізично сильніше за інших хлопчиків [10]. Дослідник виділив наступні мотиви діяльності агресорів: бажання мати владу і домінувати над іншими учасниками групи; у зв'язку з особливостями сімейного виховання, такі діти володіють високим рівнем агресивності – успішні агресивні дії дозволяють їм відчувати задоволення; агресор може отримувати від жертви підкріплення насильницьких дій у вигляді грошей або цінних предметів; агресивна поведінка в багатьох класах гарантує високий соціальний статус у групі. Одним з найважливіших мотивів насильницьких дій дітей-агресорів на думку російського вченого Д. Н. Соловйова є потреба у високому соціальному статусі в групі. Здійснення насильницьких дій у більшості груп асоціюється з проявами сили і здібностями домагатися будь-яких цілей. Відповідно, насильницькі дії можуть призводити до підвищення статусу дитини-агресора в групі [7, с. 21]. Серед інших індивідуальних та соціальних характеристик агресорів можна виокремити наступні: контроль інших шляхом фізичного впливу або вербального залякування; низький рівень емпатії; в дитинстві часто були свідками агресивних моделей поведінки; озлоблені та мстиві; неадекватно сприймають дії інших як ворожі та загрозові; виховувались в родині з бідними моделями комунікації; мають більші шанси опинитись в асоціаліній або кримінальній групі; мають досвід негативної моделі вирішення конфліктів батьками; вважають, що агресія – єдиний шлях підвищити свою самооцінку; вважають фізичний образ важливим для почуття влади та контролю; фокусуються на агресивних думках; зростання в конфліктних та проблемних родин; страждають від фізичного та емоційного насильства вдома; демонструють нав'язливі або ригідні дії [8, с. 39].

Наслідками булінгу для самих його ініціаторів – булерів, є: підвищений ризик антисоціальної та делінквентної поведінки в дорослому віці (вандалізм, крадіжки в магазинах, вживання алкоголю та наркотичних речовин тощо); в 4 рази більші шанси ніж у інших дітей, бути засудженим за злочин скоєний до 24 років; вчинення фізичного булінгу є фактором ризику скоєння жорстокого насильства у віці 15-25 років. Так, Д. Ольвеус наводить переконливі дані про те, що 60% хлопців, які були агресорами в 6-9 класах, були принаймні один раз засуджені за злочин в дорослому віці, порівняно з 23% хлопців, які не були ініціаторами насильства та знущань в школі [9].

Ще одними учасниками булінгу є його свідки Д. Пеплер та В. Крейг дослідили, що близько 85% учнів були присутніми під час ситуації булінгу, тому такі інциденти впливають не лише на агресора та жертву, а й на всіх свідків. Спостереження свідків за процесом взаємодії агресора-жертви зазвичай супроводжується почуттям страху, дискомфорту, провини і безпорадності, оскільки дуже часто вони самі бояться опинитися на місці жертви – стверджує вітчизняний науковець А.А. Губко [2, с. 48]. У свідків є широкий діапазон вибору ставлення до залякування. Вони можуть пасивно сприймати його (нейтрально-байдуже ставлення), відкрито заохотити його (позитивне ставлення), або засудити дії агресора і надати підтримку жертві (негативне ставлення). Виділення характерологічних рис «свідків» є вкрай складним завданням, обумовлене тим, що в ситуаціях булінгу в ролі «свідків» знаходиться більшість дітей у всьому своєму різноманітті і різнорідності. Встановлено, що в результаті відчуття власного безсилля їх самооцінка помітно знижується. Свідки булінгу часто повідомляють про почуття провини і відчутті свого безсилля – зазначає В. Р. Петросянц [6, с. 152]. В своїх наукових працях вітчизняна дослідниця Л. І. Лушпай згадує, що свідки булінгу у зрілому віці часто виявляють відсутність співчуття до жертв насильства, займають позицію невтручання й ігнорування випадків агресивної, насильницької поведінки. Наприклад, такі люди не викликають правоохоронців у ситуації, коли бачать бійку, пограбування, вбивство [5, с. 87].

Таким чином, можемо стверджувати, що всі учасники булінгу – жертви, агресори та свідки, мають свої характерні риси особистості, врахування яких є важливим під час здійснення соціально-педагогічної профілактики насильства серед підлітків в умовах ЗНЗ. Тому, дослідження соціально-психологічного портрету підлітків-учасників булінгу є необхідною умовою для розроблення ефективних соціально-педагогічних технологій профілактики цього негативного явища в умовах школи.

Література:

1. Бердышев И. С. Жестокое обращение в детской бреду [Електронний ресурс] / И. С. Бердышев // Современные подходы к профилактике, диагностике и реабилитации детей, подвергшихся разным видам насилия в семье и обществе: науч. дистанцион. интернет-конф. (24–28 окт., 2011 г., Санкт-Петербург) / отв. ред. Регион. Центр Семья. – СПб.: Homekid.ru, 2011. – Режим доступу: <http://ahtidrug.ru/pdf/berdushev.pdf>
2. Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен / А. А. Губко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. – Сер.: Психологічні науки. – 2013. – Вип. 114. – С. 46–50.
3. Експрес оцінка психологічного становища дітей в Донецькій області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unicef.org/ukr/Rapid_Psychosocial_Assessment_of_Children_in_Donetsk_Oblast_ua.pdf
4. Король А. Причини та наслідки явища булінгу / А. Король // Відновне правосуддя в Україні. – 2009. – № 1–2 (13). – С. 84–93.
5. Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії / Л. І. Лушпай // Наукові записки. – Серія: Філологічна. – 2013. – Вип. 33. – С. 85–89.
6. Петросянц В. Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде [Електронний ресурс] / В. Р. Петросянц // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2011. – № 6. – С. 151–154. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/item.asp?id=16458155>
7. Соловьев Д. Н. Буллинг в средешкольного подросткового возраста [Електронний ресурс] / Д. Н. Соловьев // Обучение и воспитание: методики и практика. – Новосибирск: Центр развития научного сотрудничества. – 2013. – № 5. – С. 19–23. – Режим доступу: <http://elibrary.ru/item.asp?id=20355856>
8. Cheryl E. Sanders Bullying: implicationsforthe classroom / Cheryl E. Sanders, Gary D. Phye. – ElsevierAcademicpress, 2004. – 281 p.
9. Olweus, Dan A profileofbullyingat school [Електронний ресурс] / Dan Olweus // Educational Leadership. – 60(6). – 2003. – р. 12–17. – Режим доступу: http://www.lhsenglish.com/uploads/7/9/0/8/7908073/olweus_profile_of_bullying.pdf
10. Olweus, Dan Bullyingor Peer Abuseat School: Factsand Intervention [Електронний ресурс] / Dan Olweus // Current Directionsin Psychological Science. – Vol. 4. –No. 6. – 1995. –pp. 196–200. – Режим доступу:<http://www.ggdghorkennet.nl/?file=549&m=1310459526&action=file.download>

Алла Давидюк
(Київ, Україна)

РОЛЬ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У РОЗВИТКУ МОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ

В даний час розвиваються відносини України з різними державами, створюються необхідні умови для міжнародного співробітництва, взаємообміну та діалогу культур. В даному випадку вивчення іноземної мови виступає на одну з цільних позицій сучасного суспільства. Слід зазначити, що процес глобалізації освітнього середовища вимагає впровадження нового науково-методичного забезпечення, нового змісту і методології професійної підготовки фахівців, у тому числі їх професійного іншомовної освіти.

Також, зміни в науково-методичному забезпеченні професійної підготовки служать передумовою для розвитку інформаційного суспільства, науково-технічних перетворень, оскільки сформовані ринкові відносини як усередині держави, так і за її межами, вимагають від кожної людини відповідного рівня професійних та ділових якостей, здатності орієнтуватися в складних ситуаціях, реагувати на вимоги ринку швидко і безпомилково. Це, в свою чергу, дає великий потенціал, а також стимул для формування у студентів ключових компетенцій. Мета формування даних компетенцій – допомогти людині адаптуватися в соціальному світі.

Якщо звернутися до значення слова «компетенція» в розрізі іншомовної освіти, то можна побачити наступне визначення компетенції: термін розглядають як сукупність знань, навичок, умінь, сформованих у процесі навчання іноземної мови. Також слід зазначити, що «мова» – є дзеркалом культури, в якому відображається не тільки навколишній світ людини, але і його менталітет, національний характер, спосіб життя, традиції і бачення світу. Мова також є засобом накопичення та збереження культурних цінностей – у лексиці, граматиці, фольклорі, у формах письмової та усної мови. [1, с.33]

Роблячи висновок з даного визначення компетенції, слід сказати, що сучасний молодий спеціаліст з вищою освітою, крім високого професійного рівня, повинен, також, володіти високим рівнем іноземної мовної компетенції для подальшої успішної професійної діяльності, що включає в себе професійне зростання, обмін досвідом з іноземними колегами, наукові дослідження і т. д.

Тому, розглядаючи дану проблему як одну з найактуальніших на сьогоднішній день, ми і звернулися до нашого дослідження, головним питанням якого стоїть завдання щодо підвищення рівня володіння студентами іноземною професійною мовою в немовному вузі для відповідності потребам сучасної економічної практики і підведення змісту навчання іноземної мови в немовному вузі у відповідність до вимог ринку професійної праці. При спробі вирішення даного питання ми зіштовхнулися з необхідністю визнати підхід, що ґрунтується на розвитку компетенцій та виступає однією з основ нової парадигми вищої професійної освіти.

Саме даний факт і пояснює необхідність застосування методів інтерактивного навчання на заняттях з іноземної мови. Виходячи з власного досвіду, ми можемо зазначити, що застосування інтерактивних методів навчання на практичних заняттях має ряд переваг перед традиційною формою проведення занять. Дані методи вирішують ряд конкретних завдань, таких як надання можливості кожному студенту брати активну участь у проведенні заняття; вони є засобом встановлення взаєморозуміння між викладачем і студентом, а також усередині студентських груп; можливість демонструвати і активізувати свої знання, проявляти різні якості своєї особистості. Крім того, інтерактивні методи навчання покликані стимулювати у студентів бажання і готовність вступати в процес спілкування; виробляти впевненість у своїх силах; прагнення розуміти своїх співрозмовників і при необхідності знаходити компроміси, а також здатність реалізовувати цілі комунікативного акту. [2, с.383]

При вивченні теоретичного матеріалу з тематики нашого дослідження хотілося б виділити найбільш ефективні форми організації практичних занять з навчання іноземної мови студентів економічних спеціальностей, такі як, конкурси, конференції, проекти, ділові ігри, дискусії, відео заняття, а також багато інших.

Наш практичний досвід роботи з використанням нетрадиційних форм проведення практичних занять при підготовці майбутніх фахівців економічних спеціальностей дозволяє нам виділити ділову гру як один з найбільш ефективних і багатопланових методів. Як вірно зазначено в статті автора Петрашунас Є. Ю. «Інтерактивні технології в становленні мовних компетенцій студентів» інтерактивний підхід є основою принципів побудови ділової гри, тому що включає в себе інтеграцію змісту наукових методів, дидактичних цілей, що формують інтерактивний характер професійних компетенцій. [3, с.52]

Досліджуючи зарубіжну літературу, можна виділити основну тенденцію у визначенні терміна «рольова гра» – вид вправ, який дозволяє імітувати рольове спілкування і поведінку студентів на занятті. У наступному джерелі зазначено, що рольова гра – форма розігрування коротких сцен, а також, інсценування ситуацій для вирішення певної навчальної задачі, обов'язковим елементом якої є вирішення певної проблеми, що вимагає від студентів здатності передбачити та імітувати реальні життєві ситуації під час заняття. [4, с.19]

Зіставляючи дані визначення гри, хочеться відзначити, що спільним для всіх наведених визначень є те, що гра дозволяє вийти за рамки традиційного практичного заняття, і не тільки з іноземної мови, дана форма організації процесу навчання розширює можливості як викладача, так і студентів, і стимулює учасників навчального процесу до спілкування, до діалогу в межах групи, дозволяє кожному студенту особисто познайомитися і випробувати реалії іншомовного спілкування, не виходячи зі стін навчального закладу.

Як уже зазначалося раніше в науково-педагогічній літературі рольові ігри в порівнянні з традиційними формами проведення занять з іноземної мови в умовах немовного вузу мають ряд наступних переваг:

1. У рольовій грі досягається більш високий рівень спілкування, ніж при традиційному навчанні, оскільки рольова гра передбачає реалізацію певної діяльності (обговорення проекту, участь у конференції, бесіда з колегами). [5, с.12]
2. Рольова гра являє собою колективну діяльність, яка передбачає активну участь всієї групи і кожного члена групи.
3. Виконання різноманітних завдань призводить до певного результату, завдяки чому у студентів виникає відчуття задоволення від спільних дій, бажання ставити і вирішувати нові завдання.
4. У рольовій грі формуються і виробляються навички встановлення контакту; правильного сприйняття та оцінки партнера як особистості; вироблення стратегії і тактики спілкування; вибору при цьому найбільш ефективних форм і засобів. [5, с. 13]

Виявляючи закономірності в розробці та застосуванні ділових ігор у процесі навчання іноземній мові в немовному вузі, можна відзначити наступне: у застосуванні ділових ігор на заняттях зі студентами з іноземної мови зберігаються, а також удосконалюються характерні риси рольових ігор, таких як ситуативність, тематичність, моделювання природного іншомовного спілкування, здійснення навчальної діяльності за допомогою ігрової діяльності, групова робота, реалізація принципу виховання у навчанні.

Як і в реалізації будь-якого творчого проекту, успіх проведення ділової гри залежить від чіткого моделювання як плану змісту, так і плану вираження. На підготовчому етапі студент повинен оволодіти навичками мовного оформлення комунікативних намірів, необхідних для реалізації поставлених цілей комунікації. При безпосередній підготовці ділової гри викладач опрацьовує матеріал плану змісту, який йому надають самі студенти, визначає тип гри, склад учасників, цілі кожного учасника проекту, викладач планує можливі шляхи їх досягнення, прогнозує проблемні ситуації, які можуть виникнути в процесі вирішення поставлених завдань, конкретизує місце спілкування, готує необхідний реквізит. [6, с.25]

У процесі навчання студентів іноземній мові в немовному вузі за допомогою інтерактивних методів, зокрема в процесі ділової гри, забезпечується формування комунікативної компетенції студентів. Крім знання фахової іноземної мови, студент отримує можливість розвивати свою особистість, формувати навички спілкування, необхідні не тільки у професійній сфері, а й у повсякденному житті.

Говорячи про роль інтерактивних методів навчання іноземній мові у розвитку компетенції студентів немовних спеціальностей, не можна не відзначити, що такі методи ґрунтуються, насамперед, на взаємодії викладача і студента. Ділова гра як один з інтерактивних методів, покликана створити атмосферу, необхідну для успішного навчання саме професійному спілкуванню іноземною мовою, розширити межі спілкування студентів, а також подолати соціокультурні бар'єри, що можуть заважати в іншомовному професійному спілкуванні.

Література:

1. Добридіна Т.І. Формування професійних компетенцій майбутніх педагогів в процесі навчання іноземної мови// Вісник ТГПУ, 2010. – Вип.1(91). – С.32–35.
2. Шаімова Г. А. Формирование коммуникативной компетенции посредством метода «ролевая игра»// «Молодой ученый», 2012. – № 8(43). – С.382–383.
3. Петрашунас Е.Ю.Интерактивные технологии в становлении языковых компетенций студентов// Материалы международной научно-практической конференции, проводимой в рамках Программы Темпус IV. – Витебск, 2010. –С.51–54.
4. Андреев А.Л.Компетентнісна парадигма в освіті: досвід філософсько-методологічного аналізу // Педагогіка, 2005. – №4. – С.19–27.
5. Вербицкий А.А.Чи розвивають ділові ігри: до проблеми класифікації процедур гри// Проблеми психології освіти, 1994. – Вип. 2. – С.12–14.
6. Зимняя И.А.Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании // М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 40с.

Оксана Джура
(Рівне, Україна)

ВИКОНАВСЬКА КУЛЬТУРА МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ: СТРУКТУРА, ЗМІСТ І ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ У ПРОЦЕСІ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПЕДАГОГІЧНОГО НАПРЯМКУ

Поява нових прогресивних психолого-педагогічних технологій та методик ставить перед практикуючими викладачами нові завдання. В освітній галузі це викликано ще й проявом принципово нового розуміння освіти як особистісно-орієнтованої культурної діяльності, ідеологією якої є виховання у кожній людині потреби пізнавати нове, здатності досягнення високого рівня компетентності. Ці аргументи спонукають до нового погляду на особистість учителя, а також на вимоги, які в сучасних умовах має пред'являти йому суспільство, і які вчитель повинен пред'являти собі сам. Таким чином, відбувається перехід від поняття «освіченої людини» до поняття «людини професійної культури».

Підвищені вимоги до якості навчання висуваються і в системі музичної освіти: загострилася конкуренція між однопрофільними закладами, що спонукає колективи кафедр шукати більш ефективні прийоми та засоби заохочення студентів до основ професійної майстерності. Не є виключенням у даному контексті і підготовка вчителів музики. Навчально-виховний процес у вузах педагогічного напрямку потребує методичного забезпечення, спрямованого на результативну підготовку. Тому, все більш актуальним стає пошук педагогічних технологій, методів, засобів навчання й виховання, які б дозволяли здійснювати цей процес ефективно.

Для характеристики професійного рівня вчителя музики в сучасний педагогічний лексикон увійшло й утвердилось поняття «виконавська культура», структурні компоненти якого окреслені у вимогах Державного стандарту початкової загальної освіти. У розділі «Освітня галузь «Мистецтво», зокрема, зазначається: «Метою загальної музичної освіти в основній школі є особистісний розвиток учня й збагачення його емоційного, естетичного досвіду під час сприймання та інтерпретації творів музичного мистецтва і музично-практичної діяльності ..., формування ціннісних орієнтацій потреби у творчій самореалізації та духовно-естетичному самовдосконаленню» [4]. І не викликає сумнівів, що тільки культурно освічений вчитель може формувати особистість учня з набором таких якостей.

Специфіка професійно-освітнього середовища музично-педагогічного факультету вузу, в якому реалізується підготовка майбутнього педагога-музиканта, полягає у складній взаємодії загальноосвітніх та спеціальних музичних дисциплін у поєднанні наукового та художнього підходів, характерних для педагогіки мистецтва. З цих позицій музично-інструментальна підготовка студентів, що характеризується особливим художньо-творчим потенціалом, виступає як окремих напрямком виконавської культури особистості.

Даний аспект детально розглядається відомим дослідником-методистом Р.А. Тельчаровою. [10]. Говорячи про виконавську культуру як про фактор виховання, доречно навести й думку дослідника О.В. Грибкової про те, що

музичне виконавство саме по собі є складовою частиною і умовою існування музичної культури. «Причому, від того, – зазначає автор, – якими особистісними та професійними якостями володіє виконавець, такими якостями буде вирізнятися і створюване в процесі його діяльності музичне середовище....» [3, 41], оскільки воно «...поглинає в себе емоції і думки виконавця, його ставлення до виконуваного твору, до учасників виконання, до слухачів; його естетичний досвід» [3, 42]. Про необхідність підготовки педагогів, «здатних творчо проводити уроки в школі й пропагувати музичні твори на високому виконавському рівні», педагогів, чия «виконавська культура забезпечує якість, художню повноцінність викладання навчального матеріалу, підвищує ефективність виховного впливу на учня», вказує і вітчизняний дослідник Н.М. Згурська [6, 214]. Зазначене вище співзвучне з думкою відомого музиканта, методиста та вченого Л.Г. Арчажнікової, яка ще в останній чверті минулого століття, окреслюючи розбіжності у цілях виконавської підготовки студентів консерваторій та педагогічних вузів, приходить до висновку, що виконавська культура вчителя музики повинна мати свої особливості і «відповідати, насамперед, завданням його різнобічної діяльності в школі» [2, 52]. Зміст виконавської культури дослідник розкриває у вимогах до інструментальної підготовки вчителя музики, а сутність введеного поняття бачить у здібності «вчити самою музикою» [2, 54].

Оскільки у цих авторитетних вченнях виконавська культура вчителя музики представляється як специфічна єдність загальнопедагогічних і спеціальних виконавських знань, умінь і навичок, то і педагогічну модель випускника музичного факультету, формування його соціально-культурного досвіду слід будувати, спираючись на професіограму вчителя музики, що поєднує в собі орієнтацію на професійні якості педагога і музиканта. У зв'язку з цим, ми вважаємо за необхідне звернути більш пильну увагу не на окремі сторони, а на загальні засади формування виконавської культури вчителя музики. І першим кроком на цьому шляху має стати уточнення суті даного поняття, ґрунтованого на вивченні різних підходів до цієї проблеми в теорії і практиці музично-педагогічної освіти.

Так як виконавська культура вчителя музики «проявляється в його педагогічній виконавській діяльності і в ній же формується» [8, 168], це дозволяє зробити висновок про те, що виконавська культура є цілісно-структурованою професійно-особистісною рисою, головними показниками якої є педагогічна спрямованість, музично-виконавська свідомість і виконавська діяльність. При цьому педагогічна спрямованість відображає емоційно-ціннісне ставлення суб'єкта до музично-виконавської діяльності у педагогічному процесі. Таким чином, з огляду різних видів музично-виконавської діяльності та професіограму вчителя музики, можна визначити наступний ряд основних напрямків роботи, що забезпечують успішність «живого інструментального виконання» музичних творів для шкільної аудиторії:

- теоретичний аналіз музичного твору, що ґрунтується на знаннях закономірностей стилю, жанру, історичної періодизації художніх напрямів, своєрідності авторських стилістик, основних принципів формоутворення й усвідомлення значення засобів музичної виразності, на застосуванні вмінь та навичок щодо реалізації міжпредметних зв'язків;

- виконавське втілення інтерпретаторського задуму, ґрунтоване на використанні вчителем музики наступних інформаційно-операційних компонентів: технології поетапного розучування твору, прийомів і способів звуковидобування, основних аплікатурних принципів і послідовностей, художньої змістовності музичного матеріалу; дотримання співвідношення художніх та технічних завдань, подолання технічних труднощів; здійснення постійного слухового самоконтролю;

- гра в ансамблі та концертмейстерська діяльність, що потребують специфічних знань акустичних особливостей різних інструментів і вокальних діапазонів, закономірностей виконання сольної та супроводжувачої партій, смислових навантажень різних видів акомпанементу;

- творче музикування вчителя музики, що включає в себе такі види діяльності, як читання з аркуша, транспонування, підбір по слуху, вміння імпровізації, знання способів скорочення та полегшення перевантажених гармонічних фактур, спрощення нотного матеріалу від другорядних елементів тощо;

- вдалий підбір програмного художньо-виконавського репертуару, пов'язаний із програмою загальноосвітньої школи. Поряд з творами академічного характеру (необхідних для вдосконалення художньо-виконавської культури вчителя музики) він повинен охоплювати велику кількість творів різних епох, стилів і жанрів, що мають цільову вікову й виховну спрямованість. Характерною рисою музично-виконавської культури вчителя є вміння яскраво, емоційно і виразно представити дитячій аудиторії художньо-виконавські варіанти музичних прикладів і словесні анотації до них.

Успіх функціонування виконавських якостей педагога-музиканта багато в чому залежить і від його артистичних умінь, що проявляються в неповторності та своєрідності виконання музичного матеріалу, здатності регулювати «механізми» психофізіологічної релаксації (розслаблення, «скидання» емоційної та м'язової напруги) в процесі сценічних виступів. У цьому контексті психічні процеси мобілізації та релаксації виконавця слід розглядати як необхідну умову його продуктивної і раціонально налагодженої музично-виконавської діяльності.

Виразна гра характеризується оживленням кожного звуку через свідомість і чуттєво-емоційну сферу виконавця. Саме тому, виключно через особистісне високохудожнє самовираження педагога у виконавській діяльності відбувається захоплення учнів прекрасним духовним світом музичних образів, здійснюється дотик до художньої епохи, переживання моментів спілкування з авторським часом.

Специфіка будови навчального процесу на музично-педагогічному факультеті обумовлена тим, що на сюди приходять випускники різних навчальних установ – середньо-спеціальних закладів музичної освіти, музичної школи та навіть без попередньої музичної підготовки, але з особливими здібностями до музики. Це визначає не тільки різний рівень знань і умінь студентів з теоретичних і виконавських дисциплін, а й різну мотивацію здобуття вищої освіти, різну професійну спрямованість, а в цілому – вихідний рівень розвиненості їх виконавської культури. Все це диктує необхідність становлення у студентів професійних підстав у структурі мотивації саморозвитку та самовдосконалення у педагогічному та музичному напрямках діяльності.

В умовах інструментального класу кафедри гри на музичних інструментах РДГУ в практичній роботі з формування музично-виконавської культури студентів така різноманітна неоднорідність контингенту враховується. При цьому процес розвитку виконавської культури майбутніх учителів музики умовно розмежовується на п'ять основних напрямків.

Одним з них, у межах педагогічного керівництва в становленні музичної культури, є підготовка студентів до інтерпретаторської діяльності. При реалізації цього напрямку педагог в інструментальному класі надає студенту

необхідні пояснення та інструкції, націлює на якісне виконання вправ творчого характеру, формує навички підбору музичного матеріалу на слух, скеровує на вивчення відповідної науково-методичної літератури.

Умовна назва наступного напрямку – співтворчість викладача та студента. Мета такої взаємодії – орієнтація студентів на виконання творчих завдань, які направлені на активізацію музичного мислення. Пріоритетного значення набувають проведення рольових ігор, співбесід з проблеми формування музично-виконавської культури. Цей напрямок дуже важливий, тому що саме тут закладаються основи розвитку творчої самостійності студентів.

Третій напрямок педагогічного керівництва – контроль за безпосередньою самостійною роботою студента, що передбачає пошук власного виконавського рішення музичних творів, удосконалення артистичних якостей. Важливим доповненням до цих завдань є виступи майбутніх учителів у концертах та конкурсах.

Четвертий напрямок педагогічного супроводу у формуванні виконавської культури студентів спрямовується на дотримання влучних установок під час репетиційної реалізації створеної інтерпретаційної моделі музичних творів.

П'ятий напрямок відзначається закріпленням досягнутої виконавської самостійності студентів під час прилюдного виконання творів у відповідних емоціогенних умовах. Така самореалізація студента формується в процесі колективно-групових занять. Серед ефективних форм такої роботи – організація тематичних виконавських концертів студентів класу викладача, програвання індивідуальних програм перед відповідальними виступами та прослуховуваннями, практикування запису творів у власному виконанні та здійснення порівняльного аналізу різних виконавських інтерпретацій тощо.

На основі аналізу методичної літератури (О.І. Андрейко, Н.М. Згурська, Н.Б. Жайворонок, А.М. Михалюк, Ю.І. Некрасов та ін.) [1; 6; 5; 8; 9], виявлений ряд педагогічних принципів, звернення до яких дає можливість ефективно здійснювати процес розвитку виконавської культури студентів – майбутніх вчителів. Серед них – принципи спрямованості, зацікавленості, свідомості, перспективності, послідовності, безперервності, індивідуального підходу, єдності технічного та художнього розвитку.

В інструментальному класі також активно використовуються широко відомі в загальній педагогіці методи роботи: пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, спільно-продуктивний, евристичний, дослідницький. В музичній педагогіці, яка, зокрема, відображає спрямованість інструментальної діяльності, ці методи набувають нового змістовного забарвлення. У цілому, всі вони сприяють становленню мотиваційної сфери, що включає різноманіття установок особистості студента в галузі загальної, художньої та музичної культури: переконання, інтереси, цілі, завдання та ін.

Таким чином, виконавська культура вчителя музики є цілісно-структурованою, професійно-особистісною рисою, головними показниками якої є педагогічна спрямованість, музично-виконавська свідомість і виконавська діяльність. Структурні компоненти виконавської культури майбутнього вчителя включають в себе: досвід виконавської діяльності, виконавську компетентність та комплекс музично-творчих здібностей виконавця. До досвіду виконавської діяльності слід віднести: наявність виражених інтересів та мотивів звернення до інструментального виду виконавської діяльності; вміння оцінювати якість виконання музики на основі музично-слухових уявлень про звучання конкретного музичного твору в певному характері, жанрі, стилі; наявність музичних вражень про жанрово-стильове розмаїття музичного мистецтва; здатність до музичного переживання та емоційної культури виконання. Виконавська компетентність – це володіння необхідними виконавськими знаннями, вміннями, навичками та різними прийомами звуковидобування й артикуляції; здатність до аналізу і самоаналізу виконавської діяльності, слухового контролю і самоконтролю за якістю звучання; володіння виконавським репертуаром; вміння читання з аркушу та ескізного показу; виконавська артистична витримка. Під комплексом музично-творчих здібностей передбачається музична обдарованість виконавця, його художньо-образне мислення і музична уява, а також здатність до індивідуальної творчої інтерпретації музичного твору.

В якості елементів технології формування виконавської культури майбутнього вчителя музики ми визначаємо: засвоєння студентами знань про інструментальну музику та її жанрово-стильове розмаїття, включення інструментального виконавства як в основні уроки, так і у позакласну роботу; застосування різноманітних педагогічних методів і способів роботи відповідно поставлених цілей. Виконання програмної музики в школі завжди буде мати виховну та естетичну значимість, якщо міститиме художність, яскравість, захопливість, доступність, педагогічну доцільність, високий професіоналізм, що і складає культуру виконання в цілому.

Література:

1. Андрейко О.І. Виконавський апарат музиканта-інструменталіста в контексті новітніх трансформаційних процесів розвитку виконавської діяльності. // Мистецька освіта в контексті Європейської інтеграції: Теоретичні та методичні засади розвитку. Тези міжнародної наукової конференції: – Київ – Суми: СумДПУ ім.А.С.Макаренка, 2004. С.148 – 149.
2. Арчажникова Л. Г. Профессия – учитель музыки: книга для учителя. – М.: Просвещение, 1984. – 111 с.
3. Грибкова О.В. Творчий саморозвиток особистості майбутнього вчителя музики як педагогічна проблема // Музичне і театральне мистецтво: проблеми викладання. – Мінськ: РУП «Видавцтва» Адукация і вихаванне », № 7, 2009. С. 38 – 45 (0,5 д.а.).
4. Державний стандарт початкової загальної освіти // <http://5fan.info/jgeatyotratyotrujg.html>.
5. Жайворонок Н.Б. Музичне виконавство як явище культури // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: Зб. наук. праць. Вип. XV. – К.: Міленіум, 2005. С. 221 – 227.
6. Згурська Н.М. До проблеми формування музично-виконавської культури майбутнього вчителя // Творча особистість вчителя: проблеми теорії і практики. Зб. наук. праць. Вип.3. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. С. 211 – 217.
7. Згурська Н.М. Зміст, сутність та структурні компоненти музично-виконавської культури вчителя // Наука і сучасність. Зб. наук. праць. Вип. 2. Ч.1. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 1999. С. 55 – 64.
8. Михалюк А.М. Змістовно-структурна характеристика виконавської культури майбутнього вчителя музики / Алла Михайлівна Михалюк // Наукові записки. Серія: Педагогічні та історичні науки. Випуск С (100). – К.: НПУ, 2012. С. 164 – 170.
9. Некрасов Ю. Комплексне навчання піаністів у музичному вузі: принципи та їх реалізація // Науковий вісник НМАУ ім. П.Чайковського. Вип. 26. Музичне виконавство. Книга 9. – Київ, 2003. С. 308 – 309.

10. Тельчарова Р. А. Уроки музичної культури: книга для вчителя: з досвіду роботи. – М.: Просвещение, 1991. – 158 с.

Наргиза Дієрова
(Ташкент, Узбекистан)

ПОНЯТИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ И КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Наш мир сегодня подвержен постоянным изменениям, в числе которых глобализация, ускорение темпов развития общества, переход к постиндустриальному, информационному обществу, значительное расширение масштабов межкультурного взаимодействия, возникновение и рост глобальных проблем, возрастание роли человеческого капитала. В связи с этим миру необходимо такое общество, которое сможет не только выдержать подобный темп развития, но и неустанно ставить перед собой и решать все новые и новые задачи. Образование играет важнейшую роль в формировании общества нового уровня. Цели, парадигмы, методы, которые были актуальны десять лет назад, должны уступить место новым целям, парадигмам и методам. Если ранее результатом обучения являлся ученик, владеющий всеми знаниями, умениями и навыками, которым научили его учителя, то сегодня результатом обучения является личность, компетентная в конкретной области знаний.

Специфика предмета «Иностранный язык» предполагает овладение учащимися коммуникативной компетенцией как общению на иностранном языке. Однако в современном мире дети знакомятся с мировым культурным фондом почти одновременно с родным (Интернет, иностранные фильмы, музыкальные произведения, печатные издания и просто отдых с родителями на зарубежном курорте), и это делает очевидным тот факт, что межкультурная компетенция является неотъемлемой частью коммуникативной компетенции.

Несмотря на активное внимание, которое проявляется к формированию межкультурной компетенции учащихся, проблема непосредственно процесса становления личности, компетентной в межкультурной коммуникации, изучена не достаточно. Также многие педагоги и методисты говорят, прежде всего, о формировании межкультурной компетенции во время обучения в высших учебных заведениях, хотя сегодня дети знакомятся и проникаются иностранной культурой зачастую до окончания школы. Из этого следует сделать вывод, что межкультурную компетенцию нужно активно развивать еще в школе. Средняя школа, а в особенности, старшие классы – это время, когда у школьников начинается складываться понятие личности, самосознания, самооценки, а также восприятия окружающего мира, следовательно, корректные понятия межкультурной коммуникации должны быть заложены именно тогда.

Актуальность данного исследования заключается в том, что в центре внимания проблема формирования межкультурной компетенции именно в школе, что полностью соответствует новым федеральным государственным образовательным стандартам, которые сегодня вступают в силу во всех школах страны.

Предметом исследования является межкультурная коммуникация и межкультурная компетенция, а также процесс формирования межкультурной компетенции в условиях средней школы.

Цель работы состоит в выведении наиболее точного определения понятий межкультурной коммуникации и межкультурной компетенции, а также в установлении базовых принципов формирования межкультурной компетенции на уроках иностранного языка у учащихся старших классов.

В процессе проведения исследования ставились следующие задачи:

- изучить понятия: межкультурная коммуникация, лингвострановедческая компетенция, межкультурная компетенция и компетентность, культура в рамках межкультурной коммуникации;
- провести анализ различных взглядов на осуществление межкультурного обучения в школе;
- разработать стратегию формирования межкультурной компетенции в условиях средней школы.

Словарь Ожегова дает следующее определение компетенции – это круг вопросов, в которых кто-нибудь хорошо осведомлен. Это определение, однако, не отражает то понятие компетенции, которое актуально сегодня. Энциклопедия Википедия дает более четкую дефиницию: компетенция – это способность применять знания, умения, успешно действовать на основе практического опыта при решении задач общего рода, также, в определенной широкой области.

В свою очередь компетентность – это совокупность компетенций; наличие знаний и опыта, необходимых для эффективной деятельности в заданной предметной области. Эти два понятия существенно отличаются друг от друга по их сути. А.В.Хуторской считает, что «компетентность – это владение, обладание человеком соответствующей компетенцией, включающей его личностное отношение к ней и предмету деятельности».

Введение этих понятий в педагогическую практику средней школы потребует изменения содержания и методов образования, уточнения видов деятельности, которыми должны овладеть учащиеся к окончанию образования и при изучении отдельных предметов. Определение выпускника, владеющего компетенциями, то есть тем, что он может делать, каким способом деятельности овладел, к чему он готов, – называют компетентностным подходом.

Компетентностный подход означает постепенную переориентацию доминирующей образовательной парадигмы, которая заключается преимущественным образом в передаче знаний и формировании навыков, на создание условий для овладения комплексом компетенций, означающих потенциал, способности выпускника к выживанию и устойчивой жизнедеятельности в условиях современного многофакторного социально-политического, рыночно-экономического, информационно и коммуникационной насыщенного пространства.

Коммуникативная компетенция является одной из ключевых. Она тесно связана с языковой, и раньше она позиционировалась именно так. Однако в последнее время социологи, психологи и педагоги начали понимать, что для гармонично развитой личности не достаточно владеть одними языковыми умениями и навыками – необходимы также навыки общения, или коммуникативные. В изменившихся условиях социальный заказ общества по отношению к уровню владения иностранным языком выражается не просто в знании языка, а в умении использовать иностранный язык в реальной коммуникации. В соответствии с проектом федерального компонента государственного образовательного стандарта главной целью изучения иностранного языка является «формирование и совершенствование иноязычной коммуникативной компетенции», что также совпадает с

целевыми установками документа Совета Европы «Современные языки: изучение, обучение, оценка. Европейская компетенция». Иноязычная коммуникативная компетенция является совокупностью знаний, умений, навыков, владение которыми позволяет учащимся практически пользоваться иностранным языком в разнообразных социально детерминированных ситуациях с учетом лингвистических и социальных правил, которых придерживаются носители языка.

Высокий уровень иноязычной коммуникативной компетенции не всегда гарантирует успешное взаимодействие коммуникантов на межкультурном уровне, их взаимопонимание в аспекте взаимодействия их родных культур. Довольно долго формирование иноязычной коммуникативной компетенции происходило в условиях, когда идеалом, к которому стремились учащиеся, был носитель языка. Это стремление «имплицитно предполагает, что изучающие иностранный язык должны моделировать себя по образу носителей языка, игнорируя важность социальной идентичности и культурной принадлежности обучающегося». Однако, начиная изучать иностранный язык, обучающийся имеет свой социокультурный багаж, свои культурные традиции. Для успешного межкультурного взаимодействия необходимо вырабатывать двойное видение, адекватно принимать другую культуру, не теряя своей собственной культурной идентичности, тем самым развивая межкультурную компетенцию. В связи с этим очевидной становится роль межкультурной компетенции, разрабатываемая и описываемая в трудах таких ученых, как Н.Д. Гальскова, Н.И. Гез, Г.В. Елизарова и др. Можно обладать всеми необходимыми знаниями и даже правильно строить собственное и верно расшифровывать поведение другого человека, но не обладать умениями соотнесения моделей и конкретных актов поведения и умениями донести до собеседника, действующего на бессознательной основе, смысл особенностей межкультурного акта общения.

Понятие «межкультурная компетенция» вошло в отечественную педагогическую и методическую науку в конце 90-х годов как показатель сформированности способности человека успешно участвовать в межкультурной коммуникации и как важный компонент новой образовательной парадигмы. Современная геоэкономическая и геокультурная ситуации вынуждают человека уметь сосуществовать в одном общем мире, а это означает быть способным строить эффективный взаимовыгодный диалог с представителями всех культур и наций этого мира. Важнейшую роль в этом играет язык, который выступает единственно возможным мостом взаимопонимания и взаимодействия между представителями разных лингвоэтно сообществ. Однако без сформированного толерантного межкультурного видения мира знание языка практически бесполезно. Отсюда становится необходимым переориентировать педагогическую, методическую и прежде всего лингвистическую науки на проблему межкультурной коммуникации, а точнее, на проблему формирования у учащихся способности эффективно в ней участвовать.

Общение в межкультурной ситуации всегда чревато конфликтами между знанием и незнанием, даже при условии общения на одном языке. Следовательно, одной из целей обучения межкультурной коммуникации является предотвращение и разрешение этих конфликтов при помощи развития у обучающихся способности реализовать и понимать лексико-грамматические конструкции, соответствующие нормам коммуникативной деятельности индивида, иной лингвоэтнокультурной общности, иной национально-языковой картины мира.

Ряд авторов трактуют межкультурную коммуникацию как адекватное взаимопонимание участников коммуникации, принадлежащих к разным национальным культурам. Наиболее полное определение межкультурной коммуникации сформулировано И.И. Халеевой: «Межкультурная коммуникация есть совокупность специфических процессов взаимодействия людей, принадлежащих к разным культурам языкам. Оно происходит между партнерами по взаимодействию, которые не только принадлежат к разным культурам, но при этом и осознают тот факт, что каждый из них является «другим» и каждый воспринимает чужеродность «партнера».

Из данного определения становится очевидным, что межкультурная коммуникация – умение весьма сложное по своей сути и трудоемкое для овладения. Для вступления в межкультурную коммуникацию требуется серьезная подготовка.

Так как межкультурная компетенция является неотъемлемой частью иноязычной коммуникативной компетенции, развитие одной способствует развитию другой. Межкультурная компетенция – это компетенция особой природы, способность осуществлять посредством создания общего для коммуникантов значения происходящего и достигать в итоге позитивного для обеих сторон результата общения. Она не имеет аналогии с коммуникативной компетенцией носителя языка и может быть присуща только медиатору культур – языковой личности, изучающей иностранный язык. Целью формирования межкультурной компетенции является достижение такого качества языковой личности, которое позволит ей выйти за пределы собственной культуры и приобрести качества медиатора культур, не утрачивая собственной культурной идентичности.

Введение в педагогику и методику понятий межкультурной коммуникации и компетенции качественно меняет сущность и содержание целей обучения иностранному языку в школе. Из общих целей обучения вытекает непосредственная цель преподавателя, которая состоит в том, чтобы сформировать и развить у учащихся следующие умения:

- употреблять ИЯ в аутентичных ситуациях межкультурного общения;
- объяснить и усвоить чужой образ жизни;

– расширить индивидуальную картину мира за счет приобщения к языковой картине мира носителей изучаемого языка.

Данная цель содержит в себе три взаимосвязанных аспекта: прагматический, когнитивный, педагогический.

Прагматический аспект связан с формированием у обучающегося коммуникативной компетенции, когнитивный – с использованием иностранного языка в качестве инструмента познания иной лингвокультуры и средств развития межкультурной компетенции и личности в целом. Педагогический же аспект призван определить модус внелингвистического существования (поликультурной языковой личности). К внелингвистическим качествам личности, способной успешно общаться в ситуациях межкультурного взаимодействия, относятся самостоятельность, активность и эмпатия. Иногда эмпатия связывается с проявлением толерантности к другому образу мысли.

Таким образом, обучение общению на иностранном языке в подлинном смысле этого слова подразумевает овладение социокультурными знаниями и умениями. Без этого нет и не может быть практического овладения языком.

Петро Довбня
(Переяслав-Хмельницький, Україна)

ІКТ-КОМПЕТЕНТНІСТЬ УЧИТЕЛЯ МАТЕМАТИКИ В ГАЛУЗІ ЗАСТОСУВАННЯ СИСТЕМ ДИНАМІЧНОЇ ГЕОМЕТРІЇ

Згідно з вимогами МОН України кожен учитель загальноосвітнього навчального закладу повинен уміти орієнтуватися в інформаційному просторі, отримувати інформацію та оперувати нею відповідно до власних потреб і вимог сучасного високотехнологічного суспільства, зокрема створювати власні електронні продукти (розробки уроків, демонстраційний матеріал), поєднувати готові електронні продукти (електронні підручники, енциклопедії, навчальні програми, демонстраційні програми тощо) у своїй професійній діяльності [1].

Відповідно до вказаних вимог можна виокремити рівні компетентності педагога у сфері інформаційно-комп'ютерних технологій (ІКТ):

- базовий рівень – інваріант знань, умінь, досвіду, необхідний учителю будь-якого фаху для виконання освітніх завдань засобами інформаційних технологій загального призначення;
- предметно орієнтований – освоєння ІКТ і формування готовності до впровадження в освітню діяльність спеціалізованих технологій і ресурсів, розроблених відповідно до вимог, змісту й методики того чи іншого навчального предмета;
- педагогічний (психолого-педагогічний, методичний, творчий) рівень – розробка власних електронних засобів навчального призначення, використання засобів ІКТ для виконання професійних і особистих завдань.

Для учителя математики предметно орієнтований та педагогічний рівні ІКТ-компетентності передбачають володіння сучасними комп'ютерними математичними системами (КМС), перш за все пакетами комп'ютерної алгебри та комп'ютерної геометрії для побудови комп'ютерних математичних моделей і їх використання для знаходження точних або наближених розв'язків задач та подальшого дослідження. КМС – найбільш потужний та інтелектуальний компонент сучасних ІКТ, який може, а значить, і мусить бути продуктивно використаний у математичній освіті.

Чому ІКТ-компетентність учителя чи викладача математики є важливими саме у сфері систем динамічної геометрії (СДГ)?

По-перше, навчальний предмет геометрія має значні потенційні можливості для розвитку просторової уяви, логічного мислення, практичних дій, пов'язаних з моделюванням геометричних і реальних об'єктів.

По-друге з погляду дидактики системи динамічної геометрії мають низку переваг порівняно з традиційним навчанням, а саме:

1. Використання віртуальних інструментів СДГ робить геометрію для сучасних школярів більш привабливою і звичною при виконанні побудов.
2. СДГ спрощують побудову креслення і при необхідності можуть його видозмінювати (властивість динамічності).
3. При використанні СДГ учень із пасивного спостерігача стає активним дослідником, який може цілеспрямовано змінювати параметри динамічної моделі (експеримент, дослідження).
4. СДГ надає широкі можливості для активної самостійної пізнавальної діяльності відповідно до обраної траєкторії пізнання геометрії від простих задач до поглибленого вивчення об'єктів, їх властивостей і зв'язків.
5. СДГ забезпечує один із найважливіших принципів дидактики – принцип наочності. Наочність реалізується шляхом пред'явлення інформації про об'єкти і процеси в комп'ютерній формі як у статичній, так і в динамічній.
6. Використання СДГ є основою метапредметної діяльності, оскільки це поєднує експериментальну й доказову фази міркувань, що відповідає реальній структурі математичної діяльності та демонструє цілісність образної сприйняття дійсності.

Можна виділити такі основні напрями використання СДГ в шкільній математичній освіті:

- 1) створення ілюстрацій до означень, фактів, умов задач;
- 2) вимірювання геометричних величин, які характеризують розміщення просторових та плоских геометричних фігур (відстані, кути) та їх кількісні характеристики фігур (площі, об'єми);
- 3) побудова геометричних фігур та їх перерізів інструментами СДГ;
- 4) створення динамічних геометричних моделей.

Останній напрямок найпродуктивнішим для розвитку творчих дослідницьких навичок учнів, оскільки у створених динамічних геометричних моделях можна:

- варіюючи креслення, виявити в поведінці фігури закономірності (наприклад, інваріантні величини), на основі яких формуються теореми або виділяються деякі класи об'єктів і, далі, даються їх означення, помітити деяку ідею, що об'єднує різні елементи креслення, чи розгадати прихований механізм, який зв'язує елементи креслення. Наприклад: за рухом фігури і її образом вказати вид руху та його параметри;
- спостерігати за зміною значень числових параметрів у процесі маніпуляцій з елементами динамічного креслення;
- розглядати стереометричні креслення з різних поглядів, щоб виявити базовий принцип побудови фігури або розв'язання стереометричної задачі;
- досліджувати граничні умови існування геометричних об'єктів та розв'язувати експериментальні задачі на максимум і мінімум;
- спостерігати візуалізований рух геометричного об'єкта в площині.

Використання СДГ у навчальному процесі дає вчителю математики такі можливості:

- ілюструвати пояснення нового матеріалу ефективними й точними кресленнями;
- організовувати експериментальну дослідницьку діяльність учнів відповідно до рівня й потреб учнів;
- урізноманітнювати форми навчальної роботи учнів;
- реалізувати диференціацію за рівнем знань і можливостей учнів та індивідуалізувати навчання, реалізувати міжпредметні зв'язки алгебри й математичного аналізу, геометрії, статистики, теорії ймовірності.

У свою чергу, перебуваючи в динамічному геометричному середовищі, учень отримує можливість:

- бачити передбачувану рівність і подібність фігур;
- відрізняти осмислені твердження про фігури від безглузвих, точні – від неточних та зрозуміти, що твердження про фігури діляться на істинні й хибні;
- розуміти співвідношення між математичним твердженням, його узагальненнями та окремими випадками;
- перевіряти розв'язки задач та інтерпретувати результати;
- розв'язувати багато задач без повного знання відповідного аналітичного апарату й методів.

Аналіз названих напрямів використання СДГ, їх дидактичних можливостей дає такий перелік ІКТ-компетенцій учителя математики:

- створювати за допомогою СДГ наочні уявлення математичних проєктів і процесів;
- формувати в учнів за допомогою СДГ уяву модель математичної ситуації;
- виробляти в учнів за допомогою СДГ здатність до розуміння основ математичного моделювання;
- формувати в учнів за допомогою СДГ вміння перевіряти математичне доведення;
- формувати в учнів за допомогою СДГ вміння виділяти підзадачі в задачі, перебирати можливі варіанти проєктів і дій;
- формувати в учнів за допомогою СДГ вміння користуватися заданою математичною моделлю, оцінювати можливий результат моделювання;
- вміння організовувати спільно з учнями математичний експеримент.

Зазначений перелік вмінь може бути моделлю ІКТ-компетенції вчителів математики в галузі використання СДМ для виконання завдань професійної діяльності, а також цільовим орієнтиром при розробці навчальних програм для студентів педагогічних університетів та програм підвищення кваліфікації у сфері ІКТ-компетентності вчителів математики.

Отже, діяльність учителя математики в умовах інформатизації освіти можна вважати професійно успішною, якщо в нього буде сформована ІКТ-компетентність, зокрема добра обізнаність і практичний досвід застосування систем динамічної геометрії (СДГ). На часі є актуальними комп'ютерноорієнтовані методичні системи навчання математики, системні дослідження з вивченням функціональних можливостей СДГ і супутніх педагогічних ризиків.

Література:

1. Методичні рекомендації щодо навчання вчителів основам інформаційно-комунікаційних технологій [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/19837/.
2. Раков С. А. Програмно-методичний комплекс DG як крок від традиційної до інформаційної технології навчання геометрії / С. А. Раков, В. П. Горюх // Комп'ютер у школі і сім'ї. – 2003. – № 1. – С. 20–23.
3. Рамський Ю. С. Про роль математики і деякі тенденції розвитку математичної освіти в інформаційному суспільстві / Ю. С. Рамський, К. І. Рамська // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання: зб. наукових праць / редрада. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2008. – № 6(13). – С. 12–16.
4. Триус Ю. В. Комп'ютерно-орієнтовані методичні системи навчання: монографія / Ю. В. Триус. – Черкаси: Брама-Україна, 2005. – 400 с

Віра Дундюк
(Хмельницький, Україна)

ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ У ВНЗ

Процес входження людини в професію називається професіоналізацією. Професіоналізація – це цілісний неперервний процес становлення особистості фахівця, що починається з моменту вибору професії, триває упродовж всього професійного життя і завершується з припиненням професійної діяльності.

Вченими розроблено декілька періодизацій професійного шляху людини. Низка авторів розглядає професійний розвиток особистості як інтеграцію двох процесів: розвитку особистості в онтогенезі і професіоналізації особистості з початку професійного самовизначення до завершення активної трудової діяльності.

Найбільш популярною є зарубіжна модель професійного розвитку Д.Сьюпера [9], яка включає наступні стадії: 1) пробудження (вік до 15 років) – розвиток Я-концепції через фази інтересів і здібностей; 2) дослідження (вік 15-24 роки) – пошук себе в різноманітних ролях з урахуванням реальних професійних можливостей; 3) консолідація (вік 25-44 роки) – намір забезпечити у знайденому полі стійку особистісну позицію; 4) збереження (вік 45-64 роки) – розвиток у рамках знайденого професійного поля; 5) спад (вік з 65 років) – часткова участь у професійному житті.

Більшість періодизацій професійного розвитку спирається на хронологічний вік індивіда. У рамках концепції професійного розвитку особистості Ю.П. Поваренкова хронологічною підставою для періодизації є "професійний вік" особистості, тобто тривалість її професіоналізації, що більша від загально трудового стажу. Незалежно від величини одиниць періодизації професійного розвитку особистості (стадії, періоди й фази) кожна з них характеризується конкретною ситуацією або завданням професійного розвитку, провідною формою професійної активності, специфічними професійно важливими якостями, професійно орієнтованими новоутвореннями й критеріями професіоналізації.

Т.В. Кудрявцев, один із перших вітчизняних психологів, який глибоко дослідив проблему професійного розвитку особистості, як критерії виділення стадій вибрав ставлення особистості до професії і рівень виконання діяльності. Він виділив чотири стадії: 1. виникнення і формування професійних намірів; 2. професійне навчання і підготовка до професійної діяльності; 3. входження в професію, активне її освоєння і знаходження себе у виробничому колективі; 4. повна реалізація особистості у професійній праці [4].

Стадії розвитку суб'єкта професійної діяльності представлені в роботах російських психологів (Є.О.Клімова [3], В.О.Бодрова [1] та інших). Вони виділяють: 1) допрофесійний розвиток: стадія передгри, стадія гри, стадія оволодіння навчальною діяльністю; 2) розвиток в період вибору професії: стадія обтатії (11-18 років); 3) розвиток в період професійної підготовки: стадія професійного навчання (15-23 роки); 4) стадія професійної адаптації (19-27 років); 5) стадія розвитку професіонала (21-50 років); 6) стадія реалізації професіонала (45-65 років); 7) стадія спаду (з 61-65 і більше років).

Науковець А.К. Маркова як критерій виділення етапів становлення професіонала вибрала рівні професіоналізму особистості. Вона виділяє 5 рівнів і 9 етапів: 1. до професіоналізму включає етап первинного ознайомлення з професією; 2. професіоналізм складається з трьох етапів: адаптації до професії, самоактуалізації в ній і вільного володіння професією у формі майстерності; 3. супер професіоналізм також складається з трьох етапів: вільного володіння професією у формі творчості, оволодіння поряд суміжних професій, творчого самопроєктування себе як особистості; 4. непрофесіоналізм – виконання праці за професійно спотвореними нормами на тлі деформації особистості; 5. після професіоналізм – завершення професійної діяльності [5].

Професійний розвиток, розпочинаючись із вибору професії, усвідомлення її змісту і формування власних уявлень про неї, вперше яскраво актуалізується під час навчання у вищому навчальному закладі, де підготовка до виконання професійних функцій стає цілеспрямованою і структурованою, чітко зорієнтованою на певне коло професій. Навчання у ВНЗ стає першим розгорнутим соціальним контекстом для процесу формування професійної ідентичності [2].

Студентство – це особлива соціальна категорія, специфічна спільність людей, яка організаційно об'єднана інститутом вищої освіти. Студентство включає людей, які цілеспрямовано, систематично оволодівають знаннями і професійними вміннями і зайняті, як вважається, старанною навчальною працею. Як соціальна група воно характеризується професійною спрямованістю, сформованістю відношення до майбутньої професії, що веде за собою правильний професійний вибір, адекватність і повноту уявлення студента про вибрану професію. Студентський вік характеризується досягненням найвищих, «пікових» результатів, які базуються на всіх попередніх процесах біологічного, психологічного, соціального розвитку. Якщо ж вивчати студента як особистість, то вік 18-20 років – це період найбільш активного розвитку моральних і естетичних почуттів, становлення і стабілізація характеру і, що особливо важливо, оволодіння повним комплексом соціальних ролей дорослої людини: громадянських, професійно-трудова тощо. З цим періодом пов'язаний початок «економічної активності», під якою демографи розуміють включення людини у самостійну виробничу діяльність, початок трудової біографії і створення власної сім'ї. Перетворення мотивації, всієї системи ціннісних орієнтацій, з однієї сторони, інтенсивне формування спеціальних здібностей у зв'язку з професіоналізацією – з іншої, виділяють цей вік у якості центрального періоду становлення характеру і інтелекту. В цей період для студента характерною є протиріччя внутрішнього світу, складність знаходження своєї самобутності і формування яскравої, висококультурної індивідуальності [7].

Важливим завданням університетської освіти поруч з передачею знань і умінь є формування особистості професіонала, сприяння його самоідентифікації з професією, формування професійної складової Я-концепції, яка необхідна для успішного самовизначення і включає в себе як усвідомлювані когнітивні і операційні компоненти, так і неусвідомлювані цінності і сенси, які надають емоційне забарвлення окремим професійним актам і всій професійній діяльності в цілому, припускають постійну роботу суб'єкта з формування внутрішнього образу професійної діяльності.

Відповідно до думки Ю.П.Поваренкова, автора цілісної концепції професійного розвитку, у процесі навчання у вищому навчальному закладі відбувається становлення двох форм соціальної ідентичності: навчальної і професійної: вони є провідними показниками розвитку індивіда в рамках навчальної і професійної діяльності. Професійна ідентичність свідчить про ступінь сприйняття індивідом, по-перше, професійної діяльності (професії) у якості засобу, форми самореалізації, задоволення своїх потреб і інтересів, а, по-друге, себе як професіонала. Навчально-професійна ідентичність формується в ході професійного навчання, має свою специфіку і є умовою або передумовою для формування професійної ідентичності. Показниками її формування є індекси задоволеності собою як суб'єктом навчальної діяльності, і змістом, умовами цієї діяльності [6].

На основі результатів теоретичного аналізу Г.В. Гарбузова виділяє три основних етапи формування у студентів професійної ідентичності.

Перший етап (1 курс) – це період осмислення професійної ідентичності, коли на основі входження в нове соціальне і професійне середовище зовнішня студентська ідентичність переходить у внутрішню прийнятну, усвідомлену, емоційно-забарвлену характеристику. Це нестабільний етап, пов'язаний з адаптацією до нової соціальної ролі студента. Сутність його полягає у становленні студентської ідентифікації («Я-студент») і передзахопленні майбутньої професійної ідентичності. Цей етап можна назвати адаптаційним.

Другий етап (2-3 курси) – це період, коли на основі усвідомлення вимог нової соціально-професійної ролі і власних здібностей та можливостей відбувається усвідомлення досягнень, які зроблені завдяки власним зусиллям. В цей період конструктивні схеми саморозвитку знаходяться в достатньо стабільному стані, оскільки студент починає отримувати задоволення від сприйняття себе як суб'єкта майбутньої професійної діяльності («Я-майбутній спеціаліст»). Цей етап можна назвати стабілізаційним.

Третій етап (4-5 курси) – період, коли на основі усвідомлення спектру ролей, усвідомлених в ході професіоналізації, відбувається формування нових цілей і перспектив. Це другий нестабільний період, сутність якого полягає в переосмисленні і уточненні різноманітних варіантів професійно-творчого саморозвитку, працевлаштування і побудови професійної кар'єри («Я-і моя професія і кар'єра»). Цей період умовно можна назвати уточнювальним.

Етапи формування у студентів професійної ідентичності не існують ізольовано, вони тісно взаємопов'язані і взаємообумовлені.

Науковець Л.М. Федотова відмічає, що початковий етап у ВНЗ характеризується розвитком процесу соціокультурної і психологічної адаптації студентів, в процесі якого на основі первинного знайомства з вибраною спеціальністю формується відношення до представників вибраної професії, первинне знайомство з вибраним фахом, коли відбувається усвідомлення соціальної ролі фахівців, вибраної сфери майбутньої професії і його призначення в суспільстві. Це теоретико-емпіричний етап формування професійної ідентичності студентів.

Основною проблемою середини професійної підготовки є становлення відносин між професією і особливостями власної особистості: співвідношення особистого сенсу з особистими можливостями в навчанні і майбутній професійній діяльності, цілями навчальної і трудової діяльності, суспільними потребами. Цей період навчання у ВНЗ студенти засвоюють теоретичні знання і набувають практичні вміння, які сприяють оволодінню ними професійними функціями, відбувається розвиток професійної самосвідомості, формування базових професійних якостей у процесі вивчення спеціальних професійних дисциплін. Це теоретико-прикладний етап формування професійної ідентичності студентів.

На заключному етапі навчання відбувається удосконалення «особистої» бази професійної діяльності шляхом виявлення особливостей практичної професійної діяльності. Це теоретико-творчий етап формування професійної ідентичності студентів [8].

О.І.Альошиною в своїй науковій роботі виділено наступні етапи процесу професійного розвитку студентів: 1) початковий, підготовчий, адаптивний, які ґрунтуються на навіюванні і наслідуванні, коли з'являється невиражений, несвідомий, наявний рівень вмінь майбутньої професійної діяльності; 2) інтегральний, проміжний, для якого характерна орієнтація на зовнішні регулятори, на цьому етапі отримується інтенсивний розвиток через діяльність, здійснюється особистісне включення студентів в процес оволодіння професійною діяльністю, вихід на практику, іде інтенсивний процес вивчення професійного блоку дисциплін; 3) вищий, заключний, підсумковий, коли теоретичне і практичне навчання дозволяє проявити отримані знання і переконання у повному обсязі, коли сформована саморегуляція [7].

Отже, навчання у ВНЗ є для молодшої людини новим соціальним середовищем, формуванням соціальної зрілості в плані оволодіння новими комунікативними навичками. Саме в процесі навчання, через творчу пізнавальну активність, набуваючи необхідні спеціальні знання і вміння, майбутній фахівець готується до професійної діяльності. В міру просування у професійній підготовці уявлення студентів про професію розширюються. В процесі навчання у ВНЗ в міру оволодіння професійними знаннями, уміннями, навичками, дізнаючись про специфіку майбутньої професійної діяльності, студенти ідентифікують себе з професійною спільнотою. Формується професійна ідентичність, і розвивається перспектива цілісного життєвого шляху студента.

Література:

1. Бодров В.А. Развитие профессиональной мотивации спасателей / В.А. Бодров, Ю.В. Бессонова // Психологический журнал. – 2005. – Т.26, №2. – С. 45-55.
2. Борисюк А.С. Професійна ідентичність медичного психолога: соціально-психологічний аналіз: монографія. – Чернівці: Книги – XXI, 2010 – 440 с.
3. Климов Е.А. Введение в психологию труда: учебник для вузов / Е.А. Климов. – 2-е изд., перераб., доп. – М.: Изд-во Моск. ун-та; Изд. центр «Академия», 2004. – 336 с.
4. Кудрявцев Т. В. Психолого-педагогические проблемы высшей школы / Т. В. Кудрявцев // Вопросы психологии. – 1981. – № 2. – С. 20–30.
5. Маркова А. К. Психология профессионализма / Аэлита Капитоновна Маркова. – М.: Знание, 1996. – 308 с.
6. Поваренков Ю.П. Системогенетический подход к определению понятия «субъект профессионального пути» // Эффективность образования: история и современность: Материалы 60-й международной научной конференции «ЧтенияУшинского» 2-3 марта 2006 г. Часть 2. Ярославль: Изд-во ЯГПУ им.К.Д.Ушинского, 2006. С. 92-101.
7. Трандина Е.Е. Становление профессиональной идентичности у студентов юридического вуза: дисс. канд. псих. наук: 19.00.07 / Трандина Елена Евгеньевна. – Ярославль, 2006. – 186 с.
8. Федотова Л.М. Формирование профессиональной идентичности студентов в процессе обучения в вузе: дисс. канд. пед. наук: 13.00.08 / Федотова Людмила Михайловна. – Кемерово, 2011. – 200 с.
9. SuperD.E.,etal. Vocational Development: A Frameworkof Research. N.Y. 1957.

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор Романишина Людмила Михайлівна.

Сауле Изенбаева, АнараЖукина, АйманНуркамыт
(Алматы, Казахстан)

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ

В настоящее время уделяется большое внимание разработке и внедрению в педагогическую практику современных инновационных методов и технологии обучения, основанные на использовании современных достижениях науки, информационных телекоммуникационных средств в образовании.

Под инновациями в образовании понимается процесс совершенствования педагогических технологий, совокупности методов, приемов и средств обучения. Инновационная деятельность создает основу для создания конкурентоспособности того или иного учреждения на рынке образовательных услуг, а также определяет направления профессионального роста педагога, его творческого поиска, что реально способствует личностному росту, обучаемых им школьников и студентов.

Во всех ВУЗах Республики Казахстан обучение проходит по кредитной технологии. При кредитной технологии обучения бакалавров количество кредитов на преподавание фундаментальных и в то же время наукоемких и объемных дисциплин как физика уменьшается, тогда как физика и математика составляют теоретическую и базовую основу специальных дисциплин при подготовке инженеров и, в отличие от них, в своей основе не устаревают при развитии науки и техники. Знание фундаментальных дисциплин дает возможность специалисту быстро адаптироваться в мире меняющихся технологий.

Обратимся к типовой учебной программе по дисциплине «физика», для инженерных специальностей, в которых на преподавание предмета выделено 6 кредита. Программа состоит из двух частей: «Физика-1» и «Физика-2». Предполагается освоить дисциплину в течение двух семестров. В разделе «Цель и задачи изучения дисциплины» сказано, что студент «должен быть компетентным в различных вопросах по данной дисциплине». Цель формирования компетенций достаточно ясна и конкретна.

Компетентностный подход формулирует результаты образования как готовность выпускника осуществлять профессиональную деятельность. От технического специалиста требуется проектирование и решение сложных инженерных задач, разработка систем, компонентов или процессов, которые удовлетворяют заданным требованиям и учитывают культурные, социальные и экологические аспекты. Под компетенцией нами понимается область вопросов, в которых человек достаточно хорошо осведомлен. Не вызывает сомнения, что именно компетенции являются основой любой профессиональной деятельности. Системообразующим основанием компетентности является личность, поэтому педагогическая деятельность должна быть нацелена на формирование

компетентной, интеллектуально-развитой и воспитанной личности. Но у практиков вызывает сомнение, что эта цель достижима. [1]

Содержание дисциплины предполагает освоение следующих тем и разделов: механика, колебания и волны, молекулярная физика и термодинамика, электричество в первом семестре и во втором семестре: магнитное поле, электромагнитные колебания и волны, оптика, элементы квантовой физики и квантовой механики, физику атомного ядра. Рассмотрим первую часть «Физика-1». Если учесть, что темы этого раздела должны быть теоретически освоены в течение 15 недель, т.е. 15 лекций, то получаем следующий расчет: введение – 1; механика – 6; колебания и волны – 1; молекулярная физика и термодинамика – 4; электричество – 3 лекций.

Итак, курс лекций по физике составляет 15 часов. А программа насыщена теоретическим и фактическим материалом. Например, механика включает кинематику материальной точки, кинематику вращательного движения, динамику материальной точки, динамику твердого тела, элементы специальной теории относительности, законы сохранения, элементы механики сплошных сред. В условиях, когда на проведение лекции отводится 50 минут, освоить тему, например, колебания и волны, при традиционной форме проведения занятия практически невозможно [2].

Организации и методика проведения лабораторных и практических занятий в условиях кредитной технологии обучения также недостаточно разработана. Хотя физический практикум является одной из основных компонент усвоения физических знаний, нов традиционном виде лабораторный физический практикум наряду с неопределимыми преимуществами практической формы приобретения знаний обладает рядом недостатков. Так, лабораторный практикум ограничен материальной базой и жестким временным графиком выполнения лабораторных работ. Проявление инициативы и самостоятельности студентов в рамках лабораторного практикума ограничено методическими указаниями.

Анализ результатов выполнения контрольных работ, тестов, лабораторных работ, итогов аттестации ставит под сомнение успешность формирования компетенций при обучении физике у студентов технических специальностей на основе традиционного подхода и подтверждает необходимость введения новых инновационных технологий в образовательный процесс.

Современная система образования предоставляет преподавателю возможность внедрять и использовать инновации в работе при использовании компьютерных информационных технологий в процесс обучения. Поэтому техническое оснащение ВУЗов современными мультимедийными средствами обучения, широким доступом Интернет и использованием электронных ресурсов учебного материала необходима диктуемая реалиями времени.

Просмотрев внимательно некоторые имеющиеся мультимедийные учебники по общему курсу физики, изданные в Казахстане, мы можем сказать, что на данном этапе учебники требуют определенных доработок:

1. учебники только на русском языке;
2. отсутствует целостность подачи материала;
3. в учебнике отсутствует удобная и понятная система навигации;
4. отсутствуют по многим разделам лабораторные работы;
5. имеющиеся графики и рисунки в основном чернобелые и не соответствуют современным требованиям дизайна учебников, на иллюстрациях, представляющих сложные модели или устройства, нет мгновенных подсказок, появляющихся или исчезающих синхронно с движением курсора по отдельным элементам иллюстрации;
6. отсутствует интерактивность, нет встроенных советов, справок, рекомендации, т.е. инструментов, с помощью которых студент может переходить от одного элемента к другому при изучении материала;
7. тестовые задания односторонние, нельзя выбрать курсором ответ, увидеть процент выполнения заданий, основные ошибки;
8. студент не может управлять решением задач, писать ответ, нет указателей, подсказок.

В связи с этим возникает острая необходимость в современных, мультимедийных учебниках нового поколения и формата, в которых возможно объединение нескольких способов подачи информации.

Учебники должны в себя включать нелинейную подачу текстового материала, мультимедийное объяснение, интерактивные модели работающих устройств, виртуальные лабораторные работы, банк тестовых вопросов и интерактивные задания для самопроверки и закрепления материала.

Этот учебник должен быть таким, чтобы самостоятельно работающий студент смог непосредственно управлять процессом выдачи информации, интерактивно участвовать в получении и закреплении знаний. Учебники нового поколения должны развивать в обучающемся творчески активную личность, дать возможность повысить его личностные качества и профессиональные компетенции, который будет конкурентоспособным в современном рынке труда.

Учебники нового поколения должны повысить интерес к учебе, формировать у студента навыки к саморазвитию, создать ситуацию успеха, возможности творческого применения полученных знаний, способам адаптации к профессиональной деятельности в современном мире.

Поддержка физического практикума современными информационными технологиями также позволит преодолеть недостатки обучения физике по кредитной технологии и усилит мотивацию студентов в процессе обучения [3]. При этом необходимо разумное сочетание изучения реальных объектов лабораторного практикума и их моделей. С целью оптимизации лабораторного практикума на занятиях можно разрабатывать и применять следующие элементы современных информационных технологий:

- 1) видеoverсии лабораторных работ по физике;
- 2) компьютерное моделирование физических процессов и явлений в рамках учебно-исследовательских работ студентов;
- 3) разработку компьютерных лабораторных работ;
- 4) компьютерная обработка и анализ экспериментальных данных лабораторных работ, компьютерное тестирование.

Наблюдение и анализ результатов обучения показали, что использование разработанных элементов информационных технологий в преподавании курса физики

- повышает наглядность обучения
- поднимает познавательную активность
- реализует творческий потенциал студентов

– позволяет студентам глубже понять сущность физических явлений
 – обучает студентов решать задачи с применением современных средств вычислительной техники, т.е. является мощным средством развития логического мышления у студентов, позволяет получить навыки постановки и решения исследовательских и практических задач на базе фундаментального физического образования с применением современных компьютерных технологий.

Удовлетворение повышающихся требований к подготовке инженера в условиях продолжающегося ограничения времени на изучение физики в технических вузах и недостаточности средств для обновления материальной лабораторной базы невозможно без внедрения новых информационных технологий в образовательный процесс. Новые информационные технологии не только помогают обойти многие трудности, но, используемые совместно с традиционными, повышают качество образования, позволяют побудить студента к более активной учебной деятельности, индивидуализировать учебный процесс, более эффективно использовать учебное время и т. д.

Таким образом, основная задача качественно новой образовательной системы сводится к достижению устойчивого интереса студентов к изучаемому предмету, к самообразованию ещё с первых курсов обучения, а также привлечение к научным поискам. Для этого, необходимо изначально настраивать систему психологического мышления студентов уметь получать знания и осваивать будущую профессию.

Современное развитие информационных технологий и программного обеспечения далеко шагнули вперед. На данном этапе возможности создания и подачи электронных образовательных ресурсов вышли на новый уровень и поэтому есть возможность обеспечения ВУЗы Казахстана новыми, отвечающими современным требованиям качественно новыми электронными учебными материалами и ресурсами.

Литература:

1. Пономаренко Е.В., Бондаренко В.П. Модернизация образования: компетентностный подход // Высшая школа Казахстана. – 2012. – № 2(1). – С. 298-302.
2. Пономаренко Е.В. Анализ современного состояния методики преподавания физики в высшей школе: компетентностный подход // Журнал «Международный журнал экспериментального образования». – № 10, 2013. (часть 2)
3. http://nv2-nesterov.narod.ru/method_pub5.htm

Жансая Исахова
 (Казахстан, Астана)

ДЕОНТОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА

Термин «деонтология» – греческого происхождения (от греч. Deontos – должное и logos – учение). Введен в обращение английским философом Иеремией Бентамом, который употреблял его для обозначение учения о нравственности целом, либо раздела этики, в котором рассматриваются проблемы долга и моральных требований. Позже деонтологи стали отличать от аксиологии – учении о моральных ценностях. Другими словами деонтология – это раздел этики, исследующий проблемы долга и должного [1].

Применительно к условиям высшей школы о профессиональной личности педагога можно вести речь, имея в виду наличие у него сознания, побуждающего к продуктивной, преобразующей профессиональной деятельности, а оно становится таковым, когда личность осмысливает свою педагогическую деятельность в научно-педагогических понятиях и категориях. Формирование такого сознание – цель педагогической деонтологии, призванной исследовать профессиональную деятельность в образовательной сфере [2].

Под педагогической деонтологией по К.М.Левинтану понимается наука о профессиональном поведении педагога [3]

Педагогическая деонтология – наука о поведении педагога соответствии с профессиональным долгом [4, с. 10] (Е.Н. Жуманкулова, Г.А. Караханова, Г.М. Кертеева, Г.М. Коджаспирова, А.Е. Кудерина, М.Ш. Кунанбаева, К.М. Левиатан и другие).

Наше государство нуждается не в узких специалистах, выполняющих отдельные профессиональные функции, а во всесторонне развитых, социально-активных, высоконравственных людях, имеющих фундаментальное научное образование и богатую внутреннюю культуру, осознанно выполняющих свой профессиональный долг. Запросы общества обуславливают особо высокие требования к личности специалиста, работающего в системе «человек-человек», и в частности к учителю.

В настоящее время любой специалист данной сферы понимает, что для успешной работы недостаточно овладеть профессиональными знаниями и умениями. Необходимо большее: умение слушать и слышать собеседника, смотреть и видеть эмоциональное состояние партнера по общению, устанавливать правильные взаимоотношения. Данную задачу призвана разрешить педагогическая деонтология [4, с. 13].

Формирование педагогической готовности студента педагогической специальности определяется нами как процесс становление состояния сознания будущего педагога, при котором им совершается осознание своего долга в необходимости осуществления профессиональной деятельности, соответствующей этому долгу, то есть такого состояния сознания, когда происходит отражение объективных обязанностей студента в идеях, чувствах, убеждениях, во внутренних мотивах педагогической деятельности и реализация их на практике [4, с. 92].

Профессиональное поведение выделяется из целостной педагогической культуры как проявление субъективности, компонент Я – концепции учителя.

Профессиональное поведения основывается на педагогическом сознании, которое и определяет способ решения образовательных задач, несет ответственность за выбор педагогических средств и стиль поведения. Для развития человека деятельность может оказаться процессом формальным, если между ее участниками не организованы отношения сотворчества, сотрудничества, взаимоподдержки, побуждающие к нравственным поступкам.

Составляющей частью поведения является этический компонент, который обеспечивает соблюдение норм профессиональной этики. Общественные требования к личности педагога связаны с обязательным наличием у нее

таких качеств, как честность, доверие к людям, следование деловой этики. Этические нормы возникают в данном случае как требования педагогической морали, то есть в виде совокупности нравственной деятельности и нравственных отношений педагога в сфере его профессионального труда.

Нравственный аспект педагогической деятельности предполагает личную ответственность работника за свои действия: как, для чего он использует свои профессиональные знания, умения, – все это зависит от профессиональной этики.

Без нравственных чувств нет и не может быть ни нравственных убеждений, и нравственного мировоззрения, именно они обеспечивают единство сознания и поведения. На практике педагог, владея основной нравственного поведения на базе принятых и освоенных моральных норм и в соответствии со своими индивидуально-личностными особенностями, сам устанавливает специфические черты своих норм и правил профессионального поведения в общении и в совместной деятельности.

Мораль и нравственность – различные сферы человеческой этики.

Мораль – социально сформированная совокупность норм и правил, система, которая призвана регулировать сознание и поведение людей в конкретном обществе, их взаимоотношения (отношения между индивидами, группами индивидов, человеком и обществом и т.д.). В систему моральной регуляции входят нормы (предписание, правила поведения, объединенные в кодекс), ценности (добро, справедливость и т.д.), принципы (универсальные формулы поведения людей, которые четко формулируются и могут быть связаны с идеологией, выражать интересы какой либо социальной группы). В целом можно сказать, что нормы морали указывают границы дозволенного. Поведение человека считается аморальным, если он игнорирует эти нормы, и неморальным, если он с ними не знаком.

Нравственность – отображает глубинные установки сознания индивида, включающие в себя и рефлексии, и интуитивно-нравственные переживания. Нравственные убеждения могут не только не совпадать с общепринятой моралью, но даже противопоставляться ей. В этом случае человек сам контролирует свои поступки и мышление (совесть), а нравственные нормы соблюдаются добровольно, без принуждения извне. Нравственность в полном мере проявляется, актуализируется в ситуации выбора свободного личного поступка. Среди нравственных качеств профессиональной личности выделяется справедливость как характеристика специфического поведения. Социальная справедливость издавна была интегральной мерой педагогического поведения, одним из важнейших критериев отношений между участниками педагогического процесса и деятельности в вузе.

В этом смысле справедливая педагогическая личность выступает образовательной среде как:

1. Носитель норм, ценностей, принципов, идеалов, чувств, потребностей в социальной справедливости.
2. Источник сознания социальной справедливости общественных явлений, деятельности государства, социальной общностей, других людей.
3. Источник самооценки и самопознания.

Действительно, профессии, относящиеся к системе «человек-человек», оказывают влияние на внутренний мир человека, формулируют его личностные качества, создают условия для развития природных задатков. Поэтому можно сказать, у каждой специальности есть присущая только ей профессиональная мораль, свой деонтологический облик. Например, для учителя характерна педагогическая мораль, появившаяся в результате объективной необходимости приведения поступков учителя в соответствие с характером педагогической деятельности и представляющая собой совокупность моральных норм, ценностей, идеалов, определяющих отношение педагога к своему профессиональному долгу [4.с 17].

Следовательно, формирование этих моральных норм, ценностей, а также требований, характерных для педагогической деятельности, занимается педагогическая этика, а их сознанием и реализацией на практике – педагогическая деонтология.

В качестве примера обобщенных профессиональных норм можно привести «Моральный кодекс социального педагога», включающий этическое обязательство по отношению клиентам, коллегам, обществу, собственной профессии [5]. В Павлодарском государственном университете им. С. Торайгырова был принят «Кодекс чести», включающий следующие правила, которым добровольно решили следовать преподаватели:

- беречь престиж своей профессии и нести персональную ответственность за принимаемые решения; не наносить вреда ничему существу на Земле;
- быть благородным и справедливыми по отношению к обучающимся; развивать их творческие способности и воспитывать в них добросовестное отношение к профессии;
- нести моральную ответственность за обучающихся в университете, содействовать их профессиональному совершенствованию;
- стремиться поддерживать собственную осведомленность в вопросах науки, техники и образования, неустанно дигаться вперед.

Развитие личности происходит в условиях природного и предметного мира через межличностные отношения и знаковые системы сознания, поэтому личность воспитателя, преподавателя, психолога выступает значимой фигурой процесса воспитания. Взрослый, обладающий ценностным отношением к себе, другим и миру в целом, способен помочь ребенку осознать и преодолеть негативные, эмоционально насыщенные установки. Такой подход предполагает разработку и содержательное наполнение этического (точнее деонтологического) компонента образовательного пространства педагогического вуза, позволяющего развивать систему образования, направленную на создание нового типа развивающей среды и системы психологической и педагогической поддержки, способствующей личностному росту студента; формирование ценностного отношения студента к себе, другим человечеству. Актуальным продолжает оставаться форсирование ответственности за самовоспитание и саморазвитие через систему психологической и педагогической поддержки, развитие социальных навыков поведения и установок на самостоятельное решение социальных и педагогических проблемных ситуаций.

О наличии (отсутствии) деонтологического компонента, на наш взгляд можно судить, прежде всего по организации взаимодействия участников образовательного процесса. Если взаимодействие является субъект – субъектным и основано на гуманистических принципах, если обязательным условием взаимодействия является сохранение достоинства всех его участников, в процессе взаимодействия создаются и разрешаются ситуации нравственного выбора и такой стиль взаимоотношений принимается как непреложный закон – можно считать требования педагогической деонтологии выполненными.

Формирование деонтологического сознания происходит в течение всей жизни педагога. Поэтому, в первую очередь, будущий педагог должен воспитать в себе такие качества личности как уверенность в правильности своих суждений, т.е. у него должны выработаться собственное убеждение, которые позволят ему осознанно действовать в соответствии со своими ценностными ориентациями [4.с 68]. Твердые убеждения педагога в процессе профессиональной деятельности трансформируются в деонтологическую («кредо (от лат. credo – верю, верую) – убеждения, взгляды, основы мировоззрения») – внутренние убеждения педагога, формирующие его миропонимание, основанное на сознании профессионального долга, являющиеся регулятором его поступков [4.с 69].

Таким образом, гуманистическая направленность личности, положительная установка на профессию, ориентация на культурно – нравственные, демократические духовные ценности обуславливаются прогрессивное развитие, самостоятельность педагога и успешность его профессиональной деятельности в вузе.

Литература:

1. Яковлев Б.Г. Образовательное пространство // Высш. Образование в России. 1999. № 4. С.3-5.
2. Дружинин В.Ф. Этика: курс лекций: учебное пособие для вузов – М., 2005
3. Левитан К.М. Основы педагогической деонтологии. М., 1994.
4. Кертаева Г.М. Основы педагогической деонтологии. Учебное пособие. – Павлодар: Кереку, 2009.
5. Кодекс чести преподавателя Павлодарского государственного университета им. С.Торайгырова.

Научный руководитель:

кандидат, доцент педагогических наук Жиентаева Бегайым Жиентаевна.

Марія Кадлуб

(Івано-Франківськ, Україна)

ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АНАЛІЗ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПЕРЕКЛАДАЧА

Постановка проблеми. Успіх професійної діяльності майбутніх фахівців значно мірою залежить від ступеня сформованості у них професійних умінь ефективно здійснювати перекладацький аналіз, тому що це не тільки значно спрощує процес, але й значно підвищує його якість. Однак на сьогоднішній день перекладацький аналіз як засіб формування професійної компетентності майбутнього перекладача ще не був предметом окремого дослідження, чим і зумовлена актуальність теми нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблеми, пов'язані із визначення суті та здійснення перекладацького аналізу, привертають увагу ряду науковців, зокрема таких як М. Браденс і В. Провоторов [1], Н. Каширіна [2], В. Комісаров [3], Я. Рецкер [4] та ін. На наш погляд, достатньо всеохопним є визнання перекладацького аналізу, запропоноване М. Браденсом та В. Провоторовим, які бачать у ньому аналітичну діяльність перекладача, що спрямована на глибоке розуміння тексту, який перекладається, і охоплює два рівні: рівень значення та визначення інваріанта перекладу [2, с. 9]. Класична схема перекладацького аналізу тексту належить В. Комісарову, який виокремив у ній три етапи: етап сприйняття і розуміння тексту оригіналу, етап перекладу та етапу редагування й аналізу результатів перекладу [4, с. 155].

Проте, незважаючи на значну кількість публікацій, пов'язаних із різними визначеннями перекладацького аналізу й етапами перекладацького аналізу, досі не проводилося окремого дослідження, яке б з'ясувало, як формується розуміння суті та ролі перекладацького аналізу у майбутніх перекладачів під час їхньої професійної підготовки у вищому навчальному закладі.

Завдання статті – на основі аналізу результатів анкетування виявити, як змінюється розуміння суті перекладацького аналізу у студентів під час навчання у ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. В основу нашої статті покладено результати анкетування, яким біло охоплено студентів 1–5 курсів напряму підготовки «Філологія» та спеціальності «Переклад» Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Опитування мало на меті з'ясувати, як впродовж навчання в університеті у студентів змінюється розуміння суті перекладацького аналізу, зокрема щодо вміння визначити його мету й об'єкт. Аналіз результатів опитування мав виявити доцільність введення перекладацького аналізу як навчальної дисципліни.

Розроблена нами анкета містила 7 запитань відкритого типу. З огляду на обсяг статті обмежимося тільки аналізом результатів опитування студентів різних курсів з окремих питань.

Насамперед студентам пропонувалося висловити власну думку щодо свого власного розуміння поняття «перекладацький аналіз». Половина студентів першого курсу не змогли дати відповідь, що таке перекладацький аналіз. По двоє респондентів визначили перекладацький аналіз як (1) вибір методів перекладу, (2) аналіз тексту для перекладу та (3) аналіз власне перекладу.

У порівнянні зі студентами першого курсу, всі студенти п'ятого курсу дали визначення поняття «перекладацький аналіз». Більшість студентів визначили перекладацький аналіз як аналіз оригінального тексту з метою встановлення труднощів його перекладу, четверо – як аналіз перекладеного матеріалу, що базується на граматичних, синтаксичних, морфологічних та лексичних аспектах. Один респондент визначив перекладацький аналіз як аналіз тексту мовою оригіналу, мовою перекладу, аналіз використаних засобів перекладу. Відповіді студентів всіх курсів графічно зображені у вигляді стовпчикової діаграми на рис. 1.

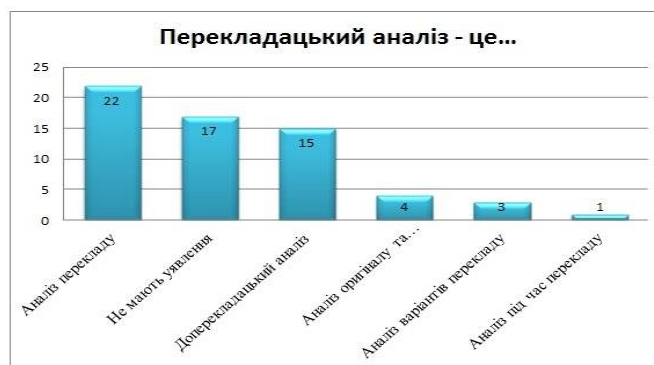

Рис. 1 Розподіл трактувань поняття «перекладацький аналіз» студентами 1-5 курсів.

Далі опитуваним пропонувалося сформулювати мету перекладацького аналізу. Думки студентів першого курсу сильно відрізнялися. Деякі з них стверджували, що мета перекладацького аналізу полягає у тому, щоб правильно перекласти текст (1) або проаналізувати його переклад (2); інші – щоб навчитися правильно й чітко аналізувати мову (3) або донести найточнішу інформацію до читача (1). Решту опитаних не змогли дати відповідь на це запитання. Нагадаємо, що студенти першого курсу ще не вивчали жодних теоретичних перекладознавчих дисциплін. На відміну від них, студенти, які навчаються на п'ятому курсі, вже опанували ряд перекладознавчих дисциплін, а тому дали більш вичерпну відповідь. З їхнього погляду, мета перекладацького аналізу полягає в тому, щоб:

- визначити рівень складності тексту для перекладу (5);
- досягнути максимального рівня адекватності перекладу (3);
- визначити методи перекладу (1);
- покращити перекладацькі навички (1);
- знайти та виправити помилки в перекладі (1).

Наступне завдання опитувальника пропонувало студентам назвати етапи перекладацького аналізу. Зі всіх опитаних респондентів (64) тільки троє студентів 5 курсу дали правильну відповідь, проте жоден не зміг запропонувати конкретну модель його здійснення.

Далі студенти мали назвати навчальні дисципліни, на яких вони цілеспрямовано застосовували перекладацький аналіз. 28% респондентів стверджують, що жодного разу не застосовували перекладацького аналізу, 18% зазначили, що використовували перекладацький аналіз на заняттях з дисциплін «Практичний курс основної іноземної мови», 15% – на заняттях із перекладознавства та практики перекладу, 8% – на стилістиці.

Рис. 2 Застосування перекладацького аналізу у розрізі навчальних дисциплін

Насамкінець, проаналізуємо результати відповідей студентів на питання про доцільність введення перекладацького аналізу як навчальної дисципліни.

Доцільність введення перекладацького аналізу як окремої навчальної дисципліни викликала сумнів тільки у 17% опитаних. Усі студенти п'ятого курсу вважають перекладацький аналіз необхідною складовою підготовки майбутніх перекладачів та вважають, що цей аспект потребує цілеспрямованого формування та особливої уваги. Вважаємо, що саме їхня думка заслуговує на увагу найбільшою мірою, оскільки на п'ятому курсі студенти мають значний досвід не тільки теоретичної, але й практичної перекладацької діяльності.

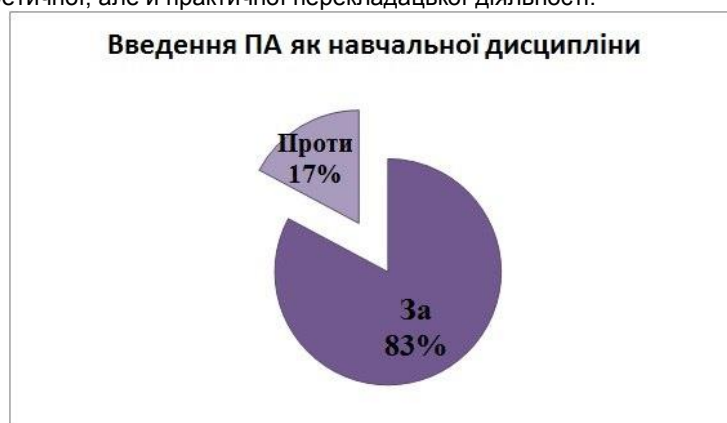

Рис. 3 Доцільність введення перекладацького аналізу як навчальної дисципліни з погляду студентів

Висновок. На підставі аналізу даних проведеного соціального дослідження можемо зробити висновок, що студенти першого курсу частково знають, що таке перекладацький аналіз, проте не можуть точно визначити, що є його об'єктом та у чому полягає його мета й завдання. Це пояснюється тим, що вони ще не вивчали жодних перекладознавчих дисциплін.

На противагу першокурсникам, студенти випускного курсу розуміють важливість та суть перекладацького аналізу, можуть сформулювати його етапи, чітко вказують на яких дисциплінах його застосовували. Це пов'язано з тим, що до моменту опитування майбутні перекладачі вже здобули безпосередній досвід та ознайомилися із реальними проблемами професійної діяльності перекладача, мали змогу переосмислити та відкоректувати теоретичні знання, набуті раніше під час вивчення дисциплін перекладознавчого циклу, а також сформували необхідні професійні вміння та навички. П'ятикурсники чітко усвідомлюють, що проведення перекладацького аналізу сприяє підвищенню якості перекладу, спонукає до пошуків ефективних способів розв'язання перекладацьких проблем, а, відтак, сприяє формуванню перекладацької компетентності майбутнього перекладача.

Аналіз результатів проведення дослідження дає підставу стверджувати, що перекладацький аналіз необхідно вводити як навчальну дисципліну на 3-4 курсах, коли студенти вже оволоділи необхідним багажем знань і глибше, ніж на молодших курсах, усвідомлюють сам процес перекладу проте. З іншого боку, відсутність у навчальному плані окремої навчальної дисципліни, спрямованої на узагальнення розрізнених навичок перекладацького аналізу, позбавляє майбутніх перекладачів можливості інтегрувати розрізнені навички та досягнути мистецтво професійного аналізу на бажаному рівні.

Література:

1. Брандес М. П. Доперекладацький аналіз тексту (для інститутів і факультетів іноземних мов): навч. посіб. / М.П. Брандес, В. І. Провоторов. – М.: НВИ-ТЕЗАУРУС, 2001. – 224 с.
2. Каширіна Н. О. Навчання перекладацькому аналізу тексту в курсі «Практикум з культури мовного спілкування»: автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 «Теорія та методика професійного навчання і виховання» / Н. О. Каширіна. – Таганрог, 2005, – 16 с.
3. Комиссаров В. М. Теория перевода / В. М. Комиссаров. – М.: «Высшая школа», 1990, – 253 с.
4. Рецкер Я. И. Перевод и переводческая практика / Я. И. Рецкер. – М.: Междунар. отношения, 1974. – 216 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Янишин Ольга Каролівна.

Мусохон Қамбаров
(Наманган, Ўзбекистон)

ТАЛАБАЛАРНИ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ИННАВАЦИОН ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШДА ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ

Замонавий ўқитувчи ўз соҳаси бўйича чуқур билимга эга бўлиш, касбий маҳорат сирларини пухта ўзлаштиришдан ташқари, бир томондан, ўқувчиларнинг билимдонлиги ва интеллектуал ривожланишини таъминлаши керак бўлса, иккинчи томондан, уларда соғлом дунёқараш, мустақил фикрлаш маданиятини шакллантириши лозимдир. Ўқитувчининг асосий вазифаси – таълим бериш, тарбия бериш, малакалари шакллантириш жараёнларини бошқариш, ўқитиш эмас, балки ўқишга йўл кўрсатиш; тарбия бериш эмас, балки тарбиялаш жараёнига раҳбарлик қилишдир.

Шу туфайли ўқитувчи-мутахассисларни тайёрлашда уларнинг касбий сифатлари билан бир қаторда бўлажак ўқитувчиларда мустақил фикрлаш маданиятини қарор топтириш ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Чунки ўқитувчининг ўзи мустақил фикрлаш маданиятига эга бўлмаса, ўқувчиларида бундай хусусиятни шакллантира олмаслиги табиийдир.

«Мен фикрлаяпман, демак мен мавжудман»,- деган ғояни илгари сурган француз файласуфи Декарт бу фикр инсон ҳаётида тафаккурни одамнинг борлиги белгиси сифатида етакчи ўринга чиқарган. Унинг фикрича, ҳеч нарса инсоннинг мавжудлигини фикрлаш жараёнида асослаб беролмайди. Демак, мустақил равишда муҳокама қилиш, таҳлил этиш, ижодий-мантиқий фикрлаш асосий инсоний хусусият сифатида ажратиб олинган. Фикрлаш инсон мавжудлиги ва руҳан соғломлигининг асосий белгиларидан саналади. Унинг мустақиллиги тушунчалар, мантиқий бирикмалар, мавжуд тил воситаларидан оқилона фойдаланиш билан тавсифланади.

Интеракт сўзи латинча «интер», «аст» сўзларининг қўшилишидан таркиб топган. Унинг луғавий маъноси «интер» биргаликда, ҳамкорликда «аст» эса фаолият, ҳаракат қилишни билдиради. Интерфаол таълим технологиясида дарс жараёнида амалга ошириладиган мақсад ва вазифаларнинг тўғри аниқлаштирилганлиги, уларнинг ўқитиш методига мослиги муҳим аҳамиятга эга. Чунки дарсда ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолиятини такомиллаштиришга мўлжалланган бўлади. Ўқувчилар ҳамкорликда, биргаликда фаолият кўрсатишлари кўзда туилади. Шунинг учун ҳам дарснинг мақсади ва унда белгиланган вазифалар ўқувчиларнинг биргаликдаги фаолиятини такомиллаштиришга мўлжалланган бўлади. Ўқувчилар ҳамкорликда, биргаликда олдиларига қўйилган муаммони ечимини топиш учун изланадиган фактларга мисоллар келтириб асослайдилар, хулоса ва қарорлар қабул қиладилар.

Интерфаол таълим технологияси ўқувчиларни мустақил билим олишга ўргатади. Мустақил фикрлашга ундайдиган, қизиқтирадиган руҳий муҳит муаммо, ўқув методик таъминотга алоҳида эътибор бериш зарур, акс ҳолда ўқитувчи дарсда юқори самарага эришмаслиги мумкин. Мазкур технологияда шахс (ўқувчи шахси) ресурсидан, ўқувчиларнинг ўзаро биргаликдаги фаолиятини ташкил этишдан, шахслараро алоқадан ўринли фойдалана билиш керак.

Бугун тараққиёт шундай босқичга кўтарилдики, бундай ўзгаришлар суръати шахсдан жуда қисқа муддатда катта ҳажмдаги ахборотни қабул қилиш, янги фаолият усуллари ўзлаштириш ҳамда касбий ва ижтимоий муаммоларнинг ечимини ўз вақтида топиш малакасини талаб қилади.

Б.Блум барча ўқувчилар фақат ўзлаштирибгина қолмай, балки муваффақиятли ўқишлари мумкин деб ҳисоблайди. Ўқувчининг оптимал қобилиятлари маълум шароитларда, ўқувчиға таълим бериш натижаси унинг суръати билан аниқланади. Олимнинг фикрича, таълим олувсхиларнинг 95 фоизи таълим муддатларига бўлган чеклашлар олиб ташланганда ўқув курсининг бутун мазмунини ўзлаштириб олишға қодир. Ана шу нуқтаи назардан ўқувчилар томонидан билимларнинг муваффақиятли ўзлаштиришини таъминловчи методика ишлаб чиқилди

Методиканинг моҳияти қуйидагича:

1. Ўқитувчи курс учун таълим якунида эришилиши зарур натижаларнинг рўйхати ва унга мувофиқ келувчи тестларни тузади.

2. Ўқув материалларининг яхлит ҳажми кўрсатилиб, уларни ўзлаштириш натижалари аниқланади, якуний баҳоға таъсир кўрсатмайдиган ва тузатувчи, коррекцияловчи навбатдаги тестлар тузилади.

3. Ўқув материалларини ўзлаштириш даражасини баҳолаш учун тестлардан фойдаланилади.

Психологлар фикрлаш ижтимоий-интеллектуал жараён сифатида ўз мотиви (ҳаракатға ундовчи ички куч, руҳий эҳтиёж), мақсади, усулларига эға бўлган мустақил психо-физиологик фаолият эканлигини айтадилар. Фикрлаш кўмағида инсон мияси ёки руҳиятида акс этган нарсa ва ҳодисаларнинг англaнган ёхуд англaнмаган жиҳатлари аён бўлади. Фикрлаш шу йўлдаги изланишлар туфайли содир бўлади. Фикрлаш мулоқотға киришган иккинчи бир кишиға таъсир кўрсатишнинг зарурий қисми, бир-бирини билишнинг асоси ҳамдир.

Фикрлар ўзларининг вазифаси бўйича ижодий ва танқидий фикр сифатида фарқланади. Уларни амалға оширишда қарама-қарши шароитлар мавжуд. Янги ижодий ғоялар туғилиши учун шахс ўз ғояларини ҳар қандай танқиддан, ташқи ва ички таъқиқлардан озод қилиши керак. Ғояларни танқидий баҳолаш эса аксинча, ўзининг ва бошқаларнинг мустақил фикрлаш фаолиятлари натижаларига қатъий муносабатда бўлишни талаб этиб, шахсий ғояларининг ортиқча баҳоланишиға йўл қўймайди.

Фикрни жараён сифатида тушуниш ушбу хулосаға олиб келади: айрим шахснинг мустақил фикрлаш маданияти, ҳеч бўлмаганда, минимал даражада ижодиёт, маҳсулдорлик ва мустақилликда намоён бўлади. Идеал шароитда: "... фикрда энг асосий нарсa – унинг ижодий, маҳсулли характери, яъни илгари номаълум бўлган, жуда муҳим янгилик сифатида бирор нарсани излаш, кашф қилиш ва яратиш қобилиятидир".

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, психологларнинг фикрича, ҳар қандай фикрлаш унга талаб пайдо бўлгандагина юзаға келади. Олий таълим муассасалари ўқув жараёнида бўлажак мутахассис мустақил фикрлаш маданиятининг ривожланишида муҳим бўлган омил профессор Э.Ғозиев томонидан ўрганилиб, фикрнинг ривожини эмпирик ва назарий фикрлар мутаносиблигида эканлиги таъкидланган. Олим қарашларида фикр турли билиш фаолияти жараёнидаги мақсадлари, воситалари, билиш имкониятлари, тузилиши, муаммоларни ҳал этиш усуллари бўйича фарқланади. Уларнинг қарор топиш ва шаклланишининг психологик-педагогик шароитлари ҳам турличадир. Фикрнинг ўзига хос тури сифатида психологлар эмоционал фикрни ажратишади. У билиш мақсади билан эмас, балки ҳиссиётлар билан юзаға келади ва мустақил иродавий фикрни ишға туширади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. –Т.: Шарқ, 1997. – 22-б.
2. Подласий И.П. Педагогика.-Москва, Высшая образования, 2008 г.
3. Кришова Н.Б. Формирование культуры будущего специалиста: Методическое пособие. – Москва, "Высшая школа", 1990.

Мусохон Қамбаров
(Наманган, Ўзбекистон)

ТАЛАБАЛАР МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДАРАЖАЛАРИ ВА УНИ ПЕДАГОГИК ТАШХИСЛАШ

Фалсафий, педагогик адабиётларда «мезон» атамаси объект ёки жараён сифатини баҳолайдиган, бирор нарсанинг таърифи ёки таснифини аниқлайдиган белги, аломат тарзида талқин этилади. Бўлажак мутахассис мустақил фикрлаш маданиятининг ривожланганлик даражасини аниқлашда фалсафий асосларға таяниш кўпроқ самара беради.

Мустақил фикрлаш маданиятининг ривожланиш даражасини аниқлаш мезонларини белгилашда шахс фаолияти натижаларининг объектив томонлари ва унга субъектив муносабатни ифодаловчи самарадорлик кўрсаткичлари ҳисобға олинди. Бунда кўрсаткичлараро умумий бўлган мезонларни қамраган, асос бўлиши мумкин бўлган жиҳатларға ҳам эътибор қаратилди. Олий таълим муассасаларида бўлажак мутахассис мустақил фикрлаш маданиятини ривожлантиришнинг фараз қилинаётган модели фалсафа, маданиятшунослик, тарих, педагогик адабиётларда ҳам кўп тилға олинган. Мазкур модел «Тарбиявий ишлар методикаси» ўқув фанини ўрганиш жараёнида талабаларнинг мустақил фикрлаш маданияти ривожланганлиги даражасини аниқлашнинг мақсадли-аҳамиятли, когнитив-ахборотли, операционал-фаолиятли, эмоционал-иродавий, баҳоловчи-рефлексив мезонларини ажратиш имконини берди.

Мустақил фикрлаш маданияти ривожланганлиги даражасини текшириш мезони бўлажак мутахассис мақсад ва йўналишларини қамраб олади ҳамда талабанинг ўзига, ўқув ва касбий фаолиятиға бўлган маънавий-амалий муносабатини белгилайди.

Мазкур мезоннинг таркибий қисми бўлмиш индивидуал шахс тушунчаси ақлий меҳнат, зеҳни кўллашға интилиш, ййлаш эҳтиёжи, савол бериш, машғулотлар жараёнида ўқув малакаларини ривожлантирувчи усулларға мурожаат қилиш, мунтазам равишда интеллектини ошириб боришдан иброатдир.

Мақсадли-аҳамиятли мезоннинг яна бир таркибий қисми касбий билиш танланган касбнинг англaнганлиги (касб давлатға фойда келтиради, жамиятда юқори баҳоланади, менинг эҳтиёжларим ва манфаатларимға жавоб беради); мустақил фикрлаш маданиятининг ривожланаётганлиги, дунёқарашнинг кенгайганлигини билдиради, моддий таъминотни кафолатлайди, қизиқарли ва барқарор ишға эға бўлиш имконини беради. Айнан касбий билиш туфайли олинадиган билимларнинг ўз келажағи учун аҳамиятли эканини тушуниб, касбий фаолиятға иложи борица яхшироқ тайёрланиш истағи пайдо бўлади.

Мақсадли-аҳамиятли мезоннинг ижтимоий компоненти ташийдиган педагогик мазмун танланган касбнинг ижтимоий аҳамиятини англаш ва касбий фаолият натижалари учун маънавий масъулият ҳис қилиш, ахлоқий ва меъёрий қадриятлар тизимининг шаклланганлиги, маънавий эҳтиёжлар, касб этикасини билиш ва унга амал қилиш, ички маданиятга интилиш, чуқур заковат, ўзига ва атрофдагиларга бир хил талаб қўйиш, ўртоқлари билан ҳамкорлик қилиш истаги, атрофдагиларга ҳаётий ва хизмат вазифаларини ҳал этишда, мушкул вазиятларда ёрдам бериш зарурлигини тушунишдан иборатдир.

Мустақил фикрлаш маданияти ривожланганлигини ўлчашнинг мақсадли-аҳамиятли мезонининг билиш компоненти талабада педагогик фанларни ўрганишга қизиқиш бор-йўқлигини, "Тарбиявий ишлар методикаси" ўқув фани машғулотида давомидаги фаолликни, ўз нуқтаи назарига ишонтириш салоҳиятини, фикрнинг таҳлилийлигини ва ўзига тўғри баҳо бера олиш қобилиятини белгилайди.

Мустақил фикрлаш маданияти ривожланганлигининг когнитив-ахборотли мезони билиш фаолиятининг натижаси бўлиб, билимлар ҳажмига кўра тавсифланади ва касбий фаолият йўналишининг асосини ташкил этади.

Когнитив-ахборотли мезон таркибидаги индивидуал шахс белгиси мустақил фикрлаш маданияти ҳақидаги билимлар, фикрнинг муҳим шакл, тур, услуб ва усуллари, билиш қонун ва тамойилларига оид маълумотлар, ақлий салоҳиятни ривожлантирувчи муҳим руҳий жараёнлар (диққат, қабул қилиш, фикр, хотира), шахсни ривожлантириш; фикрнинг теранлик, мустақиллик, тезкорлик, мослашувчанлик, танқидийлик ва бошқа сифатлари; мақсадга ундовчи майл билан мақсаднинг ўзи орасида мустақил муносабат ўрната олиш, ўзини назорат қилиш ва тарбиялаш уқуви кабиларда намоён бўлади.

Когнитив-ахборотли мезон таркибидаги касбий билиш эса тизимга солинган билимлар захирасидан; билимни ўзлаштиришнинг янги усуллари қўллашдан, масалаларни ижодий ҳал қилиш, ҳар қандай вазиятда йўл топа олиш ҳамда вазифасига масъулият билан ёндашишдан иборатдир.

Когнитив-ахборотли мезон таркибининг ижтимоий қисми олам ҳақидаги тугал билимлар, шахс билишининг, инсоний муносабат маданиятининг намоён бўлишини назарда тутди.

Бўлажак мутахассисда мустақил фикрлаш маданияти ривожланишининг операционал-фаолиятли мезонида ақлий меҳнатни ташкил этиш, ахборот олиш, йиғиш ва ўзлаштириш маданиятини эгаллаш (диққат, қабул қилиш, хотира); ахборот узатиш ҳамда ахборот ишлаб чиқиш маданияти (айниқса, унинг анализ, синтез, абстрактлаш, аниқлаштириш, индукция, дедукция, хусусийдан умумийга, умумийдан хусусийга қараб таснифлаш, умумлаштириш, тизимлаштириш каби муҳим фикрий операциялари)ни эгаллаш, диалектик ва мантиқий изчил мустақил фикрлаш малакалари шакллантирилади.

Мустақил фикрлаш маданияти ривожланганлигининг баҳоловчи-рефлексив мезонида талабаларнинг ўқув-билув жараёнида ўз тутум, услуб ва усуллари топиш ҳамда моҳиятини англашлари аниқланади. Талаба ақлий меҳнатини ўзи текшириб, баҳолай олиши, бу меҳнат моҳияти ва мақсадини аниқ билиши, олинган натижаларни қўйилган мақсадларга солиштириши, бу жараёнда метод ва услубларни онгли равишда қўллаши, фикрий меҳнат натижасини таҳлил қилиши лозим. Баҳоловчи-рефлексив мезоннинг касбий билиш компоненти амалий фаолият ва билиш жараёнида ўзини баҳолаш, назорат қилиш, танлаган касбига ундаган омилни, ақлий, ҳиссий-иродавий хусусиятларини ривожлантира олиш, танлаган касбда муваффақиятга эришиш натижаларини англаш, зарурат туғилганда соҳа ўзгартириш учун муқобил вариантларини аниқлаш уқувини шакллантиради.

Бўлажак мутахассис мустақил фикрлаш маданиятининг ривожланиши кўп жиҳатдан ҳиссий-иродавий барқарорликка ҳам боғлиқ. Чунки бу мезон шахсий фаолият ва эмоционал ҳолатни мустақил тарбиялаш ҳамда бошқаришни таъминлайди. Ҳиссий-иродавий мезон қуйидаги кўрсаткичлар асосида ифодаланади:

- ижтимоий-ахлоқий (этик) туйғулар шаклланганлиги (ҳалоллик, жамият олдида шахсий фаолиятининг натижалари учун масъулият сезиш, сўзининг устидан чиқиш, қарорида қатъий туриш ва талабчанлик; ўртоқларига, атрофдагиларга, танлаган касбига муҳаббат, шахсий ва жамоа фаолияти муваффақиятидан манфаатдорлик каби);
- эмоционал-психологик туйғулар шаклланганлиги (одиллик, хайрихоҳлик, бирга қайғуриш, ҳамдардлик, ишонч, меҳр, виждон, бурч, ифтихор, шахсий қадр-қиммат, бегаразлик, мурувватлилик, инсонийлик);
- иродавий сифатларнинг шаклланганлиги (ташаббускорлик, журъат, мустақиллик, жасурлик, мақсаддан оғишмаслик, қатъият, ўзини тутта билиш, тиришқоқлик, талабчанлик, интизом);
- қўйилган мақсадларга эришишда ўзига ишонч;
- иродавий ўзини-ўзи бошқариш (диққат, қабул қилиш, тасаввур, нутқ).

Мустақил фикрлаш маданияти мезонлари ва кўрсаткичларини тадқиқ этиш мобайнида бўлажак мутахассиснинг мустақил фикрлаш маданияти умумкасбий тайёрлаш жараёнида тўртта даражада намоён бўлишини аниқладик.

Талаба мустақил фикрлаш маданияти ривожланишининг биринчи – юқори даражасида ички иштиёқ, олий маълумотли бўлишга интилиш, фан ва техникага доир сўнгги маълумотлардан бохабарлик, мустақил равишда билим олиш ва касбий маданиятни такомиллаштириш, жамият маданиятини ҳурмат қилиш, Ватан тарихини билиш истаги, умумкасбий фанларни чуқур ва тизимли билиш, фанлараро ва фан ичидаги алоқаларни илғай олиш, ақлий амалларни тушуниб эгаллаш, фикрларни исботлаш ёки рад этишга қодирлик, саводли, мантиқли оғзаки нутқ ва унда қўлланган воситаларнинг жозибадорлиги, мулоқот олиб бориш иқтидори, ўқув материални самарали ўзлаштириш, маънавий сифатларнинг ҳулқда, ижтимоий-коммуникатив ва касбий-ижодий муносабатда намоён бўлиши, ҳар қандай ностандарт вазиятда мустақил фикрлаб, ечим топишга тайёрлик устуворлик қилади.

Талабалар мустақил фикрлаш маданияти ривожланишининг иккинчи даражаси барқарор ижобий мотивация, шахсий тараққиёт моҳиятини англаш ва унга интилиш, касбий маданиятга йўналганлик, ноёб мутахассис бўлишга интилиш, мустақил таълим воситасида савиясини ошириш, Ўзбекистон тарихига онгли муносабат, умумкасбий билим ва уқувларни етарли даражада эгаллаш, фикрий меҳнат қоидалари ва услубларидан онгли фойдаланиш; ўрганилаётган фанлар орасидаги алоқаларни топиш қобилияти; ёзма нутқ маданиятининг оғзакисидан устунлиги, мустақил тайёргарликда қатъий изчилликнинг йўқлиги, маънавий сифатларни бошқалар билан мулоқотда етарлича намоён этиш; касбда ўз ўрнини топиш ёки уни ташкил этиш, ўзини таҳлил қилиш, баҳо бериш ва тартибга солиш; қўйилган вазифаларни бажаришда ички назоратни сусайтирмаслик ва дадиллик кўрсата олиш қобилияти билан белгиланади.

Мустақил фикрлаш маданияти ривожланишининг учинчи даражасига қуйидаги белгилар хосдир: барқарорлик, иштиёқ, таълим олишда жамиятнинг ижтимоий-маданий меъёрлари ва қадриятларига номуносиб ёндашув; тарихий ҳодисалар, далиллар, воқеаларга эпизодик қизиқиш; олинган билимларнинг умумкасбий фаолиятга доим ҳам мос келавермаслиги; мураккаб бўлмаган қоидаларни исботлашга қодирлик; оғзаки нутқнинг

етарлича аниқ, равшан ва тушунарли эмаслиги; шахслар билан ўзаро муносабатда маданиятга ҳамиша ҳам амал қилмаслиги; ўзини тафтиш этиш, баҳо бериш ва тарбиялаш.

Талабалар мустақил фикрлаш маданияти ривожланганлиги намоён бўлишининг тўртинчи даражасида – билиш сабаблари ва эҳтиёж вазиятга кўра ўзгаради; танлаган касбни оғишмай ўзлаштиришда барқарор асос мавжуд бўлмайди; ижтимоий-маданий меъёрлар ва қадриятлар юзаки номигагина қабул қилинади; тарихий воқеа-ҳодисаларга деярли қизиқилмайди; Ватан тарихига пасив муносабат; умумкасбий билимлар етарли даражада эгалланмайди, фанлараро алоқаларни ажрата олмайди; аниқлик, изчиллик, исбот этишмайди; ахборот узатиш маданияти паст даражада; шахсий хулқ қониқарсиз, бошқалар билан мулоқотда ва ишда маънавий сифатларга амал қилинмайди; камчиликларни бартараф этишга интилиш суст; бошқалар қўлловига муҳтож бўлади, ўз кучига ишонмайди.

«Тарбиявий ишлар методикаси» ўқув фанини ўрганиш жараёнида бўлажак мутахассисларда мустақил фикрлаш маданияти ривожланганлигининг намоён бўлиши мазкур фаслда баён қилинган мезонлар, кўрсаткичлар ва даражалар тадқиқотнинг тажриба-синов қисмига асос бўлди.

«Тарбиявий ишлар методикаси» ўқув фанини талабаларнинг мустақил фикрлаш маданиятини ривожлантиришга йўналтирилган тарзда ўрганишда юқорида санаб ўтилган белги-хусусиятлар касбий-педагогик фаолиятга мослашувнинг асосий белгиларини ажратиш кўрсатиш имконини беради. Улар қуйидагилардир:

– биринчидан, касбий-педагогик фаолиятга мослашув ўқитувчиларнинг ижодий фаолиятини ифодалайди ва педагогик фаолиятнинг сифат кўрсаткичи ҳисобланади;

– иккинчидан, касбий-педагогик фаолиятга мослашув ўқитувчи тафаккури шаклланишига таъсир кўрсатади;

– учинчидан, касбий-педагогик фаолиятга мослашув нафақат тугалланганликни, балки ўқув-тарбия жараёнида ҳам ўқитувчининг, ҳам ўқувчиларнинг қайта ўзгаришини ифодалайди.

Юқорида баён этилган фикрларнинг бўлажак мутахассисда мустақил фикрлаш маданиятининг ривожланишига таъсири асослигини текшириш мақсадида кузатиш, суҳбат, анкета-сўров ўтказиш, экспертлик баҳоси, таҳлили (иловаларга қаранг) методлари билан ўтказилган қайд қилувчи босқичининг эмпирик натижалари келтирилган.

Эмпирик материални тўплашнинг асосий босқичида 962 нафар респондент иштирок этди. Бу талабалар квотасининг 35% ли танланмасини ташкил этади.

Бўлажак мутахассис мустақил фикрлаш маданияти «Тарбиявий ишлар методикаси» ўқув фанини ўрганиш жараёнида ривожланишининг педагогик ташхиси 3-блок бўйича ўтказилди.

Тажриба-синов ишларига тайёрланиш босқичи олий таълим муассасаси шароитида талабалар ва ўқитувчилар орасида мустақил фикрлаш маданиятини ривожлантиришнинг долзарб муаммоларини аниқлашдан бошланди. Муаммолар таҳлил қилинди, бу эса қайд этувчига синов жараёни босқичи сўровномасини ишлаб чиқиш имконини берди. Тажриба жараёни учун танланган талабалар орасида анкета сўрови ташкил этилиб, маълумотлар статистик ишлаб чиқилди. Қайд этувчи тажрибанинг якуний-умумлаштириш босқичи хулосаларни таърифлаш, натижаларнинг ишончлилигини аниқлаштириш, педагогик синовдаги амалий иш учун якуний тест-сўровнома мазмунини тайёрлашга имкон берди. Ташхислаш эмпирик маълумотларини таҳлил қилиш якунида педагогик таълим муассасасида «Тарбиявий ишлар методикаси» ўқув фанини ўрганиш тизимида мустақил фикрлаш маданиятини ривожлантиришнинг бошланғич ҳолати тадқиқотда мезон вазифасини ўтаган талабаларнинг ўқув-билув фаолиятига мақсадли-қадриятли муносабати; талабаларда фикр ҳақида тизимли билимларнинг мавжудлиги; уларнинг операционал-фаолият, ахборотни ўзлаштириш ва узатиш маданиятини эгаллаганликлари мавжуд параметрлар асосида тавсифланди.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни Баркамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.-Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни, 1998.
2. Очилов М., Очилова Н. Ўқитувчи одоби.-Т.,Ўқитувчи, 1997.-136 б.
3. Подласий И.П. Педагогика.-Москва, Висшая образования, 2008г
4. Қамбаров Бўлажак ўқитувчиларнинг мустақил фикрлаш маданиятини ривожлантириш Услубий қўлланма. Наманган, 2011
5. Организация учебного процесса – <http://www.courier.com.ru/top/content/mi1htm/>
6. Кришова Н.Б. Формирование культуры будущего специалиста: Методическое пособие. – Москва, «Висшая школа», 1990.

А.К. Касымова
(Жезказган, Казахстан)

О СОДЕРЖАНИИ И СТРУКТУРЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГА

К настоящему времени еще не сложилось окончательного определения коммуникативной компетентности. М. Argyle [1] в своей книге «Психология межличностного поведения» основное внимание уделяет понятию «общая социальная компетентность», объединяя им профессиональную и коммуникативную компетентность и считая необходимым рассматривать эти два вида во взаимосвязи.

На основе многочисленных исследований М. Argyle и его сотрудниками были выделены основные компоненты коммуникативной компетентности, которые делятся на две большие группы – личностные черты и способности. К личностным чертам относятся: 1) экстраверсия; 2) эмоциональная устойчивость; 3) Целенаправленность. Среди способностей М. Argyle выделяет следующие: 1) умение давать и получать обратную связь; 2) умение говорить; 3) умение слушать; 4) умение награждать; 5) деликатность, умение делать коммуникацию «гладкой»; 6) знание правил.

Особо необходимо выделить серьезное исследование Ю. Н. Емельянова [2], который полагает, что обсуждаемая характеристика по своей сути совпадает с человеческим качеством, обозначаемым словом «воспитанность». При этом Ю.Н. Емельянов подчеркивает, что коммуникативная компетентность – не просто индивидуальное качество, а определенное состояние сознания группы людей, стремящихся понять друг друга. В

связи с этим дается следующее определение: «коммуникативная компетентность есть развивающийся и в значительной мере осознаваемый опыт общения между людьми (межличностный опыт), который формируется и актуализируется в условиях непосредственного человеческого взаимодействия. Межличностный опыт объективируется в различных видах вербального, паралингвистического и невербального поведения, выполняющего коммуникативную функцию» [2, с. 19]. Проблема коммуникативной компетентности, по мнению Ю. Н. Емельянова, выступает в качестве практического аспекта проблемы взаимопонимания.

В более поздних своих работах Ю. Н. Емельянов определяет коммуникативную компетентность как ситуативную адаптивность и свободное владение вербальными и невербальными средствами социального поведения, а меру коммуникативной компетентности – как степень успешности задуманных актов влияния и использования средств, чтобы произвести впечатление на других.

Ю.Н. Емельяновым выделяются следующие аспекты коммуникативной компетентности:

1. Умения и навыки. «Приобретение коммуникативной компетентности, или, как ее еще называют, интерперсональной компетентности есть движение от интер – к интра-, от актуальных межличностных событий к результатам осознания этих событий, которые закрепляются в когнитивных структурах психики в виде умений и навыков и служат индивиду при дальнейших контактах с окружающими» [2, с. 53].

2. Особенности личности индивида: в качестве основных личностных особенностей, влияющих на межличностное общение, автор подробно анализирует особенности Я-концепции, отмечая важность для установления нормальных человеческих отношений таких особенностей Я-концепции, как «самотождественность», баланс между гибкостью и ригидностью Я – концепции, наличие внешнего или внутреннего локуса контроля.

3. Ситуативная адаптивность. Ю. Н. Емельянов, рассуждая о ситуативной адаптивности, выделяет две формы общения: профессиональное, или формальное, общение и неформальное общение. В качестве одной из задач социально-психологического обучения автор видит задачу осознания людьми границ своей профессиональной коммуникативной компетентности и общей коммуникативной компетентности, предостерегая от возможности неадекватного переноса способов и стереотипов профессионального общения в область неформальных отношений.

4. Осознание деятельностной среды (социальной и физической), окружающей человека, и способность воздействовать на нее для достижения своих целей, а в условиях своей работы – делать свои действия понятными для других. Все это предполагает осознание практически всех аспектов межличностной ситуации, начиная от осознания своих собственных потребностей и ценностных ориентаций и заканчивая осознанием уровня своей экономической культуры (отношение к среде обитания – жилищу, земле, родному краю, архитектуре и т. п.).

5. Свободное владение вербальными и невербальными средствами социального поведения.

Н.В. Кузьмина [3] в структуре социально-психологической компетентности педагога выделяет коммуникативную компетентность, относящуюся к когнитивной сфере личности, проявляющуюся во внешней стороне педагогического общения и соответствующую компоненту общения – обращению, который интегрирует все особенности внешнего поведения субъектов общения.

Л.М. Митина [4] в педагогической (психолого-педагогической) компетентности выделяет коммуникативную компетентность как подструктуру, которая включает в себя знания, умения, навыки и способы творческого осуществления педагогического общения.

Ю.М. Жуков с соавторами Л. А. Петровской и П. В. Растяльниковым [5] понятия «компетентность в общении» и «коммуникативная компетентность» употребляют как тождественные. В качестве теоретической основы содержательного анализа коммуникативной компетентности в работе данных авторов принимаются представления о структуре предметной деятельности, развитые в отечественной науке. Особо важными в данном контексте являются выделение ориентировочной и исполнительной частей действия, а также понятие о внутренних средствах деятельности. В связи с этим коммуникативная компетентность рассматривается ими как «система внутренних ресурсов, необходимых для построения эффективного коммуникативного действия в определенном круге ситуаций межличностного взаимодействия» [5, с. 4]. Таким образом, коммуникативную компетентность данные авторы рассматривают как систему внутренних средств регуляции коммуникативных действий, выделяя в последнем ориентирующую и исполнительную составляющие.

Ю.М. Жуков с соавторами подразделяет коммуникативную компетентность не на компоненты, а на уровни. Первый из них – стратегический – представляет собой комплекс ориентаций, выражающих отношение к общению: как к цели или как к средству, ориентация на диалог или на монолог, на интимно-личностные или на функционально-ролевые отношения. На тактическом уровне коммуникативная компетентность – это знание правил организации общения. И, наконец, на техническом – приемы, позволяющие реализовать намеченную стратегическую линию.

Л.А. Петровская [6], в свою очередь, выделяет следующие два компонента коммуникативной компетентности – основанные на типе направленности (установки):

1. Коммуникативная составляющая, относящаяся к внешнему уровню, решающая репродуктивные задачи; этот компонент связан с операционно – техническим уровнем коммуникации.

2. Личностная (глубинная) составляющая, относящаяся к внутреннему уровню, решающая продуктивные задачи, затрагивающая личность – смысловые образования и играющая определяющую роль по отношению к внешнему, поведенческому.

М.И. Лукьянова [7] коммуникативную компетентность педагога рассматривает как совокупность трех основных коммуникативных функций – влияния (как формирования), организации (как побуждения) и передачи информации. Под влиянием автор понимает процесс и результат изменения индивидом (в данном случае – педагогом) поведения другого человека (ученика), его установок, намерений, представлений, оценок в ходе взаимодействия с ним. Под организацией, соответственно, понимается создание определенных условий для объединения учащихся и групп на основе общих целей, задач, интересов. Владея такой основной коммуникативной функцией как передача информации, педагог не только передает учебную – информацию (научные сведения в рамках различных учебных предметов), но и выражает собственные мнения, оценки, суждения, дает информацию об отношении к окружающим его людям, событиям, поступкам, о наличии различных способов поведения и взаимодействия, о своих интересах, стремлениях, стереотипах, предрассудках и т. д. Коммуникативная компетентность учителя, согласно М. И. Лукьяновой, основывается на его способности реализовать функции влияния, организации и передачи информации.

Е.В. Прозорова [8] в структуре коммуникативной компетентности как в интегративном межличностном образовании, выделяет две составляющие. Первая определяет проявление коммуникативной компетентности непосредственно в общении, коммуникативном поведении человека. Она содержит два подуровня: непосредственные действия в акте коммуникации (умения и навыки общения) и знания о закономерностях общения, о коммуникативных свойствах себя и других. Вторая составляющая включает коммуникативные ценности, ориентации и специфику мотивации в целом у данного субъекта, его потребность в общении.

А.М. Вильгельм рассматривает коммуникативную компетентность педагога как его «способность к эффективному педагогическому общению» [9, с. 99]. Автор предлагает схему-основу выделения параметров, позволяющих отследить коммуникативную компетентность.

Схема представлена четырьмя блоками:

- профессиональные знания (знания о видах, структуре, способах построения общения и т. д.);
- педагогические умения (первая группа умений: постановка широкого спектра коммуникативных задач с целью создания психологически безопасного климата и раскрытия внутренних резервов партнера по общению; вторая группа умений: приемы, способствующие достижению высоких уровней общения, такие, как владение средствами невербального общения, владение средствами, усиливающими воздействие и т. д.);
- профессиональные позиции (субъект равноправного общения, гуманист, актер);
- психологические качества (педагогический такт, педагогическая эмпатия, педагогическая общительность, педагогическая этика).

Таким образом, коммуникативная компетентность будущего учителя представляет собой интегральную характеристику, включающую четыре компонента: профессиональные знания, педагогические умения, профессиональные позиции, психологические качества, характеризующие проявление коммуникативной компетентности непосредственно в общении и коммуникативном поведении учителя и определяющие ориентацию и специфику профессиональной мотивации будущего учителя.

Литература:

1. Argyle, M. Social situations / M. Argyle, A. Furnham, J. A. Graham. – L.: Cambrige University press, 1981. – 345 p.
2. Емельянов, Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение: монография / Ю. Н. Емельянов. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – 167 с.
3. Кузьмина, Н. В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н. В. Кузьмина. – М.: Высш. шк., 1990. – 119 с.
4. Митина, Л. М. Психология труда и профессионального развития учителя: учеб. пособие / Л. М. Митина. – М.: Издательский центр «Академия», 2004. – 320 с.
5. Жуков, Ю. М. Диагностика и развитие компетентности в общении / Ю. М. Жуков, Л. А. Петровская, П. В. Растяников. – М.: Изд-во Моск. унта, 1990. – 104 с.
6. Петровская, Л.А. Компетентность в общении: Социально – психологический тренинг / Л.А. Петровская.-М.: Изд-во МГУ, 1989.-216 с.
7. Лукьянова, М. И. Коммуникативная компетентность педагога как условие развития социальной компетентности учащихся / М. И. Лукьянова // Развитие социальной компетентности школьников в образовательной среде. – Ульяновск, 2002.-Вып. 9.-С. 69-79.
8. Прозорова, Е. В. Педагогические условия развития коммуникативной компетентности будущего учителя в процессе высшего профессионального образования: на материале изучения педагогических дисциплин: дис. канд. пед. наук: 13.00.01.-Хабаровск, 1998.-215 с.
9. Вильгельм, А.М. Формирование коммуникативной компетентности педагога/ А.М. Вильгельм// Психологический вестник Уральского государственного университета: мат-лы общ. конф. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 2000. – С. 94-102.

Научный руководитель:

кандидат педагогических наук, доцент Иванова Н.Д.

Шовкат Кенжаев
(Гулистан, Узбекистан)

МИЛЛИЙ ҒОЯНИ ЁШЛАР ОНГИГА СИНГДИРИШНИ ТЕХНОЛОГИЯЛАШТИРИШДА ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МЕЗОНЛАРИ

Миллий ғояни ёшлар онгига сингдириш жараёнида анъанавий усулларни танлаш мезонлари муҳим аҳамияти касб этади. Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики 60 дан ортиқ ўқув юртлари ўқитувчи талабалари ўртасида ўтказилган сўров натижасида миллий ғояни ёшлар онгига сингдириш усул ва воситаларидан интерфаол усулларнинг ўзига хос жиҳатлари алоҳида эътиборга молик эканлиги таъкидланади. Қуйидаги мезонлар хусусида тўхталиб ўтишни жоиз лозим:

1. Интерфаол усулларни танлаш мезони унинг таълим тарбия, ривожлантириш масалаларини ечишга юқори йўналганлигида ўз аксини топади. Бу мезон турли усулларнинг доирадаги вазифаларни ечиш имкониятларини баҳолаш йўли билан жорий этилади.

2. Интерфаол усулларни танлашнинг навбатдаги мезони унинг таълим мазмуни хусусиятига мос келишидир. У метод мазмунининг ҳаракатланиш шакли сифатида ҳам аниқланади. Шу боисдан бу мезоннинг ҳисобга олиниши шарт. Бир усул ёрдамида мавзу мазмуни тўлиқ очиб берилса, бошқаси уни тўлдиришга имкон яратади, учинчиси эса бу мазмун учун фойдасиз бўлиши ҳам мумкин.

Биз асосий интерфаол усуллар устида тўхталар эканмиз уларни амалга ошириш шакллари жорий этиш воситалари каби турлича бўлишини эслатиб ўтиш лозим. Масалан, «ақлий хужум», «танқидий фикрлаш», «ажурли арра», «менюлар» оғзаки сўз, дарслик ўқиш, кино ёки телевидение, бошқа тасвирий воситалар орқали амалга оширилса, «кластер», «синквейн», «ўз ўрнини топ» каби усуллар ўқитувчининг фаолияти усулларни такрорлашни тақозо этади.

3. Интерфаол усулларни танлашнинг навбатдаги мезони унинг талаба ёшлар ўқув имкониятларига тўлиқ мос келишидир, яъни самарали ўқув фаолияти учун ички ва ташқи шарт – шароитлар бирлигини таъминлашдир.

Аудитория тайёргарлигининг юқори даражаси интерфаол усуллар савиясининг оширилишини талаб этади. Аудиторияга тайёргарлиги паст даражада бўлган талабалар билан бошқача ўқитиш усулини қўлланилади, бунда маъруза, тушунтириш, кўрсатмалilik усулларининг ўрни ва аҳамияти ошади.

4. Интерфаол ўқитиш усулларидан фойдаланишда педагогнинг шахсий имкониятлари мос келиши лозим. Бу мезон педагогнинг ўқитиш усуллари назарияси ва амалиёти, ўқитиш жараёнининг қонуниятлари, билиш назариялари, таълим мазмуни назарияси ва бошқа қонунлар билан қуролланган даражаси ҳисобга олинади.

5. Интерфаол усулларни танлаш мезонларидан яна бири – унинг ўқув жараёнини ташкил этиш шакллари билан мос келишидир. Ўқитишнинг ялпи, гуруҳли ва индивидуал шакллари турлича усулларни талаб этади. Асосан дебат усули икки талаба ёки гуруҳ ўртасидаги баҳс ҳисобланса, «ақлий ҳужум»да гуруҳдаги барча талабалар иштироки зарур.

6. Интерфаол усулларнинг педагогик технология тамойилларига мос келиши умумлаштирувчи мезон ҳисобланади. Маълумки, педагогик технология ҳам маълум қонуниятлар асосида лойиҳаланиб, ўқув жараёнини ташкил этишга асос яратади, якуний натижани талабанинг муайян мавзунинг ўзлаштириши кўрсатади. Бу асослар ўз навбатида педагогик технологиянинг ўзига хос жиҳатларини ифода этади ва методикадан фарқли томонларини кўрсатиб туради. Уларни педагогик технология тамойиллари деб аташ мумкин. Интерфаол усуллар ёрдамида педагогик технология асоси _ дидактик жараёни қуришда ана шу тамойилларга таянади.

Миллий ғояни ёшлар онгига сингдириш жараёнида миллий ғояни муайян ўқитиш технологиясини мавзу мақсадига мувофиқ тарзда лойиҳалаштириш, фикримизча, қуйидаги босқичларни қамраб олади:

1. Ўрганилаётган ўқув материали мазмунини таҳлил қилиш. Таълим мазмуни элементи сифатида ўқув материалаининг сифатли хусусияти аниқланади. Таълим мазмунининг ҳар бир элементи учун ўзлаштиришнинг маълум фаолият тури мос келади, бинобарин, ўқитиш методларининг муайян гуруҳи танланади. Ўқув ахборотнинг мантикий тузилмаси характери ва психологик табиати белгилаб олинади.

Билув топшириқларининг мазмуни жамламасини ажратиш мақсадида материалнинг ички йўналишлари, томонлари, тафовутлари таҳлил қилин

2. Ўрганилаётган материалнинг тингловчи учун янгилик ва билимларни эгаллашда мустақиллик даражасини вақт омили ҳамда вариантларнинг мазмунини таҳлиллаш асосида ажратилган билув натижаларини мақбуллаштириш масалаларини ҳисобга олиб аниқланади.

3. Таълимнинг умумий мақсадидан келиб чиқиб ўқитишнинг муайян босқичидаги тарбиявий ва ривожлантирувчи масалаларини ечиш заруриятини ҳисобга олган ҳолда ажратилган топшириқларни таҳлиллаш ва баҳолаш.

4. Умумий масалаларни ечишда метод ва усулларни бир – бирига қўшилиш кетма – кетлигини мувофиқлаштириш.

Миллий ғояни ёшлар онгига сингдириш усул ва воситалари тўғрисида фикр юритар эканмиз «Миллий ғоя» фанини ўқитиш жараёнларини технологиялаштириш педагогика ва бошқа фанлар ютуқлари билан боғлиқ хусусий назарияга эга эканлигини, у биринчи галда, ўқув жараёнини илмий асосда қуришга йўналтирилганлигини, ўқитишнинг ахборотли воситаларидан, дидактик материаллар ва фаол методлардан кенг фойдаланишга асосланганлигини ўқитувчи ва талаба ёшларнинг биргаликда фаолиятига замин яратишини алоҳида эътироф этиб ўтиш лозим. Шу билан бир қаторда, ёшларда миллий ғурур ва миллий ифтихор ҳиссини шакллантиришга, уларни ватанпарвар қилиб тарбиялашга таълим жараёнининг такомиллашувига хизмат қилишига алоҳида аҳамият берилишини тақозо қилади.

Президент И. Каримов таъкидлаганидек, «миллий ғоя ҳақида гап борар экан, биз ниҳоятда кенг қамровли, мураккаб, серқирра, инсоният тарихида аниқ ва мукамал ифодаси, тугал намунаси ҳали ҳануз яратилмаган тушунчаларни ўзимизча тасаввур қилишимиз керак, деб ўйлайман. Бу тушунчалар Ватан равнақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби юксак ғояларнинг маъно – моҳиятини теран англаб етишга хизмат қилади. Бу мафкура халқни – халқ, миллатни – миллат этадиган, унинг шаъну шарафи, ор-номуси, ишонч – эътиқодини ифодалайдиган, жамиятимизнинг ўзига хос тараққиёт йўли, турмуш тарзи, туб мафлаатларига таянган ҳолда муттасил ривожланиб, такомиллашиб борадиган ғоялар тизимидир».

Миллий ғоя миллатнинг ягоналиги ва бирлигини таъминлайди, барча фуқароларни ягона байроқ остида жипслаштиради, Ватаннинг келажаги порлоқ бўлишига ишонтиради ва оммани истиқболга ишонч билан қарашга ундайди.

Бугунги кунда мамлакатимизда миллий ғояларни ёшлар онгига сингдиришнинг самарали йўли таълим – тизимини янада такомиллаштиришни тақозо қилади.

Миллий ғояни халқимиз, ёшлар онги ва қалбига сингдириш жараёни мураккаб, кўп босқичли ва ўта маъсулиятли бўлиб, улар самарадорлигини муттасил ўрганиб бориш, янада маҳсулдор ва таъсирчан тарбиявий усулларни амалиётда қўллаш, такомиллаштириб бориш ушбу йўналишдаги ишларнинг таркибий қисмидир.

Айниқса миллий истиқлол ғоясини ёшлар онгига синдириш усул ва воситаларининг мавжудларидан унумли фойдаланган ҳолда чнгтларини яратиш муҳим аҳамият касб этади. Бевосита таълим берувчи муассасалар мактаблар, лицейлар, касб – ҳунари коллежлари, олий ўқув юртлари мафкуравий тарбиянинг ўчоқлари бўлиб хизмат қилар экан, уларнинг барчасида амалга оширилаётган мафкуравий таълим жараёнида, барча ўқув қўлламалари ва дарсликлар, қўшимча адабиётлардаги қуйидаги омиллар

- Ватан туйғусини шакллантириш
- она тилимизга муҳаббат уйғот
- миллий қадриятларга ҳурматни кучайтириш
- эзгулик тимсоли аёлни улуғлаш
- оиланинг ватанпарварлик ҳиссини тарбиялашдаги муҳим ролини
- маҳалланинг демократия дарсхонаси ва ўз – ўзини бошқариш мактаби эканини тушунтириш;
- умуминсоний қадриятларнинг миллатлараро тотувлик, бағрикенглик, дунёвий илмларга интилиш ва илғор маданиятни шакллантириш воситаси эканини ўқитиш;
- дин ва дунёвий билимларнинг ўзаро қарама – қарши эмаслигини англатиш;
- маърифатнинг шахс интеллектуал салоҳиятини оширишдаги имкониятлари кенглигини исботловчи далиллар келтириш;

- мафкурининг фалсафий асосини яратишда тарихнинг аҳамиятини очиб бериш;
- ҳуқуқий маданият соғлом дунёқарашнинг муҳим омили экани тўғрисидаги маълумотларни кўпайтириш.

Бу ишлар бевосита ижтимоий гуманитар фанларнинг маъно мазмунини ва уларни ўқитиш технологияларини такомиллаштиришни, ёшларни мустақил фикрли бўлишга, ижобий ўзгаришларга бефарқ бўлмаган, чуқур билимларга интилиб яшашга ўргатади.

1. И.А. Каримов. «Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз» «Ўзбекистон» 2001 й 221-222 бетлар.
2. Б.К. Иминов. «Манфаатлар – сиёсат ва мафкура манбаи». Т., «Минхож». 2002 й.
3. С. Отамуратов, С. Отамуратов. «Ўзбекистонда маънавий-руҳий тикланиш». Т., «Янги аср авлоди». 2003 й.

Шовкат Кенжаев
(Гулистан, Ўзбекистан)

БЎЛАЖАК ПЕДАГОГЛАРНИ АХЛОҚИЙ ВА КАСБИЙТАРБИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Мустақил Республикаимизнинг «Таълим тўғрисида» ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да жамиятимизнинг келгуси иқтисодий, сиёсий соҳалардаги ривожни мамлакат аҳолисининг маънавий салоҳияти, кадрлар тайёрлаш ишининг сифатини кўтаришга боғлиқ эканлиги таъкидлаб ўтилган. Бўлажак ўқитувчи кадрларнинг касбий тайёргарлиги, уларнинг маънавий ва сиёсий етуқлигини юксак даражаси мустақиллик даврида қабул қилинган бу аҳамиятли ҳужжатларнинг асосий масалаларини муваффақиятли ҳал этиш гарови бўлиб ҳисобланади. Ана шундай шароитда олий педагогик таълимнинг ўрни янада ортади. Бу эса узлуксиз таълим тизимининг босқичлари шахснинг тафаккури ва маънавий эҳтёжини қониқтириш ва шакллантиришни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Олий таълимдаги ислохотларда ўқитувчи кадрларни тайёрлашнинг сифатини яхшилаш зарурлиги алоҳида аҳамиятга эга эканлиги таъкидланган. Уларни амалга оширишда таълим муассасаларида дастурлар бўйича фанлардаги мавжуд назарияларни кенгайтириш, янада такомиллаштириш талаб қилинади.

«Таълимнинг янги модели жамиятда, мустақил фикрловчи эркин шахснинг шаклланишига олиб келади. Ўзининг кадр-қимматини англайдиган, иродаси бақувват, иймони бутун, ҳаётда аниқ мақсадга эга бўлган инсонларни тарбиялаш имконига эга бўламиз» – деб таъкидлар экан И. Каримов, – жамиятимизда биринчи бор миллий модел асосида кадрлар тайёрлашда шахс тарбияси ислохотнинг марказига қўйилади. Исталган даражадаги кадрлар тайёрлашда, айниқса, шахс тарбиясида ўқитувчи алоҳида аҳамиятига молик бўлган касб эгаси бўлиб майдонга чиқади.

«Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да инсон омили сифатида муҳим бўлган вазифалардан бири бўлган таълимнинг турли босқичларида миллий мафкура асосида, миллий тикланиш ва умуминсоний қадриятлар устуворлигида ўқувчиларнинг маънавий ва ахлоқий хусусиятларини ривожлантиришни ҳал этиши юзасидан муҳим вазифалар қўйилган. Олий педагогик таълим талабалари билан иш олиб боришда ўқитувчилардан ҳар томонлама чуқур билимли бўлиш билан бир қаторда болаларга меҳр-муҳаббатли бўлиш, шунингдек юксак маҳорат ва маданиятга эга бўлишлик талаб этилади.

Бугунги кунда юқори малакали кадрларни тайёрлашни такомиллаштириш жамият ҳаётидаги ислохотларнинг чуқур, муҳим бўғини ҳисобланади. Таълим тизими ислохотининг асосий йўналишларидан бири педагогик жараёни инсонпарварлаштириши энг аввало талаба шахсини таълим бериш ишига йўналтириш, унинг характерида муҳим ахлоқий ҳислатларни шакллантиришдан иборат. Педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ишининг шакл ва мазмуни, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий шароити, турли минтақаларнинг маданияти ва миллий анъаналарга алоқадор бўлиши мумкин.

Замонавий педагог – бу илмий ахборотлар оқими тинмай ўсиб бораётган бир даврда ўзининг юқори маданияти, кенг дунёқараш, зукколиги, жамиятнинг ҳақиқий зиёлиси сифатида барча имкониятларда ўз йўлини топа оладиган ва тўғрилиги, ҳалоллиги билан фарзандларга таълим-тарбия берувчи инсондир.

Бугунги кунда жамият ҳаётида ахлоқий меъёрларнинг асосига талаб ўсмоқда ва маънавий омиллар муҳияти кенгаймоқда. Шахснинг ҳар томонлама баркамол бўлиб ривожланиши-педагог меҳнатининг асосий мақсадидир. У ўқитувчидан доимий равишда ўзининг касбий ва ахлоқий-педагогик тайёргарлигини такомиллаштириб боришни тақозо этади. Етук педагог шахсларни тайёрлаш масаласининг аҳамиятларига қатор психолог-педагог олимлар қизиқиб келганлар ва тадқиқотлар олиб борганлар. Олимларимиз ўқитувчининг касбий фахлатлари, вазифалари, ўзига хос хусусиятлари, педагогик фаолиятни муваффақиятли бажаришдаги асосий жиҳатларни аниқлашга интилганлар.

Мустақилликнинг биринчи йиллариданоқ республикада таълим тизимини қайта ташкил этишга бағишланган кўплаб илмий-тадқиқот ишлари олиб борила бошлади. Мавзуга оид кўплаб адабиётлар чоп этилди, бу соҳада кўпгина жиддий ишлар амалга оширилган бўлиб, уларнинг таҳлили бўлажак ўқитувчи кадрлар тайёрлашда, уларда юқори ахлоқий шахс ҳислатларини тарбиялашга алоҳида урғу берилганлиги маълум. Бу масалаларнинг долзарблигини ҳис этган ҳолда, соҳа бўйича ишларни давом эттириш ва ёшларни маънавий-ахлоқий тарбиясига ташкил этилган педагогик шакл ва воситалардан, бой миллий маданий, тарихий анъаналар, халқимиз урф-одатлари, умуминсоний қадриятлардан фойдаланиб, самарали усулларни татбиқ этиш замон талабидир. Таълимни ривожлантиришда бўлажак ўқитувчининг яратилган назарий модели ҳозирги замон босқичида янада ўз назарий ва амалий жиҳатидан қайта ишланиши ҳамда тўлдиришини талаб этмоқда.

Мамлакатимизда ҳозирги кунда кадрларни ғоявий-ахлоқий тарбиялаш муаммоси алоҳида аҳамиятга моликдир. Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, ҳозирги даврда кадрларнинг ахлоқий қиёфаси ва ўз мутахассислигига лойиқлиги, унинг юқори малакага эгаллиги, барча илғор, замонавий билимларга интилувчанлиги, ўз касбига назарий ва амалий жиҳатдан жавоб бериш давр руҳини тўла ҳис этадиган, ўз ишига ижодий ёндашиб меҳнат қила олувчи, педагогик билимларини самарали тарғиб қила олувчи, ўз фикрига ишонтира оладиган мутахассислар тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилган.

Давримизолийтаълимолдигаҳамкаттаталабларқўймоқда. Айниқса, олий ўқув юртларининг зиммасига жамиятимиз ахлоқий муҳитини яхшилаш, маънавий бой ҳаёт маданиятини шакллантириш билан бирга ҳар томонлама интеллектуал етук кадрларни тайёрлаш вазифасини қўймоқда. Ўқитувчи кадрлар тайёрлашда

шахсларнинг истак-орзулари билан имкониятлари, жамиятимиздаги янгича яшаш ва ишлашга, ўз билим ва малакаларини бойитишга қаратилиши лозим.

Шундай қилиб, илмий ва психологик-педагогик тадқиқотларда педагогик кадрлар тайёрлаш алоҳида долзарб масала қилиб белгиланади ва бўлажак ўқитувчи кадрлар ахлоқий қиёфаси, касбий маданиятини тадқиқ этиш масалаларини янада кенгроқ ўрганишни талаб этади. Шу сабабдан ҳам олий ўқув юртларида талабаларга бериладиган ахлоқий тарбия муаммоларига бўлган қизиқиш бежиз эмас. Бу жамият ижтимоий муносабатларида ижтимоий ва ахлоқий жараёнларда шакллантириш ривожлантирилади, ахлоқий тарбиянинг давоми бўлиб ҳисобланади. Ўрта умумтаълим мактабларида бошланғич тарбия шахснинг ривожланиши ва билимларининг такомиллаштиришининг ахлоқий-таркибий муҳим бўғини ҳисобланади. Бироқ, ахлоқий тарбия муаммоси ишлаб чиқишнинг муҳим муваффақиятлари бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш билан боғлиқ бўлган келгуси тадқиқотларга эҳтиёжини йўқотмайди.

Олий ўқув юртларида бўлажак педагог кадрларни тайёрлаш масалалари бўйича олиб борилган тадқиқотлар таҳлили куйидагиларни белгилаб беради:

- Олий ўқув юртларида талабаларни ахлоқий тарбиялаш педагогик муаммо сифатида келмоқда.
- Олий ўқув юртларида педагогик кадрлар тайёрлашнинг турли жиҳатлари ўрганилмоқда, асосан мактаблар учун ишлар олиб борилмоқда.
- Тадқиқотлар диққат марказида мактаб ўқитувчиларининг ахлоқий тарбияси масалалари, мактаблар учун ўқитувчилар тайёрлаш муаммолари турибди.
- Ахлоқий тарбияга оид тадқиқотлар олий, ўқув юртлари педагоглари таркиби, профессор-ўқитувчиларнинг талабаларини тўла қониқтира олмаяпти.
- Ҳозиргача ўқитувчи шахсини шакллантириш муаммолари талабаларнинг ахлоқий тарбиясига оид тадқиқотлар жуда кам олиб борилмоқда.
- Олиб борилган илмий изланишлар натижаларига алоҳида эътибор берилишига аҳамият берилиши лозим.
- Айниқса, бўлажак бакалавр ўқитувчиларни ахлоқий тарбиялашда улар онгида миллий истиклол мафкураси тамойилларини шакллантиришга алоҳида эътибор зарур.

Хулоса қилиб айтганда ушбу муаммоларни ҳал этиш учун кўплаб илмий-тадқиқот мавзулари ўз соҳибларини кутиб турибди. Ёшларимиз дунёкарашини халқимиз педагогикасига оид билимлар билан бойитиш, ахлоқий тарбиялашга тайёрлаш бугунги куннинг долзарб муаммоларидан биридир.

Адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. – Т.: Шарқ, 1999
2. Каримов И.А. Своё будущее мы строим своими руками. – Т.7. – Т.: Узбекистан, 1999.
3. “Фаол ёшлар – миллат фахри” Республика илмий-назарий анжуман материаллари тўплами. Гулистон, 2008.
4. Гулямов С. Стержень реформ. // Труд. 2002. 13 сентября.
5. Уманский Я., Арапов А. Общественное развитие и воспитание молодежи Узбекистана: диалог азийской и европейской культур. / Педагогика. 1992. № 5-6.

Бораш Кенжебеков, Венера Успанова
(Астана қаласы, Қазақстан Республикасы)

МЕКТЕПТЕ АТОМДЫҚ ФИЗИКА БӨЛІМІНЕН САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУДЕ ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Физика бізді қоршаған табиғатты және онда кездесетін процесстер және заңдарды түсінуге мүмкіндік береді. Ал соның ішінде «атомдық физика» бөлімі бізді қоршан әлем туралы тереңірек түсінік береді, себебі әлемде барлығы атомнан құралған. Оқушыларға күрделірек пәндерді түсінуде «Атомдық физика» бөлімін меңгеру негіз болып табылады.

Сонымен қатар, оқушыларға мектеп физика курсының аталған бөлімін түсіну ең күрделісі болып есептеледі, оның басты себебі, оқыту барысында көрнекіліктің жетіспеушілігі. Осындай салдардың нәтижесінде оқушының физика пәнінен білім сапасы төмендеп, физика ұғымдарының қалыптасуына, оның құбылыстарын оқып-үйренуде кері әсерін тигізетіні сөзсіз. Осы сияқты қиындықтардан шығу жолдарының бірі мектепте физика пәнін сапалы оқыту мақсатында атомдық физика бөлімін меңгеру кезінде есеп шығарудың маңыздылығын ескерген жөн.

Есеп шығару физиканы оқыту үрдісінің удайы бөлінбес құрамды бөлігі болып саналады, өйткені ол физика сабақтарының түгелдей барлық түрлері мен кезеңдеріне және сыныптан тыс жұмыстарында орындалынады. Есеп шығару, физиканы оқытудың әдістері, тәсілдері, амалдары ретінде әр жақты мағынада қолданылады. Физика есептерін шығарудың мынадай маңызы бар [1, 166 б.]:

- оқушының логикалық және физикалық ойлауын қабілеттерін дамытады, математикалық амалдарды, түрлендірулерді орындауға қалыптастырады, физика заңдарын және тәжірибенің сандық және сапалық мағыналарын анықтауға жаттығады;
- физикалық құбылыстар мен заңдылықтардың практикалық маңызына және күнделікті өмірмен байланыстылығына көз жеткізеді.
- мектеп оқушыларын тапқырлыққа, өз бетінше жұмыс істеуге, еңбек сүйгіштікке қиындықты жеңу төзімділігіне үйретеді, еңбек-жігерлерін қайрайды;
- физикалық ұғымдарды, оқушылардың практикалық іскерліктері мен дағдыларын, шығармашылық қабілеттерін қалыптастырады;
- оқушылардың алған білімдерінің тереңдігі мен беріктігін тексереді;
- сабақта проблемалық жағдаяттар қойып, оны шешуге жәрдемдеседі;
- физикалық құбылыстар мен заңдарды және теорияларды талдауға, қорытындылауға, олардың арасындағы өзара байланыстарды анықтауға жәрдемдеседі;
- оқушылардың білімдерін, іскерліктерін, дағдыларын жүйеге келтіріп, оларды дамытады, тереңдетеді;
- пәнаралық байланысты күшейтуге ықпал жасайды;
- оқушылардың физикаға деген қызығушылығын арттырады.

Фізикалық есептер мазмұнына (тараулар, абстрактылы және нақты) байланысты, шығарылу тәсіліне қарай, күрделілігіне және есептің берілуіне қарай жіктелінеді.

Физика есептерін шығару үшін теорияны терең түсініп, іс жүзінде практикада пайдалана білу керекжәнетереңойланып күрделі мәселелерді, құбылыстарды талдап, зерттеп шеше алатындай болуы керек. Есептерді шығару кезінде оқушылар көптеген құбылыстардың заңдарын анықтайды, теорияның мағынасын терең түсініп, өмірдегі ролін көреді, техниканың жаңалықтары мен табыстарын анықтайды, олардың физикалық негіздерін анықтайды, жалпы білімдерінің сапасы артады.

Қазіргі уақытта физикадан білім беру кезінде есептерді шығарудың практикада негізі екі әдісі, атап айтқанда, логикалық ойлауға байланысты – аналитикалық (талдау) және синтетикалық (іріктеу) әдістері қолданылады [3, 57 б.].

Аналитикалық тәсілде есептің мазмұны жеке қарапайым элементтерге жіктеліп, жан-жақты талданып, соның негізіндетабуға қажетті шаманы бірден анықтаудың заңдылықтары қарастырылады (жалпыдан жекеге көшу). Яғни есептің жауабына қатысты формуланы бірден тауып аламыз да, оған берілген мәндерді қойып есептейміз. Мұндай тәсілді сыныптағы оқушылардың білім дәрежесі (логикалық ойлауы мен математикалық ебдейлігі) жоғары болған жағдайда қолдану тиімді, әйтпесе, күрделі физикалық құбылыстарды дұрыс талдап, оған қатысты формулаларды түрлендіріп, керекті ең соңғы теңдеуді шығарып алу балаларға қиынға соғады.

Синтетикалық тәсілмен (жекеден жалпыға көшу) шығарғанда, есептің берілгендері бойынша қандай шамаларды алдымен табуға болса, соны ретімен анықтап, ең ақырында ғана есептің шешуіне жетеміз. Бұл тәсілдің әдістемелік қолайлылығы, берілген сан мәндері арқылы алғашында мүмкін болған шамаларды оңай анықтап, есептің жауабына бірте-бірте келеміз, яғни ғылымдағы "қателесу және байқап керу" әдісіне ұқсас. Бірақ, бұл жол бізді әрқашан қажетті ақырғы формулаға алып келе бермей, кейде тіпті оқушыларды басқа теңдеулерге "алып қашып" кетуі де мүмкін. Есепті шешудегі аралық кезеңдерді дұрыс талдай білуді талап етеді.

Көп жағдайда физикалық есептер біріккен түрде аналитикалық – синтетикалық тәсілмен де шығарылады, ал кейде араласып-қосылып, кешенді формада да шешіледі, физика есептерін шығаруда анықтамалық кестелер, логарифмдік сызғыш, микрокалькулятор, ЭЕМ, перфокарта, тексеру-оқыту машиналары, арнаулы дидактикалық тапсырмалар мен программаланған сын жұмыстары жайлы оқу құралдар кең қолданылуы керек. Жалпы алғанда, физика есептерін шығарудың қазіргі уақытта қалыптасқан әдістемесі есеп шығаруда мынадай реттілікті ұстау тиімділігін көрсетеді.

- **Есептің шартымен танысу.** Бұл мәселеге ерекше көңіл бөлінуі қажет. Оқушы есепте қарастырылып отырған физикалық құбылыстар мағынасын толық ұғынып, қойылған сұрақтарды нақты түсінуі қажет. Есептің берілу шартына байланысты әр сөзге зор мән беріп, есептің шығарылуына байланысты берілген ақпаратты толық көлемде ала білуі керек. Есептің сөзбен берілуінде еш артық шама берілмейтіні түсінікті. Сондықтан анық және жасырын түрде беріліп тұрған еш шама ескерусіз қалмауы қажет.

- **Есептің мазмұнын талқылау.** Есептің шартын да берілген шамаларды қарастырғанда олардың физиканың қай бөліміне жататынын тауып, құбылыстардың арасындағы байланыстарды, әрқайсысының заңдылығын анықтау керек те, формулалар жазылуы тиіс. Күрделі оқиғаларды жеке құбылыстарға жіктеп қарапайым түрге келтіру керек. Барлық жағдайда координаталар системасын ыңғайлы етіп алып, берілген шамалардың бағыттарын, кеңістіктегі орнын анықтау керек т.с.с. Мүмкіндігі болса, оқиғаның суретін салу, оның графигін сызу – есепті талдау үшін, заңдылықтарын ашу үшін өте қажет.

- **Есепті жалпы түрде шығару.** Есептің сұрауына жауап берудің жолдарын іздестіріп, проблеманы анықтайтын теңдеуді қорытып шығару керек. Ол үшін сұраққа жауап беретін формуладан бастап, құбылысқа қатысы бар басқа да тәуелділіктерді пайдалана отырып, қорытынды формуланы шығарып алу және мүмкіндігінше бұл теңдеуді аналитикалық талдау және математикалық түрлендірулер жолымен шығарып алып, содан кейін ғана сан мәндерін орындарына қойған жөн. Барлық жағдайда бір ғана қорытынды формула шығару міндетті емес, кейде есепті бөлшектепте шығару ыңғайлы болуы мүмкін. Эксперименттік есепті шығару үшін, әуелі тапсырма бойынша тәжірибелер жүргізіп, қажетті шамаларды алу керек. Содан кейін осы шамаларды бір-бірімен салыстыру нәтижесінде, графиктік тәуелділікті көрсету арқылы, белгілі заңдылықтарымен салыстыра отырып, қорытынды шығару керек. Осындай қорытындылаудан жалпы заңдылықтар шығуы мүмкін. Оқушылар үшін мұндай шешу жолы өте пайдалы.

- **Қажетті шама анықталатын** соңғы формула дұрыстығын СИ жүйесі бірлігі бойынша тексеру.

- **Есептеу.** Есепте берілген шамалардың барлығын СИ өлшемдеріне келтіру қажет. Сан мәндері өте үлкен не өте кіші болса, дәреже түрінде жазып, есептеу керек. Барлық жағдайда да жуықтап есептеуде шамалардың дәлдігін ұмытпау қажет. Мүмкіндігі болса, арифметикалық есептеулерді калькуляторлармен жүргізген дұрыс, бірақ бұл оқушылардың өздері есептей білуді толық меңгергеннен кейін ғана қолданылуы міндетті.

- **Есептің жауабын тексеру.** Біріншіден, есептің жауабы шын өмірдегі мәндерден көп алшақтамауы тиіс.

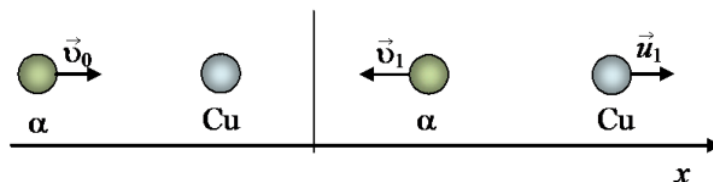
Мысалы, атомдық физика бөлімінің есептерін қарастырдық. Резерфорд, энергиясы 5 МэВ болатын α -бөлшек мыс (Cu) атомымен соқтығысқанда 3,9 МэВ энергиямен кері ұшатынын байқайды. Мыс ядросының және α -бөлшек массаларының қатынасын анықтау қажет.

Берілгені: $E_{\alpha 1} = 5 \text{ МэВ}$
 $E_{\alpha 2} = 3,9 \text{ МэВ}$ **Шешімі:** Серпімді өзара әсерлесу кезіндегі энергияның

$$\frac{m_{Cu}}{m_{\alpha}} = ? \text{ сақталу заңын жазамыз: } E_{\alpha 1} = E_{\alpha 2} + E_{Cu} \quad (1)$$

осы өрнектен мыс атомына берілген энергияны анықтауға болады:

$$E_{Cu} = E_{\alpha 1} - E_{\alpha 2} = 5 - 3,9 = 1,1 \text{ МэВ}$$

Бөлшектің кинетикалық энергиясын келесі формуламен анықталса $E = \frac{m\mathcal{G}^2}{2}$ (2) онда бөлшектердің

жылдамдықтары келесідей болады:

$$\mathcal{G}_{\alpha 1} = \sqrt{\frac{2E_{\alpha 1}}{m_{\alpha}}}; \mathcal{G}_{\alpha 2} = \sqrt{\frac{2E_{\alpha 2}}{m_{\alpha}}}; \mathcal{G}_{Cu} = \sqrt{\frac{2E_{Cu}}{m_{Cu}}}. \quad (3)$$

Осы (3) формуладағы жылдамдықтардың мәнін 0x осінің проекциясында (суретте) жазылған импульстің сақталу заңының формуласына (4)-ке қоямыз:

$$m_{\alpha} \mathcal{G}_{\alpha 1} = -m_{\alpha} \mathcal{G}_{\alpha 2} + m_{Cu} \mathcal{G}_{Cu} \quad (4) \quad m_{\alpha} \sqrt{\frac{2E_{\alpha 1}}{m_{\alpha}}} = -m_{\alpha} \sqrt{\frac{2E_{\alpha 2}}{m_{\alpha}}} + m_{Cu} \sqrt{\frac{2E_{Cu}}{m_{Cu}}} \quad \text{бөлшектердің массасын}$$

түбір астына енгізіп $\sqrt{2m_{\alpha} E_{\alpha 1}} = -\sqrt{2m_{\alpha} E_{\alpha 2}} + \sqrt{2m_{Cu} E_{Cu}}$ енді осы алынған соңғы өрнекке сан мәндерді қойып:

$$\frac{m_{Cu}}{m_{\alpha}} \approx 16 \quad \text{есебіміздің жауабын алдық.}$$

Осы сияқты есептерді физика тарауындағы атомдық физика бөлімінен жаңа материалдарды қарастыруда проблемалық жағдайлар туғызып, оларды шешуде, жаңа материалды бекітуде, өткен материалды қайталап, оқушылардың білімін тексеруде жиі қолданар болсақ, оқушылардың физика пәнінен білімінің сапасы артып, оқушылар есептерді өз бетінше шығаруға дағдыланып үйренсе, теориялық білімдерін практикамен ұштастыра алатын дәрежеге жетеді. Оқушылар есепті қызығып шығару үшін мұғалім әрбір сабаққа қажет есептерді таңдап, оның мазмұнынның өмірдегі таныс құбылыстарға сәйкес келуін, тартымды, проблемалық болуын қамтамасыз етуі керек. Есепті оңайынан бастап, біртіндеп күрделендіре отырып, оқушы өз бетімен шығару жағдайына жету негізгі мақсат болып табылады. Сондай-ақ оқушылардың физика пәніне деген қызығушылығы артады.

Әдебиеттер:

1. Жүсіпқалиева Ғ.Қ., Джумашева А.А., Құбаева Б.С. Мектепте физика курсын оқытудың теориясы мен әдістемесі. – Орал, 2012
2. Құдайқұлов М., Жаңабегенов Қ. Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі. – Алматы: Рауан, 1998.
3. Ақитай Б.Е. Физиканы оқыту теориясы және әдістемелік негіздері. – Алматы, 2006.
4. Каменецкий С.Е., Пурышева Н.С. Методика преподавания физики в средней школе. Общие вопросы. – М: Академия, 2000.

Научный руководитель:

п.ғ.д., профессор Кенжебеков Бораш Тлеубердиевич.

**Бораш Кенжебеков, Гүлжанат Айткалиева,
Аниган Нурзаги
(Астана қаласы, Қазақстан Республикасы)**

ЖАЛПЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ЭЛЕКТРОСТАТИКА БӨЛІМІН САПАЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ДЕМОСТРАЦИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ

Қазіргі заманда мектепте физика пәнін оқытуда өзекті мәселелер туындап отыр. Соның бір мәселесі жыл сайынғы білім беру жүйесіне өзгерістер енгізілуінің арқасында білім сапасының төмендеуі. Өзгерістер нәтижесінде сабақ беру әдістері оқулықпен сәйкес келмеуі, жалпы білім беру стандартына сәйкес демонстрациялық құрылғылардың түгел болмауы, сыныптардың қазіргі заманға сай жабдықталмауы (интерактивті тақта, компьютер т.б.), мұғалімдердің ескі әдістен жаңа әдіске көшпеуі, практикалық, лабораториялық сабақтардың аз болуы біздің елімізде қиындық туғызып отыр. Сол себепті әр мұғалім өз шеберлігін, тапқырлығын пайдаланып, оқушыларды қызықтыру мақсатында дәстүрлі әдістерді қолдану арқылы, немесе инновациялық технологияларды пайдалану арқылы, немесе қарапайым қол жетерлік құралдарды пайдалану арқылы сапалы оқыту мақсатында төмендегідей мысалдарды ұсынамын. Менің статьямда физикада электростатика бөліміндегі негізгі түсініктерді пайдалану арқылы демонстрациялық оқыту, тәжірибе жүзінде қарастыру. Теорияның шынайылығын эксперимент арқылы оқушылардың санасына бекіту.

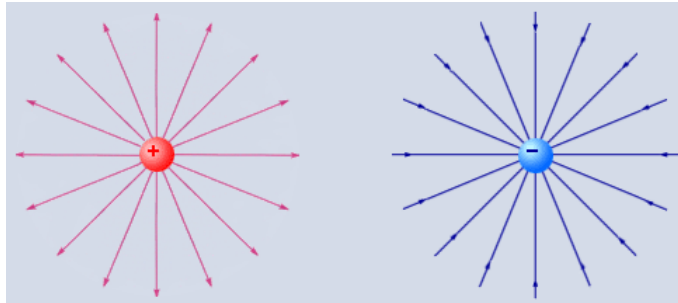
Физикада электростатика бөліміндегі «Электр өрісі» тақырыбын оқушыларға қарапайым табиғи тәжірибелерді қоданып түсіндірейік. Денелердің электрленуі бойынша тәжірибелер бойынша, біз электрленген денелер бір-бірімен әсерлесетіндігін көрдік. Электрленген денелер бір-бірімен электр зарядтарының бар болғандығынан өзара әсерлеседі, сондықтан мұнда өзара әсерлесуі деп атайды. Зарядталған денелер арасындағы күшті электр күші деп атайды.

Орта мектеп үшін физика курс бағдарламасында зарядталған денелердің электр өрісі туралы сұрақ қарастырылмайды. Бірақ мұндай өрістің қарапайым түрі – зарядталған шарларды пайдалану арқылы орта мектептерде кеңінен қолданылады. Бұл тәжірибе электр өрісін игеруде маңызы зор. Сонымен қатар зарядталған шар өрісімен өрісті қарастырғанда, кернеулік түсінігімен байланыстырып айтады. Сондықтан оқушыларды қысқаша зарядталған шар өрісімен өрісті қарастырғанда кернеулік түсінігімен байланысты таныстыру керек.

Електр өрісінің күш сызықтары туралы айтылғандардан келесідей қорытынды жасауға болады:

1. Әрбір күш сызығы оң зарядтан басталып теріс зарядқа келіп бітеді.
2. Күш сызықтары оң зарядтан теріс зарядқа қарай бағытталған.
3. Күш сызықтары тұйықталмайды және үзілмейді
4. Күш сызықтары қиылыспайды.
5. Өткізгіш ішінде күш сызықтары болмайды.
6. Күш сызықтары заряд орналасқан өткізгіш бетіне перпендикуляр.
7. Өрістің кез-келген нүктесі арқылы күш сызығын жүргізуге болады.

Кернеулік барлық нүктеде бағыты және шамасы бойынша бірдей электр өрісі біртекті электр өрісі деп аталады.

1-сурет. Нүктелік оң, теріс зарядтардың және зарядталған шар өрісінің күш сызықтары.

Үйкеу арқылы электрлеу.

Ежелгі Греция ғалымдарына қолға немесе материал кесегіне үйкелген янтарь өзіне жеңіл заттарды тартатын қасиетке ие болатыны белгілі болды. Грек тілінен аударғанда янтарь-электрон, осы жерден Джильберт енгізген термин «электр». Денеді өзіне жеңіл заттарды тарту қасиетінің пайда болуын денеді электр немесе электр зарядының пайда болуымен түсіндіреді. Заттарды тарту қасиетіне ие болған дене электрленген деп аталады.

Электрлеу құбылыстарын әртүрлі денелермен демонстрациялау керек. Электрленген эбонит таяқшасын немесе шыны таяқшаны ағаш рейкаға жақындатамыз. Рейканы штативке орнатылған оңай айналатын қондырманың тереңіне орналастырамыз. Рейканың таяқшаға тартылуын бақылайды. Осыдан кейін рейканы пластмасса сызғыш, метал трубкамен ауыстырады және олардың әр түрлі электрленген таяқшаларға (эбонит, шыны, метал) тартылуын көрсетеді.

Электрленген денелердің өзара әсерлесуін (тартылу және тебілуі) демонстрациялап, электр зарядының екі тегін көрсетуге болады.

Өзара тартылуды электрленген эбонит және шыны таяқшаларды қолдану арқылы көрсетуге болады.

Қорытындыда су ағысымен тәжірибе жасап, оның электрленуін көрсету тиімді. Осы мақсатпен 1—ші суреттегі үзік сызықтармен көрсетілгендей электрофор машинасының кондукторымен жалғанған ұзын өткізгіштің бір ұшын суға батырады. Машинаны судан белгілі бір қашықтықта орналастырады. Алдымен суды электрлеусіз жібереді және оқушылардың назарын тек ұшында жеңіл шашырау байқалатын ағыс сипатына аударады. Осыдан кейін машинаны баяу қозғалысқа келтіріп, ағыстың шыға берісте бөліне бастауын және ары қарай аттас зарядталған тамшылардың тебілу нәтижесінде кең шашырауын бақылайды. Жақсы көріну үшін ағысты төменгі жағынан шаммен жарықтандырып немесе экранға көлеңке түрінде проекциялауға болады. Егер осыдан кейін зарядтарды бейтараптандырып, машина кондукторының ажыратқашымен жалғасақ ағынның бұрынғы қалпына келгенін көруге болады.

Барлық тәжірибелердегі электрлеу тәсілі үйкеу арқылы электрлеу деген атқа ие. Электр зарядының өзара әсерлесу күші электр күші деп аталады. Бұл күштер шамасы жағынан тең, бағыты бойынша қарама-қарсы және өзара әсерлесуші екі денеге түсірілген.

Электр туралы оқыту негізінде денелерді электрлеу құбылысы жатыр, сондықтан да денелерді электрлеу құбылысына көп көңіл аудару керек. Алдымен электр зарды деген не? Заряд туралы түсінік әлі күнге дейін толық қалыптасқан жоқ деп есептеуге болады.

Өрине зарядтың анықтамасы орта мектеп оқушыларына түсініксіз. Бұл жағдайда оқушыларда бұл түсінікті тізбектей және біртіндеп қалыптастыру жолымен жүруге тура келеді. Кейбір жағдайларда оқушыларда электр заряды денеді оларды үйкегенде пайда болады деген түсінік қалыптасады. Электрлеу «үйкегенде» ғана емес, басқада тәсілдермен іске асырылатындығы ескерілмей қалады. Тақырып бойынша оқу материалы оқушыларда денелерді электрлеу құбылысының табиғаты туралы дұрыс түсінік қалыптастыратындай таңдалу керек. Тек шыны және эбониттің электрленуімен ғана шектеліп қалмау керек.

Біз денелерді үйкеу арқылы электрленуін бақыладық. Осы құбылысты қарастыруға байланысты көптеген сұрақтар туады: үйкеу арқылы электрлеу арқылы электрлеу қалай болады? Неге электрлеу нәтижесінде денеді әр аттас және абсолюттік шамасы бойынша тең зарядтар пайда болады?

Электр құбылысы барлық денелерде ұсақ зарядталған бөлшектердің барлығымен түсіндіріледі, басқа сөзбен айтсақ, электр құбылысын, сонымен қатар үйкеу арқылы электр құбылысымен байланысты. Зат атомдардан тұратыны белгілі. Атом ортасында оң зарядталған ядро орналасқан. Оның маңайында теріс зарядталған электрондар қозғалып жүреді.

Көптеген себептермен атом бір не бірнеше электрондарын жоғалтуы мүмкін. Мұндайда атом оң зарядталған бөлшекке, ионға айналады. Электр бейтарап, яғни зарядталмаған денеді ядроның жалпы оң заряды абсолюттік мәні бойынша электронны теріс зарядына тең.

Дене электрленген жағдайда не болады? Бір денені басқа бір денемен үйкегенде денелер жанасады, дене бетінің жеке бөліктері арасында контакт пайда болады. Электрондардың потенциалдық энергиясы әртүрлі денелерде әртүрлі. Сол себепті бір денеден екінші денеге электрондардың ауысуы жүреді. Олардың орын ауыстыруы нәтижесінде бір денеді электрон жетіспей, екіншісінде электрондар артады, бұл дене теріс электрленеді. Көріп тұрғандай электрлену заттағы зарядталған бөлшектердің барлығымен түсіндіріледі.

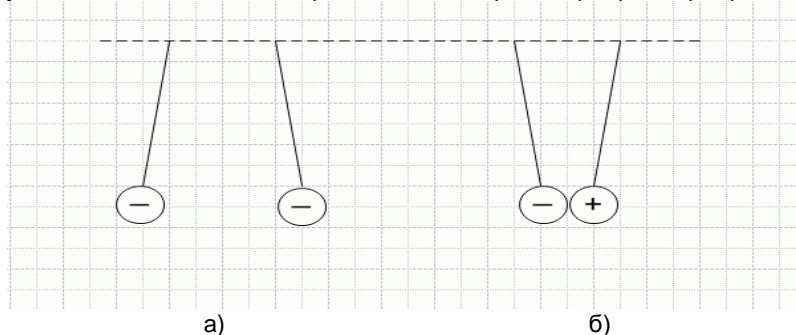
Жоғарыдағы түсіндірулерден өте маңызды қорытындылар шығады:

1. Электрлеу үшін алынған денелерде оң және теріс зарядтар бар.

2. Денелерді электрлеу кезінде электр заряды пайда болмайды және жойылмайды.
3. Денелердің электрленуі денелердегі оң және теріс зарядтардың арасындағы электрлік тепе-теңдіктің бұзылуынан тұрады.
4. Электрондар бір денеден екінші денеге өту үшін оларды бір-біріне үйкеу қажет емес. Бұл үшін денелерді жанастыру жеткілікті. Үйкеу электрлеуге себеп болмайды. Сондықтанда «үйкеу арқылы электрлеу» терминін тура мағынада түсінбеген жөн.
5. Оқушыларды электрлеудің-үйкеу арқылы электрлеу тәсілімен ғана таныстырумен шектеліп қалмау керек.
6. Электрлеу үшін үйкеу қажет емес, тек денелер жанастырылуы керек. Осыны екі тәжірибемен дәлелдейік. Тәжірибе көрсетілген.
7. Бұл тәжірибелерді көрсетудегі мақсатымыз оқушыларды денелерді әртүрлі тәсілдермен электрлеуге болады деген қорытындыға келтіру. Бұл мақсатта көптеген тәжірибелеп қоюға болады.

Зарядтың екі тегі. Зарядтардың өсерлесуі.

Жібек жіпке ілінген екі жеңіл қағаз шарларды алайық. (6,а-сурет) Шыныны жібекке үйкеп электрлейік, содан кейін ондағы әрбір зарядтау деп аталады. Жіп ілмектерін қозғалта отырып шарларды бір-біріне жақындатамыз.

2-сурет. Аттас зарядталған шарлар өзара тебіледі.

Оқушылардың оң және теріс заряд түсінігін қалыптастыра отырып, келесіні де ескерген жөн. Бір денеге үйкеу арқылы электрлегенде заряд таңбасы екінші дене тегіне тәуелді. Сондықтан да шыныда пайда болатын заряд оң деп айтуға болмайды. Егер шыныны жібекке үйкесек ол оң зарядталады, ал оны басқа денелермен (мыс: терімен) үйкесек ол теріс зарядталуы мүмкін. Бұл жағдайлар біздің оң және теріс зарядқа берген анықтамаларымызда ескерілуі керек.

Сонымен қатар зарядтардың қарама-қарсылығы туралы сұрақты қарастыра отырып, зарядтардың жоқтан пайда болмайтындығы және жойылмайтындығын айтуымыз, яғни оқушыларды зарядтардың сақталу заңы негізінде жатқан идеямен таныстырамыз. Зарядтар бірін-бірі жоймайды, бейтараптандырады деп айтқан дұрыс.

Екі дененің бір уақытта электрленуі.

Денелерді үйкегенде екі денеде де электр заряды пайда болады. Мұны тәжірибе арқылы электрлеуге арналған екі пластинка (эбонит және шыны) және үлкен шарлы кондукторы бар электрометрді қолданып, көрнекі түрде көрсетуге болады. Ең алдымен шарға зарядталмаған пластинкаларды кезек-кезек енгізіп, электрометрдің ешқандай зарядты таппағандығына көз жеткізеді. Осыдан кейін пластинкаларды бір-біріне үйкеп электрлеп, оларды жеке-жеке шарға енгізеді. Электрометр ешқандай зарядты таппайды, тілше қозғалмайды. Егер бір пластинканы енгізеді. Электрометр ешқандай зарядты таппайды, тілше қозғалмайды. Егер бір пластинканы енгізгенде электрометр тілшесі бірдей бұрышқа ауытқиды. Соңында қабырғасына тигізбей шар аузына бірден екі пластинканы енгізді. Электрометр ешқандай зарядты таппайды, тілше қозғалмайды. Егер бір пластинканы алып тастайтын болсақ, бірінші жағдайдағыдай тілше ауытқиды. Бұл жағдайда екі дененің бірі оң, екіншісі теріс электрленеді. Денеде пайда болған зарядтар абсолюттік мәні бойынша бірдей. Сонымен электрленген кезде

1. Екі дене электрленеді
2. Олардың бірі оң, екіншісі теріс электрленеді
3. Екі денеде пайда болатын зарядтар абсолюттік мәні бойынша бір-біріне тең.

Зерттеу бойынша, мұғалімдерден оқушыларға сабақ түсіндіру барысында әр түрлі жаңа немесе ескі әдістерді біріктіре қолданып, толықтай шегіне жеткізіп, нәтижесін ала білуді талап теу керек. Мұғалім берген білімін қайтадан толықтай сабақ соңында немесе үй тапсырмасын қорытындылау арқылы міндетті түрде бекіту қажет. Сол кезде білім сапасы артады деп сенемін.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ахметов Б.Ф. Әбілдаев Ә.Х. Физика/ Б.Ф. Ахметов, Ә.Х. Әбілдаев – Алматы: Рауан, 1987.-350 бет7
2. Тобаяқов Ж. Электр және магнетизм/ Ж. Тобаяқов-Алматы, 1988жыл.

Научный руководитель: п.ғ.д., профессор Кенжебеков Бораш Тлеубердиевич.

Елена Ким, Лариса Степанец
(Талдыкорган, Казахстан)

САМООБРАЗОВАНИЕ ОДНО ИЗ СЛАГАЕМЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСПЕШНОСТИ УЧИТЕЛЯ

*Вселенский опыт говорит, что погибают царства
Не оттого, что тяжек быт или страшны мытарства.
А погибают оттого (и тем больней, чем дольше),
Что люди царства своего не уважают больше.*
Булат Окуджава

Сегодня на пороге третьего тысячелетия человечество вновь задается вопросами, которые ставили перед собой и все предыдущие поколения: **в чем смысл жизни человека и человечества? Зачем мы приходим в этот мир – чтобы сделать его лучше и осмысленней или увеличить своей индивидуальной судьбой бессмыслицу окружающей жизни?**

Как активизировать себя?

Где личная истина и свой путь, и как их найти?

Как достичь вершину своих возможностей?

Как добиться в жизни успеха? Как стать успешным? Как стать успешным учителем?

Успешный учитель, кто он? Какой он?

Успех – это умение добиваться поставленных целей, получая от этого удовольствие.

Трудно найти в этом мире профессии более значимые, нужные и ответственные, чем врач и учитель. Тело и дух человека в руках врача и учителя. И общий принцип этих профессий – не навредить. Школа 21 века – это школа, где учат учиться, где создаются условия для того, чтобы ребенку было интересно самому добывать знания, заниматься самообразованием, иметь возможность попробовать свои силы в разных областях, где ученик может реализовать свои способности.

Менялись эпохи, менялись идеи и взгляды, концепции и подходы, менялись учителя, но во все времена педагог решал главную задачу – становление и совершенствование личности. Сложность решаемых педагогом проблем, степень ответственности перед обществом делает эту профессию наитруднейшей. Особенно сложно работать учителем в наше время. Низкий социальный статус педагога в обществе, отсутствие должного уважения делают сегодня труд учителя непопулярным, а профессию учителя малопривлекательной.

Но, несмотря на все трудности, многие педагоги продолжают работать в школе служа обществу, уважая свое государство, отдавая сердца детям. Как же в этих непростых условиях оставаться интересной личностью, успешным человеком? Ведь личностное влияние педагога на духовный мир ученика всегда было и будет определяющим.

Учитель – прежде всего человек. Поэтому успешный учитель – это гуманная

личность, способная сопереживать и сочувствовать. Педагог не может быть успешным, если не находит личностный, индивидуальный подход к ученику. Он готов в любую минуту прийти на помощь ученику, для которого важна поддержка старшего товарища. Учитель – друг по отношению к детям, их наставник, помощник, советчик и союзник.

Не человек, дающий готовые истины, а искатель, странник, всегда находящийся в пути. Он считается с мнением своих учеников, принимая как должное инакомыслие и проявляя терпимость к людям, имеющим точку зрения, не совпадающую с его позицией. Успешный педагог способен к сотрудничеству как с учениками, так и со своими коллегами.

Главную свою задачу современный учитель видит в развитии личности ребенка;

формировании социально значимых качеств: умение самостоятельно мыслить, эффективно решать проблемы, которые ставит перед человеком жизнь и которые не подразумевают единственно верного решения. Поэтому учитель видится нам скорее демократичным, чем авторитарным, ведь качество его работы определяет, в первую очередь, успешная социализация его учеников.

Итак, представим себе успешного педагога. Каким он, на наш взгляд, должен быть? «Успешный учитель – это человек, который учится всю жизнь, только в этом случае он обретает право учить», – писал В.М. Лизинский. Учителя в формулу «знания – умения – навыки» не загоняешь. Инструмента, которым можно измерить благородство души, неповторимые частицы творчества в повторяющемся учебном процессе, озарения, бесконечные диалоги с самим собой – нет. О работе учителя судят по конечному результату

Результатами работы любого учителя являются:

· знания, умения и навыки;

· воспитанность;

· здоровье и тесно с ним связанное психическое состояние наших учащихся.

А материал, с которым учитель работает каждый день (если так можно сказать), – это дети, которые никогда не станут снова детьми. И учителя (как врачи, дающие клятву Гиппократу) не имеют возможности допускать ошибки. Ведь исправить их будет сложно, а порой и невозможно. А чтобы избежать ошибок очень важно регулярно анализировать свою деятельность, выявлять причины успешности и неуспешности работы.

На наш взгляд, успешный педагог соответствует критериям: профессиональным, психологическим, личностным.

Составляющие профессиональной успешности: профессионализм, творчество, логическое мышление, инновационная работа, эрудиция, интеллект, самоанализ и рефлексия, самообразование. И именно все это в комплексе поможет решить педагогические проблемы, вынесенные в эпиграф.

Самообразование

«всякое настоящее образование есть самообразование». Писарев

Занимаясь воспитанием и обучением детей, учитель работает на будущее. А значит и сам должен быть человеком новой формации: успешным, целеустремленным, самосовершенствующимся. Успешный учитель обучая, постоянно учится сам, не утрачивая до конца дней своих стремление к знанию, и прикладывает все свои силы и

способности, чтобы воспитать в своих учениках это высокое стремление и старается научить их методике поиска необходимой дополнительной информации.

Самообразование как индивидуальной форма образования учителя, мотивирована профессиональными потребностями и интересами, и направлена на приобретение необходимых знаний, умений и навыков, их постоянное совершенствование, а также на развитие профессионально значимых качеств его личности. Это – необходимое условие успешности педагога, который постоянно совершенствующий свое мастерство, чтобы соответствовать высоким профессиональным требованиям; опирающийся на свои сильные качества и постоянно работающий над устранением слабых; стремящийся овладевать новейшими педагогическими технологиями, а главное умеющий применять их в своей работе. Компьютер, интерактивные доски, Интернет прочно вошли в нашу жизнь. Поэтому успешный педагог стремится использовать эти средства на уроках, постоянно развивая свои умения и навыки

Основные пути развития профессиональной компетентности педагога:

- Непрерывное образование в течение всей жизни
- Исследовательская деятельность;
- Работа в методических объединениях, творческих группах;
- Разработка современной методической продукции;
- Инновационная деятельность, освоение новых образовательных технологий;
- Обобщение собственного педагогического опыта;
- Использование ИКТ и др.

**«Кто постигает новое, лелея старое,
тот может быть учителем»
Конфуций**

Все серьезные изменения в образовании начинаются с самой главной фигуры – с учителя. Именно его личность определяет успех или неудачу любых поставленных перед школой задач. Массовое сознание учителя не готово к решению многих поставленных в рамках модернизации образования задач.

Успешный учитель в открытой школе

– человек, ориентированный на непрерывное самообразование и повышение собственной профессиональной компетенции.

– это – специалист, владеющий современными педагогическими и информационно-коммуникационными технологиями;

– человек, имеющий в своем распоряжении необходимые образовательные ресурсы и оборудование, позволяющие ему максимально эффективно организовывать образовательный процесс;

Мы живем в информационном веке, веке новых технологий. В новых технологиях дети понимают больше, чем мы. Они чувствуют себя увереннее в виртуальном мире. Скорость приобщения к НИТ подростков выше чем взрослых.

Не испытываете ли Вы робость и замешательство, узнав, что учащиеся фотографируют ответы на тестовые вопросы и пользуются ими на экзаменах, записывают ваш урок на «сотку», оценивают своих преподавателей на общедоступных сайтах и т.д. и т.п. Не появлялось ли у Вас иногда желание взорвать фабрики по производству компьютеров и прочих цифровых штук?

К счастью есть учителя (и их становится все больше и больше), которым удается не только выжить в этом новом мире, но и получать удовольствие от работы и общения с новым поколением – «поколением СЕТИ»

· Они смотрят на себя как на соучеников.

· Они умеют пользоваться инструментами

Они понимают, что традиционные методы обучения всё ещё лежат в основе обучения.

Учителя, обучающие «поколение Сети» (УОПС), используют Интернет для того, чтобы давать своим ученикам задания, находят в Сети ответы на многие их вопросы. Они создали блоги (дневники), чтобы стимулировать такие задания, чтобы технологии использовались продуктивно. Они отвечают по «электронке» на вопросы. Вместо того, чтобы бороться с учениками против их неразумного использования Сети, они используют сеть для обучения и общения с учениками.

Учителя, обучающие «поколение Сети», рассматривают себя тоже как учеников, и их ученики часто выступают в роли учителей. Ученики могут им оказывать своевременную поддержку. Изменяющиеся в подобных случаях роли в классе не только помогают учителям повышать свою квалификацию, но и увеличивают уважение и доверие к ученикам. *Как можно убеждать учеников в том, что они «должны учиться всю жизнь», если не применять этот принцип к себесамим?*

Очень часто мы забываем, что технологии – это просто инструмент, который помогает нам достигать стратегические образовательные цели. Многие навыки и умения, которые признаны основными для жизни, и которым обучают давно, не заменяются технологиями, *а технологии помогают обучать этим навыкам и умениям более эффективно.*

Учащиеся могут быть увлечены тем, как удобно можно писать, используя текстовые редакторы, *но их нужно учить, как составить правильное предложение, как организовать свои мысли и как использовать нужный стиль.* Все шутки и примочки, которые можно показать в слайд-шоу с помощью POWERPOINT, *не могут заменить хороших ораторских навыков – здесь тоже важен учитель.* Учащихся, которые прибегают к Google, *нужно учить, как критически оценивать информацию, которую они ищут, отделять зерна от плевел.* Неумение считать и решать не может быть заменено простым использованием Excel.

Учителя не могут быть заменены и не будут заменены технологиями – *но учителя, которые не используют технологии, будут заменены учителями, которые их используют.*

В профессии педагога есть свое «нельзя» – педагог не должен быть серым! «Рядовой учитель – не очень законное сочетание слов: учитель не может быть рядовым, в противном случае он не учитель...Подавший заявление в пединститут по сути берет на себя обязанности стать идеалом человека хотя бы для будущих своих учеников», – писал Симон Львович Соловейчик

Труд учителя неимоверно тяжел, но столь же и интересен, он дает нам возможности безграничного творчества, и хоть и связан с нормативами, отчетами и не престижен, но все же он светел, свят, необходим.

Учитель – удивительная профессия! А блеск в глазах учеников – это самая большая награда за все старания.

Педагог – это уже не просто профессия, это мировоззрение, стиль жизни. И всегда надо помнить о том, что наше участие необходимо детям не только на уроке, школьная жизнь складывается из множества сплетений, во многих из которых им нужно, чтобы мы, учителя были рядом.

Олег Кирик
(Бережани, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ І НОРМУВАННЯ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Організація праці в економіці розглядається як впорядкована система взаємодії працівників із засобами виробництва і один з одним в єдиному виробничому процесі.

Значення організації праці зростає по мірі розвитку ринкових стосунків, сприяючих відродженню конкуренції, при якій переважає результативність праці. Крім того, зростає ціна одиниці робочого часу. Правильна організація праці сприяє раціональному використанню устаткування і часу працюючих на ньому, що підвищує продуктивність праці, знижує собівартість продукції, збільшує рентабельність виробництва.

На рівні ВНЗ організація праці є системою раціональної взаємодії працівників ВНЗ із засобами навчання і із студентами як об'єктами і суб'єктами навчання, засновану на визначеному порядку побудови і послідовності здійснення навчального (трудоного) процесу, спрямовану на отримання високих кінцевих соціально-економічних результатів (отримання висококваліфікованих фахівців).

На вищих рівнях управління освітньою установою принципи значення мають визначення правильних пропорцій педагогічно-викладацького складу (ПВС) і виконуваних ними функцій, вибір раціональних форм організації праці працівників ВНЗ, методів нормування праці різних категорій працюючих, а не тільки ПВС. Важлива роль тут відводиться плануванню, основою якого є нормування праці. Нормування визначається нами як процес виявлення оптимальних пропорцій складу працівників і виконуваних ними функцій, а також вибір раціональних форм і методів організації праці працівників ВНЗ і визначення оптимальної трудомісткості залежно від кваліфікації.

Виходячи зі змісту нормування праці, нами встановлено, що воно покликане вирішувати наступні основні завдання:

- економічні, виражаючи спрямованість організації праці працівників ВНЗ на створення системи взаємозв'язків (викладача із студентами, працівників із засобами виробництва і один з іншим, які забезпечують максимальну продуктивність праці, мінімальну собівартість навчання у ВНЗ, високу рентабельність вищого учбового закладу) і ті, які ставлять за мету підвищення змістовності привабливості процесів передачі отримання знань, умінь і навичок;

- техніко-технологічні, які виражають вплив, щодо організації і нормування праці на вдосконалення структури ВНЗ, його спеціалізацію, вибір оптимальних варіантів навчально-методичної діяльності з використанням технологічних процесів.

- психофізіологічні, припускаючи створення сприятливих умов праці на робочих місцях, що забезпечують високу працездатність людини впродовж учбового дня, збереження здоров'я як ПВС, лаборантів, методистів, інженерів, так і студентів. Це стає можливим завдяки застосуванню при організації учбового процесу фізіологічно обґрунтованих режимів праці відпочинку, оптимізації темпу робіт, створенню на робочих місцях нормальних умов праці;

- соціальні, ставлячі метою підвищення змістовності привабливості процесів передачі отримання знань, умінь і навичок.

У основі гуманізації праці лежить визнання цінності людини (працівника ВНЗ, студента) як особи, його право на вільний розвиток і прояв своїх здібностей. Так, гуманізація праці ВНЗ працівника являється, на наш погляд, проявом ним високої кваліфікації, творчих дидактичних здібностей, а також відношенням до нього суспільства. Гуманізація праці студента означає розвиток його здібностей в процесі навчання у ВНЗ.

Усі перераховані завдання вирішуються в комплексі не лише між собою, але і у поєднанні з практичною діяльністю студентів на виробництві. Такий підхід може забезпечити максимальну ефективність організації праці у ВНЗ. Напрями організації праці можна сформулювати таким чином:

- розробка і впровадження раціональних форм навчання студентів з опорою на розподіл і кооперацію праці ПВС, заснована на технологічних особливостях, виконуваних функціях і кваліфікаційних вимогах до ПВС. Іншою стороною цієї діяльності є встановлення тісних зв'язків між різними групами працівників в процесі їх спільної праці (розподіл праці одночасно розробляє систему її кооперації);

- організація робочих місць припускає оснащення засобами навчання, інструментом, пристосуваннями і оснащенням, засобами зв'язку, а також їх раціональне розміщення в лабораторіях і аудиторіях і в тій послідовності, яка сприяє застосуванню раціональних методів і прийомів праці, зрештою, високій ефективності праці кожного працівника;

- обслуговування робочих місць припускає пошук оптимальних варіантів взаємодії викладачів, допоміжних працівників і студентів, що дозволяє забезпечити безперебійне постачання робочих місць початковою сировиною, матеріалами, послугами налагоджувального і ремонтного характеру, господарським обслуговуванням і отриманням досвіду і навичок студентами;

- вдосконалення учбового процесу шляхом впровадження раціональних методів і прийомів навчання передбачає побудову освітнього процесу на основі сучасних прийомів і методів в діяльності викладачів, що забезпечують раціональне використання робочого часу при найменших витратах фізичної енергії і в оптимальному темпі роботи;

- створення сприятливих умов навчання на учбових і робочих місцях, раціоналізація режимів праці відпочинку передбачають встановлення науково-обґрунтованих річних, тижневих, щоденних режимів праці відпочинку, комфортних умов праці на кожному робочому місці, що забезпечують працездатність викладачів і студентів впродовж тривалого періоду часу і збереження їх здоров'я;

– атестація і раціоналізація робочих місць, що є періодичним обліком, усебічною оцінкою і атестацією робочих місць на предмет їх відповідності сучасним вимогам, а у разі невідповідності – розробку заходів по їх раціоналізації;

– нормування праці, що є діяльністю по управлінню науково-творчою і учбовою діяльністю викладачів, спрямовану на встановлення необхідних витрат і результатів праці, а також відповідності між чисельністю різних груп що навчаються і кількістю одиниць устаткування учбово-практичного процесу.

Вказані напрями вдосконалення організації, нормування гуманізації праці працівника ВНЗ нерозривно пов'язані між собою, тому їх слід розглядати як систему.

Спираючись на модель, розроблену в каліфорнійському університеті, ефективно функціонують ті ВНЗ, які успішно виконують послідовно наступні завдання: ідентифікація і життєздатність ринкової ніші – розробка освітньої послуги для вибраної ринкової ніші – придбання ресурсів – розробка операційних систем – розробка управлінських систем – розвиток організаційної культури.

1. Ідентифікація і життєздатність ринкової ніші. Першою задачею ВНЗ, прагнучого вижити або досягти успіху, являється визначення ринкового попиту на його послуги. Організаційний перший крок, зроблений правильно, призводить до подальших вірних кроків.

2. Розробка освітньої послуги для вибраної ринкової ніші. Другий етап включає розробку послуги (продукту). Це процес аналізу потреб цільового сегменту, створення і оформлення послуги, тобто формування системи пропозиції послуг споживачам. Це етап залежить від першого кроку – наскільки успішно він був зроблений.

3. Придбання ресурсів. Якщо успішно пройдено два перші кроки, створюється зростаючий попит на послуги ВНЗ і виникає необхідність збільшення ресурсів організації: потрібно додаткові матеріальні, фінансові людські ресурси. Рішення цих проблем топ-менеджмент забезпечує, щоб витримати тиск поточного і потенційного збільшення попиту.

4. Розробка операційних систем. Цей етап представляє розробку систем поточного управління: облік, оплату, наймання і навчання персоналу, обслуговування процесу, повсякденне його оснащення.

5. Розробка управлінських систем. Це системи довгострокового планування; вони включають підсистему координації, управлінського розвитку, планування і контролю. Успіх ВНЗ залежить не від наявності підсистем, а від їх відповідності бізнес-стратегії вищої установи. Управлінські системи як ніякі інші мають бути оснащені висококваліфікованими кадрами для управління ВНЗ у міру його росту, щоб забезпечити координацію усіх його служб, здійснювати бюджетування і планування системи ВНЗ.

6. Розвиток організаційної культури. Це – особливий чинник, під яким мають на увазі, передусім, якість освітніх послуг і ті неписані правила, які виконують студенти і викладачі в спілкуванні у ВНЗ і які залишаються у тих, що закінчили освітню установу під час його трудової діяльності.

Витрати на організацію праці учбовий процес базуються на розрахунку собівартості освітньої послуги, збільшеної на норму прибутку.

Як бачимо, потрібне вдосконалення організації, нормування і гуманізації трудової діяльності працівників вищої школи, яке дозволить понизити витрати на освіту кожного студента, підвищить рівень їх спеціалізації, приведе в гармонійний стан освітньо-виховний процес у ВНЗ з діяльністю господарюючих суб'єктів.

Література:

1. Абрамов В. М., Даник В. М., Гриненко А. М., Колот А. М., Чернов В. І. Нормування праці. - К.: ВІПОЛ, 1995, – 19-65 с.
2. Багрова І. В. Нормування праці: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2003. – 212 с.
3. Богиня Д. П., Грішнова О. А. Основи економіки праці: Навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2000. – 219 с.
4. Зайкин А. Д., Ремизов К. С. Экономико-правовое регулирование труда и заработной платы. – М.: Норма-Инфра, 1999. – 284 с.

Ольга Коваленко
(Бердянськ, Україна)

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ ЗАСОБАМИ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ УПРАВЛІННЯ ПРОЕКТАМИ

Постановка проблеми. Питання всебічної автоматизації управління навчальним процесом – важливе питання сьогодення. У наш час стрімкого розвитку інформаційних технологій потоки інформації, що циркулюють у світі, – величезні і мають тенденцію до збільшення. Тому в будь-якій організації виникає проблема керування даними, яке б забезпечувало найбільш ефективну роботу. Не є виключенням і вищі навчальні заклади.

Для забезпечення ефективного функціонування вищих навчальних закладів України в сучасних умовах необхідно реорганізувати систему управління навчальною і самостійною роботою студентів і викладачів. Така реорганізація, в першу чергу, пов'язана з необхідністю переходу на ринкові механізми при реалізації практично всіх освітніх проектів. Існує єдиний шлях задоволення цих вимог – використання сучасних методологій управління вищими навчальними закладами та навчальним процесом (методології управління проектами). Застосування проектного підходу до організації навчальної та самостійної роботи вважається одним із ефективних управлінських інструментів для: налагодження командної роботи та активного діалогу між викладачами і студентами; раціональної організації часу, відведеного на навчання; створення внутрішніх мотивацій у учасників навчального процесу, що сприяє забезпеченню синергетичного ефекту та відповідної якості навчальних результатів.

Аналіз досліджень і публікацій. Науковому осмисленню теми дослідження особливо сприяли теоретичні ідеї сучасних учених із проблем проектного менеджменту, стратегічного управління та комп'ютерних технологій управління проектами: Г. Атаманчука, В. Бушуєва, Т. Василювської, В. Воропаєва, А. Гульєєва, Л. Калініної, Е. Ларсона, М. Троцького, В. Шапіро та інших учених.

Досвід втілення та методика використання програмного забезпечення в процесі управління проектом широко розкриваються в працях В. Богданова, Г. Горбюцова, К. Грея, Е. Ларсона, Є. Кудрявцева, А. Куперштейна, М. Светлова та багатьох інших дослідників. Але наявність невирішених проблем із застосування елементів знань методології управління проектами для управління навчальним процесом у вищих навчальних закладах, і нагальна

проблема їх розв'язання зумовили проведення дослідження з питань організації навчального процесу студентів і викладачів засобами комп'ютерних технологій управління проектами.

Мета статті. Теоретично обґрунтувати та розробити проект навчальної та самостійної роботи у вищому навчальному закладі засобами комп'ютерних технологій управління проектами.

Виклад основного матеріалу. Моделювання змісту та організації навчальної та самостійної роботи студентів і викладачів необхідне, перш за все, для раціонального використання часу, відведеного на вивчення навчальних дисциплін у вищому навчальному закладі.

Якщо розглядати проект як комплекс заходів і дій, спрямованих на досягнення унікального результату в умовах чинних обмежень щодо часу, коштів і виконавців, то навчальну та самостійну роботу можна розглядати як зручний об'єкт для застосування методології та технологій проектного менеджменту, а саме:

1. Навчальна робота у ВНЗ спрямована на досягнення унікального результату – засвоєння знань та вмінь з певних дисциплін.

2. Процес засвоєння навчальних дисциплін виконується в умовах визначених обмежень щодо часу, фінансування та виконавців.

Особливість проекту полягає в тому, що управління ним потребує умінь чіткого планування дій, постійного контролю зі сторони керівника. Проект можна вважати успішним, коли досягнуто його мету (результат) з мінімальними витратами та у поставлені строки. Усе перераховане повністю можна віднести й до організації навчальної та самостійної роботи у вищій школі. Отже, для її планування можна використати такі ж інструменти і технології, як і для будь-яких інших проектів.

На сьогоднішній день існує велика кількість автоматизованих систем управління проектами, які можна використати для вирішення поставленої проблеми. Системи автоматизації управління проектами – це програмні системи, які дозволяють автоматизувати одну або декілька складових управління проектами: складання календарного плану робіт, управління ресурсами, бюджетом, якістю тощо [5]. Однією з найпоширеніших систем управління проектами є MicrosoftProject, який володіє дружнім інтерфейсом, набором необхідних інструментів і характеризується простотою використання, що робить його зручним для розробки нескладних проектів.

Отже, проводячи аналогію між проектами та організацією навчального процесу, можна зробити висновок, що ці види діяльності мають багато спільних характеристик, і що при вивченні навчальної дисципліни навчальну та самостійну роботу студентів і викладачів можна вважати проектом. Використання проектних підходів до управління навчальною роботою студентів у поєднанні з сучасними комп'ютерними технологіями дозволить зробити предметнішим як процес планування робіт, навчальних дисциплін, так і процес контролю за їх виконанням.

Ефективність проекту залежить від рішень на кожній стадії його здійснення, причому неправильне вихідне розуміння цілей спричиняє по ланцюжку помилки у постановці задач та у визначенні обсягу робіт за проектом, що, в свою чергу, призводить до втрат часу і коштів. Встановлення цілей проекту передбачає дотримання таких правил:

- *результат проекту повинен бути чітко окреслений (обсяг робіт);*
- *проект має здійснюватися у визначеному зовнішньому середовищі (учасники);*
- *повинні бути встановлені терміни проекту (строки);*
- *бюджет проекту не повинен перевищувати заданої величини (витрати);*
- *продукт має задовольняти визначеним стандартам (якість);*
- *необхідно мати справу з надійними, гнучкими і стабільними постачальниками і підрядчиками (ресурси).*

Отже, управління проектом – це діяльність, спрямована на реалізацію проекту з максимально можливою ефективністю при заданих обмеженнях за часом, ресурсами, а також якості кінцевих результатів проекту.

Більшість проектів мають певну дату закінчення, бюджет і обсяг робіт. Це тріо часу, грошей і обсягу робіт часто називають проектним трикутником, тому що при внесенні змін в один з цих елементів змінюються обидва інших. І хоча для проекту в рівній мірі важливі всі три елементи, як правило, тільки один з них залежно від пріоритетів має найбільший вплив на інші.

У розроблюваному проекті навчальної роботи майбутніх інженерів-педагогів під елементами проектного трикутника розуміється:

Об'єм робіт – це дисципліна, предствлена в нашому проекті, – “Вступ до спеціальності” (викладається для майбутніх інженерів-педагогів напряму підготовки 6.010104 Професійна освіта. Комп'ютерні технології).

Бюджет – заробітна платня викладачам (погодинно), а також кошти на встановлення ліцензійної версії програми MS Project.

Час – це 6 місяців на викладання дисципліни: чотири – на навчальний процес (один навчальний семестр), два – на підготовку та складання навчального матеріалу викладачем.

Після встановлення цілей і з'ясування основних вимог до проекту та його результатів починається фаза планування. Для декомпозиції проекту на доступні для огляду (на етапі планування) і керовані (на етапі реалізації) частини використовується робоча структура проекту – WBS (WorkBreakdownStructure). Цей інструмент відповідає на запитання “Що треба зробити за проектом?”. Залежно від масштабу проекту, кількість рівнів декомпозиції може бути різною, ажно виокремлення робіт, готових для включення в сіткову модель.

В межах дослідження було складено робочу структуру проекту, яка є типовою для проектів розробки навчальних робіт з дисциплін підготовки майбутніх інженерів-педагогів. Робоча структура складається з чотирьох рівнів. На першому рівні міститься мета проекту (або назва проекту). На другому рівні знаходяться кредити або модулі, з яких складаються дані дисципліни, на третьому – всі види навчальних робіт (лекції, практичні чи лабораторні заняття, самостійні та контрольні роботи). На четвертому рівні розміщується перелік всіх робіт (або теми), які вивчаються впродовж семестру, а також час підготовки до навчального року.

Формування робочої структури проекту логічно веде за собою запитання “Хто виконуватиме ці роботи?”, відповіддю на яке є створення організаційної структури проекту – OBS (OrganizationBreakdownStructure). Вона визначає відносини між учасниками проекту, їх відповідальність і повноваження в процесі реалізації проекту.

Опис професій, якщо цього вимагають масштаби проекту, деталізує організаційну структуру проекту. Він повинен включати назву професії, її стислу характеристику, регламентацію відповідальності й повноважень. Цей

опис може бути доповнено проектними процедурами чи робочими інструкціями і складатися з інформації про те, кому підвітна дана особа, хто підвітний даній особі, за що вона відповідає і які повноваження має.

Оскільки найпоширенішою формою проектних структур є матрична організаційна структура, якій притаманна подвійна підпорядкованість членів проектною командою проектного менеджера і керівникові функціонального підрозділу, то інструментом, який дозволяє вирішувати можливі проблеми і суперечки, виступає матриця відповідальності, яка пов'язує структуру робіт і відповідальність персоналу, і дає відповідь на запитання «Хто що робить і за що відповідає?» Для проекту навчальної роботи майбутніх інженерів-педагогів з дисципліни «Вступ до спеціальності» було розроблено подібну до інших проектів матрицю відповідальності.

Після цього значно легше здійснюється наступний блок планування – планування термінів виконання проектних робіт – розробка діаграми Ганта як інструмента календарного планування. Діаграму Ганта можна побудувати вручну, але при внесенні даних по проекту до програми Microsoft Project, вона будується автоматично. Для кожної роботи графіка визначаються ресурси, які поєднуються в ресурсні гістограми. Оцінені в грошових одиницях витрати подаються в часі у вигляді бананоподібної кривої. На цьому планування завершується, оскільки визначено, яким чином досягатимуться всі проектні цілі.

До кожного виду навчальних робіт у MSPProject 2010 можна додавати конспекти, текстові матеріали, завдання, а також тематику та зміст кожної самостійної роботи і вимоги до їх написання й оформлення.

Останнім етапом розробки проекту навчальної роботи є звітність. Звіт – це статична форма подання відомостей про проект, призначена, в першу чергу, для створення друкованих документів. За його допомогою можливо контролювати весь навчальний процес. Наприклад, викладач може роздрукувати собі «пам'ятку» – список запланованих занять по дисципліні з календарними датами або показати дати, коли будуть використовуватися технічні засоби навчання, для запобігання непередбачуваних обставин.

Висновки. Таким чином, в результаті проведення дослідження було досягнуто його основну мету – теоретично обґрунтовано та розроблено проект навчальної та самостійної роботи викладачів і студентів у вищому навчальному закладі засобами комп'ютерних технологій управління проектами. Доведено, що навчальна робота викладачів і студентів, спрямована на вивчення окремої дисципліни, має всі ознаки проектної діяльності, і тому для її планування доцільно використовувати спеціальні методи проектного управління. Зокрема, такі інструменти, як розробка робочої структури проекту, організаційної структури проекту, матриці відповідальності за роботи та побудова календарного графіку робіт. Значно полегшує процес планування проекту навчальної дисципліни використання автоматизованих систем управління проектами. Розроблено проект навчання дисципліни «Вступ до спеціальності», яка викладається для майбутніх інженерів-педагогів комп'ютерного профілю, засобами системи автоматизованого управління проектами MS Project 2010. За допомогою функцій та інструментів цієї програми можливо здійснити планування дисципліни протягом навчального року, розрахувати навчальні години, які представлені в робочій програмі дисципліни, зобразити наочно весь процес навчальної роботи, а також здійснювати над нею контроль.

Література:

1. Коваленко О.С. Методика навчання комп'ютерних технологій управління проектами майбутніх інженерів-педагогів: дис. канд. пед. наук: 13.00.02 / Коваленко Ольга Сергіївна. – Х., 2012. – 234 с.
2. Кудрявцев Е. М. Microsoft Project. Методы сетевого планирования и управления проектом / Е. М. Кудрявцев. – М.: ДМК Пресс, 2005. – 240 с.
3. Мазур И. И. Управление проектами: учебное пособие / И. И. Мазур, В. Д. Шапиро, Н. Г. Ольдерогге; под общ. ред. И. И. Мазура. – [2-е изд.]. – М.: Омега-Л, 2004. – 664 с.
4. Мелецінек А. Інженерна педагогіка / А. Мелецінек. – Х.: УІПА, 2001. – 240 с.
5. Тарасюк Г. М. Управління проектами: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / Г. М. Тарасюк. – [2-е вид.]. – К.: Каравела, 2006. – 320 с.

Марьям Крыкбаева
(Павлодар, Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВОГО РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННЫХ ШКОЛЬНИКОВ

Етап розвитку, що знаходиться між дитинством і дорослістю ми називаємо підлітковим періодом. Самий важкий вік людини, друге її народження. Цей період в розвитку дитини відображено в його назвах: «перехідний», «переломний», «важкий», «критичний». В них зафіксована складність і важкість процесів розвитку, пов'язаних з переходом від однієї епохи життя до іншої. Перехід від дитинства до дорослості становить основне зміст і специфічне відміння всіх сторін розвитку в цей період – фізичного, розумового, морального, соціального. По всіх напрямках відбувається становлення якості нових образів. Появляються елементи дорослості в результаті перебудови організму, свідомості, відносин з дорослими і товаришами, способів соціального взаємодія з ними, інтересів, пізнавальної і навчальної діяльності, змісту морально-етических норм, опосередковані поведінка, діяльність і відносини. В цей період формуються моральні цінності, життєві перспективи, відбувається усвідомлення самого себе, своїх можливостей, здібностей, інтересів, прагнення відчути себе і стати дорослим, тяга до спілкування з ровесниками, формуються загальні погляди на життя, на відносини між людьми, на своє майбутнє, іншими словами – формуються особисті значення життя. Підлітковий вік – вік проблем, роздумів і суперечок. Знаходячись в розгарі свого становлення функція мислення починає проявляти себе з великою енергією, і велике місце займає мислення в житті підлітка. Вони забираються в школу учителів питаннями, а вдома посилено думають над рішенням деяких найважчих проблем. Дружить для них в значительній мірі, – значить мати партнерів для роздумів, а зміст їх навчальних предметів в більшій мірі складається з роздумів і доказів. В підлітковому віці починається інтенсивне розвиток абстрактних понять, але цей розвиток продовжується з ще більшою інтенсивністю в юнацькому віці. Як ні інтенсивно розвивається мислення підлітка, все ж воно недостатньо широко і глибоко, ще недостатньо всебічне, йому не вистачає ще філософського

диалектичного мислення. Особливості теоретичного мислення дозволяють підліткам аналізувати абстрактні ідеї, шукати помилки і логічні супереччя в судженнях. Підліток уміє оперувати гіпотезами, вирішуючи інтелектуальні задачі. Він здатний на системний пошук рішень. Сталкуючись з новою задачею, він намагається відшукати різні можливі підходи до її рішення, перевіряючи логічну ефективність кожного з них. Знаходить способи застосування абстрактних правил для рішення цілого класу задач. В підлітковому віці відбувається подальше розвиток психічних пізнавальних процесів і формування особистості. Зміни в структурі психічних пізнавальних процесів у осіб, досяглих підліткового віку, спостерігаються в інтелектуальній сфері. В цей період відбувається формування навичок логічного мислення, розвивається логічна пам'ять. Активно розвиваються творчі здібності, і формується індивідуальний стиль діяльності, який знаходить своє вираження в стилі мислення. Спостерігаючи за поведінкою підлітків в старших класах розвитку пізнавальних процесів дітей досягає такого рівня, що вони виявляються практично готовими до виконання всіх видів умовної роботи дорослого людини, включаючи найскладніші. Пізнавальні процеси стають більш досконалими і гнучкими, причому розвиток засобів пізнання дуже часто опередує власне особистісний розвиток дітей. Розвиток емоційної сфери протікає бурно. Для підліткового віку характерні різка зміна настроїв і переживань, підвищена збудливість, імпульсивність, надзвичайно великий діапазон полярних почуттів. В цьому віці спостерігається наявність «підліткового комплексу», який демонструє перепади настроїв підлітків – порой до бездумного веселля до уніти і зворотнє, а також ряд інших полярних якостей, виступаючих по черзі. Ріст особистості підлітка, розширення кола його інтересів, розвиток самосвідомості, новий досвід спілкування з ровесниками – все це веде до інтенсивного зросту соціально цінних побудов і переживань, таких як співчуття до чужого горя, здатність до безкорисного самопожертвування і т.д. Саме в старших класах самопізнання втрачає емоційну напруженість і існує на спокійному емоційному фоні. Для емоційної життя в даний період характерно не тільки переживання предметних почуттів (направлених на певне подія, людину, явище), але і формування у молодих людей почуттів загальних (почуття прекрасного, почуття трагічного, почуття юмора і т.д.). Ці почуття виражають уже загальні, більш або менш стійкі світоглядні установки особистості. Виникаючі глибокі перетворення в будові мотиваційної сфери підлітка набувають ієрархічний характер, мотиви стають не безпосередньо діючими, а виникаючими на основі свідомо прийнятого рішення, багато інтереси приймають характер стійкого захоплення. В мотиваційній будові спілкування відбуваються значимі зміни: втрачають актуальність відносини з батьками, вчителями, першочисленну значущість набувають відносини з ровесниками, різко проявляється потреба в приналежності до якоїсь групи. Перехідний період – вік характеризується відмиранням старого, коли дитина втрачає багато з набутого раніше (Л. С. Виготський). Це період, в якому відбувається зміна деякого «об'єктивістського» погляду на себе ззовні, на суб'єктивну, динамічну позицію всередині. Культурно-історична традиція в вивченні особливостей і закономірностей розвитку в підлітковому віці була заснована Л. С. Виготським і продовжена послідовцями його школи. Він докладно розглядав проблему інтересів в перехідному віці, називаючи її «ключем до всієї проблеми психологічного розвитку підлітка». Він писав, що всі психологічні функції людини на кожній ступені розвитку, в тому числі і в підлітковому віці, діють не системно, не автоматично і не випадково, а в певній системі, направляючі конкретними, віджилими в особистості прагненнями, влеченнями і інтересами. Суттєві перетворення відбуваються і в характері мотивації навчально-пізнавальної діяльності підлітків. Ведущим мотивом в середніх класах є прагнення підлітка завоювати певне місце в класі, домогтися визнання ровесників. В старших класах навчально-пізнавальна діяльність підлітків починає визначатися мотивами, направленими на реалізацію майбутнього, усвідомлення своєї життєвої перспективи і професійних намірів. Другою особливістю мотиваційної сфери підлітків є виникнення потреби і мотивів, обумовлюючих різні поведінкові відхилення: наркоманія, алкоголізм, куріння, злочинна поведінка.

Підлітковий період дуже важливий в розвитку Я – концепції, в формуванні самооцінки як основного регулятора поведінки і діяльності, що має безпосереднє вплив на процес подальшого самопізнання, самовиховання і в цілому розвитку особистості. Особистість – це конкретна людина, як носій свідомості. Особистістю не народжуються, а стають в процесі становлення людини, в спілкуванні і життєдіяльності. Кожна особистість індивідуальна і оригінальна сукупністю своїх якостей. На ранньому етапі формування особистості рівень суб'єктивно-особистісних відносин визначається головним чином зовнішніми, а в підлітковому віці вони визначаються розширюючимися загальними обов'язками, навчанням і зростанням індивідуального самосвідомості. В цей період значно змінюється соціальний склад підлітка. У молодих людей активно формуються самосвідомість, виробляється власна незалежна система еталонів самооцінювання і самовідносин, все більш розвиваються здібності проникнення в свій внутрішній світ. Підліток починає усвідомлювати свою особливість і неповторність, в його свідомості відбувається поступова переорієнтація з зовнішніх оцінок (переважно батьківських) на внутрішні. Таким чином, поступово у підлітка формується своя Я – концепція, яка здатна далі розвиватися, усвідомленню або неусвідомленню, побудові поведінки молодого людини. Поведінка молодого людини в підлітковий період визначається декількома факторами: статевим дозріванням підлітка і відповідними швидкими змінами, що відбуваються в його організмі, маргінальним соціальним положенням підлітка, а також сформованими у нього до цього часу індивідуальними особливостями. Р. Бернс, один з провідних англійських вчених в області психології, серйозно займався питаннями самосвідомості, так визначає це поняття: «Я-концепція – це сукупність всіх представлень людини про самого себе, пов'язана з їх оцінкою. Описову частину Я-концепції часто називають образом Я або картинкою Я. Здатність до самосвідомості і самопізнання – виключително людська особливість, який в своєму самосвідомості усвідомлює себе як суб'єкта свідомості, спілкування і дії, стаючи в безпосереднє відношення до самого себе. Підсумком процесу самопізнання є динамічна система представлень людини про самого себе, пов'язана з їх оцінкою, називається терміном Я-концепція. Вона накладає нестерпимий відбиток на всі життєві прояви людини – з самого дитинства до глибокої старості. Періодом виникнення свідомого «Я» як би поступово ні формувалися окремі його компоненти, вважається підлітковий і ранній юнацький вік. Практично всі психологи вказують на ранню юність як на критичний період

формирования самосознания и рассматривают развитие самосознания как центральный психический процесс переходного возраста. Рост самосознания и интереса к собственному Я у подростков ведет к изменениям в характере становления и структуре Я-концепции. В раннем юношеском возрасте (15-17 лет) в рамках становления нового уровня самосознания происходит формирование относительно устойчивого представления о себе. К 16-17 годам возникает особое личностное новообразование, которое в психологической литературе обозначается термином «самоопределение». В период перехода от подросткового к раннему юношескому возрасту в рамках становления нового уровня самосознания идет и развитие нового уровня отношения к себе. Одним из центральных моментов здесь является смена оснований для критериев оценки самого себя, своего «я» – они сменяются «извне вовнутрь» приобретая качественно иные формы, сравнительно с критериями оценки человеком других людей. Важно отметить, что оценка отдельных качеств, сторон личности играет в таком собственном отношении к себе подчиненную роль, а ведущим оказывается некоторое общее, целостное «принятие себя», «самоуважение». Именно в ранней юности (15-17 лет) на основе выработки собственной системы ценностей формируется эмоционально-ценностное отношение к себе, т.е. «оперативная самооценка» начинает основываться на соответствии поведения, собственных взглядов и убеждений, результатов деятельности. Сложность и многогранность личностных изменений в раннем юношеском возрасте, его определяющая роль на ход дальнейшего развития личности обуславливает актуальность выбранной нами темы исследования: «Я-концепция как фактор личностного самоопределения в ранней юности». Актуализируется стремление подростка к освобождению от опеки со стороны взрослых (реакция эмансипации), что в ряде случаев приводит к учащению и углублению конфликтов с ними. Однако полной свободы подростки в действительности не хотят, поскольку еще не готовы к ней, они хотят всего лишь иметь право на собственный выбор, на ответственность за свои слова и поступки.

Педагогическая эффективность воспитания и обучения находится в тесной зависимости от того, в какой мере учитываются анатомо-физиологические особенности детей и подростков, периоды развития, для которых характерна наибольшая восприимчивость к воздействию тех или иных факторов, а также периоды повышенной чувствительности и пониженной сопротивляемости организма. Знание возрастных физиологических особенностей необходимо для определения эффективных методов обучения.

Литература:

- 1 Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности. М., 1989.
- 2 Алексеев В.А. Самосознание и мотивация деятельности на рубеже подросткового и старшего школьного возраста // Проблемы мотивации общественно полезной деятельности школьников. М., 1984. С. 103-107.
- 3 Бахур В.Т. Это неповторимое «Я». М., 1982.
- 4 Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. М., 1986.
- 5 Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Вопросы психологии. 1979. №4. С. 23-24.
- 6 Божович Л.И., Славина Л.С. Психическое развитие школьника и его воспитание. М., 1979.
- 7 Выготский Л.С. Педология подростка: проблемы возраста // Собр. соч.: в 6 т. Т.4. С. 5-220; С. т., 1983. 244-269.
- 8 Кон И.С. Открытие «Я». М., 1978.
- 9 Кон И.С. Категория «я» в психологии // Психологический журнал. 1981. Т.2. №3.

Научный руководитель:

доктор медицинских наук Гуткевич Елена Владимировна.

Алия Қызылбаева

(Алматы облысы, Ескелді ауданы, Казахстан)

МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ҮРДІСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Заманауи білімдендірудің мақсаты мамандарды шығармашылыққа дайындау екені даусыз. Шығармашылық дегеніміз жаңалықты (жаңа нысана, жаңа білім, жаңа проблема, жаңа әдіс) ашу. Осыған орай, проблемалық оқытудың өзі де шығармашыл процесс: бейқалыпты ғылыми-оқу мәселені бейқалыпты әдістермен шешу. Соңғы кезде кең тараған оқу түрінің мәні: мұғалім жаңа білімді дайын түрде баяндамай, оқушылардың алдына проблемалық сұрақтарды қойып, оларды шешудің жолдарын мен тәсілдерін іздеуге бейімдейді. Аталмыш жағдаят жаңадан ғана пайда болған жоқ. Кезінде бұған өз үлесін қосқан педагог-ғалымдар: Сократ, Руссо, Дистервег, Ушинский. Мысалы, Дистервегтің дәлелдеуінше, "жаман ұстаз ақиқатты айта салады, жақсы ұстаз оны іздеп табуды үйретеді". Проблемалық оқытуды ойдағыдай іске асыру үшін оқушыларға ұсынатын проблемалық сұрақтар жүйесін жасап шығу қажет. Ескеретін жайт: кез келген сұрақ проблемалық бола бермейді. Проблемалық сұрақтың жауабы дайын болмайды, оны оқушы міндетті түрде өзі іздеуі шарт. Ол сұрақ баланың сана-сезімінде қиындық туғызуы қажет. Оқушы іштей түйсінген ойлау қиыншылығы проблемалық жағдаят деп аталады[1]. Проблемалық сұрақ, бір жағынан, қиын болуы, екінші жағынан, оқушының шамасына лайық болуы керек. Осындай проблемалық жағдаят туғызу, проблемалық сұрақ қою – проблемалық оқытудың алғашқы кезеңі. Келесі кезеңінде бала іштей өз білімін талдап, таңдап, олардың жауап алуға жеткіліксіз екенін анықтайды да ізденіс жолына белсенділікпен түседі. Үшінші кезеңде ол сұрақтың жауабын дұрыс шеше білу амалдарын, жаңа білімді меңгереді. "Мен білдім!" деген қуанышты жағдайға жетеді. Кейінгі кезеңдерде дұрыс жауапты тексереді, алғашқы гипотезамен салыстырады, алынған білім мен білікті қорытындылайды, жинақтайды. Мұғалім проблемалық оқытудың барысында оқушы ойына, пікір қайшылықтарына дұрыс бағдар жасай отыра, жауап табу әдістерін үйретеді. Әдетте, оқытудың бұл түрі жаңа оқу материалын түсіндіру кезеңінде қолданылады. Сонымен, проблемалы оқытудың ерекшелігі: оқушыға дайын білім берілмей, одан проблемаларды ізденіс арқылы шешу талап етіледі[2].

Проблемалық оқытудың күшті жақтары:

- 1 Оқушының логикалық ойлау қабілетін арттырады;
- 2 Оқу еңбегіне қызығушылығын арттырады;
- 3 Оларды өздігінен саналы жұмыс істеуге үйретеді
- 4 Берік білімге, оқытудың жоғары нәтижесіне жеткізеді

5 Проблемалық оқытудың кемшіліктері:

6 Оқушылардың танымдық іс-әрекетін басқаруға әлсіз ықпал ету

7 Мақсатқа жету үшін көп уақыт жұмсау

Қазіргі мектептерде түсіндірмелі және проблемалық оқыту түрлері бірге қатар қолданылады.

Проблемалық оқыту кезінде мұғалімнің жетекшілігімен проблемалық жағдай жасалып, оқушылар оны шешуге белсенді түрде қатысады, осы іс-әрекеттің нәтижесінде оқушылар білімді, дағды мен біліктерді меңгеріп, ойлау қабілеттерін дамытады.

Проблемалық оқыту ынталандырудың ерекше проблемалық түріне негізделеді, сондықтан материалдық дидактикалық мазмұнының тиісті дәрежеде, яғни проблемалық жағдайдың тізбегі ретінде берілуін талап етеді.

Ғылыми білім логикасының түп-төркіні проблемалық жағдайлардың логикасы болып табылады. Проблемалық жағдайлар мазмұнның белгісіздігіне қарай, проблемалықтың деңгейіне қарай, ақпарат сәйкессіздігінің түріне қарай, басқа да әдістемелік ерекшеліктеріне қарай әртүрлі болуы мүмкін. Проблемалық оқыту технологиясы – бұл проблемалық жағдайларды, оқушылардың белсенді танымдық қызметін ұйымдастыруға негізделген технология. Педагогикалық проблемалық жағдай белсенділікті оятатын әрекеттердің, таным объектісінің жаңалығын, маңыздылығын, сұлулығын және басқа да ерекшеліктерін айқындайтын мұғалім сұрақтарының негізінде туындайды. Психологиялық – проблемалық жағдай жасаудың өзіндік жеке ерекшеліктері бар. Тым қиын не тым жеңіл танымдық міндет оқушылардың ойында проблемалық жағдай туғызбайды.

Проблемалық жағдайларды оқу үрдісінің барлық, яғни жаңа тақырыпты түсіндіру кезінде, жаңа сабақты бекіту, тексеру кезеңдерінде ойластыруға болады. Мұғалім проблемалық жағдай (ситуация) туғызып, оның шешімін іздеуге оқушыларды бағыттайды. Сөйтіп, бала өз оқуының субъектісіне айналады, соның нәтижесінде бала жаңа білім игеріп, әрекет әдістерін меңгереді[3].

Проблемалық ситуация

Оқу іс-әрекеті процесінде оқу міндеті белгілі бір оқу ситуациясында беріледі. (Біздің түсіндіруімізде оқу ситуациясы тұтас білім беру процесінің бірлігі ретінде көрсетіледі). Оқу ситуациясы әріптестік немесе қақтығыстық болуы мүмкін. Егер де пәндік қақтығыс, яғни оқу пәніне қатысты түрлі позициялардың, қатынастардың, көзқарастардың тартысы тұлғааралық игеруге ықпал етсе, ал тұлғаралық қақтығыс, яғни адамдар, тұлғалар ретінде оқушылар арасындағы қақтығыс оған кедергі келтіреді.

Мазмұны бойынша оқу ситуациясы бейтарап немесе проблемалық болуы мүмкін. Ситуациялардың осы екі түрі де оқытуда көрсетілген, бірақ екіншісінің ұйымдасуы мұғалімнен (оқытушыдан) үлкен күш жігерді талап етеді, сондықтан да олар оқыту мәселендендірудің бүкіл маңыздылығын саналы түсінген кезде, проблемалық ситуациялар бейтараптарға қарағанда оқу процесінде неғұрлым сирек кездеседі. Проблемалық ситуацияны тудыру проблеманың (міндеттің), яғни жаңа мен белгілінің (берілген) ара қатынасының, оқушының оқу-танымдық қажеттілігінің және оның осы міндетті орындауға қабілетінің (мүмкіндігінің) болуын ұйғарады (В. Оконь, А.М. Матюшкин, А.В. Брушлинский, М.И. Махмутов және т.б.). Мұғалімнің алдында (оқытушының) оқушының мүмкіндіктеріне сай қарама-қайшылықтарға толы, біртіндеп субъективтіге айналатын объективті проблемалық ситуацияны ұйымдастырып, кейбір шешілуі керек проблема түрінде беру міндеті тұрады.

Проблемалық ситуацияны қалыптастыру едәуір педагогикалық қиындықты көрсетеді. Осы қиындық себептерін толығырақ қарастырайық. Ең алдымен, М.И. Махмутов берген проблемалық оқытудың жалпы дидактикалық анықтамасын еске салайық: «...бұл дамыта оқыту түрі, мұнда оқушының дербес жүйелік ізденуші іс-әрекеті мен олардың дайын ғылыми қорытындыларды игеруімен үйлеседі, ал әдістер жүйесі болса мақсатты ұйғару мен проблемалық принципін есепке ала отырып құрылған; оқыту мен оқудың өзара әрекеттесу процесі шәкірттердің ғылыми... дүниетанымын, олардың танымдық дербестігін, оқуға деген тұрақты мотивтерінің қалыптасуына және де оларда проблемалық ситуациялар жүйесімен детерминацияланған іс-әрекет тәсілдері мен ғылыми түсініктерді игеру барысындағы ақыл-ой қабілеттерінің (шығармашылық қабілеттерді қоса) қалыптасуына бағытталған». Психологиялық проблемалық ситуация адамның алдында шешілуі қажет проблемалардың, міндеттердің пайда болуын білдіреді. П.П. Блонский мен С.Л. Рубинштейн бойынша, белгілі бір проблемалық ситуацияларда адамның ойлауы пайда болады. «Проблеманы қоюдың өзі көбінесе үлкен және күрделі ақыл-ой жұмысын талап ететін ойлау әрекеті болып табылады»[4].

А.М. Матюшкин көрсеткендей, проблемалық ситуация, субъект пен іс-әрекет шарттары арасындағы қатынасты анықтайды, өйткені онда белгісіздік және іздестіру ашылады. Тағы да атап өтейік, проблемалық ситуацияны қалыптастыру мен шешу үшін үш шарт қажет: 1) субъекттің танымдық қажеттілігі; 2) берілген деректер мен іздестіру арақатынасы; 3) орындаудың белгілі бір физикалық, интеллектуалдық, операциялық мүмкіндіктері. Басқаша айтқанда, субъект интеллектуалдық қиындықтар жүйесіне қойылуы тиіс және де одан шығуды өзі табу керек. Әдетте, проблемалық ситуация оқушыға «неге?», «қалай?» деген сұрақтар формасында беріледі. Бірақ адам үшін жаңа міндетті орындауда интеллектуалдық жұмысты талап ететін сұрақ қана проблемалық бола алатынын есепке алу керек. «Қанша?», «қайда?» тәрізді сұрақтар адам білетін, оның есінде сақталған нәрселерді қайта жаңғыртуға ғана бағдарланған және де оған жауап беру арнайы пайымдауды, шешімді талап етпейді.

Проблемалық ситуация проблемалық дәрежесі бойынша ажыратылады (ертеде көрсетілген проблемалық оқыту теориясының сипаттамасын қараңыз). Проблемалықтың ең жоғарғы дәрежесі адам проблеманы өзі қалыптастыратын, оның шешімін өзі табатын, осы шешімнің дұрыстығын өзі қадағалайтын ситуация – оқу ситуациясына ғана тән. Оқушы осы процестің тек үшінші компонентін, яғни шешімді ғана жүзеге асырған жағдайда проблема неғұрлым төмен дәрежеде көрінген. Қалғанының барлығын педагог дайындайды, жасайды. Проблемалылық деңгейін анықтауға басқа позициядан да қарайды, мысалы міндетті орындау өнімділігінің өлшемі, әріптестік және т.б. Оқу процесін ұйымдастыруда педагог міндеттерді орындауда ұйғарылған қиындықтардың кезектілігін жасау керек екені айқын.

Проблемалық міндеттің басқаларынан айырмашылығын белгілей отырып, А.М. Матюшкин былай деп көрсетеді «жәй ғана қандай да бір ситуацияның, яғни міндет шарттарын құрайтын берілгендердің сипаттамасын қамтитын жағдайдың суреттемесі және осы шарттар негізінде ашылуы тиіс белгісіздерді көрсету беріліп қоймайды. Проблемалық міндетте субъекттің өзі міндет ситуациясына араласады». Бұл жерде «проблемалық ситуацияның пайда болуының негізгі шарты – адамның жаңа қатынасты, әрекеттің қасиеті мен тәсілін ашуға деген қажеттілігі болып табылады»[4].

Оқудың проблемалық ситуациясын жасау студентке оқу міндетін берудің алғышарты мен формасы. Бар оқу іс-әрекеті мұғалімнің проблемалық ситуацияны және кезектеп беруінде және оны оқушының оқу әрекеті арқылы

тапсырманы орындау жолымен «шешуінде» жатыр. Іс жүзінде орын алатын оқу іс-әрекеті белгілі бір оқу ситуацияларында берілген және белгілі бір оқу әрекеттерін ұйғаратын оқу міндеттерінің жүйесі ретінде болуы тиіс. Атап өтетін жайт, «міндеттер» түсінігі «проблемалық ситуация» түсінігімен қатар заңсызқолданып отыр. Осы екі түсінікті нақты ажырата білу керек: проблемалық ситуация дегеніміз іс-әрекет барысында адам қандай да бір белгісіз, түсініксіз нәрсеге жолығады, яғни пайда болған проблема белгілі бір адамнан алдымен ақыл-ойлық, ал соңынан мүмкін практикалық күш жұмсауды талап ететін объективті жағдайдан туындайды. Адамның іс-әрекетіне ойлау «қосылған» кезде проблемалық ситуация міндетке айналады – «*міндет кез-келген түрдегі проблемалық ситуациядан туындайды, және де онымен тығыз байланысты, бірақ одан біршама ажыратылады*». Міндет талдау нәтижесінде проблемалық ситуацияның салдары ретінде пайда болады (белгілі бір себептерге байланысты субъект проблемалық ситуацияны қабылдамаған кезде, ол міндетке айналмайды). Басқаша айтқанда, міндет оны орындаушы субъект қабылдаған «проблемалық ситуация моделі» (Л.М. Фридман) ретінде қарастырылады[5].

Проблемалық ситуациядағы міндеттерді орындау кезеңдері

Оқу проблемалық жағдайындағы міндеттерді орындау бірнеше кезеңдерді ұйғарады. *Бірінші кезең* – дайын түрде оқытушы тұжырымдаған немесе үйренушілердің өзі анықтаған міндетті түсіну. Соңғысы – міндет проблемалықтың қай деңгейінде орналасуына және үйренушінің оны шеше алу қабілетіне байланысты.

Екінші кезең – үйренушінің міндетті «қабылдауы», үйренуші үшін ол тұлғалық мәнді болып, өзі үшін орындалуы тиіс, тек содан кейін ғана түсініліп және шешімге алынуы тиіс.

Үшінші кезең міндетті орындау эмоционалдық уайым (өкініш пен өзіне риза болмаудан көрі қанағаттану дұрыс) және өз міндетін қою мен орындау тілегін тудыруы тиіс. Міндетті дұрыс түсіну үшін тапсырманы тұжырымдаудың рөлін атап өту маңызды. Егерде міндет «талдаңыз», «себебін түсіндіріңіз», «сіздің ойыңызша себебі неде» деген тапсырмалар формасында тұжырымдалған болса, онда оқушы жасырын, патентті байланыстарды анықтайды, міндетті орындаудың белгілі бір логикалық бірізділігін іздейді. Егерде тапсырма «сипаттаңыз», «айтып беріңіз» формасында берілсе, онда студент міндетті түсіну мен қабылдау үшін, орындау үшін қажетті эксплициттік берілгенді мазмұндаумен шектеледі (К. Дункер, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Н.С. Мансуров). В.А. Малахова жүргізген зерттеулерде көрсетілгендей, «түсіндіріңіз» және «сипаттаңыз» сияқты міндет формалары іс жүзінде баланың ойлауы мен оның сөздік білдіруін белгілі бір жолмен бағыттайтын түрлі міндеттер болып табылады. Сонымен қатар, түрлі жас топтарында тапсырманың императивті және императивті емес формаларының әсері біршама түрліше болып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Петровский А.В. Популярные беседы о психологии. –М., 1983.
- 2 Ляудис В.Я. Методика преподавания психологии. – М., 2000.
- 3 Матюшкин А.М. Проблемные ситуации в мышлении и обучении. – М., 1972.
- 4 Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. –А., 1992.
- 5 Панибратцева З.М. Методика преподавания психологии. – М., 1971.
- 6 Гамезо М.И., Домашенко И.А. Атлас по психологии. –М., 1996.

Сергей Лебский
(Санкт-Петербург, Россия)

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ «ТЕХНОЛОГИИ» В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Успешная адаптация в обществе современного ученика связана с необходимостью формирования у него духовной культуры, трудовых навыков, углубления общеобразовательной подготовки и всестороннего развития личности, которая заложена в основе интеграции абстрактных, наглядно-образных и наглядно-действенных компонентов познавательной деятельности. Изучение предмета «Технология» способствует развитию созидательных возможностей личности, изобретательности, а также формированию мотивации и стремления к достижениям на основе предметно-преобразующей деятельности [1,2].

Известно, что добиться хороших успехов в обучении возможно только при повышении интереса к предмету. Для этого преподаватель использует на уроках современные педагогические технологии и в частности, информационно-коммуникационные.

Информационная технология обучения – это педагогическая технология, которая использует специальные способы, программные и технические средства (кино-, аудио и видео средства, компьютеры, телекоммуникационные сети) для работы с информацией.

Как и все методы, методические приемы, средства обучения выполняют триединство дидактических функций, которые, в принципе, остаются неизменными в любом предметном обучении и выполняют триединные функции: обучение, развитие, воспитание в рамках предметной деятельности с учетом использования средств цифровых образовательных ресурсов (ЦОР) и методик информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

Применение ИКТ на уроках технологии позволяет повысить качество обучения предмету; отразить существенные стороны различных творческих способностей, изобретательности, интуиции, творческой самореализации, изобретательности, зримо воплотив в жизнь принцип наглядности; выдвинуть на первый план наиболее важные (с точки зрения учебных целей и задач) характеристики создаваемых объектов.

Преподавание технологии в школе подразумевает постоянное сопровождение курса демонстрационным экспериментом. Однако, в современной школе проведение экспериментальных работ по предмету часто затруднено из-за недостатка учебного времени, отсутствия современного материально-технического оснащения. И даже в случае полной укомплектованности лаборатории и кабинета необходимым оборудованием и материалами, реальное проведение опытных работ требует значительно большего времени как на подготовку, на проведение и их оценку. При этом в силу своей специфики реальное выполнение экспериментальных работ часто не реализовывает основное свое предназначение – развитие созидательных возможностей личности.

Многие темы технологии отличаются сложностью. Дети с образным мышлением тяжело усваивают абстрактные обобщения, без демонстрационного материала не способны понять технологические процессы изготовления определенных изделий. Развитие их абстрактного мышления происходит посредством образов.

Мультимедійні анімаційні моделі дозволяють сформувати в свідомості учасного цілостну картину технологічного процесу, а інтерактивні моделі дають можливість самостійно «конструювати» процес, по ходу виправляти свої помилки, самоосвітись.

Одним із достоїнств застосування мультимедіа технології в навчанні є підвищення якості навчання за рахунок новизни діяльності інтереса до роботи з комп'ютером. Застосування комп'ютера на уроках стало новим методом організації активної і осмисленої роботи учасних і зробило заняття більш наглядним і цікавим.

Відомо, що ІКТ-технології застосовуються на різних етапах уроку:

- при поясненні нового матеріалу (кольорові схеми, малюнки сучасного обладнання, фото, слайд-шоу, відеофрагменти, 3D – малюнки і моделі, анімації, сюжетні, інтерактивні моделі, інтерактивні малюнки, допоміжні матеріали), в якості інтерактивної ілюстрації, демонструваної з допомогою мультимедійного проектора на екран і др.;

- при самостійному вивченні навчального матеріалу учасними на уроці в ході виконання комп'ютерного експерименту за заданими викладачем умовами (в формі робочих листів або комп'ютерного тестування);

- при організації експериментальних робіт в формі лабораторних робіт в поєднанні з комп'ютером і реальним експериментом (в цьому випадку при використанні комп'ютера учасний отримує набагато більше можливостей самостійного виконання роботи по порівнянню з реальними лабораторними роботами);

- при повторенні, закріпленні (завдання з вибором відповіді, завдання з необхідністю введення числового або словесного відповіді з клавіатури, тематичні підбірки завдань, завдання з використанням фото, відео і анімацій, завдання з реакцією на відповідь, інтерактивні завдання, допоміжний матеріал) і контролі знань (тематичні набори тестових завдань з автоматичною перевіркою, контрольні-діагностичні тести) на рівнях знання, розуміння і застосування. При виконанні учасними віртуальних лабораторних робіт і експериментів підвищується мотивація учасних – вони бачать, як можуть бути використані отримані знання в реальній житті;

- домашні експерименти можуть бути виконані учасником по робочому листу з відповідною адаптацією і при наявності вдома навчального диска по даному курсу.

Одною із форм застосування ІКТ є цифрові освітні ресурси. Використання цифрових освітніх ресурсів (ЦОР) як готових електронних продуктів дозволяє інтенсифікувати діяльність вчителя і учасника, дозволяє підвищити якість навчання предмету, відобразити суттєві сторони технологічних процесів, зримо втілювати в життя принципи наглядності.

Застосування мультимедійних презентацій забезпечує представити навчальний матеріал як систему яскравих опорних образів, наповнених виснажливою структурованою інформацією в алгоритмічному порядку. В цьому випадку починають включатися різні канали сприйняття, що сприяє закріпленню інформації не тільки в фактографічному, а й в асоціативному виді довготривалу пам'яті учасних.

Презентації представляють собою також одну із форм подачі матеріалу в формі слайдів, що містять технологічні схеми, таблиці, малюнки, ілюстрації, аудіо – і відео матеріали. Презентації дозволяють демонструвати фільми, анімації; акцентувати увагу на окремих фрагментах технології; виконувати моделювання і др.

Ресурси мережі інтернет несуть величезний потенціал освітніх послуг (електронна пошта, пошукові системи, електронні конференції) і стають невід'ємною частиною сучасного освітнього процесу. Отримуючи з мережі навчально-значущу інформацію учасні набувають певні навички:

- цільово знаходити інформацію і систематизувати її за заданими ознаками;

- бачити інформацію в цілому, а не фрагментарно, і виділяти головне в інформаційному повідомленні.

Використання ресурсів інтернету на уроці при вивченні нового матеріалу робить урок цікавішим, підвищується мотивація учасника до отримання знань. Для когось із педагогів уже не секрет, що в якості джерела інформації переважає більшість сучасних школярів використовують ресурси інтернету, а не літературу з бібліотеки. В цьому велике переваження, оскільки учасні економлять особисте час. В цьому випадку завдання вчителя полягає в тому, щоб учасні правильно навчилися працювати з знайденою інформацією, уміти її структурувати, складати до неї логічні схеми, питання, виділяти головне.

Ресурси інтернет стають незамінними при пошуку теоретичної інформації, також в цих джерелах можна знайти інформацію про проведення конкурсів і спеціалізованих конференцій як для учасних, так і для викладачів.

Електронні бібліотеки є аналогами звичайних посвідково-інформаційних видань – енциклопедій, словників, посвідчників і т.д. В порівнянні з паперовими аналогами електронні енциклопедії мають додатковими властивостями і можливостями:

- підтримують зручну систему пошуку за ключовими словами і поняттями;

- є зручною системою навігації на основі гіперпосилань;

- дозволяють включати в себе аудіо – і відеофрагменти.

Яскравим прикладом може слугувати «Велика енциклопедія». В ній можна знайти для уроку посвідкові таблиці, технологічні схеми, відео додатки, схеми і багато іншого.

Дидактичні матеріали – збірники завдань, питань по темах предмету, представлених в електронному форматі, що дозволяють перевірити рівень знань учасних. Одною із цікавих програм цього плану є програма «Конструктор тестів», що представляє собою універсальну систему перевірки знань. Ця програма характеризується наступними можливостями:

- дозволяє використовувати неограниченну кількість тем, питань і відповідей;

- дає можливість включати в питання музику, звуки, зображення, відеоролики, тексти неограниченної довжини, виділення жирним, нахил, курсив, колір і т.д.;

- дозволяє проводити тестування на одному комп'ютері кількома користувачами (для кожного користувача створюється особиста картка);

- можливість задавати питання в довільному порядку, задавати ціну кожному питанню і відповіді в балах, проводити психологічне тестування; обмежувати тестування по часу; зупинити тестування і продовжити його в інше час; пропускати питання і повертатися до пропущених питанням;

- возможность выставять оценку по окончании тестирования;
- сбор и централизованный анализ результатов, полученных после тестирования на разных компьютерах через локальную сеть;
- резервное копирование и синхронизация базы данных (при помощи этой функции представляется легко обмениваться данными с другими пользователями и переносить данные с компьютера на компьютер), копирование тем и вопросов;
- поиск по базе данных.

Видео – и аудиоматериалы

Проведение уроков с использованием видеопроигрывателя создает интересующихся к предмету. Зарубежные производители научно-популярных документальных фильмов, такие как National Geographic, Discovery и т.п., имеют колоссальный набор сюжетов для их показа на уроках биологии. В 6–7 классах на уроках по многообразию животных и растений используют серию фильмов «Life» («Жизнь»), в которых рассказывается о жизни рептилий, амфибий, млекопитающих, рыб, птиц, насекомых и растений.

В настоящее время по предмету технология имеется немного аудиоматериалов, которые можно использовать при проведении уроков. Все сборники аудиоматериалов содержат главным образом лекции, некоторые из них повторяют текст учебника.

Заключение

На современном этапе развития школьного образования проблема применения компьютерных технологий на уроках приобретает очень большое значение. Информационные технологии дают уникальную возможность развиваться не только ученику, но и учителю. Компьютер не сможет заменить живого слова учителя, но новые ресурсы облегчают труд современного учителя, делают его более интересным, эффективным, повышают мотивацию учащихся к изучению технологии.

Передовые технологии видеосъемки и применение специально разработанной компьютерной графики позволяют проследить за отдельными этапами изготовления различных работ на занятиях, открыть их особенности и загадки. Это вызывает большой эмоциональный подъем и повышает уровень усвоения материала, стимулирует инициативу и творческое мышление.

Таким образом, использование ИКТ в процессе обучения технологии повышает его эффективность, делает более наглядным, насыщенным (повышается интенсификация процесса обучения), способствует развитию у школьников различных общеучебных умений, повышает качество обучения, облегчает работу на уроке.

Использование ИКТ на уроках технологии позволяет быть в курсе тенденций развития педагогической науки. Повысить профессиональный уровень, расширить кругозор и самое главное способствует усилить мотивацию ученика к активному диалогу ученика с компьютером, путем ориентации ученика на успех; усвоить базовые знания по технологии, их систематизировать; сформировать навыки самостоятельной работы с учебником и дополнительной литературой. С использованием ИКТ источником информации является не только учитель, но и сам ученик.

Литература

1. Конишева Н.М. Технология. Поурочно-тематическое планирование / Н. М. Конишева. – Смоленск: Ассоциация XXI век, 2013. – 196 с.
2. Хромов А.А. Методические основы преподавания предмета «Технология» в начальной школе»: диссертация...кандидата педагогических наук: 13.00.02.-М. – 2001. – 263 с.:61 02-13/ 907-3.

Ілля Лукашук
(Рівне, Україна)

ФОРМУВАННЯ ОСНОВ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА МЕДИЧНИХ ПОНЯТЬ У СТУДЕНТІВ МЕДИЧНОГО КОЛЕДЖУ НА ЗАНЯТТЯХ ХІМІКО-БІОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН

Початок третього тисячоліття характеризується інтенсивним розвитком науки, техніки, масовими міграційними процесами населення та викликами перед медичною теорією і практикою зокрема у вигляді загроз виникнення досі невідомих хвороб та їх поширення. Ці процеси у великій мірі відображаються на розвитку мови, сприяють насиченню її новими термінами, поняттями збагачуючи її словесний запас. Ці та низка інших факторів ставлять перед медичними навчальними закладами завдання підготовки компетентних, всебічно розвинених фахівців готових до ефективного мовленнєвого спілкування, котрі розуміють мовлення інших та здатні до власної мовленнєвої творчості.

Вітчизняні дослідники зверталися до вивчення деяких проблем медичної термінологіки. Зокрема, історичний аспект становлення і розвитку медичної лексики розглядали В.Німчук, І.Чепіга, В.Передрієнко, формування української медичної клінічної термінології Н.Місник. Дослідженню медичної терміносистеми в українському та російському мовознавстві присвячено також праці О.Петрової, Л.Алексєєвої, Л. Єльцової, Л.Мішланової та інших.

Незважаючи на ґрунтовне вивчення даної проблематики філологами та мовознавцями питання формування медичних понять та термінів при вивченні хіміко-біологічних дисциплін в медичному навчальному закладі опрацьовані недостатньо, про що свідчить відсутність публікацій та ґрунтовних досліджень науковцями. Саме це спонукало нас до перевірки того, що засвоєння базисних медичних понять та термінів при вивченні фундаментальних дисциплін, якими є хіміко-біологічні в умовах медичного коледжу підвищить рівень навчальних досягнень студентів із клінічних дисциплін на старших курсах та полегшать цілісне сприйняття системи медичних знань.

Перш ніж розкрити наше бачення практичного підходу до реалізації формування медичної термінології та медичних понять вважаємо за необхідне подати тлумачення дефініцій “термін”, “термінологія”, “медична термінологія” та встановити деякі специфічні особливості медичної термінології. У Академічному тлумачному словнику (1970 – 1980) [7] поняття “термін” пояснюється як слово або словосполучення, що означає чітко окреслене спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо. У цьому ж словнику поняття “термінологія” трактується як сукупність термінів якоїсь галузі науки, техніки, мистецтва або всіх термінів

даної мови. На сайті Сучасні тенденції веб-комунікацій [8] знаходимо тлумачення обох понять, зокрема поняття “термін” – це слово або усталене словосполучення, що чітко й однозначно позначає наукове чи спеціальне поняття. Термін не називає поняття, як звичайне слово, а, навпаки, поняття приписується терміну, додається до нього. Поняття “термінологія” тут подається як сукупність термінів, тобто слів або словосполучень, що висловлюють специфічні поняття з певної галузі науки, техніки чи мистецтва, а також сукупність усіх термінів, наявних у тій чи іншій мові. Від звичайних слів терміни відрізняються точністю семантичних меж. Інші джерела несуть аналогічний смисловий зміст даних понять. Нами виокремлюється поняття “медичний термін” в розумінні його як спеціального слова чи словосполучення, що дає точне визначення чи пояснення предметам, діям, процесам у царині медицини.

Ми вважаємо, що головною ознакою термінів є їх однозначність, що дозволяє їх поділити на загальноживані та вузькоспеціальні, уживані в певній галузі науки. Варто зауважити, що одне й те саме термінологічне слово має різні значення в різних галузях знань. Наприклад термін “операція” в медицині розуміється як “хірургічне втручання”, у військовій справі – це “проведення бойових дій”, а у банківській справі “переведення коштів з рахунка на рахунок”. Інші характерні ознаки термінів знаходимо на сайті “Надо всем” [4]:

- а) системність терміна (зв’язок з іншими термінами даної предметної сфери);
 - б) наявність дефініції (визначення) в більшості термінів;
 - в) моносемічність (однозначність) терміна в межах однієї предметної галузі, однієї наукової дисципліни або сфери професійної діяльності;
 - г) стилістична нейтральність;
 - д) відсутність експресії, образності, суб’єктивно-оцінних відтінків.
- Сучасна мова науки і медицини висуває до термінів кілька вимог [6, с. 97]. Найважливіші з них:
- термін має відповідати граматичній структурі відповідної мови;
 - для терміна характерна дефінітивність, тобто кожен термін зіставляється з чітким окремим визначенням, яке орієнтує на відповідне поняття;
 - терміну властива відносна незалежність від контексту;
 - термін повинен бути точним;
 - термін має бути коротким;
 - термін має прагнути однозначності;
 - терміни експресивно нейтральні.

Що стосується поняття “медична термінологія” то чіткого визначення даного поняття ми не відшукали. Окремі дослідники, зокрема Н.В.Місник вказує, що медична термінологія відзначається значною кількістю запозичень. Іншомовні медичні терміни за своїм походженням представлені численними мовами-джерелами. Найчастіше медичні терміни запозичувалися з грецької та латинської мов. Процес запозичення медичної термінології відбувався як безпосередньо, так і за посередництва європейських мов [5, с. 7]. У підручнику Латинська мова [2] сучасна медична термінологія відображається як поняття комплексне, до її складу входить кілька сот тисяч слів і стійких словосполучень, які складають термінологічну базу цілого ряду медико-біологічних дисциплін. Це природно сформована терміносистема, яка має багатовікову традицію.

Виходячи із цього під медичною термінологією ми розуміємо сукупність назв на позначення предметів і явищ, що пов’язані з людським тілом, хворобами, профілактикою та лікуванням недуг. Медична термінологія не є статичною системою, вона живе, змінюється, удосконалюється та пристосовується до потреб сучасності.

Маючи багато спільного із термінологією природничих дисциплін медична термінологія має специфічні особливості [1]:

- основу медичної термінології складають запозичені греко-латинські терміни, або терміни, що створені штучно із греко-латинських терміноелементів;
- медична термінологія є інтернаціональною оскільки в основі її лежать греко-латинські терміни, що виражаються присутністю практично у всіх європейських мовах;
- медичні терміни мають високий ступінь вмотивованості.

Спілкування медичних працівників між собою і пацієнтами передбачає інтенсивне вживання термінів та професійної лексики, тому ми вважаємо присутність високого рівня термінологічної компетентності є необхідною складовою професійної компетентності, що в кінцевому рахунку забезпечить професійну успішність у якісному наданні медичних послуг. Так, на думку І.А.Іванчука, саме недостатня комунікативна компетентність веде до комунікативних невдач [3], що виявляє себе в здатності / нездатності трансформувати в межах популярного стилю спілкування значний обсяг медичної термінології, у вільному володінні / не володінні лексикою на позначення сучасних методів та прийомів лікування, в знанні / не знанні закономірностей моментального “перекладу” інформації з одного стилістичного кола на інший під час спілкування з пацієнтом.

Формування термінологічної компетентності у студентів медичного коледжу починається на заняттях хіміко-біологічних дисциплін з першого року навчання. Для цього викладачами предметної комісії хімії та циклової комісії фундаментальних дисциплін, Методичною радою Рівненського медичного коледжу в розрізі основної регіональної методичної проблемної теми “Впровадження міжпредметних зв’язків у систему підготовки медичного працівника третього тисячоліття” розроблено низку заходів та єдині підходи до організації і проведення занять. Серед таких заходів, що мають теоретичне спрямування проведені педагогічні читання, заняття школи викладача-початківця та засідання творчого науково-експериментального майданчика. На практиці досвідченими викладачами та науковцями проведено низку показових занять із елементами цілеспрямованого навчання медичної термінології та медичних понять. Нами успішно апробовано та запроваджено в систематичне використання ведення студентами на заняттях хіміко-біологічних дисциплін словника нових термінів. Поряд із розробленим нами збірником задач та вправ з хімії із професійним спрямуванням апробовані на практиці ситуаційні задачі із клінічним змістом з біології, активно проводяться рольові ігри, тестовий контроль тощо. Цікавим та вартим окремого дослідження є залучення обдарованих студентів до участі в проведенні занять з елементами рольової гри та створення термінологічних кросвордів. Хоча дослідження ще триває, проте за наявними результатами та відгуками викладачів спеціальних дисциплін можна зробити висновки про те що:

- систематична професійно-спрямована система навчання хіміко-біологічних дисциплін забезпечує оволодіння студентами базовою медичною терміносистемою, а інформаційно-комунікаційні технології допомагають організувати цей процес на якісно новому рівні;

- формування основ медичної термінології та медичних понять на заняттях хіміко-біологічних дисциплін дозволяє швидше адаптуватися студентам до вивчення спеціальних дисциплін;
- засвоєння нової термінології ефективніше проходить під час проведення інтегрованих занять за участю викладачів-клініцистів;
- студенти, що у більшій мірі володіють професійною термінологією є більш мотивованими до оволодіння професією.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку вбачаємо у вивченні та створенні інформаційного середовища для забезпечення фахової компетентності майбутніх медичних сестер в медичному коледжі

Література:

1. Гуцина Л.Н. Особенности языка медицины / Л.Н.Гуцина // Журнал Гродненского государственного медицинского университета. – 2005. – №1 (9). – С. 105 – 107.
2. Загальні відомості про медичну термінологію / [Електронний ресурс] І.О.Толок Латинська мова. Бібліотека для студента – Режим доступу: [http:// b-ko.com/ book_111.html](http://b-ko.com/book_111.html)
3. Иванчук И.А. Культура речи в деятельности врача (к проблеме формирования элитарного типа языковой личности в профессиональной медицине) // Вопросы стилистики. – Саратов, 1998. – С. 187 – 195.
4. Історія і сучасні проблеми української термінології / [Електронний ресурс] Українська мова за професійним спрямуванням. – Режим доступу: [http:// nadovsem.in.ua/ ukranska-movaza-prof.-spryamuvannya/ storya-suchasn-problemi-ukranksko-termnolog.html](http://nadovsem.in.ua/ ukranska-movaza-prof.-spryamuvannya/ storya-suchasn-problemi-ukranksko-termnolog.html)
5. Місник Н. Формування української медичної клінічної термінології [Текст] / Н.В. Місник: автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2002. – 20 с.
6. Панько Т. Українське термінознавство / Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
7. Словник української мови: в 11 томах. / [Електронний ресурс] Том 10, 1979. – Стор. 88. – Режим доступу: [http:// sum.in.ua/ s/ termin](http://sum.in.ua/s/termin)
8. Термінологія. Види термінів / [Електронний ресурс] Сучасні тенденції веб-комунікацій. – Режим доступу: [http:// webstyletalk.net/ node/ 82](http://webstyletalk.net/node/82)

Науковий керівник:

доктор педагогічних наук, професор, Романишина Людмила Михайлівна.

Рано Лутфетдинова

(Наманган, Узбекистан)

РАЗВИТИЕ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Речь – исторически сложившаяся форма общения людей с помощью звуковых и зрительных знаков. Механизм речи включает в себя три основных звена: восприятие речи, продуцирование и «внутреннюю речь». Процесс речи основан на работе различных анализаторов: слухового, зрительного, тактильного и двигательного.

Для различения высшей нервной деятельности животных и человека И.П. Павлов ввел понятия первой и второй сигнальных систем, выражающих различные способы психического отражения действительности.

Первая сигнальная система – система условнорефлекторных образов, формирующихся в коре головного мозга животных и человека при воздействии на рецепторы органов чувств раздражителей, исходящих из внешней и внутренней среды.

Специфические особенности высшей нервной деятельности человека заключаются в наличии второй сигнальной системы – системы обобщенного отражения действительности в виде понятий, содержание которых фиксируется в словах, образах, художественных произведениях. Вторая сигнальная система возникла в результате развития речи как средства общения между людьми в процессе труда.

Центральное место во второй сигнальной системе занимает речевая деятельность. Слово, хотя и является реальным физическим раздражителем (слуховым, зрительным, кинестетическим), принципиально отличается от них тем, что в нем отражаются не конкретные, а обобщенные свойства предметов и явлений. Поэтому оно и обеспечивает возможность обобщенного и отвлеченного отражения действительности. Вторая сигнальная система использует не только речевые знаки, но и самые различные средства, включая музыкальные звуки, рисунки, математические символы, художественные образы, мимико-жестикоуляционные и эмоциональные голосовые реакции и т.п.

Исследователи выделяют три основные функции речи: коммуникативную, регулирующую и программирующую. Коммуникативная функция обеспечивает общение между людьми с помощью языка. Речь используется для передачи информации и побуждения к действию. Язык представляет собой определенную систему знаков и правил их образования. Человек может владеть многими языками. Это означает, что он использует возможность обозначать один и тот же предмет разными символами как в устной, так и в письменной форме.

Регулирующая функция речи реализует себя в высших психических функциях – сознательных формах психической деятельности. Речь принадлежит важная роль в развитии произвольного, волевого поведения. Первоначально высшая психическая функция как бы разделена между двумя людьми. Один человек регулирует поведение другого с помощью специальных раздражителей, среди которых наибольшую роль играет речь. Учась применять по отношению к собственному поведению стимулы, которые первоначально использовались для регуляции поведения других людей, человек овладевает собственным поведением.

Программирующая функция речи выражается в построении смысловых схем речевого высказывания, грамматических структур предложений, в переходе от замысла к внешнему развернутому высказыванию. В основе этого процесса – внутреннее программирование, осуществляемое с помощью внутренней речи.

В 1861 году французский невропатолог Поль Брока обследовал больного, который понимал речь, но выговорить мог только одно слово – «тан». Брока даже называл его «мистер Тан». После смерти пациента ученый исследовал его мозг и обнаружил повреждения определенной области левого полушария, которая позже в честь

ученого была названа зоной Брока. Расположена эта область рядом с моторными зонами, отвечающими за мышцы рта и губ.

В 1876 году врач из Германии Карл Вернике описал другое заболевание, при котором больные достаточно свободно говорили, но с трудом понимали смысл сказанного. Как выяснилось, подобное отклонение вызывается поражением другой области левого полушария (названной в честь исследователя зоной Вернике).

Во время устной речи происходит изменение локального мозгового кровотока – речь активизирует кровообращение как в задней, так и в передней речевых зонах.

У большинства людей речевые структуры локализованы в левом полушарии, а не в правом. Такое утверждение справедливо примерно для 99% правшей и 2/3 левшей. Хотя с лингвистическими способностями связано преимущественно левое полушарие, тем не менее в правом полушарии хранится довольно большой словарный запас, и человек с его помощью может понимать записанные вопросы.

Развитие речи младших школьников – одна из главных задач, стоящих перед учителем начальных классов. Речь ребенка – показатель общего развития его личности. Недостаточное владение речью является объективной причиной, которая не дает возможности усваивать школьные предметы, свободно общаться как со своими сверстниками, так и со взрослыми. Чем раньше будет освоен язык, тем полнее будут усваиваться ребенком знания, получаемые им на всех учебных предметах.

Речь учащихся часто является бессвязной, логически непоследовательной, невыразительной. Речевое однообразие, бедность языковых средств свидетельствуют не только о слабой словесной подготовленности, но также о неумении наблюдать людей, природу. Развивать речь детей – значит постоянно работать над ее содержанием, учить построению предложения, выбору нужного слова, грамотному оформлению мысли. Как заинтересовать ребенка изучением языка? Как построить уроки развития речи, чтобы раскрыть способности детей и повысить интерес к творческой работе? Особую актуальность эта проблема приобретает в начальной школе, так как именно в этот период закладываются основы языковой культуры. Одна из главных задач педагога – научить детей рассуждать, мыслить. А размышлять может лишь тот, кто умеет говорить. Основная цель всех видов работ по развитию речи – это умение составлять текст, то есть выражать свои мысли, знания, чувства в развернутых высказываниях.

Сочинительство занимает большое место в системе работы по развитию речи младших школьников. Этот вид работы требует от детей проявления их собственного творчества, формирует логическую и одновременно образную речь, учить последовательно выражать свои мысли.

В настоящее время и на страницах газет и журналов, и в общении между собой, и в школе на уроках, и в Интернете мы сталкиваемся с требованием к соблюдению культуры речи и нормам литературного языка. Неправильную речь трудно понять, или можно понять ошибочно. А неправильно поймешь – неправильно и поступишь. Значит культура речи не личное дело каждого, а общественная потребность и необходимость. Именно поэтому я считаю, что развитие речи – одна из серьезных задач, стоящих перед школой.

Важнейшей предпосылкой для решения речевых задач в процессе обучения является правильная организация обстановки, в которой бы у детей появилось желание говорить, называть окружающее, вступать в речевое общение.

Об одной из общих задач развития речи детей Е. И. Тихеева писала так: «Прежде всего и главнейшим образом надо заботиться о том, чтобы всеми мерами при поддержке слова содействовать формированию в сознании детей богатого и прочного внутреннего содержания, способствовать точному мышлению, возникновению и упрочению значительных по ценности мыслей, представлений и творческой способности комбинировать их. При отсутствии всего этого язык утрачивает свою цену и значение.

«...Сущность слова складывается из его содержания и формы. Гармоническое единение того и другого обуславливает ценность слова» [П, 16, 25]

Когда мы будем конкретизировать общую задачу формирования правильной устной речи и выделять составляющие ее частные задачи, то всегда будем подразумевать это единство смыслового содержания и правильной формы речи детей. Таких частных задач, соответствующих основным компонентам языка и речи, можно выделить семь.

1. Развитие словаря. В период дошкольного детства усваиваются слова из основного словарного фонда языка, отбор их зависит от словаря окружающих, от ориентировки ребенка в окружающем мире и т. д.

В детском саду существует программа словарной работы, ориентирующая воспитателя на отбор прежде всего такого словаря, который нужен для нормального общения ребенка с окружающими и который стихийным путем приобретает им медленно, с трудом, с ошибками. Воспитатель специальными приемами добивается, чтобы дети не только знали и понимали смысл необходимых слов, но и активно использовали их в своей речи, чтобы у них развивались интерес и внимание к слову (Почему так говорят? Можно ли так сказать? Как сказать лучше, точнее?).

Воспитывая культуру устной речи, необходимо отучать детей от грубых выражений или слов просторечных, заменяя их литературными. Словарная работа осуществляется в связи с ознакомлением детей с окружающим. Сообщение слова, обозначающего какой-нибудь предмет или явление, происходит во время общего учебно-воспитательного процесса ознакомления с этим объектом.

2. Формирование грамматической стороны речи. Словарь является строительным материалом для языка. Грамматика устанавливает нормы изменения слов и способы их соединения в предложении. Кроме того, она определяет конструктивные модели языка (словообразовательные, словоизменительные).

Ребенок слышит от окружающих грамматически оформленную речь. Осмысливая услышанное, он усваивает грамматический строй, познает модели языка. Воспитатель организует разнообразную речевую практику детей, включая в систему обучения языку упражнения, которые привлекали бы внимание детей к наиболее сложным и необходимым для них конструкциям, закрепляли бы определенные правила морфологии и синтаксиса родного языка («Помечтаем, что было бы...» – упражнение в употреблении сослагательного наклонения; «Отгадай, чего не хватает?» – упражнение в употреблении существительных в родительном падеже; «Я начну, а ты закончи!» – упражнение в употреблении распространенных предложений и т. д.).

Воспитатель знакомит детей с новыми для них грамматическими формами, закрепляет правильное употребление наиболее трудных форм, в конечном итоге вырабатывает привычку говорить грамматически правильно.

3. Воспитание звуковой культуры речи. Прежде всего ребенок должен овладеть звуковым строем языка, правильным звукопроизношением. Работа над звуковой стороной речи основывается на данных русской фонетики и орфоэпии. Ребенок, подражая и участь, целенаправленно (под воздействием взрослых) усваивает систему ударений в словах, интонационный строй родного языка, произношение слов. Очень важно научить ребенка и культуре поведения в процессе речевого общения, сделать правильную речевую манеру устойчивой привычкой (приветливый тон, поза внимания и взгляд, обращенный к собеседнику, умение держать себя в новом обществе и т.д.).

Важнейшее качество звучащей речи – ее выразительность. Н. К. Крупская говорила о воспитании у детей этого качества, его значении в их будущей, взрослой жизни, когда каждому придется выступать перед аудиторией, быть оратором. Она подчеркивала, что нужно не сдерживать и подавлять, а развивать естественную выразительность речи детей, вот тогда чаще удастся встретить оратора, «речь которого полна выражения, глаза которого загораются, на лице и в жесте которого отражаются его мысли и чувства...»

Дошкольный возраст – благодатная пора для выработки таких речевых привычек и способностей.

4. Формирование разговорной (диалогической) речи: умения детей слушать и понимать обращенную к ним речь, поддерживать разговор, отвечать на вопросы и спрашивать. Уровень связной разговорной речи зависит от состояния словаря ребенка и от того, насколько он овладел грамматическим строем языка. Разговорная речь как речь с собеседником предполагает также умение культурно вести себя во время беседы, быть тактичным, сдержанным. Воспитатель влияет на содержательность детских разговоров, поощряет желание узнавать друг у друга что-то новое. Воспитатель должен подсказать детям, что, если расспрашивать взрослых об их труде, отдыхе и т. д., можно узнать много интересного.

5. Обучение рассказыванию (монологической речи). Овладение монологической речью очень важно для подготовки детей к школе, где этот навык будет закрепляться. Связная речь способствует формированию мышления, различных его качеств. Кроме того, рассказ ребенка помогает выявить запас его слов, умение строить фразы, композиционно оформлять содержание. У детей формируется умение слушать устные рассказы, не всегда сопровождаемые показом, понимать их, затем подражать прослушанное-пересказывать.

В дошкольном возрасте детей также учат самим составлять простейшие рассказы, в содержании и форме которых должны проявляться самостоятельность и творческая активность ребенка. В детском саду воспитывается умение рассказывать неторопливо, обдумывая свои мысли, обращаясь к слушателям, а также умение выступать перед незнакомой аудиторией (на празднике, в присутствии взрослых, в другой группе), что способствует совершенствованию речи, развивает находчивость, навыки поведения в коллективе.

Ознакомление с художественной литературой. В дошкольном учреждении детей знакомят с лучшими произведениями детской литературы. Воспитатель формирует у детей некоторые элементарные умения: слушать и понимать художественные произведения, высказывать суждения об их героях. Дети должны научиться запоминать и выразительно читать наизусть небольшие доступные по содержанию стихотворения. Все эти задачи тесно связаны с воспитанием нравственного облика и эстетических чувств детей.

Особое значение для обогащения словарного запаса учащихся приобретает словарная работа на уроках русского языка, поскольку по данным М.Р. Львова, до IV класса половина новых слов входит в словарь младших школьников через эти уроки. «Словарная работа – это не эпизод в работе учителя, а систематическая, хорошо организованная, педагогическая, целесообразно построенная работа, связанная со всеми разделами курса русского языка», – писал известный ученый-методист А.В. Текучев. Приемы обогащения словарного запаса учащихся разнообразны: раскрытие значения слова путем показа предмета; использование толкового словаря русского языка, синонимизация; морфологический анализ слов; перевод; перефраз; использование контекста и другие.

Изучение глагола значительно продвигает речевое развитие учащихся. Глагол обозначает не просто действие, а действие как активный процесс. Он выражает движение, развитие и сообщает высказыванию конкретность, динамичность, энергию. А.М. Пешковский писал, что «глаголы – это какие-то “живые” слова, оживляющие все, к чему они приложены». Само по себе глагольное слово богато и емко по своему значению. Глагол обладает развитой многозначностью. Толковые словари русского языка отмечают от трех до десяти и более значений одного глагола. В толковом словаре С.И. Ожегова у глагола «брать» отмечено 12 значений, «стоять» – 9 значений, «ломать» – 5 значений.

Богатство значений глагольного слова усиливается разнообразием живых значений приставок, а также многообразием его синтаксических возможностей. Сравним глаголы «бежать» и «выбежать», «убежать», «перебежать». Каждое из них представляет новое слово, подается в новой словарной статье и имеет подчас не одно, а несколько значений, – так глагол «убежать» имеет 4 значения.

Обогащение словарного запаса учащегося осуществляется двумя основными путями: через овладение значением новых, ранее неизвестных детям слов и через раскрытие богатства лексических значений слова.

Одним из методических условий, обеспечивающим эффективную работу по развитию речи с помощью «Толкового словаря», является познание самого слова, правильность его понимания, точность употребления в речи в разных значениях, умение заменить слово другим, более точным, выразительным. Обратимся к примеру:

Гвоздь легко идет в доску.

– объясните значение слова «идет».

– обратитесь к «Толковому словарю», установите, какие значения может иметь слово «идет».

– составьте предложения, употребив этот глагол в других значениях.

Найдите слова, употребленные в переносном значении. Объясните их значение, используйте толковый словарь:

– Выберешь местечко поукромней, сядешь и слушаешь, как ласково журчит, разговаривает речная вода. (В. Солоухин)

– И вдруг гора охнула и задрожала! Где-то внутри нее зародился гул; он рвется наружу, приближается и растет. (Н. Сладков)

Сравните глаголы и определите, что общего и различного в значениях этих слов: петь – заливаться, мяукать – мурлыкать, играть – наигрывать.

Тетяна Лях
(Київ, Україна)

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ СЕРЕД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Наразі у різних галузях наукового знання значно зросла увага до досліджень волонтерської діяльності. Інтерес до волонтерства має не тільки теоретичний, а й практичний характер. Так, розвиток соціальної роботи та соціально-педагогічної діяльності, чемпіонат з футболу Євро-2012, інші спортивні заходи національного рівня, загострення соціальної та економічної ситуації у зв'язку з АТО актуалізували розвиток волонтерського руху в Україні.

Вітчизняні дослідники (О. Безпалько, З. Бондаренко, І. Грига, Т. Журавель, Н. Заверико, Т. Лях, В. Назарук, Т. Спіріна, Н. Тимошенко, Т. Тимчук та інші), вивчаючи різні аспекти волонтерства, тим самим розширювали проблематику цієї діяльності, знаходячи нові аспекти для досліджень.

Метою статті є окреслення нагальних питань розвитку студентського волонтерського руху в Україні.

Науковий інтерес до волонтерського руху виявляли не лише соціальні педагоги та соціальні працівники, а й історики, соціологи, економісти. Витоки волонтерства вбачали, зокрема, в християнській етиці і в особливостях суспільного розвитку. В результаті соціологічних досліджень волонтерства в умовах громадянського суспільства з'явилось розуміння його як основи функціонування неурядових організацій. Економісти схильні розглядати волонтерство як неоплачувану зайнятість, яка може зараховуватися до трудового стажу.

Волонтерство розуміється як форма соціальної активності громадян, спосіб їх самореалізації, інструмент соціального, культурного, економічного та екологічного розвитку, як технологія соціальної роботи з молоддю, соціальна практика.

Термін «волонтерство» спочатку був пов'язаний з формуванням армії в низці зарубіжних країн (Австро-Угорщина, Італія, Франція) в XVIII – першій половині XIX століття [1].

Характеризуючи зарубіжне волонтерство у науковій літературі часто використовується термін «волонтерський рух». Про наявність цього руху свідчить інституціоналізація волонтерства за кордоном, його масовість і різноспрямованість, яка виражається в діяльності таких організацій як:

- Alliance of European Voluntary Service;
- Association of Voluntary Service;
- Coordinating Committee for International Voluntary Service;
- IAVE;
- ICYE;
- SCI та інших [4].

Запозичений з-за кордону термін «волонтерство» є синонімічним вітчизняному терміну «добровільна діяльність» та означає надання допомоги по добрій волі, без примусу [5]. Офіційне визначення понять «волонтер», «волонтерська діяльність», «волонтерська робота», «волонтерські послуги» подано у Законі України «Про волонтерську діяльність».

Окрім згаданого закону, нормативно-правова база сучасного волонтерства представлена Загальною декларацією прав людини, Конвенцією ООН про права дитини, Загальною декларацією волонтерів [2], Конституцією України тощо.

На основі теоретичного аналізу наукової літератури волонтерство можна класифікувати:

- *за сферами реалізації* (Волонтерство у галузі збереження історичної та культурної спадщини, волонтерство у галузі фізичної культури і спорту);
- *за ступенем організації*: неорганізоване і організоване волонтерство (Неорганізоване волонтерство передбачає спонтанну та епізодичну допомогу, надану волонтером. Організоване волонтерство часто ініціюється якою-небудь організацією і носить систематичний характер);
- *за територією здійснення волонтерської діяльності* (Волонтерство за місцем проживання, районне, міське, обласне, загальнодержавне, міжнародне волонтерство);
- *за спрямованістю* (Взаємодопомога або самодопомога; соціально-побутова допомога; участь у місцевому самоврядуванні; просвітництво або пропаганда; організація культурно-дозвільної діяльності; спортивне волонтерство; корпоративне волонтерство тощо);
- *за кількістю волонтерів* (Індивідуальне, групове, масове волонтерство);
- *за складом волонтерської групи* (Однорідне (волонтерство підлітків, молодіжне волонтерство, волонтерство людей похилого віку тощо) та змішане волонтерство);
- *за характером участі у волонтерській діяльності* (Епізодичне і постійне волонтерство);
- *за тривалістю участі*: короткочасне і довготривале волонтерство [4, 5].

Під час організації волонтерської діяльності особлива увага звертається на визначення мотивів волонтерів. Цікавим є підхід фахівців центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді щодо класифікації волонтерів за мотивацією. Отже, фахівці об'єднують волонтерів у три групи, а саме:

1. «Альтруїсти». Діяльність цих волонтерів підпорядкована потребі надання допомоги з причин громадянської відповідальності, співпереживання, почуття жалості тощо. У минулому вони могли бути в ситуації, яка є аналогічною тій, в якій опинилися їхні клієнти, що потребують допомоги волонтерів.

2. «Тусовщики». Для даного типу волонтерів потреби в спілкуванні з іншими людьми, знайомствах з відомими особистостями, організації свого вільного часу, а також значимість участі в популярних та (або) масових акціях є пріоритетними.

3. «Кар'єристи». Це волонтери, чиї мотиви участі багато в чому пов'язані з потребою в професійному зростанні. Здебільшого, такі мотиви мають студенти-волонтери [5].

За даними досліджень Всеукраїнського громадського центру «Волонтер» [6] студентська молодь лишається найчисельнішою волонтерською групою. Цьому сприяють наявність законодавчої бази з волонтерства, діяльність установ, організацій, що підтримують волонтерство як молодіжний рух, зарахування ВНЗ волонтерського досвіду до практики, наявність ініціаторів, координаторів, тьюторів з волонтерства, популяризація даного виду діяльності через засоби масової інформації, залучення до популяризації волонтерства авторитетних для молоді особистостей.

У результаті участі у волонтерській діяльності у студентів розвиваються такі якості особистості, як відповідальність, емпатія, емоційна стійкість, креативність тощо. Крім того, у них формуються аналітичні вміння та навички, що сприяють аналізу проблемної ситуації; діагностичні вміння та навички, необхідні на початковому етапі реалізації волонтерських проєктів; комунікативні вміння та навички, що визначають успішність спілкування, прийняття ефективних управлінських рішень; проєктивні вміння та навички, що дозволяють виробляти комплексну програму дій по вирішенню проблем; методичні вміння та навички, важливі при вивченні досвіду діяльності соціальних служб та громадських організацій, систематизації отриманих результатів, поширення досвіду; організаційні вміння і навички, необхідні для здійснення управлінської діяльності, залучення додаткових ресурсів до волонтерства; прогностичні вміння та навички, що забезпечують прогнозування розвитку процесів на різних рівнях волонтерської діяльності; експертні вміння та навички, спрямовані на систематизацію досягнутого результату, його аналіз і визначення подальшої стратегії дій.

Резюмуючи, відзначимо, що сучасне волонтерство базується на філантропічних практиках минулого, але сучасний волонтерський рух розвивається на засадах демократії, соціальної відповідальності та створює умови для занурення у майбутню професію для студентської молоді.

Студентське волонтерство є ресурсом не тільки роботи з молоддю, а й формування громадянина, професіонала.

Література:

1. Волонтерский менеджмент: пособ. для сотрудников и молодежных лидеров Белорусского Общества Красного Креста по организации работы волонтеров [Електронний ресурс]. – 74 с. – Режим доступу: <http://www.redcross-irkutsk.org/ru/catalog/group-150/product-11864/info.html>. – Заголовок з екрану.
2. Загальна декларація волонтерів (витяг), прийнята на XI Конгресі Міжнародної Асоціації Волонтерів // Волонтерський рух „Пенсіонер” в Україні: [зб.] / [упор.: Є. І. Стеженська, Н. В. Вержиковська.]. – К.: ТИРАЖ, 2002. – Вип. 2. – С. 11–13.
3. Діяльність громадських об'єднань в Україні у 2013 році: статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. – К., 2014. – 151 с.
4. Лях Т. Л. Планування залучення волонтерів як важливий компонент волонтерської програми / Т. Л. Лях // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: зб. наук. пр. / [за ред.: В. С. Курило, С.Я. Харченко, С. В. Харченко]. – Луганськ: ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – № 23 (282). Ч. І. – С. 206–213. – (Серія – „Педагогічні науки”).
5. Менеджмент волонтерських груп від А до Я: навч.-метод. посібник / З. П. Бондаренко, Т. В. Журавель, Т. Л. Лях та ін.; за ред. Т. Л. Лях. – 3-е вид., перероб. та допов. – К.: ТОВ «ВПК «ОБНОВА», 2014. – 288 с.
6. Потенціал волонтерства та лідерства у здійсненні профілактики ВІЛ/ СНІДу та ризикованої поведінки на базі професійно-технічних навчальних закладів: навч. посіб. / Т. В. Журавель, Н. В. Зимівець, Т. Л. Лях та ін.; за ред. Т.В. Журавель, Т. Л. Лях. – К.: ВГЦ «Волонтер», 2013. – 282 с.

Татьяна Мелентьева
(Харьков, Украина)

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В ВУЗАХ

Основным функциональным назначением вузов всегда оставалась подготовка высококвалифицированных специалистов. Но помимо этого вузы стали важным элементом рыночных отношений, т.к. они обеспечивают рынок образовательных услуг. А переход системы образования на европейские образовательные стандарты еще более обострил конкуренцию на этом рынке.

Негативным последствием этого стало сокращение бюджетного финансирования образования и надежда на его прибыльность, что значительно снизило качество контингента студентов. А стремление перевести некоторые техникумы в категорию вузов значительно снизило и качество образования в целом. Сейчас, правда, с этим явлением начали активно бороться.

Чрезмерная коммерциализация вузов привела, также, к тому, что стали понемногу забывать еще об одной функции образования – воспитательной. Воспитание патриота, гражданина – цель, актуальность которой только возрастает. И здесь важен содержательный аспект образования, который должен включать предметы, непосредственно способствующие формированию личности студента, т.е. гуманитарные дисциплины.

Вопросом, чему и как учить, задается общество на протяжении всей истории своего развития. Сегодня этот вопрос пытаются решать с помощью выработки новых стандартов высшего образования.

Они включают и определенный набор предметов гуманитарного цикла. Но чрезмерное расширение прав вузов, зачастую к этому не готовых, приводит к тому, что руководство многих вузов не понимает важность и значимость гуманитарного образования, пытается разными способами урезать часы на предметы данного цикла.

А ведь именно гуманитарная составляющая вузовского образования закладывает методологическую основу воспитательного процесса. К сожалению, и до сегодняшнего дня нет ясности в этом вопросе.

Все более сложная организация человеческого общества заставляет людей осваивать новые навыки, развивать современные технологии. Аналогичные требования предъявляются и к современному образованию.

Содержание, цели современного образования должны быть ориентированы на конкурентоспособность и мобильность будущих специалистов.

Современный специалист должен быть не только хорошим специалистом в узкой области профессиональных знаний, но и решать задачи управленческого, организационного, воспитательного характера.

Поэтому важно научить студента не только запомнить определенный объем информации, но и стимулировать его постоянно обновлять свои знания, «учить учиться».

Особая роль в подготовке специалиста отводится преподавателю вуза. Современный педагог должен обладать определенной суммой психолого-педагогических знаний, независимо от своей специализации.

Развитие современных технологий, способов и методов распространения знаний свидетельствуют о том, что роль педагога как монополиста в передаче и интерпретации знаний уходит на второй план. Его функции значительно изменяются.

В процессе обучения все большее значение отводится самостоятельной работе студента, вовлечение в решение конкретных задач, создание проектов. Поэтому преподаватель должен овладевать технологиями формирования творческих способностей и индивидуальных возможностей студента, использовать новые технологии обучения.

Современная педагогическая наука сделала много для развития технологии и методики обучения. Следует вспомнить объяснительно-иллюстративный, исследовательский, проблемный и многие другие методы обучения.

Но использование любых методов обучения, а также организация эффективной самостоятельной работы нуждается в необходимости и возможности для педагога повышать свое профессиональное мастерство.

Среди нерешенных, можно назвать проблему перегрузки нашего педагога аудиторной работой. Это значительно ограничивает его возможности в саморазвитии и возможности индивидуальной работе со студентами.

Ведь при сохраняющемся объеме учебной нагрузки сделать это сложно. Об этой проблеме давно и много говорят, но решение этой проблемы упирается в ряд объективных и субъективных оснований.

Современное образование нуждается и в совершенно новом учебном пособии, учебнике, который поможет организовать учебный процесс и усовершенствовать самостоятельную работу студента. Создание учебника, учебного пособия – это сложный процесс. Но он осуществляется постоянно. И это вызывает уважение.

Многие вузы Украины, помимо традиционных учебников, стали активно разрабатывать и так называемое электронное учебное пособие.

Подобное учебное пособие объединяет технические возможности обучения и содержательный компонент учебного материала, что позволяет стимулировать познавательные и творческие способности студента, их самостоятельную работу, может стимулировать стремление к научной деятельности. Такое учебное пособие активно помогает и в процессе дистанционного обучения.

Содержание и структура такого учебного пособия отличаются от традиционного учебника. Оно должно включать в себя четко структурированную теоретическую часть, что позволит легче освоить теоретический материал, выполнить задания для семинарских, практических занятий, рассмотреть вопросы для самопроверки и проверки полученных знаний, творческие задания.

Однако такое учебное пособие не должно полностью подменять собой другие источники информации, так как структура такого учебника не предполагает наличие большого объема собственно содержательного материала, что ограничивает познавательные возможности студента.

Поэтому необходимо постоянно ориентировать студента на работу с разнообразными источниками информации, производить их анализ и делать выводы из полученной информации.

В качестве одного из способов проверки и оценивания полученных знаний все чаще используются тесты. Тестирование как метод проверки и оценивания учебных заданий используется в современной системе образования уже достаточно времени, чтобы отметить его позитивные и негативные стороны. Среди позитивных моментов отмечается возможность преодоления последствий коррупционной составляющей в системе образования.

Среди негативных моментов можно отметить то, что чрезмерное увлечение тестированием уводит образовательный процесс от таких важнейших факторов научения человека как речь и язык.

Речь и язык способствуют развитию мышления, памяти, творческих способностей ученика. Поэтому успех обучения кроется в умелом сочетании разнообразных методов обучения, как традиционных, так и новых.

Использование разнообразных методов обучения, их умелое сочетание в образовательном процессе, подготовка качественного учебного пособия во многом зависит и от материальной базы вузов, и от квалифицированной работы педагога, и от работы учебно-методических лабораторий, методических кабинетов вузов.

К большому сожалению, часто оказывается, что вопросы повышения психолого-педагогической культуры преподавателя, приобретение им знаний в области компьютерных технологий, современных методов обучения и многое другое остается частным делом педагога. И это негативно сказывается на его профессиональном мастерстве.

Несмотря на предпринимаемые в этой области меры, проблема пока остается нерешенной.

И вместе с тем хочется отметить стремление преподавателей вузов отвечать вызовам современной эпохи и запросам современных студентов.

З. Бобаева, Д. Мирзабдуллаева
(Узбекистан, Наманган)

ПЕДАГОГЛАР ВА ЎҚУВЧИЛАР ЎРТАСИДАГИ НИЗОЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБЛАРИ

Халқимиз сиёсий мустақиллик ва озодликни қўлга киритгач ўз тақдирининг чинаккам эгаси ўз тарихининг ижодкори ўзига хос миллий маданиятнинг соҳибига айланди. Мустақил Ўзбекистон халқларининг бой маданияти бебаҳо илмий фалсафий ва маънавий мероси, ноёб тарихимизнинг тикланиши учун зарур бўлган барча имкониятларни яратиб бермоқда. Халқимизнинг миллий онги, миллий ғурури, миллий ифтихори ўсиб маънавий дунёси кундан-кунга бойиб бормоқда. Бу эса мустақил давлатимизнинг маънавий асосини янада мустаҳкамлашга имконият яратиб бермоқда. Лекин бундан маънавият соҳасида ҳеч қандай муаммо йўқ, деган хулосани чиқариб бўлмайди. Бугунги кунда эркин фуқаро маънавиятини озод шахсни шакллантириш масаласи олдимизда турган энг долзарб вазифадир. “Бошқача айтганда дейди Президентимиз И.А. Каримов биз ўз ҳақ ҳуқуқларини танийдиган, ўз кучи ва имкониятларига таянадиган, атрофида содир бўлаётган воқеа – ҳодисаларга мустақил муносабат билан ёндошадиган айтилишларни, мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда қурадиган эркин ҳар жиҳатдан баркамол инсонларни тарбиялашимиз керак”.

Маълумки, педагогик жараён мураккаб тузилишга эга бўлиб, педагог шахси ва ўқувчи ҳамкорлигига асосланиб ташкил қилади. Ўқувчи ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро муносабат жараёнидаги мулоқот малакаларига

билан боғлиқ бўлади. Айниқса, мулоқот малакаларидан тўғри фойдаланмаслик, ўзаро бир-бирини тушунмаслик, турли зиддиятли вазиятларни келиб чиқишига сабаб бўлади. Мазкур зиддиятли вазиятларни аниқлаш, олдини олишининг психологик механизмларини ўрганиш долзарб масалалардан ҳисобланади.

Конфликтология низоларни вужудга келиши, ривожланиши ва якунланиши қонуниятлари ҳақидаги фан бўлиб, шунингдек уларни бошқариш ёки бошқача қилиб айтганда конфликтларни ҳал қилиш йўллари, усул ва тамойилларини ўрганади. Низолар сабабларининг объектив ва субъектив характерини тушуниш ўз навбатида шахсларо низоларни олдини олиш йўллари аниқлашда ёрдам беради.

Конфликтни рус олими Н.В.Гришина куйидагича тавсифлайди:

конфликт – бу унинг иштирокчилари томонидан қарши туриш вазияти бўлиб, у муҳим психологик муаммо сифатида идрок қилинади ва бошдан кечирилади, натижада иштирокчилар манфаатини қондирилиши мақсадида, уларни фаолликка ундайди.

Конфликтлар ҳар бир ижтимоий институтда бўлиб ўтадиганидек, таълим муассасаларида ҳам турли кўринишдаги низолар юзага келади. Педагог шахси унинг касбий сифатлари масаласи таълим-тарбия жараёнини ташкил қилишда муҳим саналади. Чунки педагог таълим олувчиларга ахборотлар захирасини узатади ва шу орқали улар билан муносабат ўрнатади.

Ўқитувчилар билан бўладиган низоларнинг сабабларига ўқувчилар томонидан куйидагилар белгиланди:

- “Ўқув машғулотларини қолдириш, кеч қолиш”;
- “Менинг ҳулқим”
- “Менинг ўзлаштиришим”
- “Баҳолашда адолатсизликка йўл қўйиш”

Ўқитувчиларга, уларнинг профессионал ҳаракатлари ва шахсий хусусиятларига бўлган муносабатда ўқувчиларнинг фикрича низо сабабларидан биридир. Таълим жараёнида ўқувчилар баҳоланишида адолатсизликка йўл қўйилиши ўқувчиларда ўзига ҳос қониқмасликни келтириб чиқаради, айниқса агар битирувчи гуруҳ ҳақида сўз кетса. Мактабни тугатишда баҳолар асосий ўрин тутаяди, бундан ташқари юқори баҳо – бу шахс учун аҳамиятли бўлган ходиса бўлиб, бунда баҳо билвосита шахсга қўйилади, унинг ўзини ўзи баҳолашида ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

Афсуски баъзан ўқитувчилар паст баҳо қўйишда кўполлик ва андишасизликка йўл қўйишади, ўқувчининг ўқув фаолиятини баҳолашнинг ўрнига, унинг шахсий сифатларига баҳо беришади ва бу ўз навбатида низога олиб келади.

Ўқитувчининг профессионал даражаси билан боғлиқ бўлган низо сабабларига – “Ўқитувчи ўқув материални ноаниқ тушунтиради”, “Дарслар зерикарли” деб белгиланиши, ўқитувчига қўйилган талаблар унинг методологик ёки академик билимдонлик даражаси сустигидан дарак беради ва натижада таълим жараёнининг самарадорлигига салбий таъсир этади.

Ўқитувчилар билан бўлиб ўтадиган низоларнинг сабабларидан яна бирини “Менинг характерим” деб ўқувчилар ўзларини танқид қилган ҳолда белгиладилар. Ўсмир ёшдаги ўқувчиларнинг характери ҳали барқарор эмас, чунки у эндигина ўзининг шаклланишини якунлаётган жараёнда бўлади. Юқори синф ўқувчилари учун ўз устиларида ишлай олмасликлари умумий бўлиб, ўз-ўзини тарбия ва назорат қила олмаслик кўникмаларини шаклланмаганлигидан дарак беради.

Низонинг сабабларидан “Тамаки чекиш”ни – ўғил болалар белгиладилар. Тадқиқотчиларнинг фикрича тамаки чекиш ёки шунга ўхшашлар – катталар ролини бажаришга интилиш бўлиб, мактаб ўқувчисининг ўрни “катта эмаслигидан” дарак беради. Турли моддаларни истеъмол қилиш (сигарет чекиш ёки ичувчилик) ўқувчини ўзини каттароқ, аҳамиятлороқ қилиб кўрсатишга бўлган иштиёқ билан боғлиқдир. Ўсмир ўзини мактабда қанчалик оз намоён этса (ўзлаштириш даражаси қанчалик паст бўлса) шунчалик уларда чекишга бўлган мойиллик юқори бўлар экан.

Ўсмирларнинг озроқ фоизи низоларга “Менинг ташқи кўринишим” сабабини кўрсатишди. Ёшлар маданиятида маълум бўлишича ўзига ҳос нормалар, мулоқот шакллари, нутқ, мода, дид ва ташқи кўриниш билан тавсифланади. Айнан шуларда йигит ва қизлар ўзларини намоён этишади, ўзларини тасдиқлашади ва эҳтиёжларини қондиришади. Маълум бир кўринишда ўзини намоён этиш, тасдиқлаш шу ёш даврига ҳос бўлган эҳтиёжлардан биригини баъзан педагоглар ҳисобга олишмайди. Натижада уларнинг ташқи кўринишига салбий баҳо бериш низо сабабларидан бирига айланади.

“Дўстларимга нисбатан адолатсизлик” сабабини ҳам кўрсатилди. Низоларни ўрганишда олиб борилган изланишлар натижасига кўра, “Ўқитувчи-ўқувчи” ўртасидаги низоларнинг ҳаммасида синф жамоасининг аксарият кўпчилиги ўқувчини қўллаб-қувватлашади. Ўқувчи, ўқитувчи ҳақидаги ўз фикрини доимо жамоа фикри билан аниқлаштиради(солиштиради) ва бу ерда шахсий низо жамоанинг умумий низосини акс эттиришдек кўринади. Бу ҳолатда ўқитувчилар интизомни бузувчиларга нисбатан турли таъсир этиш воситаларини қўллашларига тўғри кўлади, лекин буларнинг ҳаммаси тарбияловчи характерда бўлиши зарур, баъзан ҳаётда улар инсоний қадр-қимматни ерга урилишига жавобан норозилик ва ғазабни юзага келтиришади.

Низоларнинг барча сабабларига кўра, ўғил болалар қизларга нисбатан етакчи ўриндалиги аниқланди, чунки улар қизларга нисбатан ўқитувчиларни кўпроқ хавотирга солишади. “Низолар умуман бўлмаслиги” ҳақида ўғил болалардан кўра қизларнинг низо қилишга мойиллиги камроқ.

Педагогик жараёнда нисони олдини олиш уни ҳал қилишдан кўра самарилороқ ҳисобланади.

Ўқитувчиларга нисбатан низоларни бошқаришда куйидаги маслахатлар берилади:

– Ўз хис-туйғуларингизни бошқарган ҳолда, ўқувчиларга объектив муносабатда бўлиш ва уларнинг нуқтаи-назарини ҳам сабр-тоқат билан эшита олиш.

– Ўқувчиларга нисбатан ижобий танқид воситаларини қўллаш.

– Ўқувчи шахсини ҳақорат қилмаслик, балким унинг хатти-ҳаракатини танқид қилиш керак.

– Иложи бориша ўқувчини синфдан ташқарига хайдамаслик;

– Иложи бориша маъмуриятга мурожат қилмаган ҳолда муаммоларни ҳал қилиш.

– Агрессияга-агрессия билан жавоб бермаслик, чунки сиз педагогсиз.

Куйида низоларни олдини олишда ёрдамчи восита сифатида фаол эшитиш техникаси ҳақида маълумот берамиз.

Самарали тинглаш қоидалари. 1. қулай шароит яратинг.

Гаплашаётган одамингиз сиз билан гашлашиш мумкинлигини ҳис қилсин, суҳбатдошингиз учун қулай шароит яратинг. Телефонни ўчириб қўйинг, сизларга ҳеч ким ҳалал бермайдиган тинч жойни топинг.

2. Фаол (актив) ҳолатни танланг. Танангизнинг фаол ҳолати ақлингизни бир нуқтага жамлашга ёрдам беради, ва аксинча, баданингизни бўш тутсангиз, мия ҳам шунга яраша бўшашиб кетади.

3. Гапираётган одамга эътибор нигоҳи билан қаранг. Шундай қилсангиз, тинглаш ҳам, диққат-эътиборни бир жойга жамлаш ҳам енгил бўлади. Агар ён атрофга ёки ерга қарасангиз, кўзингиз ортидан фикрингиз ҳам шу ёққа равона бўлиш хавфи пайдо бўлади. Суҳбатдош билан кўз-кўзга тушиб тушиб туришига (яъни визуал контакт бўлишига) эришинг, айни пайтда суқланиб ёки ўта қаттиқ тикилманг (чунки бундай қараш душманлик аломати деб баҳоланиши мумкин).

4. Сиз тинглашни хоҳлаётганингизни кўрсата билинг. Сиз суҳбатга ўта қизиқаётганингизни кўрсатинг. Сизнинг ўтириш-туришингиз ва қўл ҳаракатларингиз суҳбатдошни тинглаётганлигингизни билдирсин. Эсингизда бўлсинки, ҳар бир одам эътиборли ва қизиқувчан одам билан суҳбатлашишни яхши кўради.

5. Гапираётган одамга нисбатан мустаҳкам эътибор қилинг.

Суҳбат пайтида қоғозга қандайдир нарсаларни ёзиб ўтирманг, столни бармоқларингиз ё қалам билан чертманг, қоғозни шалдиратманг. Ҳар қандай чалғитувчи ҳаракат – стол устидаги ўзингиз билан олиб келган қоғозларга кўз қирини ташлашнинг ўзиёқ суҳбатдош билан иккиламчи нарсалар ўртасида диққатингизнинг бўлинишига олиб келади.

6. Тинглаш ва тушуниш зарур. Суҳбатдошингиз нима деяётганига эътибор беришни ўрганинг. Фикр-хаёлингизнинг "қочиши"га йўл қўйманг. Гапираётган одамнинг нуқтаи назарини тушуниш учун жон қулоғингиз билан тинглашга урининг.

7. Тинглаш жараёнини мантиқан режалаштиринг. Сизни айтилган ҳамма гапни ёдда олиб қолиш – жуда қийин иш, лекин асосий фикрларни эслаб қолиш – зарурдир.

8. Суҳбатдошнинг ҳис-туйғуларини тушунишга ҳаракат қилинг.

Фақат сўзларни тушуниш эмас, яна суҳбатдошнинг ҳис-туйғуларини тушуниш ҳам зарур. Ёдингизда бўлсинки, одамлар ўз фикр-мулоҳазалари ва ҳиссиётларини "пардага ўраб", яъни жамиятда қабул қилинган одоб-ахлоқ нормалари доирасига мувофиқ тарзда баён қиладилар.

9. Кузатувчан бўлишни ўрганинг. Сўзловчининг товуш оҳанги ва гапириш услубига эътибор беринг, чунки мулоқот ва мунозара даврида ҳиссий мулоқот муҳим ўрин тутати.

10. Мулоқот учун масъулиятдан ўзингизни олиб қочманг. Бу жавобгарлик икки томонламадир, зеро суҳбатда камида икки шахс иштирок этади ва улар навбатма-навбат тингловчи ролига қирадилар. Суҳбатдошингизга сиз ҳақиқатан ҳам уни тинглаётганингиз ва тушунаётганингизни кўрсата билинг. Бунга айрим аниқловчи саволларни бериш, актив ҳис-туйғулар орқали эришиш мумкин. қолаверса, суҳбатдошингизга ўзингиз айтмасангиз, сизнинг эшитаётган ва тушунаётган эканлигингизни у қаёқдан ҳам биларди?

11. Сабр-тоқатли бўлинг. Суҳбатдошнинг гапини бўлмаслик учун зарур вақтни топа олинг.

12. ўз ҳис-туйғуларингизни ушлай ола билинг.

"Жаҳл чиқса – ақл кетар" деганларидек, бундай ҳолатдаги одам сўзларни нотўғри талқин қилади. Сиз ўз ўзингизга қулоқ тутинг. Сизнинг ўз ташвишларингиз ва ҳиссий ҳаяжонларингиз суҳбатдошни тинглашга ҳалал беради. Агар унинг нутқи ёки хатти-ҳаракати иззат-нафсингизга тегса, буни айтишга, тушунтиришга уриниб кўринг – бу вазиятни ойдинлаштиради. Сўнг суҳбатдошни тинглашингиз енгил кечади.

–Ўзингизга ва бола шахсига хатолар қўйиш учун ҳуқуқ бериш имконияти – чунки фақат ҳеч нарса қилмайдиган инсонларини хатога йўл қўйишмайди.

– Низолардан қўрқмаслик керак, аксинча уларни ҳал қилишда ижобий ёндошишни ўз маъсулиятингизга олишни ўрганинг.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч.-Т.: Маънавият, 2008.-176 б.
2. Журавлев В.И. Педагогик конфликтология асослари. М., 1995.
3. Рыбакова М.М. Конфликт и взаимодействие в педагогическом процессе. М., 1991.
4. Конвенция о правах ребенка (справочные материалы). СПб., 1994.
5. Мальковская Т.Н. Ўқитувчи-ўқувчи. М., 1977.

Оксана Міхєєва
(Київ, Україна)

ПРИЙОМНА СІМ'Я ЯК ФОРМА СІМЕЙНОГО ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

На сьогодні прийомна сім'я, як соціальний інститут виховання та розвитку дітей, які за певних життєвих обставин залишилися без батьківського піклування, зайняла чільне місце у державній системі захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. За даними Державного комітету статистики станом на кінець 2012 року в Україні функціонувало 3856 прийомних сімей, в яких виховувалося 6819 прийомних дітей. Для порівняння, на кінець 2005 року таких сімей було лише 180 і в них виховувалося 288 дітей-вихованців.

Створення в Україні прийомних сімей як сімейної форми влаштування дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування, розпочалося у 1998 році. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України №1713 від 15.09.1999 року, в м. Києві та чотирьох регіонах України (Запорізьській, Одеській, Харківській, АР Крим) розгорнувся експеримент зі створення прийомних сімей, який підтвердив життєдіяльність та позитивні моменти альтернативної форми влаштування дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування. В ході експерименту було визначено, що прийомна сім'я дозволяє забезпечити належні умови для виховання дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківського піклування, а також дозволяє вирішувати питання тимчасового влаштування долі дитини, батьки якої за певних обставин (хвороба, засудження) певний проміжок часу не можуть займатися вихованням. У такому випадку дитина влаштовується в прийомну сім'ю на той термін, доки родина не справиться з

проблемами, які створюють перешкоди та не дозволяють біологічним батькам займатися дитиною, забезпечувати необхідний рівень її життя і виховання.

У вітчизняній науці особливу увагу терміну «прийомна сім'я» приділяли дослідники цієї проблеми: В.Гопанчук, Л.Дробот, Б.Кобзар, Н.Комарова, А.Капська, І.Пеша, О.Яременко та ін. Розкриваючи суть означеного терміну, вчені зазначають, що воно вміщує подвійне значення: 1) дитина, яка прийнята у сім'ю на короткий термін у зв'язку з ускладненнями в її рідній сім'ї (хворі батьки, неспроможність батьків утримувати всіх дітей), або 2) дитина, прийнята в сім'ю до її повноліття.

Нормативне визначення терміну «прийомна сім'я» сформульовано Сімейним кодексом України – це сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Функціонування прийомних сімей регулюється Положенням про прийомну сім'ю, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України (№ 565 від 26 квітня 2002 р.).

За визначеннями Н.М. Комарової, І.В. Пеші, *прийомна сім'я* – це сім'я, яка добровільно взяла із закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, від 1-го до 4-х дітей на виховання та спільне проживання [43, с. 8]. Метою створення прийомних сімей є забезпечення належних умов для виховання в сімейному оточенні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Прийомні діти влаштовуються в сім'ю до досягнення вісімнадцятирічного віку або до закінчення навчання у професійно-технічних чи вищих навчальних закладах, але не пізніше досягнення ними 23-річного віку [24].

Прийомна сім'я забезпечує соціальній захист, захист майнових та житлових прав дитини, догляд, виховання, корекцію та компенсацію розвитку, вирішення медичних проблем, подолання психологічних травм, задоволення щоденних потреб дитини, яка залишилася без піклування батьків. Під час перебування дитини у прийомній сім'ї держава виконує функції піклувальника через соціальних працівників і працівників служб у справах дітей. Держава не тільки фінансує, а й контролює утримання і виховання дитини в прийомній сім'ї, надає допомогу на її розвиток, соціалізацію, організовує соціальне супроводження прийомної сім'ї та дитини.

Характеризуючи категорію прийомної сім'ї, слід зазначити, що в ній поєднується три основні функції. Перша – це реабілітаційна, яка допомагає дитині відновити чи поліпшити психічний та фізичний стан; друга – адаптаційна функція, що сприяє входженню дитини в нову сім'ю, новий мікроклімат; третя – виховна, яка дає змогу дитині стати соціальною особистістю.

Соціально-психологічні аспекти функціонування прийомних сімей особливі. З одного боку, вони представлені усім спектром проблем звичайної багатодітної сім'ї, а з іншого – перед такою сім'єю постають додаткові завдання по здійсненню корекції та компенсації вад розвитку, відставання та занедбаності здоров'я дитини, а також по подоланню наслідків психологічних травм. Цю проблему розглядали та досліджували українські науковці як соціально-педагогічного так і психологічного напрямку (Г.М. Бевз, Л.С. Волинець, І.Д. Зверева, Г.М. Лактіонова, О.О. Яременко, а також зарубіжні учені: А.І. Довгалева, Н.К. Іванова, В.М. Ослон, А. Холмогорова).

Інститут прийомної сім'ї має передбачити не тільки виховання дитини до повноліття, але й здійснення тимчасової опіки над нею (на короткий, обумовлений термін – від кількох тижнів до повноліття дитини або на час перебування її кровних батьків в ув'язненні чи на лікуванні). Саме цим можна забезпечити соціальний захист дитини, тимчасово позбавленої батьківського піклування, та її прав.

Довготермінові прийомні сім'ї створюються, як правило, для дітей, які не мають можливості повернутися до кровної родини. У багатьох країнах світу діють короткотермінові прийомні сім'ї. Часто вони спеціалізовані: для дітей з девіантною поведінкою, для дітей, які пережили знущання та насильство, для дітей, які втратили елементарні навички життя у соціумі тощо.

Особливістю прийомної сім'ї як форми сімейного влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, є те, що:

- дитина, яка виховується в прийомній сім'ї не позбавляється статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, за нею залишаються всі пільги, передбачені законодавством для таких категорій дітей;

- кандидати в прийомні батьки обов'язково проходять курс підготовки, розрахований на осмислення батьками проблем, пов'язаних з приходом в сім'ю нового вихованця, опанування соціального статусу – вихователя прийомної дитини;

- прийомні батьки у вирішенні проблем прийомної дитини співпрацюють з соціальним працівником, який здійснює соціальний супроводження прийомної сім'ї; соціальний працівник виступає посередником між прийомною сім'єю і державними структурами, які опікуються проблемами дітей;

- утримання прийомної дитини в сім'ї фінансується державою, одному із прийомних батьків виплачується грошове забезпечення;

- сім'я отримує статус прийомної на підставі рішення місцевого органу виконавчої влади, між прийомними батьками та органом, який приймає рішення про створення прийомної сім'ї, укладається договір про влаштування дітей на виховання та спільне проживання, який визначає права та обов'язки обох сторін;

- контроль за функціонуванням прийомної сім'ї здійснює служба в справах дітей.

Принципова відмінність прийомних сімей від наявних в Україні інших форм влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, полягає в тому, що прийомна сім'я є формою державної опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, коли частину функцій – матеріальне забезпечення утримання дітей, оплату праці прийомним батькам, методичну підготовку прийомних батьків та допомогу у вихованні сироти, а також контроль за утриманням і вихованням дитини – держава залишає за собою. Основна мета прийомної сім'ї – тимчасове утримання та виховання дитини, яка приходить у сім'ю з дитячого інституційного закладу, з кризової сім'ї, з притулку або медичної установи.

За особливостями виховання і педагогічним потенціалом прийомна сім'я має особливі переваги перед іншими соціальними інститутами. Насамперед, мається на увазі: природність процесу виховання; емоційний контакт дитини з прийомними батьками, який ґрунтується на довірі дітей до дорослих членів родини; виховання у сімейному оточенні сприяє поступовому залученню дитини до соціального життя.

Соціально-педагогічна роль прийомної сім'ї обумовила досить чіткі і жорсткі правила їх створення. Планування, набір кандидатів і оцінка їх придатності є досить складним процесом, що має методичне і нормативне обґрунтування. Важливою організаційно-педагогічною умовою успішного функціонування прийомної сім'ї та

забезпечення оптимізації соціалізуючого процесу в такій сім'ї є відбір кандидатів у прийомні батьки. Зважаючи на те, що прийомні батьки мають, на думку психологів, виконувати чотири основні функції (джерело емоційного тепла і підтримки; приклад для наслідування; друг, радник і партнер), то процес відбору кандидатів є надзвичайно вимогливим.

Одним із важливих моментів, що необхідно враховувати кандидатам на створення прийомної сім'ї – це необхідність підтримувати контакти з біологічними батьками та родичами дитини, яка приходить на виховання. Основна умова таких контактів – вони не повинні йти всупереч інтересам дитини, негативно впливати на її розвиток та життя у прийомній сім'ї. Прийомні батьки у процесі підготовки розглядають необхідність збереження таких контактів, насамперед виходячи із врахування інтересів прийомної дитини, розглядаючи їх як додаткову гарантію соціальної підтримки вихованця у подальшому житті.

Значний вплив на становлення особистості дитини у прийомній сім'ї має такий соціально-педагогічний чинник, як спілкування і стосунки рідних і прийомних дітей.

Виховний процес у прийомній сім'ї має певні проблеми. Прийомні діти, які потрапляють у нову сім'ю, потребують чимало уваги прийомних батьків, особливо в перші кілька місяців перебування в новому соціально-педагогічному середовищі. Така ситуація іноді провокує прояв агресивності, недоброзичливого ставлення з боку рідних дітей. Тому у ході підготовки прийомної сім'ї спеціалісти передбачають можливі проблеми і готують до таких проявів прийомних батьків, які мають бути спроможними заздалегідь виявляти назрівання конфлікту і знімати негативізм в атмосфері сім'ї. У кризових ситуаціях прийомні батьки мають змогу звернутися, в першу чергу, до спеціалістів: соціального працівника, що здійснює соціальне супроводження прийомної сім'ї, психолога центру соціальних служб, інших спеціалістів, за потребою.

Прийомна сім'я відрізняється від усиновлення та опіки (піклування) наявністю державної соціальної підтримки, що реалізується у формі соціального супроводження. Соціальне супроводження є формою державної підтримки сім'ї в інтересах дитини. Соціальна робота з сім'ями, які виховують дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у першу чергу, спрямована на вирішення проблемних питань життя та розвитку саме вихованців. Проте, враховуючи потребу забезпечення нормальних умов сімейного оточення дітей, робота проводиться і з батьками, і з біологічними дітьми. Комплексність у соціальній роботі з такими сім'ями і визначається терміном «соціальне супроводження прийомних сімей», на противагу «соціальному супроводженню прийомної дитини в сім'ї».

Соціальне супроводження прийомних сімей передбачає, з одного боку, контроль за умовами виховання та утримання прийомної дитини в сім'ї, з другого – надання допомоги у вирішенні життєвих проблем (зокрема тих, що потребують юридичного обґрунтування). Соціальний працівник, який здійснює соціальне супроводження сім'ї, надає практичну допомогу, здійснює соціальну опіку, виступає посередником між батьками та державними структурами, покликаними вирішувати питання життєзабезпечення прийомних дітей. Найголовнішим напрямом роботи соціального працівника є налагодження співпраці всіх служб, що захищають права дітей, з метою забезпечення якнайкращих умов їх виховання та розвитку в сім'ях [43].

Технологія здійснення соціального супроводження регламентується Порядком здійснення соціального супроводження прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу (наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 31 жовтня 2006 р.). Соціальне супроводження прийомних сімей здійснюється центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, що передбачає надання комплексу правових, психологічних, соціально-педагогічних, соціально-економічних, соціально-медичних та інформаційних послуг, спрямованих на створення належних умов функціонування прийомної сім'ї.

Ще однією соціально-педагогічною умовою ефективного функціонування прийомної сім'ї як соціалізуючого інституту є налагодження взаємодії з різними соціальними інститутами, громадськими групами та об'єднаннями. Однією із форм такої роботи є групи взаємопідтримки прийомних батьків, до складу яких можуть входити як колишні прийомні батьки, так і окремі люди, котрі бажають допомогти прийомним сім'ям. Зокрема практика показала, що існування таких груп допомагає прийомним батькам уникнути ізоляції, запропонувати підтримку прийомних дітей з боку ровесників з інших сімей, отримання кваліфікованої і своєчасної допомоги.

Література:

1. Комарова Н.М., Пеша І.В. Посібник для соціальних працівників щодо підготовки та соціального супроводу прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу: У 2-х кн.. – К.: Держсоцслужба, 2006. – Кн.1. – С.8, 39-50.
2. Державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2005 року. Соціальний захист дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: досвід реформування. –К.: ДІРСМ, 2006. – 143 с.
3. Капська А.Й., Пеша І.В. Соціальний супровід різних категорій сімей і дітей. Навчальний посібник. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 232 с.

Камалия Мұкашева
(Ақсу ауданы, Жансүгіров ауылы,Өнер мектебінің мұғалімі)

ОҚУШЫЛАРҒА МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ МУЗЫКАНТ –ҒАЛЫМДАРДЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ

Д.Б.Кабалевский оқушылардың музыкалық мәдениетін қалыптастыру және дамытудың бүтіндей жүйесін құрып, оның көптеген жеке қасиеттеріне түсініктемелер мен анықтамалар берді. Мысалы, әуендік ырғақ (интонация), жанр, стиль, музыкалық бейне, музыкалық драматургия өмірмен байланысы, басқа өнер түрлерімен және тарихпен байланысы тұрғысында сипатталады. Музыкалық білім беру мақсатын талдап түсіндіру – оқушының жеке тұлғалық мәдениетін қалыптастыру – Д. Б. Кабалевскийдің қағидасында келесі мақсатқа бағытталған нұсқаулар тұрғысынан қаралады:

- оқушылардың музыкаға деген ынтасын, сезімдік-құндылық, көркемдік-эстетикалық қатынасын қанық әрі айқын білдіретін тәрбиелік бағыттылық, сондай-ақ музыкалық ойлану, музыкалық-эстетикалық талғам, музыкалық-шығармашылық, бейімділік және дағдылар бәрін дамытуға көмектесетін;
- Әлемдік музыкалық мұраларға – түрлі жанрлық формалар (құрылысы) мен стильдерде жазылған музыкалық «алтын қорға» сүйену;

Балалардың музыканы тыңдау, орындау және музыка шығару үрдістерінде олардың музыка туралы ойлауын, олардың шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту[3].

В.В. Медушевский өзінің «Музыкалық өнердің құралдары көмегімен рухани-адамгершілік тәрбие беру» қағидасында балалардың музыкалық тәрбиесін діни негізде тәрбиелеуді қайта жаңғыртуды ұсынады..[2].

Л.В. Шаминаның қағидасында музыка «рухты тәрбиелеуінің тиімді жолы» деп мойындалады. Бірақ, В.В.Медушевскийден айырмасы бұл автор мектептегі музыкалық білім берудің этникалық жіктелу үлгісін ұсынады. Яғни алдымен өз халқының музыкалық этнографиялық мәдениетін меңгеру, содан соң ғана «әлем музыкасына» шығу жолын ұсынады.

Л.А. Венгрустың қағидасы бойынша оқушыларды музыкалық мәдениетіне жақындатудың жолы ән айту. Бұл автор жалпыға бірдей музыкалық білім беру реформасын жүзеге асыру үшін хормен ән айтуды үдемелі қарқынмен жүргізуді ұсынады.

Баланың музыкалық мәдениеті оның музыкалық тәрбиелілігі мен біліктілігінде.

Музыкалық тәрбиелік пен музыкалық біліктілік музыкалық білім беру тәжірибесінде бір-бірімен тығыз байланыса қатар жүреді. Олардың бірлестігінің негізі музыкалық өнердің өзіндік табиғатына, оның әуендік-ырғақтық оралымдарының бейнелілігінде. Баланың туа біткен тұқым қуалаушылық музыкалық қабілеттілігі және оның мақсатты түрде тәрбие беру арқылы дамуы баланың музыкалық мәдениетінің жемісті түрде қалыптасуына негіз болады.

Л.В. Школяр оқушылардың музыкалық мәдениетін сипаттай келіп, оқушының жасампаз суреткер ретінде (бұл дегеніміз оның рухани дамуы болып саналады) қалыптасуы оның негізгі қабілеттерінің дамуынсыз мүмкін емес, мысалы, есту мәдениеті көру, есту және сезіну мәдениеті, ойлау мәдениеті... Автор музыкалық мәдениеттің үш бөлшегін (компонент) атап көрсетеді: оқушының музыкалық тәжірибесі, музыкалық сауаттылығы және музыкалық шығармашылық дамуы.

Литвалық педагог-музыкант А. А. Пиличяускас музыкалық мәдениеті мәселелерін зерттеулерінде оны тиісті музыкалық білімдер, бейімділіктер, дағдылар негізінде пайда болатын музыкалық іс-әрекеттерге деген қажеттілік деп қарастыруды ұсынады. Оқушылар әртүрлі оқыту бағдарламаларды өту үрдісінде өзіне қажетті музыкалық білімдерді таба алмайды. Соның нәтижесінде академиялық музыкаға «альтернативтік музыка», яғни мұғалім мен оқушының музыкалық талғамында келіспеушілік пайда болады. Осы қайшылықты жою барысы оқушылардың музыкалық мәдениетін қалыптастырудың қажетті талабы болып табылады.

Мемлекетіміздегі қазіргі музыкалық білім беру жүйесі оқушылардың музыкалық мәдениетінің қалыптасуына мынандай жағдайларды қамтамасыз етеді:

- жалпы білім беру мекемелерінде музыка пәнінің міндеттілігі;
- кең тараған қосымша музыкалық білім берудің жүйесінің ашылуы, оларда оқудың еріктілігі;
- музыка мұғалімдерінің өз білімдерін көтеруге (арнайы мекемелерде) жағдай жасалуы;
- оқулық-әдістемелік негіздер қорының құрылуы.

Осы қағидалардың қайсысын алсақ та олардағы музыкалық білім берудің мақсаты, музыкалық білім берудің барлық бөлшектерінің (компоненттері) арнайы бағытталғандығын көрсетеді. Мысалы: міндеттері, кешендері, мазмұндары, әдістері мен түрлері.

Музыкалық білім берудің негізгі міндеттері педагогикалық интерпретациялау арқылы баланы музыкалық тәрбиелеуге, білім беруге және дамытуға бағыттылған.

Олар (міндеттер) мыналар:

- балалардың сезім мәдениетін, көркемдік эмпатилігін (кейіпкерге деген ниетін), музыканың сипатын түсіну, оған деген сүйіспеншілік сезімі; өнер туындысына көңіл-күйі-сезім-эстетикалық жауап беру (еліту).
- оқушылардың халық, классикалық, қазіргі кезең музыкаларымен, ең алдымен, музыкалық өнердің аса көрнекті үлгілерін (шедевр) олардың әртүрлі құрылыстың және жанрлық бар байлығымен таныс болуы;
- оқушылардың музыка туралы білімдерді өмірмен рухани бірлестік тұрғысында қабылдау үрдісіне педагогикалық жетекшілік ену;
- оқушылардың музыкалық-шығармашылық қабілеттерін, бейімділіктері мен дағдыларын олардың тыңдаушы, орындаушы және музыка шығару қызметтері үрдісінде дамыту;
- оқушылардың музыкалық-эстетикалық сезімдерін, қабылдауын, санасын, талғамын тәрбиелеу;
- көркемдігі жоғары, мазмұны терең шығармаларға деген қажеттілігін дамыту;
- музыканың түрлі көркемдік-мәнерлілік құралдарының көмегімен оқушыларға арттерапиялық әсер ету;
- балалардың өзбетінше музыкалық білім алуын жүзеге асыруды мақсатты түрде бағыт бере отырып дайындау;

- баланың музыкамен қатынасы үрдісінде өзін жеке тұлға ретінде тануына көмек көрсету.

Қағидалармен музыкалық бағдарламалардың әрқайсысында жоғарыда аталған міндеттердің қайсысына алғашқы болу яғни басымырақ мән берілсе, музыкалық білім беру мақсаты соған қарай бағыт алады[3].

Кешендер музыкалық білім берудің маңызды бөлімі болғандықтан бастапқы ережелер ретінде музыкалық білім берудің мәні мен мақсатын және міндеттерін, олардың мазмұны және үрдістерінің сипатын айқындайды.

Музыкалық білім беру кешендері музыка мұғалімінің ұстанған пікірлерін мына бағыттарда бекітеді:

1. Музыкалық білім берудің гумандық, эстетикалық, адамгершілік бағыттары мына кешендер арқылы жүзеге асады:

- музыкалық өнердің рухани өмірмен сан түрлі байланысын айқындап көрсету;
- музыканың эстетикалық құндылықтарын ашу;
- баланың эстетикалық, адамгершілік, көркемдік дамуы бағытындағы музыканың бірегей (уникальный) мүмкіндіктерін мойындау;

• музыкалық мәдениеттің жалпы тарихи жағын, сондай-ақ оның өнердің басқа да түрлерімен байланысы тұрғысынан оқытып үйрену.

- өнердің ең таңдаулы бірегей үлгілеріне бағдар ұстау;
- баланың жеке тұлғасының өзіндік құндылығын оның өнермен қатынасы арқылы тану.

Музыкалық білім берудің музыка тану бағыты келесі кешендерден көрініс табады:

- оқушылардың музыкалық өнерді халық, академиялық (классикалық және қазіргі кезек) және діни музыкалар бірлестігі ретінде соларға сүйене оқып үйренуі;

Музыкалық білім берудің музыкалық-психологиялық бағыты келесі кешендер бойынша жүзеге асырылады:

- музыкалық білім беру үрдісінің баланың жеке тұлғалық болмысының дамуына, оның музыкалық қабілетінің жетілуіне бағытталуы;
- оқушылардың музыкалық жұмыстың әртүрлі бағыттарын меңгеруіне бағытталуы;
- музыкалық білім беруде санамен түсіну және «тікелей» шындық емес, ішкі сезімдердің бірлігін дамыту жұмыстарына баса назар аудару;
- музыкалық шығармашылықты, оның әртүрлі бағыттарын, баланы дамытудың маңызды қозғаушы күршінің бірі ретінде тану;
- музыканың арттерапиялық мүмкіндіктерін музыкалық білім беру үрдісінде жүзеге асыру. Өз кешендерін ұсынуда[4].

Педагогикалық бағыттылығы келесі кешендерден көрініс табады:

- оқушылардың музыкалық тәрбиесі, оқуы және дамуы бірлестігі;
- музыкалық сабақтардың қызықты, ретті, жүйелі әрі ғылыми негіздерге сүйеніп ұйымдастырылуы;
- музыкалық-педагогикалық мақсаттар мен құралдардың диалектикалық өзара байланыстылығы;
- музыкалық сабақтардың музыкалық-шығармашылық үрдістер сипатқа ауысуы;
- музыкалық білім берудің осы аталған кешендерінің барлығы бірге қосылып бірін-бірі толықтыра түсуі оның мазмұнымен ұйымдастырылуы құруға деген бүтін, тұтастықты қамтамасыз етеді[5].

Д.Б. Кабалевскийдің музыкалық-педагогикалық қағидасында мынандай негізгі кешендер басшылыққа алынған:

- музыкалық сабақтарда балалардың музыкаға ынтасын қалыптастыруға бағыттау, осының нәтижесінде оқушылардың музыканы эмоциялық сезімдермен қабылдауы, музыкалық өнердің түрлі құбылыстарына жеке тұлғалық болмысымен қарау, оқушыларды көркем бейнелерді өздері ойлап шығаруға үйрету, осы арқылы өз қабілеттерін көрсетуіне мүмкіндік беру.

- музыкалық сабақтарды оқушылардың рухани өсуіне қарай бағыттау, музыкалық білім берудің мазмұны, ең бастысы, олардың адамгершілік, эстетикалық дамуын, олардың музыкалық мәдениетін жалпы рухани дамудың ең маңызды әрі ажырамайтын бөлігі ретінде қарастыру;

- музыкалық білім беру үрдісінде музыканың өмірмен байланысы, ең алдымен, оқулық тақырыптардың мазмұнын ашумен байланыстырылады, музыкалық шығармаларды таңдау және оларды қолдану тәсілдерінде де;

Л.В. Горюнованың жұмыстарында тағы да екі кешен ұсынылған:

- бүтіндік кешені, ол түрлі дәрежеде байқалады: музыкадағы бөлім мен бүтін қатынасы және педагогикадағы үрдісте: саналылық пен әлі санамен қабылданбаған тіреңдегі жатқан ішкі көмескі сезімнің өзара қатынасы;

- сезімге және ақыл-ойға негізделу; баланың рухани мәдениетінің қалыптасуы үрдісіне және т.с.с.;

Л.В. Школяр жетекшілік еткен авторлар тобының ұсынғаны мына кешендер:

- мектептегі музыка сабағында музыканы тірі бейнелік өнер ретінде оқыту;
- баланы өнердегі философиялық-эстетикалық тірі мән деп көтермелеу;
- өнердің өзіндік болмысына және заңдылықтарына бойлау;
- көркемдік-шығармашылық үрдісті түрліше ұйымдыстыру;

Г.П. Сергеева басқарған авторлар тобы ұсынған бағдарламада мынандай кешендер құрылған:

- еліктеу;
- үштік бірлік қызмет: композитор-орындаушы-тыңдаушы;
- ұқсастық және қарама-қайшылық;
- әуендік-оралымдық ырғақ;
- отандық музыкалық мәдениетке арқа сүйеу (негіздеу).

Балаларды музыкалық тәрбиелеу қағидасында (Ю. Б. Алиевтік) келесі кешендерге арқа сүйенген:

- тәрбиелеп оқыту;
- музыкалық сабақтардың өмірмен байланысы;

Қорыта келе американдық екі зерттеуші музыкант-педагогтардың сөздерін келтіреміз. Ч. Леонхард және Р. Хауздың музыкалық білім берудің кешендерін үнемі өзгеру, сондай-ақ өзінің жеке тәжірибемен байланыстыра қарастыру туралы.

Әдебиеттер:

1. Алиев Ю.Б. Концепция музыкального воспитания детей// Алиев Ю. Б. Методика музыкального воспитания детей (от детского сада – к начальной школе) – Воронеж 1998.
2. Безбородова Л. А. Цели и задачи школьного музыкального образования// Безбородова Л.А., Алиев Ю.Б. Методика преподавания музыки в общеобразовательных учреждениях. Учебное пособие для студентов музыкальных факультетов, педвузов. – М., 2002.
3. Кабалевский Д. Б. Основные принципы и методы программы по музыке для общеобразовательной школы// Программно-методические материалы. Музыка. Начальная школа – М., 2001.

Олена Новак
(Хмельницький, Україна)

РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ

Розвиток творчого потенціалу особистості є одним із найактуальніших завдань сучасного суспільства, яке перебуває на етапі глобальних перетворень у системі освіти України, інтеграції у світовий освітній простір. Тому важливим завданням професійної підготовки фахівців є розвиток творчого потенціалу студентів.

Творча спрямованість особистості є передумовою будь-якої творчої діяльності, в процесі якої формуються і розвиваються творчі здібності. Творчі здібності особистості – це синтез її властивостей і рис характеру, які

характеризують ступінь їх відповідності вимогам певного виду навчально-творчої діяльності і які обумовлюють рівень результативності цієї діяльності.

Велику роль у розвитку творчих здібностей відіграє навчальна діяльність. Джерелом творчої активності студентів є перш за все інтерес до процесу та результату своєї праці. Зацікавленість студентів процесом і результатом своєї діяльності мають забезпечуватися наявністю пізнавальної мотивації, усвідомленням набуття знань, що веде до перебудови психологічних процесів сприймання, пам'яті, мислення, уяви. Результатом творчої співпраці викладачів і студентів можуть стати нові педагогічні проекти та моделі освіти, методи, технології навчання та виховання, навчальні програми, підручники та посібники.

У педагогічному словнику поняття "творчість" подається як свідомо, цілеспрямована, активна діяльність людини, спрямована на пізнання та перетворення дійсності, створення нових, оригінальних предметів, витворів тощо, які ніколи ще не існували, з метою вдосконалення матеріального та духовного життя суспільства.

На думку Н. Кічук, творчість – це складне і водночас комплексне явище, зумовлене всім розмаїттям соціально-психологічних і психолого-фізіологічних передумов; умова становлення, самопізнання і розвитку особистості; важлива форма людської практики, активізації потенціалу суб'єкта в процесі особистісних змін. Творчий потенціал виражається в різних видах активності людини: пізнавальній, світоглядній, трудовій, комунікативній і емоційній [1].

За баченням С. Сисоєвої, творчість є одним із найзагадковіших явищ у житті людини і суспільства в цілому, яке з погляду гуманності буття, маючи потужний психореабілітаційний ефект, охороняє людину-творця від стресів, відгороджує від повсякденності і суєти, дає змогу зануритися в себе і черпати сили й натхнення для життя і творчих звершень [5, с. 10].

Особливості розвитку творчого потенціалу майбутніх педагогів полягають у такому:

По-перше, дуже часто рівень педагогічної діяльності виявляється недостатнім для повноцінного вирішення даної проблеми. Ще й досі випускаються фахівці з низьким потенціалом, тобто люди нетворчі, а іноді просто не підготовлені до роботи в сучасних динамічних виробничих та соціальних умовах.

По-друге, радикально змінюються критерії оцінки здібностей фахівця. Професійна компетентність та ерудованість завжди були й будуть найважливішими професійними якостями майбутніх педагогів. Але в сучасних умовах прискорення науково-технічного прогресу та ускладнених інформаційних процесів цього вже замало. Необхідне виховання і самовиховання високої методологічної культури мислення, здатностей не лише орієнтуватися на потоках професійної та ідейно-політичної інформації, але й правильно її обробляти, вміти самому шукати нові знання.

По-третє, для сучасного підходу до проблеми суттєво й те, що акцент переноситься на самостійність та відповідальність майбутніх педагогів за формування творчого потенціалу. Поки що нерідко студент виступає пасивним об'єктом. Відповідальність з нього часто знімається або не є повною, самостійність суттєво звужена. Вже багато років пропагується, що майбутні педагоги повинні бути активними суб'єктами всього життя у вищому навчальному закладі.

І, по-четверте, формування і розвиток творчого потенціалу майбутніх педагогів потребують творчої самовіддачі від викладача, примноження та розвитку його творчого потенціалу, якісних перетворень в стилі педагогічної діяльності і підвищення її культури [2].

У процесі вивчення фахових дисциплін на заняттях викладачі використовують творчі індивідуальні завдання чотирьох типів:

- завдання, які розвивають допитливість і допомагають визначити невідповідність у поданих формулюваннях, формувати проблемні запитання;
- завдання на розвиток аналітичних здібностей, уміння оригінально мислити, обґрунтовувати власні ідеї;
- завдання, які сприяють формуванню незалежних власних суджень;
- завдання, які сприяють розвитку фантазії [5].

При доборі матеріалу для творчих індивідуальних завдань викладачі керуються такими критеріями: новизна, варіативність, посиленість, доступність.

Працюючи над поставленим завданням, майбутні педагоги мають відкривати для себе щось нове, досі їм не відоме. Навчальна новизна такого завдання є важливим стимулом діяльності. Без глибокого інтересу до об'єкта праці неможлива творча діяльність індивіда. Саме інтерес є важливим мотиваційним стимулом навчально-пізнавальної діяльності студентів. Варіативність завдання (відбір раціонального варіанту виконання) ставить майбутніх педагогів перед необхідністю аналізувати свою роботу. Посиленість і доступність завдання – це врахування індивідуальних особливостей студентів (рівень знань, умінь, навичок). Складність поставленого завдання має співвідноситися з практичними можливостями.

Також, розвитку творчого потенціалу майбутніх педагогів у процесі вивчення фахових дисциплін сприяє самостійна робота студентів, яка допомагає розвивати ініціативу, формувати особисті погляди, переконання, виховувати почуття відповідальності. Виконання студентами самостійної роботи спонукають майбутніх фахівців до різноманітної творчої діяльності.

І. Харламов розуміє самостійну роботу як активну пізнавальну самостійну діяльність. У цьому значенні її можна застосовувати за наявності майже всіх форм і методів (за виключенням методів усного викладу, коли домінуючою діяльністю суб'єктів навчання є сприйняття на слух мови педагога). Дослідник вважає самостійною й активною розумову роботу у процесі бесід, особливо в тих випадках, коли суб'єкти навчання спрямовуються до самостійного «відкриття» нових знань [6].

У своїх дослідженнях науковці розглядають самостійну роботу як дидактичний засіб навчання, штучну педагогічну конструкцію, за допомогою якої педагог організує діяльність суб'єктів навчання як на уроці, так і в процесі виконання домашнього завдання. Крім того, суб'єкти навчання беруть участь у різноманітних процесах навчального пізнання під час виконання того чи іншого типу й виду самостійної роботи.

Поряд з традиційними методами, формами та засобами навчання викладачі з метою розвитку творчого потенціалу студентів використовують й діалогові лекції, проблемні лекції, лекції-провокації, лекції-конференції, а також нові форми семінарських занять: семінар-діалог культур; семінар – дискусійний майданчик і семінар-ділова гра. Інтенсифікації розвитку творчого потенціалу майбутніх педагогів сприяють ділові ігри, що дає змогу моделювати різні складні й конфліктні ситуації, аналогічні тим, з якими студент може зустрітися в професійній діяльності. Ділові ігри, які використовуються викладачами націлені на вироблення певної стратегії поведінки, сприяють формуванню

фахової інтуїції, умінь вільно орієнтуватися та діяти в складній ситуації, допомагають передбачити вірогідні наслідки тих чи інших рішень педагогічних завдань, аргументувати свій вибір тощо.

Слід зазначити, що під час проведення із майбутніми фахівцями ділової гри спостерігається: підвищення активності усіх студентів; інтенсивний обмін набутим досвідом та знаннями; наявність навичок та здатність приймати рішення; високий рівень комунікативної компетентності; підвищення інтересу до фахової діяльності.

Інтерес як складне і важливе для особистості утворення має безліч різних трактувань і розглядається як:

- вибіркова спрямованість особистості, її уваги (С. Рубінштейн);
- прояв розумової та емоційної активності (Е. Стронг);
- потреба у знаннях, які орієнтують людину у дійсності (Л. Божович);
- «емоційно насичене вибіркове ставлення до предмета і явища дійсності» (Н. Левітов);
- «потреба, яка перейшла стадію мотивації, свідомо спрямованість людини на задоволення незадоволених потреб» (Д. Кікнадзе);
- емоційний прояв пізнавальних потреб людини;
- спонукання до дослідницької поведінки, творчості і набуття навичок і вмінь при відсутності зовнішніх спонукань (К. Ізард);
- своєрідний сплав емоційно-вольових та інтелектуальних процесів, що підвищує активність свідомості і діяльності людини (Л. Гордон);
- активне пізнавальне (В. Мясіщев, В. Іванов), емоційно-пізнавальне (Н. Морозова) ставлення людини до світу;

-специфічне ставлення особистості до об'єкта, викликане усвідомленням його життєвого значення й емоційною привабливістю (А. Ковальов) [4, с. 27].

У психолого-педагогічній літературі немає єдиного підходу до визначення поняття «пізнавальний інтерес». Зазначений феномен розглядається як інтелектуальна спрямованість особистості на пошук нового у предметах, явищах, подіях, яка супроводжується прагненням глибше пізнати їх особливості, майже завжди усвідомлене ставлення до предметів, явищ, подій (М. Савчин); як прагнення до знань, що виявляється в активному ставленні особистості до пізнання сутнісних властивостей предметів і явищ дійсності (О. Савченко); як вибіркорова спрямованість особистості, звернена до галузі пізнання, до її пізнавальної сторони і самого процесу оволодіння знаннями (Г. Щукіна).

Пізнавальний інтерес – це інтерес до знань, потреба у розумовій діяльності, у пізнанні, у розширенні знань, прагнення здобувати нові знання і вміння, застосовувати свої пізнавальні можливості та вдосконалювати інтелектуальні здібності. Формування цього інтересу сприяє активізації всієї навчально-пізнавальної діяльності, надає учінню силу і привабливість, можливість відчувати радість від творчої діяльності, логіку та красу науки, задоволення від навчання.

Активне ставлення до знань, навчальної діяльності, науки взагалі і до майбутньої професії зокрема майбутніх педагогів неможливе без сформованого пізнавального інтересу до професійної самореалізації.

Науковці О. Дубасенюк, А. Іванченко виділяють такі способи формування пізнавального інтересу: ефект парадоксальності, подиву; визначення актуальності і новизни змісту навчального матеріалу; розкриття значущості знань; емоційність викладання навчального матеріалу; використання наочності; проблемність викладання навчального матеріалу; використання творів мистецтва та літератури; навчальні дискусії; пізнавальні ігри; порівняння і аналогії; зацікавленість у навчанні; застосування комп'ютерної техніки [3].

Професійна сфера є однією з головних сфер життєдіяльності людини, і багато авторів визначають її як провідну галузь самореалізації особистості, а саме, як збалансоване та гармонійне розкриття усіх аспектів особистості; розвиток генетичних та особистісних можливостей.

Професійна самореалізація витлумачується як активний, свідомий процес, сутність якого полягає у цілеспрямованому саморозвитку особистісних і професійних якостей, самопізнанні і продуктивному використанні особистістю власного потенціалу у професійній діяльності з метою поступового підвищення її ефективності; це здатність проявити себе в професійній діяльності на межі своїх можливостей, довести собі та іншим на що здатний, спираючись при цьому на власні творчі здібності; самореалізація – це спосіб розширення власного поля можливостей. Професійна самореалізація як багатомірний процес особистісних і професійно-діяльнісних проявів повноцінно розгортається лише в багатомірному освітньому просторі.

Тому професійна підготовка майбутніх педагогів передбачає перебудову педагогічного процесу у вищих педагогічних навчальних закладах на основі ідеї багатомірності педагогічних систем, зорієнтовану на онтологічне розуміння, сприймання і ставлення майбутнього фахівця до педагогічної діяльності як нескінченно можливої через багатомірність проявів своєрідності особистості і суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Література:

1. Кічук Н. В. Формування творчої особистості вчителя / Н. В. Кічук. – К.: Либідь, 1991. – 96 с.
2. Легеза Я. Стимулювання творчої діяльності студентів в процесі навчання [Електронний ресурс] / Яніна Легеза. – Режим доступу: <http://www.psyh.kiev.ua/> Стимулювання_творчої_діяльності_студентів_в_процесі_навчання.
3. Практикум з педагогіки: [навчальний посібник] / [за заг. ред. О. А. Дубасенюк, А. В. Іванченка]. – [2-ге видання, доповнене і перероблене]. – Житомир: Житомир. держ. пед. ун-т, 2002. – 482 с.
4. Психология. Словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – М.: Просвещение, 1990. – 494 с.
5. Сисоева С. О. Основы педагогической творчости: [підручник] / Светлана Олександрівна Сисоева. – К.: Міленіум, 2006. – 344 с.
6. Харламов И. Ф. Педагогика / И. Ф. Харламов. – М., 1999. – 520 с.

Сауле Нуркасымова, Қайыржан Балабеков, Жұман Алтеев
(Астана қаласы, Қазақстан)

КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУДЕ ФИЗИКА ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА АРАСЫНДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫҢ МАҢЫЗЫ

Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсетілген [1].

Орта және жоғары оқу орындарының қайсысында болса да физика пәнін оқыту барысында қанағаттандырылатын негізгі талаптардың бірі пәнаралық байланыс. Физиканы оқыту процесінде әсіресе оның математикамен пәнаралық байланысына көп көңіл бөлінуі қажет. Себебі математика мен физика арасындағы пәнаралық байланыс, негізінен осы пәндер қарастыратын идеялар мен әдістердің өзара сәйкестігі:

- физиканың есебі, оны шешуге бағытталған математикалық идеяларға және әдістерге жүгінеді;
- математикалық аппарат физикалық құбылыстарды талдау үшін, модельдеу үшін қолданылады, ол өз кезегінде есептің шешімін көрсетіп қана қоймай, көбінесе жаңа физикалық теорияға әкеледі;
- физикалық теорияның дамуы бар математикалық аппараттарға сүйенеді, ал математиканың физикада қолданылуы, оның өзінің жетілуіне және дамуына әсер етуімен ерекшеленеді.

Қандай оқу орындарында болмасын физика мен математика пәндерінің оқытылуы қатар жүреді. Сондықтан физика және математика арасындағы пәнаралық байланыстар арқылы студенттер мен оқушылардың білімін ұштай түсуге, физика мен математиканың негізін тереңірек ұғынуына жағдай жасауға мүмкіндіктер жеткілікті. Ол үшін оқытушы сабақта пәнаралық байланысты шығармашылықпен жүзеге асыруы тиіс.

Білім беру саласында пәнаралық интеграцияны (1-сурет):

1 – сурет. Білім беру бағдарламасының әр сатысында интеграциянылық байланыс.

түрінде көрсетуге болады.

Жоғары оқу орынындағы көп жылғы тәжірибемізден орта оқу орындары оқушыларының: мынадай мәселелерге көңіл аудармайтыны байқалады:

- физикалық шамалардың өлшемдері арасындағы қатыстар, олардың берілген өлшемнен халықаралық бірліктер өлшемдеріне көшуі;
- функционалды тәуелділік(тура және кері байланыс);
- қолданыста жиі кездесетін физикалық шамалардың функционалды тәуелділігін график түрінде кескіндеу;
- квадраттық теңдеулерге, екі белгісізі бар теңдеулер жүйесіне келетін есептердің шешімін табу;
- туынды және оның қасиеттеріне келетін есептер шығаруға көп көңіл аудармайтыны байқалады.

Осындай кемшіліктерді жою үшін орта оқу орындарында физика пәнінің оқытушысы пәнді түсіндіруде, есептер шығаруда кездесетін көптеген математикалық мәселелерге баса назар аударуы қажет. Сабақтың мүмкін болған кезеңдерінде жүйелі түрде оқушылардың математикалық мәдениетін көтеруі тиіс. Әсіресе физика сабағында жиі қолданылатын жуық есептеулер, ондық бөлшектерге амалдар қолдану, пайыздық есептеулер, теңдеулер жүйесін шешу, квадраттық теңдеулерді шешудің жолдары, тригонометриялық функциялардың мәндерін, анықтамаларын пайдаланып есеп шығару, дәрежелеу тағы сол сияқты мәселелерді күнделікті күн тәртібінен түсіруге болмайды. Физика мен математика арасындағы пәнаралық байланыс физика есептерін шығаруда, тестік сұрақтарға жауап бергенде және зертханалық жұмыстарды орындауда қажет. Есеп шығару тек математикалық есептеулер жүргізіп, физикалық шамалардың графиктерін талдау ғана емес, ең бастысы қайсібір физикалық формуланы талдау барысында оқушылардың ойлау қабілетін дамыту. Сондықтан математика тек физиканы оқыту барысында қолданылып қана қоймайды, сол сияқты физика математикалық аппараттарды қолдана отырып, оқушылардың математикалық білімінің орнығуына жәрдемдеседі. Физикалық есептерді шығару барысында математикалық білім бекітіледі.

Функция ұғымы физикада да маңызды рөл атқарады. Орта оқу орындарында физиканы оқыту барысында оқушылар қандай да бір заңды сипаттайтын формуладағы физикалық шамалардың өзара байланысымен жиі кездеседі. Ал мұндай байланыс функционалдық байланыс ретінде беріліп, математикалық түр қабылдайды. Мысалы, тұрақты температурадағы идеал газдың қысымы мен көлемінің арасындағы функционалдық байланыс Бойль-Мариотт заңы бойынша беріледі. $PV = \text{Const}$. Немесе $P = \text{Const} / V$ немесе $V = a / P$. Изотермиялық процесс кезінде идеал газдың қысымы оның көлеміне кері пропорционал, немесе керісінше. Өрине кез келген формула олардың арасындағы себеп-салдарлық тәуелділікті көрсетпейді. Мысалы, қатты дененің тығыздығын ($\rho = m / V$), заттың меншікті балқу жылуын ($\lambda = Q / m$), заттың меншікті булану жылуын ($L = Q / m$) анықтайтын формулалар. Математикада функцияға анықтама беріліп түсіндірілгенімен, оның қалыптасуына физика пәні көп үлес қосады. Функция айнымалы шамалардың арасындағы тәуелділікті анықтайды. Функция формула, график, кесте түрінде берілуі мүмкін. Мысалы, тәуелсіз x айнымалысын функцияның аргументі деп атасақ, x санына сәйкес келетін y санын x нүктесіндегі f функциясының мәні деп атап, $y = f(x)$ деп белгілейміз. Сонда y шамасы x шамасының функциясы болып табылады. Мысалы, тізбектің бөлігі үшін Ом заңында ток күші J кернеудің U функциясы $J = f(U)$. Формулаға байланысты негізгі пәнаралық біліктілікке мыналар жатады:

- 1) формула бойынша функцияның түрін анықтау;
- 2) аргументтің берілген мәні бойынша функцияның мәнін есептеу;
- 3) формула бойынша аргументтің мәнін анықтау;
- 4) формуладан бір физикалық шаманы екіншісі арқылы өрнектеу.

Жоғары оқу орындарында пәнаралық байланысты оқу процесінде қазіргі кездегі ғылыми танымның негізгі бір құраушысы ретінде қарастыруға болады. Физиканың дамуы барысында физикалық теория да өзгеріп отырады, нәтижесінде физикалық түсініктер нақтыланады және жетілдіріледі. Білім қарапайымнан күрделіге өткенде түсініктердің мазмұны да өзгереді. Ғылымның дамуы физиканың жаңа бөлімдерінің пайда болуына әкелді: кванттық механика, өрістің кванттық теориясы, кванттық статистикалық физика, салыстырмалық теориясы, гравитация және т.б.. Осыған байланысты математиканың да жаңа бөлімдері: операторлар теориясы, жалпыланған теориялар функциясы, көп комплексті айнымалылар функциясының теориясы, сандар теориясы т.б. қолданыла бастады.

Физика есептерін және құбылыстарды математикалық модельдеудің маңызы зор және ғылыми зерттеу жүргізуде қуатты құрал болып табылады. Математикалық модельдеу физикалық процестер мен құбылыстарды олардың математикалық модельдерінде зерттеу әдісі. Компьютерлік техниканың дамуымен математикалық модельдеудің де түрі өзгерді. Компьютерлік технологиялардың көмегімен математикалық модельдеу физика саласындағы зерттеудің жаңа әдістеріне әкелді. Физикалық процестер мен құбылыстарды компьютерлік модельдеу үшін оның математикалық алгоритмі жасалады, яғни математика компьютерлік модельдеудің тілі десе болады. Күрделі жүйелерді талдаудағы компьютерлік модельдеу зерттелетін нысанның математикалық-логикалық күйін модельдеу болып табылады. Көп жылдар бойы физикалық процестер мен құбылыстарды зерттеу екі бағытта іске асырылып келеді:

1. Физикалық нысанның математикалық моделін құру және оны тәжірибелердің көмегімен зерттеу.
2. Физикалық процестің және құбылыстың математикалық моделін құру және зерттеу.

Екінші бағыт математикалық физиканың зерттеу нысаны болып табылады[4]. Математикалық физиканың есептері дифференциалдық теңдеулерді шешуге әкеледі. Сондықтан математикалық физика математиканың мынадай бөлімдерімен: дифференциалдық теңдеулер теориясы, функциялар теориясы, функционалдық анализ, ықтималдық теориясы, жуықтап есептеу әдістері және есептеу математикасымен тығыз байланысты.

Кванттық физиканың математикалық моделін оқып үйрену үшін математиканың мынадай бөлімдеріне сүйенеді: функциялардың жалпыланған теориясы, көп комплексті айнымалылар функциясының теориясы, алгебра және сандар теориясы. Қазіргі математикалық физикада негізгі орынды сызықты емес талдау алады. Себебі барлық физикалық процестер мен құбылыстар сызықты емес болып табылады. Солай бола тұрса да сызықты физикалық жүйені зерттеуге көп көңіл бөлінеді. Себебі физикалық процестер мен құбылыстардың көбісі сызықты математикалық моделдермен сипатталады. Математикалық физиканың негізгі міндеті – физиктерге зерттеуге қажетті құрал болу. Екінші бір ерекшелігі математикалық модель жасау барысында оның физикалық теориямен үздіксіз байланыста болуы.

Жоғары оқу орындарының инженер-техникалық мамандықтарының студенттерінің математика бойынша біліктілігін қалыптастыруды оның жалпы физикамен интеграциялануы арқылы шешудің мүмкіндігі жоғары. М.Н.Берулава пәнаралық интеграцияның үш деңгейін атап көрсетеді: тұтастық деңгейі(жоғары), дидактикалық талдау(орта) және пәнаралық байланыс (төмен) [2]. Математикалық анализ және жалпы физика арасындағы педагогикалық интеграция іс жүзінде пәнаралық деңгейде ғана бар [3]. Біздің ойымызша одан жоғары деңгейлерге жету физикалық процестер мен құбылыстарды компьютерлік модельдеу арқылы іске асырылады. Көбінесе студенттердің математика есептерін шығаруға қажетті біліктілігі мен машықтығы физикалық құбылыстарды математикалық модельдеуде жеткіліксіз болып жатады. Өз кезегінде математикалық модельдеуге сүйенетін компьютерлік модельдеудің пәнаралық байланыстың маңызын арттырудағы рөлі орасан зор. Себебі студенттердің әрі физиканы, әрі математиканы жақсы меңгеруге деген қызығушылығы артып, осы пәндер бойынша өтілген материалдарды тұрақты түрде қайталап отыруын қамтамасыз етеді. Нәтижесінде компьютерлік модельдеу жоғары оқу орындары студенттерінің кәсіби біліктілігін арттыруға жәрдемдеседі. Физиканы жоғары оқу орындарында оқыту барысында, бағдарламаға сәйкес негізінен физикалық түсініктер мен заңдылықтарды ұғындыруға бағытталған традициялық әдіспен бірге математикамен тығыз байланысты компьютерлік модельдеу әдісі де қолданылады. Компьютерлік технологияның дамуымен әр түрлі программалау орталарында(MatLab, MathCad, Maple, C++Builder және т.б.) физика есептерін шешудің сандық әдістері кеңінен қолданылуда. Осының арқасында физикалық процестер мен құбылыстар туралы зертханалық жұмыстарды компьютерлік модельдеу арқылы жасауға мүмкіндік туып отыр. Компьютерлік модельдеуді зертханалық тәжірибемен салыстыруға болады. Зертханалық тәжірибенің құрылымын қысқаша былай беруге болады: үлгі, физикалық құралдар, сұлбасы бойынша тәжірибелік қондырғыны жинау, өлшеулер жүргізу, алынған өлшеулер бойынша есептеп, нәтижесін талдау. Тура осы процестерді компьютердің көмегімен де іске асыруға болады: модель, компьютерге арналған программа, программаны тестілеу, есептеу, алынған өлшеулерді талдау. Модельдеудің негізгі жұмыс қарастырылып отырған физикалық жүйенің моделін құру. Осы модельді компьютерде жасау үшін оның алгоритмін анықтау. Программа физикалық жүйенің модельдеп есептеу тәжірибесін сипаттайды. Есептеу тәжірибесі зертханалық тәжірибе мен теориялық есептеудің арасындағы жалғастырушы болып табылады. Компьютерлік модельдеудің басты ерекшелігі модельдеу нәтижесінің көрнекілігінің жоғарылығы.

Қорыта келгенде, оқылатын материалдың көлемі мен мазмұны оқушыларға, студенттерге қажетті білімнің негізін құрайтындықтан, оларды толық меңгеру, физика және математика арасындағы пәнаралық байланыс жүйелі түрде жүргізілген жағдайда ғана іске асады. Бұдан оқыту алдына қойылған мынадай мақсаттар:

- физика және математикада берілген оқу ақпараттарының жүйелілігін арттыруы;
- оқушылардың, студенттердің танымдық қызығушылығының жандануына және білімді меңгерудегі белсенділігінің артуына әкелуі;
- әр түрлі программалау орталарында компьютерлік модельдеуді меңгеру келешекте студенттердің ғылыммен шұғылдануында алғашқы баспалдағы болып, шешімін таба алады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. [http // www.bnews.kz/](http://www.bnews.kz/)
2. Берулава М.Н. Интеграция содержания образования. М., Педагогика, 1993. 170с.
3. Беломестнова И.В., Математическое моделирование как средство интеграции курса математики с физическими дисциплинами при обучении студентов физических специальностей. Омский научный вестник. 2006. №7. – с.192-201
4. Арнольд В.И., Что такое математическая физика? // УФН,-2004.-Т.174.№12.-с. 1381-1382

Сауле Нуркасымова, Аскар Курманжанов
(Астана, Казахстан)

ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ ОБУЧЕНИЕ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ

Технология как средство обучения подрастающего поколения, тех-нология – это культурное понятие, связанное с мышлением и деятельностью человека.

А также под дидактической технологией мы понимаем трансформирование абстрактных теоретических постановок и обобщения дидактики и методики преподавания в практической деятельности (процедуры, операции), перед выполнением которой обязательно ставится определенная дидактическая цель, при которой решается данная дидактическая задача.

Развитие информационных технологий обработки хранения данных (информации) широкое их использование в сфере образования способствовало появлению термина «технология» в педагогике, где он используется в различных сочетаниях: педагогическая технология, образовательная технология, технология воспитания, технология обучения и т.д. Чёткого разграничения между этими понятиями пока установлено. Ввиду этого понятие «технология» так же, как и любое другое педагогическое понятие, подлежит изучению и исследованию методами, имеющимися в арсенале педагогической науки.

Подходы к трактовке понятия «технология», отражённые в публикациях монографического и учебно-методического характера последних двух лет, отличаются от взглядов пятидесятилетней давности.

Если В.П.Беспалько рассматривал педагогическую технологию как совокупность взаимосвязанных средств, методов и процессов, то исследователи последних лет уходят от этого общего определения, предлагая в качестве технологии более конкретные и частные элементы. К примеру, под технологиями понимают:

1) «систематический метод планирования, применения и оценивания процесса обучения для достижения более эффективной формы образования»;

2) «операционно-организованную деятельность педагога (преподавателя), взаимодействующего со студентами в целях достижения наиболее рациональным путём некоего педагогического стандарта на специфической методической основе»;

3) «совокупность научно – обоснованных приёмов и способов деятельности по конструированию образовательного процесса, направленных на реализацию учебно-воспитательных целей».

Во-вторых, если уйти от общих взглядов, то возникает множество подходов к определению понятия технологии. Чаще всего он отражен в книгах, написанных по другим проблемам, и представляет собой описание деятельности, имеющей косвенное отношение к педагогической практике. На этом этапе идет накопление опыта деятельности в данной сфере.

Мастерство приводит к выработке теоретических основ учебного процесса. Начинает формироваться научный подход в педагогической деятельности, создаются теории и концепции обучения. Исходя из сформулированных закономерностей, разрабатываются рекомендации по ведению процесса обучения. Каждая теоретическая концепция предполагает свою систему принципов образования и, соответственно, свои методики. На этом этапе происходит становление системы вуза, в которых работают преподаватели – профессионалы. Впервые основные принципы деятельности школ были разработаны Я.А. Коменским. Затем появляются средства обучения, которые намного эффективнее деятельности преподавателя. Их использование позвильет перейти к третьему этапу – технологическому, на котором средство обучения полностью заменяет преподавателя. Схематично развитие образовательной сферы деятельности можно изобразить так:

- информация образования показала, что появились средства,
- способные и эту сферу перевести на третью,
- технологическую ступень.

Наличие трех этапов развития (случайный опыт – ремесло – технология) характерно для всех видов деятельности человека. В любой из них широкое использование технологий ведет к качественным изменениям.

Технология развивается по своим специфическим законам и не зависит от сферы человеческой деятельности. В связи, с чем правомерно ставить вопрос о создании самостоятельной теории технологии, которая бы описывала закономерности её возникновения, развития и функционирования независимо от области применения.

Исходной точкой такой теории становится концепция об – эволюции любой сферы человеческой деятельности и о существовании нескольких этапов её развития. Накопление мастерства и опыта, а также специализация в человеческой деятельности приводят к переходу от случайного к ремесленническому, профессиональному способу производства. Использование же технических средств (механизации, автоматизации и компьютеризации), повышая производительность труда, позволяет перейти к этапу технологий.

Основным звеном системе выступает содержание образования. По мнению В.В.Караевского, оно является тем системно-образующим элементом, который должны усвоить обучающиеся в единстве образовательного и воспитательного аспектов. Именно содержание образования является ядром, вокруг которого «нарастают» методы его освоения, формы организации учебной деятельности и весь процесс обучения, воспитания и развития обучаемого. Содержание образования во многом определяет способ усвоения и взаимосвязь средств обучения. Поэтому исходным основанием для классификации, как средств обучения, так и технологий обучения стала предложенная В.В.Караевским классификация содержания образования.

При планировании и организации процесса обучения в образовательном учреждении содержание образования формируется на разных уровнях. В практике системы образования известны три из них.

Педагогическая технология формирует новое педагогическое мышление преподавателя.

Технология вооружила преподавателя системой технологических процедур для проектирования всех компонентов технологических карт. Сама ТК выступает своеобразным паспортом проекта учебного процесса по учебной теме. Его дальнейшая конкретизация осуществляется в виде информационных карт урока – ИКУ.

Технологическая карта – это формальное выражение проекта. В.М. Монахов определил «технологическую карту как паспорт учебного процесса». Технологическая карта составляется для каждой темы. Она универсальна для любого предмета и состоит из 5 частей.

Логическая структура – это описание деятельности на каждом уроке. В графе «Целеполагание» прописаны основные учебные задачи по конкретной теме. Таких задач обычно определяется 1-3 на каждую тему.

Задачи формируются так, чтобы их можно было диагностировать.

Логическая структура		
Целеполагание	Диагностика	Коррекция
Микроцели – задачи Ц ₁ : Ц ₂ :	Д ₁ : Д ₂ :	Типичные ошибки: Возможные затруднения
Внеаудиторная самостоятельная деятельность студентов		
удовлетворительно	Хорошо	Отлично
ДР ₁ : ДР ₂ :		

С целью определения эффективности процесса достижения микроцели в блоке «Диагностика» прописаны задания. Задания разноуровневые и расположены в порядке усложнения. Чтобы студент мог хорошо подготовиться к диагностике, в блоке «Внеаудиторная самостоятельная деятельность студентов» предлагаются задания, которые соответствуют уровню сложности и содержанию вопросов диагностики. В блоке «Коррекция» преподаватель предупреждает о возможных затруднениях и типичных ошибках. Значение физики в образовании определяется ролью физической науки в жизни современного общества, ее влиянием на темпы развития НТП. На повышение активности усвоения основ физической науки направлено использование принципа генерализации учебного материала. Отсюда вытекает повышение требований к умению студентов применять основные, исходные положения науки для самостоятельного объяснения физических явлений, результатов эксперимента, действия приборов и установок. Приведем пример составления технологических карт:

Технологическая карта № 1
Тема: Молекулярная физика

Тема: молекулярная физика										
Логическая структура учебного процесса	1	2	3	Д1	4	5	6	7	Д2	Предмет: физика Учитель:
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Целеполагание	Диагностика									Коррекция
В1: Объяснять физические явления на основе знаний о молекулярном строении вещества.	1. Почему распространяется в воздухе запах бензина, дыма, духов и других пахучих веществ? 2. Верно ли утверждение: молекулы газа движутся, а молекулы твердого тела нет? 3. Почему разломанный карандаш мы не можем соединить так, чтобы он вновь стал целым? 4. Один кувшин с молоком поставили в холодильник, другой оставили в комнате. Где сливки отстоятся быстрее?									Возможные затруднения: – работа с десятичными дробями при переводе единиц измерения; – запись числа в стандартном виде.
Дозирование самостоятельной работы										
Д1	1,2,3,4,5		6,7,8,9,10,11,12,17						20,21,22,23,28,29,34	
Д2	44,45,46,48		40,41,43,49,58						64,65,68,71,73,78,92,93	

Первый и ближайший к педагогу – уровень учебного занятия. На этом уровне педагог, опираясь на предложенную тему и объем материала, сам строит лекцию или семинар. Он пытается наиболее полно изложить то содержание, которое входит в изучаемую тему и объем которого более или менее равен изложенному в учебнике материалу с предлагаемым набором заданий.

Вторым выступает уровень учебного предмета. Содержание учебного предмета обычно формируется, исходя из объема часов, выделенных на предмет, и значимости разделов и блоков, выбранных в качестве учебного материала. Если содержание материала, предлагаемого педагогом на конкретной лекции, в значительной степени зависит от субъективных факторов (подготовленности обучающихся, квалификации учителя, сложившейся в ходе обучения ситуации, возможности вторичного возвращения к материалу и др.), то содержание материала на уровне предмета определяется государственными образовательными стандартами. Он разрабатывается учебно-методическими объединениями, научно-методическими советами и излагается в учебниках, учебных пособиях и дидактических материалах. Правда, преподаватель, свободно владеющий учебным материалом по своему предмету, за счёт профессионализма и опыта может дать студентам значительно больше того, что заложено в стандартах.

Третьим является уровень всего обучения. Его содержание определяет количество учебных предметов, их конкретный состав и объем часов, выделенных на каждый из них. Структуру процесса обучения и количественный состав учебных предметов разрабатывают, исходя из социального заказа, потребностей общества и возрастных возможностей обучающихся, в научно-исследовательских институтах и учреждениях управления системы образования. Педагоги не принимают участие в этих разработках.

Каждый уровень обучения имеет своё специфическое содержание, средства обучения, а, следовательно, и технологии. В соответствии с классификацией содержания обучения технологии обучения также можно разделить на три уровня:

- технологию занятия или небольшого цикла занятий;
- технологию предмета;
- технологию полного обучения.

Требованиям технологичности сегодня отвечает лишь незначительная часть занятий, ориентированных на дистантное обучение. На таких занятиях ключевым средством обучения могут выступать учебные пособия, методические рекомендации и учебные компьютерные программы.

Разработаны и используются технологии по некоторым предметам: математике, физике, химии и другим. В их основе учебно-методические комплексы, включающие в себя учебное пособие по курсу и учебные компьютерные программы, рассчитанные на освоение знаний, отработку умений и проведение контроля.

Технологии полного обучения на сегодняшний день нет, и вряд ли в ближайшие десятилетия она будет разработана ввиду сложности технологизации предметов гуманитарного цикла.

Литература:

1. Монахов В.М. Педагогическая технология М.: Москва – 2007.
2. Арнаутов В.В., Монахов В.М. и др. Оптимизация учебного процесса Москва – Михайловка, 1997.
3. Монахов В.М. «Новая технология Монахова В.М.» Новокузнецк – 1999.

Яркинай Нурумбекова
(Гулистон, Узбекистон)

ТАРБИЯЧИ КАСБ ФАОЛИЯТИНИ ТЕХНОЛОГИЯЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ – МЕТОДИК АСОСЛАРИ

Таълим – тарбиянинг узлуксизлиги ва узвийлиги принципи мавофик, авлоддан авлодга ўтиб келаётган, анъанага айланган маросим, удум ва хулқ – аъво тарзи қадрият даражасида эъзозланиб келинмоқда. Шунга кўра миллий тарбиянинг ўзига хос ижтимоий, педагогик, психологик омиллари мавжуд. Буни биз ҳар бир миллатга хос бўлган миллий характер хусусиятларида кўришимиз мумкин.

Зеро, "... эзгу фазилат ва интилишлар халқимизнинг қон-қони ва суяк-суягига сингиб кетган. Унинг табиатида хос бўлган юксак маънавият неча асрларки бизни не – не бало – қазолардан, тўфон ва бўронлардан соғ – омон асраб келмоқда. Ҳар қандай босқин ва истилоларга қарамасдан, ҳар қандай оғир ва мураккаб шароитда ҳам ота-боболаримиз ўзлигини йўқотмасдан, маънавий ҳаёт мезонлари, одоб – ахлоқ қоидаларига амал қилиб, комиллик сари интилиб яшагани бугун ҳам барчамизга ибрат бўлиб, куч-қувват бағишлаб келмоқда" [1, 7 б.].

Ўзбек халқи педагогик фикр тарихи ва тараққиётида инсонпарварлик, ватанпарварлик ва меҳнатсеварлик фазилатлари барча давр тарбиясининг асосини ташкил этган. Баҳроуддин Нақшбанднинг "Дил ба ёру, даст ба қор" шиорида асосий ғоя – қалбнинг Оллоҳда, қўлинг меҳнатда бўлсин дейилган, яъни касб – ҳунар билан банд бўлиш, уни қадрига етиш шарафланган [15].

Тарбия жараёни ва тарбиячи касб фаолияти технологиялаштириш феномени кенг қамровли тушунча бўлиб, унга бўлган ёндашувда ўзбекона миллий тарбия ва умуминсоний тарбиянинг ўзига хос хусусиятлари назарда тутилган.

Педагогик жараёнда таълим инсонни улуғлаб, унинг ақлий камолотида хизмат қилса, тарбия унинг хулқ-аъвои ҳамда характер хусусиятларини ривожлантиради. Таълим-тарбиянинг бирлиги интегратив характер касб этиб, ақл билан қалбнинг тозаллиги фикр тарбиясида ўз ифодасини топади. Ақлда – манманлик, талантда – бахиллик, вазминликда – қасоскорлик, хулқда – тубанлик, саҳийликда – талон-тарожлик, умидда – фаолиятсизлик, қарамда – таъмағирлик, билимда қалбакилик бўлмаслиги таъкидланади [5; 7].

Ҳар бир халқ, ҳар бир миллат ўзининг асрлар давомида шаклланган педагогик меросига эга. Буюк аждодларимиз комил инсон тўғрисида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, яъни шарқона ахлоқ кодексини яратганлар. Бунда: ҳалоллик, поклик, диёнат, исомиёт, қаноат, шижоат, сабр, ғайрат, фидойилик, илм, маърифат, ифбат, ҳаё, хайрихоҳлик, юртпарварлик, садоқат, муҳаббат каби қатор фазилатлар ўз эътирофини топган.

Инсонни тўғри сўзли, раҳмдил, ҳалол, пок ва диёнатли бўлиши Исломи динининг муқаддас китоби Қуръони каримнинг 17 – сураси 23 – 25 – оятларида, ота – онага меҳрибон бўлиш 26 – 28 – оятларида, қариндош – уруғ ва мусофирларга юмшоқ сўзли бўлиш 29 – оятида ҳамда бахил бўлмаслик каби шартлар айтилган [11].

Кўриниб турибдики, комил инсон ғояси азал – азалдан халқимизнинг эзгу орзуи, маънавиятининг узвий қисми бўлиб, ислом фалсафасидан озикланиб келган.

Тарбия ишида, яъни тарбиячи фаолиятида исломий ва тасаввуфий меросимизни кенг қўллаш, замонавий илмий методлар билан тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади [2, 3].

Шу ўринда Юртбошимиз маънавиятни юксалишида муқаддас динимизнинг ўрнига тўхталиб "Барчамизга яхши маълумки, дин азалдан инсон маънавиятининг таркибий қисми сифатида одамзотнинг юксак идеаллари, ҳақ ва ҳақиқат, инсоф ва адолат тўғрисидаги орзу-армонларини ўзида мужассам этган, уларни барқарор қоидалар шаклида мустаҳкамлаб келаётган ғоя ва қарашларнинг яхлит бир тизимидир" [1, 36 б.], деб кўрсатиб ўтган.

Миллий – тарбиявий қадриятларни ўрганиш, таҳлил ва татбиқ этиш комил инсон ғоясини улуғлашга қаратилган. Табиийки, мустақиллик йилларида бу ғоя кенг маъно – мазмун касб этиб, янада такомиллашиб бормоқда. Юртимизда комилликка интилиб яшаш ҳар бир шахснинг эзгу ниятини белгилайди.

Тарбиячилик фаолиятида, яъни тарбия ишини самарали амалга оширишда тарбиячи ва ўқитувчининг сўзи, воизлик санъати, сўзидаги оҳанг, жозиба, шира ва ҳиссий тон алоҳида рол ўйнайди. Сўзамоллик, сўз билан таъсир кўрсатиш техникаси ва технологияси педагогик фаолиятнинг муҳим компоненти ҳисобланади. Сўз эса миллий хусусиятга эга.

Тарбиячи ўзининг кундалик кенг қамровли ва кўп қиррали фаолиятида "миллий тарбия", "тарбия", "миллийлик" каби тарбияшунослик илмининг методологик асосини ифодаловчи, инсонийлик фазилатлари моҳиятини ўзида акс эттирган, маъно – мазмун жиҳатдан тугал илмий – назарий характерга эга бўлган вазифа билан шуғулланади.

Шунга кўра бу ўринда "тарбия", "миллий тарбия" тушунчаларига эътибор қаратадиган бўлсак, арабча "тарбия", "тарбият" сўзлари: болани боқиб ва таълим бериб катта қилмоқ; ўргатиш; одоб ўргатиш; меҳрибонлик кўрсатиш; кўз – қулоқ бўлиш; ҳимоя қилиш каби чуқур мазмунли қамраб олади. Демак тарбиячини ўзининг кундалик фаолияти жараёнида ёш авлодни миллий – ахлоқий фазилатлар руҳида тарбияловчи мутахассис, маъсул шахс деб тушуниш жоиз.

Тарбиявий фаолият жараёнида тарбиячи ўқувчи – талабанинг ақлий, ахлоқий, руҳий, жисмоний ва физиологик ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади. Шунинг учун тарбия иши ва тарбиячилик фаолияти ўта мураккаб ва серқирра жараён бўлиб, бу борада соҳа билимдони бўлишнинг ўзи камлик қилади. Тарбиячининг

касбий фаолиятида унинг шахсий сифатлари касбий эҳтиёжга мос келиши, касбий сифатлар билан уйғунлашиб кетиши – касбий педагогик фаолиятнинг муваффақиятини кафолатлайди.

Фрейд назариясида қайд этилишича, "... бола эҳтиёжларга эга бўлган мавжудот бўлиб, ожизлиги туфайли ўз ғайратини бошқара олмайди. Фрейд ўз қарашларида боланинг ёш, жинс ва индивидуал – руҳий хусусиятлари ҳамда жисмоний имкониятларини назарда тутмаганлиги кўриниб турибди.

Мид назариясидаги тақлид ва тақлид шаклларида бири кўринишида ўйинни олиниши, бошқаларга ўхшашга интилиш ҳамда ўз шахсига мос туйғунинг шаклланиши, ўзларини алоҳида субъект "Ме" сифатида бошқалар кўзи билан қарай олиши каби шахслик хусусиятларигина шаклланиши ҳақида билдирган фикрларини қўллаш мумкин. Аммо Мид назариясида ҳам бола тарбиясига хос хусусиятларни шахслашув мазмунида ифода этилишида бир томонламалик кўриниб турибди.

Шарқ ва Ғарб тарбия маданиятини қийслаб ўрганган олимлардан Ҳ. Абдукаримов, М. Ашуров ва М. Қуроновларнинг билдиришича шарқона хулқ-атвор қадриятлари анъанавийликка таянса, ғарбона хулқ – атвор эса индивидуалистик характер касб этиши таҳлил этилган.

Педагог олим М. Қуронов шу нуқтаи назарни таҳлил этиб, "... миллий тарбиявий – таълим миллий фазилатларни ўқувчиларнинг дастлаб биринчи, кейин эса иккинчи сигналлар системасига айлантиришга, провард натижада эса, ўқувчиларнинг шахсий хислатларига, одатларига айланишида педагогик технология вазифасини ўтайди" [11, 23 б.], – деб кўрсатади.

Тадқиқотчи Ҳайдарова О. Қ. нинг номзодлик диссертацияси ҳам айнан бўлажак ўқитувчи шахсининг таълим жараёнига технологик ёндашувга тайёрлашга бағишланган [11]. Аммо муаллиф тарбия технологиясининг моҳияти, унинг истиқболи, таълим – тарбиянинг бирлиги принциpidан келиб чиқиб, ўзининг илмий – амалий тавсияларини бериб ўтганида янада мақсадга мувофиқ бўлган бўлар эди. Ишнинг ютуғи шундаки, тадқиқотчи касбий педагогик фаолиятни технологиялаштиришнинг илмий-амалий моҳиятини асослаб берган.

Маълумки, технология – юнонча сўз бўлиб, "tehne" маҳорат, санъат, "logos" – тушунча, таълимот деган маънони билдиради.

Таълим-тарбия жараёнини технологиялаштиришда ўқитувчи – тарбиячи ўзининг педагогик маҳоратини кўрсата олса, таълим ва тарбия жараёнини санъат даражасига кўтара олсагина, унинг иши самарали, унумли ва кафолатли бўлади. Маърифатпарвар Абдулла Авлоний ўз вақтида "Дарс ила тарбия орасида бир оз фарқ бор бўлса ҳам, иккиси бир-бирдан ойилмайдурган, бирининг вужуди бирига бойланган жон ила тан кабидур" [6, 15 б.], – деб ўқтириб ўтган.

Албатта аллома фикр тарбиясига алоҳида урғу бериб, "Фикр тарбияси энг керакли, кўп замонлардан бери тақдир қилинуб келган, муаллимларнинг диққатларига суянган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишига сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сўнг даража муҳтождурки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлиқдир" [6, 15 б.], –деб кўрсатган.

Ўз ўрнида етук олим ўқтирганидек, фикр инсонни ижтимоий фаоллаштирувчи омил, фикр тарбияси тарбиячининг асосий фаолияти мазмунини ташкил этади. Шунга кўра, "... дарс олувчи билувчи, тарбия олувчи амал қилувчи демакдур" [4, 16 б.]. Билган билан амал қилмаса, бундай билим кераксиз, пуч нарсага айланиб қолади.

Педагог – олимлардан Х. И. Ибрагимов ва Ш. А. Абдуллаевалар тарбия жараёнини кўп қиррали, узоқ муддатли, яхлит ҳолда ва концентририк асосда амалга ошуви, икки томонлама хусусиятга эга эканлиги ҳамда қарма-қаршиликлар кўплиги билан таълимдан фарқ қилувчи томонлари борлигини асослаб кўрсатишган. Биз ҳам олимларнинг фикрларига қўшилган ҳолда, технологик жараёнда юқоридаги фарқларни алоҳида кўзга ташланишига эътиборни қаратдик.

«Тарбия жараёнини технологиялаштириш – аниқ мақсадга ва ижтимоий ғояга асосланган ҳамда ўқувчиларда маънавий – аҳолий сифатларни шакллантиришга йўналтирилган педагогик фаолиятнинг ташкилий – техник жиҳатдан уюштирилиши демакдир» [8; 37 б.].

Шу нуқтаи назардан бизнингча *"Технология – тарбиявий жараённи ташкил этиш ва амалга оширишда риоя қилиниши зарур бўлган педагогик талаб ва йўл-ўйриқлар йиғиндиси"*.

Қўйилган талабларга изчил амал қилиш иш мазмунига салмоқли таъсир кўрсатади. Тарбиячи касб фаолиятини технологиялаштиришда асосий эътибор тарбияланувчи шахсида ижобий фазилатларни шакллантиришга эришишдан иборат. Тарбия жараёнининг яна бир мураккаблик жиҳати шундаки, бу борада ҳар кимнинг илми бошқа ва унга амал қилиши бошқа. Ҳар ким ҳам тарбия илмини амалда тўлиқ қўллай олмаслиги, ёки илмини бойитиб боргани билан уни тарбия олувчига етказиб беролмаслиги мумкин. Демак илми бўлиш учун ҳам илм керак. Айниқса тарбия илмига илмсиз эмас, илмга чанқоқ инсон интилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – енгилмас куч.-Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
2. Абдукаримов Ҳ. Тарбиячи ва тарбиячилик касбининг ижтимоий моҳияти // Халқ таълими. 1996 № 6. Б. 9 – 12.
3. Абдукаримов Ҳ. Баркамол авлод тарбияси: мақсад ва вазифалар. «Ўзлуксиз таълим тизимида инновацион технологиялар: муаммо ва ечимлар» Республика илмий – амалий конференциясининг материаллари. Гулистон, 2010. Б. 14-16.
4. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али Баҳоуддин Балогардон/ Таҳрир ҳайъати: А. Рустам ва бошқ. – Тошкент: Ёзувчи, 1993. – 208 б.
5. Авесто. Тарихий – адабий ёдгорлик. А. Маҳкам таржимаси. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 400 б.
6. Авлоний Абдулла. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.
7. Ашуров М. О. Миллий тарбия асослари (маърузалар матни). – Самарқанд: СамДУ, 2004. – 100 б.
8. Анна Барсова. Формула личности, или как свои недостатки превратить в достоинства. – М.: АСТ – Пресс книга, 2003. – 320 с.
9. Ҳайдарова О. Қ. Бўлажак ўқитувчиларни таълим жараёнига технологик ёндашувга тайёрлаш. Пед. фан. номз. дисс ... Қарши, 2004. – 193 б.
10. Қуръони Карим (Таржима ва изоҳлар муаллифи А. Мансур). – Тошкент: Чўлпон, 1992 – 544
11. Қуронов М. Миллий тарбия. – Тошкент: Маънавият, 2007. – 240 б.
12. Маънавий юксалиш йўлида: (Тўплам)/ Тўпловчи М. Қаршибоев. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 144 б.
13. Толипов Ў. Тарбия жараёнига технологик ёндашув ва уни лойиҳалаш// Халқ таълими. 2004. №1. Б. 37-39.

Бобур Нушаров, Ш.А. Юсупова
(Гулистан, Узбекистан)

СОҒЛОМ БОЛА ТАРБИЯСИДА ОИЛА ВА ОТА – ОНА НАМУНАСИНИНГ АҲАМИЯТИ

Ҳаммамиз биламизки, инсон шахсини шаклланишига тўрт омил: насл, тарбия, фаолият ва муҳит таъсир этади. Шу омиллардан қайси бири кучли чиқса, шахс ҳам шунга яраша шаклланади. Агар биз ҳозирги кундалик ҳаётимизга назар солсак, ва шунингдек, бола тарбиясига доир педагоглар, психологлар, социологлар ва бошқа мутахассисларнинг фикрларини, тажрибаларини ҳисобга олсак, оиланинг соғлом муҳити ҳам боланинг тарбиясига ижобий таъсир этишини тушуниб етамиз. Соғлом муҳитни эса, инсон учун энг муҳим ва асосий бўлган қуйидаги тушунчалар шакллантиради. Буларнинг биринчиси оила аъзоларининг соғломлик даражаси, иккинчиси, оила аъзолари ўртасидаги ўзаро муносабатлар, учинчиси яшаш учун етарли бўлган пул маблағи, яъни оила бюджети, оила аъзоларининг кундалик кайфияти, яъни ҳар бир оила аъзоси ўз кайфиятини қай даражада бошқара олиши ва бешинчиси ҳар бир оила аъзосининг ҳаётдаги мақсадидир.

Энди юқорида қайд этилган оиладаги соғлом муҳитни яратувчи асосий тушунчаларга чуқурроқ тўхталсак. Дунёда энг катта бахт бу соғлиқдир. Соғлом инсонгина ўз олдида қўйган мақсадга, бахт – саодатга эриша олади. Соғлигини йўқотган одам, катта бойликка эга бўлган тақдирда ҳам, ўзини бахтли ҳис эта олмайди. Бунга ҳаётда мисоллар кўп. Ҳар бир инсон ўз саломатлиги олдида биринчи галда ўзи масъулдир. Ҳар бир ота она ўз фарзандини соғлом бўлишини хоҳлар экан, биринчи галда ота онанинг ўзлари ўрнатган бўлиб, соғлом турмуш қонун – қоидаларига риоя қилиб яшашлари муҳим эканлигини англаб етишлари зарурдир. Ота – она ўзларининг соғлиқларини мустаҳкамлаш мақсадида жисмоний машқлар билан мунтазам равишда шуғулланар экан, бундай оилада ўсаётган бола спортга бефарқ бўлиб қола олмайди, чунки болалар кўпинча эшитганини эмас, кўрганини бажаришга мойилдирлар.

Бола тарбиясига таъсир этувчи муҳим омиллардан бири-оиладаги муносабатларга келсак, оила аъзолари ва умуман инсонлар орасидаги муносабатларга киришганимизда, бунга масъулият билан ёндашиш муҳим эканлигини аввалам бор биз ёши катталар чуқур англаб етишимиз зарурдир. Ёвузликни ҳам, эзгуликни ҳам, самимийликни ҳам, иккиюзламачиликни ҳам, ғазаб отига минини ёки меҳр шавқатли бўлишни ҳам болаларга биз ёши катталар бир-биримизга қилган муносабатлар орқали ўргатамиз. Агар эру хотин ўртасидаги муносабатлар самимийликка, ҳурматга, меҳр-муҳаббатга асосланган бўлса, бундай оилада улғайиб, вояга етган инсонлардан камдан-кам иккиюзламачилар чиқади ва улар ҳеч қачон севги нималигини ҳеч кимдан сўрамайдилар. Улар буни энг бошиданоқ ҳис этиб англаб етган бўладилар. Агар ота – она фарзандини ўзининг қадр-қимматини билувчи, ўзини ҳурмат қилувчи шахс бўлиб улғайишни хоҳласалар, унга ғўдаклигидаёқ ҳурмат билан муносабатда бўлишлари зарурдир.

Оилада ота-оналар намунаси болалар учун ҳаёт дарси ҳисобланади. Отанинг онага, она меҳнатига, жамиятга, жамият аъзоларига бўлган муносабати бола қалбида яхшилик ёки ёмонлик, маъқул ва номаъқул ишлар ҳақидаги дастлабки тушунчаларини вужудга келтиради.

Оила муҳити – бу қандайдир тарбия воситаси эмас, балки ота-оналарнинг ва катта ёшдаги кишиларнинг ҳар тарафлама олиб борадиган тарбиявий иш натижалари, оила аъзоларининг ўзаро юксак ахлоқий муносабатларининг йиғиндиси ва ниҳоят, катталарнинг болаларга ижобий таъсир кўрсатиш намунаси натижасидир.

Мақсадга мувофиқ муҳит ота-оналар болалари билан нотўғри муносабатда бўлмайдиган, бир-бирларини тушунадиган, ҳурмат қиладиган, болаларнинг тўғри тарбияланишини доимо назорат қиладиган ҳамда болаларига шахсий намуна бўла оладиган оилаларда ташкил топади. Болаларга ота-оналарнинг хатти-ҳаракатларига эмас, балки гапираётган гаплари, ўзаро савол-жавоблари, уйга келган кишилар ва қўшнилар билан бўладиган муомаласи ҳам бевосита таъсир кўрсатади.

Сўз қудратли кучга эга. “Юмшоқ, меҳрибонлик билан айтилган сўз, шундай қудратли кучки, унинг билан ҳеч қандай жазо тенглаша олмайди”, деган П. Ф. Лестгафт.

Оиладаги тотувлик, ўзаро ҳурмат, меҳр-муҳаббат, келишувчилик кабилар ота-оналар обрўсини оширади, ота-оналар билан болалар ўртасида руҳий муҳитни яхшилигига ва уларнинг камолотига ижобий таъсир кўрсатади. Болалар билан муносабатда босиқлик, хулоса чиқаришда шовмаслик, рағбатлантириш ва жазолашда ўйлаб иш тутиш, ота-оналар обрўсида муҳим аҳамиятга эга. Тўғри, болаларни баъзан жазолаш керак, лекин бунда уларга ахлоқ, одоб мезонлари ҳақида тушунча бериш ва уларни сўзсиз бажариш лозимлигини ота-оналар талаб қилсагина, ота-онанинг обрўси бўлади. Баъзи ота-оналар ўз болаларидан талаб қила олмайди, натижада керакли натижага эриша олмайди.

Мақсадга мувофиқ ўзаро муносабатлар ва ота-оналарнинг болалари билан маънавий яқинлиги, болаларнинг ички дунёсини сезиш, қизиқиш ва интилишларини олдиндан билиши, ғамхўрлик қилиши кабилар ота-оналарнинг мавқеини оширади.

Баъзи оилаларда ота-оналарнинг болалар тарбиясидаги босиқлиги, вазминлиги уларга бўлган ҳурмати, диққат-эътибори кам бўлади, натижада ота-оналар билан болалар муносабатларида кўнгилсиз воқеалар содир бўлади. Агар оилада ота-она билан болалар ўртасида ўзаро мулоқот учун қулай шароит яратилса, ота-оналар обрўси бўлса, тарбия услубларидан ўринли фойдалана олса, бундай оилада болалар тўғри тарбияланади ва ўз фикр-мулоҳазаларини рўй-рост айтишдан қўрқмайдилар.

Оилада ота-оналарнинг болалар олдида обрў қозониши жуда мураккаб масаладир. Оилада ота-оналар бунинг учун ўзлари тўғри, ҳалол ва адолатли бўлиши шарт. Ота-оналар ўзларининг хатти-ҳаракатлари, билдираётган фикри, муомаласи, ҳатто ўзига мос ижобий одатлари билан болаларини ишонтира олиши улар обрўсининг ошишида асосий роль ўйнайди. Ота-оналар болаларининг ўқиши, иши, хулқ-атвори ёки баъзи ютуқлари учун нимадир ваъда қилсалар уни бажариши керак. Агар ваъдани бажариш имконияти бўлмаса, унинг сабабларини болага далиллар асосида исботлаб берсаларгина ўз обрўсини сақлаб қолиши мумкин. Энг аввало бўлар-бўлмасга ваъда бермаслик маъқул.

Оилада ота-оналар обрўси бўлиши учун ота-оналар ҳамма болаларини тенг кўриши лозим. Яна ота-оналар оилада кичик ёки ночор боалаларини катта болалар тан жазосидан ҳимоя қилиши ва маънавий жиҳатдан уларни қувватлашлари мақсадга мувофиқ.

Юқорида таъкидланганидек, ҳаётда кўплаб намунали ва ибратли ота-оналар мавжуд. Агар ота-она ҳалол меҳнат билан машғул бўлса, бола уларни ҳурматлашга мажбурдир. Баъзан эса ишда жуда яхши мутахассис бўлган ота-оналар болаларига намуна бўла олмайдилар. Натижада улар билмаган ҳолда шундай оилаларда ишқмас, кўча безори, эркатойлар етишади. Назаримизда болалари билан дўст, уларга диққат-эътибор билан қарайдиган, қайғуларига ҳамдарад, хурсандчиликларига шерик бўлувчи болаларга маънавий кўмаклашувчи ота-оналаргина ҳақиқий маънода намуна бўла олади.

Бизнингча, ота-оналар ўзларида қуйидаги сифатлар билан ўз фарзандларига намуна бўлишлари лозим:

1. Ота-оналарнинг ахлоқий жиҳатдан шахсан намуна бўлишлари.
2. Ўзларига топширган ишни маъсулият билан бажаришлари.
3. Болалар тарбиясидаги маъсулият ва бурчини ҳис қилишларига ва бажаришларига.
4. Меҳнатда шахсан намуна кўрсатишлари.
5. Барча фарзандларини тенг кўриши.
6. Фарзандларининг характер хусусиятларини яхши билиши.
7. Болаларга тарбиявий таъсир кўрсатишнинг турли хил метод, усул ва воситаларни яхши билиши ҳамда улардан оқилона фойдалана олиши.
8. Ўз обрўсини оилада доимо сақлаши.
9. Фарзандларини доимо меҳнат топшириқлари билан банд қилишларига ва талабчанликлари.
10. Оила ҳўжалигини моҳирлик билан бошқара олишлари.
11. Оила тарбиясини ижтимоий тарбия билан боғлаб олиб бориши.
12. Ота ва она талабларида бирлиكنинг бўлиши.
13. Ота-оналарнинг оилани иқтисодий таъминлаши ва ҳоказо.

Оила, тарбиянинг асоси, макони ва пойдеворидир. Боланинг ким бўлиб етишиши, асосан, оиладаги муҳитга – тарбиявий таъсирга боғлиқ. Оила тарбиясининг самараси бевосита оилада ота-оналар обрўси ва шахсан намуна кўрсатишларига боғлиқ. Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу – билиг” асарида оилавий тарбия-болаларнинг ахлоқий қиёфасини шакллантиришда энг асосий нарсалигини алоҳида таъкидлайди. “Мободо, болаларнинг хулқ-атвори ёмон бўлса, бунда гап болада эмас ота айбдор”, – дейди. Бу фикрдан ҳар бир оилада ота-оналар ўз фарзандларига доимо барча соҳаларда намуна бўлишлари шарт деган ғояни уқиш мумкин. Ҳақиқатдан ҳам, оила тарбиясида ота-оналар обрўси ва намунаси болаларни тўғри тарбиялашнинг манбаи ҳисобланади.

Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида аёлнинг оила турмушдаги ҳиссасига ва шахсий намунасига қуйидагича тўхталади: “Яхши хотин-оиланинг давлати ва бахти. Уйнинг озодалиги ундан, уй эгасининг хотиржам ва осойишталиги ундан. Ҳуснли бўлса-кўнгул ёзиғи, ҳушмуомала бўлса, жон озиғидир. Оқила бўлса, рўзғорда тартиб-интизом бўлади, асқоб-анжомлар покиза ва саранжом туради”.

Юқорида билдирилган фикрлардан маълумки, аёл оила турмушида эрнинг ҳақиқий содиқ йўлдоши, бола тарбиясида яхши ва ёмон сифатларининг тарбиявий таъсири беқиёслиғи ўзига хос тарзда ифодаланган. Хулоса қилиб айтганда ота-оналар фарзандларига яхши хулқлари билан намуна, ибрат бўлишлари тарбия самарадорлигини оширади.

Оилада бола тарбиясига салбий ёки ижобий таъсир этувчи омиллардан бири оиладаги молиявий аҳвол ҳисобланади. Ҳаёт шуни кўрсатаётганики, оиладаги пул миқдори ҳаддан ташқари кўп бўлиши ҳам, ёки ҳаддан ташқари кам бўлиши ҳам оиладаги муҳитга салбий таъсир этади. Пул миқдори ҳаёт учун энг керакли эҳтиёжларни қоплашга етарли бўлиши керак. Агар оилавий бюджет яшаш учун энг керакли эҳтиёжларни (масалан, озиқ-овқат, кийим кечак) қоплашга етмас экан, унда инсон учун энг зарур бўлган соғлиққа путур етиши мумкин ва айниқса, ўсаётган болалар учун бу ҳолат жуда ачинарлидир. Бундан ташқари, оилада пулнинг етишмаслиги туфайли болалар, айниқса, 14 – 16 даги ўспиринлар кийинишда ва шунга ўхшаш нарсаларда тенгдошларидан орқада қолсалар, бундан руҳий азият чекишлари мумкин. Агар оила жуда ҳам бой бўлса, ота-она фарзандларининг ҳар қандай хоҳиш истакларини дарҳол бажармасдан, пулга бўлган муносабатни тўғри тарбиялаб, пулнинг қадрига етишни ва сабр-қаноат ҳиссини уларнинг ёшлик чоғидан тарбиялашлари зарурдир, акс ҳолда бундай фарзандлардан келажакда худбинлар шаклланиши мумкин.

Оиланинг соғлом муҳитига таъсир этувчи яна бир омил бу оиладаги кайфиятдир. Аслини олганда, ҳар бир оила аъзоси ўзининг яхши, ёки ёмон кайфияти билан оила муҳитига салбий ёки ижобий таъсир этиши мумкин. Инсондаги кайфият эса, инсоннинг миёсида айни пайтда қандай фикрлар борлигига боғлиқ. Тасаввур қилинг, оила бошлиғи бўлмиш ота ҳозиргина ишдан ёмон кайфиятда келди. Бунга турли хил сабаблар, яъни бошлиқ, ҳамкасбалар ёки қўл остидаги ишчилар орасидаги ўзаро келишмовчиликлар, ёки иш жарёнида пайдо бўлиб турадиган муаммолар бўлиши мумкин. Мана шу салбий ҳолатларнинг ҳаммасини у ўзининг миёсида фикрлар шаклида уйга, оиласининг олдига олиб келди. Ёмон кайфият ҳам, яхши кайфият ҳам инсондан инсонга юқумли касалликка қараганда анча тез равишда юқади. Ота ўспирин ўғлининг саволига жавоб бериш ўрнига уни жеркиб ташлади. Энди у ё сингисини, ёки укасининг кайфиятини бузади. Шундай қилиб, кўпинча бир одамнинг айби билан оиладаги барча кишиларнинг таби ҳира бўлади. Бу ҳолатни руҳшунослар «занжир реакцияси» дейишади. Ҳар бир инсон ҳаёт қанчалик оғир бўлмасин, ижобий фикрлашга ҳаракат қилиши лозимдир. Чунки «Ижобий фикрлар инсонни мувоффақиятга олиб келса, салбий фикрлар омадсизлик ва ёлғизликка олиб келади» деб ёзган эди америкалик машҳур доктор Полл Брегг. Кейинги тиббиётдаги илмий-тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, инсондаги касалликларнинг 80% и инсоннинг руҳий ҳолати, яъни кайфияти билан боғлиқ экан. Кайфиятни бошқариш учун эса, инсонлар ўз фикрларини бошқара олишни ёшлик пайтидан ўрганиб, буни болаларига ҳам ўргатишлари зарурдир.

Мақсадсиз инсонни уммонда аниқ бир манзилни кўзлай олмай дарбадар кезиб юрган кемага ўхшатиш мумкин. Албатта ҳаётининг мақсад фақат шахсий манъфаатлардан иборат бўлиб қолмасдан, балки унда умуминсоний, олийжаноб қоидалар ҳам мавжуд бўлиши керак. Инсонга ўзининг олдига қўйган мақсадига қараб баҳо берса бўлади. Ота – оналар фарзандларини болалик пайтидан бошлаб ўз олдига мақсад қўйишни ва шу мақсад сари интилиб яшаш зарурлигини аңлатгани мақулдир. Бунда албатта ота – оналарнинг ўзлари шахсий ўрнатилган мақсадларига лозим. Агарки, инсондаги хоҳиш-истак ўта кучли бўлса, у деярли ҳар қандай мақсадига эришиши мумкин. Шу ўринда бир донишманднинг “Ўз мақсадига эришиш йўлида ҳамма нарсадан воз кечишга тайёр инсонни ҳеч нарса тўхтатиб қола олмайдилар” деб билдирган.

Адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек педагогикаси антологияси. Тузувчи-муаллифлар К.Ҳошимов. С. Очил Т. 1995.

2. Абдурауф Фитрат. Оила ва оила бошқариш тартиблари. –Т., 1999.
3. Ахлоқ-одобга доир ҳадис намуналари. – Тошкент, "Фан", 1990.
4. Мунавваров, А. К. Оила педагогикаси. Т. 1994.
5. М.Саттор. "Ўзбек удумлари". –Тошкент, 1993.
6. Ю.П. Азаров. "Оила педагогикаси". Т., "Ўқитувчи" 1988.

Гулнар Оспанова
(Талдықорган, Казахстан)

ДУХОВНОСТЬ КАК УСЛОВИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА

Молодое поколение нашей страны выросло в период обретения и укрепления независимости, рыночных преобразований и демократических реформ. Поэтому пути решения проблем в области молодежной политики требуют принципиально новых по содержанию, адекватных нынешним реалиям подходов. Государственная молодежная политика основывается на признании за молодым человеком всей полноты социально-экономических, политических, личных прав и свобод, закрепленных Конституцией, другими нормативными правовыми актами, действующими на территории Республики Казахстан.

Защита прав и интересов молодежи предполагает повышение общей правовой культуры в обществе, воспитание у молодых людей уважения к Конституции, законам и основополагающим идеям государственного развития Казахстана. Государство направляет усилия на обеспечение гарантий в сфере образования, труда, занятости, социальной защиты и создает условия для развития личности молодого человека.

Вместе с тем, усилия государства, семьи, учреждений образования, средств массовой информации, неправительственного сектора должны способствовать укреплению у молодого поколения таких качеств как патриотизм, профессионализм, порядочность и ответственность, которые являются залогом процветания Казахстана [1, с. 2].

Возрождение социальной активности молодого поколения, формирование зрелой правовой и политической культуры, переоценка целостного содержания жизненных приоритетов через вовлечение подрастающего поколения в процесс реализации задач государственной молодежной политики – одно из наиболее приоритетных направлений в деятельности органов государственной власти и других институтов гражданского общества.

В Концепции образования РК, государственной программе о техническом, профессиональном образовании, государственной программе развития образования сказано, что каждая профессия требует от человека определенных качеств личности, обеспечивающих эффективность его деятельности в определенной области. Следует отметить, тот факт, что результат профессиональной деятельности напрямую зависит от гражданских качеств личности, которые также являются профессионально значимыми. На сегодня предметом особого внимания становятся гражданские качества преподавателя. Именно педагог воспитывает и обучает будущего профессионала, вводит его в систему отношений в обществе, формирует его отношение к себе, другим людям, к собственной профессии.

Важно рассмотреть проблему совершенствования образования в теснейшей взаимосвязи с проблемами духовного возрождения общества на путях демократизации, гласности, радикальной экономической реформы. Возрождение духовных ценностей общества, очищение их от искажений являются условиями творческого развития современной педагогики. Основополагающими принципами педагогической практики являются приоритет духовности, гуманизма, толерантности, интеллигентности, единства образования, воспитания и развития человека.

Духовное воспитание подрастающего поколения – это на сегодняшний день одна из самых актуальных тем, касающихся развития нашего общества. Формируя молодежную политику, государственные структуры учитывают, что молодежь, как один из общественно активных слоев населения, имеет важный потенциальный вес в перспективе.

Духовность – это и любовь к человеку, и творчество, и бескорыстие, и мужество знающего правду разума. Это – не поддающийся однозначному определению феномен, ибо проявления его многообразны. Духовность не сводится к своему проявлению, но и не существует вне результата. Она есть реальная сила и должна быть рассмотрена, прежде всего, как фактор действия. Если смысл жизни в самой жизни человека, то духовность и есть обретение человеком этого смысла, путь разумной жизни, когда сущность и существование взаимопроникают друг в друга, делая существование сущностным, социально значимым, а сущность существующей, когда возможности реализуются, открывая человеку новые горизонты для свободной деятельности [2, с. 53].

Человеческое общение, отношение к человеку являются сферой действия духовности. В сфере педагогической деятельности, где общение направлено на развитие человека, необходимость в духовности особенно велика. Там, где есть духовность как деятельный гуманизм, как любовь, совершенствующая человека, там всегда есть успешная педагогическая деятельность, педагогическое творчество. Где же царит равнодушие, нелюбовь к человеку, бездуховность, там появляется безличностная педагогика, и ее жертвы – угрюмые и ленивые в учебе и озлобленные в общении люди.

Духовность как условие педагогического творчества должна быть рассмотрена широко: не только как умение, навык педагога искусно влиять на ученика, но и как гражданская, нравственная позиция педагога. Духовность – это способность человека выдерживать напряжение противоречия и тем самым жить реальной, полной жизнью.

Настоящий педагог учит человека жить реальной жизнью, и значение его определяется тем, как точно и доходчиво он передает слова Великого Педагога – Жизни. Нам представляется, что вопрос о духовности педагогической деятельности – это проблема самореализации педагога. Сам процесс самореализации, самодеятельности и есть живое бытие духовности.

Задача педагога сводится к тому, чтобы пробудить в студенте желание к самосовершенствованию, дать ему знания, навыки по самореализации, т.е. сделать знание противоречивой реальности "живым", "работающим" познанием процесса самореализации. Духовность как деятельный гуманизм и есть помощь человека в самореализации, которая через процесс самосовершенствования конкретного человека, через его мировоззрение,

профессиональное самоопределение актуализирует социальные возможности индивида, превращая их в действительность [3, с. 47].

Педагог по сути своей есть воспитатель, который передает духовный опыт, преобразованный противоречивой жизни. Воспитать человека – это значит сделать его мировоззренческий активным творцом и защитником духовных ценностей. Задача педагога не только в том, чтобы научить человека работать, но и в том, чтобы через труд помочь молодому человеку найти свое место в жизни, реализовать себя. Воспитание – это связующая поколения нить духовности. Усвоение, передача и развитие духовного опыта человечества несут человекотворческий характер, без этого невозможно развитие самого общества.

Литература:

1. Рувинский Л. И. Воспитание и самовоспитание школьников. – М.: 1969. – 342 с.
2. Сейтешев А.П. Избранные педагогические произведения. – Алматы, 2008. – 255 с.
3. Педагогика / под ред. И.П.Педкасистый. – М., 2011. – 380 с.

Наталія Пасічник
(Київ, Україна)

РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ

Постановка проблеми. Нові освітні завдання ставлять перед сучасною школою актуальну проблему формування творчої особистості. Конституція України, «Закон про освіту» та інші нормативні освітні документи серед пріоритетних напрямів реформування навчально-виховного процесу визначають реалізацію принципів загальнолюдської моралі, формування усвідомлення взаємозв'язку свободи, прав людини та її громадянської відповідальності, уміння міжособистісної комунікації. Нові завдання актуалізують не лише питання освіти творчої молоді, а й питання її виховання.

Широкі можливості щодо формування творчих здібностей молодших школярів мають уроки позакласного читання. Завдяки таким урокам діти розширюють свій світогляд, формують чітке мовлення, розвивають уяву. На уроках позакласного читання учні можуть розвивати свою літературну творчість.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема творчої особистості займалися такі вчені, як А. Лук (психологія творчості, мислення і творчість), Я. Пономарьов (знання, розумовий розвиток, психологія творчості і педагогіка, мислення і творчість), А.Матюшкін (проблемні ситуації в мисленні та навчанні), Г.Щукіна (проблема пізнавального інтересу в педагогіці), Н.Кічук (формування творчої особистості вчителя), Д. Богоявленська (дослідження інтелектуальної творчості), П.Енгельмейер (теорія творчості, творча особистість та творче середовище), М. Холодна (дослідження психології інтелекту), В.Моляко(психологія творчості), Н. Воробйов (розвиток творчої активності студентів під час вивчення дисциплін гуманітарного циклу).

Вагомий внесок у розвиток методичної думки, в обґрунтування змісту й методів позакласного читання в початковій школі зробили наукові праці вітчизняних учених М. Васьуленка, В. Мартиненко, В. Науменко, М. Наумчук, О. Савченко, Н. Скрипченко та ін. У роботах цих авторів визначаються першоснови літературної освіти в початковій ланці школи, обґрунтовуються основні вимоги до позакласного читання, розглядаються шляхи вдосконалення уроків літературного читання. Значний науковий інтерес становлять праці учених Н. Светловської, О. Джежелей, З. Романовської, В. Горецького та ін., у яких розглядаються особливості виховання школярів-читачів.

Мета статті – визначити та обґрунтувати ефективні форми, методи і прийоми розвитку творчих здібностей молодших школярів на уроках позакласного читання.

Виклад основного матеріалу статті. Позакласне читання – це невід'ємна складова курсу читання в початковій школі. До позакласного читання входить: ознайомлення учнів із творами, рекомендованими програмою початкових класів; розширене читання творів письменника, який вивчається за програмою, з метою поглибленого засвоєння його творчості й епохи, в яку він жив й творив майстер художнього твору; стихійне самостійне читання. Воно менш за все кероване, але в такому читанні найяскравіше виявляються смаки читача, спрямованість зацікавлень особистості, внутрішній світ учнів [1, с.76].

Особливості позакласного читання такі: це один із важливих шляхів літературного розвитку та морально-естетичного виховання учнів; це система, що формує всебічно розвинену особистість; позакласне читання передбачає багату скарбницю для саморозвитку; уроки позакласного читання спрямовують учнів на самостійну роботу з творами; позакласне читання виробляє потребу в читанні; передбачає свободу вибору книжок; уроки позакласного читання можуть мати різноманітні форми навчання (виставки книг, читацькі конференції, літературні диспути, уроки бесіди тощо).

Основною метою позакласного читання в молодших класах є формування в учнів стійкої потреби самостійного й осмисленого читання, потреби систематичного читання книг, спираючись на знання й навички. Досягти цієї мети можна лише на основі вироблення в школярів позитивного ставлення до читання за власною ініціативою.

У першому та другому класах молодших школярі спочатку треба навчити правильно та швидко читати, грамотно працювати з книжкою і доступним колом читання. Необхідно прищеплювати любов до самої книжки, до різних жанрів літератури (казки, байки, фольклор тощо), до рідної та зарубіжної літератури. Якщо за ці навчальні роки учнів навчити всього цього, то в них сформуються навички самостійної роботи з книжкою і можна вже сміливо переходити до наступних етапів навчання читання.

Програмою передбачено, що у третьому та четвертому класах перед учителем постають такі завдання, як: продовжувати формувати навички та потребу самостійно і свідомо вибирати і осмислено читати доступні дитячі книжки; розширювати читацькі уміння учнів, формувати тип правильної читацької діяльності. Відповідно до цих етапів вчителем мають бути розв'язані завдання, які визначенні Державним стандартом України з курсу читання молодших класів, тобто програмою 1 – 4 класів.

Позакласне і класне читання не ізольовані і не відірвані одне від одного. Уроки класного та позакласного читання розвивають у дітей свідоме читання, без чого не уявляється ефективна робота над вихованням активного читача.

Свідоме читання – це розуміння тексту, знаходження причинно-наслідкових зв'язків в описуваних подіях, уміння відповісти на запитання переказати частину твору, чи весь твір, знайти необхідні для відповіді місця у тексті і процитувати їх. Цьому діти навчаються на уроках класного читання. Позакласне читання спирається і на ту любов до книги, яка з'являється у дітей в процесі роботи над творами на уроках класного читання.

Дидактивизначають такі вимоги до уроків позакласного читання:

- *Облік прочитаного.* Учні приносять до класу ті книжки, які вони прочитали або читають в даний момент, два або три учня коротко розповідають про прочитану книжку. Вчитель створює на уроці таку ситуацію, в якій виникає взаємний обмін власними думками, які продовжуються і поза уроком. На уроці виховується у школярів потреба поділитися з товаришами своїми думками про прочитані книги.

- *Рекомендація щодо прочитання нових книжок.* Форми рекомендації різноманітні: і обмін думками, і пряма порада вчителя з показом рекомендованої книжки.

- *Виставка вчителем книжок за темою заняття.* Ця виставка на початку уроку колективно розглядається за чітко визначеним планом, який відповідає темі й меті уроку. Систематична робота в такому напрямі має на меті сформувати таку важливу читацьку навичку, як орієнтація в книжковому «морі».

- *Передбачення спеціальних вправ, спрямованих на вироблення в учнів умінь користуватися прийомами самостійної читацької діяльності* (наприклад, відтворення змісту вибраної та прочитаної книги за епізодами, за планом; звертання до довідкової літератури та матеріалів із періодики; засвоєння закономірностей: автор – книги; тема – книги тощо).

- *Під час уроку позакласного читання учні читають розповідь, оповідання, повість, казку, вірш, байку;* прочитують оповідання в цілому, якщо воно невелике за обсягом, читають підряд на 2 – 3 уроках або прочитують уривки з книги, яку читає весь клас. Частіше за все читають вголос, але використовують також і читання про себе, і читання напам'ять віршів, і інсценування, і читання за ролями.

- *Елементи аналізу прочитаного оповідання* – не тільки у формі бесіди (відповіді на питання вчителя), але у формі вільних висловів.

- *На кожному уроці додається щось нове в читацьких вміннях:* вміння знайти відомості про автора, вміння зорієнтуватися в книжці за її заголовком, вміння створити виставку, вміння писати відгук про книжку або вести читацький щоденник [5, с. 20].

Як показали наші спостереження, на уроках позакласного читання доцільно застосовувати такі методи та прийоми, як роботи: бесіда, словникова робота, переказ прочитаного, виразне читання вголос [4, с. 12].

На уроках позакласного читання слід постійно звертатися до словників, довідників, переглядати книги, старі видання журналів, книжок. Із цих джерел учитель початкової школи черпає повчальні для вихованців матеріали, з якими вони самостійно ознайомитися ще не можуть.

Наші дослідження показали, що уроки позакласного читання сприяють виявленню творчих і талановитих дітей. Удосконалити навчально-виховний процес, роботу з творчими дітьми, дати їм міцні, ґрунтовні знання, озброїти їх практичним розумінням основ наук допомагають: змагання з творчого мислення; змагання з кмітливості та логічного мислення; інтелектуальні ігри («Ланцюжок», «Так чи ні?», «КВК», «Ерудит», «Поле чудес», «Брейн-ринг», «Перший мільйон», «Щасливий випадок», «Бізнес», «Інтелектуальний хокей», «Вікторина», «Дотепник», «Що? Де? Коли?», «Колесо фортуни», «О, щасливчик», «Зоряний час», «LG-Еврика», «Найрозумніший»); рольові ігри [2, с. 97].

Елементи змагальності, що містяться в іграх, сприяють розвитку здатності до творчого мислення, залучають учнів до активного життя. Розв'язуючи ребуси, кросворди, учні поступово починають складати власні головоломки, що сприяє розвитку пам'яті, уваги, кмітливості [3, с. 136].

Крім того, на уроках позакласного читання необхідно навчити учнів самостійно працювати з літературою, аналізувати та систематизувати отримані дані, робити висновки, що є необхідним для розвитку творчих здібностей молодших школярів.

Щодо розвитку творчих начал в учнів молодшого шкільного віку, то особливу увагу слід врахувати такі чинники: повне задоволення запитів найпідготовленіших дітей у поглибленому вивченні предметів на основі широкого ознайомлення їх із сучасною наукою; створення умов для задоволення їх різнобічних пізнавальних інтересів і одночас для розвитку здібностей, виявлених у певній галузі діяльності; забезпечення можливостей для широкого вияву елементів творчості в навчальній і позашкільній роботі; залучення їх до надання допомоги своїм однокласникам у навчанні, в розвитку навчальних можливостей; запобігання розвитку в них переоцінки своїх можливостей, лінощів через систематичну недозавантаженість.

Ефективними формами роботи щодо розвитку творчих здібностей молодших школярів ми вважаємо такі: групові та індивідуальні заняття на уроках і в позаурочний час, факультативи. Зміст навчальної інформації має доповнюватися науковими відомостями, які можна отримати в процесі виконання додаткових завдань. Серед методів навчання мають превалювати самостійна робота, частково-пошуковий і дослідницький. Контроль за навчанням спрямовувати на стимулювання поглибленого вивчення навчального матеріалу, його систематизацію, класифікацію, перенесення знань у нові ситуації. Домашні завдання повинні бути творчими [4, с. 106].

У четвертому класі можна застосовувати елементи дискусії, дебатів.

Серед засобів навчання важливе місце посідає дидактичний матеріал, який учитель використовує для залучення учнів до роботи з книжкою, іншими джерелами знань, для організації самостійних робіт на уроці та вдома, а також для оперативного контролю за засвоєнням знань.

Висновок. Щоб розвивати у молодших школярів на уроках позакласного читання творчі здібності, вчителів початкової школи необхідно визначити ефективні форми (індивідуальні, групові, фронтальні), методи (переказ прочитаного, виразне читання вголос, інсценізація, ігрові, самостійна робота, частково-пошуковий і дослідницький) і прийоми навчання. На уроках позакласного читання необхідно розвивати в учнів уміння систематизувати, класифікувати, переносити знань у нові життєві ситуації.

Література:

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
2. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М., 1996. – 243 с.
3. Одаренные дети / Под ред. Г. В. Бурменской, В. М. Слущого. – М.: Прогресс, 1991. – 376 с.

4. Рибальченко І. М. Вчимось працювати на уроці творчо / І. М. Рибальченко // Початкова освіта. – 2008. – № 19. – С. 11-13.
5. Ткачук Л. П. Основні вимоги до позакласного читання / Л. П. Ткачук // Початкова школа. – 1986. – №8. – С. 20-24.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Бондаренко Геннадій Леонідович.

**Людмила Пашкова
(Белгород, Россия)**

МОДЕЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ НА БАЗЕ СОЗДАНИЯ УЧЕБНЫХ МНОГОУРОВНЕВЫХ КОМПЛЕКСОВ

Образование является одним из важнейших социальных институтов, качественным состоянием и результатом деятельности которого определяется уровень развития экономики, науки и культуры страны в целом. Инвестиции в строительство всегда были выгодными, поскольку эта сфера росла и продолжает расти быстрыми темпами. Вложенные в нее средства практически сразу же окупаются. Между тем, увеличение объемов строительства не влечет за собой автоматический прилив кадровых ресурсов в этот сектор экономики, в переходный перестроительный период произошло резкое падение объемов финансирования строительной отрасли. Это повлекло за собой сокращение количества проектировщиков и строителей. Однако строительная отрасль сегодня является высокотехнологичной, а строительное образование требует постоянной модернизации с учетом современных требований и новых технологий производства. Ассоциация строителей России, руководители высших и средних учебных заведений строительной сферы обратились в Министерство регионального развития, Министерство образования, Федеральное агентство по образованию, Федеральное агентство по строительству и ЖКХ с предложением оптимизировать систему подготовки специалистов отрасли. По мнению профессионального сообщества, сегодня требуются практико-ориентированные кадры, знающие новейшие технологии [1]. Производственные предприятия в России традиционно сталкиваются с дефицитом квалифицированных кадров, начиная с рабочих специальностей и заканчивая высшим звеном управления.

С нехваткой профессиональных строителей пришлось столкнуться на строительстве олимпийских объектов в Сочи – их «собирали со всего мира», а так же для того, чтобы восстановить разрушенные объекты в Южной Осетии.

Национальный проект «Образование» действует в Российской Федерации с 2006 года. В следующем году к Приоритетному Национальному проекту добавились инновационные образовательные программы по подготовке рабочих кадров и специалистов для высокотехнологичных производств учреждений начального и среднего профобразования; а также региональные комплексные проекты модернизации образования.

Одно из перспективных направлений развития образования – это создание учебных многоуровневых комплексов, куда бы входили высшее, среднее и начальное профессиональное учреждения.

Одно из направлений – развитие системы поддержки талантливых детей.

Пример этого – Лицей № 38 г. Белгорода, в котором с 2010 года создан центр развития одаренных детей, с 2006 года работают инженерно-архитектурные классы. Лицей имеет многолетнее тесное сотрудничество с Белгородским Государственным Технологическим Университетом им. В.Г. Шухова.

Рисунок 1 – Экскурсия учеников инженерно-архитектурного класса

Формирование готовности к обучению по направлению «Строительство» происходит постепенно, в результате овладения личностью определенными представлениями о будущей профессиональной деятельности, о наличии собственных личностных качеств и характеристик, пригодных и необходимых; для данной профессии, а также в процессе овладения знаниями, умениями и навыками, важными для успешного выполнения профессиональных требований. Для этого необходимо несколько компонентов, в т. ч. мотивация[2].

Мотив формируется еще в детстве, юности, если рассматривать на примере творческих специальностей. Дети, прошедшие через профильные классы, осознают значимость получаемых знаний, умений, навыков для дальнейшего обучения в ВУЗе, затем эффективной профессиональной деятельности; удовлетворенность от творческой работы в процессе обучения; осознание необходимости непрерывного самообразования, саморазвития для успешной профессиональной деятельности.

Рисунок 2 – Работы учеников инженерно-архитектурного класса

Профильные инженерно – архитектурные классы создаются на базе 9-х классов. У учащихся формируется эстетическая культура, воспитывается художественный вкус, повышается уровень их художественного развития, формируется представление о художественной культуре как части духовной культуры, учащиеся приобщаются к общечеловеческим и национальным ценностям в различных областях художественной культуры, осваивают опыт прошлого и настоящего[3]. В архитектурно – строительной деятельности основным средством инженера – архитектора для фиксации композиционных замыслов в процессе своего творчества, во взаимодействии искусства, науки и техники является создание проектной модели будущего здания, которая осуществляется в построении плоского изображения пространственного объекта. Такие изображения выполняются в рамках курса черчения в профильных классах. Способность мыслить пространственными образами нужна инженеру – архитектору и в процессе обучения и в дальнейшей профессиональной деятельности. Учащиеся овладевают навыком реалистического изображения натуры, приобретают навыки точного линейного построения изображений и графической культуры.

Рисунок 3 – Ученики инженерно-архитектурного класса МАОУ Лицея №38 на предмете «Черчение» с преподавателем кафедры АК БГТУ им. В.Г. Шухова

Профильные классы охватывают область знаний и умений для расширенного обучения, ориентируя учащихся на поступление в конкретные учебные заведения. Выбирая осознанно свой дальнейший жизненный путь учащиеся, став студентами, успешно учатся и развиваются дальше, участвуют в творческих конкурсах и научных исследованиях, имеют навыки, позволяющие продолжать образование, самостоятельно определяя способы его совершенствования.

Профильные классы обеспечивают преемственность между общим и профессиональным образованием, а выпускники магистратуры должны быть подготовлены «к различным видам инновационной деятельности, требующей углубленной фундаментальной и специальной подготовки». А фундаментальная и специальная подготовка послужит базой и для дальнейшей научно-педагогической деятельности.

Рисунок 4 – Ученики инженерного класса Лицея №10 с экскурсией на кафедру АК БГТУ им. В.Г. Шухова
И еще одна важная задача – подготовка образовательных стандартов нового поколения.

Рисунок 5 – Выполнение клаузуры студентами кафедры АК БГТУ им. В.Г. Шухова

Используемый на кафедре АК комплексный метод обучения направлен на подготовку студентов, способных после окончания вуза без длительного периода адаптации принять участие в решении многообразных практических задач[4].

Литература:

1. <http://www.wikistroi.ru/wiki/stroitel'naya-nauka/innovacionnye-formy-sotrudnichestva-vysshego-obrazovaniya-i-biznesa-v-oblasti-podgotovki-kadrov-dlya-stroitelnoi-otrasli>
2. Фомин В.Н., Булгакова Т.И., Цомикурдзе Л.Н. Некоторые результаты эксперимента по разработке модели профориентационной работы для учащихся общеобразовательных учреждений // Содействие профессиональному становлению личности и трудоустройству молодых специалистов в современных условиях: сб. матер. III Всеросс. науч.-практ. конф.: в 2 ч. Ч. II. / под ред. В.С. Севостьянова, Н.Н. Реутова, В.Н. Фомина. – Белгород: Изд-во БГТУ. 2011. – С. 226–233.
3. Чернышев Ю.В. К проблеме развития конструктивно-пространственного мышления инженеров-архитекторов в процессе обучения архитектурному рисунку // Вестник Белгородского государственного технологического университета им. В.Г. Шухова. 2010. №3. С. 183-185.
4. Пашкова Л.А. Практики способствуют преемственности специалистов. В сборнике: Современные тенденции в науке и образовании: материалы Международной науч.-практ. конф. 03 марта 2014 г.: В 6 частях. ООО "Ар-Консалт". Москва, 2014. С. 142-143.

Іванна Підлеснюк
(Івано-Франківськ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ ГРАМАТИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНЬОГО ПЕРЕКЛАДАЧА

Постановка проблеми. В умовах глобалізації суспільства та постійно зростаючих обсягів міжнародної співпраці проблематика формування іншомовної комунікативної компетенції майбутніх фахівців посідає одне із провідних місць у сучасних дослідженнях педагогіки вищої школи. На відміну від інших фахівців, іншомовна комунікативна компетенція для перекладача є не просто засобом міжкультурного спілкування, але й становить основу та інструмент його професійної діяльності. Очевидно, що за таких умов формування кожної складової іншомовної компетенції майбутнього перекладача, а зокрема – граматичної, має свої особливості і не може здійснюватися у такий самий спосіб, як, скажімо це має місце при підготовці вчителя іноземної мови. У цьому аспекті важливо виокремити особливості іншомовної граматичної компетенції майбутнього перекладача та педагогічні умови, які забезпечать ефективність процесу її формування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблематика формування загальноосвітніх і професійних компетенцій майбутнього перекладача у процесі фахової підготовки знаходиться у полі зору сучасних вітчизняних науковців. Зокрема, здійснено розмежування змісту понять «компетенція» і «компетентність» у методиці навчання (М. Д. Волчанська [2]); встановлено суть дидактичного забезпечення процесу навчання майбутніх перекладачів на засадах компетентного підходу (В. Я. Желясков [4]); обґрунтовано педагогічні умови формування професійної компетентності майбутніх перекладачів засобами сучасних інформаційних технологій загалом (О. О. Рогульська [10]) та схарактеризовано особливості формування їхньої медіаграмотності (О. К. Янишин [14]). З

іншого боку, привертають увагу наукові розвідки, в яких обґрунтовано теоретичні основи професійної комунікативної компетентності майбутніх перекладачів (З. Ф. Підручна [9]) і виокремлено особливості структури комунікативної їхньої компетентності (Є. В. Долинський [3]). Комплексний підхід до розв'язання проблем формування професійної комунікативної компетентності перекладачів демонструє доробок А. Г. Ніколенко ([8]) та А. В. Шиби ([12]). Проте вивчення особливостей формування іншомовної граматичної компетентності майбутнього перекладача до цього часу не проводилося в достатньому обсязі, що й визначило актуальність обраної теми.

Завдання статті – схарактеризувати суть граматичної компетентності майбутнього перекладача та, на основі аналізу результатів тестування, визначити шляхи підвищення ефективності організації процесу її формування.

Виклад основного матеріалу. Діяльність перекладача – це спілкування на міжнародному рівні, взаємодія з представниками іншої культури. Вона проявляється у здійсненні двомовної опосередкованої комунікації, що реалізується в уміннях перекладатися з однієї мови на іншу, у здатності утримувати в пам'яті мовленнєві продукти, у швидкості формувати і формулювати висловлювання, а також і у толерантному ставленні до співрозмовників з різними соціальними статусами і рівнями володіння мовою ([10]).

Для кращого розуміння проблеми формування іншомовної граматичної компетентності майбутніх перекладачів необхідно обґрунтувати чітке визначення понять *компетенція* та *компетентність*, визначити зміст іншомовної комунікативної компетентності загалом та іншомовної граматичної компетентності зокрема, а потім проаналізувати отриманий результат у площині фахового вишколу майбутніх перекладачів. Така поетапна організація науково-дослідного процесу сприятиме виокремленню особливостей формування іншомовної граматичної компетентності майбутнього перекладача та сформулювати рекомендації щодо підвищення ефективності організації цього процесу.

Зазначимо, що на сьогоднішній день ученими не вироблено єдиного погляду на зміст поняття *іншомовної професійної компетентності*. До прикладу, якщо Є. В. Клименко вважає *іншомовну професійну компетентність* результатом затрачених зусиль, спрямованих на формування іншомовних знань і вмінь [7], то С. В. Козак наголошує на здатності перекладача вільно й адекватно розуміти й створювати відповідні мовленнєві висловлювання, які ґрунтуються на засвоєних теоретичних положеннях та знаннях [6]. Н. А. Сура дещо розширює таке розуміння, додавши критеріальний компонент у вигляді ступеня сформованості професійної діяльності, який виражається у володінні необхідною сумою знань, умінь і навичок [11]. За визначенням Н. В. Бевза, компетентність – уже існуюча якість, реальна демонстрація набутих знань і відповідних умінь та навичок людини як суб'єкта професійної діяльності, володіння відповідною(ими) компетенцією(ями) й здатність їх застосовувати у відповідних професійних ситуаціях [1].

На основі аналізу теоретичних напрацювань можемо стверджувати, що компетентність це поняття ширше ніж компетенція. Якщо компетенція – це комплексна єдність теоретичних знань, здібностей, умінь і навичок, то компетентність відображає ступінь володіння людиною відповідною компетенцією й відображає її особистісне відношення до неї.

Не викликає сумніву, що рівень сформованості іншомовної комунікативної компетенції перекладача має відповідати світовим вимогам і забезпечувати ефективне здійснення перекладацького сервісу в мінливих умовах розвитку ринку інтелектуальних послуг» (В. Я. Желясков [4]). Така можливість забезпечується, зокрема і завдяки набуттю достатнього рівня іншомовної граматичної компетенції.

У «Загальноєвропейських рекомендаціях з мовної освіти» зроблено акцент на формуванні знань та навичок з оперування формою граматичних явищ (морфологічних та морфонологічних форм, синтаксичну організацію слів у речення/ фрази) та їх змістом (семантична компетенція) значення граматичних елементів, категорій, структур і процесів). Граматика іноземної мови має вивчатися у практичному ключі – з метою оволодіння чотирма видами мовленнєвої діяльності: аудіювання, говоріння, читання, писемного мовлення [8]. На думку, Т. А. Шовкової, граматична компетенція майбутнього перекладача не обмежується лише структурно-семантичним рівнем цього поняття. Зміст і цілі навчання граматики значно виходить за межі мовної компетенції [13].

У межах проведення практичної частини нашого дослідження та виявлення реального рівня сформованості граматичної компетенції у майбутніх перекладачів, які навчаються в Івано-Франківському національному технічному університеті нафти і газу, було проведено тестування студентів першого і п'ятого курсів. Розроблене нами завдання містило 50 граматичних тестових завдань закритого та три завдання відкритого типу.

Завдання опитування – з'ясувати, як змінюється рівень сформованості англomовної граматичної компетенції упродовж навчання в університеті, встановити, з якими труднощами зустрічаються студенти в процесі її формування та визначити можливі шляхи для підвищення ефективності цього процесу. Далі розглянемо результати опитування студентів різних курсів з окремих питань.

Насамперед студентам пропонувалося виконати 50 тестових завдань, які стосувалися усіх основних аспектів англійської граматики. Для більшості студентів першого курсу найскладнішими виявилися теми «Пасивний стан дієслова», «Артикль», «Герундій та інфінітив». У порівнянні зі студентами першого курсу, тільки 5% студентів випускників допустилися помилок у тестах з цих тем.

Щодо можливих шляхів покращення організації формування граматичної компетенції, то 90% студентів з 1-го по 5-ий курс вважають за доцільне вивчення граматики англійської мови окремою дисципліною впродовж перших двох років навчання. 55% респондентів вважають за потрібне виділяти окремий час для опанування граматики в межах вивчення перекладацьких дисциплін, а ще 40% акцентують на потребі започаткувати факультатив для поглибленого вивчення актуальних проблем комунікативної граматики. Тільки 10% опитаних задоволені станом організації навчання і не бажають перемін.

Висновок. У результаті теоретичного аналізу з'ясовано, що граматична компетенція є безумовною складовою іншомовної комунікативної та професійної компетенції перекладача, одним із основних чинників, що уможливають процес міжкультурної комунікації та визначають рівень володіння іноземною мовою й мовленням. Граматична компетенція має інтегрований характер і в контексті підготовки майбутніх перекладачів входить до складу перекладацької, комунікативної, мовної, лінгвістичної, стилістичної, соціокультурної, стратегічної компетенцій.

На підставі аналізу даних проведеного педагогічного дослідження можемо зробити висновок, що студенти першого курсу мають значні прогалини із певних граматичних тем, а тому не можуть виконати всіх завдань на рівні B1. Це є результатом недостатнього рівня шкільної підготовки. Студенти п'ятого курсу продемонстрували достатній рівень сформованості граматичної компетенції (рівень C1).

Підвищення ефективності організації процесу формування іншомовної граматичної компетенції можна досягти шляхом виокремлення практичної граматики основної іноземної мови у окрему навчальну дисципліну впродовж перших двох років навчання, виділення окремого часу для оволодіння для опанування граматики в межах усіх перекладацьких дисциплін та організації факультативу з вивчення актуальних проблем комунікативної граматики.

На наступному етапі дослідницької роботи плануємо визначити, теоретично обґрунтувати й практично перевірити ряд педагогічних умов, які забезпечать підвищення якості формування іншомовної граматичної компетенції у майбутніх перекладачів.

Література:

1. Бевз Н. В. Переклад як культурний феномен: герменевтико-комунікативний аспект: автореф. дис.... канд. філос. наук: 09.00.04 / Н. В. Бевз. – Х., 2010. – 20 с.
2. Волчанська М. Д. Зміст понять «компетенція» і «компетентність» у галузі методики навчання / М. Д. Волчанська // Вісн. ХНУ. – Вип. 17. – Х., 2007. – С. 23–29.
3. Долинський Є. В. Про особливості структури комунікативної компетентності майбутніх перекладачів / Є. В. Долинський // Педагогічні науки, 2010. – № 53. – С. 29–32.
4. Желясков В. Я. Дидактичне забезпечення процесу навчання майбутніх перекладачів на засадах компетентнісного підходу: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.09 / В. Я. Желясков. – Криворіз. держ. пед. ун-т. – Кривий Ріг, 2011. – 20 с.
5. Загальноєвропейські Рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання / наук. ред. С. Ю. Ніколаєва. – К.: Ленвіт, 2003. – С. 24 – 73.
6. Козак С. В. Формування іномовної комунікативної компетенції майбутніх фахівців морського флоту: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.04 / С. В. Козак. – Одеса, 2001. – 20 с.
7. Клименко Е. В. Формирование иноязычной профессиональной коммуникативной компетентности будущих финансистов: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.08 / Е. В. Клименко. – Калуга, 2004. – 22 с.
8. Ніколенко А. Г. Професійна компетенція викладача перекладу і специфіка підготовки перекладачів у ВНЗ / А. Г. Ніколенко // Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України: зб. наук. праць. – К., 2010. – Вип. 155. Ч. 1. – С. 84–91.
9. Підручна З. Ф. Теоретичні основи професійної комунікативної компетентності майбутніх перекладачів / З. Ф. Підручна // Вісник Черкаського національного університету. Серія: Педагогіка, 2008. – Вип. 108. – С. 99–104.
10. Рогульська О. О. Педагогічні умови формування професійної компетентності майбутніх перекладачів засобами сучасних інформаційних технологій: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.04 / О. О. Рогульська. – Вінниця, 2010. – 21 с.
11. Сура Н. А. Навчання студентів університету професійно орієнтованого спілкування іноземною мовою: автореф. дис.... канд. пед. наук: 13.00.04 / Н. А. Сура. – Луганськ, 2005. – 20 с.
12. Шибя А. Особливості формування комунікативної компетенції студентів-перекладачів / А. В. Шибя // Наукові записки. – Вип. 89(2). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): у 5 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – С. 342–344.
13. Шовкова Т. А. Зміст граматичної компетенції майбутніх перекладачів / Т. А. Шовкова // Вісник Академії адвокатури України – 2014. – Т. 11, №1. – С. 129 – 138.
14. Янишин О. К. Формування медіаграмотності майбутніх перекладачів у процесі професійної підготовки у ВНЗ / О. К. Янишин // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Педагогіка – Тернопіль: ТНПУ, 2013. – № 3. – С. 166–171.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Янишин Ольга Каролівна.

Нодиржон Қамбаров, Мафтуна Раҳимова
(Узбекистон)

БОШЛАНҒИЧ СИНФ МЕҲНАТ ДАРСЛАРИДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ГРАФИК САВОДХОНЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Бошланғич таълим жараёни боланинг мантикий тафаккур қила олиш салоҳиятини, ақлий ривожланишини, дунёқарашини, коммуникатив саводхонлигини ва ўз-ўзини англаш салоҳиятини шакллантиришга, жисмонан соғлом бўлишга, моддий борлиқ гўзалликларини ҳис эта олишга, гўзаллик ва нафосатдан завқлана олишга, миллий урф-одатларни ўзига синдиришга ва ардоқлашга, уларга риоя қилишга ўргатади. Бунда меҳнат фани алоҳида аҳамиятга эга.

Бошланғич таълимда меҳнат фанининг асосий вазифаси меҳнатга ахлоқий, психик тайёрлаш, ўқувчиларни бошланғич политехник билимлар билан қуроллантириш меҳнатга амалий тайёрлашдир. Ўқувчиларни меҳнатга амалий тайёрлаш деганда, уларнинг бу меҳнат натижаларига ҳурмат билан ёндашишлари назарда тутилади.

Бошланғич синфмеҳнатга амалий тайёрлашга график малакаларини шакллантириш ҳам тааллуқлидир.

Буларнинг ҳаммаси ўқувчиларга қўл асбоблари билан ишлаш, ҳар хил хом-ашёлардан фойдаланишнинг маълум тажрибисини тўплашга имкон беради. Бу эса меҳнатнинг қадрини ва маъносини тушунишга, меҳнат кишиларига ҳурматда бўлишга, меҳнат ҳамда касбнинг у ёки бу турига қизиқишни шакллантиришга ёрдам беради.

Ўқувчилар ўзлари бажараётган у ёки бу нарсани тайёрлаш йўллари ўрганиш билан бир қаторда ҳар бир кузатиб ўрганаётган нарсаларни турлича муаммолар орқали бажаришнинг янги а йўл ва усуллари устида фарқлашни ҳам ўрганадилар.

Фан – техниканинг ривожланишида ўқувчиларнинг борган сари фаол иштирок этишлари фақат таълим мазмунини эмас, балки ўқитиш жараёнининг усули ва ташкил этилишини, ўқитишга қизиқишини, ижодий қобилиятини,

згальован билимларни амалда ижодий қўллай билишни ривожлантириш мақсадларини такомиллаштиришни ҳам талаб қилади.

Бу эса мактаб зиммасига ёшларда ижодга эҳтиёж уйғотиш, қобилиятлар ҳар қандай фаолиятга ижодий ёндашиш асосларини таркиб топтириш, ижодий масалаларни мустақил ҳал этишга ўргатиш вазифасини юклайди.

Бошланғич синф меҳнат дарсларида ўқувчиларнинг график саводхонлигини ошириш учун, аввало, уларда тасвирий малакаларини ошириш, тасвирий малакани ошириш учун эса ўқувчиларни турли хил чизгилар, ранг ва бўёқлар оламига олиб кириш, унинг гўзалликларини ҳис қилишга ўргатиш керак.

Тасвирий санъат-рангтасвир, ҳайкалтарошлик, графикани бирлаштирган нафис санъат туридир.

Тасвирий санъат орқали табиатни, борлиқни, воқеликни осонгина кўриб, тушуниб оладиган фазовий шаклларда кўргазмалли образларда акс эттиришни ўрганадилар. Ўқувчиларда фазовий тасаввурларини кенгайтириш жуда муҳим ҳисобланади. Чунки бирор бир предметни чизиш учун ўлчамни, жойлашуви, ранги, унга тушаётган сояси ва бошқаларда фазовий ўлчам керак бўлади. Бунда тасвирнинг аниқлигидан ҳаёлий тасвирга ўтиш мумкин. Фазовий тасаввурлар орқали мавжуд бўлмаган киши тасаввурининг маҳсули бўлган образларни ҳам юзага келтиради. Инсоният тарихидаги турли даврларни акс эттиради. Замонавий шароитда умумғоявий курашларнинг бир бўлаги сифатида намоён бўлади. Демак, ижодкорнинг дунёқарашида маълум миқдорда давр руҳи ва мазмуни ўз аксини топади.

Тасвирий санъатнинг ҳамма турлари бир-бирига жуда яқин ва уларнинг бир қатор ўхшашликлари бор. Лекин шу билан бирга, уларнинг ҳар бирининг ишлатилиш ўрни, акс этадиган мавзуси, ишланиш услубига қараб бир қатор тур ва жанрларга бўлинади.

Ўқувчиларга тасвирий санъатнинг барча тур ва жанрлари ҳақида нафақат тасвирий санъат дарсларида, балки меҳнат дарслари орқали ҳам билимлар бериб борилади.

Биз тасвирий санъатнинг графика турига тўхталамиз.

Графика. Ҳозирги замон санъатининг кенг тарқалган турларидан бири графика санъатидир. Тасвирий санъатнинг бу турига оддий қора қаламда чизилган сурат, мавзули композициялар, китобнинг ички ва ташқи томонида ишланган турли хил расмлар, иллюстрациялар, плакат, карикатура, этикетка, марка ва бошқалар киради. Графика санъати асарлари ҳажм жиҳатдан унча катта бўлмай, кўп ҳолларда қоғозга ишланади.

Графиканинг характерли томонларидан бири, унинг серияли қилиб ишланиши, яъни воқеани бир неча қоғозда тасвирланишидир. Бундай серияли расмлар ўзаро бир-бири билан боғлиқ бўлиб, маълум бир мазмунни очиқ беради.

Графика санъати ҳозиржавоб санъатдир. Масалан, расмлик асарлари яратилиши учун узоқ вақт керак бўлади, график санъати асарларида эса, шу бугун содир бўлган воқеа шу бугуннинг ўзидаёқ яратилиши мумкин. Графика санъатида ранг ишлатилмайди, ишлатилса ҳам, унинг характерли томонини белгилamayди.

Графика асарлари ўзининг бажарадиган функциясига қараб: дастгоҳ графикаси, китоб ва газета-журнал графикаси, плакат ҳамда амалий графика санъатига бўлинади. Дастгоҳ графика санъатига мустақил характерга эга бўлган, ўзида тугал фикрни англата оладиган, янги ғояларни илгари сурадиган графика асарларига айтилади. Дастгоҳ графика санъати асарларининг кўринишларидан бири эстампдир. Дастгоҳ графикаси асарларида бирон-бир мазмун, одамларнинг хатти-ҳаракати, табиат кўриниши ёритилади. Китоб ва газета-журнал графикаси тури дастгоҳ графикасидан фарқ қилиб, бевосита китоб ва журнал мазмуни билан боғлиқ бўлади ҳамда уларнинг мақсад ва мазмунини тўлароқ очиб бериш учун хизмат қилади. Китоб ва газета-журнал графикасига расм томонидан китоб ва газеталарга чизилган турли расмлар, безаклар, харф композициялари киради. Китоб ҳамда газета-журнал графикасининг кўринишларидан бири бу иллюстрацияларидир. Иллюстрация бирон-бир бадиий асар билан боғлиқ бўлиб, шу асарда тасвирланган бирон-бир лавҳанинг тасвирини акс эттирадиган расмга айтилади. Расм бирор-бир ҳикоя ёки китобга иллюстрация ишлашга ўтишдан олдин уни синчиклаб ўқийди, матнда тасвирланган.

Демак, бадиий безак ишлари тасвирий санъатнинг графика тури ҳисобланади.

Бошланғич синф меҳнат дарсларида ўқувчиларнинг график саводхонлигини оширишга қаратилган мавзулар берилган. Бу мавзуларни ўзлаштириш учун тасвирий санъат дарсларидан олган билимлари керак бўлади. Масалан, графика оддий қаламда воқеликни тасвирлаган суратдан тортиб, катта-катта плакат ва паноллар, турли хил таклифномалар, театр-кино дастурлари, афиша ва рекламалар, этикетка ва маркалар, китоб, рўзномалар, журналларга ишланган безак ва мавзули композицияларни ўз ичига олади каби маълумотларни меҳнат дарсларида ҳам такрорлаб ўтилади. Ўқувчиларнинг тасвирий санъат дарсларида олган билимлари эсларига тушади. Ёки тасвирий санъат ва меҳнат дарсларини интеграциялаш орқали янги билимларни бериш мумкин.

Бошланғич синф меҳнат дарсларида ўқувчиларга аппликация, мозаика ишлари ўргатилади. Айниқса, 2-3-4-синф меҳнат дарсларида аппликация ишларида кўп соат ажратилган. Масалан, йил фасллари аппликацияси ҳар бир синфда бор. Биз ҳозир “Баҳор манзараси” аппликациясини тасвирлашни ўрганамиз. Ўқувчиларга “Баҳор манзараси” аппликацияси босқичма-босқич ўргатилади. Бунда қуйидаги ишлар амалга оширилади:

1-босқичда оқ қоғозга баҳор манзараси тасвири туширилади. Бу ишни ҳар бир ўқувчи ўзининг тасаввуридан ёки кўргазмадан тасвирлаши ҳам мумкин. Тасвир чиройли бўлиши керак.

Тасвирлаш ишлари тугагандан сўнг 2-босқичда рангли қоғоздан қирқиб тасвирнинг устига ёпиштириш чиқилади. Қоғозларни тасвир асосида, шу тасвирга мос қилиб ёпиштириш талаб қилинади. Қирқиш ва ёпиштириш ишлари амалга оширилаётганда техника хавфсизлиги қоида-қоидага риоя қилиш уқтирилади. Чунки ўқувчи қайчидан фойдаланаётганда қўлига эҳтиёт бўлиши, елимлаётганда устига тўкиб юбормаслиги тушунтирилади.

3-босқичда ўқувчилар бажарган аппликация ишларини якунлайдилар. Бу босқичда пардозлаш ишлари амалга оширилади. Шундагина қилган ишлари ёққол намоён бўлади.

Аппликация, мозаика ишларини бажариш учун ҳам ўқувчилардан график саводхонлик талаб қилинади. Чунки, қоғоз устига аввал расм чизиб олинади, сўнг мозаика ёки аппликация қилинади. Агар ўқувчилар тасвирни чиройли, ўхшатиб чизмасалар кўзлаган мақсадларига эриша олмайдилар. Шунинг учун графикага оид билимларни бошланғич синф ўқувчиларига чуқурроқ ўргатиш лозим. График саводхонлик нафақат аппликация ва мозаика ишларида, балки чок турларини тикишни ўргатишда ҳам муҳим аҳамиятга эга. Кашта тикишдан аввал материалга турли хил тасвирлар туширилади. Тасвирлар туширилгач устидан тикиб чиқилади. Кашта тикишда ҳам тикув малакаси билан бир қаторда ўқувчилардан график малака ҳам талаб қилинади.

Бошланғич синф меҳнат дарсларида ўқувчиларда дизайнерлик, конструкторлик ва моделлаштириш ўргатиб борилади. Бу ишларнинг асосини ҳам графика ташкил қилади.

Бошланғич синф ўқувчиларига графика ишларидан бири бўлган табрикнома ва таклифнома тайёрлашни ўргатиш жуда муҳимдир. Чунки байрамларга, турли хил тадбирларга, кеча ва эрталикларга, кўргазмаларнинг очилишига таклифнома керак бўлади. Агар дарс давомида таклифнома яшаш ўргатилган бўлса, синф ўқувчилари биргалашиб ўзлари ясайдилар. Бу дарслар орқали ўқувчиларнинг график саводхонлиги ошиши билан бирга уларга иқтисодий тарбия берилади ҳамдасинф ўқувчилари орасида ўзаро ҳурмат шаклланади.

Бошланғич синф меҳнат дарслари орқали ўқувчиларнинг график саводхонлигини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Ўқувчиларга графикага оид билимлар тасвирий санъат дарслари билан бир қаторда меҳнат дарсларида ҳам бериб борилади. Бошланғич синф меҳнат дарсларида аппликация, мозаика, каштачилик, моделлаштириш, дизайнерлик ва бошқа ишлар билан бир қаторда амалий санъат турларида ҳам шакллантириш ва ривожлантириш мумкин. Бунинг учун ўқитувчи дарсни тўғри ташкил этиши, ўз устида тинимсиз изланиб, инновацион технологияларни дарсга тадбиқ қилиши зарур. Ўқувчиларнинг график саводхонлигини оширишда синфдан ва мактабдан ташқари ишлардан ҳам фойдаланиш мумкин. Масалан, график тасвирлаш малакаларни оширишга қаратилган танлов ёки кўргазмалар ташкил қилиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай ишлар ўқувчиларнинг тасвирий санъат ва меҳнатга бўлган қизиқишларини янада оширади. Бошланғич синф меҳнат дарсларида ўқувчиларни тасвирлашга, ранглар биланишга, турли материалларни декоратив безашга ўргатиб бориш энг муҳим долзарб вазифалардан биридир.

Юлія Романенко
(Донецьк, Україна)

ПЕДАГОГІКА СПІВРОБІТНИЦТВА ЯК КРОК ДО НОВОЇ ОСВІТИ

Цілісну систему навчальної діяльності учнів на занятті становлять фронтальна, індивідуальна та групова діяльність. Вони пронизують увесь навчальний процес. Є судження, що усі недоліки фронтальної та індивідуальної діяльності вдало компенсує робота в співробітництві. Головна ідея навчання у співпраці – вчимося разом, а не просто щось виконуємо разом [1].

Ми розглядаємо навчання у співробітництві як метод навчання [4], який передбачає сукупність деяких прийомів, об'єднаних загальною логікою пізнавальної і організаційної діяльності учнів, яка дозволяє реалізовувати покладені в основу цього методу принципи. Основні з цих принципів – одне завдання на групу, одна нагорода на групу, розподілення обов'язків у групі, індивідуальний підхід і рівні можливості. Також, навчання за методом співробітництва базується на принципах гуманістичного напрямку у педагогіці та психології. Мова йде про виховання загальнонавчальних цінностей, а саме: відкритість, чесність, альтруїзм, співчуття, взаємодопомога. Бо справа не лише у академічних знаннях, уміннях, навичках, а й у духовному, моральному розвитку особистості. У сучасний час у зарубіжних педагогічних школах все більше прибігають до холистичного підходу в освіті (holistic education, РонМиллер, Дж.МаксВинго).

Технологія співпраці базується на положеннях, а саме: навчати школярів прийомам ділового співробітництва; забезпечувати спеціальний добір дітей у групи; актуалізувати активність кожного учня; поєднувати всі форми навчальної діяльності школярів на уроці. Істотним моментом у створенні навчальних груп є їх склад. Групи мають бути гетерогенними за навчальними та психологічними можливостями дітей: у групі має бути хоча б один сильний учень. При створенні груп потрібно брати до уваги психологічну єдність дітей, бажання учнів, потенціал можливостей для їх успішної спільної діяльності [3].

Організовуючи групову навчальну діяльність на занятті, потрібно забезпечити активність кожного учня. Цього можна досягти, розподіливши запропоновані групі завдання на частини за кількістю учасників групи, коли кожен має виконати свою частину роботи і пояснити спосіб її виконання іншим, а також налагодивши систему обліку діяльності кожного учня в групі. Для цього після виконання запропонованого групі завдання діти на спеціальних картках відображають оцінку роботи всієї групи, а також дають оцінку роботі кожного учня в групі за наступними питаннями: 1) функціонування в групі (Чи розв'язала група те, що повинна була розв'язати? Чи були в групі труднощі?); 2) ролі учасників (Чи мав ти певну роль у групі? Яку? Як ти вважаєш, ти її виконав? Тобі було важко? Чому?); 3) індивідуальна робота (колективна робота) (Чи працював ти самостійно в той час, коли вся група працювала разом?); 4) оцінка (Як ти визначиш те, що вивчив?).

Маємо зазначити, що навчання за методом співробітництва використовують на всіх етапах уроку, а саме під час вивчення нового матеріалу, перевірки домашнього завдання, закріплення знань, застосування їх на практиці, де допомога дорослого вже не потрібна і навіть шкодить, бо заважає становленню рефлексії, і водночас повністю самостійно дитина діяти не може. Як організувати роботу за методом співробітництва? Ми пропонуємо алгоритм.

1. Переконайтеся, що учні володіють знаннями та вміннями, необхідними для виконання завдання. Якщо робота вийвиться надто складною для більшості учнів – вони не стануть докладати зусиль.

2. Об'єднайте учнів у групи. Почніть із груп, що складаються з трьох учнів. П'ять осіб – це оптимальна верхня межа для проведення обговорення в рамках малої групи.

3. Запропонуйте їм пересісти по групах. Переконайтеся в тому, що учні сидять по колу – «пліч-о-пліч, один проти одного».

4. Повідомте (нагадайте) учням про ролі, які вони повинні розподілити між собою і виконувати під час

роботи. Наприклад, спікер, головуючий (керівник групи) зачитує завдання групі, організовує порядок виконання, пропонує учасникам групи висловитися по черзі, заохочує групу до роботи, підбиває підсумки роботи, визначає доповідача; секретар веде записи результатів роботи групи, як член групи, повинен бути готовий висловити думки групи при підбитті підсумків чи допомогти доповідачу; посередник стежить за часом, заохочує групу до роботи; доповідач чітко висловлює думку групи, доповідає про результати роботи групи.

5. Будьте уважні до питань внутрішньогрупового керування.

6. Дайте кожній групі конкретне завдання й інструкцію щодо організації. Намагайтеся зробити свої інструкції максимально чіткими і не великими.

7. Стежте за часом. Дайте групам досить часу на виконання завдання. Подумайте, чим зайняти групи, які виконують завдання раніше за інших.

8. Подумайте про те, як ваш метод заохочення (оцінки) впливає на застосування методу роботи в співпраці. Забезпечте нагороди за групові зусилля.

9. Будьте готові до підвищеного шуму, характерного для методу спільного навчання.

10. Обійдіть групи, запропонувавши допомогу. Зупинившись біля визначеної групи, не відволікайте увагу на себе. Визначте свою роль у ситуації.

11. Запропонуйте групам подати результати роботи.

12. Запитайте учнів, чи була проведена робота корисною, і чому вони навчилися. Використайте їхні ідеї наступного разу.

13. Прокоментуйте роботу груп з точки зору її навчальних результатів та питань організації процедури групової діяльності.

Важливими моментами групової роботи є опрацювання змісту і подання групами результатів колективної діяльності. Залежно від змісту та мети навчання можливі різні варіанти організації роботи груп. Розглянемо деякі з них.

Так, суть технології «Діалог» полягає в спільному пошуку групами узгодженого рішення. Це знаходить своє відображення у кінцевому тексті, переліку ознак, схемі тощо. Діалог виключає протистояння, критику позиції тієї чи іншої групи. Клас об'єднується в 5-6 робочих груп і групу експертів з сильних учнів. Робочі групи отримують 5-10 хвилин для виконання завдання. По завершенні роботи представники від кожної робочої групи на дошці або на аркушах паперу роблять підсумковий запис. Потім, по черзі, надається слово одному доповідачеві від кожної групи. Експерти фіксують спільні погляди, а на завершення пропонують узагальнену відповідь на завдання. Групи обговорюють і доповнюють її. До зошитів занотовується кінцевий варіант.

Різновидом прикладу роботи в малих групах є командний пошук інформації (зазвичай тієї, що доповнює раніше прочитану вчителем лекцію або матеріал попереднього уроку, домашнє завдання), а потім відповіді на запитання. Кожна група отримує запитання по темі уроку, відповіді на які можна знайти в різних джерелах інформації (роздавальний матеріал, документи, підручники, довідкові видання, доступна інформація на комп'ютері, прилади). Визначається час на пошук та аналіз інформації. Наприкінці уроку заслуховуються повідомлення від кожної групи, які потім повторюються і, можливо, розширюються всім класом.

Метою «Кола ідей» є вирішення гострих суперечливих (проблемних) питань, створення списку ідей та залучення всіх учнів до обговорення поставленого питання. Технологія застосовується, коли всі групи мають виконувати одне і те саме завдання і представляти по черзі, озвучуючи лише один аспект проблеми, що обговорюється. Продовжуючи по колу, вчитель запитує всі групи, поки не вичерпаються ідеї.

Акваріум – це ще один варіант навчання у співпраці. Його особливість – учні вже мають добрі навички роботи в групах. Об'єднавши учнів у групи по 4-6 осіб, вчитель пропонує ознайомитися із завданням. Одна з груп сідає в центр класу і отримує завдання для проведення дискусії. Поки діюча група займає місце в центрі, вчитель знайомить решту класу із завданням і нагадує правила дискусії у малих групах. Групі пропонується вголос протягом 3-5 хвилин обговорити можливі варіанти розв'язання проблемної ситуації. Учні, що знаходяться у зовнішньому колі, слухають, не втручаючись у хід обговорення. По закінченні відведеного для дискусії часу група повертається на свої місце, а вчитель ставить до класу такі запитання (Чи погоджуєтесь ви з думкою групи? Чи була ця думка достатньо аргументованою, доведеною? Який з аргументів ви вважаєте найбільш переконливим?). Після цього місце в «Акваріумі» займає інша група й обговорює наступну ситуацію. У межах «акваріуму» можна підбити підсумки уроку або за браком часу обмежитись обговоренням роботи кожної групи.

За методом співпраці можна провести наступні типи уроків: семінар; прес-конференція; змагання; обговорення; гра «Що? Де? Коли?»; міжпредметного узагальнення (або інтегрований чи бінарний уроки); експериментального вивчення (або урок – експериментальне дослідження); винахідництва (або урок фантазії); хімічний аукціон; залік (урок – узагальнений огляд знань); конструювання; «хімія у комп'ютері».

Проблемне навчання є одним із видів розвиваючого навчання, істотною рисою якого є здатність формувати творче мислення особистості та прищеплювати навички наукового пошуку. Важливим компонентом проблемного навчання є проблемна ситуація – ситуація, для вирішення якої учень або колектив мають знайти й застосувати нові для себе знання чи способи дій. Ось тут і використовується метод співробітництва.

У розвивальному навчанні центральною фігурою, від якої залежить успіх, є не вчитель, а учень. І функція вчителя полягає не в передачі знань, а в організації навчальної діяльності дітей. Що і робить вчитель під час використання методу співробітництва. Розвивальне навчання, змінюючи зміст і метод викладання навчального матеріалу специфічними засобами організації навчальної діяльності, створює інакше середовище життєдіяльності дитини, справжню соціальну ситуацію розвитку особистості. Це виявляється в тому, що: а) формується система стосунків рівності з ровесниками і дорослими; б) складається система захопленого інтелектуального пошуку; в) знімається тягар зовнішньої соціальної стимуляції, що сприяє формуванню почуття відповідальності за свою діяльність. В процесі розвивального навчання за методом співпраці дитина не тільки отримує нову інформацію, а й осмислює її, застосовує в подальшому навчанні, що сприяє самовдосконаленню і становленню її як особистості.

Стратегія критичного мислення сприймається сьогодні як перспектива самореалізації особистості в умовах демократичного суспільства. Мета технології – формування власної точки зору, впевнено вести дискусії та приймати виважені рішення, самостійно здобувати знання, вчитись відкрито спілкуватись, логічно мислити та аргументувати. Технологія критичного мислення передбачає формування в учнів соціально-критичної грамотності. Серед невпинного потоку інформації дуже важливо вибрати головне, необхідне саме тепер. Уміння вибрати найголовніше – запорука успіху [4].

Співробітництво між учителем і учнями має будуватися на основі ознак особистісно-орієнтованого навчання, а саме: зосередження на потребах учня; діагностична основа навчання; переважання навчального діалогу; співпраця, співтворчість між учителям і учнями; ситуація вибору і відповідальності; турбота про фізичне та емоційне благополуччя учнів; пристосування методики до навчальних можливостей дитини; стимулювання розвитку і саморозвитку учня [2].

Співробітництво вчителя й учня, їхня співдружність і співтворчість значною мірою забезпечують створення «ситуації успіху», сприятливих умов для розкриття творчих можливостей дітей, ведуть до істотної гуманізації освіти.

Доброзичлива творча взаємодія вчителя та учня, діалог двох рівних партнерів, відсутність страху, розкутість, радість спілкування, право на власну думку, допомога в саморозвитку, підтримка – ось далеко не повний перелік якостей навчального процесу, побудованого на основі співпраці вчителя і учнів. У цій площині вирішуються такі проблеми: а) створення «суб'єктно-суб'єктних» відносин між учителем та учнем; б) запровадження педагогіки співпраці, співдружності, діалогу; в) створення умов для самостійної роботи учнів із навчальним матеріалом; г) створення умов для роботи з дітьми різного рівня розумових здібностей та індивідуальних ритмів розвитку; д) формування культури співробітництва.

Отже, розглядання варіантів організації навчання за методом співробітництва та можливості інтеграції із сучасними технологіями дає можливість формування уявлення про педагогіку співробітництва як педагогіку майбутнього.

Література:

1. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования [Текст] // Е. С. Полат, М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, А. Е. Петров. Под ред. Е. С. Полат. – М.: Академия, 2002. – 272 с.
2. Пехота О. М. Культура співробітництва: практика групової роботи студентів: навчальний посібник [Текст] / О. М. Пехота, С. В. Ратовська. – 2-е вид. доп. та перероб. – Миколаїв: Іліон, 2012. – 252 с.
3. Романенко Ю. А. Технологія співпраці як шлях до глобалізації освіти [Текст] / Ю. А. Романенко // Імідж сучасного педагога / Всеукраїнський науково-практичний освітньо-популярний журнал. – 2013. – № 7(136). – С. 19-21.
4. Романенко Ю. А. Сучасні педагогічні технології [Текст]: навчально-методичний посібник / Ю. А. Романенко. – Донецьк: ДІСО, 2010. – 152 с.

Наталія Смагулова
(Бердянськ, Україна)

УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ІНЖЕНЕРА-ПЕДАГОГА

Постановка проблеми. Інтенсивне формування ринку праці висуває нові вимоги до змісту і процесу підготовки фахівців – професійно і соціально мобільних, які мають глибокі професійні знання з інтегрованих професій. Робітників, які володіють економічними і правовими знаннями; основами наукової організації праці та культури виробництва; здатних до технічного та соціального творчості; самовдосконалення; готових до роботи при різних формах організації виробництва та праці в умовах конкуренції [4].

З погляду на тенденції розвитку освіти, інженерно-педагогічна освіта об'єктивно затребувана, оскільки має притаманну лише їй особливість, а саме – дуальність її природи. Полягає ця особливість у відтворенні професійно-педагогічних кадрів для професійної освіти всіх рівнів на основі принципів безперервності, відкритості, диверсифікації і варіативності, форм і способів підвищення фахової компетентності студента в зручному для нього режимі. Професійна компетентність інженера-педагога досить гнучка, оскільки охоплює два напрямки професійного функціонування, що дозволяє використовувати інженерно-педагогічні кадри в усіх галузях виробництва, де інженерна діяльність протікає не тільки в системі «людина-машина», але і в системі «людина-людина» [5, с. 30].

Аналіз досліджень і публікацій. Питання фундаментальних основ оновлення вищої освіти, професійної підготовки педагогів, теоретичних та методичних засад формування професіоналізму, професійної культури, професійної майстерності, і власне, компетентності педагогічних фахівців розкрито у працях В. Бондар, Н. Гузій, О. Дубасенюк, І. Зязюна, В. Кременя, Н. Кузьміної, В. Майбороди, І. Підласого, Н. Протасової, С. Сисоєвої, В. Сластьоніна, Л. Тархан, В. Тесленка та ін..

Основними положеннями теорії професійної діяльності інженера-педагога та окремими напрямками його підготовки займалися: А. Акшеров, В. Баталов, Е. Белова, Н. Брюханова, І. Васильєв, О. Ганопольський, О. Коваленко, М. Лазарєв, О. Маленко, Г. Сажко, Т. Ящур та ін..

Питання інформатизації інженерно-педагогічної освіти розкриті у роботах Б. Гершунського, М. Гончаренко, Р. Гуревич, В. Дровозюк, О. Єршова, Ю. Жук, І. Забара, Г. Козлакової, В. Ключко, М. Левшина, Ю. Машбиць, Т. Олійник, В. Сидоренко, Н. Тверезовської, О. Торубара, Т. Чепасова, В. Шавальова та ін.

Формулювання цілей. Якісна підготовка інженерно-педагогічних кадрів, як і професіоналів будь-якої галузі, основна мета професійної освіти. Але досягнення цілей неможливе без попереднього визначення та забезпечення умов, необхідних для формування професійної компетентності інженера-педагога. Тому аналіз особливостей професійної підготовки інженерів-педагогів, та виділення основних педагогічних умов для підготовки кваліфікованих фахівців виступає основною метою статті.

Виклад основного матеріалу. Підготовка інженерів-педагогів здійснюється в ході професійної освіти, що передбачає формування особистості, здатної до ефективної самореалізації в професійній сфері, реалізації всіх компонентів інтеграційного процесу, виконання повного спектру професіонально-освітніх функцій.

С. Артюх, О. Коваленко, К. Белова у своїх працях дійшли висновку, що підготовка інженерів-педагогів здійснюється в межах єдиного навчального процесу. Основна умова існування і оптимального функціонування будь-якої системи полягає в забезпеченні її цілісності за рахунок взаємодії компонентів. Тому підготовка інженерів-педагогів має бути єдиною системою, кожна з підсистем якої включає обидва наскрізні компоненти освіти: педагогічний і інженерний. При підготовці інженерів-педагогів необхідно реалізувати тісну взаємодію вказаних компонентів освіти [1].

О. Коваленко обґрунтовує, що інженерно-педагогічну освіту найвищого ґатунку можуть надавати лише інженерно-педагогічні навчальні заклади, інженерно-педагогічні факультети чи кафедри, які мають потужний

професорсько-викладацький склад в галузі педагогіки і техніки (сільського господарства, інформатики тощо) та організацію навчального процесу, при якій педагогічна і технічна освіта надаються разом, що сприяє поступовому та міцному засвоєнню студентами способів роботи з інформацією та людьми в системі професійно-технічної освіти [3, с.101].

Ю. Шереметьєва стверджує, що зміст професійної підготовки інженера-педагога є особливим і не має аналогів у практиці вищої професійної освіти. Дана підготовка включає п'ять структурних компонентів: психолого-педагогічна, політехнічна, інженерна (галузева), креативна підготовка та підготовка з виробничої професії.

Ці компоненти є інтегрованими. У зв'язку із цим підготовка інженера-педагога є непростим завданням, а якщо враховувати неможливість екстенсивного шляху вирішення, то є необхідність в допомозі з науково-педагогічного боку. Для того, щоб не знизити якість, професійну підготовку доводиться інтенсифікувати: компактно структурувати зміст, розробляти й впроваджувати «ресурсозберігаючі» освітні технології, шукати нові шляхи інтеграції психолого-педагогічних й інженерних дисциплін [7].

Професійна підготовка майбутнього інженера-педагога характеризується складним функціональним навантаженням, багатогранністю методів формування професійно компетентного спеціаліста як із інженерного так і педагогічного напрямків.

Б. Шевель виділив педагогічні умови, які сприяють формуванню професійних якостей майбутніх-інженерів педагогів у процесі навчання:

- організаційні – спрямованість всього навчально-виховного процесу навчального закладу на освоєння професійних знань, умінь і навичок;
- технологічні – побудова системи формування професійних якостей на основі сучасних методів навчання, використання інформаційних навчальних програм та засобів інформаційно-комунікаційних технологій;
- змістові умови – переробка навчальних програм дисциплін загально професійного блоку з урахуванням сучасних вимог до професійної підготовки сучасного інженера-педагога; розробка курсу по вибору, сприяючого формуванню професійних якостей [6].

Д. Гельфанов виділив комплекс організаційно-педагогічних умов, що забезпечують ефективність формування професійної компетентності інженера-педагога передбачає: відповідність організації та змісту навчально-виховного процесу вищого навчального закладу вимогам сучасного ринку інженерної праці; організацію системи науково-технічного партнерства вищих навчальних закладів з базами виробничої практики студентів; реалізацію структурно-логічних міжпредметних зв'язків, що забезпечують інтегративність природничонаукової, фахової, психолого-педагогічної, спеціально-інженерної, соціально-економічної, інформаційно-комп'ютерної підготовки у варіативних формах навчальної та позанавчальної діяльності студентів; професорсько-викладацького складу та його готовності до співпраці у процесі формування професійної компетентності майбутніх фахівців; пріоритетність проблемно-діяльнісних, проектно-дослідницьких, інтеграційно-модульних професійно-освітніх технологій; самоосвітню діяльність студентів у сфері практико-прикладних математичних методів; діяльність імітаційно-комп'ютерної лабораторії професійної діяльності інженера-педагога з моделювання, прогнозування і управління різними системами; активне залучення студентів до науково-технічних досліджень, проектів у період виробничої практики; педагогічний моніторинг особистісного просування студентів у процесі формування професійної компетентності.

Також важливим складником професійної компетентності інженера-педагога виступає інформаційна компетентність, а до умов інформатизації інженерно-педагогічної освіти відносяться:

- оснащення кафедр і лабораторій сучасної комунікаційної технікою, що дозволяє працювати в локальних і глобальних мережах;
- безперервність комп'ютерної підготовки студентів за допомогою послідовності дисциплін, безпосередньо використовують інформаційні технології;
- підвищення рівня комп'ютерної грамотності викладачів загальнонаукових та профільних кафедр;
- наявність на кафедрах сучасного прикладного програмного і інформаційного забезпечення, що сприяє індивідуалізації та інтенсифікації процесу навчання (електронних підручників і посібників, пакетів прикладних програм, баз даних за профілем підготовки спеціаліста та типового технологічного устаткування та пристроїв, систем автоматичного розрахунку процесів і систем, автоматизованих систем тестування з дисциплін тощо);
- забезпечення студентів методичною документацією з універсальним інформаційним технологіям;
- забезпечення необмеженого доступу студентів і викладачів до персонального комп'ютера для розв'язання навчальних і наукових завдань розробки лабораторних, практичних, курсових, дипломних робіт і проектів, підготовки звітів та інших матеріалів, виходу в Інтернет з метою пошуку наукової інформації, наявності індивідуального електронного поштового ящика для обміну науковою інформацією тощо) [5, с. 247].

Висновки. Отже, визначення необхідних педагогічних умов формування професійної підготовки інженерів-педагогів та забезпечення виконання необхідних умов є запорукою успіху підготовки фахівців. Процес формування професійної компетентності інженера-педагога у процесі фахової підготовки будується на основі структурно-логічних міжпредметних зв'язків навчальних дисциплін, які сприяють інтеграції знань, спрямованих на усвідомлення соціальної, професійної та особистісної значущості професійної діяльності інженера-педагога; опанування системою професійно-прикладних знань й умінь.

Література:

1. Артюх С.Ф., Коваленко Е.Э., Белова Е.К. и др. Педагогические аспекты преподавания инженерных дисциплин. Пособие для преподавателей / С.Ф. Артюх, Е.Э. Коваленко, Е.К. Белова. – Харьков: УИПА, 2001. – 210 с.
2. Безрукова В.С. Педагогика / В.С. Безрукова. – Екатеринбург: Изд-во УГППУ, 1993. – 320 с.
3. Коваленко О. Е. Підготовка інженерів-педагогів магістерських програм – якою їй бути? [Текст] / О.Е. Коваленко // Научные журналы НТУ "ХПИ": Теория и практика управления социальными системами №1 – НТУ "ХПИ", 2013. – ISSN 2078-7782.
4. Лікарчук І.Л. Професійно-технічна освіта України: історичний шлях і перспективи: [монографія] / Ігор Леонідович Лікарчук. – К.: Педагогіка, 1999. – 287с.
5. Тархан Л.З. Теоретические и методические основы формирования дидактической компетентности будущих инженеров-педагогов: дис.д-ра пед.наук:13.00.04/ Л. З. Тархан – К.,2008. – 512с.

6. Шевель Б. О. Напрямки формування професійних якостей інженерів-педагогів / Б. О. Шевель. – С. 148-151. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова [Текст]: зб. наук. пр. Серія 16 Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики Вип. 9 (19) / М-во освіти і науки України. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 216 с.
7. Шереметьєва Ю.А. Совершенствование структуры содержания профессиональной подготовки инженерно-педагогов швейного профиля / Ю.А. Шереметьева // Записки Крымского инженерно-педагогического университета. – Вип. 34. Педагогические науки. – С. 124-130.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Кривильова Олена Анатоліївна.

Тетяна Спіріна
(Київ, Україна)

ДЕОНТОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Проблема формування професійно-етичних якостей соціальних працівників на сучасному етапі розвитку педагогічної науки розглядається у різних аспектах. Важливого значення в цьому контексті набуває дотримання деонтологічного підходу. Його сутністю є визначення особливостей професійної поведінки людини та розроблення на цій основі сукупності професійно-етичних норм та правил, враховуючи специфіку певної галузі праці та у нерозривній єдності із загальною теорією моралі. Деонтологічний підхід вивчає основні концептуальні засади етичного кодексу та інших нормативних документів як підґрунтя моральної поведінки; розглядає критерії усвідомлення професійного обов'язку та взаємовідносин з клієнтами, колегами; моральні зобов'язання стосовно професії, а також допомагає знаходити причини та способи розв'язання моральних ситуацій з позиції деонтології.

Соціальна робота належить до професійної діяльності в системі «людина-людина», в центрі якої постають гуманні ставлення (Г. Жирська, О. Киричук, Л. Пічхадзе тощо). Вчений Г. Ясякевич розглядає їх, виходячи з того, що: гуманне ставлення в широкому розумінні – це особлива якість особистості, яка характеризується постійним проявом свідомої доброчесності, милосердя, нетерпимості до байдужості й жорстокості; у більш вузькому розумінні – вміння бути співчутливим, бажання творити добро [5].

Професійні уміння, що здобуваються людиною, – стверджує К. Платонов, – стають якостями її особистості, у той же час особистісні якості людини, її властивості значно впливають на успішність оволодіння тим чи іншим умінням [4]. Саме цим можна пояснити, що формування деонтологічних умінь, деонтологічної культури багато в чому залежить від особистісних якостей людини.

Сучасне розуміння деонтологічних характеристик професійної діяльності сучасного фахівця базується на об'єктивному і всебічному розгляді та осмисленні фундаментальних проблем світової деонтології, які тлумачаться по-різному філософськими, політико-правовими, етичними теоріями.

Деонтологічні проблеми аналізуються в працях багатьох сучасних вчених (І. Бенедик, П. Біленчук, М. Васильєва, В. Горшенев, С. Гусарев, О. Карпов, С. Сливка, О. Тихомиров, О. Шмоткін). Історію розвитку етичних концепцій також розкривають К. Жоль, В. Лозовой, М. Панов, О. Стасевська та інші.

Проблеми деонтологічної культури привертають таких дослідників, як: О. Белорусов та Н. Бочков, котрі досліджують деонтологію як один із важливих елементів виховання; А. Бунятян та Б. Петровський розглядають соціально-психологічні аспекти етико-деонтологічного виховання майбутніх фахівців. Значну увагу проблемам розвитку професійної етики приділяють такі вчені, як Л. Хоружа, В. Лозова та багато інших.

Певні аспекти проблеми дослідження у своїх наукових працях охарактеризували: Е. Веселова (психологічна деонтологія); Е. Коробова (деонтологічна готовність студентів університетів); К. Левітан (основи педагогічної деонтології); В. Соколов (педагогічні основи деонтологічної підготовки курсантів в навчальних закладах МВС) тощо.

Формування етичних засад професійної діяльності не може бути відірваним від процесу національного виховання. У вітчизняній теорії виховання отримали розвиток ідеї народної педагогічної деонтології (Ю. Руденко, М. Стельмахович, С. Русова тощо).

Дослідник проблем національного виховання М. Стельмахович вважає народну педагогічну деонтологію сукупністю тих показників, що обстоюють етичну сферу обов'язкового в думках і вчинках кожної людини.

Відомий науковець М. Васильєва у своїх працях педагогічну деонтологію визначає, з одного боку, як вид професійної деонтології, а, з іншого, – як розділ педагогічної науки, що становить собою узагальнену систему принципів, норм, вимог, яким має відповідати поведінка педагога в умовах професійної діяльності. Автор трактує, що педагогічна деонтологія включає систему вимог професійного та особистісного порядку, висвітлює етичний бік поведінки педагога з позицій належного. Її специфікою є те, що поведінка педагога в практичній діяльності розглядається через поняття повинності, належного ставлення педагога до учасників соціально-педагогічного процесу (клієнтів, батьків, колег тощо) [1].

Процес формування та розвитку деонтологічної культури соціальних працівників полягає у тому, щоб під час навчання у вищому навчальному закладі допомагати їм усвідомити сутність обраної професії, її вимоги до фахівця, мету, зміст й функції соціальної роботи, виконання професійних обов'язків, специфіку професійної майстерності та шляхи оволодіння нею.

Слушною є думка А. Кудеріної про те, що сучасному суспільству потрібні не лише фахівці, які виконують окремі функції, а й всебічно розвинуті соціально-активні особистості, котрі повинні мати фундаментальну наукову освіту, багату внутрішню культуру, високоморальність та добре сформоване відчуття професійного обов'язку [2].

У працях М. Васильєвої розкрито передумови виділення в структурі професійної етики такого її складника як професійна деонтологія, оскільки особливого значення дотримання певних норм набуває при виконанні професійного обов'язку представниками професійних груп. Автор зазначає, що норми моралі через свій аксіологічний характер не є обов'язковими, надають право широкого вибору та санкціонуються винятково суспільною думкою, однак щодо вимог, які висуваються до соціальних працівників, фахівців деяких інших професій,

що працюють в умовах ризику чи пов'язаних із здоров'ям та життям людини, набувають обов'язкового характеру і забезпечуються адміністративними або юридичними санкціями [1].

Професійна деонтологія вчить ставитися до підлеглого чи колеги не як до об'єкта своїх спостережень та професійних дій, а як до особистості зі своїм духовним світом, своїми бажаннями, сподіваннями, надіями, острахами.

Задовго до введення терміну «деонтологія» в науковий обіг було визначено основні принципи, які регламентують поведінку та дії фахівця у спілкуванні з оточуючими. До основних принципів, яких дотримувалось людство минулих епох належать: гуманне ставлення до людей; надання професійних послуг людям незалежно від расової, політичної та регіональної приналежності; повага до честі і гідності людини; професійний оптимізм.

При цьому дослідники проблем деонтологічної культури зазначають, що ігнорування або порушення деонтологічних принципів не лише знижує ефективність професійних зусиль, а й може завдати не виправданого шкоди психічному, моральному або фізичному здоров'ю людини. Так, Ю. Кусий визначає, що деонтологія науково обґрунтовує необхідність свідомого підпорядкування особистих інтересів потребам суспільства в гармонійному поєднанні особистого і суспільного, визначає форми професійної моралі та виконання професійного обов'язку в конкретній галузі [3].

Відображення нормативних вимог, професійних норм у свідомості фахівця дає йому змогу більш повно і адекватно сприймати професійну дійсність, орієнтуватися в ній, відпрацьовувати стратегію і тактику, мету та конкретні плани соціальної роботи.

Визнання і прийняття майбутнім фахівцем цих норм як базових принципів професійного обов'язку допомагає йому сформувати належне ставлення до обраної професії та професійної діяльності в цілому.

Кожна професія потребує різних вимог, які вважаються належними, необхідними для представників даної професії, тому деонтологічна культура є проявом тих ціннісних норм та проявів життєдіяльності людини, які забезпечують зв'язок особистості й професії.

Звичайно, кожна професія передбачає дотримання певних професійних знань, умінь, навичок, здібностей, вимог та обов'язків. Наприклад, якщо в технічних професіях (спрямування «людина–машина», «людина–знакова система») більш важливими є професійні знання та здібності, а морально-етичні норми є не настільки обов'язковими, то в професіях гуманітарного напрямку (спрямування «людина–людина») деонтологічна культура є обов'язковою вимогою до особистості. При цьому кожна з професій системи «людина–людина» має свої особливості деонтологічної культури.

Поняття «деонтологічна культура» охоплює повний змістовий спектр понять «деонтологія» та «культура», однак не зводиться до їх простої суми, а є новим якісним утворенням, яке не лише відображає цінності у їх «людському вимірі», а й зумовлює їх «діяльне освоєння», реалізацію цього виміру на всіх рівнях організації і соціального самовияву.

Отже, деонтологічну культуру можна вважати однією з найбільш важливих складових професійної культури. Зауважимо, що професійна культура є складовою культури особистості, складним утворенням у цілісній структурі особистості, що характеризує всю сукупність відносин у сфері професійної діяльності та відповідний розвиток індивідуальних професійно значущих здібностей, розумових, психологічних та фізичних якостей, мотиваційної сфери, забезпечує високу якість і позитивне ставлення до професійної діяльності.

Професійна діяльність соціального працівника поліфункціональна, безпосередньо впливає на долі людей та їх взаємовідносини, за своєю специфікою глибоко занурюється в сферу моралі, і тому повинна співвідноситися з моральними вимогами, враховувати особливості професійної діяльності.

Характеризуючи деонтологічний аспект соціальної роботи, доцільно наголосити, що особистісне зростання виступає важливою передумовою професійного становлення особистості соціальних працівників. Фахівці зобов'язані запобігати і не допускати антигуманних наслідків у своїй професійній діяльності, не мають права використовувати свої знання і становище з метою приниження людської гідності, пригнічування особистості.

Узагальнення підходів до визначення деонтології та складових професійної культури, дає можливість деталізувати підходи до поняття «деонтологічна культура».

Для ефективності формування та розвитку деонтологічної культури соціальних працівників зміст соціально-виховної роботи має відповідати таким умовам, як:

- спрямування форм та методів навчально-виховного процесу на формування деонтологічної культури фахівців;
- обґрунтування сутності деонтології та значущості її для майбутньої професійної діяльності фахівця;
- упровадження зв'язків деонтологічного виховання з фаховою практичною діяльністю та професійними обов'язками соціальних працівників;
- формування та розвиток засад деонтологічної культури, як необхідної складової професійної етики.

На думку А. Кудеріної, деонтологічні знання соціальних працівників і, зокрема деонтологічна культура, повинні якісно та успішно формуватись й розвиватись в процесі соціально-виховної роботи у вищих навчальних закладах [2].

Дослідники деонтологічної культури (І. Бех, С. Гусарев, І. Писаренко, І. Синиця, І. Чернокозов та інші), стверджують, що оскільки вона формується на основі характерних професійних обов'язків, її першою головною соціальною функцією є сприяння успішному вирішенню завдань професії. Крім того, деонтологічна культура відіграє роль посередника, що об'єднує інтереси суспільства й професійних груп населення. Інтереси суспільства виступають у деонтологічній культурі у формі професійної відповідальності та компетентності, обов'язку виконання професійних та суспільних завдань для досягнення певної мети.

Отже, деонтологічна культура – сукупність духовно-інтелектуальних, емоційно-ціннісних та професійно-етичних якостей особистості, що визначають етичну та культурну значущість її життєдіяльності. Тому формування деонтологічної культури – це процес поступового вироблення інтелектуальних, емоційно-ціннісних та операційних якостей в структурі особистості майбутніх фахівців.

Зміст, форми та методи соціально-виховної роботи зі студентами вищих навчальних закладів мають бути спрямовані на оптимальний вибір майбутніми фахівцями цінностей, дій, поведінки, виконання професійного обов'язку, що викликали б потребу у такому устрої морального життя, котрий базується на загальнолюдських та професійних етичних цінностях.

Література:

1. Васильєва М. П. Теоретичні основи деонтологічної підготовки педагога: дис. ... доктора пед. наук: спец. 13.00.04 / Васильєва Марина Петрівна. – Х., 2004. – 432 с.
2. Кудерина А. Е. Формирование деонтологических качеств будущего учителя в процессе профессиональной практики (в условиях педагогического колледжа): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 "Теория и методика профессионального образования" / А. Е. Кудерина. – Караганды, 2008. – 20 с.
3. Кусий Ю. О. Педагогічна деонтологія / Ю. О. Кусий // Шкільний світ. – 1998. – № 21 (листопад). – С. 4-7.
4. Платонов К. К. Структура и развитие личности. / Платонов К. К. – М.: Наука, 1986. – 244 с.
5. Ясякевич Г. Я. Формування гуманного ставлення молодших школярів у познавальній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец.: 13.00.01. "Загальна педагогіка та історія педагогіки" / Г. Я. Ясякевич. – К., 1997. – 25 с.

О. Сувонов
(Гулистон, Ўзбекистон)

**ИЛМ ОРҚАЛИ БИЛИМ ЭГАЛЛАШ ПРИНЦИПИДАН БАКАЛАВРИАТ БОСҚИЧИДА ФАНЛАРИНИ
ЎРГАНИШДА ҚўЛЛАШНИНГ ИЛМИЙ-МЕТОДИК АСОСЛАРИ**

Илм орқали билим эгаллаш таълим амалиётида доимий тарзда қўлланиб келинган. Етук олимлар, фан ва маданият арбоблари, дунёга машхур бўлган шахсларнинг кўпчилиги мустақил билим олиш орқали, илмий-ижодий кузатишлар, тажриба-синов ишларини бажариш туфайли камолотнинг энг юқори даражаларига эришган. Лекин педагогика фанидан айнан "Илм орқали билим олиш", деган ибора таълим принципи сифатида татқиқ этилмаган. Ёшларнинг илмий билимларни эгаллаши, ижодкорлик ва бунёдкорлик фаолияти, илмий тадқиқотлар олиб боришини илмийлик принципи доирасида изоҳланган. Аммо педагогик технологияларнинг кенг қўламда жорий этилиши, таълимнинг ноанъанавий шакллари ва интерфаол методларидан фойдаланиш талабаларнинг онгли, фаол, мустақил, эркин ва ижодий билим эгаллашларини кучайтирди. Талабанинг ўзи илмий изланиш ва тадқиқотлар олиб бориши, профессор-ўқитувчилар билан ҳамкорликда илмий муаммоларга ечим топишда иштирок этиши анча оммавий тус олди.

Олий ўқув юртлирида таълимни ташкил этишнинг шакллари, интерфаол методлардан фойдаланиш, ахборот коммуникация технологиялари профессор-ўқитувчи ва талабалардан инновацияли фаолият билан шуғулланишни тақозо этади. Инновацияли фаолият энг сўнгги янгилликларни билиш ва тажрибада татбиқ этиш ҳамда янгилликлар яратиш учун замин ҳозирлайди. Таълим жараёнини илмий асосда йўлга қўйилиши илм орқали билим олишни алоҳида принцип сифатида эътироф этишни ва унга қатъий риоя қилишни долзарб масала даражасига кўтарди.

Республикамизда ёшларнинг илмий изланишларига, кашфиётчилик ва бунёдкорлик фаолиятига ижтимоий муаммо сифатида қараб келинмоқда. "Ёшлар овози" мебо таълими, Президент ва номдор стипендиялар таълими, Зулфияхоним қизлари таълими, фан олимпиадалари ва ҳар хил йўналишлардаги кўрик таъливлар ўқувчи ва талабаларни илмий изланишга, ижод қилишга, янгилликлар яратишга давъат этмоқда. Йилдан-йилга уларнинг оммавийлиги ортиб бормоқда. Айниқса олий ўқув юртлирида билим олиш ва касб эгаллашда талабаларнинг мустақил илмий изланувчанлик фаолияти устиворлашиб бораётгани яққол намоён бўлмоқда. Талаба кўпроқ ихтисослик фанларидан илмий ижодий ишлар бажарадилар. Кичик мактаблар, фан тўғараклари ва ёш олимлар кенгашилари ишида фаол қатнашади. Буларнинг барчаси олий ўқув юртлирида таълим жараёнининг мазмун-моҳияти тубдан ўзгарганлигидан далолат беради. Илм орқали билим эгаллаш ҳам ушбу ўзгаришларнинг бир белгиси, кўриниши сифатида қаралиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Гулистон давлат университети профессор-ўқитувчилари томонидан мустақил таълимни илмий асосда ташкил этиш, амал қилинадиган принципларга аниқлик киритиш, самарали усуллар ва шакллари амалиётда жорий этиш каби қатор муаммолар ўрганиб чиқилди. Мустақил таълимнинг асосий тушунчалари глассарий шаклида чоп этирилди. Профессор-ўқитувчилар учун мустақил таълимни самарали йўлга қўйиш мақсадида семинар-тренинглар ўтказилди. Педагогик инновация маркази мутахассисларининг таъкидлашларича мустақил таълим тўғри йўлга қўйилганда талабаларнинг ўзлаштириш даражалари кескин кўтарилгани аниқланди. 2009-2010 ўқув йили давомида ўтказилган тажриба-синов ишлари ва илғор профессор-ўқитувчиларнинг иш фаолияти ўрганилиб таҳлил этилганда ижобий натижалар қўлга киритилгани маълум бўлди.

Талабалар бажариши шарт бўлган мустақил ишлар ўқув режа ва дастурдан келиб чиққан ҳолда дарс жараёнида ва ундан ташқарида қандай миқдорда бўлишига аниқлик киритилди. Айрим ўқитувчиларнинг ҳаддан ортиқ топшириқлар беришига чек қўйилди. Талабанинг бўш вақт бюджети аниқланиб ўқитиладиган фанлар моҳиятига кўра сараланган ҳолда мустақил иш топшириқларининг ҳажми ва миқдори белгиланиши мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди.

Талабалар томонидан бажариладиган мустақил ишларнинг турлари ҳам кўп. Уй вазифаси, семинар, амалий ва лаборатория машғулотларига тайёргарлик кўриш, қайта ишланмалар ва битирув малакавий ишларни бажариш шулар жумласига киради. Булардан ташқари талабалар шахсий қизиқишлари бўйича ҳам мустақил ишларни амалга оширади. Ихтисослик фанларидан илмий ва ижодий изланишлар олиб бориш, тажриба-синов ҳамда тадқиқотчилик ишлари билан шуғулланади. Бу хилдаги мустақил ишларни ҳам эътиборга олиш фойдали ҳисобланади.

Талаба томонидан бажарилган мустақил иш ўқитувчиларнинг назорати остида бўлганда, ўз вақтида ҳолисона текширилиб, муносабат билдирилиб, баҳоланиб борилганда кафолатланган натижага эришишнинг самараси ортади. Профессор-ўқитувчи талабанинг мустақил билим эгаллашига, касбий фазилатларни таркиб топтиришига яқин маслаҳатчи, илмий-услубий раҳбар бўлганда касбий профессионаллик шаклланиб боради.

"Педагогик маҳорат" фани жисмоний тарбия ва жисмоний маданият йўналишида олтинчи семестрда ўтказилади. Жами 85 соат вақт ажратилган. Шунинг 22 соати маъруза, 12 соати амалий, 10 соат лаборатория ва 41 соатида мустақил иш топшириқлари бажарилади.

"Ўқитувчининг таълим жараёнидаги маҳорати" мавзуси бўйича 2 соат маъруза, 2 соат амалий ва 4 соат мустақил иш амалга оширилади. Ўқитувчи маърузада талабаларнинг фаоллигини таъминлаган ҳолда энг асосий тушунчаларни баён этади, изоҳлайди ва талабалар билан биргаликда таҳлил қилади. Талабаларга мустақил

йрганиш учун Гулистон шаҳар №9-сонли умумтаълим мактаби илғор жисмоний тарбия ўқитувчисининг бир соатлик дарсини кузатиш вазифаси топширилади. Дарсни муваффақиятли кузатиш ва таҳлил қилиш учун фойдаланиладиган адабиётлар тавсия этилади. Масалан, Ҳ.Қаршибоев ва О.Сувонов, “Амалиётчи талабалар учун йўриқнома”, Гулистон, 2008., Ҳ.Абдукаримов “Дарс таҳлили ва унинг методикаси”, Тошкент, “Мумтоз сўз”, 2010. Талабалар ушбу адабиётларни кўздан кечириб, дарснинг қайси жиҳатларига қандай эътибор беришни қайта эсга туширадилар. Мактабга бориб ўқитувчидан рухсат олган ҳолда дарс кузатилади. Дарсдан олинган таъсуротлар ўқитувчи билан биргаликда таҳлил қилинади. Бир ҳафтадан кейин бўладиган амалий машғулотда гуруҳ аъзолари микрогуруҳларга бўлинган ҳолда дарснинг ташкил этилиши, ютуқ ва камчиликлари, ўқитувчининг ижодкорлик ва бунёдкорлик тажрибалари, замонавий таълим методлари, воситаларидан қандай фойдалангани мунозара-муҳокама методи асосида таҳлил қилинади. Шахсий фикр методидан фойдаланган ҳолда талабалар тасаввурларига ўрнашган дарс лавҳаларига муносабат билдирадилар. Ҳар бир талабанинг фикри (у қандай бўлишидан қатъий назар) навбат билан тингланади. Маърузада баён этилган илмий-назарий тушунчалар ўқитувчининг амалий фаолиятида қандай даражада мавжуд эканлиги таққосланади. Шу вақтгача тилга олинмаган бирор сифат ўқитувчида борлиги маълум бўлса унга ҳам муносабат билдирилади. Баъзан ўқитувчининг шахсий сифатларида педагогик маҳоратда инобатга олинмаган одатлар учраши мумкин. Бундай ҳолатлар ўқитувчининг нутқи, мимикавий ва пантомимик ҳаракатларида аҳён-аҳёнда намоён бўлади. Агар шундай ҳаракатлар кузатилган бўлса уларга ҳам изоҳ берилади. Талабалар томонидан дарс тўла таҳлил қилинганидан кейин ўқитувчи яқун ясади. Микрогуруҳларнинг ва айрим талабаларнинг дарсдаги иштироки баҳоланади. Талабаларнинг дарс таҳлили дафтари йиғиб олинади. Ўқитувчи ҳар бир дафтарни синчковлик билан ўқиб чиқади. Талабанинг мустақил ишга қандай муносабатда бўлгани инобатга олинган ҳолда рейтинг бали қўйилади.

Педагогика фанидан “Тарбия методлари” мавзуси бўйича 4 соат мустақил иш топшириқлари бажарилиши режалаштирилган. Маъруза ва семинар машғулотларида тарбия методларининг илмий асослари, таснифи ва тавсифи изоҳланади. Ҳар бир методнинг таъсир доираси тушунтирилади.

Ушбу мавзу юзасидан талабаларга мустақил ишлар муаммоли савол, вазифа, топшириқ ва вазиятларга жавоб топиш шаклида бажарилиши ижобий натижа кўрсатиши. Талабаларга ёрдамчи манба сифатида Ҳ.Қаршибоев ва О.Сувоновларнинг “Муаммоли таълимни ташкил этиш юзасидан методик қўлланма”, Гулистон, 2008. рисоласи тавсия этилиши мумкин.

Талабаларнинг билимларни ўзлаштириш даражаларига мос ҳолда содда, мураккаб ва ижодий ёндашувни талаб этадиган саволларни бериш мақсадга мувофиқ бўлади. Талабаларга бериладиган муаммоли топшириқ намуналари:

Нима сабабдан тарбия методлари таснифлаштирилади, таснифланмаса бўлмайдими? Фикрингизни изоҳланг.

Бир пайтнинг ўзида бир қанча методлардан фойдаланиш мумкинми, агар мумкин бўлса қандай қилиб бажарилади?

Ўз-ўзини тарбиялаш методининг қайси турларига амал қиласиз, унинг фойдасини сезасизми?

Оилангизда тарбиянинг қандай методларидан фойдаланилади, сизга қайсилари маъқул, маъқул бўлмаганлари ҳам борми? Нима сабабдан номаъқул эканлигини изоҳлаб беринг.

Гуруҳ раҳбарингизнинг фаолиятида қандай тарбия методлари кўпроқ учрайди, уларни янада бойитиш мумкинми? Сиз қандай методларни қўллашни хоҳлар эдингиз?

Тарбияси оғир болаларга кимларни киритиш мумкин ва уларни нормал тарбиялаш учун нималар қилиш керак, қайси методлардан фойдаланса бўлади деб ҳисоблайсиз?

Она тили дарсида математика билан шуғулланиб ўтирган ўқувчини ўқитувчи “тартибга” чақирди. Ўқувчи расм чизиб ўтирган синфдошини кўрсатиб, “нимага унга индамасдан мени уришаверасиз?”, деб эътироз билдирди. Орқада ўтирган “қўл телефони” билан банд бўлган ўқувчилар ўз ўйинларини давом эттирди. Ўқитувчига қандай методлардан фойдаланишни тавсия этасиз?

Дарс ўтаётган пайтингизда бир ўқувчи безовта бўлиб, орқасига ўгрилиб синфдошига дағал муомала қилди. Тинч ўтиришни талаб қилдингиз. Бироз вақт ўтгандан кейин яна шу ҳолат такрорланди. Ўқувчини ўрнидан турғазиб уялтирддингиз. Яна дарс ўтишга ҳалақит берсанг қаттиқ жазолайман, деб қўрқитдингиз. Мени эмас, орқада ўтирган болани жазоланг, деб эътироз билдирди. Орқадаги ўқувчи ўзини жуда ибратли тутиб турар эди. Орадан маълум вақт ўтгач яна нотинчлик бошланди. Синфдаги ўқувчиларнинг бир қисми олдинда ўтирган ўқувчидан, қолган қисми орқадаги ўқувчидан тинчлик сақлашни сўрашди. Ўқитувчи иккаласини ҳам дарсдан чиқариб юборди. Эшикда жикқамушт бўлган ўқувчиларни мактаб директори синфга олиб кирди. Қандай методлардан фойдаланилса ушбу вазият тўғри ечимини топади деб ҳисоблайсиз? Микрогуруҳларга бўлинган ҳолда муҳокама қилинади. Ҳар бир микрогуруҳ умумий ҳулосага келгандан кейин битта вакили жавобни изоҳлаб беради. Жавоб микрогуруҳнинг бошқа аъзолари томонидан тўлдирилиши мумкин. Навбат билан ҳаммининг жавоби тингланади. Ўқитувчи яқун ясади. Талабаларга шу хилдаги муаммоли вазиятлар тайёрлаб келишни уйга вазифа қилиб бериш мумкин.

Шу каби мураккаблашиб борувчи, мавзунинг мазмунини тўла қамраб оладиган муаммоли савол, вазифа, топшириқ ва вазиятлар мазмунига мос ҳолда ҳар хил интерфаол методлар асосида таҳлил қилинади. Талабалар ҳар бири ўзлари тўғри деб ҳисоблаган жавобларни ёзиб келадилар. Ўқитувчи ёзма ишларни текшириб чиқиб талабаларни мавзунини қандай ўзлаштиргани, амалий фаолиятда қўллаш олишини инобатга олган ҳолда рейтинг баллари қўяди. Худди шундай саволларни оғзаки шаклда ҳам муҳокама қилиш мумкин. Бунда ақлий ҳужум, дебат, шахсий фикр методларидан фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўқув дастуридаги ҳар бир мавзу маъруза, семинар, амалий, лаборатория ва мустақил иш топшириқлари узвий боғланган ҳолда бир-бирини тўлдирадиган тартибда ишлаб чиқилганда талабалар фаннинг мазмунини тўла ўзлаштиришга эришади. Энг асосийси амалий фаолиятда қўллаш қўникма ва малакалари таркиб топиб боради. Мустақил таълим чуқур билим эгаллаш билан бир қаторда талабаларнинг касбий тарбиясига ижобий таъсир кўрсатиши аниқланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. А. Юксак маънавият – энгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. – 176 б.
2. Авлоний Абдулла. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 160 б.
3. Ашуров М. О. Миллий тарбия асослари (маърузалар матни). – Самарқанд: СамДУ, 2004. – 100 б.

4. Анна Барсова. Формула личности, или как свои недостатки превратить в достоинства. – М.: АСТ – Пресс книга, 2003. – 320 с.
5. Куронов М. Миллий тарбия. – Тошкент: Маънавият, 2007. – 240 б.

Жуматай Таубалдиева
(Талдықорған қаласы, Қазақстан)

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА МУЗЫКА МАМАНДЫҒЫН БІТІРУШІЛЕРДІҢ ДИПЛОМ ЖҰМЫСЫН ЖАЗУДАҒЫ НЕГІЗГІ ТАЛАПТАРЫ

Жоғары оқу орнында музыка мамандығы бойынша оқытудың ерекшелігі студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру талап етіледі, ол тек қана мемлекеттік стандартта қамтылған материалдарды ғана меңгеріп қоймай, зерттеу дағдыларын, шығармашылық іс – әрекет дағдыларын меңгереді.

Музыка мамандығы бойынша студенттердің өзіндік іс-әрекеттерінің түрлерінің бірі жоғары оқу орнын бітіруде дипломдық жұмыс (бітіру жұмысын) орындау.

- мамандық бойынша алынған теориялық және практикалық білімді кеңейту, бекіту, жүйелеу, осы білімді нақты ғылыми, техникалық, экономикалық және өндірістік міндеттерді шешуде қолдану;
- өздігінен жұмыс жасау дағдыларын дамыту және зерттеу әдістемесін, эксперимент жүргізу әдістемесін меңгеру;
- студенттердің заманауи талаптарына сай өзбетімен жұмыс істеуге дайындығын анықтау.

Дипломдық жұмыстың (бітіру жұмысының) артықшылығы, ең алдымен оны дайындау және қорғау болашақ мұғалімнің білім мазмұнына етене енеді, теориялық білімді тереңдетуді және кеңейтуді, практикалық білікті, студенттердің өздік жұмысын орындау дағдыларын жетілдіруді, шығармашылық іс-әрекетпен ғылыми зерттеуді қамтамасыз етеді, педагогикалық озық тәжірибені үйренуді және қорытуды, орындалған жұмыс нәтижелерін әдеби рәсімдеуде қамтиды"[4].

Дипломдық жұмыстарға бір қатар талаптар қойылады, олардың ішіндегі ең маңыздылары;

- тақырыптың өзектілігі, оның ғылымның белгілі бір саласының дамуының қазіргі жағдайы мен болашағына, практикалық міндеттер мен дипломдық жұмыстың жалпы мақсатына сай болуы;
- дипломдық жұмыс тақырыбы бойынша монографиялық және мерзімдік әдебиетті оқу және сыни талдау;
- зерттелетін проблеманың тарихын және оның практикалық жәйін оқу және сипаттау, сол сияқты озық педагогикалық және автордың жеке тәжірибесін оқып, қорытып жазу;
- зерттеу пәнін, мақсаттарын және әдістерін нақты сипаттау, автордың жүргізген экспериментін талдау және жазу;
- нәтижелерді қорыту, қорытынды мен практикалық ұсыныстарды негіздеу.

Дипломдық жұмыс орындау болашақ музыка мұғалім даярлауды жетілдірудің тиімді құралы. Студенттердің дипломдық тақырыппен жұмысы теорияны тереңдете оқумен, бұрынғы алған білімін жүйеге келтірумен, қойылған проблеманы практикалық шешу процесінде оларды толықтырумен, зерттеу, эксперименттік және өзіндік жұмыс дағдыларын қалыптастырумен және дамытумен байланысты. Арнайы пән бойынша дипломдық жұмыс орындау студенттің ғылыми дайындық деңгейін көтеруге, таным ынтасын бекітуге және көбейтуге, мұғалімнің теориялық даярлығын жетілдіруге ықпал етеді.

Мұғалімнің кәсіби – педагогикалық сапасын қалыптастыруда математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі пәні бойынша орындалатын дипломдық жұмыстардың маңызы зор. Мұндай дипломдық жұмыстарды орындау студенттердің педагогикалық және арнайы білімін жетілдіру мен қатар озат мұғалімдердің және басқа да мектеп жүйесі қызметкерлерінің тәжірибелерімен танысып, зерттеу проблемаларын шешу жолдарын анықтауды, зерттеу нәтижелерін тәжірибеде жүзеге асыруды талап етеді.

Дипломдық жұмыстағы ұсынған қағидаларды тәжірибеде тексеру оның авторларынан тікелей мектепте олардың қызметкерлерімен қарым-қатынас жасауға, олардың іс-тәжірибелерін оқып – үйренуде шығармашылық көзқарас қалыптастыруға, өздігінен жұмыс істеуін және белсенділікті дамытуды, педагогикалық экспериментті жүргізу және талдауды талап етеді. Осының бәрі студенттердің болашақ музыка мұғалімдерінің келешекте мұғалімдік қызметіне қажет дағдыларды қалыптастыру үшін аса маңызды"[4].

Дипломдық жұмысты орындауға даярлықты бітіртуші кафедралар (арнайы, педагогикалы, әдістемелік) ұйымдастырады. Олар дипломдық жұмыстардың тақырыптарын анықтайды, тақырыптар жыл сайын жаңартылып факультет кеңесінде бекітіліп отырады. Тақырыптарды тыңдағанда қазіргі заманғы оның ғылымның даму деңгейіне сәйкестігі, мектептің нақтылы міндеттері, диплом жұмысын орындайтын студентке кәсіби ғылыми жетекшіліктерді қамтамасыз ете алу жағдайы ескерілуі тиіс.

Дипломдық жұмыстың тақырыбы таңдалғанда оған ғылыми жетекшілік ететін ғалым-оқытушылар тиісті көмек көрсетуі қажет. Дипломдық жұмысты орындайтын әрбір студенттің ерекшеліктерін ескере отырып, оның мүмкіндіктерін бағалай отырып, оған түсіндіріп, бағыт, ұсыныстар мен кеңестер беріп, студенттерге тақырыпты саналы түрде таңдауға көмек береді. Орындайтын жұмыстың бағыты мен мазмұнын анықтайды. Студентке дипломдық жұмыстың тақырыбын таңдағаннан кейін, ол өзінің орындайтын жұмысының қажеттілігін негіздеуі қажет. Ол үшін студент таңдаған зерттеу тақырыбы бойынша орындалатын жұмысқа қойылатын талаптарды анықтауы тиіс. Мазмұнға қойылатын талаптар:

- дипломдық жобаның (жұмыстың) өзектілігін, мазмұндары мен мақсаттарын баяндау қысқа және айқын түрде болуы керек;
- қолданылған әдістер мен әдістемелердің және практикалық талдамалардың түсіндірмелері болуы тиіс;
- жобада (жұмыста) жүргізілген есептеулердің барлығы компьютердік технологияларды пайдалауы арқылы іске асуы керек;
- жұмыста алынған нәтижелердің талдаулары мен баяндаулары, олардың жалпылаулары мен қортындылары болуы керек;
- алынған нәтижелердің теориялық және практикалық мәні, олардың қолданылу мүмкіндіктерінің аймағы көрсетілуі тиіс;

- пайдаланылған әдебиет көздерінің тізімі осы заманға сай және жобаның (жұмыстың) тақырыбына сай болуы керек.

Дипломдық жобаның (жұмыстың) көлемі қабылданған ережеге сәйкес 60-65 беттен аспау керек

1. Дипломдық жобаның (жұмыстың) құрылымы:

2. Титулдық бет (В қосымша)

3. Мазмұны

4. Кіріспе

5. Негізгі бөлім (ол 2-3 бөлімнен тұруы мүмкін)

6. Қорытынды

7. Пайдаланылған әдебиет көздерінің тізімі

8. Қосымшалар

Дипломдық жобаға (жұмысқа) төмендегілер тіркелуі тиіс

- дипломдық жобаның (жұмыстың) тапсырмасы – А қосымша;

- күнтізбелік жоспар (Б қосымша);

Мазмұнында.

Дипломдық жобаның (жұмыстың) мазмұнында кіріспе, барлық бөлімдердің (бөлімшелер мен пункттердің, егер олардың аттары болса) аттары мен номерлері, қорытындылар, қосымшалар, пайдаланылған әдебиет көздерінің тізімі, дипломдық жобаның (жұмыстың) элементтерінің реті бойынша номерленген түрде жазылуы керек.

Кіріспесінде.

Кіріспеде ғылыми пороблеманың шешімдерін қазіргі жағдайының бағасы, негіздемесі және тақырыпты талдауға керекті алғашқы мәліметтер ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізудің қажеттілігінің негіздемесі, ғылыми-зерттеу жұмысының методологиялық қамтамасыз ету туралы мәліметтер қамтылу керек. Кіріспеде тақырыптың өзектілігі мен жаңалықтығы көрсетілуі керек, жұмыстың басқа да ғылыми зерттеу жобаларының байланысы, сонымен бірге зерттеудің мақсаты мен мазмұны зерттеудің объектісі мен көрсетілуі тиіс, сол сияқты жұмыстың болжамы, пайдаланылған зерттеу әдістері жұмыстың теориялық және практикалық мәні көрсетілуі тиіс.

Негізгі бөлім:

Негізгі бөлім төмендегілері қамтылуы тиіс:

- Зерттеу бағытын және оны негіздеудің таңдалуы, есептердің шешілуімен олардың салыстырмалы бағасы, жұмысты жүргізудің таңдалған жалпы әдістемесінің суреттемесі;

- Теориялық және (немесе) эксперименталдық зерттеулердің процессі оның ішінде теориялық зерттеулердің мазмұны мен сипаты, зерттеу әдістері, есептеу әдістері, эксперттік жұмыстарды жүргізудің қажеттілігін негіздеу, құрастырылған объектілердің жұмыс істеу принциптері, олардың сипаттамалары;

Жұмыстың жобалық (практикалық) бөлімі, зерттеу нәтижелерін бағалау және оны жалпылау және жұмыстың одан кейінгі бағыттары туралы ұсыныстар, алынған нәтижелердің шынайлығының бағасы және оларды отандық және шетелдік зерттеушілердің алған нәтижелерімен салыстыру. Барлық сөйлемдер мен ұсыныстардың нақты сипаты болуы керек. Олар практикалық қолдануды қамтамасыз ететіндей жағдайға дейін жеткізілуі керек [4].

Қортынды төмендегілерді қамтуы керек:

- Зерттеу нәтижелері бойынша қысқаша қортындылар;
- Жұмыста қойған есептердің шешімдерінің толықтылығын бағалау;
- Алынған нәтижелерді пайдалану туралы нақтылы бастапқы мәліметтермен ұсыныстар;
- Орындалған жұмыстың осы облыстағы алынған жетістіктерге қарағанда теориялық және практикалық үлесінің бағасы;

Пайданылған әдебиет көздерінің тізімі

Бұл тізім дипломдық жобаны (жұмысты) жазу кезінде пайданылған әдебиет көздері жөніндегі мәліметтерді олардың жұмыс мәтініндегі қолдану ретіне қарай жасалуы керек.

Қосымшаларға дипломдық (жұмысты) жобаны орындағанда қандайда бір себептермен кірмеген материалдар енгізілуі керек.

Ғылыми – зерттеу жұмысы туралы есеп. Құрылым мен рәсімдеу ережелері деп аталатын МЖСТ 7.32-2001. Халықаралық стандартқа сәйкес.

Дипломдық жұмыстың мәтіні келесі талаптарға сай орындалады: дипломдық жұмыстың мәтіннің беті және жұмысқа енген иллюстрациялар мен кестелер А4 форматта болуы керек.

Дипломдық жұмыс компьютерді және принтерді пайдалана отырып баспа әдісімен орындалып әр-бір А4 форма атты ақ қағаздың бір жағына бір интервалмен, әдеттегі Times Roman, кегль 14 шрифтпен басылады.

Дипломдық жұмыстың мәтінін қағаздың оң жағынан 10 мм, жоғарғы жағынан 20 мм, сол жағынан 30 мм, төменгі жағынан 25 мм жолақтар қалдыра отырып басу керек. Кейбір терминдерді формулаларды теоремаларды тергенде компьютердің мүмкіндіктерін пайдалана отырып әр түрлі гарнитурлы шрифттермен пайдалануға рұқсат етіледі.

Дипломдық жобаның (жұмыстың) беттерін номерлеу. Дипломдық жобаның (жұмыстың) беттерін араб цифрларымен барлық дипломдық жұмыстың беттері бойынша ретімен номерленуі керек. Беттің номері оның төменгі жағының ортасына нүктесіз қойылады.

Титулдық бет дипломдық жұмыстың жалпы номерациясына енеді, бірақ титулдық бетке номер қойылмайды.

Жеке беттерде орналасқан иллюстрациялар мен кестелер дипломдық жобаның (жұмыстың) жалпы номерациясына енеді.

Бөлімдерді, бөлімшелерді, пункттерді номерлеу. Дипломдық жұмыстың бөлімдері бүкіл документ бойынша абзацтан басталатын араб цифрларымен соңынан нүкте қойылмай нөмірленуі керек. Бөлімшелер әрбір бөлім бойынша нөмірленуі тиіс. Бөлімшелердің номері бөлімнің нөмірімен және бөлімшенің нөмірімен арасына нүкте қойып нөмірленеді. Бөлімшенің нөмірінен кейін нүкте қойылмайды. Бөлімдер бөлімшелер сияқты бір немесе бірнеше пункттен тұруы мүмкін.

Егер құжаттың бөлімшелері болмаса онда пункттердің номерациясы әр бөлім бойынша нөмірленеді, және пункттің номері нүкте арқылы бөлінген бөлімнің және пункттің нөмірінен тұрады. Пункттің нөмірінен кейін нүкте қойылмайды.

Ескерту. Дипломдық жұмысты орындау кезіндегі барлық түсініксіз сұрақтарды жұмыстың жетекшісі немесе кафедра меңгерушісі арқылы анықтауға болады.

ҚОЛДАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Концепция информатизации образования в РК. Республиканский издательский кабинет Казахской академии образования им. Ы. Алтынсарина. Алматы, 2013г.
2. Халықова К.З., Абдулқарімова Г.А. Педагогикалық информатика. Білім беруді ақпараттандыру: Оқулық. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2007. – 274 бет.
3. Государственная Программа развития в РК до 2010 года. Астана, 2004 г.
4. Музыка әлемінде «Ғылыми-әдістемелік журнал»Алматы.2012,№6.
5. Музыка әлемінде «Ғылыми-әдістемелік журнал»Алматы.2013,№5.

Жуматай Таубалдиева
(Талдықорған қаласы, Қазақстан)

БІЛІМГЕРЛЕРДІ КУРСТЫҚ ІЗДЕНУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖАЗДЫРУ ТАЛАПТАРЫ

Кез-келген ғылыми зерттеудің мақсаты белгілі бір проблеманы шешу. Мақсат зерттеудің бірқатар нақты міндеттерінен тұрады. Зерттеу міндеттерін зерттеуші проблеманы теориялық тұрғыдан талдаудың және мектеп практикасында оның шешілу жөнін бағалаудың негізінде қойылады.

Нақтылы бар жағдайды талдамай тұрып “қандай болуы керек” екендігі жобалауға, яғни нақтылы зерттеу міндеттерін қоюға көшуге болмайды. Өкінішке орай, бұл кемшілік педагогикалық зерттеулерде кездесіп қалады. Сондықтан зерттеу міндеттерін нақты қоя алмау қателіктерге жол береді.

Теория мен практикалық проблеманың шешілуінің жөнін талдау, ең алдымен осы мәселе бойынша әдебиетпен кеңінен танысып талдаудан басталады, оның үстіне проблема бойынша тек кітаптарды ғана емес, бұл бағыттағы мектептердің жұмыс тәжірибесі туралы басылымдармен де танысу қажет. Әдебиеттерді оқығанда мынандай мәселелерді анықтау қажет.

- автордың негізгі идеясы, зерттеу проблемасы бойынша оның көзқарасы;
- бұл проблеманы қарастырғанда автор ерекше не нәрсеге қол жеткізгендігі;
- дәстүрлі ұстанымнан қандай айырмашылығы бар, бұл проблеманың қандай жаңалық енгізгендігі;
- автор басқа зерттеулердің қандай факторлармен келісетін келіспейтін тұстарын көрсететіндігі;
- автордың қандай идеялары сәтті негізделген, ал қандай тұстары белгілі дәрежеде негізделмегендігі;
- қандай идеяларына, қорытындыларына, ұсыныстарына қарсылықтар білдіреді және неге?
- осымен байланысты проблеманы ары қарай оқудың қандай міндеттері туындағандығын;
- бұл проблеманы шешуде қандай қиыншылықтар кездесетіндігі.

Егер зерттеу теориялық проблемаларға арналса, мысалы оқыту тиімділігінің теориясы зерттелетін болса, онда зерттеу міндеттері мынандай болуы мүмкін:

- оқу процесінің тиімділігінің әдіснамалық негіздерін жасау;
- оқу процесін түзуде қолдануға болатын тиімділік шарттар жүйесін талдау;
- әрбір тиімділік шартының орындалуының негізін белгілерін көрсету;
- оқу процесінің нұсқасын таңдау процедурасын негіздеу;
- оқу процесінің нұсқасын таңдаудың негізделген процедурасын жүзеге асыруда шарттар жүйесін қарастыру.

Мұндай теориялық зерттеулер теориялық эксперименттік зерттеулер үздіксіз болады. Одан мұғалімдерге нақты ұсыныстар туады.

Осы сияқты негізгі міндетті мектептің нақты тәрбиесін талдауға арналған зерттеулер белгілі теориялық тұжырымдамаға сүйене отырып, алдымен неғұрлым нақты мақсат қояды. Осындай зерттеу жұмысының бір түрі студенттердің курстық жұмысы.

Курстық жұмыс (лат. *cursus, currere* тез қозғалу) студенттердің орындайтын өздік жұмысы. Курстың белгілі пәндері бойынша бір немесе бірнеше курстық жұмыстар орындалады. Курстық жұмыстың күрделілігі оқу курсына байланысты: төменгі курстарда реферативтік сипатта, ал жоғары курстарда зерттеушілік сипатта болады.

Музыка мамандығы бойынша курстық жұмыстың мақсаты – студенттердің логикалық ойлауын, шығармашылық қабілеттернің дамуын, оқу тәрбие процесіндегі дағдысын, ғылыми зерттеу шеберлігінің деңгейін, теорияны практиканы ұштастыра білу мүмкіншілігін практикада қолдану білігін қалыптастыру; студенттерді курстық жұмысты дайындап, қорғау жөніндегі білігін қалыптастыру, олардың ғылыми әдебиетпен жұмыс істеу дағдысын қалыптастырып, сол арқылы ғылыми-әдістемелік зерттеу жүргізуге даярлау[4].

Курстық жұмысты орындауға әдістемелік нұсқау. Курстық жұмыстардың тақырыптарын кафедра жасап бекітеді. Курстық жұмысты орындау үшін, ең алдымен, студент таңдалып алынған тақырып бойынша көрсетілген әдебиетті түгелдей терең оқып үйреніп тақырыптың теориялық негіздерін жан жақты қарастырып, бұл тақырыптың мектеп бағдарламасында, оқулықта қалай баяндалғандығын талдауы тиіс. Содан соң жұмыстың жоспарын жобалайды, яғни оның құрылымын анықтап, әр бөлімде қарастырылатын сұрақтарды құрастырады.

Студенттердің орындайтын курстық жұмыстары ғылыми жұмыс. Сондықтан ғылыми жұмыстардың реті, оларды орындауға қойылатын талаптарды анықтау қажет. Курстық жұмыстың құрылымы кіріспеден (теориялық және практикалық бөлім екі немесе бірнеше тараудан тұруы мүмкін, ол зерттеулер жұмыстың құрылымымен, эксперименттің кезеңдерімен және проблеманы зерттеу болашағымен және т.б. жағдайлармен байланысты), қорытындыдан және және пайдаланылған әдебиет тізімінен тұрады. Қолданылған көрнекі құралдар, дидактикалық материалдар және қосымшалар жұмыстың ішіне тігіледі[4].

Курстық жұмыстың кіріспе бөлімінде зерттеудің ғылыми сипаты беріледі: жоспары, болжамы, әдіснамалық негізі, зерттеу әдістері, ізденіс кезеңдері, оқыған материалдарға талдау, сол сияқты тақырып бойынша әдебиеттерге сипаттама беріледі. Ал негізгі бөлімде тақырыптың ғылыми теориялық негізі сипатталып, жүргізілген тәжірибеге талдау жасалынады. Ал соңғы бөлімде қорытынды айтылып, практикада қолдануға, нұсқаулар, ұсыныстар беріледі. Курстық жұмыстың мәтініне зерттеудің кейбір қағидаларын бейнелейтін әрбір кестелер, сызбалар, графиктер,

діаграммалар енгізілуі мүмкін (немесе оларды «қосымша» түріндеде беруге болады). Эксперимент материалдарына баса назар аударылуы тиіс. Жұмыстың соңында барлық библиографиялық ережелерді сақтай отырып пайдаланылған әдебиет тізімі беріледі. Курстық жұмысты орындауда студенттің жұмыс орындауы да әр түрлі. Төменгі курстарда оқушы студентке тақырыпты бекітіп қана қоймай, жасауға басшылық етеді. Әр бөлімнің дайын болу дәрежесіне қарай қарап шығады, студентке тиісті нұсқаулар береді. Жоғарғы курстарда оқытушы студенттің жұмысы өздігінен орындалуын бақылайтын консультант ретінде болады[4].

Курстың тақырыбын студент өзі ұсынуына болады, егер тақырып проблемасы ғылыми тұрғыдан алғанда өзекті болса, онда оны кафедра бекітеді. Дипломдық жұмысты орындаудың әдісіне қарамастын ДЭЕМ-да терілген мәтіннің және иллюстрациялардың, кестелердің, басылған қағаздардың сапасы олардың айқындығына қойылатын талаптарға сай болуы керек.

Курс жұмыстарды орындағанда жазудың бір келкі тығыздығын, бейнелердің айқындығын бүкіл курс жұмысында сақтау керек. Жұмыста анық емес, жайылып кеткен сызықтар, әріптер, цифрлар және белгілер болмауы керек.

Курстық жұмысты орындау барысында байқалған қателіктер, дәл емес графиктерді тазалап немесе ақ бояумен бояп және түзетілген мәтіннің (графиктің) орнына компьютерді қолданып немесе қолмен түзетулер енгізуге рұқсат етіледі. Мәтіндік документтердің бүлінген беттері және мәтіннің (графиктің) толық алынып тасталмаған іздері курстық жұмысқа енбеуі керек.

Курстық жұмыста сілтеме жасалынатын фамилиялар, мекемелердің аттары, ұйымдардың аттары, фирмалардың аттары, бұйымдардың аттары және басқа да меншікті атаулар түп нұсқадағы тілде жазылады. Меншікті атаулар мен ұйымдардың аттары диплом жұмыс орындалатын тілде жазылып оларды бұрынғы атауын келтіре отырып жазуға да болады.

Курстық жұмыстың «Мазмұны», «Анықтамалар», «Кіріспе», «Пайдаланылған әдебиет көздерінің тізімі» деген элементтері курстық жұмыстың тақырыпшалары болып табылады.

Курстық жұмысты тарауларға, бөлімдерге, бөлімшелерге және пункттерге бөліп жазу керек. Пункттердің өздері қажет болған жағдайда қосымша пункттерге бөлінуі мүмкін. Мәтінді пункттерге және қосымша пункттерге бөлгенде әрбір пункт толық аяқталған мәліметті қамту тиіс.

Бөлімдер мен бөлімшелердің атаулары болуы керек. Пункттердің әдеттегі ережелері бойынша атаулары болмайды. Бөлімдер мен бөлімшелердің атаулары көрсетілген сол бөлімдер мен бөлімшелердің қысқаша мазмұнын белгілеуі керек.

Бөлімдердің, бөлімшелердің және пункттердің атауларын абзацтан бастап бас әріппен соңына нүкте қоймай, астын сызбай жазылуы керек.

Егер атау екі сөйлемнен тұрса оларды нүкте арқылы бөлу керек. Курстық жұмыс орындау барысында оның жалпы мазмұнын беруде, ғылыми терминдермен ғылыми ақпарат көздерін пайдалануда, аннотациямен жұмыс істеу мәселелеріне назар аударған жөн.

Сонымен курстық жұмыстарға қойылатын талаптардың ең негізгілері;

- курстық жұмысты орындау барысында студент ұсынылған әдебиеттен мәтінді көшіріп алмай, оның мазмұнын қорытындылауда, талқылауды өзінің ой түйіндерін келтіруі тиіс;

- жұмыс мазмұны жүйелі және нақтылы жазылуы тиіс. Жалпы белгілі жайларды қайталай бермей, жұмысқа автордың өз ойын, өзі ізденіп тапқан мысалдары мен қорытындылары, жүргізілген эксперимент нәтижелері баяндалып жазылуы тиіс;

- курстық жұмыстың негізгі мәтінінің көлемі тақырыптың сипатына сәйкес әртүрлі болуы мүмкін (музыка мамандығы бойынша оқытудың теориясы мен әдістемесі пәнінен 20-25 бет мөлшерде), негізгі мәтінге қосымшалар кірмейді;

- курстық жұмыстарды орындау үшін пайдаланылған әдебиет тізіміне ғылыми еңбектер жинағы монография, конференциялар материалдары, газеттер мен ғылыми журналдардағы басылымдар кіреді;

- курстық жұмыс кафедра бекіткен кестеге кезең бойынша орындалары, студенттің студент жұмыстың орындалуы туралы әр кезең бойынша жетекшіге есеп беріп, одан кеңес алып отырады (есеп беру парағы бойынша);

- жазылған жұмыстың ғылыми жетекшіге тексертіп, оның ескертулерін кеңестерін ескере отырып түзетулер енгізеді;

- жұмыстың жобасы дайын болғанда алдын ала қорғаудан өтеді;

- жұмыс дайын болғаннан соң компьютерге немесе машинкаға басып түптелген түрде кафедраға өткізіледі (жұмыстың сыртқы беті университет бекіткен стандартқа сәйкес біріңғай үлгісі мен тапсырма парағының үлгісі төменде берілген);

- дайын жұмыс рецензияға беріледі;

- курстық жұмыс кафедрада ғылыми жетекшінің қатысуымен, оның берген пікірі мен рецензенттің сын пікірі ескеріле отырып комиссия отырысында қорғалады, комиссия отырысының жетекшісімен әр студентке жеке (дара) баға қойылады. Жоғары деңгейде орындалып, сәтті қорғалған жұмыстар студенттердің ғылыми жұмыстарының жинақтарына немесе ғылыми педагогикалық журналдарға басуға ұсынылады.

Курстық жұмыс орындауда студент: ғылыми жетекшінің көмегімен ғылыми орындаудың барлық кезеңдерінен (жоспар құру, әдебиет іріктеу, қажетті зерттеуді жүргізу, олардың нәтижелерін өңдеу, қорыту және т.б.) өтеді. Көптеген жағдайда курстық жұмыс педагогикалық практикамен байланыстырылып жүргізіледі. Курстық жұмысты орындау процесінде студенттер пән бойынша өздерінің білімін тереңдетеді және қорытады, ғылыми зерттеу әдістемесін меңгереді, ғылыми зерттеу жұмыстарды рәсімдеу дағдысын меңгереді.

Қолданған әдебиеттер:

1. Концепция информатизации образования в РК. Республиканский издательский кабинет Казахской академии образования им. Ы. Алтынсарина. Алматы, 2013г.
2. Халықова К.З., Абдулкерімова Г.А. Педагогикалық информатика. Білім беруді ақпараттандыру: Оқулық. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2007. – 274 бет.
3. Государственная Программа развития в РК до 2010 года. Астана, 2004 г.
4. Музыка әлемінде «Ғылыми-әдістемелік журнал» Алматы. 2013, №7.
5. Музыка әлемінде «Ғылыми-әдістемелік журнал» Алматы. 2014, №6.

Ақпараттық анықтама жүйесі:

1. Электронная бесплатная библиотека – [http:// www.liblife.ru](http://www.liblife.ru);
2. Электронная библиотека RoyalLib.ru (книги по психологии) – <http:// royallib.ru>;
3. Полнотекстная библиотека – <http:// www.psych.ru>;

Катерина Тимошенко, Жанна Петрочко
(Київ, Україна)

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Актуальність та доцільність дослідження. У травні 2013 року шістдесят шоста сесія Всесвітньої Асамблеї охорони здоров'я прийняла Перший план дій з охорони психічного здоров'я Всесвітньої організації охорони здоров'я. Запобігання самогубств є невід'ємною частиною плану, в якому визначено чіткі міжнародні орієнтири – зниження рівня суїцидів країн на 10% до 2020 року.

Згідно з офіційними даними, Україна входить у перший десяток країн світу з найбільш високим рівнем самогубств. У 2005 році кількість самогубств в Україні зросла до неймовірно великого числа – 20000 суїцидів на рік. Серед основних причин самогубств серед підлітків спеціалісти називають проблеми у спілкуванні з батьками (близько 70 %), труднощі пов'язані з школою, а також негаразди у спілкуванні з однолітками, особливо протилежної статі.

Оскільки діяльність з превенції самогубств офіційно й фундаментально в Україні розпочалася відносно нещодавно, вона потребує більшої уваги як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

Аналіз останніх публікацій. Зміст, планування та організацію профілактики суїцидальної поведінки у шкільному середовищі досліджували такі науковці, як В.А. Березіна, В.О. Єфимова, Н.О. Кротова, М.Д. Вовканич, Є.Ю. Зінова, М.В. Зотова, З.Г. Кісарчук, Я.Є. Рябич, В.В. Рибалка, Н.Л. Югова. Проблема профілактики й корекції кризових станів і суїцидальної поведінки підлітків вивчено М.В. Васильченко. Шляхи ефективного впровадження профілактики суїцидальної поведінки в Україні розкрито Л. Шестопаловою. Психолого-педагогічні аспекти роботи з дітьми схильними до суїцидальної поведінки висвітлено у працях О.П. Абухажар, Н.М. Акімової, В.В. Білецької.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є: висвітлення особливостей соціально-педагогічної профілактики суїцидальної поведінки у загальноосвітніх навчальних закладах України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Численні дані свідчать, що більшість підлітків, які скоїли суїцидальні спроби, були учнями шкіл, а одними з провідних у класифікації психотравмуючих ситуацій є негативні явища, породжені шкільною життєм: шкільна дезадаптація, неуспіх в навчанні, відчуження підлітка в класі, конфлікт з учителями, дидактогенія тощо. Разом з тим, освітнє середовище найбільш перспективне в плані превенції суїцидальної активності підлітків, так як менше латентне, володіє більшою інформативністю, відкритістю для превентивного втручання.

Вибір освітнього середовища як системо утворювального у сфері превенції підліткових суїцидів обумовлений рядом властивих йому значущих характеристик: іманентної гуманності педагогічного процесу; вираженої соціальної відповідальності фахівців; сформованої системи управління педагогічною діяльністю (планування, оцінка, контроль і рефлексія), що дозволяє алгоритмізувати профілактичну роботу; варіативності форм і методів цілеспрямованого впливу на особистість, яка розвивається [6, с. 41].

Окрім того, нині загальноосвітній навчальний заклад (ЗНЗ) розглядається як відкрита соціальна система, завданнями якої є:

- розширення соціальних контактів із сім'єю;
- взаємодію із позашкільними навчальними закладами, закладами культури, іншими соціальними інститутами;
- інтеграцію зусиль педагогів з широким колом громадськості;
- проведення уроків, позаурочних занять за межами школи: у майстернях, лабораторіях, на свіжому повітрі тощо [4].

Згідно із Законом України «Про загальну середню освіту», загальна середня освіта – цілеспрямований процес оволодіння систематизованими знаннями про природу, людину, суспільство, культуру та виробництво засобами пізнавальної і практичної діяльності, результатом якого є інтелектуальний, соціальний і фізичний розвиток особистості, що є основою для подальшої освіти і трудової діяльності. У статті 5 Закону зазначено одне з її важливих завдань – виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності, формування гігієнічних навичок і засад здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнів (вихованців) [3].

Відповідно до положень Закону профілактичні заходи здійснює психологічна служба. Вона дбає про психічне здоров'я підростаючого покоління, зниження ризиків суїцидальних тенденцій в учнів.

Соціальний педагог як спеціаліст психологічної служби відіграє важливу роль у профілактиці суїцидальної поведінки учнів у загальноосвітньому навчальному закладі. Насамперед, соціально-педагогічна робота у освітньому середовищі спрямована на посередництво між освітніми установами, сім'єю, трудовими колективами, громадськістю, організацію їх взаємодії з метою створення умов для гармонійного розвитку дітей і підлітків; сприяння участі вихованців у науковій, технічній, художній творчості, суспільно корисній діяльності, виявленню задатків обдарувань, розкриттю здібностей, талантів, професійному самовизначенню та соціальній адаптації учнівської молоді [2, с. 303].

Соціальні педагоги (психологи) здійснюють профілактичну роботу суїцидальної поведінки згідно з рекомендаціями, які зазначаються у додатку до листа Міністерства освіти і науки України від 28.03.2014 р. № 1/ 9-179 «Щодо профілактики суїцидальних тенденцій серед учнів». У своїй роботі соціальні педагоги дотримуються основних принципів роботи у освітньому середовищі: доступності та своєчасності, гуманізму, реалістичності, системності, індивідуального підходу, середовищного виховання [6].

Досвід спеціалістів психологічної служби системи освіти України засвідчує, що при річному плануванні напрямків і форм роботи з учнями «групи ризику» (схильних до суїцидальної поведінки) між працівниками

психологічної служби та адміністрацією навчального закладу обов'язково повинні бути узгоджені спільні дії. Вирішуючи кожне своє завдання, адміністрація школи, педагоги та соціально-психологічна служба мають діяти в тісній взаємодії. Надаючи допомогу дітям «групи ризику», практичні психологи та соціальні педагоги займаються вирішенням однакових проблем, їх завдання реалізуються в одній площині, проте шляхи вирішення цих проблем у кожного різні, різною є і специфіка професійної діяльності щодо профілактики суїцидальної поведінки учнів.

Виокремимо основні напрями та функції діяльності соціального педагога загальноосвітньому навчальному закладі щодо запобігання суїцидальної поведінки [1, с. 13]: здійснення соціально-педагогічного патронажу; забезпечення реалізації виховної функції, функції соціальної допомоги та захисту; консультація учнів, батьків, вчителів та інших осіб з питань соціальної педагогіки; надання необхідної соціально-педагогічної допомоги дітям, підліткам, які потребують турботи або перебувають у складних життєвих обставинах; посередництво між освітніми установами, сім'єю, забезпечує дотримання норм захисту прав дітей і підлітків, представляє їх інтереси в відповідних інстанціях; вивчення особливостей діяльності та розвитку учнів, в мікроколективі, шкільному колективі в цілому, вивчення спрямованості впливу мікросередовища, особливостей сім'ї та сімейного виховання, позитивного виховного потенціалу в мікрорайоні та джерела негативного впливу на дітей і підлітків; сприяння налагодженню нормальних міжособистісних взаємин у сім'ї, дитячих та дорослих колективах; допомога педагогам у вирішенні конфліктів з дітьми.

Проблемним полем у сфері запобігання суїцидів в Україні є відсутність затвердженої національної програми з попередження даного явища. Існують лише окремі проекти, розроблені громадськими організаціями (найвідоміша з них «Екологічне здоров'я людини»).

На думку Л. Шестопалової [5, с. 43], до загальноукраїнської програми мають бути внесені питання, вирішувати які належить Міністерству охорони здоров'я, Міністерству юстиції, Міністерству освіти і науки, Міністерству внутрішніх справ України: постійне спостереження за станом справ запобігання самогубству; наукове розроблення проблеми суїциду та шляхів його профілактики; створення спеціальної міжвідомчої комісії з аналізування і запобігання суїциду та її постійні звітування; організація анонімних та безоплатних кризових центрів і «телефонів довіри» не тільки в столиці, а й у кожному обласному та районному центрах, а також спеціальних тренінгів у їх межах; організація притулків для кризових груп населення та забезпечення їх доступності; популяризація необхідних знань серед школярів, населення та працівників сфери соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, правоохоронних органів тощо.

Висновки та перспектив подальших наукових досліджень. Таким чином, можемо стверджувати, що загальноосвітні навчальні заклади відіграють важливу роль у житті підростаючого покоління, є своєрідними агентами соціалізації. Одним із основних завдань загальної середньої освіти в Україні є виховання свідомого ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших громадян як найвищої соціальної цінності, формування гігієнічних навичок і засад здорового способу життя, збереження і зміцнення фізичного та психічного здоров'я учнів (вихованців).

Проте, іноді освітнє середовище може ставати джерелом стресу для учнів, спричинити суїцидальну поведінку. Тому організація ефективної соціально-педагогічної профілактики у загальноосвітніх навчальних закладах України є важливим кроком для збереження психічного благополуччя учнів.

У статті розкрито лише окремі аспекти особливостей соціально-педагогічної профілактики суїцидальної поведінки учнів. Подальшого вивчення у контексті досліджуваної проблеми потребують питання: вивчення форм і методів роботи соціального педагога з профілактики суїцидальної поведінки учнів; обґрунтування механізмів налагодження партнерської взаємодії у цьому процесі.

Джерела:

1. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол.: О.П. Абухажар, Н.М. Акімова, В.В. Білецька та ін.; упор.: В.Г. Панок, Ю.А. Луценко – К.: Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. – Режим доступу: <http://www.moippro.mk.ua/attachments/article/2613/.pdf>. – Заголовок з екрану.
2. Психология социальной работы / [Александрова О.Н., Боголюбова О.Н., Васильева Н.Л. и др.]; под.ред. М.А. Гулиной. – СПб.: Питер, 2002. – 350 с.
3. Закон України про загальну середню освіту / за станом на 1 січня 2015 р. / Верховна Рада України, Закон від 13.05.1999 № 651-XIV
4. Н.В. Завериго Школа як фактор соціалізації учнівської молоді – [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://vntkafedra.ucoz.ua/el_jurnal/pages/vyp7/konf3/Zaveriko.pdf – Заголовок з екрану.
5. Шестопалова Л. До питання про причини суїциду / Л. Шестопалова // Право України. – 1998. – № 9. – С. 41–43.
6. Психологические аспекты детского суицида: технологии профилактики: сборник материалов международной научно-практической конференции / Министерство образования и науки Российской Федерации, Федеральное государственное бюджетное научное учреждение, Центр исследования проблем воспитания, формирования здорового образа жизни, профилактики наркомании, социально-педагогической поддержки детей и молодежи. – М.: АНО ЦНПРО, 2013. – 99 с.

Надія Ткаченко
(Київ, Україна)

РОЗВИТОК ТЕХНІКИ МОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Постановка проблеми. Проблема формування мовленнєвої особистості майбутнього вчителя останнім часом все більше привертає увагу вітчизняних вчених, адже найважливішим засобом, основним «інструментом» професійної діяльності вчителя є слово, його мовлення.

Від рівня техніки мовлення вчителя значною мірою залежить не тільки мовленнєвий розвиток учнів, а й їхня успішність у цілому, бо чим досконаліше мовлення школярів, тим краще вони виражають свої думки і сприймають висловлювання інших.

Мовлення – це інструмент професійної діяльності педагога, за допомогою якого можна розв'язати різні педагогічні завдання: зробити складну тему уроку цікавою, а процес її вивчення – привабливим; створити щиру атмосферу спілкування в класі, встановити контакт з учнями, досягти взаєморозуміння з ними; сформувати в учнів відчуття емоційної захищеності, вселити в них віру в себе. Саме тому ґрунтовна мовна і мовленнєва підготовка відіграє важливу роль у формуванні майбутнього вчителя початкової школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інтерес вітчизняних науковців до проблеми формування техніки мовлення майбутніх учителів початкової школи в останні роки активно зростає. Способи ефективного розв'язання питань розвитку техніки мовлення особистості розробляються науковцями-методистами з української мови, серед яких: М. Вашуленко, Т. Донченко, Л. Паламар, М. Пентиліук, О. Хорошковська. Проблема техніки мовлення вчителя, яка безпосередньо пов'язана з професійно-педагогічним мовленням, досліджуються у працях Н. Бабич, Н. Головань, З. Зайцевої, Л. Зінченко, А. Капської, Л. Крамущенко, Т. Ладиженської, Г. Олійника, М. Пентиліук та інших.

У проблематиці, яка стосується характеристики і взаємодії різних чинників, що сприяють успішному розвитку професійного мовлення у студента, визначальними є погляди Л. Виготського, І. Зимньої, І. Зязюна, О. Киричука, О. Леонтьєва, Л. Нечепоренко, В. Семиченко, Н. Тарасевич, які вказують на об'єктивну потребу й можливість формування цього важливого компонента педагогічної майстерності. Провідні дефініції з проблеми мовленнєвої діяльності вивчали О. Біляєв, М. Ілляш, Б. Головін, Л. Струганець, В. Русанівський, Г. Винокур, Л. Савенкова. Мовленнєве спілкування досліджено у працях Г. Андрєєвої, В. Кан-Калика, А. Коротаєвої, Т. Тамбовцевої, С. Шеїна, Г. Ковальова. Мовленнєво-риторичну діяльність вчителя початкової школи досліджують вчені Г. Бондаренко, С. Мартиненко, Г. Сагач.

Метою статті є розкриття сутності та особливостей розвитку техніки мовлення майбутнього вчителя початкової школи, зокрема: обґрунтування поняття «техніка мовлення» та її основних компонентів; аналіз умов, за яких здійснюватиметься розвиток техніки мовлення; виявлення шляхів удосконалення техніки мовлення майбутнього педагога.

Виклад основного матеріалу. Однією з основних сфер підготовки майбутнього вчителя початкової школи є комунікативна компетентність, зокрема розвиток техніки мовлення. Техніка мовлення пов'язана з індивідуальними психофізіологічними особливостями кожної людини, з притаманною їй анатомічною будовою її дихального, голосового і мовленнєвого апарату. Техніка мовлення – це сукупність технологічних прийомів у галузі фонаційного дихання, голосу і дикції, доведених до автоматичних навичок, що дозволяє з максимальною ефективністю здійснювати мовленнєвий вплив [4].

За сучасним визначенням, техніка мовлення – базовий компонент професійної майстерності вчителя, який пов'язаний з формуванням педагогічного голосу, фонаційного дихання, чіткої дикції і є засобом педагогічного впливу [1, с. 79]. У професійному мовленні вчителя початкової школи реалізуються всі елементи техніки мовлення.

Враховуючи результати досліджень професійного мовлення вчителя, Р. Короткова вирізняє такі функції його техніки:

- *дидактична* – проявляється у мотивації, презентації знань, стимулюванні уваги а за умови аудиторії, управлінні її інтелектуальною діяльністю, забезпеченні зворотного зв'язку у спілкуванні;
- *експресивна* – забезпечує емоційність подання навчальної інформації та реалізується за умови здатності мовця до тлумачення матеріалу; акцентуванні мовлення на певних положеннях; наявності умінь здійснювати навіювання, засудження, схвалення, заохочування та ін.;
- *перцептивна* – реалізується у спрямованості (орієнтації) мовлення на конкретну аудиторію, з якою необхідно знайти спільну мову;
- *сугестивна* – уміння впевнювати (досягається завдяки властивостям голосу викладача й артикуляційній виразності мовлення);
- *організаторська* – ґрунтується на використанні мовленнєвих засобів для організації роботи;
- *науково-пізнавальна* – проявляється у залученні тих, хто навчається до творчих пошуків, формуванні у них активної життєвої позиції та інтересу до всього прогресивного через введення у навчально-виховний процес досягнень науки і практики;
- *комунікативна* – спрямовується на досягнення педагогічного співробітництва (взаємоінформування, взаємоповага, співчуття, взаєморозуміння, взаємодія) [3, с. 91].

Діти особливо чуйні до мовних даних педагога. Неправильна вимова яких-небудь звуків викликає у них сміх, монотонна мова наганяє нудьгу, а невиправдана інтонація, гучна патетика в задушевній бесіді сприймаються як фальш і надовго віддаляють вчителя від учнів.

Сьогодні розроблена система вправ із техніки мовлення, яка є комплексом розвитку навичок мовного дихання, голосоутворення і дикції, та дозволяє вчителю початкової школи донести до учня все багатство змісту свого слова. Нижньореберне дихання, його вузько канална спрямованість, чітка і технічно досконала дикція, оптимальне використання верхніх і нижніх резонаторів, ощадливе навантаження голосових зв'язок – ось короткий перелік основних вимог до техніки поставленого голосу. Оволодіння цією технікою сприяє й економному витрачання фізичних та інтелектуальних сил, і досягненню естетичної виразності слова.

У повсякденному житті, – коли наше мовлення переважно діалогічне, дихання не викликає труднощів. Але на уроці, особливо коли вчителю доводиться тривалий час говорити, пояснюючи матеріал, нетреноване дихання дає про себе знати. У нетренованого вчителя, який не уміє правильно дихати, може почастішати пульс, почервоніти обличчя, з'явитися задишка.

Дихання виконує фізіологічну функцію – забезпечує життєдіяльність організму. Але одночасно воно виступає і енергетичною базою мовлення. Мовне дихання називається фонаційним (від грецького *phono* – звук). Розрізняють чотири типи дихання в залежності від того, які м'язи беруть участь у дихальному процесі:

- верхнє дихання здійснюється м'язами, піднімаються й опускаються плечі та верхня частину грудної клітини. Це слабе, поверхнєве дихання, активно працюють лише верхівки легень.
- грудне дихання здійснюється міжреберними м'язами. Змінюється поперечний обсяг грудної клітини. Діафрагма непорушна, тому вдих недостатньо енергійний.
- діафрагмальне дихання здійснюється за рахунок зміни обсягу грудної клітки, внаслідок скорочення діафрагми;

– діафрагмально-реберне дихання здійснюється за рахунок зміни обсягу в поздовжньому і поперечному напрямках внаслідок скорочення діафрагми, міжреберних дихальних м'язів, а також черевних м'язів живота. Саме це дихання вважається правильним, і його використовують як основу для мовного дихання. [2, с. 96].

Що б мовлення вчителя початкової школи було більш виразним він повинен вправно володіти й іншими технічними показниками, а саме: голосом, дикцією, ритмікою.

У майбутнього вчителя початкової школи має бути сформована така властивість голосу, як сила звуку. Сила залежить від активності роботи органів мовного апарату. Чим більше тиск видихуваного повітря через голосову щілину, тим більше сила звуку.

Істотне значення має гнучкість, рухливість голосу, вміння легко його змінювати. Рухливість голосу, перш за все, стосується його змін по висоті. Висота – це тональний рівень голосу. Голос учителя повинен вільно змінюватися за висотою в межах двох октав, хоча в звичайному житті ми користуємося трьома-п'ятьма нотами. Діапазон – обсяг голосу. Межі його визначаються найвищим і найнижчим тоном. Звуження діапазону веде до появи монотонності. Одноманітність звучання притуплює сприйняття, присипляє [2, с. 106].

Добре поставленому голосу властиве багатство тембрально забарвлення. Тембр – забарвлення звуку, яскравість, а також його м'якість, теплота, індивідуальність. У звучанні голосу завжди присутній основний тон і ряд обертонів, тобто додаткових звуків, більш високих, ніж в основному тоні частоти. Чим більше цих додаткових тонів, тим яскравіша звукова палітра людського голосу.

Всі ці властивості голосу розвиваються спеціальними вправами. Як показали нашу спостереження, постановка голосу – процес індивідуальний і трудомісткий. Він вимагає індивідуальної методики і контролю з боку досвідчених фахівців.

Для майбутнього вчителя початкової школи чіткість вимови – професійна необхідність, що сприяє правильному сприйняттю учнями мови педагога. Під дикцією розуміють ясність і чіткість у вимові слів, складів, звуків. Вона залежить від злагодженої і енергійної роботи всього мовного апарату, який включає губи, язик, щелепи, зуби, тверде і м'яке піднебіння, голосові зв'язки [4, с. 155].

Удосконалення дикції пов'язане насамперед з відпрацюванням артикуляції – руху органів мови. Цьому служить спеціальна гімнастика, яка включає вправи для розминки мовного апарату і вправи для правильної відпрацювання кожного звуку.

Швидкість в цілому і тривалість звучання окремих слів, а також пауз у поєднанні з ритмічною організованістю, розмірністю мови становлять її темпоритм. Це дуже важливий елемент мовлення майбутнього вчителя початкової школи, так як інтонація і паузи сприяють емоційному впливу на слухача [5, с. 88].

Швидкість мовлення залежить від індивідуальних якостей учителя, змісту його промови і ситуації спілкування. Важку частину матеріалу вчитель повинен промовляти уповільненим темпом, далі можна говорити швидше. Обов'язково сповільнюється мовлення, коли потрібно сформулювати той чи інший висновок, визначення, правило тощо. Слід враховувати і міру збудження молодших школярів: чим більше збуджений учень, тим повільніше і тихіше слід говорити вчителю.

Висновки. Отже, розвиток техніки мовлення є одним із важливих напрямів професійної підготовки сучасного вчителя початкових класів. Володіння технікою мовлення є не тільки елементом культури педагогічної діяльності викладача, а й передумовою позитивного сприйняття його учнями, колегами, батьками. Якщо учитель початкової школи не володіє технікою мовлення (голосом, диханням і дикцією), то сприйняття його мовлення значно ускладнене. Для розвитку й удосконалення техніки мовлення педагог передусім повинен аналізувати себе, виявляючи помилки й усуваючи їх, контролювати свою мовленнєву поведінку, і за потреби тренувати мовлення.

Література:

1. Дусь Н. А. Модель формування культури педагогічного спілкування в майбутніх учителів початкових класів / Н. А. Дусь // Професійна підготовка педагогічних кадрів в умовах інноваційної перебудови української національної освіти: сучасний стан, проблеми, перспективи розвитку: матеріали Міжвузівської науково-практичної конференції. – Хмельницький: ХГПА, 2007. – С. 77–82.
2. Климова К.Я. Основи культури і техніки мовлення: навч. посібник. – 2е вид., випр. і доп. / К. Я. Климова. – К.: Ліра, 2006. – 240с.
3. Короткова Р.І. Формування у студентів педвузу техніки мовлення як компонента професійної майстерності: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Короткова Раїса Іванівна; Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 1998. – 206 с.
4. Олійник Г. А. Виразне читання. Основи теорії: посібник для вчителів / Г. А. Олійник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2007. – 224 с.
5. Савенкова Л.О. Мовленнєва діяльність викладача: навч. посіб. / Л.О. Савенкова. – К.: КНЕУ, 2006. – 192 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент Бондаренко Геннадій Леонідович.

Ніна Трішкіна
(Хмельницький, Україна)

ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ТОВАРОЗНАВЦІВ ЗАСОБАМИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Пошук нових методів навчання зумовив появу деяких педагогічних технологій, таких як «гнучкі технології навчання», «модульні технології», «інформаційні технології» та інші.

Під поняттям «інформаційні технології» розуміють процеси накопичення, обробки, представлення і використання інформації за допомогою електронних приладів. Застосування нових програмних засобів дозволяє розширити можливості комп'ютерів.

Найбільш перспективними формами проведення навчального процесу, які б найбільш повно враховували принципи навчання при підготовці сучасних фахівців, вважаються інформаційні технології навчання. Інформаційні

технології навчання – це сукупність електронних засобів і способів їхнього функціонування, які використовуються для реалізації навчальної діяльності.

Застосування сучасних інформаційних технологій навчання стало нагальною потребою у педагогічній практиці навчальних закладів з метою підвищення ефективності навчально-виховного процесу.

Напрямок досліджень щодо безпосереднього використання сучасних комп'ютерних технологій, програмних і методичних розробок у навчально-виховному процесі є складовою загального процесу інформатизації освіти.

Торговельно-економічні вищі навчальні заклади повинні здійснювати фундаментальну наукову, загальнокультурну, практичну та психолого-педагогічну підготовку фахівців, що будуть визначати рівень науково-технічного та економічного прогресу в майбутньому. Забезпечення навчального процесу новітніми технічними засобами – одна з найактуальніших проблем сучасної української вищої школи. При цьому варто зазначити, що виховання висококваліфікованих спеціалістів, в тому числі і товаровзнавців, передбачає на сучасному етапі розвитку їх повну інформованість й ґрунтовну обізнаність з тими найновішими технологіями, які широко практикуються в розвинених країнах при вирішенні питань фінансово-економічної спеціалізації.

Аналіз психологічної, педагогічної, методичної і наукової літератури свідчить про те, що, незважаючи на значну кількість досліджень, поки ще не існує завершеної методичної системи, орієнтованої на використання інформаційних технологій навчання під час підготовки майбутніх фахівців торговельно-економічного профілю. Разом з тим, проблема впровадження інформаційних технологій у процес навчання вимагає подальшої конкретизації і розробки, особливо це стосується розв'язування творчих фахових задач засобами інформаційних технологій. Саме в процесі розв'язання творчих задач і в юнацькому віці можна впевнено та ефективно використовувати комп'ютер на заняттях, оскільки студентам уже знайомі прийоми роботи на комп'ютері, а товаровзнавчі, комерційні дисципліни та дисципліни з комп'ютерного циклу мають значну кількість тем, що можуть бути збагачені і методично якісніше викладені за допомогою нових інформаційних технологій. Також, аналіз практики використання інформаційних технологій в освіті показує наявність протиріччя між системним характером педагогічного процесу і розрізненими, методологічно, методично і ергономічно необґрунтованими спробами розробки і впровадження засобів інформаційних технологій у практику навчальних закладів, не враховуючі питання забезпечення креативності освітнього процесу.

При підготовці майбутніх товаровзнавців засобами інформаційних технологій необхідно:

- інформувати студента про проблеми, з якими зіштовхується фахівець при спробах застосування базових інформаційних технологій у професійній діяльності, і про технологічний процес розв'язання творчої фахової задачі за допомогою комп'ютера;

- відобразити обумовленість порядку етапів розв'язування задачі, їх взаємозв'язок і взаємовплив;

- показати значимість умінь постановки задачі, системного аналізу фахової галузі, представлення її у виді інформаційно-логічної моделі, уміння скласти алгоритм дій не тільки в ситуації використання інформаційних технологій, але в професійній діяльності в цілому;

- побудувати ієрархію цілей при засвоєнні універсальної інформаційно-комп'ютерної технології: генеральна мета – осмислити й освоїти цілісний процес розв'язування фахової творчої задачі з застосуванням інформаційних технологій, проміжні цілі – знати можливості інструментарію технології і володіти основними прийомами, що часто мають місце при розв'язуванні фахових творчих задач, вміти виконувати кожен етап технологічного процесу розв'язання задачі.

Доведено, що в процесі розв'язування проблемних фахових задач товаровзнавчого змісту доцільно використовувати такі педагогічні технологічні прийоми: плани розв'язування окремих задач; алгоритмічні приписи розв'язання задач; евристичні семантичного аналізу складу задачі; формалізація заданої ситуації. Визначено алгоритм розв'язування проблемних фахових задач за допомогою інформаційних технологій: аналіз умови задачі; визначення, які дані необхідні для відповіді на запитання задачі; з'ясування, чи всі необхідні дані наведено в умові задачі, якщо ні, визначення засобу знаходження відповідних величин; планування послідовності операцій, спрямованих на знаходження відповіді; визначення програмних засобів для розв'язування задачі; реалізація запланованого алгоритму розв'язку; перевірка розв'язку.

Для оцінки ефективності підготовки майбутніх товаровзнавців до розв'язування проблемних фахових задач засобами інформаційних технологій необхідно використовувати такі критерії, як: мотивації творчого розвитку; сформованості професійно-значущих якостей; результативності розв'язування проблемних фахових задач засобами інформаційних технологій; сформованості інформаційної культури студентів.

Інформаційна модель виявляється тим засобом, що замінює в уявленнях людини природні процеси в керованому об'єкті та його системі. Матеріально інформаційна модель реалізується за допомогою різних індикаторних приладів, сигналізаторів, таблиць, комп'ютерних тренажерів, «віртуальних робочих місць» тощо.

Перспективним напрямком роботи із впровадження в процес вивчення професійно-орієнтованих дисциплін торговельно-економічного профілю також є застосування інтелектуальних навчальних систем.

Упровадження у навчальний процес інтелектуальних навчальних систем дасть можливість підсилити емоційне сприйняття навчальної інформації студентами та мотивацію навчальної діяльності за рахунок можливості самоконтролю, індивідуального та диференційованого підходу до кожного студента, розвинути пізнавальні процеси студента, проводити пошук і аналіз різноманітної інформації, створити умови для формування умінь самостійного здобуття знань.

Використання інформаційних технологій дає можливість:

- оперативно отримувати різноманітну інформацію, накопичувати знання, акумулювати інтелектуальний потенціал освіти та науки;

- здійснювати підготовку фахівців на базі індивідуалізації, особистісної орієнтованості навчання як одного з основних засобів розвитку творчих здібностей студентів і самостійного здобуття ними у процесі своєї підготовки знань, формування умінь і навичок;

- комплексно оновити навчально-виховний процес з метою його інтенсифікації та зниження вартості.

Комп'ютер, оснащений технічними засобами мультимедіа, дозволяє використовувати дидактичні можливості відео – й аудіо інформації. За допомогою систем гіпертексту можна створювати перехресні посилання у масивах текстів, що полегшує пошук потрібної інформації за ключовими словами. Системи гіпермедіа дозволяють "зв'язати" один за одним не тільки фрагменти тексту, але і графіку, перевести на цифрову основу звукозаписи, фотографії, мультфільми, відео кліпи тощо.

При цьому може удосконалитися індивідуалізація навчального процесу, визначитися ступінь засвоєння матеріалу конкретним студентом, що, як правило, є найскладнішою проблемою навчально-виховного процесу.

Однак, не дивлячись на великі переваги застосування інформаційних технологій, можуть виникнути і проблеми, а саме:

- необхідна матеріальна база: наявність самих комп'ютерів, обладнання, програм. Постійно заповнювати інформаційний програмний вакуум національним, педагогічним продуктом;

- інформаційна культура викладача: відповідна підготовка викладача до використання інформаційних технологій, наявність персонального комп'ютера, знання переліку програм, збережених на магнітних носіях, вміти зберегти інформацію, користуватись принтером;

- інформаційна культура студента: досконале володіння комп'ютером на рівні користувача;

- наявність заочного педагогічного досвіду: з інформаційними технологіями може працювати той викладач, який користується всім арсеналом традиційних методик, додаткових психологічних та методичних зусиль;

- знання методик ефективного застосування комп'ютерних програм: молоді викладачі добре знають комп'ютер, але не мають за плечима широкого досвіду та багатого арсеналу засобів навчання, які притаманні досвідченим викладачам, переважна більшість яких через незнання комп'ютера, не застосовує їх;

- наявність необхідного педагогічного програмного забезпечення, що відповідало б навчальним програмам дисциплін. На сьогодні ця проблема стоїть найгостріше. Викладачі не можуть бути програмістами. Усі існуючі програми, які можна застосовувати при викладанні соціальних дисциплін, слід поділити на кілька груп:

- тестово-контролюючі програми;

- мультимедійні електронні підручники;

- мультимедійні енциклопедії, електронні бібліотеки;

- навчальні програми за структурою: виклад матеріалу, тестування та контроль. Але, більшість існуючих навчальних програм не може повністю забезпечити стійких знань та вмінь, розвиток творчих умінь студентів.

Іншим недоліком є те, що під час роботи студент постійно замкнений на комп'ютер, а це негативно впливає на розвиваючі та виховуючі можливості навчання. Відсутній зворотній зв'язок, який дає можливість провести засвоєння матеріалу значно краще та ефективніше.

Застосування комп'ютерних технологій при підготовці товаровзнавців, на тих предметах, які несуть на собі вагому частку розвитку фахових здібностей із застосуванням органолептичних методів, не завжди є доцільне. Органолептична оцінка товару – узагальнення оцінки його якості, здійснений лише за допомогою органів відчуттів людини. Оцінюються як зовнішні характеристики такі як вигляд, колір, форма, прозорість, запах так і такі як смак, м'якість тощо. Часто використовується для оцінювання напоїв, а також кондитерських виробів. Часто допомагає зрозуміти міру свіжості сировини, дотримання технології процесів виробництва чи вирощування певного продукту. Значна перевага даного методу – швидкість при отриманні даних, порівняно із використанням хімічного аналізу чи аналізу за допомогою інструментів.

Постійне застосування інформаційних технологій збіднить навчальний процес. Живе слово викладача ніколи не втратить своєї освітньої функції. Тому розв'язання проблеми, застосування нових інформаційних технологій при викладанні соціальних дисциплін у вищих закладах освіти є зараз найбільш актуальною.

Сьогодні, як ніколи, перед викладачами вищої школи поставлено завдання щодо формування серед студентів творчої особистості, загальнолюдських цінностей і відновлення загальної культури. Схильність студентів до активної творчої діяльності відбувається на заняттях різних типів.

Сучасний рівень освіти вимагає комплексного використання можливостей програмного забезпечення для підвищення якості навчального процесу.

Отже, інформатизація навчання як напрямок розвитку освіти має великі дидактичні перспективи, не підмінюючи в той же час важливої ролі живого педагогічного спілкування і міжособистісних педагогічних стосунків. Однак не треба забувати про деякі проблеми підготовки майбутніх фахівців, і в тому числі товаровзнавців, засобами інформаційних технологій. Інформатизація освіти є тенденцією об'єктивною, а тому й неминучою. Більш того, в сучасних умовах вона є стратегічним ресурсом розвитку освіти, тому що впровадження наявних і розробка нових інформаційних технологій дадуть можливість забезпечити якість підготовки фахівців відповідно до міжнародних стандартів, орієнтуючись при цьому на організацію навчального процесу з використанням комп'ютерних технологій навчання.

Література:

1. Бесєдіна Л.М., Сторульов О.І. Педагогічна майстерність, активні методи навчання та методична робота у навчальних закладах: Методичний посібник. Видання 2-е, перероблене і доповнене. – К.: Логос, 2009. – 204 с.
2. Лукін В.Є. Нові інформаційні технології навчання як засіб активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів // 36. наук. пр.: у 2-х ч. – К. – Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т імені М. Коцюбинського, 2004. – Ч.2. – С. 394-397.

Олена Файчук
(Миколаїв, Україна)

ФУНКЦІЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ У ФОРМУВАННІ ВАЛЕОЛОГІЧОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Аналіз наукової літератури щодо специфіки професійної діяльності соціальних працівників дозволив виокремити такі основні сфери реалізації валеологічної культури, як: пропаганда здорового способу життя серед різних категорій клієнтів соціальних служб; вирішення проблем клієнтів, які мають валеологічний зміст (шкідливі звички, наркозалежність, алкозалежність, інвалідність, погіршення здоров'я клієнтів та їх близьких, профілактика ВІЛ-інфекції, гепатитів, туберкульозу та інших соціально небезпечних хвороб тощо); розробка програм та проектів, направлених на вирішення актуальних валеологічних проблем. Дана сфера реалізації валеологічної культури передбачає наявність у соціальних працівників розвинутих креативних, творчих, проєктивних здібностей; профілактику різного роду професійних захворювань себе та своїх колег; саморозвиток та самовдосконалення у

напрямку підвищення рівня валеологічної культури. Вища школа покликана вирішувати завдання формування зазначених напрямків діяльності майбутніх соціальних працівників. Це можливо за умови втілення відповідних функцій.

Сутність системи освіти як соціального інституту полягає, передусім, в її соціальних функціях, які в різних країнах і в різні історичні періоди виявляються неоднаково. Соціальна функція освіти – це «роль, яку освіта як соціальний інститут виконує щодо потреб суспільства або окремих його сфер. У процесі професійної підготовки майбутніх соціальних працівників мають бути закладені і реалізовані всі функції вищої освіти в цілому» [3, с. 65]. При цьому різні дослідники пропонують свій перелік та свою інтерпретацію функцій вищої освіти. Наприклад, В. Городяненко, Н. Москаленко та інші дослідники зазначають, що освіта як суспільний інститут виконує функції професіоналізації, взаємодії освіти з соціальною структурою суспільства, виховну, загальноосвітньої підготовки та науково-дослідну [2]. О. Філіп'єва, досліджуючи підготовку майбутніх учителів початкових класів до валеологічного виховання учнів, виділяє низку функцій вищої освіти, визначає їх зміст та способи реалізації на практиці. До основних функцій дослідниця відносить: ціннісно-орієнтаційну, програмно-змістову, інформаційно-дидактичну та організаційно-діяльнісну [5, с. 11].

Аналіз літератури дозволяє констатувати, що питання функціональності вищої школи розглядається у загальнотеоретичних аспектах діяльності або стосовно підготовки фахівців інших спеціальностей. Це дозволило нам адаптувати розглянуті функції відповідно до можливостей вищої школи щодо формування валеологічної культури майбутніх соціальних працівників. На основі проведеного аналізу ми можемо виокремити наступні функції: ціннісно-орієнтаційну, інформаційно-пізнавальну, системоутворювальну та організаційно-діяльнісну. Розглянемо їх детальніше.

Ціннісно-орієнтаційна функція зумовлюється тим, що в умовах вищої професійної освіти майбутні соціальні працівники мають визначити своє ставлення до здоров'я та здорового способу життя необхідністю створення мотивації до засвоєння валеологічних знань, ведення здорового способу життя тощо. Соціальні працівники повинні мати чітку систему цінностей, які б дозволяли їм правильно визначати місце та роль валеологічної культури у своїй професійній діяльності.

Інформаційно-пізнавальна функція. Її сутність полягає у тому, що вища освіта покликана забезпечити ефективний процес засвоєння майбутніми соціальними працівниками необхідної інформації валеологічного змісту. Студенти повинні мати правильну систему координат, яка б дозволяла їм адекватно, з урахуванням наукових поглядів, визначити сутність, роль та місце валеологічних знань, переконань у процесі життєдіяльності та збереженні здоров'я. Для майбутніх фахівців важливим є сформовані ціннісні орієнтири з таких питань, як сутність здоров'я людини та здорового способу життя, значення фізичної культури для здоров'я студентів, основні вимоги до одягу, взуття, гігієни, біологічних потреб, рухового режиму дня, загартовування, формування правильної постави, профілактики травматизму, шкідливих звичок, здорового харчування, профілактики різноманітних захворювань та ін. Отримання в процесі вищої освіти знань з цих питань позитивно впливатиме на орієнтаційне ставлення студентів до валеологічної культури.

Дотримуючись принципу наступності, що є ключовим у концепції неперервної валеологічної освіти, у вищій школі мають закріплюватися валеологічні знання, отримані в середній школі, і, відповідно, підкріплюватися знаннями з професійних дисциплін. Студенти мають розуміти взаємозв'язок між отриманими валеологічними знаннями та майбутньою професійною діяльністю.

Соціальні працівники повинні бути готовими до формування валеологічної свідомості клієнтів, урахувати та відображати суттєві зміни, які відбуваються на рівні суспільної свідомості; здійснювати активну просвітницьку та виховну діяльність з метою запобігання певним відхиленням у поведінці клієнтів, проявам безвідповідального ставлення до проблем здоров'я. З погляду Г. Кривошеевої, «запобігання стресам, депресіям, алкоголізму, СНІДу, венеричним захворюванням, профілактика наркоманії і токсикоманії, пропаганда здорового способу життя вимагають не тільки сучасних наукових знань, а й глибокого розуміння та практичного опанування сучасними формами і методами просвітницької діяльності» [4, с. 36]. У вищій школі майбутні соціальні працівники збагачують свій інформаційний досвід та запас валеологічних знань. Отримана інформація за своїм змістом та спрямованістю має дозволити соціальним працівникам розуміти соціальний, психологічний, медичний, культурологічний, педагогічний та інші аспекти формування валеологічної свідомості та поведінки клієнтів.

Системоутворювальна функція полягає у реалізації неперервної валеологічної освіти, узагальненні та систематизації валеологічного досвіду майбутніх соціальних працівників та доповненні його у відповідності до вимог професійної діяльності. З погляду Т. Бойченко, «метою неперервної валеологічної освіти – для кожної з її ланок – є в загальному випадку: а) оволодіння знаннями про здоров'я людини та спроби (і засоби) його формування, збереження, зміцнення, відновлення, споживання та передачі наступним поколінням; б) трансформація цих знань у переконання, інші регулятори практичної валеологічної свідомості й стереотипи практичної валеологічної діяльності і поведінки» [1, с. 47].

Вища освіта в Україні покликана активно використовувати набутий у попередні історичні періоди досвід формування валеологічної свідомості особистості, адаптувати цей досвід у системі професійної підготовки. На сучасному етапі становлення і розвитку вищої школи реалізуються складні завдання валеологічної підготовки майбутніх соціальних працівників. Одним із них є послідовне опанування студентами необхідними знаннями, поняттями та уявленнями в галузі валеологічної теорії та практики, набуття практичного досвіду сприймання, розуміння, аналізу та оцінки валеологічних якостей клієнтів, умінь бачити вказані прояви у стані їх становлення, розвитку, зміни та збагачення.

Результатом підготовки майбутніх соціальних працівників повинна стати універсальна інтегральна характеристика, що включає результати навчання, систему сформованих цінностей, готовність до діяльності; соціальні норми поведінки і засвоєні механізми взаємодії з навколишньою дійсністю, професійно важливі якості. Адже у майбутніх соціальних працівників ще до ВНЗ визначилась певна система валеологічних знань, умінь та навичок, які були сформовані в сім'ї, дошкільному навчальному закладі, школі, в результаті самоосвіти. Проте наявні знання, вміння та навички не мають систематичного характеру та не усвідомлюються соціальними працівниками у контексті своєї професійної діяльності. Головне завдання вищої школи в даному контексті – систематизація та укріплення існуючих валеологічних знань, умінь, навичок, мотивів у напрямку актуалізації їх у професійній діяльності.

Організаційно-діяльнісна функція. Суть її полягає в тому, що вища школа має широкі можливості залучення студентів до реалізації отриманих валеологічних знань у практичній діяльності, набуття практичного досвіду розв'язання актуальних завдань збереження та зміцнення здоров'я клієнтів. Найбільш доцільними видами практичної діяльності у навчальному процесі можуть бути: дискусії, рольові, ділові ігри, виховні ситуації, бесіди, вирішення ситуаційних завдань (їх обговорення шляхом дискусії), проектування оздоровчих проблем, творчі завдання. Також можна використовувати різноманітні форми позааудиторної валеологічної роботи, серед яких – організація діяльності клубів за інтересами, валеологічних клубів, участь у підготовці й організації роботи психологічного розвантаження, залучення до спортивно-масової роботи та участь у художній самодіяльності, організація проблемних груп з валеології, науково-гравальних студентських семінарів, конференцій і т.п.

Формування валеологічної культури не зводиться лише до отримання знань про здоров'я, здоровий спосіб життя, способи його організації, а й охоплює галузь валеологічної діяльності, у якій соціальні працівники виступають організаторами. Сама ж валеологічна культура реалізується в спрямованій діяльності соціальних працівників на оволодіння певною системою валеологічних знань, умінь, навичок, соціальним досвідом, що забезпечує розвиток професійних знань та здібностей. Реалізація цієї функції зумовлена низкою факторів: рівнем валеологічної, методологічної, методичної, технологічної підготовки студентів у вищому навчальному закладі; наявністю належної матеріально-технічної бази; індивідуально-психологічними особливостями студентів. Вона спрямована на забезпечення цілісного уявлення про сутність валеологічної культури, реальні шляхи її пізнання та засвоєння. Професійний розвиток майбутніх соціальних працівників являє собою єдність внутрішніх та зовнішніх факторів, а вища освіта виступає засобом та умовою їх взаємодії, основою для досягнення високого професіоналізму особистості.

Вища школа має широкі можливості послідовної та цілеспрямованої реалізації організаційно-діяльної функції у системі підготовки майбутніх соціальних працівників. Із цією метою майбутнім соціальним працівникам можуть бути запропоновані відповідні форми практичної роботи, в межах яких відпрацьовуватимуться окремі професійні ситуації, проблемні питання, що вимагатимуть від майбутніх соціальних працівників набуття необхідних організаційних умінь та навичок.

Отже, у процесі професійної підготовки майбутні соціальні працівники мають можливість здобути необхідні валеологічні знання, опанувати досвідом практичного вирішення актуальних завдань валеологічної спрямованості. Це може отримати втілення лише в системі вищої школи, яка за своїм змістом та функціональними можливостями має переваги у порівнянні з іншими ланками неперервної валеологічної освіти, оскільки вища школа чинить цілеспрямований вплив на валеологічну свідомість та діяльність майбутніх соціальних працівників, реалізуючи такі функції: ціннісно-орієнтаційну, інформаційно-пізнавальну, системоутворювальну та організаційно-діяльну.

Література:

1. Бойченко Т. Є. Неперервна валеологічна освіта в Україні: особливості та методологічні засади формування, збереження і зміцнення здоров'я підростаючого покоління як обов'язковий компонент системи національної освіти: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. С. В. Кириленко. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1997. – С. 46–51.
2. Городяненко В. Г. Соціологія / В. Г. Городяненко. – К.: Академія, 1999. – 383 с.
3. Казаренков В. И. Высшая школа: социально-педагогическое взаимодействие / В. И. Казаренков, Т. Б. Казаренкова // Педагогика. – 2000. – № 5. – С. 64–69.
4. Кривошеева Г. Л. Культура здоров'я особистості як соціально-педагогічна проблема // Шлях освіти. – 2001. – № 1. – С. 35–37.
5. Філіп'єва О. А. Підготовка майбутніх учителів початкових класів до валеологічного виховання учнів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – Кіровоград, 2008. – 23 с.

Сайёра Хайдарова
(Гулистан, Узбекистан)

ТАЪРБИЯ ЖАРАЁНИДА ХАМКОРЛИК МУАММОЛАРИ

Тарбия – маънавий манбалар ва хозирги замон талаблари ва эhtiёжларини назарда тутган холда, ўқитувчининг ўқувчи билан аниқ бир мақсадга қаратилган ўзаро амалий ва назарий мулоқотиدير.

Бирор бир мақсадга қаратилган тарбия жараёнининг моxияти ва вазифалари тарбиячи томонидан режалаштирилади ва тартибга солинади:

- Талабанинг қайси хислатини шакллантириш ёки йўқотиш мақсадида режалаштирилади.
- Шу хислатларни тарбиялаш ёки йўқотиш учун хизмат қилувчи манбаларни излаб топилади.
- Белгиланган мақсад учун хизмат қиладиган назарий ва амалий манбаларни қайсисини ва қаерда ишлашни режалаштирилади.

Бундай режага солиниб олиб борилган тарбия моxиятини таълим-тарбия тизими, жамият ва инсонларнинг интеллектуал ва жисмоний фаолияти ташкил қилади.

Тарбия жараёнининг жамият тараққиётидаги роли нихоятда беқиёсдир. Инсонни тарбиялаш, уни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти-харакатини секин-аста кўникмага айлантириб бориш лозим. Инсоннинг мушоҳада қилиш қобилиятини тарбиялайди ва мушоҳада қилиш ақли пешлайди. Ақл онги сақлайди. Онг эса моддий ва маънавий манбага айланади. Шу тарзда инсон аста-секин такомиллашиб, комилликка эришиб боради. Аммо бунинг учун тарбиячи ва тарбияланувчидан узоқ давом этадиган масъулият, шарафли меҳнат ва кунт, иродани талаб этади. Бунинг учун болаларнинг ёш хусусиятларини хисобга олиш зарур. Маънавий, инсоний сифатларнинг шаклланишида оиладаги, атрофдаги, жамиятдаги муҳит ва болаларга бўлган муносабат муҳим роль ўйнайди. Ота-оналаримиз ва атрофдагиларнинг бир-бирларига бўлган муносабатларини кўрган бола шунга қараб шакллана боради. Улар аввал катталарга тақлид қиладилар. Сўнг секин-аста қиляётган ишларининг моxиятини англайдилар. Болаларни тўғри тарбиялашда ота-онанинг онги, маънавияти, билими, тарбияланганлиги муҳим аҳамиятга эга.

Аниқ бир мақсадга қаратилган тарбиянинг самарадорлиги тарбиячининг қандай методдан фойдаланишига боғлиқ.

Метод – юнонча атама бўлиб – айнан нимагадир йўл, усул орқали мақсадга эришиш йўлини билдиради. Метод, яъни усулҳаборотни узатиш ва қабул қилиш характерига қараб:

1. Сўзорқалии фодалашу сули.

2. Кўргазмалилику сули.

3. Амалий, намуна сули.

4. Рағбатлантириш ва жазо сули.

Юқоридаги методлар (усуллар) ўз навбатида қуйидаги гуруҳчаларга бўлинади:

Биринчи гуруҳ – сўзорқалии узатиш, маслаҳат бериш, маълумотларни эшитиш орқали қабул қилиш, ҳикоя, маъруза, сухбат ва бошқа усулларга;

Иккинчи гуруҳ – кинофильмлар, тасвирий санъат, бадиий санъат ва бошқа кўриш орқали тарбиялаш усулларига;

Учинчи гуруҳ – тарбия маълумотларини амалий меҳнат ҳаракатлари орқали бериш. ўрнатқурсатиш, бошқаларни амалий меҳнатини мисол қилиб кўрсатиш;

Тўртинчи гуруҳ – ўқувчи-талабаларнинг ҳақиқат бажарганишларини, ўртоқлари олдида ёки ота-оналар мажлисида маъқуллаш, миннатдорчилик билдириш, иқтисодий ёрдам, стипендияларини ошириш, мактаб ёрликларини топишириш. Суратларини ҳурмат тахтачасига ёпиштириш ва бошқа оғзаки, “рахмат”, “баракалла” каби рағбатлантириш усулларини қиритиш мумкин.

Тарбиячининг рағбатлантириш усулини қиритиш мумкин:

1. Сиз буюрганишга бурч вазамасъулият билан ёндашганини рағбатлантириш.

2. Сиз буюрганишга қизқишини ва унинг далай олганини рағбатлантириш.

Масалан: Бугун сиздан кеч қайтишингизни айтиб, фарзандингизга иш буюрдингиз. Фарзандингиз сиз буюрганишни бажариб қўйди. У сиз буюрганишга бурч вазамасъулият билан ёндошди. Сиз

фарзандингиздаги бу ижобий ўзгаришга бефарқ бўлмай, қолган фарзандларингизга бўлган меҳрингизни суистеъмол қилмаган ҳолда, унисуйиб, елкаларига қоқиб, ёки пешонасидан ўпиб қўйингиз, бухаракатингиз қолган фарзандларингизни ҳам тарбияласин. Уларни мустақил юмуш қилишга ундасин. Бухолатдан кейин фарзандларингиз ўзини сизгана ҳолатда кераклигини сезади. Ойлага ёрдам текканлигидан мамнун. ўзидай ўқхурсанд, ўзини қатта бўлиб бораётганини ҳис этиб боради. Сиз эса ана шу беғубор, меҳрли рағбатлантиришнинг сўзорқалии унда меҳнатга қизқиш ва унинг далай олиш қобилиятига ишонч ҳосил қилдингиз.

Жазо – буюрнинг нотўғри қилганини ўзини қорқилдириш.

Агар бола сиз оғохлантирмасингиздан ёки тушунтирмасингиздан олдин ўз хатосини тушунган бўлса-ю, сизга қилган хатосини айтмай, изза чекиб турган бўлса, уни жазолашга зарур атиўқ. Энди бухатонига қайтармайман, деган маънодасизга қараяпти. Сиз унга яна бир марта имконият бериш. Аммо кейинги гал ҳам хато қилса ва унинг танолмаса, ундай ҳолларда қуйидаги жазотурларни қўлланилади.

1. Тушунтириш.

2. Танбе бериш.

3. Оғохлантириш.

4. Ёаттиқ оғохлантириш.

5. Уялтириш.

Юқоридаги жазотурларини ўқитувчи ўқувчига юзма-юз

еҳкимнинг гувоисиз қўллайди.

Аммо гуруҳпадош ўртоқлари ёки синфдошлари олдида изза қилай деб болани уялтирса, ё моноқибатларга олиб келишим мумкин.

Уят – бу инсоннинг энг ноқизиқ сезгиси бўлиб, ўқувчини ўртоқлари ёки коллектив орасида изза қилиш (уялтириш) энг юқори жазоисобланади.

ўқувчини жамоа орасида изза қилишнинг энг хиргичорасиз қолганда қўллаш мумкин.

Энг маъқули ўқувчи билан юзма-юз мерли оғанда, унга ишонч билдириб, қалтисий ўлдан қайтариш мумкин.

Тарбия – ҳар бир инсоннинг аёт даяшаши жараёнида ортирган сабоқларива интеллектуал салоиятларининг ижобий кўникмасини ўзгаларга бериш жараёни.

Тарбияланганлик – миллий урф-одатимиз мезонига қирмаган, ўзгаларнинг нафратини қўзғатадиган хатти-аракатлардан ўзини тиябилиш.

Боланинг характерини, оиладаги тарбиясини, унинг ор-номусини, шарм-аёсикабини қўл туғларининг тарбияланганлик даражасини билмай туриб, бирданига жамоа орасида уялтириш, яхши ўйлаб кўрмаслик, ёки жал устидатини мисиз (танжаро атиёт қазийш) қалтаклаш мумкин эмас. Сизнинг танлаган жазоусулингиз ўқувчини ёки фарзандингизни қилган хатосини тушунишга,

бошқа қилмаслигига тарбиявий сабоқ бўлиши керак. Жазо адолат мезонига таяниб қўлланилмоғи лозим. Зеро, бўқўллаган жазоусулингиз ўқувчининг шаънига, ғурурига ва уни руий азоб-

уқубатларга солмаслигига зарар тилиши керак. Агар бу жазоусулларни ўзининг самарасини бермасам, у олатда этиёткорлик билан мактаб маъмурияти ва жамоа амкорлигида бошқа чораларни ишлаб чиқиш керак.

Нафақат мамлакатимизмиқёсида, ўйлаيمانки, ар қандай жамоа, маалла, борингки оиламисолида амаомадимиз,

баракамизнинг гаровишарти бўлмиш тинчлик ва тотувлигимизни сақламоқчи бўлсак, бунинг ягона замани – адолат ва инсофнинг устувор мақсадимизни ёсатишимизга айлантирмоғимиз керак. Фақат шу асосдагина,

фуқаролар розилиги, миллатлар арототувлиги юртимизда қарор топан сойиш таликини асраш мумкин”, – деб жавоб берди юртбошимиз.

маънавий-маърифий йўналишдаги тарбиявий ишлар ҳам бир қанча турларга бўлинади. Улар қуйидагилар:

– Ватанпарварлик тарбияси;

– Ахлоқий тарбия; – Мафкуравий тарбия;

– Фуқаролик позициясини шакллантириш бўйича сиёсий ва ҳуқуқий тарбия;

– Соғлом турмуш тарзи фалсафасини шакллантириш ва жисмоний тарбия;

– Касб маънавияти ва меҳнатсеварлик руҳида тарбиялаш;

– Миллатларо тотувлик ва диний бағрикенглик руҳида тарбиялаш;

– Бадиий-эстетик тарбия;

- Іктисодий тарбия;
- Экологик тарбия;
- Ва бошқалар.

Ватанпарварлик тарбияси Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов асарларида ватанпарварлик, Ватан келажаги ҳақида билдирилган фикр-мулоҳазаларни ўрганишга бағишлаб, талабалар ўртасида китобхонлар конференциясини ўтказиш, «Ватанпарварлик ўлка тарихини ўрганишдан бошланади» (тарихий жойларга), «Аждодлар хотираси ёдимизда» (муқаддас қадамжоларга) «Ўзбекистон жаннатмакон диёр», «Бахтлар водийси», «Биз нечун севамиз, Ўзбекистонни» «Бунёдкорлик йўлида» мавзуларида (мустиқллик йилларида бунёд этилган иншоотлар) танишув ва саёҳат марафонини уюштириш, «Буюк алломалар ҳаёти ва ижодий фаолияти ватанпарварлик тарбиясида ибрат манбаи» мавзусида туркум давра суҳбатлар уюштириш, «Ватанпарварликни чинакам эътиқодга айлантирайлик», «Ўзбек йигити-мустиқллик посбони» мавзуларида ҳарбий соҳа мутахассисларини жалб қилган ҳолда давра суҳбатлари ўтказиш, талабаларни ҳарбий қисимлар ҳаёти билан яқиндан таништириб бориш, Мустиқлликни мустиқамлаш, ватан хавфсизлигини таъминлаш йўлида ҳалок бўлган юртимиз фарзандлари ҳаёти ва фаолияти туғрисида «Ватан ҳимояси йўлидаги жасорат», «Сизларни унутмаймиз!» мавзусида фотоальбомлар тайёрлаб гуруҳларда тақдиротини ташкил этиш кабилар асосида олиб борилади.

Ахлокий тарбия «Ёш ижодкорлар ижодида ватанпарварлик талқини» мавзусида ижодий ишлар танловини ўтказиш, «Шарқ мутафаккирлари ахлоқ ҳақида», «Яхши тарбия келажагимиз, ёмон тарбия келажагимиз кулфати», «Инсонпарварлик-улуғ фазилат» каби мавзуларда маъруза, семинарлар ўтказиш, «Талаба қандай ахлоққа эга бўлиши керак», «Талабанинг кийиниш маданияти» каби мавзуларда талабалар ўртасида иншо танловини ўтказиш кабилар асосида шакллантирилиши мумкин.

Мафкуравий тарбия институтда маънавий-маърифий, ғоявий-сиёсий ва мафкуравий адабиётлар кўргазмасини ташкил этиш, улардан энг кўп фойдаланган талаба ва профессор-ўқитувчилар фаолиятини тарғиб қилиш, республика маънавият тарғибот марказининг ҳудудий бўлимлари мутахассисларини жалб этган ҳолда «Мафкуравий иммунитет ва ғоявий курашчанлик жамиятимиз барқарор тараққиёти гаровидир» мавзусида туркум маърузалар ва очиқ мулоқотлар ўтказиш, «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак» мавзусида институт газетасида талабаларнинг мақолалар танловини уюштириш орқали амалга оширилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. <http://ioso.ru/> distant – Электронный справочник «Технологии обучения».
2. Горюва В.И., Зайцева О.Г., Лукинова Н.Г. Управление самостоятельной работой студентов // Педагогическая наука и практика – регион: Материалы 6 научно-практической конференции. – Москва, 2002.

Віталій Хоменко
(Бердянськ, Україна)

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО РОЗРОБКИ УЗАГАЛЬНЕНОЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ДУАЛЬНОГО ЗМІСТУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ-ПЕДАГОГІВ КОМП'ЮТЕРНОГО ПРОФІЛЮ

На думку видатного російського дослідника професійного становлення особистості інженера-педагога Е. Зеєра поєднання слів «інженер-педагог» не означає «інженер» плюс «педагог», а призводить до утворення нового поняття [5, с. 16], нової професії. На синтезованість поняття «інженер-педагог» вказує і відомий вчений О. Маленко, на його думку: «...об'єм і зміст поняття «інженер-педагог» необхідно розглядати як комплексне поєднання суспільних, загальнонаукових, інженерних, психолого-педагогічних і методичних компонентів, якісне засвоєння яких дає можливість особистості у відповідній ступені найбільш повно виконувати покладені на неї функції» [6, с. 41].

Професія інженера-педагога передбачає бінарну інженерно-педагогічну діяльність, яка складається одночасно з двох самостійних рівноправних і тісно пов'язаних компонентів: інженерного і педагогічного. Інженер-педагог є фахівцем, в якому комплексно поєднані первісно незводимі одне до одного знання й вміння технічного фахівця та викладача, і який здатен виконувати специфічні професійні дуальні функції інженера-педагога [3]. Таким чином, підготовка фахівців до інженерно-педагогічної діяльності має враховувати інженерний та педагогічний компоненти, причому ці компоненти повинні бути взаємопов'язані й інтегровані, тобто складати дуальну систему.

Суттєвою характеристикою інженерів-педагогів є широкий політехнічний профіль, що посилює вимогу до викладачів, які повинні бути підготовлені до викладання значної кількості суміжних технічних навчальних дисциплін. Це значно ускладнюється без ґрунтовної інженерної підготовки та підготовки з окремих методик викладання цих дисциплін. У зв'язку з цим, на нашу думку, особливого значення набуває проблема оптимізації освітнього процесу, більш глибокою інтеграцією психолого-педагогічної та інженерної підготовки, шляхом введення до кожної спеціальної дисципліни елементів методики її викладання. Як визначається у роботі [8] для реалізації такої інтеграції необхідно здійснити розробку відповідних функціональних моделей реалізації дуальності змісту професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів комп'ютерного профілю.

Система дуального змісту професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів складається з двох головних підсистем: структурної та функціональної. Важливим для ефективного функціонування цих підсистем є їх підпорядкованість цілям систем вищого рівня, складовими яких вони є. Система дуального змісту професійної підготовки передбачає розробку відповідних функціональних моделей для реалізації відображення формування професійних дуальних компетентностей [8] у змісті технічних та психолого-педагогічних дисциплін і моделювання процесу діяльності майбутнього інженера-педагога в ролі студента та викладача технічної дисципліни протягом її вивчення.

Розглянемо більш детально функціональну підсистему системи дуального змісту професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів комп'ютерного профілю. Ця підсистема складається з різних видів взаємодії майбутніх фахівців з дуальним змістом професійної підготовки. Вона повинна керувати процесом дуальної інтеграції змісту психолого-педагогічної та інженерної підготовки майбутніх інженерів-педагогів й узгоджувати його. Відповідно до цього, доцільно передбачити синхронізацію процесу дуальної інтеграції навчальної діяльності майбутніх фахівців у ролі студента та у ролі викладача конкретної технічної дисципліни.

Таким чином, системний підхід передбачає розгляд дуального змісту як системи, в якій виділені професійно важливі компетентності, змістові модулі та дисципліни з усіма їх внутрішніми і зовнішніми зв'язками, що впливають на структуру та функціонування системи дуального змісту професійної підготовки (рис. 1).

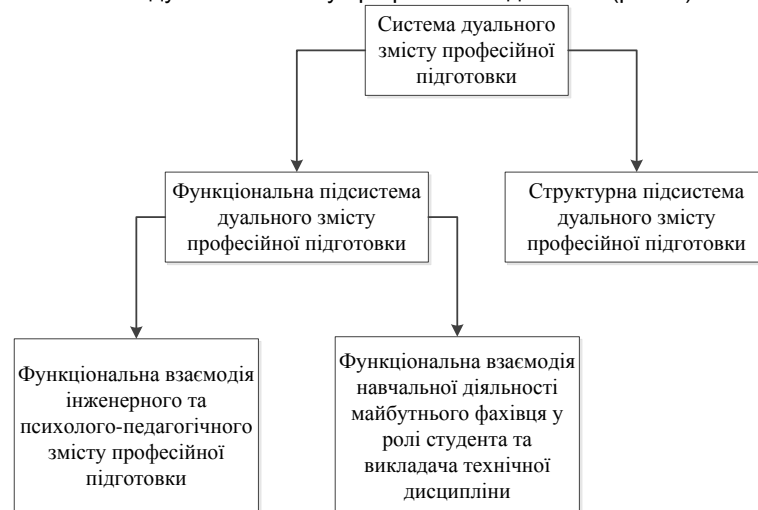

Рис. 1. Представлення системи дуального змісту професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів

При системному підході в системі дуального змісту професійної підготовки фахівця необхідно виділяти не просто окремі автономні елементи, частини, що складають ціле, а враховувати взаємовідносини та зв'язки різних елементів цілого, знаходити в системі відносини між елементами, провідні тенденції та основні закономірності в структурі.

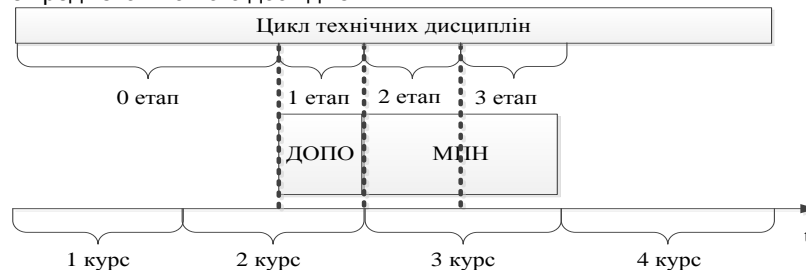
Таким чином, розробка системи дуального змісту професійної підготовки на даному етапі розвитку педагогічних систем передбачає узгодження (інтеграцію) підсистем із системою, в межах якої вони функціонують, забезпечення їх перспективності. Саме тому, в основу розробки цієї системи слід покласти принципи перспективності та наступності. Крім цього, важливою умовою системного підходу є вимога розглядати зміст професійної підготовки не як незмінний і нерозчленований, а як систему, що представляє структурне об'єднання первинних елементів в єдине ціле. Одним з основних принципів такого підходу має бути розгляд системи з погляду її внутрішньої будови і цілісності. При цьому необхідно, щоб кожна підсистема розглядалася як частина деякої більшої системи, тобто середовища, в якій вона вписана і функціонує.

Розробка функціональних моделей повинна спиратися на визначення взаємного розташування психолого-педагогічних дисциплін та дисциплін; визначення та розробку структури елементів змісту та їх діяльнісної взаємодії; розробку функціональних моделей дуального змісту для різних етапів професійної підготовки інженерів-педагогів. А отже процес реалізації дуального змісту професійної підготовки повинен мати декілька етапів, і кожний з етапів має свої власні характеристики та особливості.

Необхідно зазначити, що психолого-педагогічні дисципліни можуть бути використані в якості основи для організації та здійснення впровадження дуального змісту професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів. Крім того психолого-педагогічні дисципліни адже саме ці дисципліни виступають тим практичним механізмом, який санкціонує та синхронізує процес дуальної взаємодії навчання на всіх етапах їх вивчення конкретизують та систематизують теоретичні знання в галузі психолого-педагогічної професійної підготовки та спрямовують їх на практичну реалізацію при розробці методичних елементів технічних дисциплін. Тому психолого-педагогічні дисципліни, а саме «Дидактичні основи професійної освіти» й «Методика професійного навчання» виступають в якості глобальних синхронізаторів для розробки функціональних моделей дуального змісту професійної підготовки.

Ці дисципліни поділяють впровадження дуального змісту професійної підготовки та чотири етапи (рис. 2).

На нульовому етапі знання та уміння з психолого-педагогічної професійної підготовки обмежуються лише окремими теоретичними положеннями та не можуть бути використані для самостійної розробки студентами елементів методики навчання технічних дисциплін. З цієї причини нульовий етап у системі дуального змісту професійної підготовки не є предметом нашого дослідження.

де ДОПО – Дидактичні основи професійної освіти,
МПН – Методика професійного навчання

Рис. 2. Етапи впровадження дуального змісту професійної підготовки

Для першого етапу (рис. 1) реалізації дуального змісту професійної підготовки необхідно розробити функціональні моделі на основі синхронізації з дисципліною «Дидактичні основи професійної освіти». Це дозволить здійснювати дуальне управління процесом навчання на основі взаємодії змісту психолого-педагогічних (зокрема

дисципліни «Дидактичні основи професійної освіти») та технічних дисциплін для формування дуальних професійних компетентностей.

Для цієї частини дуального змісту професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів необхідно розробити такі функціональні моделі, які б забезпечували поступове нарощування елементів. Аналіз праць присвячених розробці структури змісту [1; 4; 7] дозволив визначити, що стратегічною основою для розробки функціональних моделей дуального змісту професійної підготовки мають виступати лінійні та концентричні функціональні моделі.

На другому етапі дуальний зміст професійної підготовки (рис. 1) викладається одночасно з вивченням студентами методики професійного навчання. Для цього етапу дуальний зміст професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів повинен визначатися функціональними моделями, які мають відтворювати процес розвитку знань про методику професійного навчання. Регуляція змістових методичних компонентів відбувається на основі зміни обсягу елементів методики за рівнем засвоєння навчальної інформації та границями змістовних модулів технічних дисциплін.

Третій етап повинен передбачати можливість самостійної діяльності майбутніх фахівців для управління засвоєнням дуального змісту професійної підготовки. На основі положень визначених у праці [8], для розробки функціональної моделі цього етапу доцільно використати моделі адаптивного та дуального управління. Такі моделі дозволять організувати процес вивчення дуального змісту професійної підготовки на основі самостійної діяльності з розробки методичних елементів для викладання технічних дисциплін із подальшим самостійним аналізом і контролем власної навчальної діяльності у ролі студента та викладача технічної дисципліни.

Зміну етапів вивчення дуального змісту професійної підготовки потрібно завершувати контролем рівня сформованості дуальних професійних компетентностей. Перший та другий етапи реалізації дуального змісту професійної підготовки реалізують елементи функціональної моделі з зовнішнім управлінням. Це пояснюється відсутністю на цих етапах навичок самоконтролю дуальної діяльності в майбутніх фахівців. На третьому етапі акценти зміщуються в бік самоуправління.

Узагальнена функціональна модель дуального змісту професійної підготовки передбачає зміну етапів вивчення дуального змісту. На кожному етапі постійно виконується процес управління навчальною діяльністю та дуальним змістом. Воно ґрунтується на зовнішньому або самостійному управлінні, та здійснюється за допомогою зовнішнього та самостійного контролю в процесі навчання.

Отже, застосування системного підходу дозволило обґрунтувати та розробити узагальнену функціональну модель дуального змісту професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів з урахуванням процесу синхронізації психолого-педагогічної та інженерної професійної підготовки. Визначено три етапи реалізації процесу дуалізації професійної підготовки, послідовність яких визначається черговістю вивчення психолого-педагогічних дисциплін у навчанні інженерів-педагогів комп'ютерного профілю.

Література:

1. Беспалько В.П. Стандартизация образования: основные идеи и понятия // Педагогика. – 1993. – №5. – С.16-25.
2. Брюханова Н. О. Основи педагогічного проектування в інженерно-педагогічній освіті [Текст]: моногр. / Н.О. Брюханова; Укр. інж.-пед. акад. – Х.: НТМТ, 2010. – 437 с.
3. Горбатюк Р.М. Теоретико-методичні засади професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів комп'ютерного профілю: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Горбатюк Роман Михайлович. – Тернопіль, 2011. – 46 с.
4. Гусинский Э.Н. Построение теории образования на основе междисциплинарного системного подхода. – М.: Школа, 1994. – 144 с.
5. Зеер Э.Ф. Профессиональное становление личности инженера-педагога / Э. Ф. Зеер. – Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1988. – 116,[1] с.
6. Мальченко А.Т. Воспитание инженера-педагога: [Учеб.-метод. пособие для инж.-пед. работников профтехобразования] / А. Т. Маленко. – М.: Высш. шк., 1986. – 119,[1] с.
7. Овчинников Н.Ф. Категория структуры в науках о природе // Структура и формы материи: Сб. статей. – М.: Наука, 1967. – С.11-48.
8. Хоменко В.Г. Загальнонаукові засади розробки системи дуального змісту професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів / Хоменко В.Г. // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Збірник наукових праць. Випуск 42-43. – Харків, Українська інженерно-педагогічна академія (УІПА), 2014. – 229 с.

М.А. Шауенова
(Тараз қ., Казахстан)

ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНІҢ ДІҢГЕГІ – ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ

Қай ел, қандай қоғам болмасын қашан да іс тетігін кадрлар шешеді. Қолға алынған кез-келген ауқымды өзекті мәселенің тиісті шешімін табуы кадрдің білімділігі мен біліктілігіне, ұйымдастырушылық қабілетіне байланысты. Аталған жайдың білім беру саласына қатыстылығы ерекше.

Қазіргі білім беру жүйесіндегі басты міндет – білім мазмұнына жаңалық ендірудің тиімді жолдары мен әдістерін іздестіру және оларды оқу-тәрбие процесінде орынды жүзеге асыра отырып, әрбір ізденісін педагогика ғылымының жетістіктерімен ұштастыра алатын, кез-келген жағдайда өзінің білімділігі мен ой ұтқырлығы, кісілігі мен ақылдылығы, кәсіби мәдениеттілігі мен кәсіби іскерлігі, шығармашылығы, шеберлігі тұрғысынан озық жүретін жаңа тұрпатты мұғалімдерді даярлау екендігі жиі айтылуда. Дегенмен, ең бастысы, ұлт мүддесін қорғайтын, ұлттық қасиет пен құндылықтарымызды дәріптейтін, ұлттық ой-сананы қалыптастырып дамытатын, ұлтжанды, өз мамандығын жан-тәнімен сүйетін, өршіл, ұлттық рухтағы кадрларды даярлау өзекті мәселе дер едім. Өйткені, жан дүниесі ұлттық рухани мұрамен сусындаған жеткіншек тәрбиелеу арқылы ғана ел мәдениеті мен мәртебесін көтере аламыз. Сондықтан да, қазіргі таңдағы жиі айтылып жүрген жаңа тұрпатты мұғалім дегеніміз ең алдымен осындай қырынан танылуы керек демекпін. Ал тәуелсіздігіміздің тұғыры биік, ғұмыры ұзақ болсын дейтін болсақ, әлемдік өркениеттермен үзеңгі тартыстырар болсақ, Отан, ел алдындағы үлкен жауапкершілікті жан-тәнімен сезіне алатын

нағыз ұлтшыл ұрпақ тәрбиелеу өзекті мәселеге айналуы керек. Ұлт мақтанышы Ө. Жәнібеков: «Әрбір ел, әрбір республика жастары сол республика ұлттық дәстүр ерекшелігінде тәрбиеленсе, жан байлығы мол, жан-жақты дамыған кемел патриот болып өседі» деген екен бір сөзінде. Ендеше, Өзекендей тұлғаға қарап бой түзейтін, бой ғана емес, ой түзейтін сәтті өткізіп алмаған жөн. Осыған орай, жаңа тұрпатты мұғалімнің ең маңызды міндеті – оқу-тәрбие процесіне бала тәрбиелеудің ұлттық дәстүрін ендіру болмақ. Себебі, оқу-тәрбие процесінің діңгегі – ұлттық тәрбие. Сондықтан, білім беру жүйесіне ұлттық қасиеттерді барынша тереңірек ендіріп, жас ұрпақтың бойына төл тарихымыз бен өткеніміздің өнегелік қасиеттерін мықтап сіңіре отырып, оларды қазіргі заманауи талаптарға сай ана тілінде сөйлеп, ойлай білетін, ұлттық құндылықтарымыз бен мәдениетімізді әлемдік мәдениетпен ұштастыра білетін нағыз ұлтжанды тұлға ретінде тәрбиелеу керек. Бір жылдары мыңдаған қазақ тілді мектептер жабылып, мемлекеттік мекемелерде іс-қағаздары орыс тілінде жүргізілуге көшіп, ана тілінде білім алу қиындап қалғаны белгі. Дегенмен, бойында қажыр-қайраты күшті, жігерлі арыстарымыз сол қыспақтан да мойымай өтті. Оларды сол қысылтаның жағдайдан сүріндірмей өткерген Отанға, ұлтқа, тілге, дінге, тарихымызға, төл мәдениетіміз бен әдебиетімізге, ұлттық құндылықтарымызға, деген шексіз сүйіспеншілігі, қанына сіңген нағыз ұлтжандылық қасиеттері еді. Демек, ұлтжандылық қанға ана сүтімен дарыған, санасына ұлттық тәрбие арқылы сіңген киелі қасиет. Ол адам баласын кез-келген қыспақтан адастырмай алып шығар бірден-бір сара да дара жол. Ал жастарымызды адастырмай осы дара жолға түсіру, қоғам мүддесіне лайықты жан-жақты жетілген тұлға ретінде тәрбиелеудің негізі ұлттық тәрбиеде және жол сілтеуші ұлт ұстаздарында. Міне, ұлттық тәрбиенің ерекшелігі де осы. Жас ұрпақтың бойына ұлттық қасиеттеріміз бен ұлттық құндылықтарымызды мықтап сіңірмейінше, патриоттық, отаншылдық тәрбие жайында айтудың өзі артық екенін түсінер кез келді. Қазіргі заман, аллаға мыңда бір шүкір дейік, өте нұрлы да қилы заман. Нұрлы дейтініміз, қазіргі жастарға қай тілде, қай елде, қандай білім аламын десе де бар жағдай жасалған. Тек талап пен жігер болса болғаны. Ал қилы дейтініміз, қазіргі білім ошақтарын қазақ тілді дегенмен нағыз ұлтжанды ұрпақ тәрбиелей алмай отырмыз, ал ұлттық рухтағы мамандарымыздың бәрі бірдей сын көтермейді. Ұлттық тәрбиенің әлі де болса ақсап тұрғандығы көзге ұрып-ақ тұр. Білім ошақтары былай тұрсын, «Тәрбие басы тал бесік» дегендей, қазіргі қазақ отбасыларында М. Жолдасбеков ағамызша айтқандай, балаларына өткеннің ұлағатын айтып, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарымызды дәріптейтін, өнегелік өсиеттерін айтатын, ұрпағының санасына, қанына сіңіретін ата-ана, ата-әжелеріміз қалмай барады. Осылайша отбасы тәрбиесінің де қадірі кете бастауда. Ұлттық құндылықтарымыздың ажырамас бөлігі салт-дәстүрлеріміз бен әдет-ғұрыптарымыздың, ырым-тыйым сөздеріміздің қадірінің төмендеп бара жатқандығы да көңіл қынжылтады. Бұл ойларға түрткі болып отырған қазіргі қоғамда белең ала бастаған дін мен салт-дәстүр жайындағы адам сенгісіз пікірлер жүйесі. Ел ертеңі деп үміт артып отырған жастарымыздың өзге дін ағымдарының жетегіне еріп, ұлттық құндылықтарымыздан бас тартуы. Не ұлттық дәстүрден, не діни тағылымнан сауаты жоқ олар, қазақтың салт-дәстүрін дінге серік қосу деп адасуда, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптан бас тартуда. Мұның арты жақсылыққа апармасы анық. Ал біле-білгенге қазақтың салт-дәстүрі өз алдына бір керемет дүние, онда асқан ақылдылық пен ұлы көрегендік, тәрбие үлгілері асқан шеберлікпен жүйелі түрде берілген. Ұлттық тәрбие ұлтымыздың бет пердесі, өміріміз бен қоғамымыздың айнасы десек те болар еді. «Бір халықты білгің келсе, тұрмыс-салтына үңіл, әрі қарай қызықтырса, дәстүрін үйрен, етене кірем десең, қызына үйлен» деуге тұрарлықтай салт-дәстүріміздің кез-келген ұлт өкілін өзіне қызықтырып, көңілдеріне қона кетерлік қасиетін елімізге әлемнің әр түкпірінен келіп-кетіп жатқан шетелдік қонақтардың аузынан жиі естудеміз. Олай болса, өзге ұлт өкілдерін тамсандырып, аузынан суын ағызып, ерекше қызығушылық танытып жатқан ұлттық ерекшеліктеріміздің қадірін түсініп, өз деңгейінде бағалау кезек құттірмейтін мәселе. Білім беру жүйеміз әлемдік білім беру стандартына өткелі бері үш тілді білім беру мәселесі алдымыздан көс-көстеп тұр. Әрине, бұл бастамаға қарсы емеспіз, өйткені ғасырлар ауысуы мен құндылықтар, мәдениеттер алмаып, түрлі өркениеттер бәсекелестікке түсу кезеңінде бұл қалыпты жағдай, тіптен керек-ақ. Оның үстіне қазақ елін әлемдік өркениеттер төрінен көру межеге қойылып отыр. Дегенмен, осынау өркениеттер бәсекелесінде ұлттық құндылықтарымызды, тіліміз бен дінімізден, салт-дәстүр, әдет-ғұрыптарымыздан көз жазып қалмас үшін, әлемдік білім стандартына сай білім берудің құрылымын ғана алып, білім мазмұнын барынша ұлттық негізде, ұлттық нақышта қалыптастыру керек. Осыған орай, жаңа инновациялық технологияларды пайдалану дегеніміз тарихымыз бен төл мәдениетімізден, ұлттық құндылықтарымыздан бас тарту емес, қайта соларды қайта жаңғырту деп түсінген жөн. Мәселен, елбасы бір сөзінде: «Бүгінгі таңда инновациялық білім берудің ірі жетістіктерін барынша тиімді түрде пайдалануымыз қажет. Қазақстан азаматтары қазақ тілін үйренумен ғана шектелмей, Қазақ елінің кешегісі мен бүгінгісін, ата-бабаларымыздың жүріп өткен жолын, тарихын білуі тиіс. Мәдениетіміз бен дәстүрімізді терең меңгеріп, оны заманмен қатар алып жүру – әрбір адамның борышына айналуы керек. Бұл – барша қазақстандықтардың бірігуі жолында таптырмас жол» деген ой болатын. Ендеше, елбасының сөзіне көбірек ой салу керек. Әрбір мәдениетті, білімді адам өзінің кәсіби, дүниетанымдық деңгейін ұлттық құндылықтармен, ұлттық мәдениетпен ұштастыруға міндетті. Бұл оның ұлт алдындағы парызы. Ал мәдениетті болу үшін білімді, ілімді болу міндет. Бірақ, қаншалықты білімді болғанымен, сол білімін ұлттық мәдениетпен ұштастыра алмаса, ұлттық мәдениетті жетік меңгере алмаса, ондай тұлғаның ұлт алдындағы беделі төмендеп, халықтың құрметіне ие болуы екіталай мәселе. Ол өз мәдениетсіздігімен қоса жас буынның санасын улап, қоғамға қауіп төндіруі мүмкін. Ойымызды ұлт жанашыры Ж. Аймауытовтың: «Естеріңізде болсын, қара халықтың мәдениетті болуынан, мәдениетті кісінің қазақ болуы қиын. Баласына осы бастан ұлт рухын сіңіріп, қазақ өміріне жақындатып тәрбиелеу керек. Орыс тәрбиесін алған бала ұлт қызметкері бола алмайды» деген ойларымен бекіткенді жөн санадық.

Олай болса, педагогикалық білім беру жүйесінде ең алдымен ұлттық тәрбие, ұлттық білім беру жүйесі, ұлттық сана, ұлттық рух қалыптасу керек. Сонда жаңа тұрпатты мұғалім қандай болу керек? Демек, жаңа тұрпатты мұғалім, біріншіден, халқымыздың тарихын, мәдениетін, әдебиетін, әдет-ғұрып, салт-дәстүрін жақсы білетін, оны ерекше қадірлейтін; екіншіден, кәсіби білімі мен біліктілігі, пәнді білу және пәнді оқыту әдістемесін жоғары деңгейде меңгеруі; үшіншіден, оқу-тәрбие үрдісін басқару қабілеті мен ұйымдастырушылық қабілеті жоғары; төртіншіден, жаңа технологиялармен барынша қаруланған және еркін пайдалана алатын; үнемі ғылыми ізденісте жүретін, озық ғылыми-педагогикалық ізденістерді, тәжірибелерді шебер қолдана білетін; бесіншіден, педагог пен тәрбиеленуші арасындағы кәсіби қарым-қатынас мәдениетінің жоғары болуы; алтыншыдан, мұғалімнің өз мамандығына деген шынайы сүйіспеншілігі, шығармашылық қабілеті, балаға деген кіршіксіз адамгершілік қасиеттері; жетіншіден, сөйлеу, ойлау мәдениеті жоғары болуы шарт.

Демек, қазіргі технологиялары дамыған заманда еліміздегі білім беру жүйесінің алға басып, заман талабына сай құрылуының, білім сапасының артып, ұрпақ тәрбиесінің жетілуінің тікелей алғышарты педагогтың ұлттық рухтағы саналылығына, білімділігі мен біліктілігіне, жан-жақтылығына байланысты болмақ. Өйткені білімді де білікті,

бәсекеге қабілетті маманды даярлайтын тек қана білімді де іскер маман. Қазіргі жиі айтылып жүрген жаңа тұрпатты мұғалім бейнесі осындай болуы керек сияқты. Енді осы бір киелі мамандықтың бүгінгі таңдағы жағдайы қандай? М. Горькийдің: «...мұғалім әрбір адамды алғаш ашатын кілт» деп айтқанындай, әрбір баланың сырын аша білу, ішкі жан дүниесін түсіне білу, яғни адам факторының жандануын балабақша, мектептен бастау бүгінгі күннің ең бір өзекті мәселесі. Қазіргі мұғалімдерге оқушы жан дүниесіне терең үңіле білу қасиеті жетіспейтін сияқты, ал бұл оқушының талай қабілеттерінің ашылуына бөгет болып, тіптен тұншықтырып тастамасына ешкім кепіл бола алмасы анық. Ал горькийшелеп айтқанда, адам жан дүниесін ашатын кілт болу оңай шаруа емес. Мұғалімді жас жеткіншектің рухани дүниесінің мүсіншісі дейтін болсақ, ата-ана, қала берді қоғам өзінің ең асылын, ең құнды дүниесін, яғни баласын, болашақ үмітін соған сеніп тапсырады. Демек, мұғалімдік үлкен дарындылық пен шеберлікті қажет ететін ерекше өнер. Кейінгі кезері ұстаздық қызметтің сапасы сын көтермейді деген пікірлер жиі айтылуда. Мәселені шешу жолдары да көптеп қарастырылуда. Дей тұрғанмен, ұстаздарды даярлауды жақсарту үшін педагогикалық институттарға білімгерлерді алдын ала іріктеу арқылы қабылдауды шұғыл түрде жүзеге асыру керек. Мысалы, педагогтік сапалары бар ма? Рухани тұғыры қандай? Бұл мамандыққа өзінің жүрек қалауымен келді ме? деген сияқты. Өйткені ұстаздыққа кім көрінгеннің қолынан келе беретін шаруа ретінде қарауға болмайды. Келесі мәселе әдістеме жайында болмақ. Қазіргі кезде ЖОО-ына қарағанда мектептердің әдістемеге бай екендігін мойындаған жөн. Ал негізінде ЖОО-ры әр мектептегі озық тәжірибені жинақтап, білімгерлерді даярлауда сабақ берудің сол ең үздік үлгісінде баулуы керек. Қазір бұл керісінше, әлі күнге кейбір әдіскерлер білімгер практиканттарды мектепке ертіп апарушы, алып кетпеші рөлінде қалып отыр. Ал әдіскердің міндеті білімгер практикантты үйрету, оны әдістемелік тәсілдерге жетілдіру. Ендігі бір мәселе сөйлеу мәдениетіне қатысты. Болашақ ұстазға ең керегі сөлей білу, өз ойын анық жеткізу және оқушы алдында өзін сенімді ұстай білу қасиеті тән. Ал кейінгі кездері айтып тұрғанын өзге тұрмақ өзі түсінбейтін, ойы шашыраңқы, қыстырма сөздерсіз аяқ баса алмайтын білімгерлер саны артып отыр. Ал олар ертең оқушы алдында қалай сабақ бермек? Әрине, олардың мұндай халге душар болуына бірден-бір себеп кезінде мектеп қабырғасында дұрыс көңіл бөлінбегендік, дегенмен, ұрпақ болашағы үшін ең болмаса институт қабырғасында осы кемшіліктерді барынша түзеуге тырысу керек. Ол үшін білімгерлерге көп оқып, көп ізденуге, әсіресе кітаппен жұмыс істеуге көп көңіл бөлулеріне талап қою керек. Өйткені, кітап оқымаған адамның сөздік қоры ұлғаймасы аны. Д. Дидро: «Кітап оқуды қойған адам ойлауды да қояды» деген екен, ендеше, білімгерлерді кітап оқуға баулуымыз керек, ойлау қабілеттерін арттыруға тырысуымыз шарт. Оның үстіне өз ойын өз сөзімен айта алмаған адам ұстаз бола алмайтыны анық. Ал қағазға қарап сөйлеу жалықтыратыны былай тұрсын, ойды ояйтпайды. Демек, педагог қандай болуы керек екендігі жайында құрғақ сөзді көп айта бергенше, болашақ мұғалімнің бойында кәсіби сапалардың қалыптасуы үшін іс жүзінде әрекет жасауға деген көңілді арттыру керек. Келесі мәселе, білімгерлердің болашақ кәсібіне қатысты сапасына, адами қасиеттерінің дұрыс қалыптасуына деген жауапкершілікті арттыру керек. Кейінгі кездері осы маман иелерінің қарапайым адами қасиеттерінің төмендеп бара жатқандығы да алаңдатады. Бұл орайда, мұғалім бойындағы кісілік пен үлкен парасаттылық қасиетті арттыру қажет. Әрине, білімгерлердің бәрін бірдей құлықсыз, дарынсыз деуден аулақпын. Өйткені, көптің ішінде нағыз талантты, өнерлі жастар қатары да аз емес. Ондай жастардың оқытушыға қояр талабы да жоғары болмақ. Мәселен, «жаңа тұрпатты мұғалім қандай болуы керек?» деген сауалға байланысты білімгерлер көзқарасына назар аударар болсақ, білімгерлердің таңдауы бойынша жаңа тұрпатты мұғалім біріншіден, білімінің жан-жақтылығымен, әсіресе пәнді білуі мен әдістемелік қабілетінің жоғарылығымен, оны оқу-тәрбие барысында қолдана білу шеберлігімен, оқу-тәрбие барысында оқушыларды сауатты басқара білу қабілетімен ерекшеленуі керек; екіншіден, тәрбиеленуші мен тәрбиешінің, оқытушы мен оқушының арасындағы қарым-қатынастың ізгілікті демократиялық бағытта қалыптасуы мен оқытушының оқушы пікірімен де санаса білуі; үшіншіден, ғылыми педагогикалық ізденістер мен оқытудың жаңа технологияларын шебер қолдана білуі керек т.б. Байқап отырғанымыздай, білімгерлер таңдауы оқытушының жеке тұлғалық қасиеті мен біліміне, білігіне, іскерлігіне басымдық беріп отыр. Ал бұл қазіргі заман білім беру талабына сай. Олай болса, мұғалімнің жеке тұлғалық қасиеті мен кәсіптік іскерлігіне ерекше талап қойылады. Ал бұл деген сөз білген аз, сол білгенінді іс-әрекет барысында қолдана білу демекпіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2011 ж.
2. Сейталиев Қ. Педагогика тарихы. – Алматы, 2008. – 413б.
3. Жолдасбеков М. Кісілік. – // Егемен Қазақстан// -2012.

М. Шерматова
(Намаган, Узбекистан)

БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА ҰТКАЗИЛАДИГАН ТАРБИЯВИЙ ТАДБИРЛАРНИНГ ШАХС МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДАГИ ҰРНИ

Бошланғич синфларда тарбиявий тадбирларни тарбиявий аҳамияти, аввало, комил инсонни шакллантиришнинг самарадорлигини ошириш энг муҳим вазифа бўлиб, тарбиявий ишларни давр талабига жавоб берадиган ҳолга келтириш учун тарбиянинг асоси бўлган барча ғоялар қайтадан кўриб чиқирилиши, асосий эътибор бола шахсига қаратилиши, йиллар давомида тўпланган ижобий тажрибадан унумли фойдаланиш зарурлигини тақозо этади.

Тарбиявий тадбирлар жараёнининг энг асосий натижаси ҳар томонлама камол топган юксак маънавиятли шахсни шакллантиришдир. Бу борада қуйидаги саволларга жавоб топиш лозим.

Тарбиявий тадбирлар мақсади нималардан иборат?

1. Бошланғич синф ўқувчиларини тарбиялашда тарбиявий тадбирларнинг ўрни борми?
2. Тарбиявий тадбирларда доимий иштирок этиб турасизми?
3. Тарбиявий тадбирларда иштирок этган ўқувчиларда қандай ижобий ўзгаришларни кузатгансиз?
4. Тарбиявий тадбирларга ўқувчиларингизни тайёрлаганмисиз?
5. Тарбиявий тадбирлар билан маданий тадбирининг қандай фарқи бор?
6. Тарбиявий тадбирларни ижобий хусусиятлари нимада?

Тарбиявий тадбирлар жараёни – шахсни шакллантиришга мақсадли йўналтирилган, тарбияловчи ва тарбияланувчилар ҳамкорлиги учун махсус ташкил этилган, бошқариладиган ва назорат қилинадиган, ўзининг пировард мақсади сифатида шахсни шакллантирадиган жараёндир.

Ушбу бошланғич синфларда тарбиявий тадбирларни ташкил қилиш давлат талаблари ўқувчиларнинг бўш вақтини тарбиявий таълим жихатдан самарадорли ташкил этишга қаратилган бўлиб, «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва миллий дастур роялари асосида ишлаб чиқилди. Шу сабабдан, мустақил Ўзбекистон ёшлари тарбиясида уч манбадан фойдаланиш мумкин. Президентимиз Ислон Каримовнинг «Истиқлол ва маънавият» асарида куйидаги уч омил кўрсатилган:

1. Умуминсоний қадриятлар.
2. Ислон таълимоти.
3. Ўзбек миллий урф-одатлари.

Юқоридаги омиллар бир-бири билан боғланган бўлиб, у Авлоний айтганидек: «Агар инсон яхши тарбия топиб, бузуқ хулқлардан сақланиб, гўзал хулқларга одатланиб катта бўлса, ҳар ким қошида мақбул бахтиёр бир инсон чиқар...» Шу сабабдан, А.Авлоний тарбиянинг инсон ҳаётида зарурлигини назарда тутиб «Тарбия ҳаёт ё мамот» деб таъкидлаган эди.

Тарбиявий жараён онгли, маъсулятли фаолият бўлиб унда тарбиячи тарбияланувчиларни комил инсон қилиб тарбиялашга ҳар томонлама таъсир кўрсатади. Тарбиявий ишларни ташкил этиш методикаси ёш авлодни маънавий жиҳатдан юксак фазилатлар эгаси қилиб вояга етказиш санъатининг қирралари, шакллари ҳамда билим, малака ҳосил қилиш ҳақида баҳс юритади.

Тарбиявий тадбирлар ташкил қилиш методикаси миллий онг ва истиқлол мафқурасини шакллантиришга хизмат қилади.

Маънавий-маърифий тарбия ишлари раҳбарлари, ўқитувчи, тарбиячилар тарбиявий тадбирларнинг мазмундорлигини таъминлашда бой миллий ва умуминсоний қадриятлардан кенг фойдаланиши, тарбиявий таъсирга эга бўлган манбаларни ажрата билиши керак:

- Ўқувчилар жамоасининг тарбиялаганлик даражасини ўрганиб, унга тарбиявий таъсир кўрсатиш маҳоратига эга бўлиши;
- Тарбиявий тадбирлар учун методларни танлаб, кўзланган мақсадга эришиш чора-тадбирларини кўра билиши;
- Илғор тажрибаларни кузатиб, таҳлил қилиб, ундан ижодий фойдаланиши;
- Янги илғор педагогик технологияни жорий этиши;
- Тарбиявий тадбирларни ўқувчилар руҳиятига қанчалик ижобий таъсир этганини кузатиб, уни янада ривожлантириши, такомиллаштириши;
- Тарбиявий ишларнинг самарадорлигини оширишда ўз билмини таркибий равишда бойитиб бориши лозим.

Тарбиявий ишларни ташкил қилишнинг усулбий-методологик асоси ўтмиш халқ оғзаки ижодиёти ва ёзма ёдгорликлари, халқ арбоблари, Марказий осиелик мутафаккир, маърифатпарвар олим, педагогларнинг бой меросидир.

Мақтабда бошланғич синфларда тарбиявий тадбирларни урф-одатларимиз, миллий қадриятларимиз, Республика худудлари талаблари асосида ташкил этиб, унинг тармоғини кенгайтириш, ҳозирги замон талаблари даражасида ислох қилиш кун тартибиде турган долзарб масаладир. Тарбия жараёни – тарбиявий ишларни тадбирларнинг доимий ҳаракатдаги фаолиятдан иборат.

Миллий мафкура вазифалари махсус ташкил этилган маънавий – маърифий ишлар, шуингдек, таълим-тарбия жараёнида ва дарсдан ташқари машғулотларда амалга оширилади. Дарсдан ташқари фаолият тизими ўқитишнинг назарий ва амалий тизимини тўлдиради. Унинг асосий вазифаси ўқувчиларнинг ўқишдан ташқари вақт мобайнида ўзини-ўзи тарбиялаш ва ижтимоий фойдали меҳнат билан шуғулланиш учун оқилна тақсимлашга ёрдам беришдир.

Ўқувчиларнинг дарсдан ташқари фаоллигини оширишда лойиҳалар яратиш керак ва бу лойиҳалаш вазифаларига куйидагиларин киритиш мумкин:

- ижтимоий мослашув доирасини ташкил этиш ва ўқувчиларнинг ижтимоий ҳаракатчанлигини кўрсатиш;
- бўлажак мутахассисларнинг касбий мослашуви учун зарурий шарт – шароитлар яратиш;
- ўқувчиларни мустақил равишда таълимни давом эттиришга йўналтириш;
- ҳар бир ўқувчининг қобилияти, қизиқиши ва иштиёқларини ривожлантириш учун шарт-шароитлар яратиш;
- ўқувчиларга бўш вақтларидан унумли фойдаланишни ва дам олишни ўргатиш.

Ўқитувчи таълимий-тарбиявий тадбирларни уюштиришда куйидаги педагогик талабларга амал қилиши керак.

- Ўқувчилар ёши, руҳий ҳолатига мос бўлиши;
- Дарсда олган билимларини мустаҳкамлашга хизмат қилиши;

Мақтаб, оила, меҳнат жамоалари, жамоат ташкилотлари ҳамкорлигининг бу янги тузилмаси болалар ва катта ёшдаги аҳолининг одоб-ахлоқ, ғоявий-сиёсий, меҳнат, иқтисодий-экологик соғламлаштириш ва жисмоний тарбиясига, бўш вақтни мазмунли ўтказишга, маданият, таълим, спорт, халқ таълими, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ҳамда маҳаллаларнинг моддий баъзаси ва ходимларидан тўлароқ, оқилна фойдаланишда амалий имкониятлар беради.

Тадбир орқали бошланғич синф ўқувчиларида жамоатчилик, уюшқоқлик ўзаро ёрдам каби ахлоқий сифатлар таркиб топиши лозим. Тадбирлар, тарбиявий ишлар – тарбия жараёнининг бир бўлагидир. Тарбиявий тадбирлар – бу тарбиянинг тизимлилиги, туғаллиги, узвийлиги ва узлуксизлигидир. Тарбиявий тадбир – тарбияланувчиларнинг муайян тарбиявий фаолиятни ташкил этувчи ва амалга оширувчи шаклдир. Унинг асосий хусусияти – зарурийлик, фойдалилик ва тадбиқ этиш имкониятидан иборат. Мазкур вазифаларни ҳал қилишда таълим муассасалари фаолияти муҳим аҳамиятга эга. Чунки бу ижтимоий тарбиянинг асосий тармоқларидан бири ҳисобланади. Таълим муассасалари негизида педагогик, ҳуқуқий, психологик, маънавий ва маърифий билимлар берувчи «ота-оналар ўқуви» фаолиятини ташкил этиш, бола тарбияси яхши йўлга қўйилган оилаларни тегишли идоралар ҳамкорлигида ўрганиб, тажрибаларини омалаштиришни йўлга қўйиш.

Таълим муассасининг тарбиявий вазифаси биринчи навбатда, ўқувчиларда, ўзини шу дунёда англаб етиш, бошқалар орасида ўз ўрнини топиш билан дунёга, маданиятга, атроф-муҳитга қадриятларини шакллантиришдан

иборат. Лекин мана шу вазифани фақат ўқитиш жараёнида амалга ошириб бўлмайди: у индивидуал манфаатларини қондириш билан боғлиқ дам олиш доирасидаги ўйин, меҳнат, ижодий фаолият билан ҳам боғлиқ. Шундай қилиб, хусусан тарбия тизими инновацияларини ўрганиш имконияти пайдо бўлади. Уни яратиш ва ривожлантириш жараёнида, ҳар гал қатор аниқ масалаларни ҳал этиш керак бўлади: юқорида номлари келтирилган муаллифлар уларнинг бештасини алоҳида урғу билан кўрсатадилар.

Тарбиядан бошқа ёндашиш инсонпарварлик тарбиявий тизимини яратиш билан боғлиқ. Бу ёндашиш биринчи навбатда индивидуаллаштириш жараёни билан мос келади (лекин уни бола ижтимоийлаштириш масалаларини иложи бориша яхши ўзлаштириб олиши мақсади билан боғлиқ ёндашиш билан адаштириш керак эмас). Яна бир бор эслатиб ўтамиз, индивидуаллаштириш – бизнинг тушунишимизча – бу болада мавжуд ёки ўзининг индивидуал тажрибасида эгаллаган ягона, алоҳида ва ўзига хослигини таъминлаб туриш ва ривожлантириш бўйича катталарнинг ҳамда боланинг ўзининг фаолиятларидир.

Бошланғич синфларда тарбиявий тадбирлар уларнинг онгини оширишда, маънавиятини шакллантиришда асосий вазифа бўлиб хизмат қилади. Уларнинг ҳар бири ўзига хос белгидир, бир-биридан фарқ қилувчи тарбиявий тадбирларнинг шакллари, воситалар, моддий меҳнатни талаб қилади. Синфдан ташқари таълим-тарбиявий ишлар ўқитувчиларнинг йиллик иш режаларида аниқ кўрсатилган, мақсад ва вазифалари белгиланган бўлиши лозим. Оммавий тадбирлардан лавҳаларни томошо қилиш, ўқувчиларнинг қанчалик завқ олаётганини кузатиш, таҳлил қилиш, табирлардан қўзланган мақсадлар мавзусида ўқитувчилар ва ўқувчилар билан давра суҳбатлари ўтказиш тадбирларни мазмундор бўлишини таъминлайди.

Байрам тарбиявий тадбирларини тайёрлашда айтиладиган шеър, қўшиқлар уларнинг куйлари, саҳна безаклари кийиладиган либослар ўқувчиларга эстетик завқ бериши билан биргаликда уларни миллий руҳда тарбиялайди. Ўқувчиларда гузалликни ҳис эттиришда тадбирларнинг ўрни жуда катта эканлиги, тадбирларда иштирок этган ўқувчиларда ҳар бир нарсга қизиқиш, иштиёқ уйғониши лозим.

Тарбиявий тадбир байрамда турли ёшдаги турли қарашдаги касб эгалари, иштирок этишади. Бунда ўқитувчи, ўқувчи усти-бошига, сўзлашишига эътиборли бўлишни талаб этади. Мактабдаги байрам тадбирларига ҳам ўқувчилар эътибор билан тайёрланишни бу орқали ўқувчилар маънавий-ахлоқий тарбиялар шаклланишига замин яратилишини айтиб ўтишган.

Республикаимизда таълим-тарбия тизимида амалга оширилаётган ислохотлар аниқ мақсадни кўзлаган ҳолда режали равишда олиб борилмоқда. Бугунги кунда вояга етиб келаётган ўқувчи-ёшларнинг ижтимоийлашувида, тарбиявий тадбирлар орқали миллий қадриятлар ва ахлоқий қарашларини қарор топтириш энг долзарб ҳамда муҳим педагогик муаммо ҳисобланади. Ўқувчиларни миллий руҳ асосида шакллантириш жамият маънавиятини юксак даражага кўтариш билан боғлиқ бўлиб, унинг аҳамияти ниҳоятда муҳимдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод–Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори.-Т: “Ўзбекистон”, 1997.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ.-Т.: “Шарқ”, 1998.
3. Каримов И.А. Ўз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. – Т.: “Ўзбекистон”, 1999.
4. Каримов И.А. Миллий истиқлол мафкуриси-халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишонишдир.-Т.: “Ўзбекистон”, 2000.
5. Каримов И.А. Эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз.-Т.: Ўзбекистон, 2000.
6. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч.-Т.: Маънавият, 2008.

Ўғилой Шукурова
(Гулистан, Ўзбекистон)

КАСБ – ҲУНАР ТИЗИМИДА МУАММОЛИ ВАЗИЯТЛАР ЕЧИМИНИ ТОПИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Педагогик коллежларда ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги конфликтологик кайфият ва хусусиятларни, яъни низоларни ўрганиш жамиятдаги инқирозларнинг келиб чиқиши ва ижтимоий тўқнашувларнинг олдини олишга кўмак беради. Шу боис, конфликтология соҳасининг назарий асослари, унинг миллий хусусиятлари, ижтимоий ўзига хосликлари, конфликтларнинг жамият ҳаёти билан алоқадорлиги, шахслараро конфликтлар, конфликтларнинг ҳуқуқий аспекти, меҳнат жамоасидаги конфликтлар, педагогик коллежларда ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги низоларни бартараф қилиш муаммолари кўпчилик тадқиқотчиларни қизиқтириб келмоқда. Шу нуқта назардан олиб қараганда биз ҳам ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги низоларни миллий тарбия руҳида бартараф қилиш масалаларига олиб борган қўзғовларимизга кўра, бола организмнинг ижтимоий-биологик ривожланиши ўзига хос мураккаб йўлни босиб ўтади. Бу жараён нафақат ташқи муҳит, балки боланинг индивидуал – психологик хусусиятларига ҳам боғлиқ бўлади. Бола организмнинг ижтимоий-биологик ривожланиши ўзига хос ички кечинмалар, муаммоли вазиятлар ва зиддиятлар, вертикал ҳамда горизантал ҳолатлар уйғунлигида содир бўлади. Турли воқеа – ҳодисалар болалар ҳулқ-атворида ижобий ёки салбий ўзгаришларни келтириб чиқаради. Айниқса, психо-физиологик ривожланишларнинг жадал даври ҳисобланган ўсмирлар ёшида ижтимоий-психологик таъсирлар янада сезиларли кечади.

Ҳозирги кунда педагогика ва психология фанида ўсмир ҳулқ-атворидаги салбий ўзгаришлар ва ахлоқий меъёрлардаги четга чиқиш ҳоллари бевосита ижтимоий ҳаёт, яъни турли муҳит таъсири билан боғлиқлиги ташҳис қилиниб, уларни соғломлаштириш мумкин эканлиги илмий жиҳатдан асосланган. Шунга кўра “ўқитувчи-ўқувчи” муносабатидаги низоли вазиятлар ва унинг динамикаси, уларни бартараф этиш метод ва усуллари орқали низоларни турли кўринишларга (тоифага) ажратган ҳолда ечимини топиш мумкин.

Таъкидловчи эксперимент юзасидан олинган маълумотлар шуни кўрсатадики, ҳар қандай низоли вазият муайян муаммоли вазият асосида юзага келар экан. Аксарият ҳолда муаммоли вазият эътиборсиз қолиб, тўғридан-тўғри низоли вазият ҳақида фикр юритилади. “Низо”нинг этимологияси қаердан пайдо бўлди? деган саволнинг очик қолиши эса муайян бўшлиқни келтириб чиқариши мумкин.

Фанда бир соатли дарс жараёнида 100 дан ортиқ муаммоли вазиятларнинг кузатилиши аниқланган. Аммо ўқитувчи-мураббий барча муаммоли вазиятларни тўғри ҳал эта олади деб айтиш педагогик ҳақиқатга зид ҳисобланади. Чунки муаммоли вазиятлар ечими ўқитувчи – мураббийдан касбий маҳорат ва ҳаётий тажриба талаб қилади. Чунки бугунги кунда муаммоли вазиятлар (МВ) яратиш технологияси алоҳида ўрганилмоқда.⁴

Юқорида зикр этилган фикрлар синтези ўлароқ бизнингча муаммоли вазият деганда айни пайтда содир бўлган, жумбоқли, аммо ҳал қилиниши лозим бўлган масала тушунилади. Низоли вазият эса шахслараро муносабатда содир бўладиган тортишув ва келишмовчиликлар ўлароқ пайдо бўладиган қарама-қаршиликдир, яъни тўқнашув, жанжал ривожланиши жараёнида низодан олдин унинг асоси, сабабчиси муаммоли вазият муаммога айланиб улгурмайди. Вазият ижобий ҳол этилмаса муаммо келиб чиқади.

Тадқиқотга оид кузатувлар коллеж ўқувчиларининг хулқидаги нуқсонларни бартараф этиб, низоли вазиятларнинг олдини олишда қуйидаги педагогик-психологик вазифаларни амалга ошириб, самарадорликка эришиш мумкин, яъни: коллеж ўқувчиларининг индивидуал-психологик хусусиятлари, уларнинг мотивацион доирасини атрофлича ўрганиб чиқиш, таълим-тарбия мазмунига миллий ва умуминсоний қадриятларнинг моҳиятини ўқув фани мазмунидан келиб чиққан ҳолда сингдириш; таълим – тарбия жараёнининг илғор педагогик ва ахборот технологиялари татбиқи асосида ташкил этиш; коллеж ўқувчиларини китоб билан ишлашга одатлантириш, ахборот ресурс маркази фондини бадий адабиётлар, таълим – тарбияга оид журнал ва газеталар билан бойитиш; ўқувчиларнинг китобхонлик маданиятини ошириш, уларнинг мустақил мутолаа қилишига шароит яратиш; эстетик маданиятини ривожлантириш (кино, театр, концертлар, бадий, тасвирий кўргазмалар, ҳаваскорлик тўғараклари, музейларга бориш); жисмоний чиниқишга доир тадбирлар (спорт-соғломлаштириш мусобақалари, кўрик танловлар, спартакиада, универсиада, олимпиада ва бошқалар); ақлий камолотни ривожлантиришга доир тадбирлар (фан тўғараклари, илмий-амалий кўргазмалар, фан олимпиадалари, ижодий танловлар);

Шу билан бир қаторда “Ўқитувчи-ўқувчи” фаолиятидаги нуқсонлар, яъни коллеж шароитида содир бўлиши мумкин бўлган муаммоли вазиятларга:

- ўқитувчининг ўқувчини фанга қизиқтира олмаслиги, болани ўқишдан беиз қилиши;
- авторитар ёндашувлар асосида болани ўқишга мажбурлаш, топшириқларни ҳаддан зиёд кўп берилиши ҳамда ўқитувчининг ортиқча қаттиққўллиги;
- ўқитувчи ва коллеж маъмурияти ота-оналар билан педагогик ҳамкорлик қилмаслиги;
- ўқитувчининг ўзини дарс қолдириши ёки ўрнига бошқа ўқитувчиларнинг дарс жараёни олиб бориши;
- ўқитувчи томонидан тўғараклар ва қўшимча дарсларни ўтилмаслик;
- болага нисбатан ўқитувчининг адолатсизлик қилиши натижасида ўқувчини коллеждан беиз, дарсларга келмаслиги;

-оилада мавжуд бўлган иқтисодий қийинчиликлар оқибатида болани коллежга юбориш учун кийим-кечак, ўқув кўроллари йўқлиги ёки кийимларнинг бир мунча эскилиги натижасида болани ўқишга боришдан уялиши;

Бундан ташқари, айрим коллежлар амалиётида учрайдиган баъзи ўқувчиларнинг нотўғри хулқ-атворида келишувчилик ёки бефарқлик муносабати билан ёндашиш; касб-хунар коллежи ўқитувчи-мураббийларини ўз касбига фидоийлик билан ёндашмасликлари, боланинг келажаги учун масъул эканликларини чуқур англаб етмасликлари, муаммоли вазият ҳамда муаммоларни келиб чиқишига олиб келади.

Шу билан биргаликда:

- оиладаги маънавий-ахлоқий ва психологик муҳит;
- ота-оналар ўртасидаги муносабат;
- бола тарбиясида оила, мактаб, касб-хунар коллежи, маҳалла ҳамда бошқа мутасадди ташкилотлар ўртасидаги изчил ҳамкорлик;
- ўсмирнинг қизиқишлари кўлами, қобилияти, бўш вақти масаласи;
- ўсмирнинг дўстлари ва ўраб турган муҳит;
- меҳнатга ва эгаллаётган касб-хунар коллежга муносабати ўқитувчи-мураббийларни бефарқ қолдирмаслиги лозим.

Коллеж шароитида ўқувчилар билан ўтказиладиган педагогик-психологик ташхис ва коррексия ишлари, ижтимоий – педагогик фаолият ижтимоий – педагогик назорат ҳимоя вазифасини ўтайди. Коллеж ўқувчиларини педагогик ташхислаш айни пайтда уларни турли ижобий кўникма ва малака орттиришга, миллий ва умуминсоний қадриятларга онгли равишда ёндашишга йўналтиради, ҳар хил низо ва низоли вазиятларнинг олдини олади. Аммо низо ва низоли вазиятлар педагогик амалиётда ҳар доим учраб туради. Уни тан олмаслик, ёки унга нисбатан бефарқ қараш мумкин эмас. Ана шу низоларни миллий тарбия руҳида талқин қилиш олиб бораётган тадқиқотимизнинг бош мақсадини ташкил қилади.

Юқорида биз педагогик низоларни фарқ қилиш жиҳатида қараб беш турга ажратиб ўрганганлигимиз тўғрисида фикр билдирган эдик. Шу нарсани алоҳида таъкидлаш лозимки ҳар бир низо ўз хусусиятидан келиб чиққан ҳолда муайян обектив ва субъктив шарт-шароитлар асосида юзага чиқади.

Объектив шарт-шароитларга:

- меҳнатнинг илмий асосда ташкил этилмаслиги, айниқса:
- ўқитувчи-мураббийлар учун тегишли шарт-шароитларнинг яратилмаганлиги;
- ўқувчи билан ишлаш ўрнига турли хил қоғоз ишлари, ортиқча ҳужжатларни талаб қилиниши;
- ўқитувчи – мураббийларнинг кўп вақти маъмурий топшириқларини бажариш, регламент, қайтариғи кўп мажлисларда иштирок этиш;
- меҳнатга ҳақ тўлашда айрим адолатсизликларнинг мавжудлиги, ўқитувчи-мураббий меҳнатини ўз вақтида рағбатлантиришнинг сустлиги ва бошқалар киради.

Шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, шу кунга қадар чоп этилган педагогик ва психологик адабиётларда айниқса дарслик ҳамда ўқув қўлланмаларда “Ўқитувчи-ўқувчи” муносабатига доир муаммоли вазиятлар, низоли ҳолатлар ҳамда уларнинг ечимлари тўғрисида алоҳида мавзу ёки тавсиялар тўлақонли берилмаган. Низоларни бошқариш, ҳал этиш, ташхис ҳамда коррексия ишлари муайян метод, усул ва воситалар, педагогик принциплар кўринишида ўз ечимини топмоғи давр талаби ҳисобланади.

Тадқиқот жараёнида низоларни ҳал қилишга оид икки хил ёндашув лозимлиги аниқланди:

- 1) Илмий – назарий;
- 2) Илғор инновацион тажрибаларни ўрганиш.

Биринчи ёндашув муаммо ечимига оид педагогик, психологик, тиббий физиологик адабиётларни ўрганиш ва тадбиқ этиш лозим бўлса, иккинчи ёндашувда соҳага оид илғор тажрибаларни ўрганиш киради. Аммо юқорида таъкидланганидек, бу борада илғор инновацион тажрибалар ҳозирча етарли даражада деб бўлмайди.

Амалий тажрибаларимизга таяниб, ўқитувчилар учун “Ўқитувчи-ўқувчи” муносабатига доир қуйидаги тавсияларни ишлаб чиқдик.

1. Ўқувчи билан камтарона, дўстона муносабатлар асосида ҳамфикр, ҳаммаслаҳатлик руҳида “сиз”лаб, имкон қадар исмини тўлиқ айтиб муомалада бўлиш.

2. Оилавий аҳволи, ота-онасини сўраб, ширали сўз оҳангида сўрашиш. Бирон ёрдам керак бўлса, хизматга тайёрлигини мулоқот чоғида билдириш.

3. Ўқувчининг режалари, келажак орзу-ниятларини эшитиш, эгаллаётган касб-хунарларининг истиқболи тўғрисида сўзлаш, уни рағбатлантириб бориш.

4. Ўқувчидаги қобилиятларни ривожлантириш, унга керакли имкониятлар яратиб бериш, ўзининг меҳнатидан завқланиш ҳис – туйғусини шакллантириш.

5. Таълим жараёнига ижобий муносабатларни таркиб топтириш орқали ўқувчининг дунёқарашини ҳамда касбий маданиятини ривожлантириш.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак ҳар бир фан ўқитувчиси дарс жараёнида биз ишлаб чиққан ҳаётий ечимли тавсияларимиздан фойдаланса албатта “Ўқитувчи-ўқувчи” муносабатларида муаммоли вазиятларга, низоли ҳолатларга дуч келмайдилар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Абдукаримов Ҳ. Қизиқарли педагогика. – Т: 2012 – Б.78. 2. Абдукаримов Ҳ. Сувонов О. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. -Т.: МУМТОЗ СЎЗ, 2010-Б. 44-51.
2. Горовая В.И., Зайцева О.Г., Лукинова Н.Г. Управление самостоятельной работой студентов // Педагогическая наука и практика – региону: Материалы 6 научно-практической конференции. – Москва, 2002.

Орзумурод Юсуфалиев
(Гулистан, Ўзбекистан)

ТАЛАБАЛАРНИНГ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЧИЛИК ФАОЛИЯТИ

Талаба – ёшларнинг фаолияти ва касб сифатлари билан боғлиқ жиҳатлар бир қатор олимларнинг тадқиқотларида ўз ифодасини топганлиги тадқиқ этилган. Ёшлар эгаллаши мумкин бўлган касб сифатлари, бу жараённинг ўзига хос жиҳатлари ҳақида турли қарашлар мавжуд.

Талабанинг илмий-амалий салоҳияти шунда кўринадики, у ўқувчилар гуруҳига хос хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда, уларга ўқув топшириқларини тақдим этиш технологиясини пухта ўзлаштириши лозим. Замонавий таълимнинг ўзига хос жиҳатларидан бири ҳам ҳар бир талабани мустақил илмий фикрлашга одатлантиришдир. Талаба-ёшларнинг ўзига хос жиҳатларини билмасдан, уларнинг нималарга қодирлигини сезмасдан муваффақиятга эришиб бўлмайди. Ҳар қандай метод самарадорлиги талабалар гуруҳини пухта билишга боғлиқ. Шунинг учун ҳам замонавий ўқитувчида муҳим касб сифатларини шакллантириш таълим самарадорлигини таъминловчи омил вазифасини ўтайди.

Талаба-ёшлар эгаллаши зарур бўлган қатор касбий сифатлар борки, улар келгусида ёшларнинг ўқитувчилик фаолиятида ўз ифодасини топмаса, машғулот жараёнида намоён бўлмаса, дарслар айрим жиҳатлари билан самарасиз бўлиб қолаверади. Ўқитувчи олдида турган касбий-педагогик талаблар қуйидаги касб сифатларини эгаллашни тақозо этади:

Илмий-ижодкорлик. Ўқитувчи илмий ҳақиқатлар, янгиликларга асосланиб иш кўрадиган мутахассис. Олий мактаб ёш ўқитувчини ижодкорликка, яратувчиликка, оламга фақат соғлом истиқболли нигоҳ билан қарай олишга ўргатиши керак.

Ўқитувчининг ижодкорлиги ўқувчининг ижодий фикрлаш қобилиятини ўстириш, бадиий ва эстетик дидини таркиб топтириш, соғлом илмий дунёқарашини шакллантириш, оғзаки ва ёзма нутқини ўстиришда муҳим аҳамият касб этади. Машғулотларни ташкил қилишда ўзига хослик, бошқаларга ўхшамаслик, методик кашфиёт қилиш ҳар бир ўқитувчининг табиий эҳтиёжига айлангандагина дарсларнинг самарадорлиги юқори бўлади.

Ташкилотчилик. Ўқитувчи ташкилотчилик сифатига ҳам эга бўлиши керакки, бусиз у ўз атрофида жипслашган ўқувчилар жамоасини дўстона мустаҳкам жамоа этиб шакллантира олмайди. Ҳар хил характердаги ёшларни бир жойга жамлаб, тартиб ва интизомга таянадиган талабалар жамоасига айлантириш, уларда илмий тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантириш, шахслик сифатларини қарор топтириш олий ўқув юрти ўқитувчисидан сермашаққат, заҳматли меҳнат талаб қилади.

Талаба шахсий фикр-мулоҳазаларини жамоа билан баҳам кўришга интилиши, бошқалар фикрини эшитишга одатланиши, ўз мулоҳазаларини асосли ифодалашга ўрганиши илмий тадқиқот самарадорлигини кескин оширади. Агар талаба жамоадан қочса, ёлғизликка одатланса, дўстларидан узоқлашса, дарсда ва турли тадбирларда фаол қатнашмаса, гуруҳда бор-йўқлиги сезилмаса, бу ўқитувчида ижтимоий-ташкilotчилик фаолиятининг етарлича ривожланмаганлигидан далolatдир.

Гуруҳдаги талабалар дўстона жамоага бирлашган жойда дарслар қизиқарли, мазмунли ташкил қилинади. Талабаларни ўзига жалб эта олмаган, ўзининг фазилатлари, маҳорати, билимдонлиги билан уларга намуна бўла олмайдиган ўқитувчи ташкилотчилик қила олмайди ва талабаларни илмий фаолиятга йўналтира олмайди. Чунки бундай ўқитувчиларга талабалар эргашмайдилар ва унга ҳавас қилмайдилар. Устоз талабалардан вақтини, билимини аямайдиган, уларга интилан, тенгдош-дўстига айлангандагина талабалар жамоасини бирлаштира олиши мумкин.

Педагог маҳоратининг муҳим кўрсаткичларидан бири ўқувчилар қалбига кириб бориш ва улар ўртасида мустаҳкам дўстлик алоқасини ўрнатиб, жамоа яратишдан иборатдир.

Илмий тадқиқотчилик. Талабаларнинг бу интеллектуал жиҳати машғулотларга тайёрланиш ва илмий изланишлари жараёнида намоён бўлади. Илмий тадқиқотчилик талабанинг пухта ва аниқ илмий қарашларга эгаллиги, фикрий мустақиллигини таъминлаш билан бирга, ўзига хос таълим-тарбиявий имкониятларга ҳам эга.

Олий мактабни битирган аксарият ёш педагог-мутахассисларда учрайдиган бир хил хусусият шундан иборатки, уларда илмий, ижодий, тадқиқотчилик фаолияти сезилмайди. Ҳолбуки, дарсларнинг самарадорлиги ўқитувчининг изланувчанлиги, тадқиқотчилиги, илмий, ижодий фаолиятининг доимийлиги ва узлуксизлиги билан боғлиқ.

Назариянинг амалиёт билан боғлиқлигига эътибор қаратиш. Ўқитувчининг педагогик фаолияти тадқиқотчилик фаолиятига бирмунча яқин. Чунки ўқитувчи илмий изланишлар жараёнида олган назарий ва амалий билимларини амалда қўллашга ҳаракат қилади. Ўқитувчидан янги билимларини ўқувчилар онгига етказиш учун педагогик амалиётчилик хусусияти талаб этилади.

Ўқитувчи ўзининг бор иқтидори, билими ва маҳоратини амалиётда намоён қилади. Амалиёт давомида унинг касбий маҳорати сайқал топади. Ўқитувчи дарснинг янги шакллари, ноанъанавий усулларини тажрибада синаб кўрувчи вазифасини бажаради. Ўз амалиётида бугуннинг талабларига жавоб бера оладиган усуллардан фойдаланади. Муваффақият қозонган, ўқувчилар фаоллигини оширадиган, ижодий фикрлашга ўргатадиган, тарбиявий таъсир даражаси юқори бўлган шакллардан фойдаланишга ҳаракат қилади. Ўқитувчи машғулоти учун зарур ахборот, маълумот ва ашёларни тўплайди ҳамда уларни қандай қилиб қайси шаклда ўқувчиларга етказиш йўлларини олдиндан белгилаб олади.

Педагогик амалиётчилик ўқув материални танлаш ва яхлит тизимга келтириш, тадқиқот давомида ўқувчи ва ўзининг фаолияти йўналишини белгилаш, машғулоти учун нималардан фойдаланиш, хулосаларда қандай матнларни келтириш ёки таҳлиллаш кераклигини ҳам белгилаб беради. Демак, ўқитувчининг педагогик амалиётчилиги доимо ривожланиб, ўзгариб боровчи ҳодисадир.

Хулоса шуки, олий мактаб таълим тизими талабаларда ташкилотчилик, амалиётчилик, тадқиқотчилик, ижодкорлик каби барча зарур касб сифатларини керакли даражада шакллантиришни таъминлаши лозим.

Фойдаланган адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
2. Каримов И.А. Ёшларга ишонч билдириш, уларнинг ташаббус ва салоҳиятини рўёбга чиқариш-бугунги куннинг устувор вазифасидир. // Инсон, унинг ҳуқуқи ва эркинликлари-олий қадрият. – Т.: Ўзбекистон, 2006.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон келажакнинг пойдевори. –Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Баркамол авлод орзуси. –Т.: Ўзбекистон, 1998.
5. Ёшлар онги, қалби ва дунёқарашини шакллантириш ҳозирги куннинг долзарб масаласи. Тўплам. 2-қисм. – Гулистон: 2006.

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Mehribon Rahimova
(Namangan, Uzbekistan)

4-SINF O'QISH DARSLARIDA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR USTIDA ISHLASHDA AQLIY XUJUM TEKNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH

«Ta'limning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsning shakllanishiga olib keladi. O'zining qadr-qimmatini anglaydigan, irodasi baquvvat, iymoni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarning tarbiyalash imkoniga ega bo'lamiz».

Islom Karimov

Ta'lim tizimini islox qilish jarayonida asosiy e'tibor o'quvchilarni bilimlarni ongli egallashlari va ana shu bilimlarini amaliy faoliyatga tatbiq eta olishlariga qaratilmoqda. Shu sababli ta'lim sifatini oshiruvchi omillar ko'rib chiqilib samarali metodlarni ishlab chiqish, ilg'or tajribalarni o'rganish va pedagogik amaliyotga tatbiq qilish jadallik bilan o'sib bormoqda. Bugungi kun ta'limi quyidagilar asosida talab etilmoqda:

- berilayotgan ta'lim o'quvchilar uchun zerikarli bo'lmasligi kerak;
- qollanilayotgan metodlar o'quvchilarni fikrlashga undasin;
- bilimni mazmun mohiyatini yaxshi anglagan holda bir vaqtning o'zida amaliy faoliyatlariga tatbiq etishga o'rganib borishlari lozim.

Bugungi kun ta'lim texnologiyalari ana shu masalalarni hisobga olgan holda turli metodlarni taklif qilmoqda ular ichida aqliy hujum texnologiyasi o'zining samaradorligi bilan keng pedagoglar jamoasi tomonidan qo'llanilmoqda. Shuning uchun o'quvchilarga ko'p ma'noli so'zlarni o'rganishda ushbu metoddan foydalanish yo'llarini ko'rib chiqaylik.

“Aqliy hujum” metodi. Bu metod muayyan mavzu yuzasidan berilgan muammolarni hal etishda keng qo'llaniladigan metod bo'lib, u mashg'ulot ishtirokchilarini muammo xususida keng va har tomonlama fikr yuritish, hamda o'z tasavvurlari va g'oyalari bilan ijobiy foydalanish borasida ma'lum ko'nikma va malakalarni hosil qilishga rag'batlantiradi. Va original yechimlarni topish imkoniyati tug'iladi. “Aqliy xujum” metodi tanlab olingan mavzular doirasida ma'lum qadriyatlarni aniqlab, ayni vaqtda ularga muqobil bo'lgan g'oyalarni tanlash uchun sharoit yaratadi.

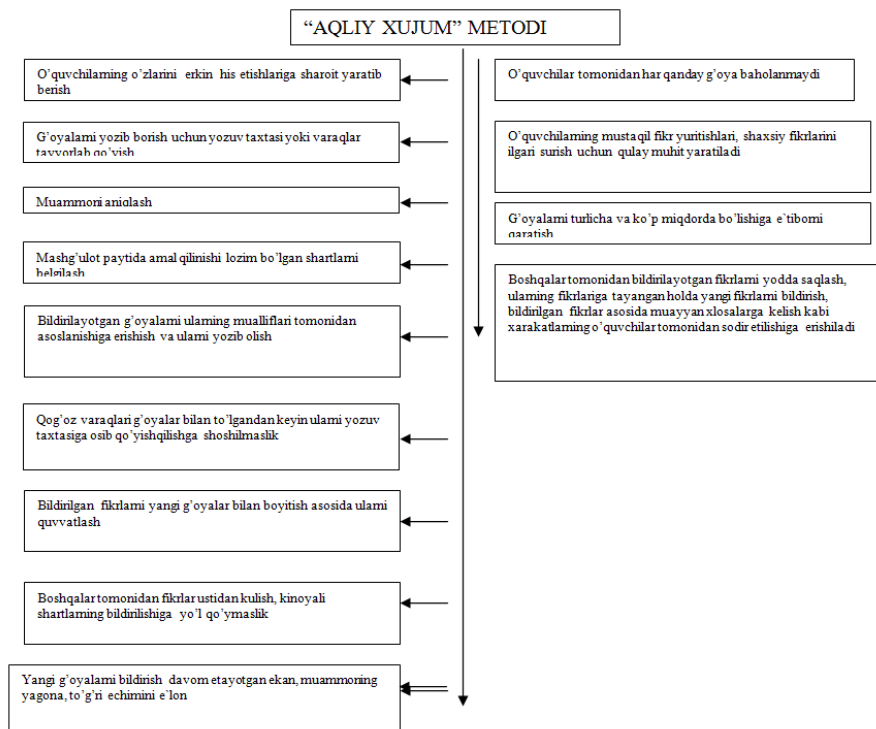
Bu metodda qoidalarga amal qilish talab etiladi:

1. Ishtirokchilarni muammo doirasida keng fikr yuritishga undash, ular tomonidan kutilmagan mantiqiy fikrlarning bildirilishiga erishish.

2. Har bir o'quvchi tomonidan bildirilayotgan fikr yoki g'oyalar miqdori rag'batlantirib boriladi. Va fikrlar orasidan eng maqbullarini tanlab olishga imkon beradi. Qolaversa rag'batlantirilishi navbatdagi yangi fikr yoki g'oyalarning tug'ilishiga olib keladi.

3. Har bir o'quvchi o'zining shaxsiy fikr yoki g'oyalari asoslanishi hamda ularni o'zgartirishi mumkin. Oldin bildirilgan fikrlarni umumlashtirish, turkumlashtirish yoki ularni o'zgartirish ilmiy asoslangan fikrlarning shakllanishiga zamin yaratadi.

4. Mashg'ulot paytida o'quvchilarning har qanday faoliyatlarini standart talablar asosida nazorat qilish, ular tomonidan bildirilayotgan fikrlarni baholashga yo'l qo'yilmaydi. Agar ularni fikrlari baholanib boriladigan bo'lsa, o'quvchilar o'z diqqatlarini shaxsiy fikrlarini himoya qilishga qaratadilar, oqibatida ular yangi fikrlarni ilgari surmaydilar. Bu metodni qo'llashdan ko'zlangan asosiy maqsad o'quvchilarni muammo hususida keng va chuqur fikr yuritishga rag'batlantirish ekanligini e'tibordan chetda qoldirmagan holda ularning faoliyatlarini baholab borishning har qanday usulidan voz kechish maqsadga muvofiqdir. Bu metoddan samarali foydalanish maqsadida quyidagilarga amal qilish lozim:

“Aqliy xujum” metodining mohiyati jamoa hamkorligi asosida muammoni yechish jarayonlarini vaqt bo'yicha bir qancha bosqichlarga (g'oyalarni generatsiyalash, ularni tanqidiy va konstruktiv ishlab chiqish) ajratishdan iborat.

Dars jarayonida “aqliy hujum” metodidan maqsadli foydalanish ijodiy, nostandart tafakkurlashni rivojlantirish garovi hisoblanadi. “Aqliy xujum” metodini uyushtirish birmuncha sodda bo'lib, undan ta'lim mazmunini o'zgartirish jarayonida foydalanish bilan birgalikda ishlab chiqarish muammolarining yechimini topishda ham juda qo'l keladi. Dastlab guruh yig'iladi va ular oldiga muammo qo'yiladi. Bu muammo yechimi to'g'risida barcha ishtirokchilar o'z fikrlarini bildiradilar. Bu bosqichda xech kimning o'zga kishi g'oyalari “hujum” qilishi yoki baholashga haqqi yo'q. Demak, “aqliy hujum” yo'li bilan qisqa daqiqalarda o'nlab g'oyalarni yuzaga chiqarish imkoniyatlari mavjud bo'ladi. Aslini olganda g'oyalar sonini qo'lga kiritish asosiy maqsad qilish kerak. Jamoa ham shu maqsadni amalga oshirishi kerak.

Shunday qilib, “aqliy hujum” qoidalarini quyidagicha belgilash mumkin:

- olg'a surilgan g'oyalar baholanmaydi va tanqid ostiga olinmaydi;
- ish sifatiga emas, soniga qaratiladi, g'oyalar qancha ko'p bo'lsa shuncha yaxshi;
- istalgan g'oyalarni mumkin qadar kengaytirish va rivojlantirishga harakat qilinadi;
- muammo yechimidan uzoq g'oyalar ham qo'llab-quvvatlanadi;
- barcha g'oyalar yoki ularning asosiy mag'zi (farazlari) qayd etish yo'li bilan yozib olinadi;
- “aqliy hujum” metodini o'tkazish vaqti aniqlanadi va unga rioya qilinishi shart;
- beriladigan savollarga qisqacha (asoslanmagan) javoblar berish ko'zda tutilishi kerak.

VAZIFASI. “Aqliy hujum” qiyin vaziyatlardan qutulish choralarini topishga, muammoni ko'rish chegarasini kengaytirishga, fikrlash bir xilliligini yo'qotishga va keng doirada tafakkurlashga imkon beradi. Eng asosiysi, muammoni yechish jarayonida kurashish muhitidan ijodiy hamkorlik kayfiyatiga o'tiladi va guruh (sinf) yanada jipslashadi.

OB'YEKTI. qo'llanish maqsadiga ko'ra bu metod universal hisoblanib tadqiqotchilikda (yangi muammoni yechishga imkon yaratadi), o'qitish jarayonida (o'quv materiallarini tezkor o'zlashtirishga qaratiladi), rivojlantirishda (o'z-o'zini bir muncha samarali boshqarish asosida faol fikrlashni shakllantiradi) asqotadi.

QO'LLANISH USULI. “Aqliy hujum” ishtirokchilari oldiga qo'yilgan muammo bo'yicha har qanday mulohaza va takliflarni bildirishlari mumkin. Aytilgan fikrlar yozib borildi va ularning mualliflari o'z fikrlarini qaytadan xotirasida tiklash imkoniyatiga ega bo'ldi. Metod samarasi fikrlar xilma-xilligi bilan tavsiflandi va hujum davomida ular tanqid qilinmaydi, qaytadan ifodalanmaydi. Aqliy hujum tugagach, muhimlik jihatiga ko'ra eng yaxshi takliflar generatsiyalanadi va muammoni yechish uchun zarurlari tanlanadi.

Ushbu ma'lumotlardan foydalanib lug'at ishi jarayonida aqliy xujum usulini qo'llash yo'llarini ko'rib chiqamiz.

4-sinf o'quvchilari anchagina hozirjavob o'z fikrini yaxshi ifodalaydigan bo'ladi shuning uchun o'quvchilarga ko'p ma'noli so'zlarni tushuntirishda aqliy xujum metodidan foydalanish unchalik noqulaylik tug'dirmaydi. Asosan o'quvchilar ko'p ma'noli so'zlarning boshqa ma'nolarini topib tahlil qiladilar va ular ishtirokida gaplar tuzishlari topshiriq tarzida beriladi. Ularni baholash so'zning qanchalik ko'p ma'nolarini topishi va gap tuzishi bilan belgilanadi. 4-sinf o'qish kitobidagi Istiqbolim-istiqbolim bo'limidagi “1-sentyabr mustaqillik kuni” matnini o'rganish jarayonida lug'at ishi tashkil etiladi:

–Matnni ichingizda o'qing. Ma'nosi tushunarsiz so'zlarni daftaringizga yozib boring. Lug'at ishi. O'quvchilarga quyidagicha savol beriladi: O'quvchilar ushbu so'zlar ichida o'z ma'nosida qo'llanilganda boshqacha ma'nolarni ifodalovchi – ----so'zlarni topingchi.

-dunyo darvozasi

-ko'zimiz ochildi

-tilimiz qulfi

So'zlarning ma'nosi o'quvchilar bilan birga izohlanadi.

tilimiz qulfi — mustaqillik tufayli erkin fikrlab, fikrimizni erkin ayta oldik

ko'zimiz ochildi — haqiqatni tushindik

sohibqiron — shox, podshox

alayhissalom — payg'ambar

bug'doy zaxirasi — g'amlab qo'yilgan bug'doy

abadiy — mangu, doimiy

dunyo darvozasi — dunyoga chiqariladigan joy (shaxar)

abadiy mulk — doimiy saqlanadigan mulk

O'quvchilar so'zlar izohini daftarlarga yozib oladilar.

–Endi o'quvchilar ushbu so'zlarni o'z manosi qanday bo'lishini aniqlaylikchi.

O'quvchilar o'z bilganlaricha ushbu so'zlarni o'z ma'nolarini ta'riflaydilar. Ko'z ochilishi mumkin to'g'rimi? – Lekin bu yerda qanday ma'noda kelgan ekan?

-haqiqatni tushindik.

–Yana qanday ma'nolarini bilasizlar?

–Yana bu tushuncha o'z xatosini tushunish, o'ziga kelish ma'nolarini ham bildiradi.

-ko'z so'zini yana qanday ma'nolari bor qani hammamiz o'ylaylikchi?

Oynaning ko'zi, buloqning ko'zi, baldoqning ko'zi, ishning ko'zi, uzukning ko'zi. Yaxshi endi guruhlariga bo'linib hammamiz ana shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzamiz. Qaysi guruh eng ko'p gap tuzsa shu guruh g'olib sanaladi.

–Endi o'quvchilar, o'ylab ko'raylikchi qulf qayerda ishlatiladi?

–Eshik uchun

– Tilda ham qulf bo'lishi mumkinmi?

–Yo'q

–Demak mana bu matnda keltirilgan tilimiz qulfi so'zlari ko'chma ma'noda kelgan to'g'rimi?

– Ha endi sizlar o'ylab ko'ringchi til va qulf so'zlari yana qanday ko'chma ma'nolarda kelishi mumkin?

Guruhlar o'ylab ko'rib o'z fikrlarini bildirdilar.

Olovning tili, eshik qulfi, dil qulfi Ushbu o'zlar ishtirokida gaplar tuzadilar.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini yangi so'zlar yoki so'zlarning yangi ma'nolari asosida boyitish ularning kelajakda nutq madaniyatini to'la egallashlarida yordam beradi. Ushbu maqolada huddu shu vazifani amalga oshirish masalalarini yoritishga harakat qilib ko'rdim. Asosan o'qish darslarida lugat ishlarini o'tkazish va bu jarayonda turli zamonaviy usullarni qo'llash orqali biz o'z oldimizga qo'ygan maqsadga erishishimiz mumkin bo'ladi. Zamonaviy usulda biz o'quvchilar bilan yakka tartibda yoki guruhlariga bo'lib dars o'tishimiz mumkin. Bunda har bir o'quvchi bilan yakka tartibda ishlashga imkoniyat bo'ladi. Boshlang'ich sinflarda dars o'tishda asosan o'yin uslubidan, modulli texnologiyadan fanlararo

integratsiyadan foydalanish mumkin. Bu usullarning hammasi ham bolalardan mustaqil ishlashni, o'z fikrini erkin bayon etishni, keng fikrlashni talab etadi. Agar boshlang'ich sinf o'quvchilarini yangi pedagogik texnologiyadan foydalanib o'qitilsa,

- o'qish darslarida o'rganiladigan mavzuni o'quvchilarga qiziqarli qilib tushuntirish imkoni yaratiladi;
- o'quvchilarning zo'riqishini oldi olinadi;
- o'quvchilarning mustaqil bilim olishiga imkon yaratiladi va ularning mustaqil faoliyati rivojlantiriladi;
- har bir o'quvchining darsga qiziqish bilan ishtirok etish, o'z fikrini bildirishiga imkon beradi;
- o'quvchilarni og'zaki nutqi rivojlantiriladi;
- bo'sh o'zlashtirishning oldi olinadi;

O'quvchi faol bo'lishi uchun, avvalo o'qituvchi faolligi talab etiladi.

Darhaqiqat faollik-buguning eng muhim tushunchasi. Chunki, Vatanimizning ravnaqi, ta'lim taraqqiyoti ko'p jihatdan o'qituvchi va o'quvchilarning faolligi bilan chambarchas bog'liq.

Ludmila Zharikova
(Kyiv, Ukraine)

DEVELOPING SPEAKING ACTIVITIES

Traditional classroom speaking practice often takes the form of drills in which one person asks a question and another gives an answer. The question and the answer are structured and predictable, and often there is only one correct, predetermined answer. The purpose of asking and answering the question is to demonstrate the ability to ask and answer the question.

In contrast, the purpose of real communication is to accomplish a task, such as conveying a telephone message, obtaining information, or expressing an opinion. In real communication, participants must manage uncertainty about what the other person will say. Authentic communication involves an information gap; each participant has information that the other does not have. In addition, to achieve their purpose, participants may have to clarify their meaning or ask for confirmation of their own understanding.

To create classroom speaking activities that will develop communicative competence, a teacher need to incorporate a purpose and an information gap and allow for multiple forms of expression. However, quantity alone will not necessarily produce competent speakers. Teachers need to combine structured output activities, which allow for error correction and increased accuracy, with communicative output activities that give students opportunities to practice language use more freely.

Two common kinds of **structured output activities** are information gap and jigsaw activities. In both these types of activities, students complete a task by obtaining missing information, a feature the activities have in common with real communication. However, information gap and jigsaw activities also set up practice on specific items of language. In this respect they are more like drills than like communication.

Here some of **information gap activities** are presented.

Filling the gaps in a schedule or timetable: Partner A holds an airline timetable with some of the arrival and departure times missing. Partner B has the same timetable but with different blank spaces. The two partners are not permitted to see each other's timetables and must fill in the blanks by asking each other appropriate questions. The features of language that are practiced would include questions beginning with "when" or "at what time." Answers would be limited mostly to time expressions like "at 8:15" or "at ten in the evening."

Completing the picture: The two partners have similar pictures, each with different missing details, and they cooperate to find all the missing details. In another variation, no items are missing, but similar items differ in appearance. For example, in one picture, a man walking along the street may be wearing an overcoat, while in the other the man is wearing a jacket. The features of grammar and vocabulary that are practiced are determined by the content of the pictures and the items that are missing or different. Differences in the activities depicted lead to practice of different verbs. Differences in number, size, and shape lead to adjective practice. Differing locations would probably be described with prepositional phrases.

These activities may be set up so that the partners must practice more than just grammatical and lexical features. For example, the timetable activity gains a social dimension when one partner assumes the role of a student trying to make an appointment with a partner who takes the role of a professor. Each partner has pages from an appointment book in which certain dates and times are already filled in and other times are still available for an appointment. Of course, the open times don't match exactly, so there must be some polite negotiation to arrive at a mutually convenient time for a meeting or a conference.

Jigsaw activities are more elaborate information gap activities that can be done with several partners. In a jigsaw activity, each partner has one or a few pieces of the "puzzle," and the partners must cooperate to fit all the pieces into a whole picture. The puzzle piece may take one of several forms. It may be one panel from a comic strip or one photo from a set that tells a story. It may be one sentence from a written narrative. It may be a tape recording of a conversation, in which case no two partners hear exactly the same conversation.

In one fairly simple jigsaw activity, students work in groups of four. Each student in the group receives one panel from a comic strip. Partners may not show each other their panels. Together the four panels present this narrative: a man takes a container of ice cream from the freezer; he serves himself several scoops of ice cream; he sits in front of the TV eating his ice cream; he returns with the empty bowl to the kitchen and finds that he left the container of ice cream, now melting, on the kitchen counter. These pictures have a clear narrative line and the partners are not likely to disagree about the appropriate sequencing. You can make the task more demanding, however, by using pictures that lend themselves to alternative sequences, so that the partners have to negotiate among themselves to agree on a satisfactory sequence.

More elaborate jigsaws may proceed in two stages. Students first work in input groups (groups A, B, C, and D) to receive information. Each group receives a different part of the total information for the task. Students then reorganize into groups of four with one student each from A, B, C, and D, and use the information they received to complete the task. Such an organization could be used, for example, when the input is given in the form of a tape recording. Groups A, B, C, and D each hear a different recording of a short news bulletin. The four recordings all contain the same general information, but

each has one or more details that the others do not. In the second stage, students reconstruct the complete story by comparing the four versions.

With information gap and jigsaw activities, instructors need to be conscious of the language demands they place on their students. If an activity calls for language your students have not already practiced, you can brainstorm with them when setting up the activity to preview the language they will need, eliciting what they already know and supplementing what they are able to produce themselves.

Structured output activities can form an effective bridge between teacher's modeling and communicative output because they are partly authentic and partly artificial. Like authentic communication, they feature information gaps that must be bridged for successful completion of the task. However, where authentic communication allows speakers to use all of the language they know, structured output activities lead students to practice specific features of language and to practice only in brief sentences, not in extended discourse. Also, structured output situations are contrived and more like games than real communication, and the participants' social roles are irrelevant to the performance of the activity. This structure controls the number of variables that students must deal with when they are first exposed to new material. As they become comfortable, they can move on to true communicative output activities.

Communicative output activities allow students to practice using all of the language they know in situations that resemble real settings. In these activities, students must work together to develop a plan, resolve a problem, or complete a task. The most common types of communicative output activity are role plays and discussions.

In role plays, students are assigned roles and put into situations that they may eventually encounter outside the classroom. Because role plays imitate life, the range of language functions that may be used expands considerably. Also, the role relationships among the students as they play their parts call for them to practice and develop their sociolinguistic competence. They have to use language that is appropriate to the situation and to the characters.

Students usually find role playing enjoyable, but students who lack self-confidence or have lower proficiency levels may find them intimidating at first. To succeed with role plays:

- Prepare carefully: Introduce the activity by describing the situation and making sure that all of the students understand it
- Set a goal or outcome: Be sure the students understand what the product of the role play should be, whether a plan, a schedule, a group opinion, or some other product
- Use role cards: Give each student a card that describes the person or role to be played. For lower-level students, the cards can include words or expressions that that person might use.
- Brainstorm: Before you start the role play, have students brainstorm as a class to predict what vocabulary, grammar, and idiomatic expressions they might use.
- Keep groups small: Less-confident students will feel more able to participate if they do not have to compete with many voices.
- Give students time to prepare: Let them work individually to outline their ideas and the language they will need to express them.
- Be present as a resource, not a monitor: Stay in communicative mode to answer students' questions. Do not correct their pronunciation or grammar unless they specifically ask you about it.
- Allow students to work at their own levels: Each student has individual language skills, an individual approach to working in groups, and a specific role to play in the activity. Do not expect all students to contribute equally to the discussion, or to use every grammar point you have taught.
- Do topical follow-up: Have students report to the class on the outcome of their role plays.
- Do linguistic follow-up: After the role play is over, give feedback on grammar or pronunciation problems you have heard. This can wait until another class period when you plan to review pronunciation or grammar anyway.

Discussions, like role plays, succeed when the teacher prepares students first, and then gets out of the way. To succeed with discussions:

- Prepare the students: Give them input (both topical information and language forms) so that they will have something to say and the language with which to say it.
- Offer choices: Let students suggest the topic for discussion or choose from several options. Discussion does not always have to be about serious issues. Students are likely to be more motivated to participate if the topic is television programs, plans for a vacation, or news about mutual friends. Weighty topics like how to combat pollution are not as engaging and place heavy demands on students' linguistic competence.
- Set a goal or outcome: This can be a group product, such as a letter to the editor, or individual reports on the views of others in the group.
- Use small groups instead of whole-class discussion: Large groups can make participation difficult.
- Keep it short: Give students a defined period of time, not more than 8-10 minutes, for discussion. Allow them to stop sooner if they run out of things to say.
- Allow students to participate in their own way: Not every student will feel comfortable talking about every topic. Do not expect all of them to contribute equally to the conversation.
- Do topical follow-up: Have students report to the class on the results of their discussion.
- Do linguistic follow-up: After the discussion is over, give feedback on grammar or pronunciation problems you have heard. This can wait until another class period when you plan to review pronunciation or grammar anyway.

Through well-prepared communicative output activities such as role plays and discussions, you can encourage students to experiment and innovate with the language, and create a supportive atmosphere that allows them to make mistakes without fear of embarrassment. This will contribute to their self-confidence as speakers and to their motivation to learn more.

References:

1. Grace Stovall Burkart, ed.; Spoken Language: What It Is and How to Teach It. Washington, DC: Center for Applied Linguistics, 1998
2. Celce-Murcia. M. Teaching English as a Second or Foreign Language (3rd ed). USA: Heinle&Heinle, 2001.
3. Chaney, A.L., and T.L. Burk. Teaching Oral Communication in Grades K-8. Boston: Allyn&Bacon, 1998.
4. Brown, G. and G. Yule. Teaching the Spoken Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

5. Harmer, J. The Practice of English Language Teaching. London: Longman, 1984.
6. McDonough, J. and C. Shaw. Materials and Methods in ELT: a teacher's guide. Malden, MA; Oxford: Blackwell, 2003.
7. Nunan, D., Practical English Language Teaching. NY: McGraw-Hill, 2003.
8. Staab, C. Oral language for today's classroom. Markham, ON: Pippin Publishing, 1992.

Хулкар Абдуллаева
(Ташкент, Узбекистан)

ЗАМОНАВИЙ ҶЌИТИШ УСУЛИ – ДАВР ТАЛАБИ

Барча соҳаларда бўлгани каби таълим –тарбия тизимида ҳам чуқур ва изчил ислохотлар олиб бориш талаби англаб етилиб, Қонунлар қабул қилинди ва улар ҳаётга тадбиқ этилмоқда. Шуларнинг натижаси ўлароқ, дарсларни ноанъанавий усулларда ўтиш, фан ва техниканинг имкониятларидан кенг фойдаланиш талабаларнинг билим савиясини янада оширишга хизмат қилмоқда.

Чет тили дарсларини турли услубларга таяниб, айниқса, замонавий интерактив усулларни қўллаган ҳолда олиб бориш анча юқори самара беради. Ўз навбатида, бундай усулларни қўллаб, машғулот олиб бориш ўқитувчидан юксак савиядаги билим ва катта тайёргарликни талаб этади. Дарсни қизиқarli ва самарали олиб бориш учун ўқитувчи унда турли усуллар, замонавий ўқитиш методлари – интерактив усулларни қўллар экан, натижасини олдиндан кўра билиши, талабаларнинг билимли, етук малакага эга бўлишларини таъминлаши лозим.[1]

Ўқитувчи дарсни бир хил шаклда олиб бормасдан, талабаларни қизиқтириш учун янгидан – янги усулларни қўллай олиши, улар фақатгина ахборот қабул қилмасдан, ўз фикрлари орқали ўрганганларини бошқа тала-

балар билан муҳокама қилишлари, янги сўз ва сўз бирикмаларини оғзаки нутқда такрорлаш орқали уларни истеъмолга киритишда ўқитувчи дирижёр-лик вазифасини ўташи лозим.

Ўқитувчи доскага санани ёзар экан, бу мамлакатимизда ёки тили ўрганилаётган мамлакатда қандай кун эканлигини сўраб, уларнинг бу соҳадаги билимларини ривожланишига ҳам ҳисса қўшади. Герберт Уэлс, Майкл Фарадей, Дэвид Копперфильд, Артур Гендерсон, Ричард 1, Эдвард Эпплтон, Абдулла Қаҳҳор каби машҳурларнинг туғилган саналари бўлганлигини айтиб, улар тўғрисида қисқача маълумот беради.[2]

Ўтилган мавзунини сўрашда, талабаларнинг қисқа – қисқа жавоб бериши, бунда кўпроқ талабаларнинг ўзларини жалб қилиниши, ўқитувчининг эса мавзунини маълумотлар билан тўлдиришга интилиши, унинг тез ва аниқ бажарилиши вақтга муносабатини билдириши лозим.

Дарсда янги грамматик мавзу эълон қилиниб, ўқитувчи уни турли йўл – лар билан, яъни доскага турли чизмалар чизиш, ҳаракатлар билан кўрсатиш, олдинги ўтилганлари билан таққослаш каби лар орқали тушунтириши, уни мустақкамловчи саволлар билан талабаларни фикрлашга жалб этиши лозим.

Албатта, талабаларнинг барчаси мавзунини бирдай ўзлаштира олмайдилар, шу нинг учун уларни ижодий ишлашга ундаб, уларнинг мулоҳаза – фикрлари орқали мавзу ўзлаштирилса, яхши натижа беради.

Янги тузилган ибораларни ўқиб берувчи талабаларнинг кетма –кетликдаги тартиби махсус ўйин орқали аниқланади ва бу талабалар учун ўзига хос дам олиш машғулоти вазифасини ўтади. Навбатдаги фонетик машғулотларда эса асосан аудиоматндаги қисқа суҳбатларни тинглаб, сўзлари тушириб қолдирилган қоғоздаги матнни тўлдиради. Аслида талабага берилган тўлиқсиз матн билан аудиоматндаги суҳбат бир хил бўлиб, янги ибораларни ёдда сақлаб қолган ва ўта зийраклик билан тинглангандагина, шартни муваффақиятли бажариши мумкин.[3]

Кейинги услуб кичик грамматик тестларни топшириш бўлиб, у икки гуруҳга бўлинган ҳолда ўтилади, қолаверса, улар ўзларининг гуруҳи учун курашишади. Биринчи жамоа вакили бирор (ўтган дарсда вазифа қилиб берилган) сўзни айтгач, иккинчи жамоа вакили доскага чиқиб, дастлаб сўзнинг инглизча таржимасини айтади, сўнг сўзнинг ҳарфлардаги ва транскрипциядаги шаклини ёзиб кўрсатади. Навбати келган пайтда доскага чиқиб, беҳато ёза олган талаба дарснинг “кичик қаҳрамони” бўлади.

Ўқитувчи томонидан тарқатилган махсус варақчаларда ҳам ёзиб берилган тестни ўқитувчи ўз қўлига олар экан, ўтган галги тест натижаларини бериши лозим. Бироқ энг қизиғи, тестга қўйилган балл ёнидаги гап ўқитувчи томонидан ҳар бир талаба учун ёзилган бўлади: “Сенинг ҳаракатинг жуда яхши, бундан кейин уни сусайтирма! ёки Имтиҳон яқин, мен сенинг яхши баҳо олишингни истайман, шунинг учун кўпроқ ҳаракат қил!” каби лар. Негадир талабаларни тестнинг натижаларидан кўра дастлаб ана шу ёзувлар қизиқтиради. “Сенга нима деб ёзибди?” дея бир-биридан сўрашади.

Услублардан яна бирини мисол келтирамыз. Дарс давомида энг фаол талаба аниқланиб, у тангадеккина қоғозга чизилган қизил атиргул расмини олади ва бу “жуда аъло” деган маънони англатади, яшил рангли барглр “5” дан, жигар ранг айиқчалар “4”дан, сариқ олмахон жуда кам ҳолатларда берилади, у эса “3” дан дарак беради. Дарснинг якунида ҳар бир талабанинг дарс жарёнидаги фаолияти баҳоланади.

Хулоса қилиб айтганда, инглиз тили ўқитувчисининг дарс бериш услуби ўзига хос экани билан бирга, қуйидаги жиҳатларни ҳам ўз ичига олиши мумкин:

- меъёридан ортиқ мураккаб дарс ўтмаслиги;
- бугунги дарсда кечаги услублар бир-бирини такрорламаслиги;
- дарс аввалида ўқитувчининг эмас, талабаларнинг ўтган машғулотдаги асосий қоидаларни такрорлаши;
- ҳар бир дарс учун қайтарилмас тарқатма материаллар берилиши;

Инглиз тилини пухта ўргатиш, мулоқот давомида талабаларнинг ўзига тааллуқли масалаларни эркин муҳокама қила олиши, умуман, оғзаки ва ёзма шаклларда мулоқот қилишни ўргатиш ҳозирги куннинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Березин. Ф.М. О парадигмах в истории языкознания XX
2. Лингвистические исследования в конце XXв. М. 2000, с 20-26.
3. Сорокина Т.С. Функциональные основы теории грамматической синонимии, ВЯ. 2003, №3, с 92-112.

Гузаль Абдумаликова
(Ташкент, Узбекистан)

ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАТИШ УСЛУБЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Ўзбекистон Республикаси халқаро муносабатлар кенгайиб бораётган ҳозирги пайтда чет тилларни ўрганиш зарурий эҳтиёжга айланди. Чет тилларни ўргатиш услубларини такомиллаштириш, уларнинг сифатини оширишга бўлган қизиқиш тобора кучайиб бормоқда. Олий ўқув юртларида талабаларнинг оғзаки ва ёзма нутқ маданиятларини ошириш шу куннинг долзарб вазифаларидан биридир. Шу жумладан гуманитар факультет талабалари учун суҳбат мавзусига матн тузиш ҳам муҳимдир.

Талаба ўзи ҳақида, оиласи, дўсти, таълим олаётган олийгоҳи, бўлажак касби, ўз ватани ва тил ўрганаётган мамлакат иқлими, таълими ва сиёсатини чет тилда гапириб бера олиши керак. Бундан ташқари севган машғулоти, севган китоби, севимли спорт тури, севимли фильми ҳақида сўзлай олиши ва фикр бера олиши керак.

Оғзаки нутқни ўстириш учун зарур бўлган сўз ва сўз бирикмалари устида ишлаш муҳимдир.

Ўзбекистон тарихи, Ўзбекистоннинг буюк, машҳур инсонлари ҳақида ҳар бир талаба сўзлай олиши керак. Масалан: “Амир Темури” матни ҳақида суҳбатлашмоқчи бўлсалар албатта янги сўз ва сўз бирикмаларини ёзиб беришимиз керак. Улар қуйидаги бўлиши мумкин:

1. warrior – жангчи. 4. craftsman – ҳунурманд.
2. to conquer – забт этмоқ. 5. grandest – энг буюк.
3. artisans – ер ости қувурлари. 6. ancient – қадимий.

Amir Temur

Amir Temur, was born on April 9, 1336 in the village of Hojailgor near Shahrisabz. He was a talented statesman, a political leader and warrior who united the many land of Maverounnakh into a powerful empire in the middle of the fourteenth century. He conquered Iran, Syria, Turkey and northern India, as well as a few other countries. From everywhere he sent the best artisans and craftsmen to Samarkand. Where he began to build the grandest capital of Central Asia.

Матн ўқилгандан кейин саволлар берилади. Талабалар икки гуруҳга бўлинишади. 1-гуруҳ савол беради, 2-гуруҳ жавоб беради.

1. When was Amir Temur born?
2. What was Amir Temur?
3. What countries did he conquer?
4. Whom did he send to Samarkand?
5. What did he began to built?

Саволни тўғри тузганларга ва тўғри жавоб берганларга баҳо қўйилади.

Талабалар Амир Темури музейига боришлари ҳақида диалог тузиладилар, шу йўл билан диалогик нутқ малакаларини оширадилар.

Том англиялик, Алишер тошкентлик, улар Тошкентда саёҳат қилиб юришибди.

Dialogue.

Алишер: Well, where shall we go now?

Том: I'd like to go to the center of Tashkent, to the Amir Temur museum.

Алишер: That would be very nice. We go there by bus 38

Том: Oh, look over there, what building is on the left?

Алишер: It's the Bank of Uzbekistan. Next building is the Tower clock. You can see a big square, in the center of it, there is a big monument of Amir Temur. Opposite the monument there is museum of Amir Temur.

Том: Oh. It looks wonderful. I've heard quite a lot about this museum. It was my dream to see this museum. My dream is coming true. Let's come into the museum.

Бу хилдаги машқлар инглиз тили ўрганаётган талабанинг оғзаки нутқини ривожлантиради. [1]

Баъзан чет тили ўрганишда бир хил усуллардан фойдаланиш, талабанинг тилга бўлган қизиқишини сўндириши мумкин. Дарсинг самадорлигини ошириш ва талабанинг чет тилига бўлган қизиқиши сўнмаслиги учун бошқа усуллардан ҳам, яъни янги пед. технология усулларида фойдаланишни тавсия қиламиз.

Биринчи маслаҳат: диалогик нутқ бўлиб, талабалар ижодий ёндошиб, ўзлари қуйидаги вазиятларга диалог тузишлари мумкин.

1. Мен Университетга шошпман.
2. Бегона қиз билан танишиш.
3. Театрда ёки кинотеатрда.
4. Севимли китоб ёки мусиқа ҳақида.
5. Бўлажак касб ҳақида.

Икки талаба.

--Excuse me.

-- Yes.

-- Can you tell me the time, please?

-- Certainly. It's eight o'clock.

-- Oh, it's high time to go to school. I can't be late. Our teacher is so strict.

--Don't you know: It's never too late to learn.

-- Of course, it is not. But.....

-- And besides:..Better late then never, they say.

-- But better never late – especially to the University. I must go. Thanks.

-- Not at all. Bye.

Йигит билан қизнинг танишиши.

-- Excuse me.

-- Yes.

-- Can you tell me the time, please?

-- Certainly. It's four o'clock.

--Thanks.

--Not at all.
 --And this is for you.
 - – Oh, what a nice flower it is. I like flowers so much. Thank you. What`s your name?
 --Maxmud.
 --And my name is Nafisa.
 --I`d like to go to the cinema tonight. Will you join me Nafisa?
 - – Oh? I`m sorry. I am busy tonight. I shall go to the cinema for the next time. Good bye.
 - – Good bye.

Иккинчи маслаҳатимиз – ўз фикрини мустақил баён қила олиш.

Куйидаги матн бўйича ўз фикрингизни беринг.

On June 17.1941 the Russian anthropologist Mikhail Gerasimov, entered the tomb of Amir Temur. Over the next four days he examined the graves. On the stone of Amir Temur`s grave he found an inscription which read: «Whoever opens this will be defeated by an enemy more frightening than I».

Gerasimov opened the grave. The next day, June 22, Hitler attacked Russia..... Талабалар бу маълумотни эшитиб, икки гуруҳга бўлишнинг мумкин. Бир гуруҳ бунга ишонади, иккинчи гуруҳ эса ишонмаслиги мумкин. Иккала гуруҳ ҳам ўз фикрини ҳимоя қилиши керак. Ўзлари ҳақ эканлигини далиллар билан исботлашлари керак.

Учинчи маслаҳат: ўрганилаётган чет тилида магнитофонда қўшиқ эшитиш ва уни ёдлатиш. Бунда тинглаб тушуниш орқали оғзаки нутқ қўникма ва малакалари шаклланиб боради.

Бу қўшиқ сўзларини талабалар бажонидил ўрганадилар. Бу орқали биз талабаларнинг нафақат нутқ малакаларини оширамиз, балки уларда нафосат тарбиясини ҳам ривожлантирамиз.

Oh, Susana

Oh, I come from Alabama with my banjo on my knee.

I`m going to Louisiana, my Susana for to see.

Chorus

Oh? Susana. Oh, don`t you cry for me

For I come from Alabama with my banjo on my knee.

It rained all night the day I left
 The weather, it was dry
 The sun so hot, I froze to death
 Susana don`t you cry.

Chorus

I had a dream the other night
 When everything was still
 I thought I saw Susana
 I come in down the hill.

Chorus

A buckwheat cake was in her mouth
 A tear was in her eye
 I said I come from Dixie Land
 Susana don`t you cry.

Chorus

Бу ўрганган қўшиқлари билан байрамларда қатнашиш ҳам талабани ҳар томонлама билимга эга эканлигини кўрсатади.

Тўритинчи маслаҳат:

Талабалардан бири 5 дақиқа инглиз тили ўқитувчиси бўлиб, ўзини қолган талабаларга инглиз тилида, ўз касби билан ўқувчиларни таништиради, Буюк Британиянинг географияси, тарихи, миллий байрамлари, урф одатлари, машҳур ёзувчилари билан таништиринг каби вазифалар берилади. [2]

Бу вазифаларни кўпроқ II курс талабаларига берсак мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Бешинчи маслаҳат:

Халқ оғзаки ижодидан бири мақоллардан фойдаланиб, талабаларнинг оғзаки нутқини ўстириш. Талабаларга инглиз тилида мақоллар берилади, улар уйда уларнинг ўзбек вариантларини топиб келишади.

1. Look before you leap.–Етти ўлчаб бир кес.

2. Every cloud has a silver lining.–Тешик мунчоқ ерда қолмайди.

3. There`s no point crying over spilt milk.–Ўтган ишга саловот.

Олтинчи маслаҳат:

Кутилмаган учрашувлар.

Машҳур хонанда ёки машҳур шоирлар билан суҳбатни талабалар олиб боради

Student Let`s talk about what is like to be famous.

Actor Well, I won`t lie. It is pleasant of course. I see my photos in the magazines, and newspapers, and different articles about my life.

Student What questions do people ask you most often.

Actor Well, sometimes the questions are interesting, sometimes not. The questions are like Do you like your job? What is your favourite drink or food? What do you do in your free time? And so on.

Student Is it always good to be famous?

Actor Good question. It is not easy at all. Your life becomes public. People know many things you don`t want to tell about.

Student Well I suppose every thing has its advantages and its disadvantages. Thank you very much.

Бундан ташқари ҳаёт ва ўқишга оид мавзулар ҳам нутқ ўстириш ва тафаккур килишга ёрдам беради.

Масалан:

1. There is only one person who is responsible for your future-you.

2. Difficulties are stepping stone to success.

3. It is to be important but it is more important to be nice.

Муаллим юқоридаги диалог ва вазиятларни кузатиш, иштирок этмаган талабаларни жалб қилиши керак. Албатга, бизнинг вазифамиз чет тилини ўргатиш ва чет тилида сўзлашга талабаларни қизиқтириш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Иностранные языки в школе.–2005.-№2.
2. Macmillan Education

Рысгуль Абилхамиткызы
(Астана, Казахстан)
Бахытгүл Бимуханбетова
(Алматинская область, Казахстан)

ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ РУХАНИ ФАКТОРЛАР МЕН МӘДЕНИ ТАНЫМ

Әдебиет теоретиктері тарапынан көркем туындыдағы атқаратын роліне қарай кейіпкерлерді жоғары сатыдағы және екінші сатыдағы кейіпкер деп жіктейтін тұжырым қалыптасқан. Бұл тұжырым бойынша бірінші сатыдағы кейіпкер «қаһарман» деп аталады. Қаһарман – көркем шығарманың орталық (негізгі) кейіпкері болып, оқиға барысында белсенділік танытып, оның дамуына себепкер болады. "Қаһарман" термині – батырлық пен адам күші жетпейтін қасиеттердің бастамасы болып табылатын коннотациялардың байланыс ұғымын өзімен бірге алып жүреді. Алайда бұл термин әдебиет теориясында кеңінен қолданатындықтан, оны кез келген кейіпкерге қолдана отырып, баяндау барысында орталық рөлді орындайтындарға телиді. Екінші сатыдағы кейіпкер шығармада маңызды рөл ойнайды, алайда, оның қаһармандардан айырмашылығы – сюжеттің даму барысында белсенді түрде көрінбейді және көп жағдайда қаламгер оны оқиғаны дамыту мақсатында өзге кейіпкерлермен салыстыру үшін қосымша енгізіп, көмекші құрал ретінде қолданады.

Ертегі қаһарманы да дәрежесі бойынша басқа кейіпкерлерден асып түседі. Яғни, ондай қаһарман ерекше бір қасиеттерге, мінез-құлқы ғажап және табиғаттан тыс күштерге ие құдыретті адам болып табылады. Ал, эпос қаһармандарына келетін болсақ, олар өз бойларына аңыздық, ертегілік сипатты қатар дарытқан, ерекше жаратылысты тұлғалар. Миф қаһармандары өзге адамдардан өзінің сапасымен ерекшеленеді. Басқаша айтқанда, олар «құдай тектес». Олар адамзат баласы бағынған заңдылықтарға бағына бермейді. Миф қаһармандары туралы зерттеушілер олардың персонификациялық әлемін осылайша пайымдайды. Ал, аңыз, әспана қаһармандарының болмысы олардан сәл ерекшеленеді. Өзінің сапалық белгісі жағынан миф қаһармандарымен үндес келетін тұстары болғанымен, адамзат баласына тән заңдылықтарға мойынсұнатын, оларды аттап өте алмайтын жандар. Жоғарғы миметикалық модустың қаһарманы дәрежесі бойынша басқа адамдардан ерекше тұрады, бірақ ол адам баласы болғандықтан қоршаған ортаның заңдылықтарына тәуелді болады. Негізі мұндай қаһарман қарапайым адам бола тұра, өзге адамдардан ерекшелендіріп тұратын аса құнды, жақсы қасиеттерге ие.

Төменгі миметикалық модус қаһарманының өзге адамдардан айырмашылығы мүлдем болмайды. Олар да біз секілді өмір сүреді. Яғни, тура өзіміздің қатарымыздағы адамдардың бірі десек болады. Әдетте мұндай қаһармандар комедия мен реалистік әдебиетте кездеседі. Мысалышыл модус (ирониялық модус) қаһарманы басқа адамдардан төмен, барлық сапалық қасиеттер жағынан оларға «жол береді». Ондай қаһарманның өмірі тәуелділікке, мағынасыздыққа, қисынсызсыздыққа, жеңілуге толы болады. Бұл категорияға жағымсыз кейіпкерлерді кіргізуге болады. Сондай-ақ, адамзаттық мәдени-рухани жадта ұлттық шеңберден шығып, күллі әлемдік бейнеге айналған, адамзаттың мәдени қорын байытқан образдар да өмір сүріп келеді. Олардың қатарында Одиссей, Елена ару, Ахиллес, Прометей, Отелло, Ромео мен Джульетта, Гамлет, Дон Кихот, Фауст, т.б. атауға болады. Түркі дүниесіндегі даңқы кең жайылған кейіпкер туралы ойласақ Қорқыт ата бейнесін еске аламыз.

Француз мәдениетіндегі персонификация мәселесін қарастыратын орыс зерттеушісі А.В.Седых ұлттық персонификация кейіпкерлердің екі басты категориясынан түзіледі деп, бірінші категорияға нақты, тарихи тұлғаларды (корольдар, көсемдер, ойшылдар, қолөнершілер, қаламгерлер, актерлар, т.б.), екінші категорияға ойдан шығарылған кейіпкерлерді (фольклорлық және әдеби кейіпкерлер, кинематографиялық және мультипликациялық) топтастырады [1, 154]. Бұл екі категорияның арасында нақты шекара жоқ. Олар этностың «сөйлейтін мифологиясы» (А.Седых), ұлттың кейіпкерге айналған рухы, болмысы. Нақты тарихи тұлғалар қалыптасқан ереже бойынша тарихи, әдеби, сыни, мемуарлық сипаттаулар призмасы арқылы танылып, ұрпақтан ұрпаққа жетеді және ұжымдық пайым стереотипін қалыптастырады. Белгілі бір автордың ойдан шығарған кейіпкерлерінің адамдар жан-дүниесіне жол тауып, орнығатын себебі – олар этностың мінездің жекелеген белгілерін өз бойына жинақтаған, ұлттың концептуальды жадынан бөлінбейтін бейнелер. Қазіргі гуманитарлық ғылымдар саласында «персонификация» ұғымына анықтаманы орыс зерттеушісі Г. Хазагеров берген болатын: «Персонификация – әрбір халықтың әдебиетіндегі, тарихындағы, фольклор және діни шығармалырындағы кейіпкерлер сферасы» деген [2, 134]. Қазақ ауыз әдебиетінде де бұл ұғымның өзіндік орны сақталған. Қазіргі әдеби даму, көркемдік ізденістер әдебиеттану ғылымының алдына күрделі міндеттерді шешуді қойып отыр. Сондай міндеттердің бірі әдебиеттегі – мифологиялық мәселесі, мифопоэтикалық құрылым, оның көркемдік-идеялық қызметі, сондай-ақ ондағы кейіпкерлер сферасы.

Орыс әдебиетінде персонификация әр сала нысанына қарай өзіндік феномендеріне сай бірнеше бөліктерге бөлініп, ол саланың ғалым-зерттеушілерінің еңбектері басшылыққа алынады. Бірінші топқа түркі тілдес халықтар мен монғол және тунгус-манчжур тілдер тобына жататын халықтардың этнографиялық және эпостық тілдік ерекшеліктерін зерттеуші ғалымдар И.Г. Гмелин, С.П. Крашенинников, Г.Ф. Миллер, В. Радлов, И.А. Худяков және т.б. еңбектері, екінші топқа сібір халықтарының шамандық дәуірінің мифологиялық персонификациясы семантика дәрежесінде қарастырған А.В.Анохин, Н.А. Алексеев, Г.М. Василевич, Т.М.Михайлов, Л.П.Потапов, Г.У.Эргис және т.б. еңбектері. Ал, үшінші топқа Д.А. Бурчина, А.Н. Веселовский, Б.Я.Владимирцов, В.Г.Панкин, С.Ю.Неклюдов, С.Ш.Чагдурова және тағы басқалардың еңбектері жатады. Бұл топ эпосқа қатысты концепцияны құрайтын, яғни құдайлар мен қаһармандар арасындағы қарым-қатынас пен этникалық мәдени құндылықтарды ұсынды. Төртінші топқа дәстүрлі мәдениетке қатысты персонификацияны құрайды, яғни, «мәдениет», «дәстүрлі мәдениет», «салт-дәстүр», «фольклор» т.б. ұғымы төңірегінде сөз қозғаған С.А. Арутюнов, Р.Бенедикт, Б.А.Душков, А. Кардинер, С.В. Лурье, Э.С. Маркарян, С. Эйзенштадт және т.б. еңбектері басшылыққа алынады. В.П.Аникин, Т.И.Бакланова, К.А. Богданов, Г. Горер, А.М. Михайлов, М.А Некрасова, В.Я.Пропп, Р.Редфилд және тағы басқа орыс және шетел

этнологиясы мен фольклористикасындағы персонификацияны зерттеген ғалымдардың еңбектері. Алтыншы топқа эпикалық персонификацияны зерттеген А.Н.Веселовский, В.М. Жирмунский, Е.М. Мелетинский, В.Я. Пропп, және т.б., сондай-ақ, шетел зерттеушілері Т. Карлейля, Г. Леви, А. Лорда, Н. Фрая, Дж. Фрезера, М.Элиаде және т.б. XVIII ғасырда әлем әдебиетінде Лоренс Стерннің «Тристам Шенди, джентельменнің өмірі мен пікірлері» романынан басталған проза жанрындағы кейіпкерлер жүйесіне талдау өнері қазақ әдебиетінде Ж.Аймауытовтың «Ақбілегі», М. Өуезов әңгімелері, алыптар дәуірі жазушыларының бірегейі Ғ. Мүсірепов шығармалары арқылы басталды.

Жазушылар кейіпкер тұлғасын беруде көркемдік бейнелерді барынша қолданып, өмірдің ішкі заңдылықтарын тереңнен танып білуге, ұлттық рухани құндылықтар мен болмысқа жан-жақты талдап зерттеуге бағдар жасайды. Себебі, көркем шығарма арқылы кез келген адам сан мыңдаған кейіпкердің шаттығы мен қуанышын, сан қилы өмір белестеріне көз жеткізіп, кейіпкерді персонификациялық тұрғыдан бейнелеудің негізінде анық талдау жасай алады.

XVIII-XIX ғасырларда Т. Блэквелл, И. Гердер, Ф. Шеллинг, Р. Вагнер, Ф. Ницшеде, XX ғасырда кейіпкерлер жүйесіне талдау сындары дамып, Дж.Фрейзер, К. Юнг, З.Фрейд, Э.Кассирер, Л. Леви-Брюль, К. Леви-Стросс, Р.Барттардың еңбектерінде көрініс тапты. Кейіпкер – әдеби әлемде, кеңістікте өмір сүретін бейне, тұлға.

Персонификация жүйесі бір халықтың әдебиеті көлемінде ғана қалмай, дүниежүзі мәдениетінде танымал бейнелерге айналады. Кейіпкер тұлғасынан оларға айрықша тән мінез-сипат, өзіндік кейіп айқын аңғарылады. Классикалық әдебиетте персонификация кейде көбінесе бір қырынан, бір мінезімен танылады. Мәселен, Отеллоның бойынан алдымен бірбеткейлікті, қызғаншақтықты байқасақ, Ягоның мінезінен, іс-әрекетінен қызғаншақтықты, өзәзілдікті, азғырғыштықты аңғарамыз. Ал, Дон-Кихотқа адалдық пен аңғалдықты көрсек, Гобсекке сарандық айрықша сипат тән.

Әр халықтың әдебиетінде кездесетін кесек тұлғалы, нанымды жасалған персонификация жүйесі өткенді ғана емес, бүгінгі өмірде де аса керек. Ерте ғасырдағы кейіпкерлер тұлғасына үңілсек, Одиссей сергелдеңге түскен батыр бейнесі, Прометей адам үшін азап шеккен жан ретінде есте сақталып қалды. Адамзат баласының әділдікке, адамгершілікке, таза махаббатқа ұмтылуы, сол биік идеалдар үшін күресі ешқашан жоғалмайтынын мойындасақ, мұндай танымдық, көркемдік сипаты жоғары персонификациялар да адам қауымымен бірге жасайды және ешқашан ескірмейді. Әлем әдебиетінде он сегізінші ғасырда Лоренс Стерннің «Тристам Шенди, джентельменнің өмірі мен пікірлері» романынан басталған проза жанрындағы персонификация Шкловскийше айтқанда, «адамның ойын психологиялық, мінездік толқыныстар тұрғысында көрсетті». Адамның сезім күйін, толғанысын, қуаныш-қайғысын барлық қайшылығымен, персонификацияны терең ашып бейнелеудің үлгісін Толстой романдарынан айқын көреміз. «Анна Каренинадағы» Анна терең психологизм, кейіпкердің ішкі сезімінің нәзік иірімді, құпия сырлы персонификация. Жазушы әсерлі суреттеу арқылы персонификацияны шынайы болмысын көрсетуге мүмкіндік берді.

Персонификацияның бар болмысын ашып беру арқылы жазушы қоғамдық өмірдің қайшылықтарын, адамгершілік пен қатыгездіктің қақтығысынан туған трагедиялық жағдайды әсерлі бейнелеп береді. Л.Толстой – кейіпкердің көңіл-күйін тікелей суреттеуде де, іс-әрекеті немесе оның толғанысы, ішкі монологы арқылы көрсетуде де асқан шебер жазушы. Достоевскийдің персонификацияны бейнелеудегі жаңашылдығы – романдағы өмірдің сан алуан құбылыстарын өзінше сезінуі, олардың әр қилы, тіпті, бір-біріне мүлде қайшы дүниетанымын, көзқарасын үңіле зерттеп, сипаттауынан анық байқалады.

Яғни, персонификация дүниеге келу үшін белгілі бір архетип керек. Мәселен, қара нәсілділердің құқығы шектелмегенде, Гарриет Бичер-Стоу «Том ағаның күресін», Достоевский қамауда, айдауда болмағанда «Нақұрысты», Дидро көрші келіншектің өмір жолы мен оның өмірбаянын естімегенде «Сопы әйелі» өмірге келмес еді. Князь Мышкинді көріп жазушының өзі бірден еске түседі. Достоевский ар мен ұятты жоғары қойып, ақша мен даңққа аса ден қоймайды. Князьбұл өмірден бар қорлықты көреді. Тіпті өлер алдындағы сезімі де аса аянышты да керемет суреттелген. Өмірде ондай ойланып-толғанатын адамдар аз өте аз. Архетиптенген персонификация Федор–князь, Мышкин – Нақұрыс, Нақұрыс – князь, Мышкин – Федор. Бір шығармада тоғысқан үш кейіпкер. Романды оқу барысында үшеуінің жиынтығын күрделі образ князьдан көруге болады. Бейнебір қысық айна сияқты, әркім әр адамды әр қырынан көреді. Мұнда мәселе оқырман қай ракурстан қарайтындығында жатыр. Карамзин «Бишара Лиза» атты повесінде өз еңбегімен күнелткен кедей қызды жанашырлық сезіммен бейнелеп, оның жан дүниесінің нәзіктігін, тереңдігін суреттеп көрсетеді. Кейіпкерді персонификациялау – заман талабы. Қазақ әдебиетінде сом да алып образға қарап, сол кезеңнің бейнесін көреміз. Қаһарман Бауыржан Момышұлының белгілі бір кезеңді, сұрапыл 1940 – жылдарды суреттеген өмірбаяндық әрі документалды «Мәскеу үшін шайқас» шығармасының айрықша ерекшелігі – сәтті жазылуы мен нанымды, шынайы суреттелуі. Себебі, батыр Бауыржан өз көзімен көрді, сезінді және оны бар болмысымен суреттей алды. Және өз бейнесі персонификация дәрежесінде көріне алды.

Түркі халықтарында әйелдер бейнесі де персонификацияға айналған архетиптер молынан кездеседі. Үнділердің «Ведалар» кітабында әйелге сезім жетегіндегі мақұлық есебінде қараған, ежелгі қытай деректерінде «Будда» әңгімесінде әйел баланы әкелері саудаға шығарып сататын тұтқын есебінде ұстаса, Ысраил дерек көздерінде жамандыққа итермелелгені үшін әйел азаптауға лайықты делінеді.

Әйелге құнсыз мал-мүлік есебінде қарайтын әдет ежелгі Грек, Римде де етек алған. Платон «әйел – тозақтың есігі» десе, Аристотель «әйел жаратылмағанда, еркектер тәңірге айналар еді» деген. «Әйел – жаратылыстың қатесі». Бұл ауыр сөздің иесі – «Жоғалған жұмақ» кітабының авторы Дж.Мильтон. Тіпті Ф.Ницше сияқты философтар да әйелге деген нашар көзқарастан арыла алмай: «Әйелмен сөйлесетін болсаң, таяқты қолыңа алуды ұмтыла!» – деген. Әйелді кемсітетін сөздер Лев Толстой туындыларынан да ұшырасады.

Кейіпкердің өмір болмысы, адам тағдыры, дүние, жаратушы туралы белгілі бір шешімнің, нақтылы түйіннің аясына сыймайтынын байқаймыз. Көркем шығармаға көп үнділік, яғни, полифониялық қасиет дарытатын сан алуан толғаныстарынан жеке адамның ой-санасы, ішкі сезімі бүкіл әлеммен, бүгінгі ғана емес, өткен өмірмен де, болашақпен де жалғасып жатқанын аңғарамыз. Тахауи Ахтановтың «Шырағың сөнбесін» дилогиясында соғыс пен әйел тақырыбын жан-жақты саралай отырып, суреткер әйел жанының терең қалтарыстарына арыдан зерделейді. Жазушы әйел сезімінің ешбір қоғам идеологиясына, жағдайға мойынсұнбайтын құпия құдіреттерін ашып береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Седых А.П. О персонификации французской культуры / Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2011. № 2 (9). С. 154-156.
2. Хазагеров Г.Г. Основы теории литературы. Ростов на/ Д.: «Феникс», 2009. – 316 с.

3. Фрай Н. Анатомия критики: очерк первый // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв: Тракаты, статьи, эссе. Москва, 1987. – 521 с.

Умирхон Азимова
(Ташкент, Узбекистан)

ЧЕТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАРИНИ ҚўЛЛАШНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ

Олий ўқув юртларида юқори малакали мутахассислар тайёрлашда чет тилининг ўрни бекиёсдир. Тил ўрганишдан асосий мақсад, талабаларда инглиз тилида гапириш қўникмасини ҳосил қилишдир. Бу мақсаднинг рўёбга чиқишида замонавий педагогик технологиялар жуда қўл келади.

Педагогик технология-бу ўқув (дарс) жараёнини ҳаракатлантирувчи куч ёки олдиндан белгилаб қўйилган аниқ мақсад йўлида ўқитувчининг касбий фаолиятини янгиловчи ва таълимда якуний натижа мажмуи ҳисобланади.

Бугунги кунда таълим беришда хусусан, чет тилини ўргатишда янги технология элементи бўлган интерфаол усуллардан кенг фойдаланилмоқда. Бу айниқса, амалий машғулотларда яхши самара беради. Интерфаол усуллардан қай бирини қўллаш ва қай даражада қўллаш ўқитувчининг маҳоратига бевосита боғлиқдир.

Интерфаол усулларини қўлловчи ўқитувчи талабаларнинг билим савиясини ва уларнинг нимага қодир ёки қодир эмаслигини эътиборга олмоғи керак.

«Ақлий ҳужум», «Думалоқ стол», «Тадбиркорлик ўйини», «Занжир», «Ким чаққон» сингари ноанъанавий усуллардан самарали фойдаланиш мумкин. «Думалоқ стол» усули. Даврага топшириқ ёзилган қоғоз қўйилади. Масалан, «Дўстингизнинг сифатларини ёзиб беринг». Ҳар бир талаба саволга ўз жавоб вариантини ёзади ва шеригига узатади. Ҳамма ўз жавобини ёзади кейин муҳокама қилинади, нотўғри жавоблар ўчириб қўйилади, тўғри жавоблар сонига қараб, талабалар билими баҳоланади.

Интерфаол нима ўзи? Интерфаол бу-ўқитувчи ва талабалар орасида ўзаро ҳамкорлик асосида дарс самарадорлигини ошириш, мустақил фикр бериш қўникмасини шакллантириш, фикр-мулоҳаза, баҳс орқали ўрганилади. +ўйилган мақсадга мустақил, ўзи фаол иштирок этган ҳолда яқка, жуфтликда, гуруҳларда жавоб топишга ҳаракат қилади, фикрлайди, баҳолайди, ёзади, далил ва асослар орқали фикрини ёритиб беришга ҳаракат қилади. Бу эса қатнашчиларнинг хотирасида узоқ сақланади. Янги ахборотни ўзлаштиришда танқидий, таҳлилий ёндаша олади. Ўқитувчи фақат йўл-йўриқ кўрсатувчи, кузатувчи, ташкил қилувчи вазифасини бажаради.

Интерфаол усулда гуруҳни кичик гуруҳчаларга бўлиб, уларни қуйидагича номлаш мумкин «Excellent!» «Wonderful!», «Marvellous!». Масалан: «Сиз адабиётни биласизми?» ўйини. «Who is good at literature?». Бу ўйинда талабалар томонидан жаҳон адабиёти намояндаларининг номлари ва энг машҳур асарлари ҳақида тасаввурга эга эканлиги текширилади. [1]

Асарлар инглиз, немис, француз, рус, ўзбек ва жаҳоннинг бошқа тилларида ёзилган бўлиши мумкин. Бу ўйин талабаларнинг фикрлаш тезлиги ва жавоб реакциясининг зудлик билан амалга оширишга ўргатади. Бу ўйин тил структураларидан инглиз тилидаги пассив қурилмаларни қайтаришга ва фаоллаштиришга ҳам хизмат қилади. Ўйинни ўқитувчи бошлайди ва олиб боради. Кичик гуруҳчалар балларни кўпайтириш учун курашадилар.

Ўқитувчи асарнинг номини инглизча айтади ва талабалар дарҳол бу китобнинг муаллифини айтадилар.

Масалан ўқитувчи: «Othello»

Талабалар: was written by W.Shakespeare.

Биринчи бўлиб жавоб берган талаба ва гуруҳчага 1 балл берилади ва ўйин давом эттирилиб, кейинги асарга ўтилади. Тўғри, янги педагогик технологияларни қўллаш ўқитувчидан маҳорат талаб этади, лекин ўқитувчи ўз ўрнида фани бўйича бўлаётган ўзгаришу янгиликлардан хабардор бўлиши лозим.

Машғулотларни суҳбат-саволлар асосида ташкил қилиш ҳам тил ўрганишда самарадорликни оширади. Таълим беришнинг прогрессив усулларига мурожаат қилиш ҳар қандай даргоҳда рақобат муҳитини вужудга келтириб, педагогларни ўз устида ишлашга ундайди. Бу эса талабаларнинг фанларга қизиқишини кучайтирибгина қолмасдан, ўзлаштириш даражасини ошишига, мустақил фикрлашни ривожлантириш, илмий ва ҳаётий мулоҳазалар юритишга ўргатади. Машғулотда талабаларнинг мавзу бўйича қанчалик билимга эга бўлганини текшириш учун турли хил усулларни қўллаш мумкин. Масалан, савол-жавоблар, тест, текширув диктанти, интеллектуал ўйинлар, ребусларни ечиш, дарсда муайян ролларни ижро этиш каби усуллардан фойдаланиш ўринли бўлади.[2]

Ноанъанавий усуллардан фойдаланиб машғулот ўтилганда, аудиторияда ишчанлик кайфияти ҳукм суради, ўқув материали аниқроқ англашилади, муҳими хотирада узоқ сақланиб қолади. Ўқитувчи машғулотларда қўллайдиган методик усулларни тез-тез алмаштириб туриш керак, шунда талабаларнинг дарсга қизиқиши янада ортиб боради.

Замонавий педагогик технологияни жорий этиш бўйича интерфаол усулида ўтказиладиган ҳар бир машғулот ўзининг ижобий натижасини бериши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сорокина Т.С. Функциональные основы теории грамматической синонимии, ВЯ. 2003, №3, с 92-112.
2. Кубрякова Е.С. Проблемы онтогенеза речевой деятельности

Mamura Alimova, Xushnoza Abduvohidova
(Наманган, Узбекистан)

HELPING STUDENTS TO BE MORE INDEPENDENT

Since the onset of communicative approaches to language teaching and learning, the roles of teachers and students have changed. No longer are teachers expected to control the whole learning process and pass on knowledge to passive recipient students. In this article, we will give a brief outline of the benefits of helping students become more autonomous through learner training and then suggest some activities that teachers can use in the classroom to do this.

Nowadays teachers are seen as facilitators and a guide who can help the students towards their individual goals and objectives, whilst the students, in turn, must take responsibility for their learning and their progression towards their aims. The ultimate aim of language teaching should be to help students how to learn and take charge of their own learning. This involves choosing materials and evaluating them, organizing a schedule and seeking out learning opportunities. It is being active rather than reactive and from a constructive viewpoint it is seeking meaning from the input received. In learner autonomy the teacher's role is to create and maintain a learning environment in which learners can be autonomous in order to become more autonomous. The development of their learning skills is never separated from the content of the learning, since how to learn a foreign language is different from other learning contexts, like math's and biology. Learner autonomy is important because taking responsibility for one's own learning leads to higher motivation, which in turn leads to more likely success in learning. This success leads to confidence and further increased motivation.

Autonomy requires certain things to be present: cognitive and metacognitive strategies, motivation, and knowledge about language learning, external support and a raised consciousness as to importance of being responsible for one's own learning. Learner training empowers the learner and can lead to more successful language learning. Research has shown that attributes which successful learners have in common include an awareness of possible differences between mother tongue and target language, being involved in the learning process, interest in expanding knowledge, and awareness of what is necessary to learn a language.

There are two main arguments for preparing students of trying to make autonomously. First, if learners are using reflective working strategies, it is likely to be more efficient and effective, because they will become more personal and focused for their own learning. In particular, what is taught in educational contexts is more likely to serve learners' schedule. Second, if learners are proactively committed to their learning, the problem of motivation is definitely solved, as learners become more motivated in organizing their own learning schemes. Although, they may not always be motivated in learning in certain aspects, autonomous learners may develop their reflective and attitudinal resources to overcome some motivational issues in the working process.

It is obvious that autonomous learners understand the main objectives and aims of their learning curriculum. They also accept responsibilities for their own learning, and may share in the setting of learning goals, take advantages in planning and executing learning activities, and regularly review their learning and assess their learning effectiveness (Little 1991). The practice of learner autonomy requires a positive attitude, a capacity of reflection and readiness to be proactive in self-management and in interaction with others.

Modern teaching benefits from using modern technologies widely. These technologies are used by teachers in the classrooms and at the same time they can be used by students independently for studying languages. There are many reasons why technology, specifically computers and internet should be incorporated into autonomous learning. Firstly, it can be extremely motivating for the students. It gives a different medium through which to work, adds variety and can enable students to make choices about the material and pace. It is flexible and can be adapted to suit the needs of individual students. In addition, it can be interactive and give instant feedback.

Another important aspect is technology can support autonomy as students select and evaluate material. There are also many ways in which computers can be used for self study. On-line newspapers, radio shows, podcasts, wikis, blogs and web quests are just some of the possibilities. By taking advantage of many types of computer-based activities, learners are using different strategies to plan and execute their language learning and at the same time, enhancing their autonomy.

The following activities are ones that were given by Clair Gibbs (2012), of various levels are can be useful for the learners who may adapt according to their own personal needs and preferences. The activities can be all adapted to meet any teachers own classroom situation and the language can be graded to suit the level of the students. According to the New Project Reform Program Curriculum of Uzbekistan, first year students of EFL teacher training institutions have "Independent Study Skills" course and this subject teaches students the ways of becoming independent/ autonomous learners in their future studying. Hopefully both these students and any other EFL learners can get benefits from them.

Activity1. The aim of this activity is to aid students with possible forms of self-study and encourage them to choose the appropriate ways that they would enjoy.

Procedure:

- Tell the students to brainstorm the ideas of the topic "Ways to Study" in pairs;
- Elicit their ideas and write them on the board, adding any extra ideas from the "Suggested answer" box they didn't think of.

Suggested Answers are the following:

Things students can do outside class:	
Listening	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Watch English films ▪ Listen to English songs ▪ Use the following websites:
	www.eslhome.com www.shambles.net www.bbc.co.uk/worldservice/learnenglish
Speaking	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Speak to other English speakers if possible ▪ Practice your English with your peers
Writing	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Email other learners or English speakers ▪ Becoming involved in online chats ▪ Write letters ▪ Keep a diary in English ▪ Write essays
Reading	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Read newspapers (online or paper) ▪ Read graded readers
Pronunciation	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Listen to as much English as possible ▪ Learn the phonemic script ▪ Record yourself speaking and listen to your recordings

Grammar	<ul style="list-style-type: none"> Use your course book Do exercise in grammar book Practice using new structures in your speech and writing
Vocabulary	<ul style="list-style-type: none"> Write words on cards with the translation on the back. Write sentences with new words in them Buy a good dictionary Draw pictures and label them
General	<ul style="list-style-type: none"> Find a "study buddy" and practice together Take advantage of every opportunity to use your English

• Ask the students to pick the two ideas that they like most. They must report back in the class the following week. This will be the start of keeping record of study.

Activity 2 Record of study

The aim of the activity is to help students to organize their studies.

Procedure

• Explain the importance of regular study. Highlight the range of ways of studying in shown activity 1. While recording their studying students should reflect their own learning and they can see their progress and identify which methods and strategies are most and least successful for them.

• Handout the following worksheet and ask them to complete this each week:

Record of study

Week

Day	Area of study	Work done

References:

- Benson, P. (2001). *Teaching and Researching Autonomy in Language Learning*. Harlow: Longman/ Pearson Education.
- Gibbs, C. (2012). *Helping learners to learn*. English Teaching Professional. Issue 78
- Holec, H. (1981). *Autonomy and Foreign Language Learning*. Oxford: Pergamon. (First published 1979, Strasbourg: Council of Europe.)
- Little, D. (1991). *Learner Autonomy 1: Definitions, Issues and Problems*. Dublin: Authentik.
- Little, D. (1999). Developing learner autonomy in the foreign language classroom: a social-interactive view of learning and three fundamental pedagogical principles 38: 77-88.

Қанағат Алтайбекова
(Жезказған, Қазақстан)

ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Тіліміздің дамуындағы өзекті мәселені термин жайы алып отыр. Терминді қазақшалау лексикалық қорды байыту ғана емес, ең әуелі тілдің ғылыми саласын дамыту көрінісі болып табылады. Сол себепті, тілдің қаншалықты лексикалық қоры бай болса да, оның терминдік жұтаңдыққа тап болуы заңды да. Терминологияны дамытуға сөздерді «құлағынан тізіп терминге айналдырудың» қатысы жоқ, ол ең әуелі сәйкес ғылыми саланың дамуына тәуелді жайт. Басқаша айтқанда, терминология – белгілі бір ғылыми ойлау жүйесінің даму нәтижесі. Егер де ғылыми салалар қазақ тілді ғалымдармен қамтылмаса, ал олардың жұмысы өз тіліндегі ғылымды дамытуды қамтымаса, сол саладағы терминология да тоқырайды. Сондықтан терминология саласын біржақты Мемтерминкоммен шешу мәселені жартылай және жасанды жолмен ғана қарастыру болмақ. Сайып келгенде, қазақтілді терминология қазақтілді сәйкес ғылыми салалардың дамуына бірден бір тәуелді объект, сол салаға сәйкес қазақтілді ғылыми орта нығаймай, оның тілін ортасыз дамыту жасандылыққа душар етіп, одан ештеңе шықпайтынына назар аударатын уақыт келді. Біздің кәзіргі терминологияның жайы да осымен шамалас ахуалды бастан кешіп отырғаны жасырын емес. Терминология саласындағы мәселелер шешілуден гөрі кейбір күрмеулі сипатқа ие болып отырғаны да сондықтан. Бұл – бір мәселеден өзге мәселенің туындап отырғанының айғағы. Енді туынды мәселелерді санамалап көрейік. Бірінші. Қоғамдық ортаның талқылауында термин мен жаңа ұғымдар, сөз тіркестері мен лексикалық бірліктердің әуесқойлық форматта қаралуында. Терминнің өзі – ең әуелі ғылыми тілдік нысан. Ендеше, оны қарастыратын да, қолданатын да, тіпті дамытатын да ғылыми субъект болуы керек еді. Бұл мәселені шешуден біздің ғылым субъекттері аласталған секілді енжар немесе олардың дауысы ескерілмейді және оларға қазақтілді терминологияны дамыту міндеті толық жүктелмеген болмаса ғылыми лингвистикалық бастаманы алға бастыратын тетік жоқтықтан осындай халды кешіп отырмыз. Ғылыми кеңестердің терминмен айналысу мүмкіндігі мен әлеуеті қарастырылмаған. Содан келіп, бұл күрделі мәселе ғалымдар мен сарапшылардың емес, қарапайым тіл жанашырларының, отаншылдардың ояқтысына айналған. Өз кезегінде әлгі термин тудырушы «жанашыр топ» қазақтілді термин мен неологизмді қоздатып, терминологияны ұшқары көріністерге ұрындыруда. Сала мамандарының міндетіне қол сұққан әуесқой лингвистер мен тіл жанашырлары аталмыш салалық терминологияға пайдасынан гөрі, қолданымы жарамсыз жасанды «неологизмдерді» балалатып, залалын келтіруде. Ал, бұл жайт аталмыш сала бойынша білім негіздерін қазақ тілінде оқып сіңіруді ауырлатып, білім тұтынушы жастарды қазақтілді білім көздерінен шошытумен бірге қашыруда. Олар амалсыз түрде орыстілді білім көздеріне жүгініп, нәтижесінде

қазақ тіліндегі тұрмыстық деңгейді меңгерген орыс тілді маманға айналуға. Терминологиясы әрі-сәрі ЖОМдардағы (жоғарғы оқу мекемесі) білім беретін қазақтілді бөлімдер мемлекеттік тілдегі оқулықтармен, керек-жарақпен қамтылмастан, қазақтілді студенттердің, аспиранттардың орыс тілінде оқуы дағды мен нормаға айналып, ақырында қазақтілді ғылым тілі тоқырауды бастан кешуде. Екінші. Қазақ тілді терминологияны дамыту мәселелері тілдік сұраныстан гөрі, тілдік кембағалдықтан (неполноценность) туындап жатқандай сыңайы бар. Мәселен, терминнің қазақшалануы ғылыми ортаның сұранысынан емес, ең әуелі отаншылдық тұрғыдан тіл жанашырларының араласуынан жаппай қазақша терминдету қозғалысын туындатып жіберді. Бұл сырттай қарағанда, қазақ тілінің лексикалық қорын байытушы, тілді тазартушы сипаттағы үдеріс болып көрінгенмен, терминология мәселесін қарастыру ғылыми үдерістен тыс, маманданған негізде емес, қоғамдық сипатты болғандықтан, керісінше, тілдің лексикалық қорын әлдебір лингвистикалық вируспен бұлғайтын, тілдік жүйені ыдырататын және тіл тұтынушыларын жирендіретін ахуалға әкеліп соғуда. Уәжіміз жалаң болмасын, мысал келтірейік. Тілге соңғы жылдары зорлап-зомбылап кіріктірген программа, лидер, рыйнок («рынок» деп орысша жазып жүргенімізді мойындайық) сөздерінің баламасы болып жүрген бағдарлама, көшбасшы, нарық неологизмдері арқылы қазақ тілі байыды ма, лингвистикалық жүйесі нығайды ма, сөзжасам қабылеті артты ма?! «Иә» деуге асықпайық! «Ориентир» ұғымын беріп келген «бағдар» сөзі арқылы қазақ тілі «ориентировка» ұғымын беретін «бағдарламадан» қағылып қана қойған жоқ, осындай қатардағы сөздердің қазақша баламасын тудыру үдерісі тұйыққа тірелді. Бұған дейін «аялда» етістігінен «аялдама» зат есімін тудыру қалыптасқан үдеріс болса, енді кемінде 6-7 салалық мағынасы бар «программа» сөзін бір ғана дәйексіз сөзбен баламалау тәжірибесі пайда болды. «Бағдарлама» сөзі белгілі бір бағытты жалпылама дәрекі түрде бетке алу мүмкіндігі болса, «программа» ұғымы нақты тәсілдер мен мүмкіндіктер қарастырылған қойылған мақсатқа, межеге нақты жету жолы болып табылады. Нәтижесінде қазақ лексикасын «тонайтын» шала терминге тап болып отырмыз. Бұған қоса, тіліміздегі белгілі бір объект (әскер, ел, жол) бойынша басшылықты білдіретін қолбасшы, елбасшы, жолбасшы сөздерінің жасамдары енді белгілі бір топтың, лектің ұшы, басы дегенді білдіретін «лидер» сөзіне «көшбасшы» деген жадағай да жасанды сөзді балау арқылы тәрк етілді; «лидердің» ешқандай басшылыққа қатысы жоқтығы ескерілмеді, сөйтіп, тілдің морфологиялық әлеуетіне нұқсан келтірілді. «Лидер» қазақшаланғанмен, қазақ тілінің сөзжасам қасиетінің кейбір мүмкіндіктеріне нұқсан келді. Осылайша, аталған жаңа сөздер арқылы «қазақ тілі нығайды ма?» деген сауалға берілетін жауап жоқ тұйыққа тіреліп отыр. Енді бір мысалға назар аударайық. Бірнеше ғасырлық тарихы бар «рыночная цена» ұғымын беріп келген нарық сөзі зорлықпен «рынок» ұғымының баламасы болып таңылды. «Сауда орны» ұғымымен бірге «тауар айналымының алаңы» деген ұғымды бере алатын «рынокқа» одан да «базар» сөзі лайық емес пе еді?! Сөйтіп, «нарық-рынок» баламасы арқылы тілдің талай ғасырлық қалыптасқан лексикалық мазмұнын тәркілеу жүзеге аса бастады. Ондап саналатын бұл нәтижелер тілімізге ене бастаған әлемдік неологемдерден өш алып жүрген Дон Кихотты елестетеді. Мұндай көріністердің астарында шын мәнінде, біздің тіліміздің ішкі қуатын күшейтумен айналысудан гөрі, терминологиялық әуесқойлық дағды орын алған, халықаралық ұғымдар мен терминдерді түсінбеуден туатын құрметтемеу және қабылдай алмау кембағалдығы мен қазақ лексикасын дамыту жолындағы шыдамсыздық жатыр. Үшінші. Терминологиямен айналысатын тиянақты ғылыми – мемлекеттік құрылым жоқ. Кәзіргі ғылыми сипаттан алшақ үдерісті қолданып, қазақша термин тізімдерін бекітумен айналысатын Мемлекеттік терминологиялық комиссияны ғылыми алқаға да, мемлекеттік құрылымға да, тіпті, термин мәселесіне тиянақты араласатын қоғамдық ортаға да жатқыза алмаймыз. Бір қызығы сол – мемтерминком бекіткен терминдердің міндетті қолданымдық құзыры жоқ. Оның үстінде бұл комиссияның атауында «мемлекеттік» анықтауыш болғанмен, терминді мемлекеттік тұрғыдан қарастыратын мемлекеттік құрылым емес. Себебі, жылына анда-санда жиналып, қолға түскен термин жобасын талқылайтын бұл құрылым форматы жағынан қоғамдық алқаға жатады. Мемтерминкомның термин мәселесін жүйелі шешетіндей қауқары да, мүмкіндігі де жоқ. Ғылыми салалық кеңестермен де, қоғамдық ортамен де тығыз да жүйелі қатынас орнатылмаған. Ұсынылған баламаларды алдын ала талдайтын, сараптайтын зертхана жоқ. Термин жобаларын жариялау түрде талдауға арналған заман талабына лайық бұқаралық ақпарат-жаршы құралы тағы жоқ. Нәтижесінде қарастырылған терминдер субъективтік сипаттан әріге аса алмауда, бекітілген терминдер лингвистикалық ортаның сенімінен шыға алмай, көбіне күмән мен дау тудыруда. Жалпы, Мемтерминком – Кеңестік өкімет талабы пен тоталитарлық қоғам тудырған және ақпараттану қарқыны бәсең кезеңге тән өткен шақтың құрылымы. Оны заман мен тілдің даму талабына сәйкестендіруді ойластыратын уақыт келді. Қысқасы, Мемтерминкомның кәзіргі ахуалы қазақ тілінің терминологиясына үлес қосатындай тіл талабы мен заман қарқынына ілесетіндей құрылым бола алмай отырғанын мойындау – әлдекімдерді жазғырудан туындаған жайт емес, мемлекеттік тілдегі тоқыраған ғылым тілін ғылыми ортаның жанды қатынас құралына айналса деген аңсардан туындаған ортақ уәж. Сонымен, қазақ терминологиясын дамыту үшін не істеу керек? Біздің пайымымызша, ол үшін төмендегідей ұстанымдар ескерілгені жөн:

– термин – ғылыми объект, бірақ жалпыға ортақ тұтыным сипаты бар лексикалық бірлік; – термин дамыту мәселесі – мемлекеттің араласу міндеті болып табылатын мемлекеттік тілді дамыту саласы, бірақ термин қалыптастыру – тілді қолдану үдерісіндегі қоғамның ортақ міндеті. Аталмыш ұстанымдарды ескерсек, терминологияны дамыту құрылымы төмендегіше түрде өзінен өзі туындайды. Біріншіден, қазақ терминологиясын дамыту тұжырымдамасы мен сәйкес нормативтік акт қажет. Екіншіден, белгілі бір ғылыми кеңес, технологиялық ұжым немесе мемлекеттік мекеме мүдделі бола тұрып, нақты терминді қазақшалауға немесе неологемдік сұраныс жасайтындай алгоритм орнығуы керек. Үшіншіден, белгілі бір терминді қазақшалауға немесе неологемдік ұсыныс жасауға сәйкес түрде салалық ғылыми кеңес, технологиялық ұжым немесе мемлекеттік мекеменің, тіпті, жекедара сарапшының қақы болуы тиіс. Төртіншіден, мемлекеттік тараптан терминологияны дамытуға бағытталған, жаңа терминдер мен неологемдерді зерделейтін ғылыми терминологиялық зертхана (Тілбілім институты жанында) болғаны жөн. Бесіншіден, сұранысқа сәйкес түскен ұсыныстардың талқыламасы жариялық сипатта жүруі керек, ол үшін арнайы электрондық бюллетень (сайт, портал) лайықты құрал болар еді. Алтыншыдан, Терминологиялық зертхана мен ғылыми кеңестердің талқысынан өтіп, сұрыпталған ақырғы терминдік бірліктер сәйкес министрлік (Білім және ғылым) құзырымен сынақтық мерзімге қолданысқа ұсынылғаны жөн. Жетіншіден, сынақтық мерзімнен өткен терминдер үкіметтік терминологиялық комиссия қаулысымен бекуі тиіс [1,58]. Осылайша құрылған терминологиялық ғылыми-мемлекеттік – көпшілік құрылым жалпы тіл тұтынушылары мойындайтын және баянды да дәйекті термин саласын дамытып қана қоймай, бұл саладағы ұшқарылық пен тоқырауды жояды деген ойымыз бар

Термин (лат. terminus – шек, шеті, шекарасы деген мағынада) – ғылыми ұғымға айқын анықтама беретін, оның мағыналық шегін дәл көрсететін сөздер. Әдетте тілдегі қандай сөз болсын көп мағыналы болып келеді де, оның мағыналық шегі айқын болмай, жылжымалы болады. Ал ғылыми ой-пікірді дәл білдіру үшін сөздің мағынасы

тұрақты, айқын болу қажет. Сондықтан сөздің мағыналық шегін дәл белгілеп, сөзді сол нақтылы бір мағынада ғана алып қолдану арқылы жасалады. Әдебиеттану ғылымында қолданылатын көркемөнер, көркем бейне (образ), идея, мазмұн мен түрі сюжет, лирика, эпос, драма, стиль, өлең құрылысы, әдеби процесс; көркемдік әдіс, жанр дегендер. Міне, осындай терминдер қатарына жатады. Әдебиеттану ғылымында терминдер табиғатты зерттейтін ғылымдардағыдай немесе логика, философия сияқты қоғамдық ғылымдардағыдай әбден жүйелей түскен, толық қалыптасқан сипатта кездесе бермейді, яғни, термин деген ұғымның қатаң талабына сәйкес келе бермейді. Бұл жағдай әр ғылымның пәніне зерттейтін объектісіне де, қалыптасқан зерттеу тәсілдеріне де байланысты болса керек. Қалайда әдебиеттану ғылымында нақтылы анықтама беру, жүйелі түрде талдау, топтап-жіктеуден гөрі, баяндап айту жағы басым келеді де, ғылыми ұғымның терминнің мағыналық шегін бұлжытпай, айнытпай үнемі дәл сақтап отыруға сондайлық мән беріле қоймайды. Ал мұндай жағдай және ғылыми мағынасы әлі толық айқындалмаған "жартылай" терминдердің көп болуы зерттеу жұмысын қиындата түседі. Ғылыми терминдер жүйелі түрде қалыптасса, әрі термин терең мағыналы болып, әдеби құбылыстың сипатын нақтылы, дәл көрсетсе ғана зерттеу еңбектердің теориялық дәрежесін биіктетуге жол ашылады. Терминдік жүйенің дамуы ғылыми танымның өрісін кеңейте түспек. Аристотельдің "Риторика", "Поэтика", Буалонның "Поэзия өнері" жазылған кезден бастап, метафора, стиль, т.б. ұғымдарды дәл айқындап, нақтылай түсу мақсатындағы талпыныстар да міне, осыны дәлелдейді [2, 78]. Ал кейінгі кезде әдебиеттанудың кейбір саласында, мысалы, поэтика, өлең құрылысын зерттеуде негізгі терминдерді бір мағыналы, тұрақты қолдану терең талдауға, жаңа қорытындылар жасауға көмегін тигізді. Қазіргі ғылымда терминологиялық құрылымның жүйелене түсуі, жалпы философиялық терминдер, оның әдебиеттану саласы лингвистика, соңғы уақытта математика, семиотика терминдері есебімен толығы түскені байқалады. Бұл әсіресе жазушылардың тіліне, фольклортануға арналған еңбектерден айқын аңғарылады. Қазақ әдебиеттану ғылымында да терминдерді қалыптастыруда бірталай жетістіктер баршылық. Әсіресе қазақ поэзиясына, сөз өнеріне тән ұлттық сипаттағы әдеби құбылыстарды, соның ішінде, жырау, жыршы секілді ұғымдарды ауыз әдебиетінде кең өріс алған суырыпсалма өнеріне, өлең-жырды, дастанды термелеп айту дәстүріне қатысты ұғымдарды, айтыс, шешендік сөздер, өлең, қара сөз, жыр, толғау сияқты сан алуан жанрлық түрлерді сипаттайтын ұғым-терминдерді орнықтыруға айтарлықтай назар аударылып келеді. Бұл салада айрықша бағалы еңбек сіңірген Ахмет Байтұрсынұлы болды. Оның 1926 жылы "Әдебиет танытқыш" атты кітабында халық поэзиясына, әдебиетіне қатысты көптеген терминдер алғаш жүйеге түсірілді. Оның бірталайы әдебиеттану ғылымында орнығып, қолданылып келеді [3, 119]. Ал кейбір кезде мән берілмей, не еленбей қалғандарын жаңадан қарап, орнымен қолдану – келешектегі міндет. Соңғы кездерде қазақ тіліндегі терминдер әдебиеттануда ғылыми ойдың дамуына байланысты одан әрі дамып, толығы түсті. Алайда бұл салада атқарылатын істер аз емес. Ғылыми ұғымдардың қазақ тілінде мағынасын терең ашып жеткізетін және өзі жатық, құлаққа жағымды, көпшілік жақсы қабылдайтын терминдерді әлі де көптеп қалыптастыру қажеттігі бүгін өмір талабынан туып отыр.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Оралбай Н. Қазақ тілінің сөзжасамы. – Алматы, 2001. – 213 б.
2. Құрманбайұлы Ш. Терминқор қалыптастыру көздері мен терминжасам тәсілдері. – Алматы 2005
3. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

Катерина Борисенко
(Київ, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ РЕДАКТОРСЬКОЇ ПІДГОТОВКИ РЕФЕРАТИВ (НА ПРИКЛАДІ РЕФЕРАТИВНОГО ЖУРНАЛУ «ДЖЕРЕЛО»)

Актуальність дослідження полягає в тому, що через швидкий розвиток науки й техніки, зростає значення інформаційних ресурсів. Серед них велику роль відіграють реферати, які набирають популярності серед реципієнтів наукової інформації, оскільки допомагають зорієнтуватися в потоці літератури, одержати нові відомості про дослідження з певних галузей знання, є доступними та зручними в користуванні. Перші реферативні тексти були створені вже досить давно, проте правильне їх оформлення згідно з нормами і стандартами, особливості редакторської підготовки рефератів є значною проблемою, яка потребує подальшого аналізу.

Метою дослідження є розкриття специфіки редакторської підготовки рефератів та аналіз структурних і мовностилістичних особливостей текстів реферативного журналу «Джерело».

Об'єктом дослідження є реферативні тексти з журналу «Джерело». **Предмет дослідження** – лінгвістичні та композиційні особливості реферативних текстів з журналу «Джерело».

Дослідженням особливостей реферативних текстів займалися багато науковців: як українських, так і зарубіжних. Процес підготовки рефератів для реферативних журналів описано Є. С. Ліхтенштейном, М.П. Сенкевичем; питанням реферування документів займалися Д. Й. Блюменау, Н. Я. Зайченко, О. В. Тришук, В.І. Соловйов та інші.

Нині інформація поширюється з неабиякою швидкістю, а роль інформаційних ресурсів зростає, тому не дивно, що в людства виникла потреба в стисненні та систематизації наукових знань для швидкого пошуку та зручного користування. Саме з цієї причини й виникає поняття «реферат».

На сьогодні існує чимало визначень терміну «реферат». Згідно з одними поглядами *реферат* – «короткий виклад змісту документа чи його частини, що включає основні відомості та висновки, необхідні для початкового ознайомлення з документом» [2].

Проте існує й протилежна думка щодо визначення аналізованого поняття. «*Реферат* містить короткий виклад змісту документа із зазначенням характеру документа, методики дослідження та його результатів, а також час і місце проведення дослідження» [4, с. 269].

Проаналізувавши ряд визначень поняття «реферат», беручи до уваги всі чинники, які впливають на його форму викладу, спробуємо створити оптимальне збірне визначення терміну:

Реферат – це стислий виклад основного змісту першоджерела, в якому подаються найважливіші дані дослідження, необхідні для початкового ознайомлення з документом.

Це визначення не обмежує функції реферату як одного з видів науково-інформаційної літератури і дає можливість створення такої форми реферативного тексту, яка б задовольняла потреби конкретного реципієнта.

Створення якісного реферативного тексту – дуже клопітка справа, адже автор джерела (референт) повинен не лише доступно та повно викласти зміст першоджерела, а й зробити це в максимально стислій формі. Якщо референту не вдається поєднати ці особливості реферату, це повинен зробити редактор, який слідкує не лише за мовностилістичними особливостями джерела, а й за його формою та структурою.

Для виявлення особливостей редакторського опрацювання реферативних текстів було обрано 100 рефератів із журналу «Джерело», на яких і було проведено аналіз.

Перше, на що редактор повинен звернути увагу під час редагування реферату, це його структура. Реферативний текст складається із заголовної частини, текстової частини та довідкового апарату. З аналізованих рефератів журналу «Джерело» в 93-х прослідковується однакова структура:

- До заголовної частини належить заголовок першоджерела, його автор, місто та видавництво, де був виданий першотвір, рік видання та кількість сторінок. «Заголовок реферату повинен привертати до себе увагу читача і бути зручним для ручного чи машинного пошуку» [6, с. 165]: *Латинська мова для юристів: підручник / В.Д. Шинкарук. – Чернівці: Рута, 2011. – 576 с* [8, с. 285 (2724)].

- Власне реферативна частина складається з викладу основної інформації першоджерела: *Викладено основи фонетики, морфології, елементи словотвору та синтаксису латинської мови. Подано граматичні таблиці та юридичні тексти латинською мовою. Теоретичні положення нормативної граматики проілюстровано цитатами та фрагментами різножанрових творів* [8, с. 285 (2724)].

- Довідковий апарат містить такі елементи: *Шифр НБУВ: ВА746379.: табл. – укр* [8, с. 285 (2724)].

І лише 3 реферати структуровані дещо по-іншому, тобто містять лише заголовну частину та довідковий апарат.

Правильна структура сприяє легкому сприйманню змісту та забезпечує зручність у користуванні реферативним текстом.

Під час редагування реферату редактор повинен звертати увагу на його синтаксичні особливості. Реферати включають у себе інформаційні фрази, які є багатформними, тобто можуть бути виражені будь-якою граматичною формою, яка використовується в мові науково-технічної літератури [1, с. 77].

Для полегшення сприймання матеріалу та для зменшення кількості друкованих одиниць у реферативному тексті вживаються прості речення, які мають прямий порядок слів, в аналізованих рефератах їх близько 70%, більшість з них – прості односкладні безособові. Це викликано тим, що в реферативному тексті, як і в будь-якому науковому, особлива увага приділяється не особі, яка провела дослідження, а об'єкту, який досліджувався. Наприклад: *Висвітлено реалізацію компонентів інтонації й їх вплив на функціонування голосних фонем у спонтанному мовленні німців* [8, с. 297 (2859)].

У реферативних текстах використовуються пасивні конструкції, що також переводить увагу із суб'єкта дії та її об'єкт, наприклад: *Мовлення чоловіків характеризується рівномірною реалізацією тону, менш частою акцентуацією, меншою ритмічністю, невпорядкованістю між наголошених інтервалів і використанням психологічних пауз перед ремою* [8, с. 297 (2859)].

В аналізованих реферативних текстах представлені також складнопідрядні речення з підрядним з'ясувальним, хоча вони вживаються не так часто, як підрядні означальні: *Вперше здійснений аналіз повістей, які дійшли до нас у рукописній збірці, засвідчує, що Я. П. де Бальмен був обдарованим письменником-романтиком* [8, с. 310 (2991)].

В аналізованих реферативних текстах також вживаються вставні конструкції, найчастіше виражені дісприкметниковими зворотами. Наприклад: *Проведено інвентаризацію корпусу фразеологічних одиниць з фольклорним компонентом, яка базується на наявності фольклорного складника, вираженого словом чи словосполученням* [8, с. 297 (2858)].

Для того, аби зменшити обсяг реферату, використовуються скорочення: загальноприйняті для української мови і такі, які вживаються для позначення терміна, який часто вживається в основному тексті. Наприклад: *професійне читання (ПЧ)* [8, с. 297 (2854)]; *судинні рослини (СР)* [8, с. 285 (2725)]; *стійкі сполучення з компонентами кольоропозначення (ССКК)* [8, с. 285 (2726)] тощо. Варто пам'ятати, що скороченнями зловживати не варто, адже вони можуть викликати складність у сприйманні основного матеріалу.

Мова й стиль аналізованих рефератів як одного з виду науково-інформаційної літератури загалом характеризується чіткістю, лаконічністю та доступністю.

Основною стилістичною особливістю реферативних текстів є те, що розповідь ведеться не від конкретної особи. І якщо в науковому тексті дозволяється вживати конструкції на кшталт «ми дослідили», «нами було проаналізовано», то в науково-інформаційному це заборонено, прийнятними є лише безособові конструкції на – *но*, – *то* або – *ється*, – *ються*. Наприклад: *висвітлено переваги* [8, с. 286 (2735)]; *розглянуто проблему* [8, с. 286 (2742)]; *розроблено методику* [8, с. 300 (2886)].

Реферативні тексти, як і будь-які наукові, характеризуються термінологічністю мовлення. Усі терміни повинні бути однозначними, щоб не викликати хибного тлумачення понять у читача. Оскільки термінів у рефератах багато, а один і той самий термін може вживатися в конкретному реферативному тексті декілька раз, то їх можна скорочувати, що допоможе зробити текст більш зручним для користування та стислим. Найчастіше на початку термін записується повністю, а далі він подається скорочено, як ініціальна аббревіація: *інформаційні технології (ІТ)* [8, с. 286 (2735)]; *стійкі словосполучення (СС)* [8, с. 285 (2726)].

Недоліком наукової літератури, і рефератів як виду науково-інформаційних текстів зокрема, є те, що автори часто вживають запозичені назви термінів замість власне українських: *адаптація (приспосовування)* [8, с. 298 (2863)], *функціонувати (діяти, працювати)* [8, с. 297 (2857)], *компонент (складник)* [8, с. 297 (2858)] та ін. «Терміни, що не набули широкого вжитку, необхідно замінювати більш звичними й зрозумілими, окрім випадків, коли позначувані ними нові поняття є предметом розгляду в первинному документі й тому без них неможливо обійтися» [7].

Оскільки реферативним текстам властиві стислість і доступність, то важливою проблемою залишається мовна надмірність, тобто вживання таких слів, словосполучень або й речень, які не несуть смислового навантаження. До таких конструкцій належать повтори, оцінні елементи, штампи і канцелярити, зайві обставини та додатки тощо. «Редактор зобов'язаний допомогти читачу швидше отримати ті знання, які йому необхідні, а не потурати авторам, які змушують продиратися крізь хащу необов'язкових, зайвих слів» [5, с. 281].

Не варто зловживати словами *проблема, питання, рішення*, адже вони не несуть смислового навантаження. Наприклад: *Проаналізовано проблему мови та культури* [8, с. 285 (27260)]; *Розглянуто питання вивчення іноземних мов* [8, с. 286 (2738)].

Поширеною помилкою в аналізованих реферативних текстах є вживання складних присудків, дієслівних чи віддієслівних іменників, які передають дію, що вже виражена іншим іменником чи дієсловом. Наприклад: *Проаналізовано процес художнього сприйняття іноземних художніх творів* [8, с. 286 (2740)]; *Розглянуто процес адаптації міжнародних сюжетів* [8, с. 298 (2863)]. Ці словосполучення можна замінити на *проаналізовано художнє сприйняття; розглянуто адаптацію* без втрати смислу всього речення.

Основною проблемою аналізованого журналу є не велика кількість мовностилістичних помилок, а «відсутність систематичного розміщення матеріалів, що не дозволяє кумулювати інформацію про документи вузькоспеціальної тематики, які розсіяні в різних періодичних виданнях» [3, с. 2]. Незважаючи на всі помилки в текстах РЖ «Джерело», більшість рефератів є якісними та добре опрацьованими. Мова реферативних текстів характеризується лаконічністю, доступністю, ясністю та інформативністю, як і вимагає науковий стиль.

Висновки. Основним завданням редактора під час опрацювання реферативних текстів є виправлення помилок в основній частині реферату. Важливо, аби в друготворі за мінімальної кількості мовних знаків було чітко, послідовно та повно передано зміст першоджерела. Редактор повинен стежити за дотриманням єдиного стилю в тексті, усувати емоційно-експресивну лексику, іностильові слова.

Текстам рефератів притаманна простота, завершеність, лаконічність. Більшість речень – прості односкладні безособові з пасивними конструкціями. Стислому викладу сприяє також вживання вставних конструкцій, однорідних членів речення, ініціальних аббревіатур.

В аналізованих рефератах трапляються типові для науково-інформаційних текстів помилки – помилки надлишковості: вживання зайвих обставин чи додатків, віддієслівних іменників, складених присудків, оцінних слів тощо. Редактору варто видаляти ці слова задля зменшення обсягу реферату.

Незважаючи на певні мовностилістичні помилки, більшість рефератів РЖ «Джерело» інформативні, стислі, зрозумілі для читачів, а отже, є досить якісним науково-інформаційним продуктом.

Література:

1. Блюменау Д. И. Проблемы свертывания научной информации / Д. И. Блюменау. – Л.: Наука: Ленингр. отд-ние, 1982. – 166 с.
2. Видання. Основні види. Терміни та визначення: ДСТУ–3017–95. – К.: Держстандарт України, 1995. – С. 14
3. Зайченко Н. Я. Український реферативний журнал (методологічні та практичні засади розробки і створення) / Н. Я. Зайченко, М. Б. Сорока // Бібл. вісн. – 1999. – № 1. – С. 10 – 12.
4. Лихтенштейн Е. С. Редактирование научной, технической литературы и информации: учебник для вузов / Е. С. Лихтенштейн, А. И. Михайлов. – М.: Высшая школа, 1974. – 310 с.
5. Мильчин А. Э. Методика редактирования текста. – 2-е изд, перераб. / А. Э. Мильчин – М.: Книга, 1980. – 320 с.
6. Сенкевич М. П. Стилистика научной речи и литературное редактирование научных произведений: учебн. пособие для студентов специальности «Журналистика». / М. П. Сенкевич – М.: Высшая школа, 1976. – 253 с.
7. Тріщук О. В. Точність як одна з основних властивостей реферативного тексту [Електронний ресурс] / О. В. Тріщук // Ін-т журналістики. – 2006. – С. 184 – 190. – Режим доступу: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2189>.
8. Український реферативний журнал «Джерело». Соціальні та гуманітарні науки / уклад. Гринь Н. В., Добровська С. В. та ін. – К.: ІПРІ НАН України, 2012. – № 4. – С. 282 – 309.

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук, доцент кафедри видавничої справи та редагування ВПІ НТУУ «КПІ»
Гриднева Любов Михайлівна.

Гулчехра Ботирбекова
(Ташкент, Узбекистан)

CREATE YOUR TEACHING PROCESS

We know that teaching foreign languages is a creative process. Teachers are constantly tapping into new ideas.

Remembering new words is hard. Words are very slippery things. Before you know it, they've wriggled away and are gone. It takes a lot of effort to keep them where you want them. According to Jill Hadfield, in order to retain the word students have to go through three distinct processes. They have to fix the meaning of the word in their minds. They have to somehow make the word their own – to personalise it so that it takes on a colour and a character for them and becomes part of their individual word store – and they have to use the word creatively in context for themselves.

How could teacher devise activities that would help the learner through these three processes?

- Fix the meaning of the word in their mind.
- Make the word their own.
- Use the word to communication with others.
- How make it fun?

One of the most effective classroom tools are games. As ShaheenAra mentioned, 'repetition is the mother of skill' becomes very meanful during the games in language class as students get to use the language all time with a lot of repetition. Although repetition is boring in some cases, during games it is fun for children. Also because of fun involved in the game a massive amount of vocabulary and grammar can be revised in a short time.

The games based on fluency practice aim to set up context within the classroom that encourage the learners to use foreign language for communication and create a need for language exchange in order to complete the activity. The learners are therefore concentrating on completing the task rather than on the language itself. The language expected of the learners is however, limited and is always clearly defined by the context of the game.

And some words about games. A game is an activity with rules, a goal and fun. There are two types of games: competitive and cooperative games. In competitive games players or teams race to be the first to reach the goal. In cooperative games players or teams work together towards a common goal.

There are also two categories of games: linguistic and communicative. In linguistic games the goal of the game is linguistic accuracy: in the case of these vocabulary games, remembering the correct word.

Communicative games have a goal that is not linguistic: successful completion of the games involves carrying out a task such as exchanging information, filling in a picture or chart, or finding two matching cards rather than the correct production of language.

Types of game: the games make use of a variety of techniques, variety being important in language teaching. The simplest games are sorting, ordering or arranging games. These are usually played in pairs, where students sort cards into different groups of vocabulary.

In *information gap* games, player 1 has access to some information not held by player 2. player 2 must acquire this information to complete a task successfully. This type of game may be one-side or reciprocal, where both players have information which they must pool to solve a common problem. The games may be played in pairs or small groups, where all members of the group have some information.

Guessing games are a familiar variant on this principle. The player with the information deliberately withholds it while others guess what it might be.

Search games are another variant involving the whole class. In these games everyone in the class has one piece of information. Players must obtain all or a large amount of the information available to fill in a chart or picture or to solve the problem. Each student is thus simultaneously a giver and a collector of information.

Matching games are based on a different principle but also involve a transfer of information. These involve matching corresponding pairs of cards or pictures and may be played as a whole class activity where everyone must circulate until they find a partner with a corresponding card or picture or a pairwork or small group activity, played as a card game on either the "snap" or the "pelmanism" principle.

Labelling games involve matching labels to items in a picture.

Exchanging games are based on the "barter" principle. Players have certain articles, cards or ideas which they wish to exchange for others. The aim of the game is to make an exchange which is satisfactory to both sides.

Exchanging and collecting games are an extension of this. Players have certain articles or cards which they are willing to exchange for others in order to complete a set. This may be played as a whole class activity where players circulate freely exchanging articles or cards at a random.

Classroom management: there are three main types of activities: pairwork (involving two partners), small group work (involving groups of three or four) and whole class activity (involving all students). All these activities require some flexibility in the constitution of groups and organisation of the classroom. It is best to have the desks or tables in a "U" shape if possible. Students can then work with the person sitting next to them for pairwork, and groups of three or fours can easily be constituted by alternate pairs moving their chair to the inner side of the "U", opposite another pair.

Whole class activity which involve all the students circulate freely, can take place in the empty area in the centre of the "U". If it is not possible to arrange desks in this way, the traditional arrangement of front-facing desks can be easily adapted to pairwork with people at adjoining desks working together. While small groups can be by two people turning their chair round to face the people behind them. Whole class activities present a little more of a problem but often there is a space big enough for the students to move around in at the front the class, or desks can be pushed back to the clear a space in the centre.

So games are best set up by demonstration rather than by lengthy explanation. The teacher should explain briefly what the game involves, hand out the photocopied cards make sure students have pen and paper if needed, give them a little time to study the cards and then demonstrate the game with one of the students in front of the class.

Here some activities for teachers which can be used in foreign language lessons and we hope that they'll help you during your teaching process.

№1. Draw three big circles on the floor with chalk. Label one circle "noun", another one "verb", and the third "adjective". Tell the children that you are going to say a word and they must decide if it is a noun, verb or adjective. As soon as they have decided, they should run and stand inside the correct circle. Those who go to the correct circle, and can fit inside it, are safe. Those who go to the wrong circle, or who are too late to fit into the right one are "dead". "Dead" players should stand next to the teacher and can help by taking turns to call out words from the list. Keep playing until the circle can hold all the remaining players. These are the winners. Words for the list could include:

Noun	Verb	Adjective
Dog	Read	Big
Boy	Speak	Slow
Flower	Go	Hot
School	Have	Beautiful
House	Are	Fast
Tree	Play	Small
Pencil	Cook	Long
Table	Run	Cold
Teacher	Sit	Short
Book	Draw	Little

№2. Give each child two signs, one saying "right" and the other saying "wrong". Sit the players on the floor in front of you and tell them that you are going to say some sentences containing acts of animals. Sometimes the sentences will be right, and sometimes one of them will be in the wrong case. The children must listen, and then hold up one of their sign to show the teacher if the sentence was right or wrong. Correct answer score a point and each child can keep his own score to find a winner. Examples of sentences could be:

1. Dogs can fly (wrong).
2. Bears can swim (right).
3. Cats can climb (right).
4. Cats can draw (wrong).
5. Dogs can dance (right).

6. Horses can jump (right).
7. Foxes can sing (wrong).
8. Ducks can fly (right).

№3. Draw three lines across the floor with chalk, so that the room is divided into thirds. Name each third either "preposition", "verb", "pronoun". Tell the children that you are going to call out a word that will be either a preposition, a verb, or a pronoun, and that they must decide which one it is. As soon as they know, they should run and stand in the correct third of the room. The first child to reach the correct place scores a point. Children can keep their own scores so that a winner can be found at the end of the game. Examples of the selected parts of speech could include:

Preposition	Verb	Pronoun
In	Run	You
On	Play	We
Under	Speak	He
Between	Write	They
Above	Read	She

№4. Label the four walls of the room with a different category of vocabulary to be tested. For example: family, animals, parts of body, colours. Tell the children that you are going to say a word and that they must run to the correct wall to show which category the word belongs to. The first child to reach the correct wall wins a point. Keep score to find a winner. Words to include in the above categories could include:

Family	Animals	Parts of body	Colour
Brother	Dog	Head	Red
Mother	Cow	Hand	Black
Father	Cat	Leg	Green
Sister	Bear	Nose	Blue
Granny	Horse	Eye	White

Literature:

1. Ara Sh. Use of songs rhymes and games. Bangladesh, 2009.
2. Kathi Wyldeck, USA, 2007.
3. Ishmuhamedov R.J. Innovatsion texnologiyalar yordamida ta'lim samaradorligini oshirish yo'llari. – T.: TDP, 2004
4. Elkonin D.V. Психология игры. – М., 1997
5. Yudin V.V. Педагогическая технология. – Ярославль, 1997.
6. Jill Hadfield. Vocabulary Games. – Longman 1998.

Музаффар Ботиров
(Гулистан, Узбекистан)

ЁШЛАРДА МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТГА ЁТ “ДЕМОКРАТИЯ ЭКСПОРТИ”ГА ҚАРШИ ИММУНИТЕТНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

“Демократия авваламбор маънавий мезонлар асосида бошқариладиган кучли ҳуқуқий давлат, кучли фуқаролик жамияти демақдир”.

Ислом Каримов

Маълумки, XX асрнинг 90-йиллари дунё харитасида янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлганлиги билан характерлидир. “Улар ҳозирги тил билан айтганда, социалистик ўтмишга эга бўлган, ўз сиёсий мустақиллигини тинч йўл билан қўлга киритган давлатлардир. Бу давлатлар мустақил ривожланиш ва ижтимоий муносабатларни янгилаш йўлига қадам қўйди”. Дунёдаги бошқа мамлакатлар қаторида ўз мавқеини мустақамлашга интилаётган, ўзининг мустақил тараққиёт йўлини танлаган ва тенглар орасида тенг бўлишга, жаҳон майдонида ўзига хос нуфузли ўринга эга бўлишга ҳаракат қилаётган давлатлардан бири Ўзбекистон Республикасидир.

Тоталитар тузум емирилгандан кейин, дунёнинг кутбларга бўлиниши барҳам топди. Лекин демократик асосларни қарор топтирмасдан ва мустақамламасдан янги мустақил давлатларнинг хавфсизлиги ва барқарор ривожланишига эришиб бўлмаслиги маълум. Ҳозирги кунда дунёнинг 160 дан ортиқ давлатларида демократик тузумлар умумбашарий ва миллий қадрият сифатида қарор топган бўлиб, демократия инсоният ҳаёт тарзининг энг мақбул ривожланиш йўли эканини деярли барча эътироф этмоқда. Шу маънода, бизнинг мустақил давлатимиз ҳам ривожланишнинг ҳуқуқий демократик тамойилларига асосланган йўлини танлади. Истиқлолнинг дастлабки даврларидаёқ Президентимиз И.А.Каримов умумстратегик вазифани: “Пировард мақсадимиз – ижтимоий йўналтирилган барқарор бозор иқтисодиётига, очиқ ташқи сиёсатга эга бўлган кучли демократик ҳуқуқий давлатни ва фуқаролик жамиятини барпо этишдан иборатдир” – дея белгилаб берган эдилар.[1]

Бугунги дунёда мавжуд демократия ва демократик жамият тўғрисидаги илмий концепцияларда ҳам демократик жамиятнинг қиёфаси, асослари, яшаш ва ривожланишининг умумэътироф этилган қонуниятлари ҳамда унинг ҳар бир давлат, халқнинг миллий-маънавий хусусиятлари билан боғлиқ жиҳатлари ўз ифодасини топмоқда. Шарқ ва Ғарб цивилизациялари туташган маконда тарихда биринчи бор умумэътироф этилган демократия тамойиллари миллий қадриятлар билан тўлдирилмоқда.

Жумладан, мустақил Ўзбекистонда ҳам демократик жамият қуриш жаҳонда эътироф этилган демократик тамойиллар ва қадриятларга таяниш билан бирга, унинг ўзига хос хусусиятларини миллий-маданий мероси, қадриятлари ва миллий давлатчилик аъёналарига таянган ҳолда янги жамият қуришга киришилди. Бу ҳақда Юртбошимиз: “...мен демократия шубҳасиз барча учун умумий талаб ва принципларга эга бўлгани билан айтиш пайтда ҳар бир муайян мамлакатда демократик янгиланишлар халқ руҳиятини, тарих ва аъёналарни, фақатгина шу жамиятга, шу халққа хос бўлган жиҳатларни ҳисобга олган ҳолда амалга оширилиши лозимлигини назарда тутяпман”, – дея эътироф этган эдилар.[2] Дарҳақиқат, бугун мамлакатимиз ҳар томонлама демократик ривожланишни қўлга киритмоқда. Бу ривожланиш, демократик тараққиёт осонлик билан қўлга киритилаётгани йўқ, албатта.

Жаҳонда геостратегик кучлар мувозанатининг ўзгариши, айрим ривожланган давлатларнинг дунёга ҳукмронлик қилиш учун очикдан-очик даъволари ҳамда Марказий Осиё минтақасида, жумладан, Ўзбекистонда ўз таъсирини ўтказишга ҳаракат қилаётган янги ва анъанавий кучлар ўртасидаги геосиёсий рақобатнинг кучайиши жараёнида хавфсизликка таҳдидларнинг янги турлари вужудга келиши кузатилди. Шунингдек, сўнгги вақтларда айрим Ғарб давлатлари томонидан ўз миллий манфаатларини кенгайтиришда асосий воситага айланган “демократия экспорти” ва “ахборот хуружи” каби воситалар ҳам кўзга ташланмоқда. Бу эса, ўз навбатида, Марказий Осиё геосиёсий ва геостратегик аҳамияти ортиб бораётганлиги, улкан табиий-иқтисодий ва бошқа ресурс салоҳиятига эгалиги туфайли хавфсизлик ва барқарорликка таҳдид ва хатарлар сақланиб қолаётган минтақа сифатида ҳамон жаҳон ҳамжамияти диққат марказида бўлишига сабаб бўлмоқда.

Демократик жамият қуриш модели дунё халқлари томонидан умумэтироф этилган умумий принципларга эга. Лекин, демократик жамиятни “демократияни экспорт” қилиш орқали ҳам қуриш мумкинлиги тўғрисидаги концепция унинг қонунларига зид. Демократия, демократик жамият қудратли бўлиб кўрингани билан айна вақтда, бир кутбни дунёда ҳукмронлик қилиш даъвоси билан сиёсий майдонга чиқаётган айрим кучлар ундан ниқоб сифатида фойдаланишга ҳаракат қилмоқда. [3]

Демократик тараққиёт йўлини излаётган ёки демократик жамият сари эволюцион йўл билан бораётган халқларга демократияни экспорт қилиш йўли билан демократик жараёнларни тезлаштириш мақсадида ўзларининг сиёсий мақсадларини амалга ошириш учун “демократия» ниқобидан фойдаланишга уриниш ҳолатлари айрим нохушликларни келтириб чиқармоқда. Яъни “Алдагани ёш бола яхши” деганларидек, бизнинг ёш давлат эканлигимизни билиб турган йирик давлатлар бизга демократия нима эканлигини “ўргатмоқчи” бўлишмоқда. Бу йўл билан улар Ўзбекистонни норасмий равишда бошқариш ва шу орқали унинг бойликларига эга бўлишни кўзлашгани маълум бўлиб қолмоқда. Умуман олганда, мустақиллигимизга мафкуравий жиҳатдан раҳна солишмоқчи. Аммо буни ҳамма ҳам англаб етаётгани йўқ. Айниқса, бугунги кунда ёшларимизнинг демократия асли нима эканлигини билмасдан туриб, соф демократия учун курашиш ҳолатлари кузатилмоқда.[4]

“Демократия экспорти”. Номидан ҳам маълумки, бир давлатда бошқа давлатдаги мавжуд демократияни кўчириб олиб келиш, экспорт қилиш. Бу турли йўллар орқали амалга оширилади. Шулардан бири – демократия олиб кирилиши керак бўлган давлат халқининг мавжуд тузумга нисбатан ишончини йўқотиш ва бу давлатда демократия мавжуд эмас дея ишонтириш орқали амалга оширишдир. “Демократия экспорти” давлат мустақиллигини хавф остига қўяди. Инсон ва давлат муносабатларида мураккаблик юзга келади. Аста-секин давлат демократияни экспорт қилаётган ўзга давлатга иқтисодий-сиёсий, маънавий-маърифий қарам бўлиб боради. Демократияни экспорт қилиш ва унинг оқибатларини фалсафий таҳлил қилар экан, фалсафа фанлари номзоди Ш.Тўраев шундай дейди: “Агар демократиянинг универсал модели экспорт қилинадиган бўлса, унинг коммунизмдан фарқи қолмайди. Коммунизмни экспорт қилиш қандай оқибатларга олиб келгани ҳаммага маълум”¹³. Қолаверса, бунинг натижасида мустақилликка путур етади. Яъни сиёсий-иқтисодий, ғоявий-мафкуравий ва маънавий жиҳатдан қарамлик келиб чиқади. Бунга аҳолини, айниқса, ёш авлодни ўз томонига оғдириш орқали, уларнинг ўз Ватанига, давлат ҳокимиятига нисбатан қарши тарбиялаш орқали эришилади.

Бу эса ўсиб келаётган ёш авлодда “демократия экспорти”га қарши иммунитет ҳосил қилиш заруриятини келтириб чиқаради. Зеро: “яна ва яна бир бор халқимизнинг маънавий олами бундай таҳдидлардан асраш, ҳозирги ўта мураккаб бир замонда халқаро майдонда содир бўлаётган жараёнларнинг туб моҳиятига етиб бориш, улар ҳақида ҳолис ва мустақил фикрга эга бўлиш бугунги куннинг энг долзарб вазифаси”дир.

Ҳўш, мустақиллигимизни мустаҳкамлаш мақсадида ёшларда “демократия экспорти”га қарши иммунитетни ҳосил қилиш учун нималар қилиш лозим?

Бунинг учун:

- аввало, ёшларда ҳақиқий демократияга оид тушунча ва кўникмаларни ривожлантириш;
- бошқа давлатларнинг демократия тўғрисидаги қараш ва ғояларини Ўзбекистонга тўлиқ кўчириб келтириш нотўғри эканлигини тушунтириш;
- Шарқ ва Ғарб демократиясининг ўхшаш ва фарқли, ижобий ва салбий томонларини ёритиб бериш;
- “демократия экспорти”нинг салбий оқибатлари ва ундан кўзланган мақсадни аниқ мисоллар ёрдамида очиб бериш;
- ёшлар ўртасида мамлакатимизда барпо этилаётган ҳуқуқий демократик давлат ва одил фуқаролик жамиятининг ўзига хос жиҳатларини ёритиб беришга оид турли хил тадбирлар ташкил этиш;
- Президент И.А.Каримов асарларида келтирилган демократияга оид маъруза ва нутқларнинг мазмунини таҳлил қилишга қаратилган семинар, давра суҳбати, конференция ва тренинглар ўтказиш;
- ҳаётий воқеалар акс этган, образли (демократия экспорти таҳдидининг оқибатлари акс эттирилган, миллий руҳда суғорилган) ҳужжатли фильмлар тайёрлаб, кенг ёшлар жамоаси эътиборига ҳавола қилиш;
- дарслик ва маъруза матнларига “демократия экспорти”нинг мазмун-моҳияти, мақсади, оқибати ва кўринишлари ҳақида мавзулар киритиш;
- Таълим муассасаларида олиб бориладиган маънавият ва ахборот соатларида мазкур масалага оид янгиликлар ва тушунчаларни, иммунитет воситаларини сингдириб бориш;
- радио ва телевидениянинг (кўпчилик тинглайдиган) каналлари орқали мазкур мавзуга оид эшиттириш ва кўрсатувлар тайёрлаш, босма (кўпчилик ўқийдиган “Даракчи” ёки бошқа шу каби) ОАВ ҳамда Интернет саҳифасининг *из.* доменида қизиқарли, ёшлар эътиборини тортадиган мақолалар эълон қилиб бориш (чунки ёшлар Интернетни энг ишончли ОАВ деб ҳисоблашади) лозим ва зарур. [5]

Умуман, бу борада расмийликдан бир оз йироқлашишимиз, ёшларга ҳар бир нарсининг мазмунини оддий, халқона тилда тушунтиришимиз ижобий натижага тезроқ эришишимизни таъминлайди. Чунки ҳозирги ёшларни турли зерикарли мавзулардан бездириш уларда акс тушунчаларни ҳосил бўлишига олиб келишини ҳам назардан четда қолдирмаслик керак.

Хулоса шуки, ёшларни “демократия экспорти” таҳдидига қарши руҳда тарбиялаш учун янги ижтимоий-педагогик усуллардан фойдаланган ҳолда ҳал қилиш мазкур муаммонинг ечимини осонлаштиришда, мустақиллигимизни сақлаб қолиш ва мустаҳкамлашда ёрдам берар экан. Бунинг учун эса, ижтимоий-педагогик йўналишда тадқиқот иши олиб бориш ва натижаларини ҳаётга татбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

¹³ Ш.Н.Тўраев. Ўзбекистонда демократик жамият қуришда миллий ғоянинг аҳамияти. Ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т.: ЎзФА фундаментал кутубхонаси. 76-бет.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: “Маънавият”. 2008. –б. 108.
2. И.А.Каримов. Ўзбекистон XX1 аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари Т: Ўзбекистон, 1997, 3-бет.
3. И.А.Каримов. Танлаган йўлимизнинг тўғрилигига ишончимиз комил. Россия оммавий ахборот воситалари мухбирлари билан учрашув. Тошкент, 1996 йил 16 февраль.
4. М.Қуроноф. Бир таҳдидга беш зарба. Тарғибот материаллари. Т., Миллий ғоя ва мафкура илмий-амалий маркази, 2011.
5. Ш.Н.Тўраев. Ўзбекистонда демократик жамият қуришда миллий ғоянинг аҳамияти. Ф.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. Т.: ЎзФА фундаментал кутубхонаси. 76-бет.

Абдувахоб Вахидов, Кубарро Мамадалиева
(Самарқанд, Ўзбекистон)

РОҶЕЪ БА ЧАНД УСУЛИ ҶАДИДИ КАЛИМАСОЗЎ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК

Ҳодисаҳои калимасозӣ дар забони тоҷикӣ аз рӯзиҳои аввали таълифу таснифи китобҳои дарсӣ мавриди баррасӣ қарор ёфта, диққату эътибори забоншиносонро ба худ ҷалб намуда буд. Дар зарфи ин солҳо дар забоншиносии тоҷик роҷеъ ба мавзӯи фавқ як қатор асарҳои илмӣ – тадқиқотӣ ба таъб расиданд ва дар онҳо тарзу усулҳои калимасозӣ як андоза дақиқ арзёб шуданд. Масъалаи омӯзиши назарии калимасозӣ боз ҳам амиқтару фарохмандтар шуд. Раванди тадқиқ беш аз пеш тибқи сохтмони забоншиносии рус сурат гирифт. Ҳодисаи калимасозӣ дар китобҳои дарсӣ ва асарҳои ҷудогона дар доираи ҳиссаҳои нутқ дар боби морфология омӯхта, таҳлилу тадқиқ гардид. Муҳаққиқон ҳодисаи калимасозиро дар асоси маводҳои дақиқ аз назари грамматика баррасӣ намуданд. Кулли тадқиқоти олимон дар заминаи грамматика анҷом пазируфт.

Бояд қайд кард, ки тарзу усулҳои калимасозӣ инкишоф ва такмил ёфт. Тағирот ва инкишофу тақомули калимасозӣ қонуниятҳои нави онро ба майдон овард. Назари олимон ба ҳаллу фасли масоили мазкур тағир ёфт. Тибқи фикру мулоҳизаҳои соҳа маълум гашт, ки аз соли 1972 инҷониб, дар забоншиносии рус бахши калимасозӣ чун соҳаи алоҳида эътироф шуда, вобаста ба он як қатор китобҳои дарсӣ асарҳои ҷудогонаи илмӣ ба майдон омаданд. Аммо сад афсӯс, ки ҷараёни тадқиқ ва таълими он дар забоншиносии тоҷик дар ҳамоно появу ҳамоно шакл то кунун идома дорад.

Барҳақ, сохт ва вазифаи грамматикӣ калимаҳо дар тадқиқу ташҳиси ҳиссаҳои нутқ аҳамияти алоҳида доранд. Аммо танҳо дар доираи грамматика баррасӣ намудани ҳодисаҳои калимасозӣ, алаҳусус, кашфу мудаққиқ сохтани хусусияту усулҳои он имконнопазир аст. Аз ин лиҳоз, вақте расида аст, ки дар забоншиносии тоҷик низ ҳодисаи калимасозӣ чун бахши алоҳида амал кунад ва дар он маврид баъзе норасоӣ ва иштибоҳоте, ки дар ин бобат вучуд доранд, бартараф хоҳанд шуд.

Дар адабиёти матбуӣ илмӣ ва таълимии қонунӣ 5 тарзи калимасозӣ номбар мегардад. Инҳо:

1. Калимасозии морфологӣ.
2. Калимасозии морфологӣ-синтаксӣ.
3. Калимасозии луғавӣ – маъноӣ.
4. Калимасозии луғавӣ – синтаксӣ.
5. Калимасозии аббревиация.

Анбӯҳи мисолҳо, мушоҳидаҳои алоҳидаи илмӣ шаҳодат намуданд, ки дар забони тоҷикӣ ба ғайр аз тарзҳои номбурда бархе аз усулҳои калимасозӣ мавҷудданд, ки дар маълумотҳои назарии калимасозии забони тоҷикӣ номгӯи нашудаанд. Бинобар ин, ҳадафи мо дар ин ахборот дар хусуси баъзе аз онҳо изҳори ақида намудан аст.

Маълум аст, ки ҳар як калимаи нав дар асоси ин ё он қолаб тавлид мешавад. Ҳар як қолаб доираи воситаҳои фонетикӣ, лексикӣ, грамматикӣ ва услубӣ мебошад. Мақсад аз калимасозӣ лексемаи нав (воҳиди лексикӣ) ҳосил кардан аст. Аз ҳамин ҷиҳат дар таҳлилу ташҳиси калима дар навбати аввал маъною мафҳум дар назар дошта мешавад. Дар таъини калима ва сохти он ҷудогонаи семантикӣ, оҳангу талаффуз, зада ва хусусиятҳои услубии он аҳамияти махсус касб мекунад. Бинобар ин, дар калимасозӣ баробари грамматика ҷиҳатҳои фонетикӣ, лексикӣ, семантикӣ ва услубӣ онро низ дар мадди назар бояд дошт. Зеро алоқаи органикӣ ҷиҳати фонетикӣ, лексикӣ, грамматикӣ ва услубӣ системаи ягонаю ялқухти забон аст ва маҳз ба тӯфайли он ҷиҳатҳои муҳими калимасозӣ ошкор мегардад.

Равшан аст, ки ҳар як мафҳуми маънӣ дар натиҷаи таъсири ҳаёти иҷтимоӣ дар майнаи инсон ба вуқӯ меояд ва тавассути калима арзёб мегардад. Аз ин лиҳоз, калима маҳсули афкор буда, пас аз воқеияти ифодаи маъно сурат мегарад. Тағироту табaddулоте, ки дар калима зохир мегардад, сараввал тибқи зарурати ифодаи маънӣ ва баёни фикр аст. Дар калима мавқеи оҳангу талаффуз ва задаи он аҳамияти ҷудогона дорад. Дар забон бархе аз калимаҳое мавҷудданд, ки маҳз ба тӯфайли шиддати оҳангу талаффуз маънӣ касб мекунанд ва дар натиҷа дар онҳо ҷунбиши маъноӣ содир мегардад. Шиддатноктар талаффуз ёфтани калимаҳои зан, шӯй, гӯй ва ғайра аз мансуби феъл будани онҳо дарақ медиҳад ва ҳар яке тибқи маъно дар ин ҳиссаи нутқ қорбаст мегардад: дар ин вазъ талаффузи ботамкин онҳоро ба исм вобаста мегардонад: зан–ҳамсар, заиф; шӯй – шавҳар, гӯй – тӯби хоккейбозон. Ҳамин ҷараён бо иваз кардани ҷои зада дар калимаҳо низ рух медиҳад, ки ба тағир ёфтани маънои калима ва пайдоиши калимаи нав оварда мерасонад: бино – исм (иморат), бино – сифат (чашми бино), ҷӯшон – феъли фармоиш, ҷӯшон – сифат, сӯзон – сифат ва монанди инҳо. Аз ин лиҳоз, тибқи хосияту ҳислати ин нави калимаофариро усули фонетикӣ – семантикӣ калимасозӣ метавон ном бурд.

Усули дигари калимасозӣ ба морфология сахт марбут аст. Дар усули морфологии калимасозӣ калимаи нав тавассути васли аффиксҳои калимасоз ва пайвасти асосҳо ба майдон меоянд ва ин гуруҳи калимаҳо дар забон хеле фаровон аст. Ҷараёни татқиқ ва мушоҳидаи аён сохт, ки бархе аз онҳо чун асосҳои содда барои ифодаи маъноҳои мухталиф аз асосҳои худ қанда шуда, маънии нав касб мекунанд. Ин ҳодиса ҷи бо калимаҳои сохта ва ҷи бо калимаҳои мураккаб рух медиҳанд. Дар ин маврид, воситаҳои калимасоз (аффиксҳо) ва асосҳои калимаҳои мураккаб як дараҷа рехта мешаванд. Он вазифаҳои грамматикӣ, ки то кунун дар уҳда доштанд, як андоза суст шуда, охири барҳам меҳуранд. Ҷунончи, дар таркиби калимаҳои ифодакунандаи номи гузару маҳалҳо, исми одамон

пасванди чамьбандии “-он”вазифаи грамматикии худро гум кардааст: Кулолон, Заргарон, Оҳангарон, Наългарон, Мардон, Даврон, Зулфон ва ғайра.

Ваё ғурухи калимаҳои мураккабе, ки ҳарчанд дар шакл мураккабанд, аммо дар ҳолати ифодаи мафҳумҳои чузъи болои самовар (“болохона”), ҷои серхосили дарахт (“борхона”) ва ғайра чузъи “хона” маънои аслии худро гум карда, бачунбиши маънои моил гаштааст. Дар натиҷа, онҳо аз маънои асли як андоза дур шуда рехта гаштаанд. Мувофиқи хосияту характер ин ғуруҳи калимаҳоро бояд ба усуле бояд мансуб дошт, ки ҳам морфология ва ҳам семасиологияро дар бар гирад. Аз ин боис, усули морфологӣ – семантикӣ ба ин чараён хеле мувофиқ аст.

Тавре ки дар асарҳои илмӣ ва таълимӣ маънидод мекунад, дар забони адабии ҳозири тоҷик ҳамчун калимаи мустақил бе ҳеҷ гуна тағирот ибораҳои истифода мегарданд, ки мансубияти ҳиссаи мустақили нутқро пайдо карданд. Ба монанди: мардикор, маргимуш, Шаҳрисабз, Конибодом, Шохимардон ва ғайра. Дар боби исми калимаҳои мазкурро ба усули калимасозии луғавӣ – синтаксисӣ дохил намудаанд. Бале, тибқи хосияту хусусият калимаҳои фавқ мансуби усули луғавӣ – синтаксисӣанд. Аммо суоле ба миён меояд: оё кулли ин навъ калимаҳо молики ин усули калимасозанд. Не, ҳаргиз, дар забон ғуруҳи калони калимаҳои мураккабе мавҷуданд, ки на танҳо аз ибораҳои фавқ, инчунин аз ҷумлаву ибораҳои озоди синтаксисӣ бе ҳеҷ гуна лағҷиши маъноӣ ташаккул ёфтаанд. Аз ин хотир, ин чараён водор месозад, ки ба ин усули калимасозӣ аз дидгоҳи дигар назар афканем.

Тибқи хосияту табиат усули мазкурро ба ду ғуруҳи ҷудо кардан ба мақсад мувофиқ мебуд. Зеро тарзи ташаккули ин ғуруҳи калимаҳо асосан бо ду чараён: васли бевоситаи асосҳо нисбати ихтисор ва ихчамии ҷумла ва ибораҳо; ба маънии кӯчида ба як марказ чамъ омадани ибораҳои лексиконидашуда сурат мегиранд. Аз ин рӯ, калимаи мураккаб маҷмӯи оддии калима ё решаю асосҳо набуда, қонуниятҳои муайяни грамматикию семантикӣ дорад ва дар асоси ҳамин қонуниятҳо воқеъ мегарданд.

Ғуруҳи аввали калимаҳо, тавре ки баррасӣ намудем, ҳамеша мувофиқи зарурату талаботи мӯъҷазӣ, ихчамӣ, суфтагӣ ва талаффузи раван ба калимаи мураккаб бармегарданд. Ба монанди: соҳиби хона – соҳибхона, хоҳари арӯс – хоҳарарӯс, модари арӯс – модарарӯс, шарикӣ дарс – шарикдарс ва ғайра. Калимаҳои мазкур дар натиҷаи фарқи изофат, яъне афтидани бандаки изофии –и ҳосил шудаанд.

Чунин васлшавие низ дар калимасозӣ дида мешавад, ки ба усули фарқи изофати билқалб, яъне чаппа ташаккул ёфтаанд: чун зебосанам, ғуррандашер, корчома, пирсаг ва дигарҳо. Инчунин ғуруҳи калимаҳои мураккабе низ мавҷуданд, ки он аз ибораҳои сифати феълӣ ташаккул ёфтанд: ошпаз – ошро пазанда, ҳаткаш – ҳатро кашанда ва ғайра.

Бархе аз калимаҳо, тавре ки дар боло зикр намудем, аз ҷумлаҳо сохта шуданд. Инро дар муқоисаи ҷумлаҳо бо протатипи калимаҳои мураккаб барало мушоҳида хоҳем кард. Чунончи, тезфикр – фикраш тез, пешонадӯн – пешонааш дӯн, рӯборик – рӯяш борик, сиёҳранг – рангаш сиёҳ ва монанди инҳо. Тавре ки ба мушоҳида мерасад, калимаҳои мазкур на аз ибораҳо, балки аз ҷумлаҳо сохта шуданд, ки хабари онҳо бо сифат ифода шуда, бандаки хабарӣ надоранд. Бинобар ин, калимаҳои фавқ бе ҳеҷ гуна воситаҳои иловагӣ, ҷӣ грамматики ва ҷӣ семантикӣ ба ҳам васл шуда, ба калимаҳои мураккаб баргаштаанд. Дар ин чараён ба кулӣ грамматика ҳукмфармош ва ҳодиса сирф грамматикӣ. Аз ин хотир, ҳодисаи мазкурро низ сирф лексикӣ – синтаксисӣ метавон ном бурд. Ва бояд зикр кард, ки калимаҳои мураккаби фавқ аз калимаҳои мураккабе, ки дар натиҷаи чунбиши маъноӣ ба майдон омаданд (маргимуш, Шаҳрисабз, Конибодом), ба кулӣ фарқ доранд ва ҳарчанд тобеи як усул: луғавӣ-синтаксисӣанд, дар ташаккул мухталифанд.

Хулосаи калом, тавре ки аз мушоҳидаҳои болоӣ бармеояд, ташаккули калимаҳо дар забон тарзу усули мухталифро дороянд ва дақиқу амик сохтани ин чараёнҳо тадқиқи махсусро тақозо дорад.

Адабиёт:

1. Мухаммадиев М. Принципиҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ. Душанбе, 1967
2. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исми. Душанбе, 1972
3. Рустамов Ш. Калимасозии исми дар забони адабии ҳозири тоҷик. Душанбе, 1972
4. Рустамов Ш. Исми. Душанбе, 1981
5. Рустамов Ш. Забон ва замон. Душанбе, 1981
6. Грамматикаи забони адабии ҳозири тоҷик. Душанбе, 1985

Анна Гребенкіна
(Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЄВОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ СИТУАТИВНИХ ВПРАВ

Актуальність проблеми зумовлюється тим, що найважливішим засобом, головним професійним «інструментом» діяльності вчителя є слово, його мовлення, через яке відбувається професійна адаптація кожного спеціаліста. Майбутній педагог – людина, яка відповідатиме не лише за якісне виконання роботи, а й за духовний мікроклімат колективу, в основі якого – спілкування за допомогою слова.

В умовах реформування сучасної освіти особливої актуальності набуває процес формування культури мовленнєвого спілкування майбутнього вчителя початкової школи. Якість, що охоплює це поняття, за умови їх сформованості, є певними індикаторами готовності випускника до здійснення успішної професійної діяльності.

Одним із основних завдань у цьому напрямі, визначених національною доктриною розвитку освіти в Україні, є створення необхідних умов для розвитку професійної мовленнєвої культури вчителя. Від цього залежить успішність розв'язання комплексу проблем модернізації всієї системи освіти на сучасному етапі її розвитку.

Культура мовленнєвого спілкування – це результат безперервної освіти, що виражається в готовності суб'єкта ефективно організовувати свої ресурси для досягнення поставленої мети. Культура є базовою характеристикою особистості, яка охоплює знання, вміння, навички, що набуваються і досягаються з метою організації професійної діяльності на достатньому рівні.

На сучасному етапі культура мовленнєвого спілкування стає важливим компонентом професіограми вчителя початкової школи. Повний вияв професійних обдарувань індивіда відбувається саме засобами мовлення.

Від рівня володіння вчителем культурою мовленнєвого спілкування значною мірою залежить не тільки мовленнєвий розвиток учнів, а і їхня успішність у цілому.

З метою підвищення рівня мовленнєвої підготовки майбутніх учителів початкової школи викладачам вищої школи необхідно спрямовувати свою роботу на формування культури мовленнєвого спілкування студентів, адже високий рівень розвитку мовленнєвої культури – невід’ємна риса педагогічної майстерності вчителя, запорука його успішної навчально-виховної діяльності.

Мовленнєве спілкування – це динамічний процес обміну ідеями, поглядами, знаннями й інформацією в соціально-побутовій сфері, що проходить на різних рівнях: вербальному та невербальному. Мовленнєва культура педагога є необхідним інструментом гуманізації освіти.

В умовах орієнтації вищої освіти на посилення зв’язку змісту навчання з обраною професією, особливого значення для формування культури мовленнєвого спілкування студентів вищого педагогічного навчального закладу набуває вдосконалення змісту вищої освіти, спрямованого на забезпечення всебічної мовленнєвої компетенції особистості, що виявляється в нормативності, правильності та доступності усного мовлення.

Показниками правильності мовленнєвого спілкування є знання особливостей наукового стилю мовлення, наявність активного словника, знання морфологічних, лексико-граматичних, синтаксичних норм української мови, лаконічності, комунікативна доцільність, унормованість, мовленнєва етичність тощо.

Аналізуючи сучасну теорію і практику мовно-мовленнєвої підготовки майбутніх учителів у напрямі формування культури мовленнєвого спілкування, можна стверджувати, що означена проблема ще недостатньо вивчена, оскільки не розроблено в певному обсязі теоретичні і методичні засади формування у студентів мовленнєвих умінь із культури спілкування.

Існує нагальна потреба опрацювання і поширення результатів відповідних досліджень та досвіду з цього напрямку в університетській освіті, об’єктивної оцінки пропонованих технологій навчання і вивчення можливих шляхів удосконалення культури мовленнєвого спілкування випускників вищих педагогічних навчальних закладів.

До причин, що визначають актуальність даного дослідження, слід віднести й соціальну ситуацію в загальноосвітній школі, коли спілкування стає одним із мобільних чинників передачі інформації та спроможне впливати на учня.

Проблема формування культури мовленнєвого спілкування майбутнього вчителя початкової школи не була предметом спеціального дослідження, хоча у деяких аспектах вона розглядалася у наукових працях відомих учених. Проте для сучасної початкової школи вона є надзвичайно важливою. Аналіз стану проблеми засвідчує, що саме мовленнєві вміння та навички й здатність до їх ефективного застосування вчителем є невід’ємним складником кваліфікованості та педагогічної майстерності спеціалістів у сфері початкової освіти.

Проблема формування культури мовленнєвого спілкування особистості вчителя була та залишається предметом вивчення та теоретичного обґрунтування у дослідженнях українських та зарубіжних учених. Різні вчені робили спроби обґрунтувати неповторність лексичного складу мовлення.

У цьому були зацікавлені психологи (К. Юнг, В. Дільтей та Е. Шпрангер), філософи (О. Лосєв, Ж. Руссо, І. Гердер, А. Мюллер), психолінгвісти (Р. Якобсон, В. Матезіус) та етнолінгвісти (О. Гердт, Б. Гавранк, Й. Вахк, Т. Фрінгс, П. Лафанг, О. Шахматов, І. Бодуен де Куртене, В. Жирмунський, Л. Якобінський, О. Мельничук, В. Русанівський, Ю. Жлуктенко).

Проблема формування культури мовленнєвого спілкування не нова, це питання привертає увагу А. Богуш, М. Вашуленка, О. Глазову, С. Дубовик, Е. Палихату, О. Казарцеву, О. Хорошковську та інших учених. Особливості культури спілкування, мовлення та мовленнєвого спілкування активно досліджувалися у лінгвістичній науковій літературі (Н. Бабич, Н. Вербова, Б. Головін, О. Головіна, С. Іванова, М. Курбатов, М. Ночевник, В. Урнова, М. Чернишева), які розглядали культуру мовленнєвого спілкування як основу педагогічної майстерності майбутнього фахівця.

Культура є провідним чинником спілкування між людьми, представляючи сукупність тих чи інших кодів, сформованих культурним багажем даного рівня, що полегшують чи ускладнюють спілкування, але завжди визначають його ступінь.

З наукової точки зору мовленнєве спілкування – це спосіб зв’язку між людьми у процесі їхньої взаємодії, що набирає різних форм: психічного контакту між індивідами...; те, що додається до індивідуальної діяльності, змінює її, вносить елементи соціальної обумовленості..., забезпечує колективну діяльність [2, с. 4].

Під культурою мовленнєвого спілкування розуміється високо розвинене вміння здійснювати комунікацію відповідно до норм, исторично сформованих у певному колективі, з урахуванням психологічних механізмів впливу на адресата, а також використовуючи лінгвістичні засоби і способи реалізації такого спілкування, з метою досягнення найбільшого запланованого прагматичного результату [1, с. 9 – 12].

Культура мовленнєвого спілкування – це багатоаспектне явище, яке можна представити у вигляді певних «рівнів». До першого належать пізнавальні процеси, в першу чергу, мислення. До другого – сукупність мовних та позамовних знань. Третій рівень – це культура мовлення, що представляє собою суму навичок і умінь, які забезпечують такі характеристики висловлювання, як логічність, експресивність, стилістична адекватність тощо. Четвертий рівень включає вміння планувати дискурс і управляти ним з метою здійснення мовленнєвого впливу на адресата [2, с. 15].

Зауважимо, що професійна мовно-мовленнєва підготовка учителів початкових класів здійснюється в процесі насамперед читання курсу сучасної української мови і методики її викладання в початкових класах. Крім цього вона удосконалюється, шліфується, набуває справжніх ознак професійної зорієнтованості в процесі опрацювання курсів "Основи культури і технік, мовлення", "Основи педагогічної майстерності", спецкурсів психолінгвістичного змісту і, безумовно, в процесі всіх видів педагогічних практик.

Розглядаючи якості, що охоплюють це поняття, ми можемо виокремити якість *операційно-технологічного компонента* сформованості культури мовленнєвого спілкування педагога, який визначається комплексом мовленнєвих знань та умінь:

- умінь складати тексти-розповіді, дотримуючись у власному спілкуванні правильності, точності, логічності, змістовності, доречності, багатства, виразності та чистоти мовлення;
- умінь складати тексти-описи, дотримуючись у власному спілкуванні правильності, точності, логічності, змістовності, доречності, багатства, виразності та чистоти мовлення;
- умінь складати тексти-роздуми (міркування), дотримуючись у власному спілкуванні правильності,

точності, логічності, змістовності, доречності, багатства, виразності та чистоти мовлення.

Одне з провідних місць у професійній підготовці майбутніх учителів належить циклу педагогічних дисциплін, зокрема, курсу «Педагогіка», як провідній навчальній дисципліні у педагогічному ВНЗ і у справі формування культури педагогічного спілкування вчителів початкових класів.

У процесі нашого дослідження використовувалися ситуативні вправи як засіб формування культури мовленнєвого спілкування майбутніх вчителів початкової школи [4, с.11-15].

Формування й удосконалення культури мовленнєвого спілкування студентів ВНЗ найбільшою мірою можливе шляхом упровадження відповідних спецкурсів з елементами тренінгів. Така підготовка сприятиме вдосконаленню мовлення студентів, формуванню культури мовленнєвого спілкування майбутніх вчителів початкової школи, що дозволить стимулювати розвиток їх педагогічної творчості, яка закладає фундамент професійної майстерності до майбутньої педагогічної діяльності.

Література:

1. Дубовик С.Г. Культура спілкування як складник загальної культури школярів / С.Г. Дубовик // Українська мова і література в школі. – 2012. – №1. – С. 9 – 12.
2. Максименко С.Д. Технологія спілкування (комунікативна компетентність педагога: сутність і шляхи формування) / С. Д. Максименко, М. М. Заброцький. – К.: Главник, 2005. – 112 с.
3. Русский язык и культура речи: Практикум / Под ред. проф. В.И. Максимова. – М.: Гардарики, 2002. – 312 с.
4. Шевцова Л. Ситуативні завдання як ефективний засіб розвитку зв'язного мовлення учнів / Л. Шевцова // УМЛШ. – 2011. – № 2. – С. 11-15.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти та методик гуманітарних дисциплін
Педагогічного інституту Дубовик Світлана Григорівна.

Гулвира Джангирова
(Ташкент, Узбекистан)

ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРНИ ЎҚИТИШДА МАҚОЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ

Ҳар бир халқ асрлар давомида ўзидан кейинги авлодга жуда катта ҳаётий (маънавий) бойликлар қолдиради. Бундай бебаҳо бойлик машаққатли меҳнат, катта ҳаётий тажрибалар маҳсули бўлиб, авлоддан-авлодга мақол, матал ва турли иборалар билан бойиб боради.

Мақол ва маталларда нақл ва барқарор ибораларда халқнинг ҳаётий муаммолари, меҳнат ва машаққати, ғам-андуҳи, роҳат-фароғати, муваффақият ва мағлубияти, расм-русумлари акс этиб туради. Халқнинг тил бойлиги: унинг бўёқдор, сержило лексикасининг, фразеология қатламининг бойлиги билан ҳам ўлчанади. Халқимиз асрлар давомида яратган ва ҳозир ҳам яратаётган минглаб, ўн минглаб ажойиб мақол, маталлар ва иборалар оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб юрибди, айримлари ҳатто ҳали қоғозга туширилганича ҳам йўқ. Улар замонлар оша тобора сайқалланади, пишади, мазмуни теранлашади.

Мақоллардан дарсда фойдаланиш, айниқса, хорижий тил дарсларида фойдаланиш тил ўрганишга бўлган қизиқишнинг яна бир эшигини очади. Чунки ўқувчи ўз она тилида янграган мақолнинг бошқа бир тилда қандай қўлланилиши, унинг функционал ва семантик жиҳатларини, унинг шаклан мос келиш ёки келмаслигини ўрганиши унда ўзи ўрганаётган тилдаги бу хил ёндошувларга қизиқиш уйғотади.[1]

Маълумки, ҳар бир халқнинг ўз эътиқоди, психологияси ва ўзига хос миллий хусусиятлари бор. Унинг ўзига хос фантастик образлари, турли-туман кўчма маъноли бирикмалари учун асос қилиб олинган тимсоллари бор. Мақолнинг мазмуни унинг шакли орқали ифодаланади. Бошқа тилга кўчирилганда эса унинг таркиби фақат мазмунигина кўчади, холос. Ҳар бир тилнинг луғат состави фақат бошқа тиллардан кирган янги сўз, термин ва фразеологик иборалар билангина боради. Бунда эса тилда сўзларнинг кўп маъно англатиш хусусияти катта рол ўйнайди.

Мақоллар ҳам бошқа идиоматик ва фразеологик бириклар қатори ўзига хос ўрганилиш тизимида эга. Яъни мақоллар қиёсий ўрганилганда, унинг семантикасида келиб чиққан ҳолда функционал, семантик ва шаклан мос келиши ёки келмаслиқ ҳодисалари аниқланади. Турли тизимдаги тилларда бир мақол бир хил функцияда, маънода ва бир шаклда қўлланилиши мумкин.

Масалан:

Ҳечдан кўра кеч. (ўзбек)

Лучше поздно чем никогда. (рус)

Better late than never. (инглиз)

Besser spät als nie. (немис)

Лекин, бу ҳолат доим ҳам қайтаверилмайди. Аксарият ҳолларда мақол бир хил маъно берса-да, функционал ёки шаклан бошқача бўлиши мумкин. Масалан, неми тилидаги «Gesagt-gegan» мақоли ўзбек тилига «Айтилган сўз отилган ўқ» мақолига таржима қилинади. Лекин бу ерда семантик жиҳатдан мос келса-да, функционал ва шаклан биров фарқ қилади. [2]

Талабаларга бошқа тиллардаги кўплаб мақол ва идиомаларда акс этган ҳикматни, уларнинг она тилимиздаги муқобиллари билан алмаштириш воситасидагина рўёбга чиқариш мумкинлигини англатмоғимиз фойдадан ҳоли бўлмас.

Бошқа халқнинг мақол ёки маталини сўзма-сўз таржима қилишда ғоят моҳирлик ва эҳтиёткорлик талаб этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании Филологические науки, 2001, №1.с. 64-72.
2. Лингвистический энциклопедический словарь, М.С.Э, 1991, с. 348.

Світлана Добровольська
(Дубляни, Україна)

TEACHING WITH VIDEO

The use of videotapes has been a common feature in language teaching for many years. It is rare, these days, for a publisher to produce a major coursebook without a video component added in, and teachers frequently enliven their classes with off-air material or tapes produced for language learning.

To some people videotape is merely a glorified version of audiotape, and the use of video in class is just listening 'with pictures'. But there are many reasons why video can add a special, extra dimension to the learning experience:

- **Seeing language-in-use:** one of the main advantages of video is that students do not just hear language, they see it too. This greatly aids comprehension, since for example, general meaning and moods are often conveyed through expression, gesture, and other visual clues. Thus we can observe how intonation can match facial expression. All such paralinguistic features give valuable meaning clues and help viewers to see beyond what they are listening to, and thus interpret the text more deeply.

- **Cross-cultural awareness:** video uniquely allows students a look at situations far beyond their classrooms. This is especially useful if they want to see, for example, typical British 'body language' when inviting someone out, or how Americans speak to waiters. Video is also of great value in giving students a chance to see such things as what kinds of food people eat in other countries, and what they wear.

- **The power of creation:** when students use video cameras themselves they are given the potential to create something memorable and enjoyable. The camera operators and directors suddenly have considerable power. The task of video-making can provoke genuinely creative and communicative uses of the language, with students finding themselves 'doing new things in English.'

- **Motivation:** for all of the reasons so far mentioned, most students show an increased level of interest when they have a chance to see language in use as well as hear it, and when this is coupled with interesting tasks.

If we wish to use video successfully in classes we need to be aware of a number of potential problems:

- **The 'nothing new' syndrome:** just switching on the monitor in a classroom is not especially exciting for a television (and Internet) viewing population. Both in our choice of video material and in the way we exploit it, we have to provide video activities that are unique learning experiences and do not just replicate home television viewing.

- **Poor quality tapes and disks:** poorly filmed and woodenly acted material will not engage students who are used to something better. When deciding whether to use a videotape or disk, we have to judge whether the quality is sufficiently good to attract our students' interest.

- **Poor viewing conditions:** we have to be sure that students can see and hear the video. The monitor must be big enough for the people at the back of the class to see the screen clearly. We also need to see if we can dim the ambient light sufficiently for the picture to be clear.

- **Stop and start:** some students become frustrated when teachers constantly stop and start the video, only showing little bits at a time. It can also be extremely irritating if a teacher fails to show the class how the 'story' ends. Sometimes this is done on purpose – as a spur to creativity or prediction – but at other times teachers fail to take students' natural curiosity into account.

There is no hard and fast rule about this. We need to ask ourselves how many stops and starts we ourselves could cope with, and how much we would want to see the end of a sequence. The answers will guide the way we use video with others.

- **The length of extracts:** some people think that more than two or three minutes of video sends students to sleep. Others, however, like to show students whole programmes.

Short video sequences of between one and four minutes can yield a number of exercises, demonstrate a satisfying range of language, are easier to manipulate, and can be highly motivating. Such short extracts are usually the best option; where we want to use longer ones – because of the topic, or because it is impossible to extract a good short extract – we will need to design activities to keep our students involved.

- **Fingers and thumbs:** students can be irritated by teachers who cannot find what they want or get back to where they have just been on the tape or disk. Teachers themselves become frustrated when the machine does not work the way they want it to. The only answer is for us to familiarise ourselves with the system we're using.

There are three basic types of video which can readily be used in class: 'off-air' programmes, 'real-world' videos, and language learning videos.

- **Off-air programmes:** programmes recorded from a television channel should be engaging for our students, and of a sensible length. We have to consider their comprehensibility too. Apart from overall language level, some off-air video is also extremely difficult for students to understand, especially where particularly marked accents are used or where there is a high preponderance of slang or regional vernacular. The best programmes and excerpts are ones which we can use for a range of activities including prediction, cross-cultural awareness, teaching language, or as spurs for the students' own creativity.

All television programmes have copyright restrictions which vary from country to country. It is important to know what that law is and realize that breaking it can have serious consequences.

- **Real-world video:** there is no reason why we and our students should not use separately published videotape material such as feature films, exercise 'manuals', wildlife documentaries or comedy provided that there are no copyright restrictions for doing this. Once again we need to make our choice based on how engaging and comprehensible the extract is likely to be, and whether it has multi-use potential. We need to judge the length of the extract in the same way too.

- **Language learning videos:** many publishers now produce free-standing language learning videos – or videos to accompany coursebooks. Frequently these have accompanying workbooks.

The main advantage of specially made videos is that they have been designed with students at a particular level in mind. They are thus likely to be comprehensible, designed to appeal to students' topic interests, and multi-use since they cannot only be used for language study, but also for a number of other activities as well.

The danger of language learning videos, however, is that they fail the quality test either because the production is poor, the situations and the language are inauthentic, or the content is too unsophisticated. Our choice, therefore, has to be limited to those which our students will accept and enjoy.

There are a number of teaching techniques which can be used in video-based lessons.

All of the following viewing techniques are designed to awaken the students' curiosity, through prediction activities, so that when they finally watch the video sequence in its entirety they will have some expectations about it.

- **Fast forward:** the teacher presses the 'play' button and then fast forwards the video so that the sequences hoots pass silently and at great speed, taking only a few seconds. When it is over the teacher can ask students what the extract was all about and whether they can guess what the characters are saying.
- **Silent viewing (for language):** the teacher plays the tape at normal speed, but without the sound. Students have to guess what the characters are saying. When they have done this, the teacher plays the tape with sound so that they can check to see if they guessed correctly.
- **Silent viewing (for music):** the same technique can be used with music. Teachers show a sequence without sound and ask students to say what kind of music they would put behind it and why. When the sequence is then shown again, with sound students can judge whether they chose the same mood as the director/ composer.
- **Freeze frame:** at any stage during a video sequence we can 'freeze' the picture, stopping the participants dead in their tracks. This is extremely useful for asking the students what they think will happen next or what the character will say next.
- **Partial viewing:** one way of provoking the students' curiosity is to allow them only a partial view of the pictures on the screen. We can use pieces of card to cover most of the screen, only leaving the edges on view; we can put little squares of paper all over the screen and remove them one-by-one so that what is happening is only gradually revealed.

A variation of partial viewing occurs when the teacher uses a large 'divider', placed at right angles to the screen so that half the class can only see one half of the screen, whilst the rest of the class can see the other half. They then have to say what they think the people on the other side saw.

Listening routines, based on the same principles as those for viewing, are similarly designed to provoke engagement and expectations.

- **Pictureless listening (language):** the teacher covers the screen, turns the monitor away from the students, or turns the brightness control right down. The students then listen to a dialogue and have to guess such things as where it is taking place and who the speakers are. Can they guess their age, for example? What do they think the speakers actually look like?
- **Pictureless listening (music):** where an excerpt has a prominent music track, students can listen to it and then say – based on the mood it appears to convey – what kind of scene they think it accompanies and where it is taking place.
- **Pictureless listening (sound effects):** in a scene without dialogue students can listen to the sounds to guess the scene. For example, they might hear the lighting of a gas stove, eggs being broken and fried, coffee being poured and the milk and sugar stirred in. They then tell 'the story they think they have just heard.'
- **Picture or speech:** we can divide the class in two so that half of the class faces the screen, and half faces away. The students who can see the screen have to describe what is happening to the students who cannot. This forces them into immediate fluency while the non-watching students struggle to understand what is going on, and is an effective way of mixing reception and production in spoken English. Halfway through an excerpt the students can change round.

Література:

1. Allen M. 1986 *Teaching English with Video* Pearson Education Ltd.
2. Cooper R. 1993 Video, fear and loathing: self-viewing in teacher training. *The Teacher trainer* 7/ 3.
3. Cooper R., Lavery M., Rinvolucri M. 1991 *Video* Oxford University Press.
4. Laycock J. and Bunnag P. 1991 Developing teacher self – awareness: feedback and the use of video. *ELT Journal* 45/1.
5. Stempleski S., Tomalin B. 1989 *Video in Action* Pearson Education Ltd.
6. Vanderplank R. 1988 The value of teletext sub-titles in language learning. *ELT Journal* 42/ 4.
7. Vanderplank R. 1996 Really active viewing with teletext sub-titles. *Modern English Teacher* 5/ 2.
8. Williams A., Calow D., Higham N. 1999 *Digital Media, Rights and Licences* (2nd edn) Sweet & Maxwell.

Світлана Добровольська
(Дубляни, Україна)

WHEN TO TEACH PRONUNCIATION

Almost all English language teachers get students to study grammar and vocabulary, practise functional dialogues, take part in productive skill activities, and become competent in listening and reading. Yet some of these same teachers make little attempt to teach pronunciation in any overt way and only give attention to it in

passing. It is possible that they are nervous of dealing with sounds and intonation; perhaps they feel they have too much to do already and pronunciation teaching will only make things worse. They may claim that even without a formal pronunciation syllabus, and without specific pronunciation teaching, many students seem to acquire serviceable pronunciation in the course of their studies.

However, the fact that some students are able to acquire reasonable pronunciation without overt pronunciation teaching should not blind us to the benefits of a focus on pronunciation in our lessons. Pronunciation teaching not only

makes students aware of different sounds and sound features (and what these mean), but can also improve their speaking immeasurably. Concentrating on sounds, showing where

they are made in the mouth, making students aware of where words should be stressed – all these things give them extra information about spoken English and help them achieve the goal of improved comprehension and intelligibility.

In some particular cases pronunciation help allows students to get over serious intelligibility problems. Joan Kerr, a speech pathologist, described (in a paper at the 1998 ELICOS conference in Melbourne, Australia) how she was able to help a Cantonese speaker of English achieve considerably greater intelligibility by working on his point of articulation – changing his focus of resonance. Whereas many Cantonese vowels happen towards the back of the mouth, English ones are frequently articulated nearer the front or in the centre of the mouth. The moment you can get Cantonese speakers, she suggested, to bring their vowels further forward, increased intelligibility occurs. With other language groups, it may be a problem of nasality (e.g. Vietnamese) or the degree to which speakers do or do not open their mouths. Other language groups may have trouble with intonation or stress patterns in phrases and sentence and there are many individual sounds which cause difficulty for different first language speakers.

For all these people, being made aware of pronunciation issues will be of immense benefit not only to their own production, but also to their own understanding of spoken English.

A question we need to answer is how good our students' pronunciation ought to be. Should they sound like native speakers, so perfect that just by listening to them we would assume that they were British or American or Australian? Or is this asking too much? Perhaps we should be happy if they can at least make themselves understood.

The degree to which students acquire 'perfect' pronunciation seems to depend very much on their attitude to how they speak and how well they hear. In the case of

attitude there are a number of psychological issues which may well affect how 'foreign' a person sounds when they speak. For example, many students do not especially want to sound like native speakers; frequently they wish to be speakers of

English as an international language and this does not necessarily imply trying to sound exactly like someone from Britain or Canada, for example. Frequently foreign language speakers want to retain their own accent when they speak the foreign language because that is part of their identity. Thus speaking English with, say, a

Mexican accent is fine for the speaker who wishes to retain his or her 'Mexican-ness' in the foreign language.

Under the pressure of such cultural considerations it has become customary for language teachers to consider intelligibility as the prime goal of pronunciation teaching. This implies that the students should be able to use pronunciation which is good enough for them to be always understood. If their pronunciation is not up to this standard, it is thought, then there is a serious danger that they will fail to communicate effectively.

If intelligibility is the goal then it suggests that some pronunciation features are more important than others. Some sounds, for example, have to be right if the speaker is to get their message across (for example / n/ as in / snlŋ/ versus / ŋ/ as in / slŋlŋ/) though others (for example / ð/ and / θ/) may not cause a lack of intelligibility if they are confused. Stressing words and phrases correctly is vital if emphasis is to be given to the important parts of messages and if words are to be understood correctly. Intonation – the ability to vary the pitch and tune of speech – is an important meaning carrier too.

The fact that we may want our students to work towards an intelligible pronunciation rather than achieve a native-speaker quality may not appeal to all, however. Despite what we have said about identity, some may wish to sound exactly like a native speaker. In such circumstances it would be churlish to deny them such an objective.

Two particular problems occur in much pronunciation teaching and learning:

- **What students can hear:** some students have great difficulty hearing pronunciation features which we want them to reproduce. Frequently speakers of different first languages have problems with different sounds, especially where, as with / b/ and / v/ for Spanish speakers, there are not the same two sounds in their language. If they cannot distinguish between them, they will find it almost impossible to produce the two different English phonemes.

There are two ways of dealing with this: in the first place we can show students how sounds are made through demonstration, diagrams, and explanation. But we can also draw the sounds to their attention every time they appear on a tape or in our own conversation. In this way we gradually train the students' ears. When they can hear correctly they are on the way to being able to speak correctly.

- **The intonation problem:** for many teachers the most problematic area of pronunciation is intonation. Some of us (and many of our students) find it extremely difficult to hear 'tunes' or to identify the different patterns of rising and falling tones. In such situations it would be foolish to try and teach them.

However, the fact that we may have difficulty recognising specific intonation tunes does not mean that we should abandon intonation teaching altogether. Most of us can hear when someone is being enthusiastic or bored, when they are surprised, or when they are really asking a question rather than just confirming something they already know. One of our tasks, then, is to give students opportunities to recognise such moods and intentions either on tape or through the way we ourselves model them. We can then get students to imitate the way these moods are articulated, even though we may not (be able to) discuss the technicalities of the different intonation

patterns themselves.

The key to successful pronunciation teaching, however, is not so much getting students to produce correct sounds or intonation tunes, but rather to have them listen and notice how English is spoken – either on audio or videotape or from the teachers themselves. The more aware they are the greater the chance that their own intelligibility levels will rise.

It is perfectly possible to work on the sounds of English without ever using any phonemic symbols. We can get students to hear the difference, say, between *sheep* and *cheap* or between *ship* and *sheep* just by saying the words enough times. There is no reason why this should not be effective. We can also describe how the sounds are made (by demonstrating, drawing pictures of the mouth and lips, or explaining where the sounds are made).

However, since English is bedevilled, for many students (and even first language speakers), by problems of sounds and spelling correspondence, it may make sense for them to be aware of the different phonemes, and the clearest way of promoting this awareness is to introduce the various symbols.

There are other reasons for using phonemic symbols too. Dictionaries usually give the pronunciation of their words in phonemic symbols. If students can read these

Symbols they can know how the word is said even without having to hear it. When both teacher and students know the symbols it is easier to explain what mistake has occurred and why it has happened; we can also use the symbols for pronunciation tasks and games.

Some teachers complain that learning the symbols places an unnecessary burden on students. For certain groups this may be true, and the level of strain is greatly increased if they are asked to write in phonemic script. But if they are only asked to recognise rather than produce the different symbols then the strain is not so great, especially if they are introduced to the various symbols gradually rather than all at once.

Just as with any aspect of language – grammar, vocabulary, etc. – teachers have to decide when to include pronunciation teaching into lesson sequences. There are a number of alternatives to choose from:

- **Whole lessons:** some teachers devote whole lesson sequences to pronunciation, and some schools timetable pronunciation lessons at various stages during the week.

Though it would be difficult to spend a whole class period working on one or two sounds, it can make sense to work on connected speech concentrating on stress

and intonation over some forty-five minutes, provided that we follow normal planning principle. Thus we could have students do recognition work on intonation patterns, work on the stress in certain key phrases, and then move on to the rehearsing and performing of a short play extract which exemplified some of the issues we worked on.

Making pronunciation the main focus of a lesson does not mean that every minute of the lesson has to be spent on pronunciation work. Sometimes students may also listen to a longer tape, working on listening skills before moving to the pronunciation part of the sequence. Sometimes students may work on aspects of vocabulary before going on to work on word stress, sounds, and spelling.

- **Discrete slots:** some teachers insert short, separate bits of pronunciation work

into lesson sequences. Over a period of weeks they work on all the individual phonemes either separately or in contrasting pairs. At other times they spend a few minutes on a particular aspect of intonation, say, or on the contrast between two or more sounds.

Such separate pronunciation slots can be extremely useful, and provide a welcome change of pace and activity during a lesson. Many students enjoy them, and they succeed precisely because we do not spend too long on any one issue. However, pronunciation is not a separate skill; it is part of the way we speak. Even if we want to keep our separate pronunciation phases for the reasons we have suggested, we will also need times when we integrate pronunciation work into longer lessons sequences.

- **Integrated phases:** many teachers get students to focus on pronunciation

issues as an integral part of a lesson. When students listen to a tape, for example, one of the things which we can do is draw their attention to pronunciation features on the tape, if necessary having students work on sounds that are especially prominent, or getting them to imitate intonation patterns for questions, for example.

Pronunciation teaching forms a part of many sequences where students study language form. When we model words and phrases we draw our students' attention to the way they are said; one of the things we want to concentrate on during an accurate reproduction stage is the students' correct pronunciation.

- **Opportunistic teaching:** just as teachers may stray from their original plan

when lesson realities make this inevitable, and teach vocabulary or grammar opportunistically because it has 'come up', so there are good reasons why we may want to stop what we are doing and spend a minute or two on some pronunciation issue that has arisen in the course of an activity. A lot will depend on what kind of activity the students are involved in since we will be reluctant to interrupt fluency work inappropriately, but tackling a problem at the moment when it occurs can be a successful way of dealing with pronunciation.

Although whole pronunciation lessons may be an unaffordable luxury for classes under syllabus and timetable pressure, many teachers tackle pronunciation in a mixture of the ways suggested above.

Література:

1. Hancock M. Pronunciation Games Cambridge / M. Hancock. – University Press, 1995. – 256 с.
2. Jenkins J. Which pronunciation norms and models for English as an International Language? / J. Jenkins // ELT Journal. – 1998. – №52/ 2.
3. Kelly G. How to Teach Pronunciation / G. Kelly. – Pearson Education Ltd, 2000. – 320с.
4. Kenworthy J. Teaching English Pronunciation. – Pearson Education Ltd, 1987. – 185с.

Людмила Дратвина
(Гомель, Беларусь)

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДОШКОЛЬНИКОВ

К настоящему времени в отечественной и зарубежной психологии накоплено немало теоретических и экспериментальных работ, исследующих вопросы общей природы речи, ее видов, функций и механизмов, ее роли в общем психическом развитии (Э. Бейтс, Ш.П. Бутон, Л.С. Выготский, Н.И. Жинкин, А.Н. Леонтьев, А.А. Леонтьев, А.Р. Лурия, Ж. Пиаже, С.Л.Рубинштейн, Д. Слобин, Т.Н. Ушакова и др.). Речь определяется как исторически сложившаяся форма общения людей посредством языка. Речевое общение осуществляется по законам данного языка, который представляет собой систему фонетических, лексических, грамматических и стилистических средств и правил общения. Речь занимает ключевое место в системе высших психических функций и является основным механизмом мышления, сознательной деятельности человека. Вне речи невозможно формирование личности.

Особое значение приобретает речь в дошкольном возрасте, поскольку это период активного усвоения ребенком разговорного языка, становления и развития всех сторон речи – фонетической, лексической, грамматической (Ж. Пиаже, Л.С. Выготский, Д.Б. Эльконин, В.В. Давыдов и др.). Полноценное владение родным языком в дошкольном детстве является необходимым условием решения задач умственного, эстетического и

нравственного воспитания детей в максимально сенситивный период развития. Чем раньше будет начато обучение родному языку, тем свободнее ребенок будет им пользоваться в дальнейшем.

В дошкольном возрасте расширяется круг общения детей. Становясь более самостоятельными, дети выходят за рамки узкосемейных связей и начинают общаться с более широким кругом людей, особенно со сверстниками. Расширение круга общения требует от ребенка полноценного овладения средствами общения, основным из которых является речь. Высокие требования к развитию речи предъявляет и усложняющаяся деятельность ребенка.

В отечественной психологии выделяются три основных направления разработки психолого-педагогических проблем развития речи дошкольников, совершенствования содержания и методов обучения родному языку: структурное (формирование разных структурных уровней системы языка); функциональное (формирование навыков владения языком в его коммуникативной функции, развитие связной речи, речевого общения); когнитивное, познавательное (формирование способностей к элементарному осознанию явлений языка и речи). Все направления взаимосвязаны, так как вопросы развития осознания языковых явлений включаются в проблематику всех исследований, изучающих разные стороны развития речи дошкольников.

К основным задачам развития речи дошкольников относятся: воспитание звуковой культуры речи, обогащение и активизация словаря, формирование грамматического строя речи, обучение связной речи [1]. Они решаются на протяжении всего дошкольного детства, при этом содержание речевой работы постепенно усложняется, меняются методы обучения.

В дошкольном детстве ребенок овладевает, прежде всего, диалогической речью, которая имеет свои специфические особенности, проявляющиеся в использовании языковых средств, допустимых в разговорной речи, но неприемлемых в построении монолога, который строится по законам литературного языка (М.М. Бахтин, А.А. Леонтьев, Л.В. Щерба, Л.П. Якубинский). Только специальное речевое воспитание подводит ребенка к овладению связной речью, которая представляет собой развернутое высказывание, состоящее из нескольких или многих предложений, разделенных по функционально-смысловому типу на описание, повествование, рассуждение.

Развитие связной речи ребенка происходит в тесной взаимосвязи с освоением звуковой стороны, словарного состава, грамматического строя языка. Важной составной частью общеречевой работы является развитие образной речи. Воспитание интереса к художественному слову, умение использовать средства художественной выразительности в самостоятельном высказывании приводит к развитию у детей поэтического слуха, и на этой основе развивается его способность к словесному творчеству.

Речевое воспитание рассматривается в исследованиях как взаимодействие педагога и ребенка, овладевающего родным языком. Эта проблема тесно связана с обучением родному языку, т.е. педагогическим процессом, в ходе которого осуществляется формирование у ребенка речевых умений и навыков. На этой основе происходит развитие его речи: понимание смысла слова и обогащение словаря, усвоение системы языковых понятий и закономерностей в области морфологии, словообразования, синтаксиса, овладение звуковой культурой речи, формирование связной речи.

Обучение языку рассматривается не только как овладение ребенком языковыми навыками, но как овладение коммуникативными умениями; отсюда важнейшей задачей становится не только формирование культуры речи, но и культуры общения (В.Д. Давыдов, А.Н. Леонтьев, М.И. Лисина, Б.Ф. Ломов).

У детей пяти лет происходит становление монологической речи, появляется особая чувствительность к звуковой, смысловой и грамматической стороне слова (А.Н. Гвоздев, Н.И. Жинкин, Л.Е. Журова, А.В. Запорожец, Ф.А. Сохин, Г.А. Тумакова, Н.Х. Швачкин, Д.Б. Эльконин). Д.Б. Эльконин считал, что на пятом году жизни у ребенка появляется такая форма речи как сообщения в виде монолога. А.В. Запорожец, сравнивая речь дошкольника среднего и младшего возраста, отмечал, что и по содержанию, и по своему строению речь первого сложнее. Ребенок пятого года жизни расширяет сферу своего общения, он уже в состоянии рассказать не только непосредственно воспринимаемые обстоятельства, но и то, что было воспринято (или сказано) раньше. Начинается активное употребление определений. Изменение в строении речи (подчинение предложений в соответствии с характером описываемых явлений), по мнению А.В. Запорожца, связано с появлением рассуждающего, логического мышления. Вместе с тем в речи ребенка пятого года жизни сохраняются черты предыдущего этапа развития: в рассказывании ребенок часто пользуется указательными местоимениями «этот», «там»; встречаются и самые разнообразные ошибки в звуковом оформлении высказывания.

В педагогических исследованиях, посвященных вопросам развития речи детей дошкольного возраста, подчеркивается роль всех сторон речи в становлении связной монологической речи (Г.М. Лямина и др.).

Исследователи подчеркивают необходимость учитывать при воспитании звуковой культуры речи, что у детей пятого года жизни несмотря на особ чувствительность к явлениям языка, осознание произносительных умений, наблюдается несовершенство произношения многих звуков (М.М. Алексеева, А.И. Максаков, Е.И. Радина, Г.А. Тумакова, М.Ф. Фомичева). Именно на пятом году жизни у ребенка совершенствуются и элементы звуковой стороны слова, необходимые для оформления высказывания (темп, дикция, сила голоса и интонационная выразительность). М.М. Алексеева указывает на зависимость стиля связной речи от владения ребенком произносительной нормой и использования просодических единиц.

Вопросы развития словаря детей пятого года жизни рассматривались с точки зрения его обогащения, понимания значения, точности словоупотребления в активной речи (В.И. Логинова, А.П. Иваненко, В.И. Яшина, А.А. Смага). Исследователи отмечают роль работы со словом, особенно над его смысловой стороной, в развитии связной речи, способствующей формированию осознанного употребления языковых средств в речевом высказывании.

Формирование грамматического строя речи детей пятого года жизни изучали в том или ином аспекте М.С. Лаврик, Г.М. Лямина, А.Г. Тамбовцева, Е.А. Федеравичене, В.И. Ядэшко и др. Так, Г.М. Лямина подчеркивает, что на пятом году жизни морфологический строй речи значительно усложняется. В высказываниях детей появляются разнообразные части речи и слова, которые выражают состояние и переживание человека. Все это позволяет сделать вывод, что пятый год жизни благоприятен для развития связной речи.

В. И. Ядэшко отмечает возрастание количества сложных предложений в речи детей пятого года жизни, и этот факт она связывает с увеличением случаев неправильного согласования слов в предложениях, «в то время как грамматическое оформление союзной связи между отдельными предложениями значительно улучшается» [2, с. 38]. Усложнение структуры предложений связано, по мнению В.И. Ядэшко, с расширением словарного запаса,

пониманием значения слова, а, следовательно, с развитием мышления. Вместе с тем в высказываниях детей встречаются грамматические ошибки, которые затрудняют изложение, не всегда соблюдается в высказываниях необходимая временная последовательность. Все эти особенности относятся к характеристике речи детей среднего дошкольного возраста.

Развитие связной речи детей средней группы рассматривалось чаще как подготовка к обучению рассказыванию в старшем дошкольном возрасте, что нашло отражение в программах воспитания дошкольников [3].

Дети среднего дошкольного возраста могут четко выделять структурные части описания, раскрывая микротемы, пользуясь разнообразными способами связей между частями высказывания и в сравнительном описании (А.А. Зрожевская, Ф.А. Сохин).

Психологи (Л.С. Выготский, А.Н. Гвоздев, Д.Б. Эльконин и др.) и методисты (М.М. Алексеева, А.М. Бородич, О.М. Дьяченко, Т.В. Лаврентьева, О.С. Ушакова, В.И. Яшина и др.) выделяют следующие особенности развития речи старших дошкольников:

1) звуковая культура речи: у детей пяти лет развивается речевое дыхание, способность четко произносить шипящие, свистящие, сонорные звуки, дифференцируя их в речи, сравнивать речь сверстников и свою с речью взрослых, обнаруживать несоответствия, речь становится отчетливой; совершенствуется слуховое восприятие и развивается фонематический слух, дети могут различать определенные группы звуков, выделять из группы слов, фраз слова, в которых есть заданные звуки; умение использовать в своей речи средства интонационной выразительности, дети овладевают повествовательной, вопросительной и восклицательной интонациями; старшие дошкольники способны регулировать громкость голоса в различных жизненных ситуациях, умеют менять темп речи в зависимости от обстоятельств;

2) грамматический строй речи: пятилетние дети начинают овладевать и синтаксической стороной речи, они активно занимаются словотворчеством, словоизменением и словообразованием, создавая множество неологизмов, появляется критическое отношение к грамматическим ошибкам, умение контролировать свою речь; в старшем дошкольном возрасте развиваются умения произвольного использования грамматических средств и анализа грамматических фактов, самостоятельно образовывать слова, подбирая нужный суффикс, возрастает удельный вес простых распространенных предложений, сложносочиненных и сложноподчиненных предложений;

3) лексическая сторона речи: у детей пяти лет развивается способность использовать обобщающие слова, группировать предметы в категории по родовому признаку.

Таким образом, развитие речи дошкольников происходит в направлении совершенствования ее практического употребления в общении с окружающими людьми, способствуя перестройке психических процессов, орудием мышления.

Литература:

1. Основные задачи речевого развития дошкольника // Дошкольное воспитание. Традиции и современность. – Вып. 3. М., 1996.
2. Ядэшко, В.И. Развитие речи детей от трёх до пяти лет: о формировании предложений в речи детей / В.И. Ядэшко. – М.: Просвещение, 1966. – 96с.
3. Истоки: Примерная образовательная программа дошкольного образования. – 5-е изд. – М.: ТЦ Сфера, 2014. – 161 с.

Научный руководитель:

кандидат психологических наук, доцент Гапанович-Кайдалова Е.В.

**Олексій Дядічев
(Харків, Україна)**

ЗАЛЕЖНІСТЬ БАГАТСТВА МОВЛЕННЯ ВІД КОЕФІЦІЄНТА ІНТЕЛЕКТУ

На сьогодні в суспільстві існує безліч способів класифікації людей на тих, що мають великі розумові здібності, та тих, що є обмеженими у своєму розумовому розвитку. У цій роботі буде розглянуто вплив розумових здібностей на здатність формування мовлення.

Існує безліч складних психічних захворювань та захворювань центральної нервової системи, які тією чи іншою мірою можуть впливати на розумові здібності людини. Щодо важкості захворювання існує чотири типи класифікації хворих: легка, помірна, важка та глибока форма. Кожній формі відповідає певний рівень коефіцієнта інтелекту. Ураховуючи той факт, що середньостатистична людина має розумові здібності в 100 балів за тестом Айзенка, люди з вищевказаними типами хвороби мають IQ69-50, 49-35, 34-20 та менше двадцяти відповідно. Розглянемо кожний із цих типів окремо.

Перший тип, легка форма. Їй відповідає коефіцієнт інтелекту в діапазоні від 69 до 50 за тестом Айзенка. Дитина з таким діагнозом починає розмовляти пізніше за інших однолітків. Доросла розумово відстала людина не може формулювати навіть речення. Мовлення мізерне та має значні порушення у вимові. У повсякденному житті діагностувати дебілізм у малої дитини дуже складно, оскільки вона не має особливих вадів з механічною пам'яттю, а малі діти, які й не мають подібних захворювань, схильні висловлюватися здебільшого простими реченнями.

Другий тип, помірна форма. Їй відповідає рівень IQу діапазоні від 49 до 35 балів за тестом англійського психолога Айзенка. У даному разі мовлення ще більш бідніше. Запас слів мізерний, речення короткі та прості, часто безграмотні. У цьому випадку хворого вдається навчити читати. Хворі розуміють мову, звернену до них. Однак, хворі у незнайомій ситуації губляться і їх соціальні та інтелектуальні навички, що є результатом механічного запам'ятовування, значно погіршуються.

Третій тип (імбіцильність) дуже схожий на другий, однак у даному разі хворі не в змозі навчитися читати, а отже засвоєння нових слів для них значно ускладнюється. Їм значно важче навчити запам'ятовувати нові мовні навички, вимовляти деякі звуки, адекватно реагувати на осуд.

Четвертий тип, ідіотія. Люди з рівнем IQ менше 20, хоча цей показник є досить відносним, оскільки такі люди не в змозі ані тримати в руках письмові приладдя, ані спілкуватися з оточуючими. Такі хворі не мають здібностей

узагалі. Можуть вимовляти окремі звуки, можливо, слова, які механічно запам'ятовано, однак у даному разі це не можна розуміти, як нормальну мову [1, с. 86].

Мовні навички останньої категорії людей є навіть гіршими за мовні навички деяких тварин.

Так, наприклад, воронів, до яких відносяться ворон, ворона або сорока можуть запам'ятовувати прості речення. А деякі папуги подібні навіть осмислювати та правильно використовувати їх. Щодо мовних навичок тварин, то в цьому аспекті було проведено багато дослідів, найвідомішими з серед них є експерименти Еванса і Бастіана з доказів існування мовлення в дельфінів. [2]

Вивчаючи популяцію афалін, група американських учених з Національної Академії наук США, виявила у тварин деякі звуки, які після аналізу методом Зіпфа, отримали той самий нахил, який має людська мова. На цей час людина змогла виокремити близько двохсот окремих комунікаційних знаків, які складаються з двох груп або категорій: мову жестів і мову звуків. Дельфіни також мають свої імена, оскільки при аналізі звуків, які почули американські вчені, було виявлено, що деякі особини реагують та відгукуються на ультразвукові хвилі певної частоти. [3]

Коефіцієнт інтелекту, за тестом Айзенка, у таких тварин вираховувати майже неможливо, тому в більшості випадків у тварини вираховують коефіцієнт енцефалізації. Міра відносного розміру мозку, що визначається як відношення фактичної маси мозку до середньої маси мозку й прогнозується для ссавців даного розміру та покликаний приблизно характеризувати розвиненість інтелекту тварини. [4, с. 955-977]

За цим коефіцієнтом показник людини складає близько восьми одиниць, для афаліни – близько шести, далі йдуть шимпанзе, ігрунка, горила, африканський слон та собака, які мають показники у 2,2; 1,9; 1,85; 1,7 та 1,65 відповідно.

Але яким є вертикальна межа в мовному розвитку тварини? Аналізуючи результати обчислень з визначення коефіцієнту енцефалізації, можна вважати, що найрозумнішою твариною у світі після людини є дельфін, але природа знає декілька феноменів, які можуть цьому заперечити.

«Я красива пташка, я можу літати. Ай годі! Я шуткую» – звучить дивно, але це найсмішніший жарт, що не був придуманий людиною. Горила Коко, що живе в міському зоопарку столиці Японії, має в словниковому запасі більш ніж одну тисячу слів з жестів Амслена та розуміє й сприймає на слух більше ніж дві тисячі слів англійської мови. Коефіцієнт інтелекту Коко полягає в інтервалі від 75 до 95 балів за шкалою Айзенка, що відповідає інтелекту нормальної людини без будь-яких вад. Вона добре описує емоції – сум, обурення. Може описувати силу болю, який відчуває. [5, с. 424]

Відомими також є результати роботи з розвитку мови в шимпанзе. Тварина, на прізвисько Сара, була навчена більш ніж 350 знакамслена, більшу частину з яких вона потім передала своїй дитині.

Були також випадки, коли зачатки мовної активності виявляли деякі хоботів. Слон Батир міг повторювати, наслідувати деякі людські слова в певній ультразвуковій частоті у 20 кГц, які однак не можна вважати членороздільною мовою.

Що ж до здорової людини, то об'єм її вокубуляру залежить не лише від інтелектуальних здібностей. Так, наприклад, значну роль відіграє професія людини та як вона пов'язана з мовленням. Так, наприклад, словниковий запас людини, праця якої складається лише з фізичних навантажень та яка не обтяжена потребою в читанні, складає близько 700-800 слів. Людина, яка займається інтелектуальною працею, але не пов'язана із спілкуванням з людьми або будь-якою мовною діяльністю, обмежена запасом 1500-2000 слів.

Великі теоретики, економісти, публіцисти мають словниковий запас до 20 тисяч слів. Так, славетний англійський письменник-романтик Вільям Шекспір мав вокубуляр не менш ніж 21 тисяча слів, що в десять з половиною разів перевищує середній показник сучасної середньостатистичної людини. Олександр Пушкін мав словарний запас не менш ніж 40 000 слів. Ця кількість полягає в гармонійній комбінації як власно російських так й іншомовних лексем, які у творах письменника, переплітаючись, народжували його твори [6, с. 223].

Але що могло вплинути на розвиток цих великих письменників? Чому вони стали тими, ким ми їх зараз знаємо? Що ж до Олександра Сергійовича, то він почав писати під час навчання у Царськосільському ліцеї. У тому навчальному закладі викладали найвидатніші педагоги та вчені, яким було дуже просто розвинути в молодого покоління інтерес до наук. Молодого Пушкіна найбільш цікавили такі предмети, як арифметика, геометрія, іноземні мови. Шекспіру також пощастило з навчальними закладами. Страдфордська граматична школа дала йому гарну лінгвістичну базу. Відомо, що вчителі тієї школи також писали поеми та вірші. [7, с. 22]

Якщо ж звернутися до сучасності, то не можна не згадати про соліста групи «Океан Ельзи» Святослава Вакарчука. Відомо, що майже всі тексти для пісень Святослав пише власноруч, а вперше свої таланти майбутня зірка української рок-музики виявила ще коли навчався на фізико-математичному факультеті Львівського університету. Можливо, саме така серйозна та важка спеціальність і робить твори Вакарчука такими мелодійними.

Таким чином, словниковий запас прямо залежить від інтелектуальних здібностей. Розвиваючи свій інтелект, можна значного мірою полегшити запам'ятовування нових слів і формувати складні, багаті за емоційністю речення.

Література:

1. Самохвалов В.П. Психиатрия. Учебное пособие для студентов медицинских вузов. Ростов-на-Дону. Изд. «Феникс» – с.86
2. Evans W.E., Bastian J. Marine mammal communication: Social and ecological factors // The Biology of marine mammals. – N.Y.: Acad. press, 1969.
3. Kenneth W. LeVasseur. Dolphin Mental Abilities Paper. Experiments with Doris and Buzz
4. Тимоти Б. Роув, Томас Е. Макріні, Же Ксилью. Випокні свідчення про походження мозку ссавців // Science. 2011. – с. 955–957.
5. Зорина З. А., Смирнова А. А. О чем рассказали «говорящие» обезьяны: Способны ли высшие животные оперировать символами? Науч. ред. д. биол. н.и. И. Полетаева. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 424 с.
6. Лотман Ю.М., Пушкін. Биография и мемуары. С.-Петербург: «Искусство-СПБ» – 223 с.
7. Шенбаум С. Шекспір. Коротка документальна біографія. – М.: Прогрес, 1985 – 22 с.

Кулянда Еликбаева
(Талдыкорган, Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ УСВОЕНИЯ ВИДОВРЕМЕННЫХ ФОРМ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Каждый, кто изучал английский язык как иностранный, знает, что самую большую сложность для говорящих на казахском языке представляют "времена" английского глагола. Действительно, если любой говорящий на казахском языке тем более на русском языке, что времен времен на английском языке двенадцать.

Многokrатно сталкиваясь с трудностями построения высказывания на иностранном языке, студент теряет интерес к предмету. Грамматика представляет собой наиболее абстрактный ярус форм и значений, поэтому освоение грамматики как системы максимально способствует умственному развитию студентов, развитию логического мышления.

Основным языковым средством для выражения действия является глагол. Глагол является наиболее сложной и по своему коммуникативному значению самой важной частью речи, таким образом, наряду с существительным, составляет синтаксический стержень фразообразования. Следовательно, одна из важных задач при обучении иностранному языку состоит в том, чтобы обеспечить усвоение глагола этого языка, в частности его наиболее употребительных форм [1, с. 25].

Овладение видовременной системой глагола является одной из весьма важных задач в обучении иностранному языку. Усвоение временных форм английского глагола является весьма трудным для студентов казахской аудитории. Но, несмотря на имеющиеся различные средства выражения временных форм английского и казахского языков, любые значения временных форм английского глагола можно передать имеющимися временами казахского языка: в казахском языке с помощью контекста, в английском – в самой форме глагола.

При изучении временных форм английского глагола такой основой является четыре его аспекта («вида» действия).

Обучение видовременным формам английского глагола мы начинаем с того, что учим различать аспекты английского глагола в речевых ситуациях, переданных на родном (казахском) языке. Родной язык в данном случае выступает как своего рода база, как необходимое условие для формирования иноязычного сознания.

На первый взгляд, может показаться странным, что обучение иностранному языку мы начинаем на родном языке. На самом деле, предлагая на родном языке определенные речевые ситуации для распознавания в нем английских аспектов, мы формируем английское языковое сознание, как необходимое условие для дальнейшего формирования английской речи. Работая, на родном языке с материалом распознается чужое языковое сознание. Анализируются предложения, в содержании которых выделяются те особенности, которые соотносятся с системой форм языкового сознания изучаемого иностранного языка [2, с. 34].

Необходимо, чтобы студент понимал цель употребления данного грамматического явления и умел распределить случаи употребления данного явления от другого. Целесообразно сразу познакомить студентов с таблицей английских времен, на которой четко определяется цель употребления данного времени, его функция. Данной таблицей удобно пользоваться для выбора времени при переводе предложения с казахского языка на английский. Таким образом, студенты будут иметь представление, что в данный момент они изучают, каким образом эта видовременная форма связана с другими и, иметь представление, что вспомогательных глаголов всего четыре – "be", "do", "have", "will".

Таким образом, формируется языковое сознание, говорящего на изучаемом языке. Благодаря более дифференцированной системе временных форм в английском языке можно грамматически передать такую информацию, т.е. такие сообщения о действиях, которых в родном языке часто только подразумеваются. Следовательно, для успешного обучения студентов казахской аудитории временными формами в английском языке и соотносённости их с соответствующими сообщениями, условиями и средствами их передачи в казахском языке. Это покажет студенту, от каких факторов зависит выбор временной формы в английском и казахском языках и в чем заключается различие между факторами, регулирующими выбор временной формы в изучаемом и родном языке. В английском языке существует 12 видовременных форм глагола, а в казахском языке 9 времен; вспомогательные глаголы английского языка начинают конструкцию, а в казахском языке им конструкция завершается; если в образовании времени английского глагола существует определенный вспомогательный глагол, то в казахском языке в образовании времени используются причастные и деепричастные суффиксы и вспомогательный глагол, это могут быть 4 глагола состояния жатыр, тұр, жүр и отыр, а могут быть и другие вспомогательные глаголы. Вспомогательные глаголы казахского и английского языка образуют синтетические и аналитические формы глагола. В следствии существенных различий в видовременных системах английского и казахского языка нужно очень последовательно в этом случае вести учащихся от функции к форме, чтобы уменьшить, а затем и преодолеть влияние интерференции. Преодолеть интерференцию означает преодолеть трудности, которые его вызывают.

При анализе ошибок, допущенных студентами казахской аудитории в употреблении PP, PI, PPC, основное внимание уделялось тому, чтобы выяснить, почему имеют место эти ошибки, каковы их психологические причины. Исходя из положения Л.Н.Ланды о том, что основные психологические причины ошибок при продуцировании речи связаны с тем, что:

1. студенты не учитывают никаких специфических требований к сообщениям, передавая на иностранном языке только те сообщения, которые передаются на родном языке;

2. студенты учитывают не все специфические требования к сообщениям на иностранном языке.

На основе анализа заданий, выполненных студентами 1 курса, можно сделать следующие выводы:

– студенты допускают большое количество ошибок в употреблении указанных форм,

– основной ошибкой в употреблении PP, PI, PPC как до изучения их в неязыковом вузе, так и после, является то, что студенты не видят различий между ними, не знают в чем специфики каждой из них, и, следовательно, употребляют эти формы одну вместо другой без учета конкретных условий в которых эта форма используется.

Основная причина ошибок, допущенных в употреблении PP, PI, PPC заключается в том, что обучающиеся не соблюдают специфических требований предъявляемых к употреблению временных форм в английском языке, они не знают и не учитывают тех факторов, которые регулируют PP, PI, PPC.

Ведущее значение для эффективности обучения видо-временным формам группы имеет такая организация грамматического материала, которая состоит из стадии опережающего обобщения всех видовременных форм данной группы, включающей специальные двухэтапные разделы детального обучения каждой видовременной форме Continuous. Первый этап которого посвящен последовательному усвоению частных норм употребления видовременной формы, а второй этап – ее противопоставлению другим видовременным глагольным формам английского языка. Такая трактовка методической отработки норм употребления видовременных форм изучаемой группы и построения схемы организации грамматического материала сама по себе определяет конкретное решение выбора и расположения типов и видов упражнений.

При овладении грамматическими формами глагола, нужно хорошо понимать, зачем вообще в языке нужны такие категории, как время, вид, залог, чтобы доходчиво и просто объяснить принципы функционирования соответствующих форм. Соответствующее представление о данных грамматических структурах дает когнитивный подход к языку как к системе представления знаний. В соответствии с этим подходом любая грамматическая категория служит для выражения и сохранения в языке определенного знания.

Литература:

1. Пассов Е. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1991. – 180 с.
2. Турсунов Д.Н. Сопоставительная грамматика русского и казахского языка. – Алматы, 2009. – 148 с.

Ғ.Е. Ештанаев
(Жезқазған, Қазақстан)

ДОСКЕЙ АҚЫН ТӘЛІМ АЛҒАН ОРТА ЖӘНЕ ОНЫҢ ЫҚПАЛЫ ТУРАЛЫ

Ғалым Е.Ысмайылов кез келген ақын өнерпазға өзіне дейінгі импровизатор-ақындардың, әнші-ақындардың, эпик жыраулардың шығармашылық дәстүрі ерекше ықпал ететінін айта келіп: «Жас баланы шу дегеннен ақындыққа, ән-күйге, өлең-жырға қызықтыратын өз үйінде, өзінің ауыл аймағындағы үлгілі ақындық дәстүр болады», – [1,86 б.] дейді ғалым.

Доскей ақынның өз тегінде, нағашы жұртында ақындық, өнерпаздық болғандығы жөнін де мәлімет жоқ. Алайда оның ақындыққа, ән-күйге, жалпы өнерге ұмтылуына, шыңдалып өсіп, жетілуіне ықпал ететін орта бар еді.

Елге таныла бастаған жас талапкердің даңқты тұлғалардың алдына барып, өнерін сынатып, бата алуы – ертеректен сіңісті дәстүр.

15 жасында өздігінен ән салып, күй тартып, өлең айтып жұртқа «бала ақын» боп таныла бастаған Доскейдің әйгілі Біржан салды көруге ынтық болуы заңды еді.

Доскейдің «...бұрынғы соңғы қазақтың сал-сері ақындарының ағасы, ұстазы, жаңашыл өнерпазы» [2,91б.]. Біржанмен жүздесуі оның өміріндегі ерекше оқиға еді. Олай дейтініміз, поэзия мен музыканы қатар өрбітіп оны халықтың ойын-сауықтармен ұштастырып, поэзияға жаңа көркемдік мазмұн, жаңашылдық сипат әкелген азаттық пен әділетке деген азаматтық айқын дауысын танытқан, сондай-ақ терең де нәзік лиризмге толы ән өлеңдер туғызған тұлға – Біржан Қожағұлұлы. Доскей Біржаннан көп үйренді.

Біржанның «Мәті-Дәулен», «Алтын балдақ», «Көкек», «Ақтентек» т.б. сияқты шынай сезім, сиқырлы лирикаға толы ән-өлеңдері Доскейге ерекше әсер еткені сөзсіз. Оның бізге белгілі «Қос басқан» (1870), «Жалтарма» (1875), «Қалқаға» (1880) сынды лирикалық ән өлеңдері – Біржан, Ақан мектебінің заңды жалғасы.

Доскей ақын «Қос басқан» деп аталатын ән-өлеңінде лирикалық кейіпкердің әңдетіп, думандатып Қазыбек дегеннің аулына барғандығы, онда бағалы сағатын қалдырғандығы жайлы айтылады да ән-өлең қызға ғашық болған сал жігіттің:

Көрінді одан әрі сәнді сарай,
Көруге оны ғашық жұрттың бәрі-ай.
Есігін сегіз жерден құлыптапты

Кіреміз соған қалай, уа, дариға-ай! – деген сезім-күйімен тамамдалады. Жастық шаққа тән жағымды қылық, нанымды суреті қарапайым ғана берілген.

«Қалқаға» әні де осы іспетті. «Тұсынан жабығының тесіп түсіп, Төсіңнен мен ақ сұңқар тояттаған», – деп шалқыған жігіт түн ортасында ұйықтап қалады, қыз әкесі мен ағасы шу көтеріп, анасы басу айтып тынады. Әдеттегідей ән-өлең әсерлі жыр шумағымен аяқталады.

Дарияның ортасында қыз – қоңыр қаз,
Жігіттер атып алар айламенен.
Кісідей өкпелеген сырт қарайсың
Көңілің қалған, қалқам, қайда менен?

Бұл ән ертеректегі басылымдарда «Шыдамсыз» деген атпен беріліп жүрген. Ән тексінде өзгешелік жоқ.

Доскей Ақан серінің төңірегінде де көп жүріп, тәлім алған. Бұл жөнінде мынандай тарихи оқиға белгілі. Бұл оқиға Доскейдің Ақан сері туралы естелігінде жүйелі баяндалған. Ал естелік М.О.Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының қолжазбалар қорында (176 папка 8 тізім) сақтаулы.

Доскей алғаш рет Ақан серіні Атбасарға іздеп барады.

Атақты Ақан сері сен емес пе-ей,
Сағынып іздеп келді ақын Доскей.
Әншілік өнеріңнен үлгі алайын

Айтып бер өнеріңді шырқап төстей, – дейді Доскей Ақанмен танысып.

II Николайдың Омбыға келуі қазақ ортасындағы айтарлық оқиға еді. Үлкен той болады. Бәйге, балуан күрес болады, ақындарды жинайды. Аталмыш жиынға Ақан сері мен Балуан Шолақ та келеді. Доскей Әлімбайұлын да осы оқиға ортасынан көреміз. Бұл – оның жұртқа, Арқа халқына танылып қалған кезі.

Осы тойда бұқара халықты арқа тұтқан Доскей патша ұрпағынан тайсалмай:

Сіз дағы алтын таққа мінесіз бе?
 Нашар мен бейшараны көресіз бе?
 Халқың көп қол астыңда соры қайнаған
 Лайық бұған теңдік бересіз бе?
 Нашарға теңдік бермей зар жылатқан
 Тіліне би, болыстың ересіз бе? – дейді.

Рас, Асан қайғының Жәнібек ханға, Жиымбет жыраудың Есім ханға, Көтеш ақынның Абылайға, бертініректегі Шөженің Бәйтікке, Махамбеттің Баймағамбет пен Жәңгірге немесе Шернияздың Баймағамбетке айтқанындай алмастай жарқылдаған оттылық, күмілжімей кесіп айту дәрежесіне көтеріле алмаған шығар бұл сөздер. Алайда өмірі күшті, діні қатты Николайдың алдында ақынның бұлайша үлкен мәмлелерлікпен сөйлеуін түсінбеге болмайды. Осы тойда ол қазақтың дүлдүл ақындарымен жүздесіп, тағылым алып қайтады.

Ел билеген әлді ортамен ымыра бірлікке келмей кеткен өлеңі мен әнін қару етіп, үстем топпен алысып өткен Жаяу Мұсаның өршіл, асқақ, адуынды шығармалары – қазақ поэзиясындағы ілкімді құбылыс. Ал Доскей ақынның жай отындай Жаяу Мұсамен кездесуі шын мәнінде жас ақын үшін оқшау оқиға еді.

1778 жылы Доскеймен кездескен Жаяу Мұса: «Шырағым, өміріңде байға жалынышты болма. Өткір бол. Екпінің жер жарып, тасты тілетін болсын», – деп батасын береді [3, 86].

Арқа өңіріндегі әншілік өнерде өзіндік өрнегімен қалған, балуандығымен де даңқы жайылған Балуан Шолақ Доскей ақынның досы болады. Айтбай қажы деген ел жуаны Доскеймен өшігіп, өтірік жала жауып, түрмеге жауып, тіпті өлтірмекші болғанда оған араша болған – осы Балуан Шолақ. Бұл жарасымды достыққа дәнекер болған, алдымен, әншілік, ақындық өнер болса, екіншіден жуас елге тізесін батырған ат төбеліндей азын-аулақ ел билеушілерге деген өшпенділік екені даусыз.

Сонымен Доскей ақын және Арқа өңіріндегі Біржан сал, Ақан сері, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ сияқты өнер тарландарының, әншілік мектептің айтулы өкілдерінің арасындағы рухани жақындастық туралы ой түйіндер болсақ, мына мәселелердің басы айқын аңғарылуға болады.

Біріншіден, Доскей Арқа жеріндегі өзінен бұрын қалыптасқан әнші-ақындар мектебінің ірі өкілі, дәстүрлі сабақтастырушы ретінде қалыптасты. Өңірге әншілік өнері жайылды. Өйткені ол Біржан, Ақан, Жаяу Мұса, әсіресе Балуан Шолақ тәрбиесінде өсті.

Рас, Арқаға, бүкіл қазаққа есімі таныс Шортанбай ақынның да ықпалы болған. Көзімен көріп, сөзін тыңдаған. Сармантай елі мекендеген Спасский жері мен Шортанбай жүрген Жанғұтты би ауылы іргелес. Өрі Доскей шығармашылығы қалыптаса бастаған тұс – «зар заман» кезеңі. Алайда Доскейдің бізге белгілі өлеңдерінде Дулат, Шортанбай, Мұрат шығармаларына тән сарын байқалмайды. Мұның сыры айқын, өйткені ол сал-серілік, өнерпаздық ортада қалыптасты. Ал Біржан мектебі ықпалды орталардың бірі еді. Бұл жайлы жазушы С.Мұқанов «Бұл ақындар мен композиторлар алғашқы кезде өмірді өте сүйгіш, халықтың көңілді ой пікірлерін бейнелегіш адамдар еді. Қазақ әндерінің тарихында ақын және композитор Біржан сал жаңадан мектеп ашып берді, оны көңілсіз, қамығулы үндерден тазартты, оптимизмді, мейлінше көңілді, қызықты, өмірді сүйгіш үндер жасады. Біржан салдың бұл стилін өзінен кейінгі Ақан сері, Балуан Шолақ, Жарылғапберді, Естай, Жаяу Мұса сықылды жас буындар жаппай қолдады», – [4]. деп айтады. Біржан избасарлары саналатын бұл топтың ішінде Доскей Әлімбайұлы да бар. Бұл сөзімізді дәлелдей түсу үшін тағы да С.Мұқановтың пікіріне сүйенеміз. Ол «Біржан салдың әсері оған үлкен болған, Доскей оны тіпті өзінің рухани әкесі деп таниды», – [4] дейді.

Екіншіден, Доскей ақынның революцияға дейінгі туындыларын да жалаң үгіт, насихат айту, дидактикалық сарын жоқтың қасы. Керісінше, елмен етене араласып, той-думанның ортасында жүріп, өмір шындығына негізделген лирикалық өлеңдер туғызады. Оның «Қалқаға», «Жалтарма», «Қос басқан» сияқты шығармалары осыны айғақтайды.

Үшіншіден, Доскей – бұқара халықтың атынан сөйлейтін ақын. Өзі бастан кешірген әлеуметтік қиыншылықтардың басқа жұрттың басында да бар екеніне көз жеткізеді. Оған себепкер билікке ұмтылған, баюдың тәсілін күйттеген, елді қанап, алдап-арбап отырған ұлықтар, болыс-би, дүмше молдалар екенін әбден түсінеді. Доскей бұларға қарсы қару ретінде өлең-жырын жұмсады. Біржанның «Жанбота», «Көлбай-Жанбай», «Теміртас» сияқты әлеуметтік астары терең, Ақан серінің «Құлагер» сияқты трагедиялық шығармасы, Жаяу Мұсаның «Ақ сиса» секілді «бүлікшіл» әндері – Доскей шығармашылығына тікелей әсер еткен күш. Бұл шығармалардағы әділетсіздік, озбырлыққа деген қайнаған кек, ыза, ашу авторлардың азаматтық позициясы, өткірлігі Доскейге ұнады. Бірте-бірте оның жастық шақ жырларындағы сұлулыққа сүйсіну, өмір қызықтарын ғана жырлау ғашықтық мәселелерін сөз етудегі нәзік лиризм сыншылдыққа ұласты. Бұл тұстағы шығармаларындағы сыншылдық тіпті ұштала түседі.

Көргенін көлеңкелемей, айтар ойын ірікпей, сөзін мірдің оғындай дәл тигізе айту мына бір жолдардан-ақ айқын аңғарылады.

Доскейден табылады өлең деген,
 Болар ма ой байларда өлем деген.
 Ірікдеген шошқадай майына мас
 Өгіздей семіреді өлең жеген.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында біздің қоғамдық ой-санамызда да, әдебиетімізде де елеулі өзгерістердің болғаны – шындық. «Халық ақындарының шеберлігін байыта түскен жаңа жазба поэзия туды» [7]. Оның көш басында А.Құнанбаев тұрды.

Абайдың творчестволық тәжірибесінен үлгі алған ақындардың өлеңдеріндегі негізгі сипат дерексіз жалпылаудан нақты жырлауға, аңыз-қиял дүниесінен шындық өмірді жырлауға көшу болып табылады.

Әрине, Абай әсері барша қазақ даласына бірден, қауырт жайыла қалмағаны белгілі. Жақсылық, жаңалық шым-шымдап, бірте-бірте Арқа өңіріне тарап, тәлім бола бастады. Абай мен Біржанның рухани жақындастығы сырының бір ұштығы осында жатса керек.

Біржан төңірегінде көп жүрген Доскей Абай ақындығына әбден қанығады. Доскейдің бертін туған өлеңдеріндегі:

Абайдың жазған өлеңі,
 Асыл алмас құрыштай.
 Мұқалмайтын жүзі өткір
 Тас кесетін қылыштай.
 Айтқан өзі аумастан

Орнында тұр жылыспай, – деген жолдар – ақынға деген Абай әсерінің, оның Абай өлеңдерін бағалағандығын байқататын дәлел.

Абай жаңашылдығы Доскей шығармашылығына не әкелді? Рас, Доскей Әлімбайұлының барша шығармашылық әлеміне Абай ықпалы болды деуден аулақпыз. Доскей – халық поэзиясының, ауызша ақындықтың, импровизациялық өнердің адамы және солай болып қалды. Ол – жазба әдебиеттен гөрі, халық әдебиетінің нәрін көп сіңірген ақын. Бұл – бір. Екіншіден, оның оқып, жаза білмеуі, жаңалық, хабар өзгерістерді ауызша естіп үйренуі де жазба әдебиетінен тәлім алуына кедергі жасағаны ақиқат. Әйтсе де, әлеуметтік теңсіздікті, оған себепкер болып отырған бай, болыс, дүмше дін басыларын әшкерелейтін сыншыл мотивтегі өлеңдерінде, сондай-ақ табиғат тамашаларын суреттейтін шығармаларында жаңашыл Абаймен үндестік белгілерін аңғару қиын емес.

Бой жадырап, күн жылып,
Күндей күліп жаз келді.
Көкте қалқып, саңқылдап
Көлдің көркі қаз келді.
Жан-жануар қимылдап
Көктем көркі көк шығып
Жайлы жайлау өріске
Бес түлік мал толтырып
Қой, ешкісін маңыратып
Қозы, лағын жамыратып
Жадыраған елім бар.

Қазақтың аты мәлім ақыны атанған, Арқа мектебінің ірі өкілі ретінде танылған халық ақыны Доскей Әлімбайұлының шығармашылық қайнар бұлағы, тағылымын алған өнер ортасы осындай болды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ысмайлов Е. Ақындар. – Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1956, 340 б.
2. Ысмайлов Е. Әдебиет жайлы ойлар. – Алматы: Жазушы, 1968, 317 б.
3. Негимов С. Доскей Әлімбаев. // «Кенші жыры». – Алматы: Жазушы, 1986. – 106 бет.
4. Мұқанов С. Халық ауыз әдебиеті және Доскей. «Советтік Қарағанды» газеті, 1940, №126.
5. Қасқабасов С. Колыбель искусства. – Алматы: Онер, 1992. – С368.
6. Ақындар жыры. – Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1963, 234 б.
7. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991, 239 б.

Зауре Жанғабылова
(Жезказған, Қазақстан)

СӨЗ ҚҰРАМЫНЫҢ ҰЛҒАЮЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚҰБЫЛЫСТАР

Тіл білімінде протеза, эпентеза, эпитеза сияқты терминдер артық дыбыс туралы ұғымды аңғартады. Протезаға л, р, дыбыстарынан басталатын сөздердің алдында ы, і дыбысының қойылып айтылуы жатқызылады. Мысалы: *лақ-ылақ, лай-ылай, рас-ырас, разы-ыразы* т.б. Сондай-ақ, басқа тілден енген сөздерде де осындай артық дыбыс қойып айтулар кездеседі. Мысалы: *стол-үстел, шкаф-ышкаф, русь-орыс* т.б. Әрине, соңғы мысалдарға протезалардың қойылып айтылуы қазақ (түркі) тілінде сөз (буын) басында қос дауыссыздың қатар келмеуіне байланысты түсіндіріледі.

Ал тіл білімінде дауыссыздардың арасына дауысты дыбыс қойып айту құбылысы эпентеза деп аталады. Мысалы: *трактор-тырақтыр, крем-кірем* т.б. Демек, эпентеза сөз ортасына кірігіп айтылатын дауыстылар деген ұғымды білдіреді. Сондай-ақ, орыс тіліндегі *мп, мб, ск, нг* дауыссыздарына біткен сөздерге қазақ тілінде ы, і дыбысы жамалып барып айтылады: *штамп-шампы, ромб-ромбы, киоск-киоскі* т.б. Мұндай құбылыстар тіл білімінде эпитеза деп аталады. Бұл құбылыстардың барлығы да тіл білімінің фонетика саласында қаралады. Өйткені, осындағы сөз құрамын ұлғайтып тұрған дыбыстардың барлығы да артикуляциялық мүмкіндікке байланысты пайда болған.

Ал біздің қарастырып отырған нысанамыз морфонологиялық құбылыстар болғандықтан, сөз құрамының ұлғаюу артикуляциялық базаға қатыссыз жағдайда негізделуі керек. Оларды мына ерекшеліктерден байқауға болады: 1) сөздің ұлғайған нұсқасы мен алғашқы (ұлғаймаған) нұсқасы жарыса қолданылады; 2) ұлғайған нұсқа жеке қолданылып, алғашқы нұсқасы жарыса қолданылмаған жағдайда оның қосылып айтылу арқылы нормаға айналғаны басқа туыс тілдерден көрініп тұрады. Мысалы: *кінә-шіл* мен *кінә (м) шіл, көн-ігу* мен *кін (д) ігу, нақ* пен *нақ(а)* сөздері жарыса қолданылса, үйінде деген сөздегі *н* дыбысының *үй-і-де* деген морфемалардың арасына қыстырылып тұрғанын өзбек, ұйғыр тілінде *уйиде* болып айтылуынан аңғаруға болады / 1, 35/. Сондықтан біз сөз құрамының морфонологиялық жолмен ұлғаю жағдайын таза фонетикалық ұлғаю процесінен ажыратып, үш түрге бөліп беруді жөн көрдік. Бірақ біздің үш түрге бөлуіміз *протеза, эпентеза, эпитеза* деп бөлуден басқаша. Олар: *қыстырма дыбыстар* (интерфикстер), *қосарлы дыбыстар* (геминаталар), *селбеспелі дыбыстар* (эпитеза немес парогогия).

Енді осыларға жеке-жеке тоқталып көрейік.

Селбеспелі дыбыстар. Сөз құрамының ұлғаюуына себеп болатын дыбыстарды *селбеспелі дыбыстар* дейміз. Әдетте, эпитеза туралы айтқанда, сөз соңында келетін артық дауысты дыбыстар өңіме болады. Ал қазақ тілі материалдарына көз жүгірткенде, сөз соңында пайда болатын дауысты дыбыстар мен дауыссыз дыбыстар қатарласа кездеседі. Сондықтан да морфонологияны қарастырушы ғалымдар эпитеза терминінің берер ұғымының шатаспауы үшін селбеспелі дыбыс дегенді қолданады.

Сөз соңында пайда болатын дауысты дыбыстар туралы пікірлер көптен айтылып келе жатқанмен, түсіндірілуі келгенде әр түрлі болып кететін жағдайы да бар. Қазіргі қазақ тілінде айтылып жүрген *көк-көке (марал), түн-түне (түнмесіне дегендегі)* сияқты сөздердің алғашқы сыңарын апокопа жолымен жасалған дейтін пікірлер де жоқ емес. Шындығында, қазақ тіліндегі *көк, түн* сөздері монғол тілінде *көке, түне* болып айтылады.

Қазақ тілінде сөз соңында дауысты дыбыс қойып айтылатын және дауысты дыбыссыз сыңарларымен жарыса қолданылатын сөздерге зерттеушілер мына сөздерді жатқызады. *Шік-шіге, бүк-бүге, өн-өне* (бойы), *қас-*

қаса (сұлу) жон-жоны. Сондай-ақ, бұл сөздердің қатарында *лық-лықа (толды), тік-тіке, нақа (өзі), тарс-тарса (жапты), зәндем-зәндемі* т.б. сөздерді жатқызуға болады. Мысалы: *Асық шігінен түсті немесе шігесінен түсті* т.б.

Қазақ тілі оқулықтары мен оқу құралдарында эпитеза ұғымына орыс тілінен енген сөздердің ішінде мб, ск, мп, нк, нг дыбыстарына біткен сөздердің дыбысталуы кезіндегі өзгерісі берілген. Мысалы: *ромб-ромбы, Омск-Омскі, штамп-штампы, танк-танкі, митинг-митингі* т.б. Бұл жағдай тіл мамандары тарапынан қазақ тілінде артикуляциялық, акустикалық ерекшеліктің өзгешелігі тұрғысынан түсіндіріледі. Егер нк, нг дыбыстарының тіркемесі нқ, нг түрінде дыбысталатынын еске алсақ, қазақ тілінде сөз соңында мп (*шомп етті, салп етті*), нк (*дүңк, кеңк*) тіркесімдері заңды құбылыс екенін түсінуге болады. Олай болса орыс тілінен енген *танк, банк* сөздеріне ы, і дыбыстарын жапсырмай-ақ *танк, банк* түрінде айтуға да, жазуға да болар еді. Дәл осындай қазақ тілінде *даңқ* зат есімнің барын еске алудың өзі-ақ дәлелді қажет етпейді. *Даңқ* сөзінің *даңқ-тың, даңқ-қа, даңқ-ты, даңқ-тан* болып септелетіні сияқты *банк, танк* сөздері де басы артық дауысты дыбыссыз-ақ септеліп, көптеліп, тәуелденіп айтыла беруі мүмкін. Ал *ромб-ромбы* жұптарының жағдайы да *штамп* сияқты түсіндірілгенмен қазақ тілінде сөз соңында тұрған б дыбысы п болып естіледі. Ск дыбыс тіркесіміне біткен *Омск, Минск* сияқты сөздер қазақ сөздерімен салыстыруға келмейді. Сондықтан бұл сөздердің *Омскі, Минскі* түрінде қолданылуы таза артикуляциялық мүмкіндікке байланысты пайда болған фонетикалық объекті ретінде қалуы мүмкін / 2, 55/. Сөз соңында дауыссыз дыбыстың селбесіп айтылу жағдайы дауысты дыбысқа қарағанда аз ұшырайды. Мысалы: *мүлде* (өзбек тілінде *мулатқа*), *ғұрлы (құрлы)* сөздері соңында м дыбысын селбестіріп мүлдем, ғұрлым (құрлым) түрінде дыбысталуы жиі байқалады. Осы жағдайға байланысты етістікке –қы, –кі, –ғы, –гі жұрнағының есім сөз тудыратын кезін сөз ету орынды. Мысалы: *түрт-кі, күл-кі, жап-қы, жон-ғы, бұр-ғы* т.б. Бірақ *көш-кі, кес-кі, сат-қы* болмай, *көш-кін, кес-кін, қу-ғын* сияқты зат есімдердің жасалатыны, қазіргі оқулықтардағы түсінігіміздей, басқа жұрнақтар ма, әлде бір жұрнақтың түрленіп қолданылуы ма деген ойға жетелейді. Қазақ тілінде *жүргінші* деген сөз болғанымен *жүргін* деген зат есім жоқ. Оны мүмкін *қуғыншы, басқыншы* сөздеріндегі –ғын, –қын жұрнағымен түсіндіріп, *жүргін* деген сөздің қолданыстан кете бастауы деуімізге де болатын сияқты. Бірақ Махамбет Өтемісұлының:

Сені көлден айырған, лашын құстың тепкіні,

Мені елден айырған, Хан Жәңгірдің екпіні, – деген қатарларындағы *тепкі* сөзінің *тепкісі* болып айтылмай, *тепкіні* түрінде қолданылуы жай ұйқас үшін алынбаса керек. Немесе *шал-ғы* деген құрал атымен *шалғын* сөзінің жасалу жолына да көз жүгірткеннің зияны жоқ. *Тепкі* мен *тепкін* бір мағынада қалса, *шалғы* мен *орақтың* бір түрін білдіретін жүкке ие болып, *шалғын* сол *орақпен* жинауға келетін шөп өскен жерді білдіретін болған сияқты. Бұл құбылыстың табиғатына толық көз жеткізе алмасақ та, *сатқын, ұшқын, көшкін* сияқты зат есімдердің қалыптасу барысында н дыбысының селбесіп айтыла жүріп орнығып қалған ба екен деген жорамал жасауға болады. Сөз соңына дыбыстардың қосылып айтылуы бұлардан басқа тұрпатта да кездеседі. Олар дауысты және дауыссыз дыбыстан тұратын, бірақ сырттай ұқсастығы болмаса, қосымша деуге келмейтін күрделенген түрлері. Мысалы: *запы-запыс* болып с дыбысын селбестіріп айтылатын жұптың соңғысына та дыбыстарының бірікпесі де қосылып айтылады, мысалы, *запыста* (болу). Осы сияқты *қын –қынап* жұбындағы *ал-ты* да қосымша қатарына қоса алмаймыз.

Қазақ тіліндегі жасалуы жағынан қыстырма дыбыстарға жақын құбылыстың бірі – *қосарлы дауыссыздар (гемината)*. Олардың пайда болуы қыстырма дыбыстың табиғатына өте жақын. Қазақ тілінде *тот, от* (шөп мағынасында) сөздеріне –ық жұрнағы жалғанып, *тотық* (темір тотықты дегенде), *отық* (мал отықты дегендегі) етістіктері жасалатыны белгілі. Осы сөздердің тілімізде тоттығу, оттығу болып айтылуы да жиі кездеседі. Бұл мысалдардағы *тоттығу, оттығу* сөздерінде бір т дыбысының артуы қосарлы дауыссыз дыбыс пайда етумен бірге морфемаға бөлгенде *тот, от* түбір сөздеріне де, –ық қосымшасына да жатпайтын мағынасыз бөлшек –т дыбысы қалыптасады. Сондықтан қосарлы дауыссыз дыбыс пайда болғанда, оның біреуі қыстырма дыбыс ретінде мағынаға қатыссыз тұратындығын еске алған жөн. Тіл білімінде қосарлы дауыссыздар (гемината) жайлы жазылған еңбектерге назар аударсақ, олардың пайда болуы туралы пікір бірізді емес. Кейбір ғалымдар қосарлы дауыссыздар кейін пайда болған десе, енді бірі олардың бұрыннан болып, қосарсыз варианттары ықшамдалу жолымен жасалған дегенді айтады / 3, 43/. Дегенмен, қосарлы дауыссыздардың кейіннен пайда болғандығын дәлелдеушілер көп. Жалпы, басқа түркі тілдерімен салыстырғанда қосарлы дауыссыз дыбыстар қазақ тілінде өте сирек ұшырасады. Мәселен, өзбек тілінде *иссық-ыстық, қаттық-қатты, аччық-ащы, чуччи-тұщы, икки-екі, иетти-жеті*; түрікмен тіліндегі *гарры-кәрі, аррық-арық, ыссы-ыстық*; ұйғыр тіліндегі *қаттық-қатты, иссық-ыстық, иллық-жылы, пишшиқ-пысық* т.б. сөздерді салыстырғанда қазақ тіліне сәйкес келетіні тек *ыссы, қатты, ащы, тұщы* сөздері ғана. Дегенмен, қазақ тілінде тіпті қосарлы дауыссыз дыбысты сөздер кездеспейді, жоғарыда айтылған үш сөзден (*ащы, қатты, ыссы*) басқа жоқ деуге болмайды. Тілімізде, көп болмаса да, одағай сөздердің айтылу сазына қарай пайда болған қосарлы дыбыстар бар. Мысалы: *мә саған* деген тіркес айтыла келе *мәссаған* деген одағайға айналуындағы, бір с-нің қосылып айтылуы осыны көрсетеді. Сондай-ақ *ой-пірім-ай* сөзінің таңқалу, шошу, кею мағынасына ауысып, *ойпырмай*, одан барып *оппырмай* болып қосарлы дыбыспен айтылуы да назар аударарлық құбылыс. Тіліміздегі *әппәркелде, әттегене-ай* одағайларын да осы жолмен түсіндіруге болады. Сондай-ақ, сөйлеу барысында сан түрлі көңіл-күйге байланысты сөздің дыбысталуы әр түрлі естілуі әбден мүмкін. Мәселен, жайбарақат айтқанда *қыздай, мұздай* түрінде дыбыстасақ, ол сөзге ерекше мән беріп, сезімге бөлеп айтқанда *қызздай, мұзздай* деп з дыбысын созуымыз да мүмкін. Біздің аңғаруымызша, бұл құбылыс екпіннің нәтижесі емес, сөйлеудің (речь) тіл құралын қатынас құралына айналдыру барысындағы қызметіне қатысты. Тіл мен сөйлеу арасындағы айырмашылықтың өзі де осындай жағдайда көрінеді. Ал осы құбылыстың себебіне тоқталған кейбір зерттеушілер қосарлы дауыссыз дыбыстың пайда болуы сөзді айтудың интенсивтілігін арттыру үшін қосалқы құрал ретінде қалыптасқан айтылыс (выражение) формаларының бір түрі екенін, ал қосарланған дауыссыздар сапалық жағынан күшті және тұрақты болып келетіндігін айтады. Бұл айтылғандардан шығатын қорытынды біреу-ақ. Ол – сөйлеушінің айтайын деген ойын дәл, нақтылай жеткізу барысындағы психологиялық көңіл-күйіне байланысты қалыптасқан құбылыс. Бұл ойымызды дәлелдей түсетін дәйектің бірі-қыстырма дыбыстардың пайда болуына әсер ететін жабық буынға көшу мәселесімен салыстырып көру. Онда да сөйлеушінің өз ойын нақтылы жеткізуге талпыну психологиясынан артық дыбыс арқылы жабық буын пайда болатын еді. Әңгіме болып отырған, қосарлы дауыссыздар пайда болғанда да осы жағдай қайталанатын. Мысалы: *баға-ла, баға-м-да, епте-ле –епте-й-ле* т.б. Сонымен, қосарлы дауыссыз дыбыстардың пайда болуы қыстырма дыбыстар сияқты сөйлеу кезінде ашық буынды нықтап айту мақсатымен жабық буынға айналдыру әрекетіне байланысты екен. Сондықтан жоғарыда аталған, *қатты, ашы* сөздеріндегі т, ш дыбыстары *қат, аш* жабық буын жасау үшін келген деу керек. Қосарлы дауыссыз дыбыстар дегеніміз сөз ішінде

бір дауыссыз дыбыстың созылыңқы айтылуы. Бірақ қазақ тілінде қатар келген бір дауыссыз дыбыстың біреуі диссимиляцияланып кететін жағдайы да бар. Мысалы: *күллі-күлді, алла-алда, молла-молда, ыссы-ыстық* т.б.

Қорыта айтқанда, тіліміздегі *көнік-көндік* сөзінің екі түрлі айтылуы бөтен жұрнақ жалғанудан емес, *көннік* түрінде жабық буын жасап айту барысында диссимиляцияланып, *көндік* варианты пайда болған. Ал қосарлы дауыссыздардың басқа түркі халықтары тіліндегідей жиі кездеспеуінің себебі: қазақ тілінде диссимиляциялық құбылыстың әсерін көрсетсе керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Айғабылов А. Қазақ тілінің морфологиясы. Алматы: Санат, 1995. - 35 б.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. Алматы, 1993. – 55 б.
3. Жүнісбеков Ә. Акустика-артикуляционные характеристики гласных казахского языка. Фонетика казахского языка. 1-часть. А., 1969, – 43 б.

Зауре Жанғабылова
(Жезказған, Қазақстан)

ЕТІСТІКТІҢ ЖАҚ, ШАҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІ

Ономастиканың кісі аттарын зерттейтін негізгі бөлімі антропонимика деп аталады. Бұл саланың негізгі қарастыратын мәселелері антропонимдердің шығу тегі, даму заңдылығы, олардың құрылымы, жүйесі және басқа тілдердің оларға тигізетін әсері болып табылады. Бұл мәселелердің барлығы да қазірде өз шешімін тауып зерттеліп келе жатыр.

Ғылымның қай саласы болмасын өзіндік зерттелу тарихы, ғылым ретінде даму жолы, негізі бар екені белгілі. Ал түрік тіліндегі кісі аттарының зерттелуіне келсек, бұл саладағы үлкен еңбектердің бірі ретінде – профессор А.Еролдың “*Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız*” түсіндерме сөздігі мен профессор Ф.Сумердің *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs adları*” еңбегін айта аламыз. Профессор А.Еролдың түсіндерме сөздігінде түрік халқының кісі есімдеріне, олардың қойылу ерекшеліктеріне жан-жақты талдау жасалынып өткен [1, 425].

Ал қазақ тіліндегі адам есімдерінің зерттелу жайына тоқталар болсақ, антропонимдер жөнінде Қазан төңкерісінен бұрын да бірлі-жарым мақалалар жазылған екен. Ол туралы антропонимдерді зерттеген ғалымдар еңбектерінен көре аламыз. Жалпы, кісі аттары туралы қазақ тіл білімінде алғаш рет қалам тартқан профессор – Қ.Жұбанов. Қ.Жұбанов өзінің «Исследования по казахскому языку» еңбегінде біріккен тұлғалы кісі аттарының синтаксисіне, оның құрылысына тоқталып өткен [2, 127].

Қай тілде болмасын антропонимдерді жасауға негіз болатын сөз табы – зат есім екендігі белгілі. Дегенмен, сан есім, сын есім, етістік сөз таптарының да антропонимдер жасауда өзіндік орындары бар. Солардың ішінде ең белсенді сөз табы – етістік. Етістік тұлғалы антропонимдер жайлы кейбір мақалалар жазылғаны болмаса, екі тілде де олар арнайы зерттеу объектісі болмаған. Ал қарастырылып отырған екі тілде де етістік тұлғалы антропонимдердің саны аз емес.

Антропонимдер лингвистиканың бір саласы болғандықтан да тілдің ішкі заңдылығына бағына отырып, түбір күйінде тұрып та, етістіктің әр түрлі категорияларында түрленіп келіп те кісіге есім ретінде қойыла береді.

Қарастырылып отырған екі тілде де етістіктер (түрік тілінде fiil) өздерінің лексика-грамматикалық қызметі бойынша бір-біріне жақын болып келеді, демек екі тілде де етістіктер қимыл-қозғалысты, іс-әрекетті білдіреді. Екі тілдегі етістік категориялары да бір-біріне ұқсас. Дегенмен, әр тілдің өзіне тән тілдік өзгешеліктері болатындығы даусыз. Бұл ерекшеліктер екі тілдің салыстырыла зерттелуінде байқалады.

Орхон-Енисей ескерткіштерінде де, XI ғасыр жазбаларында да етістіктердің барлық түрлері кеңінен қолданылған. Бұл туралы М.Қашғари түркі тілдерін алғаш рет салыстыра қарастырған еңбегінде: «Етістік жасаудың негізі – бұйрық рай етістігі. Түрлі мақсат үшін қолданылатын қосымшалар осы негізге қосылады», – деп көрсетеді [3, 139]. М.Қашғаридың «Түркі тілдерінің сөздігі» еңбегінің де жартысынан көбін тек етістіктердің әр түрлі формалары құрайды. Яғни, етістіктердің түрлі грамматикалық көрсеткіштердің көне және орта түркі дәуірі жазба мұраларында көптеп кездесуі – олардың тарихи категориялар екендігінің дәлелі.

Тіліміздегі сөз таптары ішінде етістіктер – ең күрделі категориялардың бірі. Осы етістіктердің кісі есімдерін жасауда өзіндік орны бар. Қарастырылып отырған екі тілде де етістік тұлғалы антропонимдер молынан ұшырасады.

Етістік – тарихи категория, олай болса, шақ та етістікпен байланысты көне құбылыс болып табылады. Етістіктің шақ категориясы түрік тілінде *заман* (заман) деп аталады. Екі тілде де шақ категориясы іс – әрекеттің сөйлеп тұрған уақыттан бұрын, кейде сөйлеп жатқан уақыттың өзінде немесе кейін болатындығын көрсетеді. Шақ категориясы тек қана етістіктерге тән.

Жалпы алғанда, түркі тілдеріндегі етістіктің шақтары ерте кездерден-ақ зерттеушілер назарын өзіне аударған. Түрік және қазақ тілдеріндегі етістіктің шақтары жасалу тәсілдері мен семантикасы жағынан бір-бірінен өзгешелігінен гөрі жалпы ұқсастығы басым, ол етістіктердің табиғатына да байланысты болса керек. Түрік тілінде осы шақ – *çimdiki zaman*, келер шақ – *gelecek zaman* болып айтылса, өткен шақ жасалуы және мағынасына қарай *belirli* [görülen, – di, li] *geçmiş zaman* – белгілі [көрінген, – di, – li] өткен шақ және *belirsiz* [öğrenilen – miş – li] *geçmiş zaman* – белгісіз [үйренілген, – miş – li] өткен шақ деп екіге бөлінеді және төртінші – *geniş zaman* (кең заман) деген түрі бар / 4, 32/.

Осы етістіктер шақтарының ішінде осы шақтан басқа, келер шақ, өткен шақ жұрнақтары кісі есімі құрамында кездеседі. Өткен шақ категориясы түрік тілінде өз ішінде екіге бөлінеді деп жоғарыда айтып өттік. Соның ішінде белгілі (көрінген) өткен шақ түрінің жұрнақтары қазақ тіліндегі жедел өткен шақ жұрнақтарына сәйкес келеді. Тек қана үндестік заңына орай түрік тілінде қосымша варианттары – *du, – dü / – tu, – tü* деген түрлері бар. Қазақ тіліндегі жедел өткен шақ негізгі етістікке және етіс формаларына –*ды, – ді/ – ты, – ті* шақ жұрнақтары жіктеліп қосылу арқылы жасалады. Түрік тілінде де тура осы жағдай кездеседі. Ал түрік тіліндегі (кең заманның) – *ar, -er/ – ir, – ir/ – ur, – üg* қосымшаларына қазақ тіліндегі ауыспалы осы шақ пен ауыспалы өткен шақ пен ауыспалы өткен шақ, кейде болжалды келер шақтың да тұлғалары сәйкес келеді де, екі тілде де мағыналық реңктер бірдей болып келеді.

Қазақ тіліндегі ауыспалы осы шақ, көбінесе, көсемшенің –*а, – е, – й* формаларына жақ жалғауларының

жалғануы арқылы жасалады да, жақ қимылының қай мезгілге қатысты болуын контекст, ситуация немесе айтушының баяндауға қатынасы шешеді. Осыдан баяндау мазмұнына қатысты жақтардың іс-әрекетінің орындалу кезеңін (шағын) көп жағдайда шақтық формалар шеше бермейтіндігін, пікірдің тұтас мағыналық мазмұнын құрайтын логика-грамматикалық қатынастардың бірлігі шешетінін байқаймыз.

Ал жақ категориясына келер болсақ, жақ категориясы түрік тілінде *Şahıs* екі (*kici*, *tұлға*) деп, ал жекелік, көптік терминдері *tekil* және *çoğul* екі түрінде айтылады. Осы шақ, жақ категориясының көрсеткіштері *kici* есімдерінде мынандай формаларда кездеседі. Түрік тілінде: *Durdu*, түбірі – *durmak* етістігі, – *du* – өткен шақ формасы, ол тұрды, тұрақтады мағынасында. Қазақ тілінде де Тұрды сөзі есім ретінде кездеседі. *Erdi*, түбірі – *ermek* – еру, соңынан ілесу, – *di* – өткен шақ формасы. Мағынасы – соңынан ілесті, ерді. *Seçildi* есімінің *seçil* туынды түбіріне жоғарыда талдау жасап өткенбіз, енді осы *seçil* сөзіне – *di* – жіктік жалғауы қосылу арқылы тандалды, сайланды мағынасындағы есім жасалып тұр. *Sevindi*, талданып өткен *Sevin* есіміне –*di* белгілі (көрінген) өткен шақ түрінің жұрнағы қосылып жасалған есім, сүйінді, сүйсінді мағынасын білдіреді. Осы есім кейде *Sevdi* түрінде де есім ретінде кездеседі. *Döndi*, түбірі – *dönmek* – оралу мағынасын білдіреді, ал –*di* жедел өткен шақ жұрнағы. Мағынасы – ортамызға оралды, қайтып келді. Қазақ тіліндегі Орал, Оралсын есімдерімен мағыналас есім.

Ал қазақ тілінде: Берді, түбірі – бер етістігі, – *di* – жедел өткен шақ жұрнағы. Мағынасы – құдайдың бергені, берді. Балаға зарығып жүрген отбасыларында кездеседі. Төленті, жасалу жолы, мағынасы жоғарыда талданып өткен Төлен есімімен бірдей, тек +*di* – шақ қосымшасы қосылып тұр. Өлген баланың орны толды, соның орнына келді мағынасында. Бөленді, бұл есім де жоғарыда талданып өткен, тек +*di* қосымшасы қосылып тұр. Құрметке бөленді мағынасында. Табылды, өлгеніміз тірілді, өшкеніміз жанды мағынасындағы есім. Тап –түбірі + ыл –ырықсыз етіс жұрнағы +*dy* –жедел өткен шақ жұрнағы, III жақ. Асығат, (асығады) түбірі – асық етістігі, – *a* –көсемше жұрнағы, – *dy* жіктік жалғауының III жағы. Көбіне уақытынан бұрын туылған, яғни шала туған сәбилерге байланысты қойылады. Асықты мағынасын береді. Тұрат, түбірі – тұр етістігі, – *a* –көсемше жұрнағы, – *dy* – жіктік жалғауының III жағы. Баласы тұрақтамай жүрген ата-ана тарапынан қойылады, демек, осы балам өлмейді, тұрады мағынасында.

Kici есімдерінің құрамындағы жақ категориясына келсек, түрік тілінде *Özlem*, *Özledim*, *Özledik*, *Sevdim*, *Sevindik*, *Yıldırım*, *Bulduk*, *Çevrim* есімдері бар. Енді осы аталған есімдерге талдау жасап көрелік.

Özledim, есімінің түбірі – *özlemek* – сағыну, – *di* – өткен шақ жұрнағы, – *m* – жіктік жалғауы, I жақ. Бұл есім көптен баласы болмай жүрген отбасында балаға зарықтым, қатты сағындым мағынасында қойылады. *Özlem*, *Özledik* – есімі де тура осы мағынада, тек жекеше түрде «мен сағындым», көпше түрде «біз сағындық» түрінде қойылады. Қазақ тілінде де балаға зарығу, сағыну мағынасындағы Сағындық, Үзілдік есімдері бар. Бұл есімдердің жасалу жолы да, мағынасы да түрік тіліндегі *Özledik* есімімен ұқсас. Сағындық, түбірі – сағын етістігі, – *dy* – жедел өткен шақ формасы, – *q* – жіктік жалғауының I жағы, көпше түрі. Үзілдік, түбірі – үз етістігі + *il* – ырықсыз етіс жұрнағы +*di* –жедел өткен шақ + *k* –жіктік жалғауы, I жақ. Мағынасы – әбден сағындық, үзілуге шақ қалдық.

Sevdim есімінің түбірі *sevmek* –сүю, жақсы көру – *di* – өткен шақ жұрнағы, *m* – жіктік жалғауының I жағы, жекеше түрі. Мен сүйдім, жақсы көрдім мағынасындағы ер бала есімі. Түрік тілінде осы *sevmek* етістігі арқылы жасалған антропонимдер өте көп кездеседі. Мысалы: *Sevindik*, *Sevinç*, *Sevenyan*, *Cansever*, *Gülseven* т.б. есімдер. Бұл есімдердің барлығы да сүю, жақсы көру мағынасындағы ер, қыз бала есімдері. *Sevindik* есімінің түбірі де – *sevmek* етістігі, – *in* – өздік етіс жұрнағы, – *di* – жедел өткен шақ жұрнағы, – *k* – жіктік жалғауының I жағы, мағынасы сүйсін, сүйіну дегенді білдіреді.

Yıldırım есімі «шошыту, қорқыту» мағынасын білдіретін *yıldırmaq* етістігіне –*im* жіктік жалғауының I жағы (жекеше) жалғанып жасалған есім. Баланы бөле-жаладан сақтандыру мақсатында қойылады. Ал *Bulduk* есімі болу мағынасындағы *bulmak* етістігіне –*du* жедел өткен шақ жұрнағы, оған –*k* жіктік жалғауының I жағы көпше түрі жалғанып жасалған есім. Осыменен болдық, бар балаға қанағат деген мағынада есім ретінде қойылады. Бұл есім тура осы қалпында, дәл осы мағынада Болдық түрінде қазақ тілінде де кездеседі. *Çevrim* есіміне негіз болып тұрған – бұру, аудару мағынасындағы *çevirmek* етістігі, – *im* жіктік жалғауының I жағы, жекеше түрі. «Бөле-жаланың бетін бұрамын, басқа жаққа аударамын» мағынасында баланы аман сақтау ниетімен қойылатын есім.

Қазақ тіліндегі осы тұлғадағы антропонимдерге келсек, түрік тіліндегі *Sevindik* есімімен мағыналас Сүйін, Сүйіндік есімдері бар. Сүйіндік,сүйін туынды етістігіне + *di* – жедел өткен шақ формасы, оған + *k* –жіктік жалғауының I жақ, көпше түрінің қосымшасы қосылу арқылы жасалған ер адам есімі. Ер бала туылғанына қатта қуандық, сүйіндік мағынасында. Қуандық, бұл есімнің жасалу жолы да, мағынасы да Сүйіндік есімімен бірдей. Тек, қуан –түбір етістік.

Тойындық, Тойдық –түбірі –той етістігі +*yn* –етіс жұрнағы + *dy* – өткен шақ формасы + *q* – жіктік жалғауының I жағы, көпше түрі. Қыз баласы көп отбасында кездеседі, қызға тойдық, әбден тойындық мағынасында. Саттық, түбірі –сат етістігі + *ty* – өткен шақ формасы + *q* – жіктік жалғауының I жағы, көпше түрі. Қазақтың өз баласын сатып алу ғұрпына байланысты қойылған есім. Уандық, уан етістігіне +*dy* және + *q* – шақ, жақ қосымшалары қосылу арқылы жасалған ер бала есімі. Көбіне, өлген баладан кейін туылған балаға қойылады, шүкіршілік ету мағынасында.

Ұмсындық, ұмсын етістігіне + *dy* және + *q* –шақ, жақ қосымшалары қосылу арқылы жасалған қыз бала есімі. Ұмсыну, ұмтылу мағынасында. Ұл бала дәмепіп жүрген кезде туылған қыз балаға қойылады. Өлмесек, түбірі – өл етістігі, + *me* –болымсыз етістіктің қосымшасы, + *se* – шартты рай жұрнағы, +*k* – жіктік жалғауының I жағы, көпше түрі. Өлмесек, аман болсақ осы баланың қызығын көрерміз мағынасындағы есім. Өскемен жақта бір үлкен әженің есімі ретінде кездестірдік. Сонымен қатар қазақ тілінде аталған Болдық есімімен мағыналас, яғни бар балаға қанағат ету мағынасында, жасалу жолы да ұқсас тын, сарық етістіктері негіз болған Тындық, Сарықтық деген есімдер де бар.

Байқағанымыздай, түрік тілінде де, қазақ тілінде де жақ, шақ категорияларының қатысуымен жасалған *kici* есімдері молынан кездеседі. Жалпы, етістіктің шақ категориясындағы антропонимдердің лексика-семантикалық ерекшеліктерін салыстыра зерттеу барысында әр халықтың антропонимдерінде сол халықтың өткенінің, бүгінгі күнінің көріністері бар екенін аңғаруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Aydıllı Erol. Şarkılarla Şiirlerle Türkülerle ve Tarihi Örneklerle Adlarımız. – Ankara, 1992. – 425 s.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. ҚазССР-інің "Ғылым баспасы". – Алматы, 1968. – 127 б.
3. Қашқари М. Түрік сөздігі. –Алматы, 1997. 1 том – 139 б.
4. Nacieminoğlu H. Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller. –Ankara, 1992. –32 s.

С.С. Жумкина
(Жезказган, Казахстан)

ТАНЫМЫ ТЕРЕҢ, ТАЛҒАМЫ БИІК – ОМАР АҚЫН

Қазақ поэзиясының өткеніне көз салып, саралар болсақ, фольклордың ұшан-теңіз даналығынан нәр алып, жыраулар поэзиясының толқынында тербеліп, Шал, Көтеш ақындар қалыптастырған ақындық поэзияның кәусарымен сусындап, атадан балаға өсиет болып келе жатқан әдеби мұраның жауһарларын көреміз.

Халық ақындары деген атпен белгілі қазақ поэзиясының өкілдері өздерінің өнерпаздық ерекшеліктерімен ерекшелген, орындаушылық шеберлігімен оқшауланған өнерпаздар. Олар: біріншіден, фольклор мен қазіргі ақындар поэзиясының аралығындағы алтын көпір; екіншіден, сан қырлы қасиетті бойларына дарытқан, бірнеше өнердің шетін ұстаған, синкретті өнер иелері; үшіншіден, қоғам өмірінде болып жатқан жаңалықтарға, оқиғаларға, тосын жайттар мен өзгерістерге жедел қатысып, жаршысы бола білген.

Жалпы халық поэзиясының жүріп өткен жолын, эволюциясын бір ғана ақын-импровизатор, жыршы, жырау өнерімен бағалау бір жақтылық болар еді. Бұл орайда ақын – ақындық мектеп – әдебиет деген ұғымдарды диалектикалық бірлікте қарастырған жөн. Өзіндік өрнектік қолтаңбасы бар, сонылығымен ерекшеленетін ақындар әдебиет тұлғасына айналады, ол өзіндік үрдіс, мектеп, бір сөзбен айтқанда, орта қалыптастырады. Ол орта, ол мектеп жалпы әдебиетке, поэзияға ықпал етеді, жаңа леп, соны үрдіс әкеледі. Атырау өңірі, Қаратау аймағы, Сыр бойы, Жетісу жері, Арқа алқабында қалыптасқан суырып салма ақындар мектебі осының дәлелі болса керек.

Осы ақындық дәстүр мектептерінің өзіндік ерекшеліктерін бойына сіңіріп, Ұлытау өңірінде өмір сүріп, соңына мол мұра қалдырған, әйгілі Жамбыл Жабаевпен сөз жарыстырған суырып салма ақын Омар Қунақұлының шығармашылығы да бүгін толымды зерттеуді қажет етеді.

Омар ақын 1887 жылы аласапыран уақытта өмірге келеді. Жасынан өлең – жырға көбірек көңіл бөліп, өнерге бейім өседі. Баласының ауыл-ел жақсыларының сөздеріне көбірек ден қоятынын аңғарған әкесі Қунақ би ұлын аз уақыт өз тәрбиесіне алып, ауыл ішіндегі істерге баулып, сол кездегі Бағаналы елінің төбе биі атанған Өтжан Күржі баласына атқосшы етіп береді де, баласының ел жақсыларына жақын жүруін, ел ісін зердесіне түйіп жүруін қадағалайды.

Күн өте келе атқосшылықпен қатар "ақын", "шешен" деген атағы ел ішіне кең таралып, Омар ақын ойын-сауықтың, келелі жиындардың қадірлі мейманына айналады. Ел атынан сөз сөйлеп шаршы топта айтысқа шығады. Өзі жүрген ортасының жыршысы, жоқшысы, жоқтаушысы болып, алқалы топта алғыр сөзі, ақпейіл адалдығы мен әділдігі айналасындағы тыңдаушыларын тәнті етеді.

Ақындық арғы атасы Жанкісі шешеннен келген ақындық қасиет. Омар ақын өз естеліктерінің бірінде атасының түсіне кіріп:

"Балам мына көгенмен Жанкісі бай атандым, ал мына қасиетті қара домбырамен ел жоғын жоқтаған Жанкісі шешен, би атандым" қайсысын қалайсың? – дегенін өзінің ойланбастан "домбыраңызды қаладым" деп дауыстап ояңғанын айтады.

Омар ақын тағдырдың тауқыметін көп көрген жан, бірақ табиғат берген күш-қуат ол кісінің өмірінде кездескен кедергіні жеңе білуге жігерлендіреді. Елдің айтуынша, жалғыз атының қанжығасына жан серігі қара домбырасын байлап қазақ жерінің талай жеріне барып, небір жақсы зиялы қауымдармен дәмдес, сырлас болыпты. Сарыкеңгір өзенінің басында Жауғашты Құлыбек байдың Жандәулет есімді өте бай баласы болған. Тәкәппар кісі болса керек. Алайда, Жабай руынан шыққан Күржі баласы Өтжан биді қатты сыйлайды екен. Өтжан би бір орайы келгенде өнер өресінде жүрген екі інісін сынайын деп Омар мен Орманбек ақсақалды ертіп Жындәулет ауылына барады. Отырып есен-саулық сұрағаннан кейін Өтжан биден: "Өтжеке мына қасындағы қара ағаш өңгергендерің кім?", – деп сұрапты.

Сонда би мынау отырған Мамажан пірәдардың қобызшы баласы Орманбек, ал одан жоғары отырған Қунақ бидің баласы Омар ақын, – деп, Омарға "көрінетін жерің келді өзінді-өзің таныстыр" дегендей иек қағып ишарат білдіреді. Ақын домбырасын алып өзін таныстырған жыры мынау еді: Сөз айту тисе еншіме

Менің де бүгін бағым бар
Үлкенді сыйлау заңым бар
Арандап қалмай андайын
Сөз асылын тандайын
Жібектен сөзді өрейін
Көңілден шығып көрейін
Ажарым қызы Асанның
Күйеулігім тағы бар
Әкем Қунақ Найманмын
Шәкіртімін Тайжанның
Ұлы бабам Жанкісі
Демеген ешкім қай кісі
Болады менде қандай мін
Адалдықпен ән-жырға
Жасымнан құлаш жайғанмын
Көрдіңіз балаң шабытын
Өнерде ерен табысым
Қорғап жүрмін әр кезде
Бағаналының намысын.

Жыр әуенін бағып отырған Жандәулет Омардың "әкем Қунақ Найманмын" деген сөзіне орай Өтжанға "Мына Омар тек қана Қунақтың ұлы екен ғой" дейді мысқыл пішінмен. Сонда Омар домбырасын қайта алып жіберіп:

Бірінші ата ұлы атанайын,
Атадан ақ тілекті бата алайын.
Батасы үлкендердің қабыл болса,

Халықтың ұлы деген ат алайын, – деп жырын жалғастырғанда Жандәулет риза болып, өзінің сүйікті мәтелімен: "Япырай жаныңды ұрайын Қунақтың жалғызы мың жасағалы тұр екен", – деп батасын берген екен.

1954 жылы Қарсақпайда бір жиында көпшілік Болман мен Омарды айтысқа шақырады. Омар ақын болса әдейі айтыс іздеп келгендей болмайын деп әдеп сақтап отырса керек, сол іркілісте Болман "әй-шәйға келмей-ақ домбырасын алып жіберіп:

– Омеке, сен неге керігіп отырсың, менің атақты Қожабайдың баласы екенімді ұмыттың ба, әлде атадан балаға жалғасқан киелі дарынның мысы басып отыр ма? – деп айтысты бастап жіберіпті де бір-екі қайырып мамырлығын қаздай маңғаздана қарап: – Енді қонаққа кезек берейік, – деп домбырасын Омарға ұсыныпты.

Сол уақытта Болманның артық кеткен сөзіне шырығып отырған Омар Болманның домбырасын өзіне қайырып беріп, шәкірті Молдахметтің домбырасын алып:

Арының басылды ма Болман ақын?
Кеу-кеуменен мадаққа толған ақын.
Жұрдай болып әдеппен салт санадан,
Көңілі азып, көкірегі солған ақын.
Айтыста маған аян шоқырағың,
Қай кезде мен өнерден тоқырадым.
Жанкісі шешен – менің алтыншы атам,
Қара басып тегімді оқымадың.
Жыр оғын менің үшін оқтадың ба?
Бір ретте өз жоғыңды жоқтадың ба?
Ойнақтап, кәрі нарша жұт шақырмай,
Кезегін қонағыңның тоспадың да.
Отырсың кеудеңе нан піскендей-ақ,
Немесе көктен бүгін түскендей-ақ.
Жанкісі, Өте, Өтжанды ұмытыпсың
Менмендіктің зәр уын ішкендей-ақ.
Біліп қой, сенің маған бөтенің жоқ
Жырыңның Қожабайдай нәсері жоқ.
Жанкісінің жетінші бұтағымын,
Иншалла, менің сендей өсегім жоқ,
Шындық шығар күн таяу шошынғайсың,
Адаспай туғаныңа қосылғайсың,
Тарихты мен сан рет парақтағам
Өлсеңде Қожабайға қосылмайсың, – депті.

Осы сөзден кейін Болман да қатты шамданып, сөздері шашырап, алдыңғы айтқан сөздерін қайталай, оған қоса өз сөзі қылып Жамбылдың Құлманбетке айтқан сөзін қосып жіберіпті. Омар ақын домбырасын алып жіберіп, Болман сөзін зор әуенмен бөліп, былай термелеп кетеді:

Қожабайдың алдында
Жыр бұйдасын созғанмын,
Тегіме ауыз салдың ба?
Теке жәумет бозданмын
Жасыңды салып алдыма,
Орынсыз Болман долдандың.
Жаттанпаздығыңа салдың ба?
Жамбылдың сөзін қолдандың, – дегенде, отырған ақсақалдар екеуін тоқтатыпты.

Омар Қунақұлы – тағдыр тауқыметін көп тартқан ақын. Оның "Ажарым" деген ән-өлеңінің өзіндік шығу тарихы бар.

Ақын ол ән-өлеңнің шығу тарихы жайында: «1920 жылы тамыз айының басы мен үшін ызғарын шаша келген болатын. Кезекті бір өнер сапарымен Көкше өңіріне айлап жүріп келсем, жан серігім бес бірдей баланың анасы Ажар – өзі өмірге әкелген төрт баласын ала о дүниелік болыпты. Екі бірдей үкілі үмітім – Абай мен Айдар, екі бірдей өмірім, гүліме балап жүрген қыздарым – Айгүл мен Маржанның бесеуі бірдей бір аптаның ішінде қас-қағым сәтте оба ауруынан көз жұмғанына бауырым езіліп, көкірегім өртеніп кәрі түйедей шөгіп қалған жоқпын ба, шырағым,» – деп әңгімелейді.

Ақынның осындай күйзелген шағында сонау Балқаштан Шашубай, Ұлытаудан Тайжан, Иманжан, Нияз, Болмандар келіп, жанына дем беріп, ұмытылмас қайғыны уақытша болса да жеңілдетіп, ақынның басын көтеріп, Шашубай ақын былай деп көңіл айтады:

Түсінді көрдім, Омаржан
Жалынға жаның оранған.
Бауыр еттерің төрт бірдей,
Дегенге, тәңір жеткізбей
Жан серігің – жолдасын
Заты адам болғасын
Дүниеден әркім өтеді,
Арманға кім жетеді.
Тәңірің берді, өзі алды
Айтшы өлмей кім қалды.
Арыздаспай, қоштаспай
Көңілде ауыр зіл қалды.
Бу белінді, басың жас,
Жазмыштан ешкім артылмас,
Қайғынды бөліп келіп тұр
Жақын жүрген дос, жолдас.
Тайжан, Болман, Иманжан.

Сөзіне халқы иланған,
Ұлытау, Балқаш, Қарсақпай,
Өр тұстан бәрі жиналған.
Табылар шын дос түсінем,
Күнінде қатты қиналған.

Омар Құнақұлы – талантты ақын, тағдырлы ақын. Ол өзі өмір сүрген дәуірдің шындығын дәп басып, шығармаларына арқау еткен.

Кешегі Кетбұғы мирас еткен қасиетті өнердің туын көтерген Қожабай, Иманжан, Тайжан, Болман сынды өнерпаздар тобының бел ортасында жүріп, танымын тереңдетіп, талғамын биіктеткен ақын қазақ әдебиеті тарихына мол мұра қалдырды. Ақынның шығармашылық қарымын, өлеңдерінің көркемдік көкжиегін зерттеу, зерделеу әлі де болса алдағы уақыт еншісінде.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991, 239 б.
2. Ысмайлов Е. Ақындар. – Алматы, 1956, 340б.
3. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: 1991. – 200 бет

Гулнора Зупарова
(Ташкент, Узбекистан)

ЧЕТ ТИЛИ МАШҒУЛОТЛАРИДА АХБОРОТ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

XXI аср – ахборот технологиялари асри бўлиб, уларда ахборот, унинг доимий равишда янгиланиб бораётган ресурслари асосий ўрин тутди. Замонавий жамият ахборот технологиялари воситаларидан касбий фаолиятда фойдаланишда, қарорларни тезкор қабул қилишда, ахборотнинг ўсиб бораётган оқимидан керакли маълумотларни олишда, чуқур тайёргарликни талаб қилади. Бугунги кунда чет тилини ўқитиш ва ўрганишни Интернетдан фойдаланишсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Умумжаҳон тармоқ чет тилини ўрганувчилар учун катта имкониятлар яратади. Улар тўғридан-тўғри аутентик матнлардан фойдалана оладилар, турли чатларда қатнашиш, хатлар ёзиш орқали хорижий суҳбатдошлар билан мулоқот олиб бориш имконига эга бўладилар. Тил таълимида Интернет дидактик салоҳияти, авваламбор, тил ва мамлакатшунослик материалларнинг кўпчилигида ҳамда мазкур ахборот билан дунёнинг турли бурчакларида хорижий фойдаланувчи билан боғланиб, ахборот алмашинуви ташкил эта билиш имкониятида намойён бўлади. Россиялик олим Е.С.Полатнинг фикрига кўра, тармоқдаги ахборот ресурсларидан фойдаланиш ва уларнинг ўқув жараёнига интеграцияси куйдаги дидактик ва услубий вазифаларни ҳал қилишга ёрдам беради:

- турли даражадаги қийинчиликка эга бўлган тармоқдаги материаллардан фойдаланиб, ўқиш ва малака ва кўникмаларини шакллантириш.
- ўқитувчи томонидан тайёрланган аутентик товуш берилган матнларни эшитиб, чет тилида янграган матнни эшитиш ва тушуниш кўникмаларини шакллантириш ва такомиллаштириш.
- ўқитувчи томонидан тақдим этилган тармоқ материалларини муаммоли муҳокама қилиш асосида монолог ва диалог тузиш кўникмаларини такомиллаштириш.
- ҳамкорларига, ҳамсуҳбатларига хат ёзиш, маъруза ёки ҳисобот тайёрлаш, иншолар ёзиш жараёнида ёзма нутқ кўникмаларини такомиллаштириб бориш.
- ўз сўз захирасини ҳозирги замон инглиз (ёки немис, француз ва б) тили лексикаси билан тўлдириб бориш.
- Интернет ресурсларидан олинган билимларга эга бўлиш, мамлакатшуносликка оид ўз билимларини кенгайтириш.
- фикрлаш қобилияти, мулоқот олиб бориш маданияти, ахборотни танқидий таҳлил қилиш қобилиятларини шакллантириш ва бошқалар. [1]

Чет тили дарсларида фойдаланиш мумкин бўлган тармоқдаги таълим ресурслар жуда катта. Улар орасида мустақил таълим олиш учун мўлжалланган грамматик ва лексик ўқув материаллари, ўқиш, ёзиш, эшитиш кўникмаларини ҳосил қилувчи материаллар мавжуд. Булар асосида ўқитувчи мустақил равишда топшириқлари тайёрлаши мумкин. [2]

Чет тилини ўрганувчи ҳар бир талаба ўз билимини текшириб кўриши учун www.ielts.org сайтларига мурожаат қилиши мумкин. Грамматик ва лексик кўникмаларни шакллантириш ва такомиллаштириш учун www.language.ru, www.lingva.ru ва бошқа сайтларга мурожаат қилиш керак бўлади. Интернетнинг www.esllab.com сайтида турли даража қийинчиликдаги матнлар, саволлар ва топшириқлар берилган бўлиб, талабалар оғзаки нутқини ўстиришга ёрдам беради. Ёзиш кўникмаларини яхшилаш учун эса www.urich.edu сайтига мурожаат қилиб, хат, иншо, ёзишни ўрганиш мумкин. [3]

Шуни эътиборга олиб, чет тили ўқитувчиси ўзи учун Интернет ресурслардан кўплаб ахборот ва маълумот –ўқиш учун маълумотлардан бошлаб то муаммоли машқларгача топиши мумкин. Бундан ташқари талабаларнинг таржима қилиш қобилиятларини шакллантириш учун www.mediainfo.com сайтидан газета ёки журнал материалларини олдиндан танлаб, тарқатма материал тайёрлаш мумкин. [4]

Хулоса қилиб шуни қайд этиш керакки, чет тили машғулотларида ахборот ресурсларидан фойдаланиш ўқув жараёнида янада мазмунли қилиб, ўқитувчи ишини самаралироқ бўлишига, талабаларнинг тил ўрганишга изчиллик билан ёндашишга ёрлатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Лингвистический энциклопедический словарь, М.С.Э, 1991, с. 348.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М. ВШ, 1983.
3. <http://www.anchem.chtd.tpu.ru/info/grnti162100.htm>.
4. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании Филологические науки, 2001, №1.с. 64-72.

Гузаль Инагамова
(Ташкент, Узбекистан)

ШАРҚ МОТИВЛАРИ “ЖОЗЕФ РЕДЙАРД КИПЛИНГ” ИЖОДИДА

Жозеф Редйард (1856-1936) Бомбейда санъат ва рассомчилик профессори оиласида таваллуд топди. Бўлажак шоир ва ёзувчи олти ёшидан Англиядаги мустамлакаларда хизмат қиладиган зобитлар ва амалдорлар тайёрловчи «ёпиқ» коллежда билим олди. 1892 йилда мактабни битирган Киплинг Ҳиндистонга қайтиб келади. У Лоҳар шаҳрида чиқариладиган «Фуқаро ва ҳарбий» газетасининг ходими бўлиб ишга кирди. 1886 йилда илк шеърлар тўплами «Департамент қўшиқлари», 1988 йилда эса «Тоғдан тушган оддий ҳикояларни» яратди.

Киплингнинг адабий мероси улкан ва турфа хиллидир, зеро у назмда ҳам, насрда ҳам ижод қилди, аммо афсуски, адибнинг фавқулодда иқтидори реакцион сиёсатга хизмат қилишга сарфланди. Айниқса ундаги жингоизм (инглиз империализми ва мустамлакачисининг шовинизми) Киплинг ижодида Инглиз-бурлар уруши даврида аниқ намоён бўлди. Инглиз-бурлар уруши давомида у буткул ҳаётини Трансваалда ўтказди, у ерда ёзувчи «Дўст» деб аталган армия газетасини чиқарди. Газетада аскарлар орасида урушни аслидагидан кўра анчагина юқори кўрсатиб, бенуқсон қилиб кўрсатиш борасида бутун иқтидорини ишга солди.

Редйард Киплинг 1907 йилда Нобель мукофотига лойиқ топилди. Унинг ижодида империалистик сиёсатга доимий ҳайрихоҳлиги сезилиб турар эди. Бироқ шунга қарамай унинг ижодида мавзулар ва қаҳрамонларининг образини тасвирлашидаги жуда пухта –эволюциянинг тадрижий узлуксиз давом этган ва сифатий ўзгаришларга олиб келган миқдорий ўзгаришлар содир бўлиб ўтганлигини унутмаслигимиз зарур. [1]. стр.204.

Аскарлар ҳақидаги ҳикояларнинг руҳий олами ва маънавий дунёси юзаки, жўн («Уч аскар» ва бошқа айрим навеллаларида).

Унинг «Казарма балладалари» (1892) турмуши билан боғланувчи аскарлар ҳақидаги шеърлари ажойиблиги билан ажралиб туришини тан олишимиз керак.

Оддий аскарнинг ахлоқий маънавияти Киплингни мутлақо қизиқтирмайди, унинг фикрича, аскар ичиши тўполон қилиши, ғажир ва жангари бўлиши, сафар чоғларида эса ўзини ҳарбий таланчиликдан тийиши шарт эмас. Киплинг ўзининг «Ўлжа» шеърида гўё кўпни кўрган, туллак Аскар номидан очикдан-очик таълим беради.

Киплинг учун бошқа юртларни мустамлакага айлантиришни мадҳ этишнинг барча турлари ва босқичлари: денгиз-океанларда қароқчилик қилишими, мустакиллик чековчиларни жазолаш билан шуғулланувчи муҳим отрядларда фаоллик кўрсатишими, жосуслик билан машғул бўлишларни улуғлаш хосдир. «Шарқ ва Ғарб ҳақида баллада» асарида ирқчилик ва бошқа юртларни мустамлакага айлантириш сиёсати оқланади Буюк Британиянинг. Киплинг мунтазам равишда қайтариб юрадиган «О, Ғарб дегани Ғарбдир, Шарқ эса Шарқдир, улар жойлардан қимирламайди, бир-бири билан учрашмайди.

Р.Киплингнинг биринчи романи «Чироқ ўчди» (1891). Жанг манзараларини чизувчи кўр бўлиб қолган рассом образининг фожеали қисматига бағишланган. Бу психологик муносабатда теран роман, у маълум маънода буржуазия оламидаги ёлғиз одамнинг фожеасини акс эттиради.

Ирода ва ҳаракат тарбияси масалалари адибнинг «Жасур денгиз сайёҳлари» (1896) қиссасида кўтарилади. Киплингдаги ирқчилик гоҳида жуда нозик, оддий кўз билан кўриб бўлмайдиган, ниқобланган ҳолда кўриниш беради. Киплинг Англиянинг ўзи босиб олган юртлардаги ҳукмронлигини оқлайди. Ҳайвонларни тавсифлайдиган асарларида унинг икки юзламачилиги акс этиб туради. Унинг «Жанглилар китоби» ва «Қўриқхонада» деган ҳикоясида кўришимиз мумкин. Маугли образини яратар экан Киплинг бўрининг одам боласини боқиб олиши ҳақидаги қадим замонлардан қолган афсона, Ромул ва Рем ҳикояси ва ҳиндларнинг ривоятлар, нақлларига таянади, шунингдек ёзувчи турли халқларнинг барча маҳлуқотлар тилини билувчи қаҳрамон, яъни «ҳоким, ҳукмрон сўз» ҳақидаги эртақлардан фойдаланади. Асарнинг тарбиявий аҳамиятидан кўз юммаган ҳолда Маугли ҳақидаги китобда ижтимоий мазмун йўқлигини айтиб ўтишимиз зарур.

Жунглининг ҳаками ва бошлиғи доно, донишманд, ақлли фил Хатидир, қонга ташна Шер-хон-йиртқич йўлбарс эмас.

Ўзига хос жозиба ва катта тарбиявий аҳамиятига қарамай «Жунглилар китоби» нинг нуқсонларидан кўз юмиб бўлмайди. Киплинг Маугли образини ижтимоий мазмундан маосуво этди.

Киплингнинг «Болалар учун шунчаки эртақлар» (1902) тўплами ва ҳайвонларга тасвирланган китоблари унинг ижодидаги энг сара аскарлар сирасига киради. Хусусан жасур мангуст Рикки-Тикки-Тави ва ўзининг эгаси сифатида фақат камбағал ишчи-ҳиндигина тан олувчи исёнлар Мати-Гадже-фил қиссалари улардаги ўткир ақл-фаросат, кузатувчанлик, образларнинг жонлилиги, ҳаётбахш руҳни кўтарадиган кайфият бахш этади китобхонага.

1901 йилда «Ким» деган романини чоп эттирди, аммо у ердаги кўпгина қизиқ, билим олишга, билим оширишга ва фойдали табиат, этнография ва кўп миллатли Ҳиндистон учун хос бўлган тасвирлар мавжуд. Бироқ Киплингнинг империалистик ғоялари бу ерда ҳам жуда очик-ойдин кўринади.

Шунингдек, Д.Н.Мирский унинг нашрий битикларида улкан иқтидор соҳибини тан олишга тайёр, бироқ рассом сифатида эса ажойиб газетачи очеркчини кўришини ёзган эди, бироқ унинг шеърларини у адабиётдан чиқариб ташлаш тарафдори бўлган. [2, 144-145, бетлар].

Машҳур адабиётшунос Анастасев ҳам ғарб адабиёти намоёндалари Киплингдан 20-йилларда «жамоадан ташқаридаги шахсларнинг ташқарисидидаги идеали» сифатида юз ўгирганларини бир неча маротаба кўрсатиб ўтган эди. [4.144бет]

Константин Симонов эса ёшлигида Киплингга ҳайрихоҳ бўлган, аммо 1941 йил фронтдаги вақтда унинг айрим шеърларини бутунлай ёмон кўриб қолганлигини айтади [5.27 бет].

«Ўйин ўйинни ўйнаётганлардан муҳимроқ» деган Киплинг афаризми бор.

«Шарқ ва Ғарб» мавзуйига бевосита алоқадор Киплинг учун Ҳиндистонга қайтиб келгач янги ҳали ўзлаштирилмаган мавзулар, анъанавий сюжетлар, образлар, мотивлар-белгиларга эга бўлди ва улардан адабий услуб сифатида фойдаланмаслиги мумкин эмас эди.

Киплингнинг ўзига хос яна бир жиҳати «физиологик очерк»дан фойдаланиш бўлди, замонавий адабий тизимларнинг четроғидаги жанрга замонавий тус берди, очеркни сюжетли новеллага айлантирди, қизиги шундаки, Киплингча бундай йўл тутмаган ҳеч ким.

Киплинг ўта кузатувчан, жуда диққатли суҳбатдош эди.

Киплинг ўз балладаларига аскарлар тилидаги сленгларни киритади, қофия ва оҳанг турларини кутилмаган ўринларда қўллай олади. Қўшиқ, марш ва романларга хос хусусиятларни олиб киради ўз шеърини шаклларида.

Киплинг шеърининг яна бир ўзига хослиги унда аниқ кўриниб турган қатнашчилар шахсларнинг йўқлиги, айти мана шу ҳолат унинг машҳурлигига сабаб бўлган сирни очиб бериш мумкин деб ҳисоблайди адабиётшунос олим Доминин А.Киплинг ўз таржимон ҳолида ҳам шундай йўл тутганига алоҳида диққатимизни қаратади [6.стр.12]

Алфред Лорд Теннисан (1809-1892) XIX аср маданиятни лўнда қилиб белгилаган эди: «Курашиш ва қидириш, бўш келмаслик, топиш». Меҳнат қилар экан одам худонинг илоҳий истагини бажаради ва ақл-фаросатидан яширин ҳодисани англаб етади, меҳнат ибодат қилишга,аралашшга, очишга, «юқори қалб»га ошно бўлишга ўхшатилади.

Киплинг Осиё маданиятининг афзалликларини инкор қилмаган, бу иш унинг қўлидан келмас эди. Аксинча, у Машриқнинг қонунини ҳафсала билан тушуниб олишга сабр-қаноат билан қараганди. Ким Мағрибу Машриқ ўртасида сарсон-саргардон эди, бу ишланиш Киплингнинг ўзидаям бўлган, бироқ у ўз қаҳрамони Ғарбни танлайди. Шарқ қонунини бўйича донишманд, донолар худонинг ишига аралашмасликлари шарт.

Бироқ Киплинг ижодида муаммо Шарқ ва Ғарб қабиллида эмас, «Империя-ноимперия» сифатда, эзгулик-ёвузлик, тартиб-аралаш – қуралашлик шаклида намоён бўлади.

Киплинг одоб-ахлоқ ўргатувчи, насиҳатгўй, бироқ у ноаниқ одоб-ахлоқдан сабоқ берувчидир.

Киплинг хато қилган, кетаётган идеаллар ва қиммат нарсаларга, айтиқса давлатчиликнинг тарихан маҳкум шаклларида ёпишиб олган, аммо-лекин у «оддий одамга» хизмат қилишга интиланган, унга ёрдам беришни ва одобдан ҳоли бўлиш ва ёлғизликни енгиб қолиб бўлиш учун ҳаракат қилган, унинг учун ваҳимага тушиш ва ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлиш, мардликка ўргатиш ва гўё бостириб келадиган охир замон олдида матонатли бўлиш. У.Х.Оден Киплингни «Вақт ўзининг умрини чўзадиган ва кечирадиганлар қаторидаги ижодкорлар сирасига қиради» деган эди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Зарубежная литература XX века (1871-1917).
2. Под редакцией проф. В.Н.Боголюбовского и проф., З.Т.Гражданской, М.: «Просвещение» 1979.
3. Мирский Д.Статьи о литературе. М., 1987, 144-145 стр
4. Поэзия США.М.1982.стр.400
5. Анастасев Н.Продолжения диалога М.1987 стр.144
6. Симонов К. Глазами человека моего поколения. Знамя, 1988,№3, стр.27

Хафиза Исмолова
(Ташкент, Узбекистан)

ЧЕТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ РОЛИ

Чет тилини ўрганиш жараёнида мақсадга тўлиқ эришиш йўлида талабалар онгига миллий мафкура ғояларини сингдириш, маънавий-маърифий эътиқодни ривожлантириш, шу билан бирга ўтмишимиз, олим алломаларимиз ҳақидаги маълумотларни беришимиз, университет, факултет доирасида тўпланган материаллардан ташқари нашриётда берилаётган янги маълумотлардан фойдаланиш ҳам ёрдам беради.

Ўқув фанини яхши ўзлаштириш учун уни баён этиш чоғида фаол ўқитиш усуллари, информацион технологиялардан, слайдлардан, соф чет тилидаги фильмлардан фойдаланиш кўзда тутилган. Талабаларда амалий кўникмаларни ҳосил қилиш ва мустақамлаш учун амалий машғулотларда мустақил топшириқларини ва уй вазифаларини бажариш чоғида ахборот технологияларидан кенг фойдаланишга эътибор берилади.

Чет тилларини ўргатишда замонавий ўқитиш услубларидан фойдаланиш ҳозирги даврнинг долзарб вазифаси. Бундай услубни қўллаш эса, ҳар бир ўқитувчи ва талаба ўртасидаги савол-жавобнинг аниқ бўлиши ва мустақам билим олинишига хизмат қилади. Ҳозирги кунда чет тилини ўрганиш даврида интерактив услублар, инновацион технологиялардан фойдаланиш талабаларни фанга бўлган қизиқишини орттириб бормоқда. Бу жараёни биз чет тилларни талабаларга ўқитишда яққол кўришимиз мумкин. Асосан чет тилларни инновацион методларни қўллаган ҳолда ўқитишимизда университетимизда махсус мультимедия синфи ташкил қилинган. Бу хона махсус компьютер орқали дарсдаги талабаларга режалаштирилган мавзу етказилади ва ажратилган вақт мобайнида талаба индивидуал равишда бошқаларга ҳалақит бермасдан ўз вазифасини бажариб боради. Ўқитувчи вазифалар бажарилаётганини компьютер орқали назорат қилиб туради. Университетимиз талабалари ўз йўналишлари бўйича ўз соҳаларини ва чет тилларини қизиқиш блан ўрганаётдилар.

Анъанавий таълимда матнлар луғат ёрдамида таржима қилинса, ҳозир эса компьютер технологиялари ҳар хил дастурлар орқали лингво луғати ёрдамида талабалар тезкорлик билан берилган матнни таржима қилаётдилар.

Ўқитувчиларга қулай тарафлари талабалар билимини компьютер орқали текшириб уларни кузатиб борадилар. Бу жараёнлар жуда катта ютуқлар берапти ва вақтдан унумли фойдаланиш имкониятини яратмоқда.

Чет тилларни ўқитишда ахборот технологияларининг дарс жараёнида тадбиқи қуйидагилардан иборат:

-Интернет ёрдамида бевосита масофавий таълимда фойдаланиш;

– талабаларнинг гуруҳли ва фронтал ишларини ҳамда компьютерли назоратини ташкиллаштириш;

-компьютер технологияси ёрдамида ўтилатган мавзунини талабаларга тушунтириш ва чет тилидаги суҳбатларнинг бориши ва янги сўзларнинг талаффуз қилинишини тушунтириш ишларини олиб бориш;

-чет тилини ўқитишда электрон дарсликлардан фойдаланиш;

Электрон дарслик қуйидагиларни кўзлайди:

1) талабаларда маълум бир мавзунини ўқитувчининг иштирокисиз мустақил ўрганиб, нутқ жараёнида содир этилган хатоларни тузатиш, ўз-ўзини назорат қилиш малакасини ҳосил қилиш;

2) Ўқитувчининг иштирокисиз ҳам дарсларни самарали ташкил этиш имкониятини яратиш;

3) Талабаларнинг мустақил ишларини такомиллаштириш эвазига таълим самарадорлигини ошириш;

4) Ўқув материални тил ўрганувчиларнинг қизиқиш, эҳтиёжлари, билим, нутқий малака ва кўникмалари даражасига мослаштириш;

5) Тил ўрганувчиларнинг вақтини мақсадга мувофиқ тақсимлаш ва ундан самарали фойдаланишга имконият яратиш;

Кафедранинг бош илмий-тадқиқот муаммоси сифатида “Чет тилларни ўқитиш самарадорлигини оширишда ЗПТ ва АКТ усулларини қўллашнинг аҳамияти” мавзуси танланган бўлиб, бу борада дастлабки натижалар қўлга киритилмоқда.

Кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан яратилган ўқув-услубий мажмуалар, фанлар бўйича дарсликлар ҳамда ўқув қўлланмаларнинг электрон версиялари “English for all”, “Talk now”, “English for beginners”, “Talk to me” каби тил ўргатувчи дастурлар кафедралар қошида ташкил этилган компьютер хоналаридаги компьютерлар хотирасига жойлаштирилган. Шунингдек, фанлардан оралиқ, жорий ва якуний баҳолашларга тайёргарлик бўйича тест саволлари мажмуалари, ТМИ топшириқларининг электрон версиялари киритилган. Кафедранинг 4 номдаги фанларидан ўқув адабиётларининг электрон версиялари яратилди. Университет таълим порталига ўқув-услубий адабиётларнинг 50 дан ортиғи, яъни 4 та ўқув қўлланма, 15 та тест саволлари мажмуаси, 22 та СОИТ, 18 та илмий мақола, 27 та сканерланган китоб, 40 дан ортиқ реферат, 30 дан ортиқ ТМИ топшириқлари жойлаштирилган.

Хулоса қилиб айтганда, университетимизда инглиз тилини ўқитиш яхши йўлга қўйилган ва бу жараёнда учрайдиган муаммолар муваффақиятли ҳал қилинмоқда.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М. ВШ, 1983.
2. <http://www.anchem.chtd.tpu.ru/info/grnti162100.htm>.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании Филологические науки, 2001, №1.с. 64-72.

Аліна Колеснікова
(Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ МОВНОКОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ МОВЛЕННЄВИХ ВПРАВ

Нові пріоритети і цінності розвитку українського суспільства в контексті сучасності, інтеграція України у світовий та європейський освітній простір зумовлюють зростання національної самосвідомості, підвищення вимог до культури стосунків між людьми, пробудження громадського інтересу до нормативних статусів культури мовлення та культури спілкування і відповідно актуалізують проблему формування мовнокомунікативної компетенції особистості як своєрідного індексу людського потенціалу і його цілісної гуманістичної спрямованості, інтегративного показника якісно зрілого прояву індивідуальності й унікальної неповторності людини, засвоєння суспільного досвіду й реалізації соціальних ролей.

У площині нової філософії освіти особливої актуальності набуває формування високоосвічених, інтелектуально розвинених, комунікативно компетентних фахівців початкової ланки, спроможних досконало володіти мовними засобами.

Висока культура мовної комунікації – невід’ємна, органічна риса педагогічної майстерності вчителя, запорука його успішної навчально-виховної діяльності. Якісна лінгвістична підготовка і добре володіння літературною мовою є підґрунтям педагогічної майстерності вчителя, обов’язковою умовою його професійної компетентності. Учителі початкових класів, якого вважають передусім словесником, має володіти інтонаційно багатим, виразним і різноманітним за лексичним складом і граматичною структурою, правильним, точним, логічним і доступним мовленням.

Становлення і розвиток професійної мовнокомунікативної особистості вимагає від неї знань з мови й високого рівня культури спілкування, мовної етики, розвинених риторичних здібностей. Отже, майбутній учитель початкової школи – це не лише мовно обізнана людина, а й професіонал із високим рівнем мовнокомунікативної компетентності.

Мовнокомунікативна компетенція має важливе значення для життєдіяльності суспільства і функціонування мови. Вона є одним із важливих засобів організації продуктивного міжособистісного спілкування, що виконує як на суспільному, так і на індивідуальному рівнях гуманістичну функцію регуляції комунікативних процесів. Саме в ній найпомітніше виявляються стан загальної культури, моральні цінності, етичні орієнтації, цивілізованість суспільства, що сприяє адекватному прояву моральних почуттів людини, забезпечує психологічний комфорт спілкування, викликає відповідну повагу і ввічливість у співрозмовника. Значення мовнокомунікативної компетенції посилюється й тим, що вона є засобом вираження менталітету нації, засобом збереження для нащадків надбань попередніх поколінь і сучасників.

На сучасному етапі, який характеризується оновленням усіх аспектів життєдіяльності суспільства, з’явилася нагальна потреба у кваліфікованих працівниках, здатних ефективно спілкуватися, взаємодіяти і співпрацювати, налагоджувати стосунки й оптимізувати міжособистісні відносини, долати комунікативні бар’єри, організовувати людей на досягнення спільної мети.

Професійна майстерність фахівця має ґрунтуватись з одного боку на глибоких спеціальних професійних знаннях та різнобічних фахових умінях, а з іншого – на вмінні спілкуватись індивідуально або колективно з виконавцями різних соціальних ролей (статусних, позиційних, ситуаційних), на знанні та дотриманні норм професійного мовлення і спілкування.

Проблему формування мовнокомунікативної компетенції досліджували такі науковці: Н. Бабиш, Н. Баранник, Н. Босак, Т. Вижимова, Б. Дяченко, Л. Зазуліна, І. Кухарчук, К. Климова, Г. Клочек, М. Корнілов, В. Лагно, Л. Лучкіна, Т. Окуневич, Г. Олійник, О. Попова, Н. Савельєва, Т. Симоненко, Г. Слезь, Л. Стасів, В. Сухомлинський, В. Усатий, О. Хома, С. Цінько, Т. Чубань, О. Шевнюк.

Мовнокомунікативна компетенція майбутнього вчителя початкової школи є важливим складником педагогічної майстерності вчителя. Це інструмент професійної діяльності педагога, за допомогою якого можна

розв'язати різні педагогічні завдання: зробити складну тему уроку цікавою, а процес її вивчення – привабливим; створити щире середовище спілкування у класі, встановити контакт з учнями, досягти взаєморозуміння; сформувати в учнів відчуття емоційної захищеності, вселити в них віру в себе.

Мовленнєва сторона комунікації має складну багаторунсну структуру й знаходить свій вияв у різних стилістичних різновидах (різних стилів і жанрів). Усі мовні характеристики та інші компоненти комунікативного акту сприяють його реалізації.

Проблема спілкування, формування мовнокомунікативної компетенції перетворилася в наш час на одну з найактуальніших теоретичних і практичних. Нові комунікативні можливості сучасного суспільства змушують переосмислювати усталені стереотипи соціального мислення, ціннісні орієнтації індивідів. Нова система навчання і виховання покликана виконати замовлення суспільства на здатну до самореалізації мислячу, творчу, діяльну, національно свідому мовну особистість.

У сучасній науковій літературі під мовнокомунікативною компетенцією розуміють не просто процес говоріння, повідомлення чогось, а таку організацію мовлення й відповідно до нього невербальної поведінки вчителя, яка впливає на створення емоційно-психологічної атмосфери педагогічного спілкування, на характер взаємин між учителем та учнями, на стиль їхньої діяльності.

До мовнокомунікативних знань і вмінь майбутнього вчителя початкової школи відносять:

- уміння використовувати у професійному спілкуванні знання особливостей фонетичної, лексичної, словотворчої, граматичної й правописної систем; опанування лінгвістичних понять, фактів і закономірностей, які забезпечують необхідний обсяг знань з української мови як основу для формування правильного уявлення про її структуру і норми;

- знання професійної лексики (використання термінології тих предметів, які викладаються у початкових класах), а також уміння будувати висловлювання наукового стилю в різних ситуаціях професійного спілкування;

- здатність здійснювати контроль власного й чужого мовлення (зокрема учнівського) щодо виявлення в ньому помилок різних типів, а також уміння прогнозувати місця можливого виникнення неточностей з метою їх запобігання;

- використання обов'язкового для вчителя початкових класів активного мінімуму загальнонавчальної лексики;

- знання етикетних мовних формул і вмінь ними користуватися у спілкуванні;

- уміння здійснювати мовний аналіз текстів різних стилів, продукувати тексти науково-навчального і виховного змісту;

- уміння захоплювати ідеями, переконувати, доводити у процесі педагогічного спілкування;

- здійснення навчальної комунікації за допомогою мовних засобів, які реалізують естетичну функцію мови: презентують красу й багатство мови, її виразність і мелодичність.

Формування мовнокомунікативних умінь у студентів потребує чіткого визначення ознак культури професійного мовлення – *комунікативних якостей мовлення*, – та окреслення їх нормативної бази в освітній площині.

Спираючись на наукові праці з мовознавства, культури мови й лінгводидактики, зазначимо, що мовлення майбутнього вчителя початкових класів має характеризуватися такими комунікативними якостями, як:

Правильність – дотримання літературних норм, які сприймаються мовцями як зразок. І в усному мовленні, і на письмі обов'язковим є дотримання лексичних, граматичних і стилістичних норм. Формування правильності мовлення студентів забезпечують тренінги, робота зі словниками, спеціальною лінгвістичною літературою, написання текстів, слухання й аналіз правильного мовлення;

Логічність мовлення забезпечує смислові зв'язки між словами і реченнями під час комунікативного акту. Важливими умовами логічності мовлення є уникнення невиправданого повторення спільнокоренових слів (тавтології), зайвих слів (плеоназм); чіткість у побудові ускладнених речень;

Багатство мовлення – використання різноманітних засобів вираження думок у межах відповідного стилю, уникнення невиправданого повторення слів, однотипних конструкцій речень. Чим більше різноманітних і розрізнюваних свідомістю слухача мовних знаків, їх ознак припадає на "мовленнєвий простір", тим мовлення багатше і цікавіше;

Доречність мовлення – це добір мовних засобів відповідно до мети і завдань спілкування. Вона відточує, шліфує "мовне чуття" педагога, допомагає ефективно керувати поведінкою аудиторії: встановлювати контакт, збуджувати і підтримувати інтерес до спілкування, нейтралізовувати роздратування, викликати почуття симпатії, розкутість тощо;

Виразність мовлення майбутнього педагога спрямована на такі особливості структури вислову, які підтримують увагу та інтерес слухачів або читачів. Забезпечують виразність мовлення такі фактори: добре знання мови та її виражальних засобів; знання особливостей функціональних стилів; удосконалення мовної вправності, вироблення мовного чуття. *Змістовність* мовлення передбачає глибоке осмислення теми й головної думки висловлювання, докладне ознайомлення з наявною інформацією з цієї теми; різнобічне та повне розкриття теми, уникнення зайвого.

Одна з основних функцій слова вчителя – забезпечення повноцінної передачі знань. Існує пряма залежність між мовнокомунікативними вміннями педагога й успішністю сприйняття і запам'ятовування знань учнями. Мовлення вчителя може зробити це сприйняття доступним і цікавим, а може й ускладнити його. Мова не тільки інформує, але й впливає на свідомість, почуття учнів, спонукає їх до роздумів, до вчинків. Тому вчитель постійно має міркувати над змістом сказаного, над темпом, ритмом, логікою. Відомі думки А. Макаренка про те, що він відчув себе педагогом тоді, коли навчився зі 112-ма відтінками вимовляти "ні", свідчать про визначальну роль "краси і сили мовленнєвої підготовки вчителя для виконання тих складних обов'язків, які суспільство та держава покладають на нього" [4, с. 205].

Література:

1. Волкова Н. П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посіб. / Наталія Павлівна Волкова. – К.: Академія, 2006. – 256 с.
2. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – К.: Либідь, 2005. – 464 с.

3. Кочан І. М. Словник-довідник із методики викладання української мови / І. М. Кочан, Н. М. Захлюпана. – [2-ге вид., виправл. і доповн.]. – Л.: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 306 с.
4. Макаренко А. С. Некоторые выводы из моего педагогического опыта / А. С. Макаренко // Сочинения. В 7 т. Т. 4 / А. С. Макаренко. – М.: Изд-во АПН СССР, 1957. – С. 197–251.
5. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах: підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / [кол. авт.: М. І. Пентиліук, А. Г. Гелетова, С. О. Караман та ін.; за ред. М. І. Пентиліук]. – К.: Ленвіт, 2000. – 267 с.
6. Педагогічна майстерність: підручник / [І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.]; за ред. І. А. Зязюна. – 2-ге вид., доповн. і переробл. – К.: Вища шк., 2004. – 421 с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Дубовик Світлана Григорівна.

Ольга Кухар

(Макіївка, Україна)

ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ ПЕРЦЕПТУАЛЬНОГО ЧАСУ В СУЧАСНІЙ ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВІ

Однією із найважливіших лінгвістичних категорій, які відображують людську життєдіяльність, була і залишається категорія часу. Засобами вираження часової категорії в сучасній французькій мові є мовні одиниці різного рівня – лексичні, морфологічні, синтаксичні. Лексико-морфологічний клас мовних засобів представлений часовими формами дієслів: *présent, futur, passé*, часовими прислівниками: *demain, tôt, cette saison*, прийменниково-іменниковими групами: *à deux heures, dans trois ans, depuis la petite enfance*.

Складаючи дистрибуцію дієслівних форм, лексичні одиниці створюють синтаксичні конструкції першого рівня, а саме – прості речення із значенням часу: *Vous suivez un régime surtout au printemps – Ви дотримуєтесь дієти особливо навесні*. Наступний синтаксичний рівень – складнопідрядні речення – поєднують у своєму складі два і більше простих речення, пов'язаних сполучниками або сполучниковими зворотами із значенням часу: *quand, lorsque, avant que, après que, jusqu'à ce que* та інш.: *Il avait été étonné quand on lui avait demandé à louer une grande villa (Simenon) – Він був здивований, коли його попросили винайняти велику віллу*. Відомо, що традиційними засобами зв'язку між головним та підрядним реченнями у складнопідрядних конструкціях із значенням часу є сполучники *quand* та *lorsque*. Вони експлікують семантико-синтаксичні відносини між діями у *P1* і *P2* та здійснюють підрядний зв'язок між компонентами складного речення. Подібні конструкції, що відображують декілька референтних ситуацій у відносинах одночасності, передування та слідування, вже були предметом ретельного дослідження романістів. Увага у даній статті надається складнопідрядним реченням, синтаксичний зв'язок між частинами яких реалізується сполучником *que*. Особливістю цього засобу зв'язку є, з одного боку, його відносна спустошеність з точки зору семантики у разі його відриву від конкретного контексту. Порівняємо: *quand – коли..., avant que – перед тим, як..., après que – після того, як..., pendant que – в той час, коли..., que – ?* З іншого боку, привертає увагу здатність цієї скріплі виконувати зв'язуючу функцію у рамках висловлювань із різноманітною семантикою. Так, у питальних реченнях *que* виконує функцію питального прислівника із значенням *pourquoi?*: *Qu'avez-vous besoin de tant de conserves? (Daudet) – Навіщо вам стільки консервів?* В іншому контексті *que* належить роль питального займенника у значенні *quoi?*: *Que sais-je? – Що мені відомо?* В рамках окличного речення *que* набуває значення *combien de – скільки!*: *Que de difficultés je prévois! (Renan) – Скільки труднощів я передбачаю!* Дистрибуція зв'язки *que* у межах складнопідрядного речення надає їй значення відносного займенника *який, яка*: *D'une femme inconnue, et que j'aime, et qui m'aime (Verlaine) – ... невідомої жінки, і яку я кохаю, і яка кохає мене*. *Que* може набувати функцію сполучника, що поєднує речення, одне із яких її підрядним додатковим: *Nous pensons que la vie est bonne (Larbaud) – Ми вважаємо, що життя гарне*. У реченні: *Que votre fille prenne un autre chemin, vous n'en croyez pas vos yeux* сполучник *que* має умовно-часове значення: *Якщо (коли) ваша донька піде іншим шляхом, ви не повірите власним очам*. В складному реченні: *Ils s'étaient vus trois fois, le lundi justement, parce que les boutiques étaient fermées, qu'il n'y avait pas le marché, que la rue était moins passante et que le père allait voir d'anciens amis (Mallet-Joris)* сполучник *que* є субститутутом вихідного сполучника *parce que – тому що*: *Вони зустрічались тричі, саме по понеділках, тому що крамниці були зачинені, бо не було базару, оскільки на вулицях було мало перехожих, і через те, що батько ходив пообідати із старими друзями*. В контексті складного речення: *Elle était la « Grande Piaf » qu'elle se servait encore des phrases d'Asso (Berteaut), que* має функцію підрядного сполучника часу: *Вона була «Великою Піаф», а все ще користувалася висловлюваннями Ассо*. Аналіз синтаксичного рівня відібраних структур розкриває деякі особливості їх формально-граматичної організації. З точки зору формальної побудови, синтаксичний штамп *P1 que P2* має два основних типи: перший представлено поєднанням стверджувальних речень: *P1 af que P2 af*. У конструкції другого типу поєднуються стверджувальне і заперечне речення: *P1 nég que P2 af* або *P1 af que P2 nég*. Переважну частину будов за моделлю *P1 que P2* складають структури із ускладненими варіантами цієї моделі. Ускладнення конструкції виникає у разі з'явлення в одній або обох її частинах часових прислівників *à peine, déjà, encore*. (Порівняємо із українськими: *щойно...як, тільки-но ...як, ще не ...як, вже ...як*). Відзначимо, що для складнопідрядних речень різного структурного типу релевантним є критерій кількісного складу. Конструкції, що аналізуються, є закритими структурами і можуть бути мінімальними: *P1 que P2: Charles se baladait déjà avec un emplâtre sur son nouveau nez qu'on continuait à aller dans ce foutu théâtre (Berteaut)* та поширеними: *P1 que P2 que P3 que P4: Ils n'étaient pas depuis cinq minutes dans le café, que les répliques s'espaçaient, que les rires mouraient, que la gêne faisait place au bluff (Simenon)*.

Семантичний рівень висловлювань, що аналізуються, представляє характеристики референтних ситуацій у *P1* та *P2*. У складнопідрядному реченні: *Il avait à peine dépassé la gare maritime qu'il apercevait l'homme devant lui (Simenon) – Щойно він пройшов повз морський вокзал, як помітив попереду того чоловіка* відображено дві ситуації, перша із яких закінчилась із початком наступної. Прислівник *à peine* є показником мінімального часового проміжку між діями у компонентах складної фрази. Слід відзначити, що корелятивні звороти *à peine...que, encore...que, déjà...que* відіграють суттєву роль у створенні комунікативно-прагматичної спрямованості висловлювань, структурованих за схемою *P1 que P2*.

Для тлумачення комунікативної і прагматичної специфіки речень, що аналізуються, звернемося до поняття перцептуального часу. У вітчизняному мовознавстві це поняття з опорою на лат. *perceptio* – *сприйняття* – інтерпретується як розуміння та тлумачення часових відрізків свідомістю людини. Якщо об'єктивний хід фізичного часу є незмінним у реальній дійсності, в перцептуальному часі він може підлягати зміщенню – уповільненню або прискоренню. Для мовця завжди є можливість трансформувати відображення реальної дійсності з метою приведення її до форми, придатної для досягнення результатів комунікації. Сприймаючи інтервали реального часу: *десять років, тиждень, дві години* та інш., той хто говорить, не може звузити або розширити об'єктивні рамки цих сегментів. Але з метою представити їх як дуже стислі, або вкрай розтягнуті (тобто як відрізки перцептуального часу), мовець розміщує лексичні одиниці із значенням часу у певному контексті із своєрідною синтаксичною моделлю, відповідними часовими формами дієслів: *Elle n'avait pas achevé sa phrase que la sonnerie résonnait à nouveau* (Simenon) – *Вона не закінчила свою фразу, як знову залунав дзвінок*. У наведеному прикладі функціонує пара *à nouveau* – *que*, кореляція дієслів представлена часовими формами *Plus-que-parfait* – *Imparfait*, семантичний аспект речення полягає у відображенні двох дій, одна із яких (*achever*) не добігла кінця, будучи перерваною іншою дією (*résonner*). Звертає на себе увагу деяка невідповідність аналізованого прикладу нормам традиційної граматики французької мови. Згідно до правила узгодження часів, плюсквамперфектна форма у поєднанні із заперечним зворотом *ne...pas* має корелювати із часовим параметром, який вказує на завершеність дії, висловленої дієсловом (*résonner*), тобто із *Passé simple* або *Passé composé*. Вжита замість них форма *Imparfait* знаходить в даному контексті своє стилістичне використання і у сполученні із прислівником *à nouveau* надає оформленій нею дії завершений характер. Отже, наведене складне речення є своєрідним за морфолого-синтаксичними ознаками: вжита у *P2* часова форма дієслова вжита не в її системному значенні, складові частини фрази поєднані нетрадиційним у таких випадках сполучником *que*. Більше того, аналіз даного висловлювання позицій перцептуального часу дозволяє зробити висновок стосовно сприйняття суб'єктом дії у *P1* ситуації у *P2*: дзвінок пролунав раніше, ніж очікувалось.

Отримані характеристики складають комунікативно-прагматичний аспект подібних висловлювань, який можна сформулювати наступним чином: складнопідрядні речення із зв'язкою *que* між компонентами спеціалізуються у вираженні не часових параметрів, а неочікуваного повороту у ході подій. На цій підставі французький граматист А.Сеше назвав сполучник *que* «перипетійним сполучником» – «*conjonction de péripétie*» [1, с. 202], де термін «*péripétie*» визначається як «непередбачувана, несподівана зміна подій та ситуацій» [2, с.1839]

Відомо, що підрядним сполучник вважається тільки в тому разі, коли він пов'язує речення, одне із яких граматично і семантично підпорядковує інше. При цьому ступінь граматичної та семантичної залежності може бути різною. Наприклад, у висловлюваннях із значенням часу або місця зв'язок між препозитивним та постпозитивним компонентами є тісним, оскільки семантичні відносини в таких випадках носять конкретний характер. Якщо сполучник передає значення логічних відносин – причини, умови, слідства та інш., зв'язок слабшає. Головна семантична ознака складного речення із підрядним зв'язком полягає в тому, що основний зміст складнопідрядної конструкції міститься у головному реченні, а підрядне речення висловлює одну із обставин головної події, зокрема, час його здійснення. Розглядаючи речення, побудовані за моделлю *P1 que P2* із позицій формального устрою, констатуємо, що компонент *que P2* функцію підрядного речення не виконує. Доказом того є неможливість поставити запитання до обставини часу від синтаксично головної частини *P1* до *P2* із збереженням вихідного значення складної фрази. Натомість з'являється можливість спрямувати запитання від постпозитивної частини до препозитивної: *J'étais à peine entré que Renée apparut à l'autre bout du couloir* (Aymé) – *-/-*Quand étais-je entré? – ----Quand Renée apparut-elle à l'autre bout du couloir?* Ця властивість часових структур із *que* свідчить про їх специфічний характер, що викликає зацікавленість дослідників синтаксиса французької мови. У реченні, яке вводиться сполучником і отже формально є підрядним, висловлюється логічно головний факт, а час здійснення цього факту визначається головним компонентом. Засоб зв'язку в таких випадках є таким, що «перевертає факти», або інверсивними (від лат. *inversio* – переміщення). В реченнях із сполучниками, що перевертають факти, відбувається своєрідна інверсія спрямування думки при сприйнятті основної події та її додаткової характеристики. Таким чином, складні речення із значенням перцептуального часу можна назвати інверсивними, або конструкціями із відношенням зворотнього підпорядкування між складовими частинами. Інверсивні відносини у таких реченнях можуть оформлятися як семантично сталими сполучниками *quand, lorsque*, так і семантично гнучким сполучником *que*.

Література:

1. Séchehyae A. Essai sur la structure logique de la phrase. – Paris: Librairie Edouard Champion, 1950. – 233 p.
2. Rey-Debove J., Rey A. Le nouveau Petit Robert. – Paris: Dictionnaires Le Robert, 1993. – 2793 p.

Машхура Маматова
(Гулистон, Ўзбекистан)

ГЁТЕНИНГ «ЁШ ВЕРТЕРНИНГ ИЗТИРОБЛАРИ» РОМАНИ ВА УНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ

Бадий таржима ижодий иш бўлиб, у таржимон зиммасига оғир ва масъулиятли вазифани юклайди. Чунки таржимон бирон бир асарни таржима қилар экан, уни асл нусхадагидек бадий ва жанр хусусиятларини сақлаган ҳолда китобхонга етказиб бериши керак. Китобхон бирон бир таржима қилинган асарни ўқиганда, унинг таржима эканлигини унутсин, шундагина таржимон ўз олдига қўйилган мақсадни, таржима қилишдек масъулиятли вазифани бажарган бўлади.

Ўзбек тилига жаҳон адабиёти дурдоналаридан жуда кўплаб асарлар таржима қилинган. Шундай асарлар сарасига кирувчи романлардан бири буюк немис ёзувчиси Йоганн Вольфганг Гётенинг “Ёш Вертернинг изтироблари” ҳақида тўхталмоқчимиз.

“Ёш Вертернинг изтироблари” романи Фарбий Европа тилидан бевосита ўзбек тилига таржима қилинган илк асар бўлиб, 1975 йилда чоп этилган эди. Ҳозиргача яна икки марта қайта нашр этилди ва салкам эллик йилдан бери ўзбек китобхонининг қалбини забт этиб келмоқда.

Гёте бу романи бор-йўғи йигирма уч ёшида, адабиётга эндигина кириб келган даврида яратган. Унгача муаллиф немис рицарлари тарихи мавзусидаги “Гец фон Берлихинген” драмаси билан ўша давр адабий

мухитининг диққатини ўзига тортган эди. Бироқ “Вертер” асари ўзига хос жозибаси, ҳиссиётларга бойлиги, тил хусусиятлари билан аввалги драмадан фарқ қиларди. Асар босилиб чиққандан кўп вақтларга таржима қилинди ва яшин тезлигида тарқалиб кетди. Гёте ушбу романда немис тилининг бутун бойлигию қудратини намойиш қилди ва “Вертер” туфайли немис тили кенг доираларда тан олинди. Ҳолбуки унгача немислар ўзлари ҳам зодагонлар даврасида француз тилидасўзлашишар, немис тили оддий халқ тилига айланиб қолган эди.

“Вертер” романи босилиб чиққач, севгилисига етишолмаган айрим ёш йигитлар ўз-ўзини ўлдиришгача бориб етдики, натижада китобни тақиқлаб қўйишди. Томас Манн “Гётенинг Вертери” мақоласида ёзади: “Айни мана шу хусусияти катта муваффақият тўфонларига сабаб бўлди ва барча сарҳадлардан ошиб ўтиб, бутун оламни гўё лаззатли ажал оғушига отгандек бўлди: роман кишилар қалбини жунбушга келтириб, гўё ер юзини оловли туғён билан қоплади ва порох солинган идишга тушган учқундек таъсир қилди.” [2]

Руҳий тушгунлик, ижтимоий муносабатлардаги табақаларга ажратишлар, бир хил зерикарли ҳаёт кишиларни ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун қатъий интилишга, курашга даъват этарди. Ана шундай бир шароитда барча Европа мамлакатларидаги китобхонлар ўзлари сезмаган ҳолда “Вертер” ни гўё улардаги қалб туғёнларига инқилобий озиқ бера олувчи асар сифатида қарши олишди. Гўё унда улар учун нишонга тегадиган сўз айтилгандек эди.

Ҳўш, бунчалик шон-шухратга сабаб бўлган ушбу асар қандай сабабларга кўра яратилган эди?

1772 йил майида Гёте империя маҳкамасида адвокатлик амалиётини ўташ учун Вецлер шаҳрига боради. Маҳкамадаги ишлар Гётени зериктирар, шаҳар кўчалари тор, ифлос эди. Бироқ шаҳар атрофи гўзал, хушманзара бўлиб, шеърӣ ва гўзаллик шайдоси бўлган шоир асосий вақтини табиат қўйнида ёшлар даврасида ўтказар, Ҳамерни мутолаа қилар, шеърлар ёзар, расм чизар, кўшиқ куйларди. Шундай кунлардан бирида ёшлар шаҳар чеккасида базм ташкил қилишади ва у ўшанда Шарлотта Буфф исмли 19 яшар “оқ-сарик сочи, кўзлари кўк, шўх-шаддот, юқори маълумоти бўлмаса-да, ҳийла зукко, болаларча табиатли, шу билан бирга, жиддий қиз” [2] билан танишади, у билан бирга рақсга тушади ва шу аснода унинг бир “олийжаноб йигит” га унаштириб қўйилганидан хабар топади. Қизни у бор вужуди билан севиб қолади ва базмнинг эртасигаёқ қизнинг ҳузурига яна боради. Онаси ўлиб, кекса отаси ва ўн битта ука-сингилларига ғамхўрлик қилиш ташвиши елкасида бўлса-да, аммо табиатан қувноқ Лотта, унинг куёви Август Кестнер ҳам, бутун оила аъзолари ҳам шоирни беҳад ҳурмат қилишар, кўкларга кўтаришарди.

Шу тариқа у бутун ёзни суюкли Лотта ҳузурда ўтказади. Бироқ Лотта унга дўстликдан бошқа ҳеч нарса беролмаслигини, борди-ю уни севган тақдирида ҳам Кестнердан воз кечмаслигини унга бир неча бор сездиради. “Ўтинаман, ...оғир бўлинг! Сизга фақат ачинишгина қўлидан келадики кимсага бефойда боғланишдан воз кечинг!” “Менинг сизга нима керагим бор! Вертер, мен бировга бағишланганман-ку, ахир” [3]

Хуллас, у севган қиздан дўстликдан бошқа ҳеч нарса кутолмаслигига кўзи етгач, 1772 йил 10 сентябрида уларга бир энлик хатча қолдиради-да, Вецлардан кетади.

Демак, “Вертер” романи реал воқеалар асосига қурилган. Фақат қаҳрамоннинг ўз жонига қасд қилиши бошқа воқеага асосланган. 1772 йил 30 октябрида оилали аёлни севиб қолган Иерузалым исмли йигит севгилисига етолмай ўзини ўзи отади. Бу воқеанинг муфассал тафсилотини Кестнер Гётега хат орқали жўнатади ва асар композицияси шу билан ёзувчи миёсида пишиб етилади.

1774 йил февралда асарнинг биринчи нусхаси ёзиб тугатилади ва нашр этилди. 1778 йилда тўлдирилган иккинчи нусхаси чоп этилди. Орадан узок йиллар ўтиб ёзувчи “Шеърӣят ва ҳақиқат” китобида “Вертер” нинг ёзилиши ҳаётдаги чигалликларни енгиб ўтиш, улардан қутулишга интилиш натижаси, деб таъкидлаган эди. У шундай ёзади: “Бошқаларидан ҳам кўра ушбу асарим менга жунбушга келган ҳалокат чангалидан қутулиб чиқиш имконини берди. Ўзимни баайин юрагидаги дардларни кимгадир тўкиб солган одамдек, енгил, хурсанд, янгича яшашга жазм қилгандек сездим.” [4]

Ёзувчи ўзини қийнаб келган ўй-хаёллардан, ҳаётдаги турли тўсиқлардан, уни ҳалокатга элтувчи мушкулотлардан қутулиш учун ушбу асарни яратди. Оқорида ўзи таъкидлаганидек, “Вертер” – “жунбушга келган ҳалокат чангалидан қутулиб чиқиш” имконини берувчи восита бўлди ва ёзувчи ҳақиқатни поэзияга айлантирди. Роман таъсирида ўз жонига қасд қилганлар эса, поэзияни ҳақиқатга айлантиришди. Гёте ўз-ўзини ўлдирилмасди, бундай қилмасликка ундаги ундаги кучли ирода ва истеъдод кўмак берган эди.

Гёте “Вертер” ни дастлаб драматик асар шаклида яратишни мўлжаллаган эди, бироқ бу жанр унга маъқул бўлмаган. Кейин бошқа жанрни, яъни драма, лирика, ҳикоя элементларини ўзида жамлаган роман шаклини танлаган.

“Роман (фр. roman – дастлаб румовий (роман) тилларида ёзилган асар сўзидан олинган бўлиб,) катта ҳажмли эпик асар ҳисобланади. Унинг асосий хусусиятлари инсон ҳаётини бутун мураккаблиги билан ҳар томонлама ва тўлиқ тасвирлашдан, иштирок этувчи шахслар тақдирини акс эттирувчи кўп планли сюжетга эга бўлишдан иборатдир.”

Роман жанри эпик проза жанрларининг энг юксак ва энг охириги ривожланиш нуқтаси бўлди... Роман XVI-XVII асрлардаги мемуар адабиётининг бой ижодий анъаналаридан фойдаланди. Масалан, денгиз сайёҳларининг кундаликлари ва эсдаликлари “Робинзон Крузо” каби романлари юзага келишига сабаб бўлган. XVIII асрга келиб роман кенг эпиклик билан бир қаторда, психологик тасвир жиҳатидан ҳам анча бойиди. Бу даврда Руссо, Гётеларнинг психологик романлари ҳам юзага келди... [1]

Демак, Гётенинг “Вертер” романи ана ўша психологик романлар сирасига мансуб бўлиб, унда шахс характери, руҳий олами ҳар томонлама очиқ берилади.

“Вертер” эпистоляр, яъни хатлардан иборат сентементал асар. Ўша даврда Ричардсон Руссоларнинг хатлар асосидаги сентементал романлари жуда машҳур бўлиб, Гёте ҳам ўша романлар таъсирида “Вертер” ни хатлар асосида яратди. “Вертер” нинг англиз эпистоляр романларидан фарқи шу эдики, уларда персонажлар бир-бирларига хатлар ёзишади, “Вертер” да эса, фақат бир киши, яъни Вертер дўсти Вилхелмга ёзади, ахён-ахёнда Лоттага, Албертга ёзган хатлари ҳам учрайди. Вилхелм унга маслаҳатлар беради, саволларига жавоб беради, ўз мулоҳазаларини билдиради. Биз буларни Вертернинг хатларидаги эслатмаларидан билиб оламиз. Масалан, “Менга китобларингни юборайми, деб сўрабсан.” “Нима учун сенга ёзмаётганимни сўрабсан.” Рассомликни ташламаслигимни сўрабсан” каби.

“Ёш Вертернинг изтироблари” романи ҳажман кичик бўлса-да, бироқ мазмунан кенг қамровли асардир. Унда нафақат қаҳрамонларнинг руҳий олами, нафақат севги изтироблари, балки инсон ва жамият ўртасидаги

зидиятлар бутун бўй-басти билан ишонарли қилиб моҳирона баён этилади. Жамиятдаги мавжуд қусурлар, тўсиқлар, улардан норозилик қаҳрамон фикр-ўйлари, кечинмаларида акс этган.

Бу – шоҳ асардир, унда ҳис-туйғулар ва барвақт етилган истеъдод бир-бирига ғаройиб тарзда қоришиб кетган, – деб ёзади Томас Манн. Унинг предмети ёшлик ва даҳо, у ёшлик ва даҳодан дунёга келган.... Энди икки оғиз сўз – хат ёзувчининг ўзи, ёш Вертер образи ҳақида. У ёш Гётеннинг ўзи, фақат унда бунисига табиат ато этган ижодий иқтидор йўқ, холос.. Гёте ўз-ўзини ўлдирмади, чунки у “Вертер” ни ва бошқа кўп нарсаларни ёзиши керак эди.[2]

Вертер ҳаётда фақат изтироб чекиш, ўз камчиликларини ожизона кузатиш, билимдонлигидан ҳамлетона нафратланиш, бундан ўзининг қийналишидан бошқа бирон бир вазифани уддалашга қодир бўлмаса-да, Томас Манн ўқитирганидек, ҳар қандай чегаралашлардан қутулиб чексизликка интилиш Вертер табиатининг асосидир, шу жиҳатдан у Фаустга ўхшаб кетади.

Вертер ўз-ўзини ўлдиршига келсак, бунга фақат имконсиз севгигина эмас, балки ижтимоий муносабатлардаги тенгсизлик ҳам сабаб бўлган. Қалби ҳиссиётларга лиммо-лим, билимдон, зукко, ҳақиқатгўй ёш йигит севгилисига ҳам етишолмай, ҳаётда ҳам ўз ўрнини тополмай ҳалок бўлади.

Роман ўзбек тилига ҳам маҳорат билан таржима қилинган. Асарнинг ўзига хослиги ҳақида таржимон Янглиш Эгамова мана нималар дейди: “Ёш Вертернинг изтироблари” романи насрдаги назмдир, лирикадир! Демак, унинг таржимони ҳам, таржима танқидчиси ҳам иш жараёнида ана шу нуқтаи назардан келиб чиқиши лозим. Бу дегани: Унга бошқа насрий асарлар каби эмас, балки гўё лирик достонни таҳлил қилаётгандек муносабатда бўлиш талаб қилинади. Чунки “Вертер” кишида ўта нозик, ўта рубоий ҳис – туйғуларни уйғотувчи, гўзал адабий обидадир.”[5]

Ушбу роман ҳақида, унинг таржимаси ҳақида ҳали кўп ёзилади. Битта мақола доирасида унинг барча жиҳатларини қамраб олиб бўлмайди. Айниқса, “Муҳаббатнома” китобига кирган нусхаси таржимон томонидан муфассал таҳрир қилинган, тузатилган. Ушбу нусхани олдинги нусхаларга қиёслаб, таҳлил қилиш алоҳида мавзудир. Бунда қизиқарли илмий хулосалар чиқариш имкони бўлади.

Адабиётлар:

1. Н.Хотамов, Б.Саримсоқов, Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати, Т.Ўқитувчи, 1983, 278-279-б.
2. Thomas Mann, Goethes Werther, „Es geht um den Menschen“ мақолалар тўпламида, М., „Прогресс“ нашриёти, 1976, 250, 257-258-бетлар.
3. Й.В.Гёте, Ёш Вертернинг изтироблари (немис тилидан Янглиш Эгамова таржимаси) “Муҳаббатнома” китобида, романлар, “Шарқ” НМАК Бош таҳририяти, Т.2013, 128 – б.
4. Я.Эгамова, Вертер изтиробларининг талқини, “Муҳаббатнома” китобига илова, “Шарқ”, 2013, 264-б.
5. Я.Эгамова, Вертер ўзбекча сўзлаганда, “Муҳаббатнома” китобига илова, “Шарқ”, 2013, 473-б.

Сарвиноз Мустафаева
(Ташкент, Ўзбекистон)

БЎЛАЖАК ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ ЎЗ УСТИДА МУСТАҚИЛ ИШЛАШИ

Давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида тутган ўрни тобора ўсиб, мамлакатлар ўртасида маданий ва иқтисодий алоқалар мустаҳкамланиб бораётган даврда, унинг келажагини яратувчи ёшларга чет тилини ўргатиш, чет тилидаги нутқий кўникмаларни ўстириш, мулоқот қилишга ўргатиш ҳозирги куннинг энг муҳим долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Ҳозирги пайтда хорижий тилларни ўрганиш ва ўргатишга юртимизда катта аҳамият берилмоқда. Хорижий тилларни чуқур ўргатиш орқали Ўзбекистоннинг халқаро андозалардаги замонавий тараққиётини таъминлай оладиган, мустақил тафаккурли, билимли мутахассис ҳар томонлама камолотга етган кадрларни таёрлаш мақсадини кўзлайди. Бугун жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб ўрин эгаллашга интилаётган мамлакатимиз учун чет эллик шерикларимиз билан ўз буюк келажагини қураётган халқимиз учун хорижий тилларни мукаммал билишнинг аҳамияти асосий ўрин тутати.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги қонун ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” талаблари асосида таълим олувчи ёшларни маънавий етук ва жаҳон андозалари талабларига жавоб бера оладиган, мустақил билим олиш, ўрганиш ва ижодий ишлаш қобилиятига эга, келажақда касбий ва ҳаётий муаммоларни мустақил ҳал қиладиган юксак маънавиятли шахс қилиб тайёрлаш олий таълим тизимининг асосий вазифаларидан ҳисобланади.

Таълим самарадорлигини оширишнинг энг синалган усулларида бири бу – машғулот жараёнида талабаларнинг фаоллигини мустақил таълимни ташкил этиш орқали ошириш ҳисобланади. Талабалар индивидуал мустақил фаолият давомида муҳим билим ва кўникмаларини яхши ўзлаштиришини ҳисобга олсак, замонавий машғулот жараёнида мустақил таълимнинг ўрни жуда муҳимдир. Етакчи педагоглар доимо барча фанларда таълим олувчилар имкон қадар мустақил ўрганишлари, ўқитувчилар эса бор-йўғи ушбу жараённи бошқариб туриши ва керакли материалларни тақдим этиб турса бўлгани, деб ҳисоблайдилар. Талабалар билим ва кўникмаларни эгаллашларини ташкил этиш учун, аввало, уларни йўналтирувчи, йўл кўрсатувчи восита билан таъминлаш зарур. Аниқроғи, уларни ақлий меҳнатни тўғри ташкил этиш учун зарур билим ва кўникмалар билан таништириш лозим. Бу, уларни аниқ мақсадни аниқлай билиш, унга етишиш йўлида зарур воситаларни тўғри танлай олиш, бажариладиган ишни тўғри режалаштира олиш ва вақтни тўғри тақсимлай олишга ўргатиш деганидир. Ҳар томонлама баркамол шахсни шакллантириш учун, шахсни мустақил таълим жараёнида муаммоли вазиятни ечиш усуллари қидириш каби характерни уйғотувчи тадбирларга мунтазам равишда жалб этиб туриш керак.

Таълим тизимида ўз устида мустақил ишлаш методини нафақат инновацион метод сифатида, балки тарихда синалган ва муваффақиятли, қадимги метод деб ҳам аташимизга асос бор. Фикримиз далили сифатида айтишимиз мумкин-ки, Абу Али ибн Сино, Абу Наср Фаробий, Ал – Хоразмий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби буюк аллома аждодларимиз, Д.И. Менделеев, И.Ньютон, Г.Галилей, А.Эйнштейн, М.Фарадей каби жаҳон олимлари ҳам эришган барча ютуқлари ва бизга қолдирган кашфиётларига ўзлари мустақил изланиб, ўрганиб ва тажрибада синаб эришганлар.

Г. М. Муртазин талабалар мустақил таълими жараёнини тавсифлар экан, у дарсда талабаларнинг англаб етиши ўқитувчининг аралашувисиз, бироқ ўқитувчи топшириқ бериш ва уни назорат қилиш учун ҳам мустақил

таълим учун ўз вақтини ажратиши лозим, дея таърифлайди. Г. М. Муртазин мустақил таълимнинг 5 та белгисини кўрсатиб ўтади:

- ўқитувчининг топшириғи асосида бажариш;
- махсус белгиланган вақтда бажариш;
- ҳеч бир истисносиз гуруҳдаги барча талабаларни мустақил таълимга жалб этиш;
- мустақил таълимнинг ўқитувчи иштирокисиз бажарилиши;
- англаш ва фикрлаш фаолияти, шунингдек ҳаракатлантирувчи амалларни киритиш.

Талабалар мустақил таълимини таснифлаш борасида олимлар турфа хил фикрларни изҳор қиладилар. Дидакт ва услубиётчилар орасида мустақил таълим таснифи айниқса билимлар манбаси кўринишида кенг тарқалган. Уларнинг таркибига мустақил таълим жараёнида фойдаланиш мумкин бўлган дарслик (ўқув қўлланма), газета, қўшимча адабиёт, тасвирлар, расмлар, хариталар, атласлар, гербарийлар, минераллар тўплами ва бошқа манбаларни киритиш мумкин. Бу каби таснифлаш, мисол тариқасида, В.П. Стерикозин томонидан 1968 йили ишлаб чиқилган. У мустақил таълимни қуйидаги турларга бўлади:

1. Дарслик ва ўқув қўлланмаси билан ишлаш.
2. Турли маълумотлар берадиган ёрдамчи адабиёт (статистик тўпламлар, фаннинг маълум бир соҳаси бўйича маълумот берадиган адабиёт, луғатлар, қомуслар ва шу кабилар) билан ишлаш.
3. Топшириқларни ечиш ва уларни тузиш.
4. Ўқув машқлари – оддий ва дафтарларда босма кўринишда.
5. Иншо ва баёнлар.
6. Кузатишлар ва лаборатория ишлари.
7. Турли иллюстрация, харита, чизма, график ва тарқатма материалларни қўллаш билан боғлиқ топшириқ – вазифалар.

8. График топшириқлар.

Б. П. Есипов қуйидаги мақсадларга кўра мустақил таълимни қуйидагича бўлади:

- янги билимни эгаллаш;
- ўзлаштирилган билимни амалиётда қўллаш;
- такрорлаш ва талабалар билими, маҳорати ва кўникмаларини текшириш.

Мустақил таълимнинг билимлар манбаи билан бўлган топшириқлари мақсадлардан келиб чиққан ҳолда бир-биридан фарқ қилиши мумкин:

- содда саволлар;
- мантиқан бир-бирига боғлиқ саволлар;
- турли матнлар (тўғри жавобни топиш ва шу каби топшириқларга йўналтирилган альтернатив матн);
- тавсиялар ёки режалар;
- қисқа талаблар (дарслик эскизини чизиш ва ҳоказо);
- миқдор, сифат, англови, тайёргарлик (билимларни мустаҳкамлаш)га йўналтирилган топшириқлар.

Хулоса ўрнида шунини таъкидлаш лозимки, мустақил таълимнинг бир қатор таснифи мавжуд, билимлар манбаси бўйича мустақил таълимнинг тасниф кўриниши эса ёрдамчи ҳисобланади. Китоб, харита, жадвал ва улар билан ишлаш мазмунли мақсадларни талаб қилади. Агар ўқув материални зарур билим ва кўникмалар билан биргаликда эгалланса, у ҳолда бу каби тасниф педагогик фаолиятда муҳим аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам ўқитувчилардан мустақил таълим учун топшириқларни билимлар манбаи ва уларнинг турларидан келиб чиққан ҳолда тузиб чиқишлари талаб этилади. Топшириқларни ажратиш олишдаги энг асосий мезон эса ўқув материалнинг ўзига хослиги ва унинг мураккаблиги ёки осон ўзлаштирилишидир.

Таълим тизимида инновацион технологияларга оид адабиётлар таҳлили шунини кўрсатадики, “сен буни ўқишинг ва билишинг керак” дея кўп такрорланувчи даъватлардан кўра, “Менга бу зарур ва мен буни албатта ўрганишим, ҳаётим давомида ундан фойдаланишим керак” деган фикр самарадорлиги сезиларли даражада юқори. Бунинг эффектливлик даражаси эса уларда ўқиш ва меҳнатга лаёқатлилигини оширишда, индивидуал ривожланиш даражаси тез суръатда ўсганлигида, ўқишни битиргач иш билан таъминланишда муаммоларга дуч келмаслигида, интеллектуал рақобатнинг кучайганлигида, ғояларнинг хилма-хил ва ранг-баранглигида намоён бўлмоқда.

Олиб борилган илмий изланишлар, кузатувлар шундан далолат берадики, ўз устида мустақил ишлаш билимларни мустақил эгаллаш ва эркин фикрлаш малакаларини шакллантиради. Бўлажак ўқитувчи ўз фанининг жонкуяри, фидоиси бўлса, ўз устида узлуксиз ишлаш, услубий маҳоратини, назарий билимини ошириб борса, ҳар доим шу фанга қизиқувчи муносиб шогирдларни тарбиялай олади.

Мустақил таълим олишнинг яна бир афзаллик жиҳати шундаки, унда замонавий ахборот-коммуникация воситаларига мурожаат қилиш, шу асосида компьютер ҳамда инфорацион технологиялар билим ва кўникмаларига эга бўлиш ўз-ўзидан амалга оширилади. Бугунги кунга келиб ахборот тезлиги максимал даражага етган бўлиб, глобал тармоқдан исталган маълумотни бир неча сонияда, исталган (матнли, графикли, расмли, аудио ва видео) кўринишда қабул қилиш, сақлаш, фойдаланиш ва ўзгартириш мумкин. Бу эса ўз устида ишлаётган ҳар бир бўлажак ўқитувчига изланишдан тўхтаб қолмаслиги учун янги фикрлар ва ғоялар беради. Уларни узлуксиз ахборотлар билан таъминлаб туради, ҳамда ўқитишнинг замонавий техник воситаларидан фойдаланиб масофавий таълим тизими орқали чет эл мамлакатлари ўқув жараёнида қатнашиш имкониятини беради.

Халқаро ҳамкорлик доираларининг кенгайиши ишлаб чиқариш, фан ва техника соҳаларида фойдаланишга зарур бўлган, халқаро семинарларда, конференцияларда, симпозиум ва конгрессларда хорижий ҳамкорлар билан алоқалар қилиш орқали янги технологияларни яратишда, хорижий мутахассисларни қабул қилишда, қўшма корхоналарни ташкил қилишда зарур бўлган хорижий тилларни ўқитиш тизимини ислоҳ қилишни талаб қилмоқда. Маҳаллий ва хорижий мутахассисларнинг бундай ҳамкорлик ишларининг самарадорлиги айниқса ёш кадрларнинг касбий малакаларининг шаклланганлигида ва бўлажак мутахассисларни мамлакатимизнинг ижтимоий буюртмасига мос тарзда хорижий тилларда мулоқот қила олишга ўргатиш олий таълим масканларида хорижий тил ўқитишнинг сермахсул ташкил қилинишига боғлиқдир. Бу талаблар Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида” ги қонуни “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да ўз аксини топган.

“Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”нинг “Миллий дастурни рўйбга чиқаришга доир ташкилий чора-тадбирлар” бўлимида “узлуксиз таълим тизимида чет тилларни фаол ўргатиш учун зарур шарт-шароитларни

яратиш, уларни ўзлаштиришнинг жадаллаштирилган услубларини жорий этиш...»¹⁴ деб белгилаб қўйилган бўлиб, бу талабларни амалга оширишда бўлажак мутахассисларнинг ўз устида мустақил таълим олиш ва ижодий изланиш қобилиятини шакллантиришнинг самарали услубларини излаб топиш, уларнинг назарий асосларини яратиш ва амалиётга жорий этишни талаб этади.

Мамлакатимиз раҳбари И.А.Каримов ўзининг «Юксак маънавият – енгилмас куч» асарида «Ватанимизнинг келажаги, халқимизнинг эртанги куни, мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги обрў-эътибори авваламбор фарзандларимизнинг униб-ўсиб, улғайиб, қандай инсон бўлиб ҳаётга кириб боришига боғлиқдир»¹⁵ деб таъкидлаш замирида етук касбий лаёқатга эга бўлган мутахассислар тайёрлаш кўзда тутилган.

Янги педагогик технологияларни таълим жараёнига жорий қилиш юқорида санаб ўтилган мақсадларни амалга оширишга кенг йўл очиб беради. Хозирги кунда узлуксиз мустақил таълим олиш ва ижодий изланиш қобилиятига эга бўлган кадрларга эҳтиёж ошиб бормоқда. Ўз устида мустақил ишлаш қобилияти мутахассиснинг муҳим касбий сифати деб қаралмоқда. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки бўлажак инглиз тили ўқитувчиларидан фақат тилни ўрганиш эмас балки билиш фаолиятини такомиллаштириш учун янги имкониятлар яратувчи, таълим сифатини оширувчи, жадаллаштирувчи усул ва воситаларни ўқув жараёнига киритиш ҳам талаб этилади. Бу эса бўлажак мутахассисларни педагогик шароитларда ўз устида мустақил ишлаш қобилиятини шакллантириш долзарб муаммолардан бири эканлигини англатади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Лингвистический энциклопедический словарь, М.С.Э, 1991, с. 348.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М. ВШ, 1983.
3. <http://www.anchem.chtd.ru/info/grnti162100.htm>.
4. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании Филологические науки, 2001, №1.с. 64-72.

Фируза Норбоева
(Ташкент, Узбекистан)

ГРАММАТИКАДА ТРАНСПОЗИЦИЯ ТУШУНЧАСИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ ҲАҚИДА

Хозирги замон тилшунослигида икки асосий йўналишнинг долзарб бўлиб турганлиги ҳозир сир бўлмайд қолди. Булар функционал ва когнитив тилшунослик бўлиб, XX аср охири ва XXI бошларида олиб борилаётган изланишлар муаллифларга мана шу икки йўналишдан бирини танлашга тўғри келади. Бу икки йўналиш бир моҳиятнинг икки ҳодисаси сифатида намоён бўлади, аниқроқ қилиб айтганда функционализм ёки функционал тилшунослик ўз моҳият эътибори билан тил тизимининг қай йўсинда ўз асосий вазифасини бажаришини аниқлаш ва тасвирлаш билан шуғулланса, когнитив тилшунослик борлиқнинг тил томонидан моделлаш имкониятларини тадқиқ қилади.

Функционал тилшуносликнинг қуйидаги йўналиши ва мактаблари маълум: Прага, Лондон, Голландия, Женева, Копенгаген мактаблари, дескриптивизм, прагмемика.

Булардан ташқари ва шу мактаблар доирасида бир қанча назариялар яратилганки уларда тилнинг асосий вазифасини қандай тушунишга қараб улар функционализм ёки когнитивизм йўналишларига мансублигини белгилаш мумкин. Агар тилшунос тилнинг асосий функцияси бу коммуникациядир деб қабул қилса у функционализм оқимига тегишли деб топилади.

Агар тилшунос тилнинг асосий вазифаси бу ташқи дунёни билишнинг асосий воситасидир – деб билса бу тилшунос когнитивизм оқимига тегишли деб топамиз.

Бу ушбу мақолада функционал тилшуносликнинг асосий тушунчалари бўлмиш функция, позиция, ва шу кабиларнинг умумий ва хусусий қонуниятларининг намоён бўлиш ҳолатларидан бири бўлмиш транспозиция ҳодисаси ҳақида сўз юритамиз.

Транспозиция деб тилшунослиқда, бир тил формасининг бошқа бир тил формасининг ўрнида ишлатилиш ҳодисаси тушунилади. Кенгроқ тушунилганда эса транспозиция деганда тил шаклининг бир структуривий–функционал гуруҳдан бошқасига кўчириб ўтказилиши тушунилади. Масалан, инглиз тилидаги ўтган ноаниқ замон, келаси замон, ўрнинга ҳозирги замонни ишлатиш, императивни индикативликнинг ўрнида ишлатилиши, дарак гап ўрнига сўроқ гапнинг ишлатилиши ва шу кабиларни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бу масаланинг долзарблиги шундаки, функционал лингвистикада тил бирликларининг функцияси ёки вазифаси унинг тил структурасидаги ырни (позицияси) га боғлиқдир. Позициясининг ўзгариши маънонинг ўзгаришига ва оқибатда функциянинг ўзгаришига олиб келади. Бу эса, транспозиция жараёнининг тил унсурлари моҳиятини тушунишда қанчалик катта роль ўйнашини тушиниб олишга ёрдам беради.

Транспозициянинг икки босқичи бор.

1) Нотўлиқ ёки синтактик транспозиция, бунда тил бирлигининг фақат синтактик вазифаси кўчиб ўтади. Бунда сўзнинг сўз туркумига тегишлилиги ўзгаришсиз қолади.

1. Tom speaks English (тўлдирувчи)
2. The English art has long tradition (аниқловчи)
3. English is a Germanic Language (эга).

Бу ўринда бир сўзнинг турли сўз туркумига мансублиги унинг қандай вазифани бажараётганлигига қараб белгиланади. English сўзининг бирламчи грамматик маъноси сифатдир. Бунинг сифат эканлигини –ish сифат ясовчи қўшимча билан ясалганлиги, гапда кўпинча аниқловчи вазифасини бажариб келиши билдириб турипти.

Гарчи the English Language (инглиз тили) сўзини кўпчилик мураккаб таркибли сўз сифатида қабул қилса-да аслида бу отли сўз бирикмадир. Юқоридаги мисолларда кўрсатилгандай, сўз тўлдирувчи вазифасини бажарганда синтактик транспозиция кузатилади, чунки бу ерда бу сўз от сўз туркуми ишлатиладиган позицияда турганлиги учун унда отлик белгилари намоён бўлади.

¹⁴ «Ўзбекистон Республикаси Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» // <http://www.lex.uz>

¹⁵ И.А.Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч – Т.: Маънавият, 2008.

Инглиз тили морфологияси келишик категориясига эга эмаслиги учун транспозиция кўпинча тўғридан тўғри бўлган ҳоллари кузатиладики улар кўпинча тилшунослар эътиборидан четда қолади. Масалан: aged people – the aged; the disabled person – the disabled; an invalid person – an invalid ва ҳоказо.

Транпозициянинг иккинчи тури морфологик транпозиция бўлиб, бунда сўз бир морфологик разряддан иккинчи морфологик разрядга тўла ҳолича кўчиб ўтади. Тўла транспозициянинг белгиси бўлиб сўзнинг янги сўз туркумига оид аффиксларнинг қўшилиши ва артиклар хизмат қилади. Конверсия ҳам шу гуруҳга киради. Тўлиқ транспозицияга қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Мисол: the blind, the dead, the deaf, the dumb, the healthy, the unemployed, the old, the poor, the innocent, the sick, the young ва ҳоказо. (Бу ерда сифатлар кўплик сондаги от маъносини билдиради ва доимо аниқ артикл билан ишлатилади.)

Транпозициянинг яна бир тури борки бунда транспозиция маҳсулоти тилда янги яратилган сўздай қабул қилинади: to summer (ёзни ўтказмоқ),

to winter (қишламоқ), to carpet (гилам тушмоқ), to mouse (сичқон овламоқ), mouser(мушук), to line (чизик чизмоқ), to saddle (эгарламоқ), to corner (бурчакка қадалиш), to hole (тешмоқ), to hammer (болғаламоқ), to star (юлдуз бўлиб чакнамоқ).

Сўзларнинг қайси функцияга ўтишига қараб, бу транспозициянинг қуйидаги турларини биламиз: а)субстантивация (отлашув),б)адъективация (сифатлашув), в)вербализация (фeyллашув), г)адвербиализация (равишлашув), д)проминализация (олмошлашув).

Семантик нуқтаи назардан олганда транспозицияда асосий маъно сақланиши ҳам, силжиши ҳам мумкин. Бу силжиш кўпинча маъно торайиши ҳолда бўлиши ҳам мумкин. Масалан, ўзбек тилидаги “бўлмоқ” ва “бўлинма” сўзларини олсак “бўлинма” у ёки бу ташкилот ёки кўшиннинг бир қисми сифатида тушунилади. “Бўлмоқ” феъли эса ҳар қандай объектга нисбатан ишлатилиши мумкин. Инглиз тилида “foot” “оёқ” бўлса “to foot” “пайпоқнинг ост қисмини тўқимоқ” деган маънони билдиради.

Функционал юклама нуқтаи назардан оладиган бўлсак транспозиция қилинган сўзнинг дастлабки маъносидан кўра кейинги маъноси кўп ҳолларда торроқ бўлади. Масалан, қуйидаги бирикмаларда, play all day – (равиш) airmail letter (сифат) → send it airmail (равиш); an all day match (сифат) → I'm all right (сифат) → you've done it all right (равиш); best clothes (сифат) → do your best (равиш); better book (сифат) → speak better (равиш).

Бу каби ҳолатларда биринчи маъно ва вазифада, яъни сифат сўз туркуми сифатида улар жуда кўп ишлатилади ва турли сўзлар билан бирикади. Иккиламчи маънода эса уларнинг ишлатилиш кўлами кескин камаяди ва улар фақатгина айрим олинган феъллар билан ишлатилади.

Инглиз тили грамматикасида сифатлашув (адъективация) ва отлашув, (субстантивация) анча кенг ёритилган ва бунинг натижаси ўлароқ улар барча дарслик ва грамматикаларга киритилган. Аммо транспозициянинг бошқа турлари тилшунослар томонидан етарли даражада тадқиқ этилмаган.

Бундан ташқари бир сўз туркуми ичида рўй берадиган транспозицион кўчишларнинг табиати ҳақида тилшунослар ҳали бир фикрга келганлари йўқ. Яъни бир грамматик шаклнинг бошқа бир грамматик шакл ўрнига ишлатилишининг сабаби ҳам ҳозиргача турлича баҳоланиб келмоқда.

Масалан: The concert begins at 7.30 and ends at 9.30. Бу ерда begins ва ends ҳозирги замон феъл шакллари келаси замонда бажариладиган иш – ҳаракатларни билдириш учун ишлатилади. Бу ҳукм барчага маълум. Аммо бу ҳодисанинг боисини тушунтириш бироз мушкулдир, чунки бу маъно келиб чиқишда контекст асосий роль ўйнайдими, феълнинг шаклими, феълнинг семантикаси-ми ёки бошқа нарсаси роль ўйнайдими, бу қоронғу.

Бу каби ҳолатларни изохлашда юқорида номи келтирилган омиллар кўп нарсани бермайди. Бизнингча: бу ҳодисани изохлашда инсон омили асосий роль ўйнайди. Аниқроғи, келаси замон маъносини ифодалашда айрим ўринларда сўзловчи олдида оддий келаси замон маъносидан бир оз ёки анчагина фарқ қилувчи грамматик замон маъносини ифодалаш зарурати туғилади. Шунда сўзловчи Shall / will каби ёрдамчи феъллардан ёки to be going to – эквивалентларидан фойдаланса ҳам бўлади, лекин уларда модаллик маъноси мавжуд бўлиб, иш – ҳаракатининг содир бўлишига тўлиқ кафолатлай оладиган бир ҳолатни ифодалаб беролмайди ва сўзловчи бу иш ҳаракатининг содир бўлишига тўлиқ имконият сезмайди. Бу муаммога ечимни сўзловчи мана шу тил тизимидан қидиради ва тил унга сўзловчининг муносабати ифода қилинмайдиган бир воситани таклиф этади. Сўзловчи шундай ҳолатда умумий иш-ҳаракатларни билдирувчи замон шаклини танлайди-бу замон ҳозирги ноаниқ шакл бўлиб, турли модал бўёқлардан ҳоли бўлган замон шаклидир.

Кўриниб турибди-ки, тил унсурларининг функционал кўчиши жараёнининг ортида сўзловчи омили унинг борлиққа муносабати, ҳошиш-ирода, режаси ва коммуникатив интенцияси-нияти ётади.

Бу эса санаб ўтилган омилларнинг нутқ маҳсулотини яратишда қанчалик муҳим роль ўйнашини кўрсатиб турибди-ки, сўзловчининг дунёни тил ёрдамида номлаши, гуруҳлаши, тасвирлаши, шу йўсинда уни билиши янада ойдин кўринади. Хулоса қилиб шу нарсани айтиш мумкин-ки транспозиция жараёнини ўрганиш тил унсирлари табиатини чуқурроқ тушуниши, турли функционал семантик гуруҳларга кирувчи бирикларнинг ўзларига хос бўлмаган вазифаларини бажаришни ўз зиммасига олиши, бу жараёнларда инсон идроки, онги ва тафаккури каби психологик омилларнинг роли ва ўрнини ўрганиш зарурлигини белгилаб беради. Функционал грамматикада тил бирикларининг тил тизимида бажарадиган вазифа ўрганилар экан бу тизимдан фойдаланувчи инсоннинг ундан қайси ўринларда, қандай мақсадларда ва қай даражада қобилият ёки маҳорат, билим ва кўникма билан фойланишига ҳам кўп нарсаси боғлиқ эканлигини ҳам тан олмоғи керак бўлади.

Функционал кўчим тил унсури табиатини ўзгартиради ва унда янги маъно кўлами янги коммуникатив юклама пайдо қилади. Бу эса тилга фаоллик, кенг кўламлилиқ келтиради. Бу эса тилнинг доимий тараққиётини белгилаб берувчи зарурий шартлардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Березин. Ф.М. О парадигмах в истории языкознания XXв. Лингвистические исследования в конце XXв. М. 2000, с 20-26.
2. Сорокина Т.С. Функциональные основы теории грамматической синонимии, ВЯ. 2003, №3, с 92-112.
3. Кубрякова Е.С. Проблемы онтогенеза речевой деятельности Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи. М.: Наука, 1991 –с. 73-96.
4. Лингвистический энциклопедический словарь, М.С.Э, 1991, с. 348.
5. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М. ВШ, 1983.

6. <http://www.anchem.chtd.tpu.ru/info/grnti162100.htm>.

7. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании Филологические науки, 2001, №1.с. 64-72.

Гофир Омонов
(Гулистан, Узбекистан)

ИНСОН МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДА ЭСТЕТИК ҚАДРИЯТЛАР МАСАЛАСИ

“Фан – доимо жамият учун эҳтиёж бўлиб туриши зарур”.

Инсоният ақлини танибдики, энг буюк ақл эгалари, олимлар ва зиёлилар маънавий-эстетик қадриятлар моҳиятининг турли-туман қирраларини таҳлил қилганлар, уларни барқарорлаш йўлларини излаганлар.

Инсон қадри баланд бўладиган жамиятни қуриш ҳамма замон кишиларининг орзуси бўлган.

Ўзбекистон мустақиллигининг биринчи кунидан бошлаб ҳаётимизнинг барча жабҳаларида “маънавий-эстетик қадриятлар”, “миллий тикланиш”, “миллий онг”, “миллий ғурур”, “миллий ифтихор”, “миллий мафкура” каби тушунчалар тез-тез ишлатиладиган бўлиб қолди, истиқлол халқимизга сўз ва фикр эркинлиги билан бирга илгари ишлатилиб келинган кўпгина миллий тушунчаларни қайтарди. Президентимиз “Юксак маънавият-енгилмас куч” асарида ёздиларки: “Инсон тимсолида қам моддий, ҳам маънавий хусусият ва аломатларни мужассам этган ноёб хилқат, яратганнинг буюк ва сирли мўжизаси”. “Инсонга хос орзу – интилишларни рўёбга чиқариш, унинг онгли ҳаёт кечирishi учун зарур бўлган моддий ва маънавий оламни бамисоли парвоз қилаётган қушнинг икки қанотиға қиёсласак, уйлайманки, уринли бўлади”.

Бизнингча маънавиятни ўзини инсонни икки қаноти дейиш мумкин.

Идеал киши ёки гуруҳ ва жамоанинг интилиши ва ҳатти – ҳаракатини белгилаб берувчи намуна, олий мақсад, бирор – бир ниманинг камолдир.

Идеал кишининг маънавий тарбияси ва ўзини ўзи тарбиялаши оқибат мақсадини белгилай беради, унинг интилиши лозим бўлган намунани яратади.

Шахс камолотида эстетик ва маънавий қадриятлар инсон, инсоният томонидан қадрланадиган, эъзозланадиган, асрлар давомида асраб-авайлаб келинадиган нарса, ҳодиса, муносабатлар, қарашлар йиғиндиси. Маънавият инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қилади.

Қадриятлар фақат ўтмиш даврлар учун муҳим аҳамият касб этиб қолмасдан, ҳозирги кун ва келажакдаги тараққиётга ҳам ижобий таъсир кўрсатадиган, кишилар онгига сингиб, ижтимоий аҳамият касб этадиган, моддий ва маънавий, диний, ахлоқий, эстетик, фалсафий ва бошқа бойликлар мажмуидир.

Кишилиқ жамияти тараққиёти ва истиқлоли учун аҳамиятли бўлган ижтимоий, маънавий ҳодисалар қадриятлар жумласига киради. Қадрият тушунчаси қадр-қиммат, эъзоз тушунчалари билан чамбарчас боғланган.

Қадрият ўз-ўзидан вужудга келмайди. Қадриятларнинг вужудга келиши ва ривожланиши учун маълум ижтимоий-иқтисодий, маънавий шарт-шароит, асос мавжуд бўлиши зарур. Қадриятлар ижтимоий хусусиятларга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади.

Табиат ва жамият ҳодисалари инсон фаолияти туфайли, унинг эҳтиёжларини қондириш натижасида қадрият сирасига киритилган. Инсоннинг манфаатлари эҳтиёжларини қондира олмаган, орзу-истаклари, идеалларига мос келмайдиган табиат ва жамият ҳодисаларини қадрият деб ҳисоблаш ноўриндир. Чунончи, табиатдаги қазилма бойликлар инсон эҳтиёжини қондириш учун ишлатила бошлагандан кейингина қадриятга айланди. Шунгача уларни табиий бойликлар ҳисоблашимиз мумкин. Ҳар қандай қадрият инсон фаолиятининг маҳсули, унинг объекти, оламга нисбатан бўлган муносабатининг ифодасидир. Қадриятлар жумладан ахлоқий-эстетик қадриятлар жамият ижтимоий-маънавий тараққиётининг зарурий маҳсулидир, ҳар бир қадрият муайян бир давр, шароит ва эҳтиёжнинг маҳсули бўлиш билан бирга унинг кўзгусидир. Тарихий тараққиёт жараёнида даврлар ўтиши, шароит ва имкониятлар ўзгариб туриши ҳам қадриятларнинг мазмунида, уларга муносабатда ўз аксини топган.

Зеро ахлоқий-эстетик қадриятлар инсон маънавий камолотининг муҳим омидир.

Қадриятларнинг объектив ва субъектив томонлари мавжуд.

Биринчидан: қадриятлар кишиларнинг моддий турмуш даражаси, шароити, имкониятлари асосида шаклланади.

Бу қадриятларнинг объектив заминидир.

Иккинчидан: қадриятлар ижтимоий, моддий, маънавий ҳодиса бўлса ҳам уларнинг аҳамияти ва моҳияти кишиларнинг уларга нисбатан бўлган муносабати асосида белгиланади. Муайян қадриятларга амал қилиш, уларни баҳолашга шахсий, гуруҳий, миллий, умуминсоний манфаатлар ҳам бевосита таъсир этади. Булар – қадриятларга баҳо беришнинг субъектив омили ҳисобланади.

Қадрият ва мерос тушунчалари бир-бирига боғлиқ бўлиши билан бирга, бир-хил маънони бермайди. Қадрият ва мерос узвий боғлиқ бўлса-да, мерос қадрият бўла олмайди. Мерос ўтган аجدодлар томонидан яратилган, бизгача етиб келган ижтимоий-маънавий, ахлоқий-эстетик ҳамда моддий ҳодисалар, маданий бойликлар, урф-одатлар, маросимлардир. Мерос тараққиёт учун ҳам зарур омил бўлгандагина, қадрият даражасига кўтарила олади.

Қадриятлар моҳияти жиҳатидан моддий ва маънавий қадриятларга бўлинади.

Моддий қадриятлар инсонга яшаш ва фаолият кўрсатиш имонини яратса, маънавий-эстетик қадриятлар одамларга ҳаётнинг мазмунини чуқурроқ тушуниб, жамият қонун-қоидаларидан ижодий фойдаланиш, ўзларининг кундалиқ ҳатти-ҳаракатларини ана шу маънавий-ахлоқий мезонлар талабига мос тарзда амалга ошириш имконини беради. Ҳар қандай маънавий-эстетик қадрият бирор шаклдаги моддийликда ўз ифодасини топади ва китобларда, ҳайкаллар, жозибадор санъат асарлари ва бошқаларда намоён бўлади.

Маънавий-эстетик қадриятлар қачонки кишиларнинг онги ва маънавий оламининг бир қисмига айлангандагина амал қилиниши мумкин.

Қадриятлар хусусиятларига кўра умуминсоний, миллий, гуруҳий, минтақавий, ҳудудий, байналмилал, тарихий, демократик шаклларда намоён бўлади. Қадриятларнинг жамият тараққиёти инсон ҳаётига кўрсатадиган таъсири нуқтаи назаридан прогрессив ва реакцион қадриятларга ажратилади. Жамиятимизнинг иқтисодиёт,

маданият ва маънавиятининг илгарига қараб ривожланишига, миллий ахлоқ, естетика, одоб, урф-одат негизларида комил инсонни тарбиялашга, мустақил республикамининг ҳар томонлама раванг топтириб, жаҳон цивилизациясига қўшилишига астойдил хизмат қиладиган қадриятлар – прогрессив қадриятлардир. Аксинча, республикамининг олдида турган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий муаммоларни ҳал этишга тўсқинлик қиладиган ҳодисалар реакцион қадриятларга киради.

Қадриятларнинг моҳиятини билиш, уларга эътиқод, ихлос қўйиш, ёшларда миллий ғурур, ватанпарварлик, маънавий бирдамлик ва ҳамжиҳатлик туйғусини шакллантиришда, инсонпарварлик, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ахлоқий поклик, эстетик ғазилатларини камол топтиришда катта аҳамиятга эга. Ўлкамиз тарихидан намуна оладиган, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган кўплаб қадриятлар мавжуд. Ўзбек халқи ўзининг уч минг йиллик бой маданияти билан фахрланса арзийди. У жаҳон фан ва маданияти тараққиётига шу қадар кўп ҳисса қўшганки, буни дунё тан олган. Миллий истиқлол ва ижтимоий-иқтисодий, маънавий, маърифий тараққиёт йўлидан бораётган ўзбек халқи миллий туйғу, миллий онг, миллий мафкура, миллий ғоясининг ёшлар тарбиясида ўз ўнмишига қизиқиш янада кучайиб бормоқда. Ўз миллий маданиятини қадрлаш, ўз тарихини эъзозлаш, ўз она юртидан фахрланиш, миллий ўзлигини англашнинг, ўз-ўзини билишнинг муҳим жиҳати ҳисобланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки миллий ўзликни англаш миллат «абадийлигини» ва моддийлигини таъминлашнинг муҳим омили экан, у ўз навбатида миллатнинг маънавий-эстетик қадрияти ҳамдир. Чунки, юқорида таъкидлаганимиздек, ўзлигидан маҳрум бўлган миллат албатта ўзгаларга «қўшилиб» йўқ бўлиб кетади. Шу маънода ҳам миллат маънавиятининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Юксак маънавиятли миллатнинг ўзлигини англашга, ўзини ўзгалар олдидаги ғурури ва ифтихорининг баркамол бўлишига интилиши ҳам кучли бўлади. Шу тариқа миллатнинг миллий ўзлигини англаши, унинг маънавий-эстетик қадриятининг муҳим мезони сифатида амал қилади. Ҳозирги кунда ўсиб-ўлғайиб келаётган ёш авлодни ахлоқий-эстетик тарбия билан бойитиб комил инсон қилиб тарбияламоқ давр талабидир.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И. Юксак маънавият-енгилмас куч. –Т.: 2008
2. Эркаев А. Маънавият ва миллий ғоя.-Т.: – 2002
3. Имомназаров М. Миллий маънавиятимиз назариясига чизгилар. – Т.: 1999

Ольга Петрова, Наталия Попова
(Харків, Україна)

ІННОВАЦІЙНІСТЬ ПЕДАГОГІКИ ТА УСПІШНІСТЬ НАВЧАННЯ

Status quo навчального процесу у системі вищої освіти актуалізує інноваційні інформаційні технології. Застосування технічних засобів навчання вже давно ввійшло в структуру навчального процесу у сучасній вищій освіті. Дослідники [1-4, 7, 9, 10 та ін.] відзначають, що інновації в педагогіці пов'язані із поступом, глобальними соціальними та економічними процесами в світі, інтегруванням, об'єднанням світових знань. Саме інновації, адекватні навчальному етапу, контингенту, рівню володіння мовою, цілям навчання, тощо можуть оживити процес, сприяти досягненню успіху, підтримати інтерес до навчання у нинішніх умовах.

На певних етапах розвитку вищої освіти оновлення навчальної практики не встигало за темпами цивілізаційного розвитку, але усвідомлення його напрямків в інтелектуальній спільноті корінним чином змінило підходи до навчання. Так, ще у 1978 році у доповіді Римського клубу [8] була відзначена ситуація кризи в освіті, підкреслена неадекватність принципів традиційного навчання вимогам сучасного суспільства до особистості, її пізнавальних можливостей. Приверталась увага до впровадження принципів інноваційності в навчання, що вимагало стимулювання новаторських змін, зокрема, й у освіті.

Актуальним стало впровадження іноваційних методів навчання, якими є інформаційні технології, зокрема застосування інтернет-ресурсів у навчанні іноземної мови в закладах вищої освіти. І нині сучасні інтернет-технології відкривають широкі можливості і для викладачів, і для тих, хто навчається.

Інформатизація освіти передбачає застосування швидкодійних носіїв інформації великого обсягу, нових інформаційних та телекомунікаційних технологій, медіа-технологій тощо [2, 5, 7, 9, 10].

Відомо, що дидактика розглядає систему освіти як досить стійку, відкриту систему. Її стійкість полягає в незмінності основних дидактичних компонентів, а саме, мети і змісту навчання у відповідності до прийнятих програм та стандартів освіти. Варіювання ж стосується методів, організаційних форм та засобів навчання [1, 2, 5]. Однією із значущих особливостей сучасної системи освіти є співіснування двох стратегій організації навчання – традиційної та інноваційної.

Як стало очевидним у нинішніх умовах, орієнтація викладання на передавання знань, умінь і навичок, не може вже встигнути за темпами їх зростання. Цільовим нині є розвиток здібностей самостійного самовизначення, прийняття обґрунтованих рішень, ціннісне ставлення до власного розвитку та освіти. У процесі навчання формується готовність особистості до динамічних змін у соціумі за рахунок розвитку здібностей до творчості, різноманітних форм мислення, здатності до співробітництва в групі.

Для успішного вивчення іноземної мови сьогодні однією з умов є використання інформаційних технологій. Тому викладач іноземної мови повинен, окрім ґрунтовної фахової підготовки, володіння сучасною комунікативною методикою, використовувати інформаційні технології на всіх етапах навчання – це вимога часу.

Для мовної підготовки певну вирішальну роль у виборі засобів, форм і методів навчання відіграє специфіка самого об'єкта навчання – іноземної мови. У сфері немовної вищої освіти, коли іноземна мова не є спеціальністю, а однією з програмних дисциплін, метою вивчення іноземної мови є розвиток мовної та мовленнєвої, комунікативної і соціокультурної компетенції, що дозволяє застосовувати в професійній діяльності різні методики отримання професійної інформації із іншомовних джерел, в тому числі із інтернет-ресурсів, брати участь у професійному спілкуванні іноземною мовою тощо [1, 2, 4].

Інтернет технології можуть бути успішно та доцільно використані у процесі вивченні іноземних мов з метою пошуку студентами додаткової інформації як домашнього завдання для створення комп'ютерних презентацій,

перевірки рівня сформованості знань у студентів (напр., робота з різноманітними онлайн-тестами), для роботи з онлайн-словниками та ін. [1, 2, 5].

Однією з найважливіших характеристик сучасного викладання іноземних мов є інноваційність педагогіки, що передбачає, зокрема, комплексне використання інтернет джерел та традиційних дидактичних засобів (підручників, навчальних та наочних посібників, дидактичних матеріалів, навчальних кабінетів та ін.). Ефективним є стимулювання студентів, а також аспірантів, до систематичної самостійної роботи та посилення її ролі в процесі навчання, а також розвиток індивідуалізації та варіативності навчання. Інформативність освіти, як один із її принципів, вимагає від викладання іноземних мов навчання самостійному, критичному мисленню.

Одним із багатих джерел інформації є інтернет. Застосування ресурсів інтернету дозволяє викладачеві активізувати діяльність студентів, розвивати навички самостійності, дослідження та взагалі формувати та підтримувати інформаційну культуру студентів.

Застосування комп'ютерних технологій представляє широкі можливості отримання знань, підвищує ефективність викладання, надає автентичну інформацію, сприяє формуванню іншомовної комунікативної компетенції студентів [3].

Включення в методичну систему комп'ютерних засобів навчання вимагає розробки методики використання цих принципово нових дидактичних компонентів. Досвід показує, що можливості Інтернету доцільно застосовувати і при формуванні мовної та мовленнєвої, комунікативної і соціокультурної компетенції для застосування в професійній діяльності за допомогою різних методик отримання професійної інформації із іншомовних джерел, в тому числі із інтернет-ресурсів. Пріоритет віддається комунікативності, інтерактивності, автентичності спілкування, вивченню мови в культурному контексті, автономності і гуманізації навчання. Інтернет розглядається як один із засобів комунікативності.

Важливою у застосуванні інноваційних підходів є орієнтація на успіх, яка виступає необхідною умовою будь-якої ефективної педагогічної системи, оскільки в основі творчого активного самопочуття людини лежить віра у власні сили. Формування мотивації досягнень у навчанні, набуття досвіду досягнення і переживання успіху – важливий чинник успішності у навчанні. Успішність розуміють як якісну оцінку результатів діяльності, що складається з об'єктивної результативності і суб'єктивного ставлення до цих результатів самого діяча [6].

Необхідні умови успішного навчання передбачають (за К.Д. Ушинським [6]) своєчасність, наступність, органічність, міцність засвоєння, самостійну діяльність тих, хто навчається, відсутність надмірної напруженості і надмірної легкості.

Справжню суть освіти становлять глибоко і самостійно осмислені знання, які набуваються шляхом інтенсивної напруженої власної розумової діяльності; свідоме засвоєння знань залежить від ряду умов і чинників: мотивів навчання, рівня і характеру пізнавальної активності тих, що вчать, організації навчального процесу і управління пізнавальною діяльністю; методів і засобів навчання; власна пізнавальна активність є важливим чинником та впливає на темп, глибину і міцність оволодіння навчальним матеріалом.

Однією з вимог, що пред'являються до навчання іноземних мов з використанням інтернет-ресурсів, є інтерактивність, тобто створення взаємодії на занятті.

Навчаючи справжній мові, дозволяючи наблизитися до носіїв мови, Інтернет допомагає у формуванні умінь і навичок розмовної мови, а також в навчанні лексики і граматики, забезпечуючи справжню зацікавленість і, отже, ефективність і переживання успіху.

Більше того, Інтернет розвиває навички, важливі не лише для іноземної мови. Це, передусім, пов'язано з розумовими операціями: аналізу, синтезу, абстрагування, ідентифікації, порівняння, зіставлення, вербального і смислового прогнозування і попередження і так далі. Сприйняття матеріалу при використанні комп'ютера поліпшується за рахунок його різних дидактичних можливостей (наочність, виділення, кольорового зображення, динамічність тощо), крім того, комп'ютер створює умови для переходу на більш високий рівень інтелектуальної праці того, хто навчається. Таким чином, навички і уміння, що формуються за допомогою інтернет-технологій, виходять за межі іншомовної компетенції навіть у рамках "мовного" аспекту, сприяють успіху в різних видах діяльності.

Широке застосування оригінальних аудіо – та відеозаписів із супровідними титрованими рядками, які зорovo відбивають на екрані або іншомовні висловлення, або ж їх переклад, уможлиблює ефективну реалізацію в практиці навчання багатьох золотих дидактичних правил, зокрема такого основоположного, як принцип наочності.

Навчальні Інтернет-ресурси (Internetstrategies – Hotlist, WebQuest, Subject Sample, Multimedia Scrapbook, etc.) дозволяють викладачам реалізувати активізацію пізнавальної діяльності студентів у засвоєнні іноземної мови.

Так, наприклад, ресурс Topic Hotlist (<http://internetstrategies.wikispaces.com/Topic+Hotlist>) становить "a collection of websites on a specific unit or topic you are teaching". Ресурс Subject Sampler (<http://internetstrategies.wikispaces.com/Subject+Sampler>) розроблено як "collection of interesting websites for students to choose from, much like a box of chocolate, the students have a variety of websites pertaining to a certain topic selected by the teacher. A subject sampler is like a box of chocolate because it allows the student to pick which website they have a taste for". Ресурс Multimedia Scrapbook (<http://internetstrategies.wikispaces.com/Multimedia+Scrapbook>) – це "a student created scrapbook on-line that provides links to a variety of media and content types on a certain topic". Ресурс WebQuest (http://www.educationworld.com/a_tech/archives/webquest.shtml) представляє "an inquiry-oriented online tool for learning"; "a challenging task that promotes high-level thinking. It can be on any topic, such as current events and controversial topics".

Комплексне використання інформаційних технологій та дидактичних засобів навчання (електронних словників та енциклопедій, інтерактивних мультимедійних програм, квестів, електронних, аудіо – та відео – навчальних посібників, чатів, блогів, тощо) сприяє ефективнішій співпраці на занятті викладачів і слухачів, підвищенню успішності навчально-виховного процесу. Як відомо, поєднання в навчальному процесі розумової діяльності з практичною підвищує успішність засвоєння до 80-85% знань.

Отже, інноваційні методи створюють сприятливе середовище для навчання іноземної мови, активізує пошукову, пізнавальну діяльність студентів. Специфічними дидактичними функціями комп'ютера є моделювання ситуацій, недоступних за нормальних умов, занурення в мовленнєве середовище, наявність постійного зворотного зв'язку, автоматизація контролю, формування позитивного ставлення до навчання. Сучасні інформаційні технології дозволяють полегшувати засвоєння знань, комунікативно спрямовувати навчання, зацікавлювати студента в процесі отримання знань, індивідуально вдосконалювати навички володіння іноземною мовою, додаючи успіху навчанню.

Література:

1. Методика обучения иностранному языку с использованием новых информационно-коммуникационных Интернет-технологий / П.В. Сысоев, М.Н. Евстигнеев. – М.: Феникс, Глосса-Пресс, 2010. – 180 с.
2. Никеева М. М. Новые Интернет-технологии обучения иностранным языкам в вузе // Перспективы развития информационных технологий. 2013. № 14. С. 107–112.
3. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева, А.Е. Петров Под ред. Е.С. Полат. – 2-е изд. – М.: Изд. ц. "Академия", 2005. – 272 с.
4. Петрашевская Е.Г. Об использовании Интернет ресурсов в формировании коммуникативной компетенции при обучении иностранным языкам // Научн. вестн. МГИИТ. – 2013. – № 1 (21). – С. 127–134.
5. Токменко О. Інформаційні технології у викладанні іноземних мов: сьогодні і скрізь віки // Іноземні мови в навчальних закладах. – 2006. – №2. – С.98-100.
6. Ушинский К. Д. Людина як предмет виховання. Спроба педагогічної антропології / К.Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори: У 6-х т. – Т.1. – К.: Радянська школа, 1982. – 339 с.
7. Collis, B., and van der Wende, M. (Eds.) (2002). Models of Technology and Change in Higher Education. Center for Higher Education Policy Studies, University of Twente, The Netherlands <http://doc.utwente.nl/44610/> 28.03.15.
8. Energy: The Countdown: A Report to the Club of Rome: Thierry De Montbrial, 1978.
9. Kirkwood, A., and Price, L. (2005). Learners and Learning in the 21st Century: What do we know about students' attitudes and experiences of ICT that will help us design courses? Studies in Higher Education. 30(3), P. 257-274.
10. Magoto J. From the nets: World Wide Web and ESL / Magoto J. // CAELL Journal. – 1995. – Vol. 5, № 4. – P. 21-26.

Олена Покатілова
(Київ, Україна)

МЕТОДИКА АНАЛІЗУ РОМАНУ ДЖ. ФАУЛЗА "КОЛЕКЦІОНЕР" НА УРОКАХ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ

У сучасній методиці викладання світової літератури склався певний досвід з використання системи питань і завдань щодо аналізу художніх творів. Традиційно в методиці використовувались завдання проблемного, творчого і репродуктивного характеру, що відповідає існуючим методам, прийомам та видам навчальної діяльності учнів (метод творчого читання, евристичний, дослідницький і репродуктивний). Також в методиці викладання літератури протягом десятиріч склалася система завдань, спрямованих на поліхудожній розвиток особистості, який повинен інтегрувати у собі звернення не тільки до тексту художнього твору, а й до загального культурологічного контексту його вивчення. Таким чином, культурологічний аналіз художнього твору охоплює відомості про час створення тексту, культурну добу, мистецтво та філософію певної епохи, зв'язок з художнім методом, стилем, які використовував автор тощо. "Предметом культурологічного аналізу можуть бути як загальні явища – літературна епоха, напрям, течія, жанрово-родові тенденції, так і окремі, наприклад, конкретний літературний твір, художній образ, мотив, способи творення художнього світу, засоби виразності тощо" [1, с.33].

Методика культурологічного аналізу пов'язана з проблемою контекстного вивчення художніх творів на уроках світової літератури. Контекстне вивчення художніх творів в методиці викладання світової літератури розробив вчений-методист В.В.Гладишев, який виокремив чотири види контексту: біографічний, літературознавчий, культурологічний та особистісно-значущий. У своїх працях вчений наголошує на значущості кожного з цих видів і необхідності використання на уроці одного з них чи декількох разом [2].

У процесі вивчення відомого роману класика сучасної англійської літератури Дж.Фаулза "Колекціонер" вважаємо доцільним використовувати систему культуротворчих завдань з урахуванням різних видів контексту та проблеми аналізу та інтерпретації художніх творів. Роман "Колекціонер" ("The Collector", (1963) запропоновано як художній твір для позакласного читання у 11 класі за Програмою зі світової літератури (профільний рівень) [3]. Тому, вважаємо за необхідне представити систему питань та завдань з поглибленого аналізу твору у зв'язку з біографією автора, літературознавчою термінологією, культурологічним контекстом і художньо-інтерпретаційними вміннями старшокласників. Так, у процесі вивчення біографії автора на уроках з позакласного читання необхідно давати розширені відомості з життя та творчості письменника. Необхідно повідомити учням той факт, що "ідея виникнення роману «Колекціонер» з'явилася тоді, коли Дж.Фаулз виступив у ролі присяжного на процесі, що відбувався в центральному кримінальному суді Лондона. Майбутнього письменника вразила атмосфера оголеного страждання й жаху від причетності до судового процесу, на якому засудили психічно ненормального чоловіка, що спалив у вогню свою дитину, народжену від власної доньки... тому, однією з причин появи роману стало пристрасне бажання висловити свою ненависть до колекціонування як до смертоносного збочення" [4, с.14]. Крім того, задум роману "Колекціонер" був пов'язаний з зізнанням митця в тім, що він сам був колекціонером, зокрема й метеликів.

Завдання на знання біографії автору роману «Колекціонер»:

1. З яким епізодом у житті Дж.Фаулза пов'язана історія створення сенсаційного роману «Колекціонер»?
2. Чому автора роману називають класиком сучасної англійської літератури?
3. Чи спирався Дж.Фаулз на романні традиції 18 та 19 ст.?
4. Які філософи надихнули автора "Колекціонера" на створення психологічного клімату роману?
5. З якої єдиної жінки у своєму житті написані всі жіночі образи романів Дж.Фаулза?

Після повідомлення фактів виникнення задуму й ідеї роману, його несхожості на інші романи Дж.Фаулза треба пригадати разом з учнями положення філософії екзистенціалізму та її представників (А.Камю, Ж.П.Сартр), якими цікавився і надихався у своїй творчості Дж.Фаулз. Ідею свободи мислення й свободи вибору автор "Колекціонеру" використовував як одну з провідних характеристик головних образів роману. Щодо характеристики жанру роману, треба зазначити, що Дж.Фаулз постійно експериментував з жанрами своїх романів: роман-метафора "Мантісса" (1982), роман-парабола "Примха" (1985), історико-експериментальний роман "Подруга французького лейтенанта" (1969). Тому, на уроці із позакласного читання доцільно провести дискусію чи диспут з приводу жанру "Колекціонера", який може бути визначений як психологічний детектив, сенсаційний "чорний" роман, любовний роман або трилер. Дж.Фаулз наділив свій роман певними ознаками постмодерністського твору: аллюзії, інтертекстуальні зв'язки, прийом "гри з читачем".

Не менш цікавим є розгляд роману Дж.Фаулза у культурологічному контексті, у зв'язку з яким потрібно згадати постанову Романа Віктюка в Театрі Романа Віктюка в Москві (інсценування й режисура С.Віноградова). Зіставлення інсценізації з першоджерелом, а також зіставлення екранізацій відомих літературних сюжетів з художнім твором є дуже актуальною і продуктивною технологією у сучасній методиці викладання літератури. Згадуючи екранізацію роману (режисер Вільям Вайлер, 1965 рік) треба поставити учням ряд питань щодо художньо-творчої інтерпретації режисера у процесі створення власної кіноверсії:

1. Чи вдалося, на вашу думку, режисеру передати засобами кіномистецтва теми боротьби життя та смерті, світла та темряви, добра та зла у кіноверсії?
2. Чи зберіг режисер основну сюжетну лінію роману та стилістику хронотопу? Чи можливо цю версію вважати макростилістичною екранізацією?
3. До яких змін вдався режисер-інтерпретатор, що додав до власної кіно версії? Чи вважаєте ви подібні зміни доцільними?
4. Чи подібні образи героїв у кіно і у літературному творі?

У зв'язку з наведеними прикладами питань доцільно познайомити учнів 11-го класу із визначеною класифікацією типів екранізацій (за П.Торопом), в основі якої знаходиться характеристика співвідношень кіноверсій з літературним першоджерелом: макростилістична та мікростилістична, цитатна, тематична, описова, експресивна та вільна екранізація. "Вивчення типології екранізацій дає підстави стверджувати, що з метою аналізу літературного тексту крізь призму кіномистецтва доцільно звертатись насамперед до макростилістичних і точних екранізацій" [5, с.8]. Тому, одним з творчих завдань на уроці з позакласного читання має бути зіставлення художнього твору з екранізацією, згідно з якою учні повинні аргументовано довести за якими ознаками розглянута екранізація відноситься до того чи іншого типів. Подібна робота з використання художньо-творчих інтерпретацій надасть учням потрібну установку на поглиблене, творче читання художнього твору, сприятиме розвитку аналітичного мислення, наблизить учнів до розуміння поняття "множинності" інтерпретацій. Використання подібних завдань допоможе учням у створенні й осмисленні власної версії розвитку сюжетної лінії, а також фіналу-епілогу роману у жанрі "фанфіку" (текст, створений на підставі іншого тексту з використанням ідей, образів, сюжетів першоджерела). Цей вид творчої діяльності особливо подобається сучасному школяреві, тому що надає змогу стати співавтором, співтворцем оригінального твору. Історія про Міранду та Фредеріка була завершена автором, але у фіналі роману Дж.Фаулз пише про нову історію із життя Клегга, яку він (автор) навмисно не закінчує. Тому учень-читач має змогу дописати її, як він сам уявляє. Про ефективність використання "фанфіку" як виду навчальної діяльності наголошують вчені-методисти: "Наразі перед усіма фахівцями в галузі світової літератури стоїть проблема методичного осмислення fanfiction як сучасної технології вивчення художніх творів, активізації читацького сприйняття і розвитку творчих здібностей учнів" [6, с.21].

У зв'язку з використанням особистісно-значущого контексту, ефективним на уроці із позакласного читання є такі завдання:

1. Чи можете ви уявити себе у якійсь екстремальній ситуації подібній до тієї, в якій опинилась Міранда?
2. Яку б лінію поведінки ви обрали?
3. Чи вважаєте ви себе в якомусь сенсі "нонконформістом"? Наведіть приклади нестандартної, навіть алогічної поведінки у якійсь кризовій ситуації.
4. Як би ви вчинили, знаходячись на місці Міранди у склепі Клегга?
5. Які книжки чи літературних героїв ви згадували б у розмові з Клеггом чи поглинаючи у роздуми над своїм життям?

Наведені творчі питання можуть бути використані як теми для учнівських творів-роздумів над сенсом їх власного життя або сенсу буття людства взагалі.

Використовуючи культурологічний контекст у процесі вивчення роману Дж.Фаулза доцільно запропонувати учням відтворити "коло літературних алюзій", які використовує автор задля характеристики дій та вчинків героїв. Так, "коло алюзій" Фредеріка Клегга та Міранди складається із порівняння з такими героями, як: Р.Розкольников, герой "Великих сподівань" Ч.Дікенса, історія принца Фердинанда із «Бурі» Шекспіра; героїня роману «Емма Вудхауз» Дж.Остін, герой роману «Над прірвою у ржі» Дж.Д.Селінджера, історія Калібана із шекспірівської «Бурі».

Роман Дж.Фаулза «Колекціонер» цікавий для розгляду у старшій школі ще й тим, що містить багато посилань на імена видатних композиторів, художників, якими захоплювалась головна героїня та сам автор роману. У зв'язку з насиченістю роману культурологічними матеріалами, цікаво було б запропонувати учням скласти власний культурологічний коментар або словник культурологічних термінів. В романі йдеться про імена наступних видатних митців: скульптора Г.Мура, художників Дж.Констебля, С.Палмера, У.Блейка, Б.Морізо, композиторів Й.Г.Гольдберга, В.А.Моцарта, І.С.Баха та інших.

Іноді посилання на музичні твори у романі допомагають більш детально охарактеризувати образ головної героїні Міранди. Так, звернення у тексті роману до Збірки клавирів Гольдберга, зокрема до четвертої частини відомої як «Варіації Гольдберга» допомагають учням уявити Міранду як людину чуттєву, емоційну, закохану у прекрасне. Це була чудова мелодія, яка нагадувала Міранді срібну, місячну музику; світлу, далеку, таку, що підносить до небес. Згадана у тексті мелодія зливалась у Міранді з коханням, яке вона відчувала до справжнього чоловіка. Міранда постійно говорить про цього чоловіка у своєму щоденнику і називає його літерами Ч.В. У тексті роману Міранда також слухала платівку з музикою Баха, яка нагадувала їй про Ч.В. Вона говорила, що у музиці Баха вони також поруч. Так, образ музики відомого німецького композитора перетворився для Міранди на образ кохання до Ч.В. Музика Баха здавалася Міранді повною почуттів, ніжності, мелодійності, простоти й глибини. Таким чином, учні повинні збагнути, що музика видатних композиторів та відомі музичні твори часто відіграють важливу роль у створенні образів головних героїв. Вони співзвучні думкам та почуттям образів-персонажів художньої літератури. Міранда стає уособленням самого мистецтва.

Одним з культуротворчих завдань з використання інноваційних технологій може бути інтерактивне завдання щодо створення "асоціативного грона", згідно з яким учні повинні навести якомога більше асоціацій головної героїні з кольорами, квітками, музичним інструментами, творами композиторів, репродукціями картин художників тощо. Так «асоціативне грона» Міранди складається із наступних асоціацій: хризантема, яку вона любила; блакитно-небесний чи сріблясто-білий кольори; Варіації Гольдберга, чи «Маленька нічна серенада» Моцарта; образи жінок на картинах художників-прерафаелітів. У зв'язку з посиланням на творчість "прерафаелітів" (Д.Г.Россетті, В.Морріс, Дж.Міллес), творчість яких надихала автора "Колекціонера", треба згадати й іншу героїню роману Дж.Фаулза "Подруга

французького лейтенанта" (1969). Героїня роману Сара Вудраф опинилась у маєтку відомого англійського художника, поета Д.Г.Россетті (1828-1882). Цікаво зазначити, що образи своїх загадкових героїнь художник писав зі своє дружини – Елізабет Сіддал. Дж.Фаулз також писав свої образи з однієї жінки – своєї дружини Елізабет. Якщо порівняти характеристики жіночих образів Фаулза з таємничими образами жінок на полотнах Россетті можна знайти багато спільних рис: від зовнішнього вигляду (колір волосся, очі) до певних рис характеру (самотність, чуттєвість, загадковість).

Таким чином, аналіз твору Дж.Фаулза "Колекціонер" ефективно проводити з використанням різних видів контексту, особливо – культурологічного, який не тільки сприяє культурному розвитку школярів, але й плекає їхній творчий потенціал, культуру мислення. Запропоновані завдання мають на меті надати можливість учням відчувати себе співатором-інтерпретатором оригінального твору, зрозуміти значущість власної оцінки, відчувати художнє враження від прочитаного.

Література:

1. Ніколенко О.М. Культурологічний аналіз / О. М. Ніколенко, О.М. Куцевол // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України: Щомісячний науково-методичний журнал. – 2004. – №6. – С. 33-34.
2. Гладишев В.В. Контекстне вивчення художніх творів учнями середніх і старших класів / В.В. Гладишев // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2005. – № 1. – С. 8-12.
3. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Світова література. 10-11 класи. Рівень стандарту. Академічний рівень. Профільний рівень / Укладачі: Ю.І.Ковбасенко – керівник авторського колективу; Г.М.Гребницький, Т.Б.Недайнова, К.Н.Баліна, Г.В.Бітківська, І.А.Тригуб, О.О.Покатілова. – К., 2010. – 96 с.
4. Мироненко Т. П. Роман Дж. Фаулза "Колекціонер": ідеї, образи, поетика [Текст] / Т. П. Мироненко, А. М. Меншій // Всесвіт. літ.-ра та культура в навч. закладах Укр: Науково-методичний журнал. – 2007/ 2. – N 10. – С. 13-17.
5. Клименко Ж.В. Міжсеміотичний переклад як засіб поглибленого вивчення художнього твору. Методичні рекомендації щодо використання зразків такого перекладу/ Ж.В. Клименко // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 2007. – № 3. – С. 6-8.
6. Ніколенко О. Fanfiction як явище літератури, культури і сучасної методики/ О. Ніколенко, К. Таранік-Ткачук // Всесвітня література в сучасній школі, 2013. т.№ 5.-С.16-21.
7. Энциклопедия символизма / Авт.-сост. Г. В. Дятлева, Е. Н. Биркина.– М.: Олма-пресс, 2001.– 320 с.

Христина Рибчак
(Львів, Україна)

НАВИКИ, ЯКИМИ ПОВИНЕН ВОЛОДІТИ УСНИЙ ПЕРЕКЛАДАЧ

Це уже загально відомо і зрозуміло, що з розвитком технологічної сфери інформація стає все більш доступною. Але якщо ви не зможете її почути чи прочитати, то вона не матиме ніякої цінності, оскільки не стане корисною для досягнення вашої мети. Отже, все ще існують бар'єри, і один з них – незнання мови.

Саме для того, щоб усунути такі бар'єри, існують перекладачі. Сьогодні практично кожна фірма намагається вийти на міжнародний рівень, ринки розширюються, між народами та державами виникають нові ділові та культурні зв'язки, поширюються такі види комунікації як міжнародні конференції, семінари та симпозиуми. А як же ж тут без перекладача?! Тому усні перекладачі, або, як їх ще сьогодні називають, інтерпретатори, стають більш затребуваними, і вимоги до них зростають [1, с. 191].

З чим доводиться усним перекладачам мати справу? Якими навиками вони повинні володіти? Як оцінюють їх роботу ті, для кого вони перекладають? Це питання, на які ця стаття дасть відповідь.

Діяльність усного перекладача залежить не лише від знання та застосування мови, а й від інших факторів. Для досягнення комунікативної мети вони мусять успішно поєднувати та використовувати як вербальні, так і невербальні засоби спілкування. Крім того, вони мусять добре орієнтуватися у галузі, у якій перекладають.

Візьмімо, для прикладу, судового перекладача. Крім знання іноземної мови, культурних та релігійних особливостей, а також права, він повинен мати високий рівень самоконтролю та розуміти, наскільки важлива точність його перекладу. Незважаючи на суперечливі ситуації та можливі особисті симпатії, він має досягнути мовної та культурної еквівалентності. Основне завдання – забезпечити взаєморозуміння між заявником, звинуваченим/ підзахисним та судом на всіх етапах судового розгляду чи розслідування. Обов'язково виконувати переклад так, щоб включити усе, що було сказано, зберігаючи при цьому тон та стиль мови. Суворо заборонено змінювати сказане яким-небудь чином або ж доповнювати. При цьому потрібно також зберігати неупереджене ставлення та конфіденційність. Усний перекладач повинен чітко перекладати повідомлення, не передаючи при цьому рухів та виразу обличчя мовця. Перекладач має бути солідарним та уникати суперечок, щоб зберегти власну гідність у кожному конкретному випадку та не втратити обличчя професії в цілому [6].

Очевидно, що робота усного перекладача дуже складана, вимагає багато сил та розумової праці. Водночас, їх поведінка має бути невимогливою та скромною. Тобто, усе ґрунтується на успішному поєднанні лінгвістичної компетенції та особистих якостей.

У плані лінгвістичної компетенції можна виділити такі складові: – досконале володіння всіма аспектами мови-джерела та мови-перекладу; – багатий словниковий запас із обох мов; – уміння користуватися сучасними технічними засобами; – володіння фоновими знаннями (реаліями) обох мов; – обізнаність з соціально-політичною ситуацією в країні мови-джерела та мови-перекладу; – володіння всіма стилями мовлення мови-джерела та мови-перекладу; – розуміння найтонших відтінків виражальних засобів мови-джерела і мови-перекладу; – знання і розуміння специфіки гумору, міміки, темпераменту носіїв мови-джерела та мови-перекладу; – знання психології, звичаїв, традицій, етикету носіїв мови-джерела та мови-перекладу.

Для усного перекладача ефективність комунікації повинна залишатися на першому місці [7]. Відповідно, переклад має бути розбірливим, логічним та вдало сформульованим.

А як щодо особистих якостей? Інколи усним перекладачам доводиться працювати у стресових ситуаціях, що можуть виникати у колективі. Це вимагає уміння налагоджувати контакт та вести переговори. Тому професією усного перекладача може опанувати лише людина, яка володіє певним складом мислення, стабільною нервовою

системою та високим рівнем вербального інтелекту. Усний перекладач має володіти навичками психології, бути готовим до найбільш несподіваних моментів в процесі перекладу. Необхідно мати витримку і холоднокровність навіть за екстремальних обставин, бути завжди коректним, чемним, акуратно і доречно одягненим, підтягнутим і чітким, пунктуальним і попереджувальним.

У професії усного перекладача голос має надзвичайно велике значення. Перекладач повинен говорити чітко та впевнено, а його слова мають досягати найвіддаленіших куточків залу. Для того, щоб «натренувати» такий голос, потрібно докласти багато зусиль. Якщо перекладач помічає, що його не розуміють, то можливо проблема в голосі. Він повинен його контролювати, не говорити занадто тихо або занадто голосно. Насправді, над голосом потрібно багато працювати. Якщо він слабкий або «поставлений» неправильно, то це негативно впливає не тільки на якість перекладу, а й на здоров'я того, хто перекладає. Голосові зв'язки швидко втомлюються, перекладач може захрипати, а голос потім важко відновити. І навпаки, якщо голос «поставлений» правильно, то перекладачеві легко говорити, регулювати силу голосу, його чує вся аудиторія. Важливими є чистота мовлення, дикція та тембр голосу. Потрібно уникати зайвих звуків, наприклад, м-м-м, е-е-е. Інтонація повинна бути рівномірною, впевненою, переконливою та не агресивною [3].

Професію усного перекладача часто називають професією-невидимкою. Їхня робота надзвичайно важлива для інших, але суспільство її майже не помічає. Але, як правило, справжній професіонал у цій галузі повинен залишатися непомітним. Це стосується як поведінки, так і одягу. Усні перекладачі повинні працювати так, щоб не привертати особливої уваги до своєї персони. Їхня функція – виконувати роль якомога нейтральнішого провідника, що допомагає одній людині порозумітися з іншою.

Один відомий бізнес-тренер, який проводив свої семінари у різних куточках світу, розповів про те, наскільки захоплюється професією усного перекладача. Через деякий час після одного із своїх тренінгів він зустрів людину, знайомий якого був на одному з таких семінарів. Той дуже добре відгукувався про тренінг і підмітив, що було дуже приємно, коли тренер говорив його мовою. Насправді ж він не знає його мови, за нього говорив перекладач. Але в процесі синхронного перекладу він робив це настільки вправно, що учасник згодом забув про його присутність.

Звичайно, ймовірність досягнути такого результату надзвичайно мала. Дехто не погоджується з концепцією «прозорості» перекладача, адже в процесі комунікації він весь час фізично присутній. Коли це синхронний переклад через навушки, то ми чуємо його голос, інтонацію, вимову. Коли ж він перекладає перед аудиторією, то крім доповіді, слухачі дивляться то на нього, то на екран презентації (якщо така є).

Зазвичай перекладач перебуває поряд з мовцем. Тобто він може бачити його міміку та жести. Це допомагає краще зрозуміти зміст сказаного. Тому коли перекладач знаходиться в кабінці і працює через навушки, важливо хоча здалеку спостерігати за мовцем.

У професії усного перекладача присутній також психологічний аспект. Щоб виконувати свої обов'язки належним чином, перекладач повинен сконцентруватися на своїй роботі. Усі стреси, проблеми та погані настрої потрібно залишити поза межами свого робочого місця [4]. Але сам процес усного перекладу теж може бути дуже напруженим. Голос перекладача може тремтіти, а сам він – надмірно жестикулювати. Тому ця професія вимагає також великого самовладання [5].

Завданням усного перекладача є не тільки зрозуміти та запам'ятати суть повідомлення, а потім відтворити його на іншій мові, а й по можливості передати при цьому стиль оратора та емоційну інформацію. Очевидно, що усний перекладач повинен не тільки мати добру пам'ять, а й вміти орієнтуватися в стилі і навіть володіти акторськими здібностями. [2, с. 78].

Усний перекладач зазвичай працює перед великою аудиторією. На нього, як і на актора, спрямовано багато поглядів. Тому він завжди має слідкувати за своєю поведінкою та зовнішнім виглядом. Він також повинен підтримувати зв'язок з аудиторією. Вона має розуміти, що каже перекладач, а перекладач повинен відчувати ставлення аудиторії до його слів. Але перегравати не варто. Так званий перекладацький етикет не дозволяє копіювати мовця. Він повинен бути відстороненим від образу того, кого перекладає. Незалежно від емоцій мовця, перекладач повинен залишатися нейтральним. Особливо це стосується перекладу жартів доповідача. Перекладачеві не можна сміятися з них ще до перекладу, і навіть після перекладу потрібно поводитися скромно. Перекладач є лиш посередником між тим, хто доповідає, і тим, хто має отримувати повідомлення, тобто жарти призначені не для нього. Це ж стосується й інших емоцій доповідача, наприклад злості, обурення чи образи.

Існує і дещо протилежна думка. А що, якщо сам доповідач не володіє ораторськими здібностями, заїкається на кожному слові чи не вміє поводитися перед публікою? Чи потрібно тоді перекладачеві поводитися так само? Звичайно, що ні. Незалежно від наявності або відсутності ораторських здібностей виступаючого, публіка сприймає його виступ у виконанні перекладача, який має свою, зазвичай нейтральну, манеру перекладу.

А. Грейвс (Alison Graves), штатна перекладачка Європейського парламенту, зазначає, що, з одного боку, перекладач зобов'язаний точно і вірно передавати слова оратора, навіть якщо той вживає грубу або нецензурну лексику. З іншого боку, при усному перекладі подібних висловлювань існує реальна небезпека «перегнути палицю», тому професійні перекладачі в таких випадках завжди згладжують гостроту оригінального висловлювання.

Сьогодні бізнес-компанії шукають усних перекладачів, які володіють ще й якостями, важливими для бізнесу. Вони зацікавлені в тому, щоб перекладач вмів передавати вплив доповідача, тобто переконувати, допомагати, давати зрозуміти, дозволяти використовувати, інформувати, змусити придбати, змусити продати. Їм важливо, щоб перекладач не викликав небажаної реакції, роздратування чи гнів користувача. Адже це має значення для розвитку їх бізнесу. Це ще раз доводить, що усний перекладач має бути не тільки професіоналом своєї справи, а й вправним у тій галузі, у якій перекладає.

Із сказаного можна зробити висновок, що професія усного перекладача має багато нюансів і є складною до опанування. Усний перекладач не може бути універсальним і перекладати для кількох галузей. Тому, шукаючи собі інтерпретатора, не забувайте звернути на це увагу. Часто вузько спеціалізований усний перекладач є більш затребуваним і успішним. Отже, здобуваючи таку професію, обов'язково паралельно вивчайте галузь, для якої перекладатимете.

Джерела:

1. Княжева Е.А. Оценка качества перевода: проблемы теории и практики // Вестник Воронежского государственного университета. Серия Лингвистики и межкультурных коммуникаций. – 2010. – №2. С. 190-195.
2. Миран Г.Э. Профессия: переводчик / Г.Э. Миран. – К.: Ника-Центр, 1999. – 160 с.

3. Володько А. М. Основні підходи до оцінювання якості усного послідовного перекладу. [Електронний ресурс]: – <http://lgaki.com.ua/m-volodko-m-kiyiv-osnovni-pidhodi-do-ocinyuvannya-yakosti-usnogo-poslidovnogo-perekladu>
4. Девід Цвейг: усні перекладачі не повинні думати про те, щоб привернути увагу до своєї персони. [Електронний ресурс]: – <http://www.glebov.com.ua/zweig-david.html>
5. Перекладацький етикет. [Електронний ресурс]: – <http://bukvar.su/inostrannyj-jazyk/page,6,29036-Perevodcheskiiy-etiket.html>
6. Усний переклад у суді. [Електронний ресурс]: – <http://www.glebov.com.ua/pereklad-sudoviy.html>
7. Що потрібно для того, щоб зробити якісний переклад. [Електронний ресурс]: – <http://www.glebov.com.ua/pereklad-jakisniy.html>

Науковий керівник:

асистент кафедри прикладної лінгвістики «НУ ЛП», Кошлань Марія Володимирівна.

Алмагул Умбетова
(Жезказган, Казахстан)

ҒАЛЫМ ЖАЙЛЫБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҒЫ

Бүгінгі қазақ поэзиясының бағын ашып, бағасын асырып жүрген көрнекті ақындардың, тұлғалардың қатарында аса дарынды ақын Ғалым Жайлыбай да бар.

Ақын Ғалым адам болмысындағы бекзат қадір-қасиеттеріне ғашық. Ол адалдық, адамдық, тазалық, кісілік, ізгілік сынды мінезді ардақтап, сол ізгі қасиеттерді қастерлеп, іңкәрлікпен, құштарлықпен жырлауға құмар.

Ғалым Жайлыбайдың лирикасы – сан-салалы, көп тақырыпты, орасан зор, ауқымды дүние. Ақынның шығармашылық бетін, қалам қарымын танытатын нәрсенің бірі – азаматтық әуен. Бұл топқа кіретін лирикаларда ақынның немесе оның лирикалық кейіпкерінің өмірге көзқарасы, шынайы махаббаты ерекше танылады. Азаматтық әуенге толы лирикалық өлеңдерінде ақын адамдардың, туған жердің, Отанның бейнесін асқақтата жырлайды, оларды ақынның лирикалық кейіпкері өз жүрегінің шуақты махаббатына шомылдырады.

Ғ.Жайлыбайдың шығармаларында ерекше орын иеленетін Отан туралы отты өлеңдер көп. Бұл өлеңдерде ел мерейін асырған ерлер мен жерлер жайлы терең тебіренеді, өгеше бір ақындық әлемін ашады.

Ғалым Жайлыбайдың жазған өлеңдерінің бір арналы саласы – арнау өлеңдері. Ол өлеңдерінің негізгі кейіпкерлері – замандастары, туыс-жақындары, бір сөзбен айтсақ өз ортасы. Ғалым Жайлыбай да қазақ поэзиясындағы жақсы дәстүрді жалғастыра отырып арнау өлеңдер жазады. Оның Құнанбайға, Абайға, Ықыласқа, Сәкенге, Әсет Бейсеуовке арнаған өлеңдерінен үлкен құрмет сезіледі.

Абай бастаған ұлтымыздың кешегі-бүгінгі ұлылары мен игі жақсыларының ғибратты ғұмырларының өмірлік өнегесі өлеңге көшкен. Негізінен, бұл тақырыпқа қалам тербемеген ақын жоқ. Ғалым болса бұл орайда да өз жолын, өз жөнін тапқан. Олардың ғазиз есімдері қазақ халқына несімен қадірлі екендігін айта отырып, оған бүгінгі ұрпақ ұлықтауға, ұмытпауға тиіс рухани ерліктерін ұштастыра жыр жазған.

Ақынның абыз Абаймен сырласу жырының қатпары қалың, айтары ақиқат. Ұлы ақынның ұлағатына құлақ аспаған бүгінгі ұрпағының әлі күнге сол баяғы керенау-кербез кесірлі мінезі сол қалпы – сол қазақ екендігін айтып ашынған Ғалым ғұламадан ғибрат алмай, әкенің баласы болуға жарамай жатып ұлы атағына ұмтылғандардың көбейіп кеткендігін ашына айтуы да шынайы шындық.

Мына бір жыр жолдары да жүрегіңе жақын:

Аға сұлтан атағы аздық етер,

Асыл туған атадан Құнанбайға.

...Қүнекеңдей құндысын құныкер ғып,

Сұлтандарын бұл қазақ ұлтан еткен.

...Тобықтыдан Құнанбай тумаса егер –

Құнанбайдан Абай да тумас еді...

Кеңес заманының керектен саясатының кесірінен асылымызды ардақтай алмағанымыз және оның бір Құнанбай ғана емес, күллі Алаш ардагерлеріне қатысты қасіретті тағдыр екенін мегзеген ақынның аталы сөзіне қалай риза болмассың?!..

Қазаққа берген Құдайдың баба,

Сыйы едің.

Қорқыттан қалған қоңыраулы керуен

Күй едің.

Тамадан емес, анадан туған абызым –

Шақадан емес, атадан туған киелім.

Бүгінгідей бөлектену, жақсысын өзгеге өгей санап, ортақтастырмау, ағайын арасын алалап, бар қазақтың бір қазақ екенін естерінен шығарған «жүзшілдерге» осындай өнегесі үлгілі сөз арнау бәрімізге Ықыластың қобызындай шерлі күй шертіп, есімізді жиюымызды ескертіп тұр емес пе?!..

Әйгілі Әсет Найманбайұлы сынды аспандағы аққуға әнін қосқан әншінің өнерін сөзбен сипаттауы да керемет:

Ән салса ағындаған, арындаған,

Бұлбұлдай даусы көкте дамылдаған.

Толған ай толықсытып топқа салып,

Жорғадай майда қоңыр мамырлаған.

Артына әсем ән, өмірлі өлең қалдырған, айтыстың да ақтаңгері Әсеттің өзі де, өнері де мәңгі жасайтыны да жырда әдемі, әрлі, сырлы сөздермен әспеттелген.

Ал енді «Найзасын жанып намысқа, Қылышын көкке суарған», «оқтаулы мылтық, отты өлеңнің» иесі ер Махамбет туралы ақын толғауы тосын түйін-тұжырымдарымен сүйсіндіретін сүлей жыр.

Өлмейді Ақын, абайла!

Махамбет мәңгі Арайна...

Махамбеттің ерлігін, ақындығын өрнектеген өлеңдер жетіп артылады, алайда жасын жүрек ақынды мәңгілік Арайнаға теңеген тек Ғалым ақын.

Арманда кеткен Алаш арыстары да ұмыт қалмаған. Ғалымның «Толқындар» деген өлеңі марқасқа ақын Мағжан Жұмабаевтың рухымен сырласу сынды. Ақын қоғам мен адам тағдырын салыстыра әңгімені әріден бастап, ұлтының жазықсыз жазаға ұшыраған ұлы перзенттерінің өздері өлсе де сөздері – ұлтжанды рухтары мәңгі жасайтынын айтуға асыққан.

Соңғы жылдары Сәкен сынды саңлақ ақын туралы кей-кейде артық-ауыс сыпсың сыни сөздер айтылып қалып жүр. Алайда өлеңімен де, өмірімен де ұлтының – қазағының бақытты болашағы жолында күресіп, жанын пидаеткен ардагер азамат, ақиық ақынның мәңгілік ел-жұртының жүрегінде сақталатынын Ғалым жақсы айтқан:

Ақбоз атты құлатқан жала – керме,
Магаданға мола іздеп, бара берме!
Сәкен деген – халқының рухы ғой,
Рухтарды көмбейді қара жерге...

Бұл сияқты қазақтың бағына жаралған, ұлтының рухани ұстаздарына айналған небір марқасқа ақын, жазушы, ғалым, азамат-қайраткерлер хақында Ғалым жазған жырлардың бәріне бірдей тоқталу мүмкін емес. Жоғарыда әңгімемізге арқау болған бірсыпыра өлеңдердің сыр-сипатына қарап-ақ талай тағылым алуға болатынына көз жеткіздік. Бір ескеретін жағдай: бұл әшейінгі әдеби мадақ-ода емес, мағынасы терең пәлсапалық толғаулар.

Негізінен, оның өлеңдерінде патриоттық әуен, адамның сертіне беріктігі, қайсар-қайраты айқын сипат алған.

Жалпы, Ғалым Жайлыбайдың арнау жырларына ортақ басты қасиет – ақынның өзі мен кейіпкері арасындағы ара салмақты тең ұстауы, өлең арнаған адамның тасасында қалып қоймай, автордың асқақ рухының биік дәрежеде сақталуы, өлең кейіпкері мен автордың өзара рухани жақындығы, авторлық идеяның шынайы көріністерінің шығармада шашау шықпай ақырына дейін сақталуы.

Ақын Ғ.Жайлыбай үшін туған жер ұғымы – адамдық идеалының формуласындай. Сондықтан да ол:

...Гүл шағында,
Демеймін нұр шағында,
Біздің ауыл Арқада, құм шағында.
Жетілгенбіз сол құмның құрсағында... деп жырлайды.

Ақын туған жері – оның жанына етене жақын, жымдасып кеткен дүниесі. Яғни мәңгі жырламақ Отаны, Туған жері, оның табиғаты, суреткер қаламынан қалыс қалмақ емес, себебі оның осы құндылықтар төңірегіндегі ұлы сезімдері алғаш шыр етіп, дүниеге келген, «кіндігінің қаны тамған, кір қонын жуған» жері ауылы, ауылындағы ауасынан бастап әрбір көз алдындағы ыстық дүниелерге деген ерекше құрмет сезімімен астасып жатқандай. Ақынның туған жерге арналған толғауларында да сол кішкене жерұйығын албырт жастық жүрегімен құшып сүйіп, асаулықтан бой тартып, байсалды ойды төгер шағында да сол биіктік аясында туған жерінің болашағының қамын жеп аландаған көңілін байқайсыз. Бұл жайлы ақын былай деп пікір білдіреді: «Енді ақын қоғамнан тыс адам емес қой. Мысалы гептил туралы көп өлеңдер жаздым. «Киік қашқан» деген поэма бар. Сол гептилмен бірге қазақтың даласы уланады, ұрпағы азады. «Оның зияны үш мың жылға кетеді» – дейді ғалымдар. Енді бүгін жұртты алдарқатып, оның зияны қаншалықты жоқ дегенмен, шындықты айту керек. Шындық айтылмаса, ертең ұрпағымыз құбыжық болып тууы мүмкін. Гептил төгілген аймақтан жаңағы жанары жәуентдеген киіктер, аңдар ауып кетті. Қаншасы қырылды. 20-30 жылдың ішінде шөптердің талай түрі азайды. Құдықтардан су қашты. Айдындардан толқын қашты. Мен сол кездері «Жылқы жөтелген жыл» деген мақала, «Киік қашқан» деген поэма жаздым. «Сарыарқа», «Протон құлаған жыл» деген өлең жаздым. Сонда жаңағы поэманың соңы былай бітеді:

Маңып, лағып көші кеткен, киік қашқан заман ақыр
Дала жатыр есі кеткен шала жансар бала жатыр.
Иен даламның еркесі мен ақын қалай сырласады?
Киік қашса өлкесінен
Айдынынан су қашады.
Жерге жасын төгеді аспан
Гептил басқан, уран басқан
Киік қашқан, неге қашқан
Судан қашқан, удан қашқан,
Әй заман-ай құлады ма?

«Бүгінгі қазақ өлеңдеріндегі ең қымбат, ең қызықты проблемалардың қатарында өзекті екі желіні атар едік. Олар – поэзиямыздағы халықтық рух пен азаматтық әуен, дауыс» [1, 197].

«Азаматтық үн... Жалпы, қай дәуір ақындарын оқысақ та, негізінен өлеңіне өміршең қуат, сәнбес от беріп тұратын тағы да осы азаматтық әуен, ақынның дүниетанымдық позициясы. Оларды ғасырлар қойнауларынан табыстырып, жалғастырып жататын дәстүр өзектері де сол төңіректен туындайды» [1, 143].

Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі Қуанышбай Құрманғали ақын Ғалым Жайлыбай өлеңдеріндегі азаматтық үн жайлы былай деп пікір білдіреді: «Мына ұстараның жүзіндей болған құбылмалы заманда әдебиет қоғам өмірінен қол үзіп, әлеуметтік мәселелерден шет қалса не болғаны?! Ұлтының жоғын жоқтап, барын базарлап жырға қосу – хас ақынның қастерлі борышы ғой.

Ақынның атамекені жазиралы Жаңаарқа мен іргелес қара орманды Қарқаралы өңірінде жусан жұпар шашпайтын болған. Себебі Байқоңырдан көкке көтерілген ғарыш кемелері кей-кейде жеріне жетпей осы аймаққа құласа ұлан дала гептаннан уланып, табиғат та, адамдар да жапа шегуде. Осынау оқиға абзал жүректі ақынды неге қайғыртып, қанын қайнатпасын. Құрдасының «уды у қайтарады» дегеніне сеніп араққа аңқасы кеуіп тұратынын ашына өлеңіне қосуы да орынды. Бұл қолдан жасалған апаттың адам баласына тигізген залалын айтудың амалы әрі ақынның тапқырлығына жарқын мысал.

Ақынның «Жетім құлын» деген өлеңі де осы тақырыппен төркіндес.

Протонның уынан енесі өлген –
Көлеңкеде жылайды жетім құлын...
...Жетім құлын иесі – жесір әйел –
Өз-өзіне қол жұмсап күйеуі өлген...
...Жетім құлын қаңғиды әр аулада,

Жесір әйел жылайды түніменен...

Пәк пейіл, ақ жүрек ақын қара басы емес, дүйім дүние – жалпақ ел – ұлтының ұлы армандарын айтып, осындай ойлы, осындай ерелі өлеңдер жазуға аса асық». [2].

«Ақын – заманның үні» деген ақындық өнердегі қағиданы бетке ұстаған Ғалым Жайлыбай өз қоғамының бейнесін жасауда. Оның ішкі қыр-сырын ашып көрсетуде әрбір болып жатқан жаңалық ақын назарынан тыс қалмайды. Сол құбылыстарды бірде элегиялық сарынға беріліп, мұңын шаға жырласа, енді бірде еңсесін жоғары ұстап, төске өрлегенін көреміз.

Қазір Қазақстан Жазушылар одағы төрағасының бірінші орынбасары қызметін абыроймен атқарып жүрген Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері Ғ.Жайлыбайдың алар асулары әлі алда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Егеубаев А. Сыр мен сымбат/ А.Егеубаев.-Алматы:Жазушы,1981.-224 б.
2. Құрманғали Қуанышбай. Жүрегіне жыр ұялаған. // “Ана тілі” газеті. – 2012. – 24 мамыр.

Фарида Ходжаева
(Ташкент, Узбекистан)

НЕМИС ТИЛИДАҒИ РАНГЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ИБОРАЛАР

«Тилшуносликда маълум лисоний ҳодисаларни турғун ёки идиоматик бирикмалар, иборалар, идиомалар, фразеологизмлар, фразеолексемалар сингари ва бошқа номлар билан аташга уринилади, уларни «олдиндан шакланган», эркин бўмаган сўз занжирлари деб изоҳласа ҳам бўлади.

Оғзаки ва ёзма нутқда, бадиий адабиётда, айниқса, халқ тилида бундай турғун иборалар кенг қўлланилади, улар баъзан бутун бир жумлалардан иборат бўлади. Бундай «сўз занжирлари» барча тиллар каби немис тилида ҳам жуда кўп: “durch dick und d. nn gehen”-«содиқ дўст бўлмоқ». «dick»-«йон», «dunn»-«ингичка», яъни қалин ўсган чангалзор ўрмонда кетаётган одамлар қандай шароит бўлмасин, чангалу дарахтлар йўғонми, ингичками, барибир бир-бирларига кўмақдош бўлиб йўл босилади, ибора шундай келиб чиққан. Ўзбек тилидаги «киссига ҳам, совуғига ҳам шерик бўлмоқ» иборасига тўғри келади. Ёки “ins grasse beißen” иборасини олсак, сўзма-сўз «майсани тишламоқ», маъносига кўра эса «ўлмоқ» бўлади. “gr. ne Witwe” (яшил бева) халқ тилида кенг қўлланиладиган ибора бўлиб, худди бевадек, узоқ муддат эрсиз яшайдиган аёл, масалан, эри бирор жойга узоқ муддатга ишга кетганда. Тўлиқ гапдан ташкил топган ибора: “das Kannst du deiner Grassmutter erz. hlen”-«буни бувинга айтиб беришинг мумкин», аслида эса, «бекорларни айтибсан, ким сенга ишонарди» мазмунидаги «буни катта холангга бориб айт», «эртагингни бувинга сўйла» каби иборалар мавжуд. Хуллас, бундай яхлит бирикмалар учун характерли жиҳат шундаки, улар шаклан бир бутун ёки айрим қисмлари гоҳ бошқа сўз билан алмаштирилиши мумкин.

Булар неча сўздан ташкил топишидан қатъий назар битта умумий маънони англатади, таркибий қисмлари алоҳида-алоҳида таржима қилинмайди. Турғун ибораларда ҳам мақол ва маталлардаги сингари ўзак сўзлар бўлади. Ўша ўзак сўзлар атрофидаги бошқа сўзларни ўзига бўйсундириб туради. Юқорида келтирганимиз сўз бирикмаларида ҳам “dick und d. nn”, “gr. n”, “Grasse”, “die Grossmutter” сўзлари ўзак сўзлар ҳисобланади. “Gr. ne Witwe” иборасида албатта “Witwe” эмас, “Gr. ne” ўзак сўздир, чунки «бева» одатда тилда мавжуд бўлган, ҳамиша шу маънода келадиган сўз, лекин у “gr. n”-яшил сўзи билан бирикиб, энди бошқача маъно касб этяпти, ана шу сифатлаш бирикма маъносини ўзгартиряпти. Ибора таркибидаги қайси сўз ўша бирикмага кўчма маъно сингдиришга қодир бўлса, ўша ўзак сўз ҳисобланади.

Бундай бирикмалар немис тилида жуда кўп. Дуденнинг «Немис тилининг идиоматик луғати» китобига 10 мингдан ортиқ турғун бирикмалар, Л.Бинович ва Н.Гришинлар тузган «Немисча-русча фразеологик луғат» га эса 14 мингдан ортиқ идиомалар, мақол ва маталлар жамланган. Уларнинг ҳаммаси ҳақида битта мақолада сўз юритишнинг иложи йўқ. Биз ушбу мақоламизда ранглар билан боғлиқ идиоматик бирикмалар ҳақида тўхталмоқчимиз. Маълумки, рангларни билдирувчи сўзлар барча тилларда мавжуд. Улар ўзлари ифодаладиган тўғри маъноларидан ташқари турли-туман рамзий тушунчаларни ҳам билдиради.

Масалан, қизил ранг ёшликни, муҳаббатни англатса, сариқ ранг нур, зиё рамзи, баъзан айрилиқ рамзи ҳам дейилади. Қора ранг мотамни, ёмонликни билдиради ва ҳ. Бундай фикрларни ҳар бир ранг ҳақида айтиш мумкин. Бундан ташқари, рангларни билдирувчи сўзлар хилма-хил иборалар, сўз бирикмалари таркибида келиб, кўчма маъно касб этишади, бундай ҳолатда улар ўз ўз лугавий маъноларини йўқотади, ўша бирикма таркибига сингиб, бир бутунликни ташкил этади, қутилмаган маъноларни ўзида жамлайди. Масалан, немис тилидаги “er sieht schwarz” ибораси сўзма-сўз: «у қора рангни кўряпти» деб таржима қилинади. Аслида ушбу ибора «у пессимист, ўз муваффақиятига ишонмайди» деган маънони ташийди. Ранглар билан боғлиқ бундай иборалар аксарият ҳолларда халқ тилида қўлланилади, маълум адабий қаҳрамоннинг кайфиятини, ички дунёсини, характер-хусусиятларини очиш мақсадида бадиий асарларда ҳам ишлатилади. Улар бошқа образли бирикмалар сингари ёзма ва оғзаки нутқни ширали қилади, таъсирчанлигини оширади.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, немис тилида “braun” (жигарранг) дан ташқари рангларни билдирувчи барча сўзлар қатнашган иборалар жуда кўп экан. Бундай ибораларнинг кўпчилиги, Дуден луғатида кўрсатилишича, этимологик жиҳатдан немис халқининг яшаш, ишлаш тарзи, одатлари, одамларга, табиатга муносабати билан боғлиқдир. Чунончи, “rote zahlen schreiben” (сонларни қизил рангга ёзмоқ)-зиён кўрмоқ, “schwarze zahlen schreiben” (сонларни қора рангга ёзмоқ) – фойда кўрмоқ савдода ишлаб чиқаришда, маъноларига эга. Бунинг сабаби шундай изоҳланади: «Бир савдо фирмасидаги ҳисоботда зарарни билдирувчи сонлар одатда қизил рангга, фойда эса, қора рангга ёзилган. Шундан “rote zahlen, schwarze zahlen” иборалари келиб чиққан. Ёки “Den schwarzen Peter zuschieben” бировга қора Петрни силжитиб, ўтказиб юбромоқ ибораси «биоро ёқимсиз ишни, нохуш натижани бошқа бир кишига ағдариш, тўнкаш» маъносини билдиради. У «Қора Петр» деган карта ўйинидан келиб чиққан бўлиб, айни ўша номдаги карта ўйин охирида кимнинг қўлида қолса, ўша одам ўйинда ютқазган. Шунинг учун ҳар бир ўйинчи ўша картани ёнидаги шеригига силжитиб юборишга ҳаракат қилган.

Хатто бадиий асар қаҳрамонлари нутқида илк бор қўлланилган айрим фикрлар ҳам турғун бирикмаларга айланиб кетганлигини кўрамиз. Жумладан, Гётеннинг «Фауст» фожеасида толиб билан баҳс жараёнида Метостофел тилидан «grau teurer freund ist alle theorie» жумласи келтирилган, сўзма-сўз «Азиз дўстим, барча назариялар кўнғир

тусда» деб таржима қилинади, бироқ «назария қуруқ нарсa деган маънони англатади. Буни Э.Воҳидов «Назария-қуруқ ёғочдир деб ўғирганки, ўша ибора мазмуни тўлиқ рўёбга чиққан. Шундай қилиб, “Grane Theorie sein” бирикмаси «соф назарийётчи бўлиш, амалиётни билмаслик» маъносидан немис тилида турғун бирикмага айланиб кетган.

Ранглар иборалар таркибида ўз хусусиятларига қараб инсон руҳиятининг турли кўринишларини ифода этади. Чунончи, “grau” (қўнғир), “Schwarz” (қора) сўзлари билан боғлиқ иборалар салбий тушунчаларни, нохуш ҳодисаларни англатишади. “Alles grau in grau sehen”, “Schwarz sehen” бирикмалари «ҳамма нарсадан иллат излаш», эртанги кунга ишонмаслик» маъноларини англатса, “er ist ein alter schwarzmalen” (у азалдан қора бўёқ сурковчи)-«у азал-абад тушкун кайфиятда юради, у азалдан иллат изловчи» тушунчасини билдириб, юқоридаги ибораларга синонимдир. Бутун бир мустақил жумладан иборат бўлган, “In der (bei) Nacht sind alle Katzen grau” (қоронғида ҳамма мушуклар қўнғир тусда бўлади) ибораси «Қоронғида бировни таниб олиш, фарқлаш қийин» деган маънони билдиради.

“Rot” (қизил) ранги билан боғлиқ сўз бирикмалари немис тилида кўпинча дарғазабlilikни, ҳиссиётларнинг жўшқинлигини ифодалайди. Масалан, “er sieht rot” (у қизилни кўряпти), “ein rotes Tuch fūr sein, wie ein rotes Tuch auf wīken” (бирова қизил рўмол бўлиб кўринмоқ) иборалари бировни дарғазаб қилишни билдиради. Дуден луғатида айтилишича, юқорида (хўкизлар жанги) да матадор хўкизга қизил матони кўрсатса, хўкиз қутуриб кетади, шунга нисбатан бериб тилда юқоридаги бирикмалар пайдо бўлган.

“Blau” (кўк) ҳақида тўхталадиган бўлсак, Дуденда унга шундай изоқ берилган: «Кўк ранг қадимда адашиш, алданиш, нохушлик рамзини билдирган». Масалан, “sein blaues Wunder er leben” (кўк ҳайратни бошдан кечирмоқ), маъноси: «беҳад кўнгилхираликдан ҳафсаласи пир бўлмоқ». “Er ist wieder blau” (у тагин кўм-кўк) ибораси «У тагин ичиб олган» маъносини беради.

Рангни билдирувчи иборалар немис тилида беҳад кўп. Ҳаммасини тилга олишнинг иложи йўқ. Кўриниб турганидек, бундай ибораларнинг барчасида рангни англатувчи сўзлар ўзак сўзлар ҳисобланади., бироқ улар ибора таркибида келганда ўз луғавий маъноларидан марҳум бўлиб, ҳамиша рамзий тушунчани англатади. Немис тили дарсларида бундай иборалар матн ичида учраганида ўқитувчи талабалар диққатини ўша ибораларга қаратиши, уларни шарҳлаши, иложи бўлган ҳолларда келиб чиқиш сабабларига изоҳ бериш керак. Шундай қилинса, иборалар кичик матнчалар тузиш, бундай топшириқларни уйга вазифа қилиб бериш керак.

Бунинг учун турли фразеологик луғатларни тавсия қилиш лозим.

Турғун бирикмалар икки тиллик «Катта немисча-русча луғатларда ҳам мавжуд. Айримлари «Немисча-русча-ўзбекча фразеологик луғат» («Ўқитувчи», Т., 1994) да ҳам учрайди. Агар талаба уларнинг маъносини тушуниб етиб матнни таржима қилмаса, юқорида кузатганимиздек, матндан ҳеч бир маъно англаёлмаслиги аниқ.

Бундай ибораларнинг мазмунини тўғри англаш, айниқса, бадий таржимада жуда муҳимдир. Бундай фразеологик кўпинча алдоқчи бўлади, шаклан оддий кўриниши билан таржимонни «қопқонга» га тушириб қўйиши мумкин. Шунинг учун таржимон уларни шоша-шошарлик билан сўзма-сўз эмас, контекст моҳиятидан келиб чиқиб, эринмасдан луғатлардан қидириб топиб, таржима қилиш керак. Акс ҳолда кулгули, бемаъни ҳолатлар юзага келиши ҳеч гап эмас.

Хуллас, немис тили мутахассислари ва булғуси мутахассислар бундай ибораларни қанчалик кўп билса, уларнинг маъноларини фарқлашни ўрганса, уларнинг сўз бойлиги шунчалик ошади, ҳар қандай матнни тушуниши осонлашади, нутқи ширали ва образли бўлади.

Адабиётлар:

1. Duden, Idiomatisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 11 Duden verlag, Mannheim, Zeiprig, Wien, Zürich, 1992, S. 7.
2. Немецко-русский фразеологический словарь, Изд-«Русский язык», М., 1975
3. Goethe, Ein Lesebuch für unsere Zeit, Aufbauverlag Berlin und Weimar, 1974, S. 146
4. Гёте, Фауст, I-қисм, Фафур Фулом номидаги АН, Т., 1972, Б. 101 (русчадан Эркин Воҳидов таржимаси).

Шоҳида Хасанова
(Ташкент, Ўзбекистон)

ТИЛЛАРДА СЎЗЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК ГУРУҲЛАНИШНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК АСОСЛАРИ

XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошлари тилшунослиқда «илмий парадигма», яъни қарашлар тизимининг кескин ўзгариши билан характерланмоқда. Яъни, структуравий ва генератив парадигма ўрнига янги когнитив грамматика ва культурология саҳнага чиқди ва тилшуносларнинг янги авлоди учун, тафаккур учун, озиқ пайдо бўлганлиги маълум бўлди.

Когнитив тилшунослик ва лингвокультурологияда диққат марказида инсон, унинг руҳияти, тафаккури, билиш қобилияти ва уларнинг тилдан қандай фойдаланиши, аниқроғи тилнинг бу дунёни билиш жараёнида қандай иштирок этиши, тил элементлари ва структураларининг борлиқни структуралаш, концептлар яратиш ва билиш жараёнидаги роли каби масалалар таҳлил қилиниб бу нарсa диққат марказига тил структуралари эмас, балки инсон ва унинг онгида рўй берадиган ментал жараёнлар чиқди.[1]

Бас, диққат марказида инсон турар экан унда инсон ҳақидаги фреймлар ижтимоий ҳолати, руҳияти, дунёга қараши, инсон тафаккури, маданияти даражаси ҳақида гапириш зарурияти туғилди ва тилшунослиқда социоллингвистика, психоллингвистика, гендер тилшунослиги, лингвокультурология кабилар яратилди.

Ушбу мақолада бу тил структураларининг муайян когнитив вазифани бажаришини тан олган ҳолда тил элементларининг сўзловчи маданий савияси, дунёқараши ва қайси цивилизацияга мансуб эканлигига мос равишда гуруҳланиши, категоризацияланиши ва уларнинг тил юза структурасида қандай намоён бўлиши ҳақида сўз боради.[2]

Тил элементлари бўлган сўзлар, грамматик қоидалар ва грамматик воситалардан нутқ юзага келади. Бу деган сўз-сўзларни маълум грамматик форма қиёфасига киритиш, уларни бириктириш ва гап тузиш демакдир.

Гаплардан тузилган контекст тил воситаси билан ифодаланган маданиятнинг формасидир. Бу маъно энди нутқни миллий маданиятнинг формаси дейиш мумкин. Лингвокультурологияда бу энг кичик бирлик «Лингво-

культурема» атамаси билан номланган. Тилшунослик учун нутқнинг энг кичик бирлигини, яъни гапнинг ва унинг элементларини таҳлил қилиш муҳим. Чунки *унинг таркибига* кирадиган сўзларнинг грамматик формаларидан келиб чиқади.[3]

Грамматик шакл, у қандай кўламда бўлмасин, сўзларнинг нутқда ўзаро бирикишлари чоғида турли лингвокультурологик омиллар таъсирида турли фонетик (структурал) ва семантик ўзгаришларга учраши табиийдир. Бунда грамматик маъно билан уни ифодаладиган воситаларнинг лексик маъно ифодаловчи қисмига муносабати яъни прагматик омилнинг таъсири асосий ролни ўйнайди.

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкин: айрим сўздаги грамматик маъно шу сўзнинг гапдаги бошқа сўзлар билан муносабатининг нимадан иборат эканлигидир. Маълумки, грамматик маънолар аффикслар, ёрдамчи сўзлар, сўзларни такорлаш, сўз тартиби кабилар билан ифодаланади-ки, уларнинг ҳар бири маълум маънода лингвокультурологик қийматга эга бўлади.

Хатто, гаплардаги сўзлардан баъзиларининг урғусини сифат жиҳатидан ўзгартириш (динамик урғу ўрнига музикал урғу ёки улардан бирининг ҳиссасини ошириш), ўрнини ўзгартириш орқали дарак гапни сўроқ гап ёки ундов гапга айлантириш мумкин. Бундай интонацион ўзгариш билан боғланган грамматик маъно бутун гап учун хос. Шунинг учун бу ердаги грамматик бутунлик бутун гап бўлиб, энди сўз формаси ёки сўз бирикмаси формаси ҳақида эмас, гап формаси ҳақида гапиришга тўғри келади.

Лингвокультурема уч хил бутунликка нисбатан қўлланиши мумкин. Шу жиҳатдан у уч турга бўлинади: 1) сўзнинг грамматик формаси; 2) сўз бирикмаси формаси; 3) гап формаси.

Бу формалар ҳам тилдаги бошқа когнитив-концептуал формалар каби бир томондан эркин ва боғлиқ бўлиши, иккинчи томондан содда ва мураккаб бўлиши мумкин. Лингвокультуремаларнинг яна бири-мустақил содда ва қўшма гаплар бир бутун ҳолда гапнинг бош бўлаклари, ундалма, кириш сўз ва кириш гаплар нутқнинг эркин формалари бўлса, эргаш гаплар, иккинчи даражали бўлаклар, воситали келишик формаларидаги сўзлар нутқнинг бевосита боғлиқ шакллари, улар нутқнинг маданий савиясининг ифодачиларидир.

Сўз бирикмалари, гаплар, мураккаб гап бўлаклари бирдан ортиқ содда формалардан тузилган мураккаб формалар бўлиб, уларда лингвокультурологик компонентнинг қай даражада бўлиши сўзловчи мансуб бўлган этно-социо-психологик ва лингвокультурологик контекстга бевосита боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Лингвистический энциклопедический словарь, М.С.Э, 1991, с. 348.
2. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. М. ВШ, 1983.
3. <http://www.anchem.chtd.tpu.ru/info/grnti162100.htm>.

Наталія Хмілярчук
(Львів, Україна)

АНГЛО-АМЕРАКАНІЗМИ У РОЗВИТКУ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

На зміни, які проходять у суспільстві, найбільш чутливо реагує мова, точніше лексичні одиниці. Будь-яке запозичення лексичних одиниць завжди пов'язано з поширенням відповідних предметів або технологій, позначених цим словом.

На думку видатного французького лінгвіста А.Мейє, майже всі народи Європи міняли свою мову один раз або кілька разів і, доповнюючи це можна стверджувати, що практично не існує розвиненої мови, яка б не відчувала на собі вплив інших мов і не мала у своєму словниковому запасі запозиченої лексики. Запозичення можна вважати як збагачення мови.

Іншомовні джерела поповнювали і збагачували німецьку мову протягом усього процесу історичного розвитку. Одні запозичення були зроблені ще в давнину, інші – порівняно недавно. Запозичення – перехід елементів однієї мови в систему іншої мови як наслідок більш-менш тривалих контактів між цими мовами. Запозичуватись можуть:

- Фонеми;
- Морфеми;
- Утворення синтаксичних конструкцій;
- Слова.

Найбільш частий і типовий вид мовного запозичення – запозичення слів або лексичне запозичення. Головною умовою запозичення є білінгвізм (двомовність) особи, яка говорить, здатність її переключатись з однієї мови на іншу в процесі спілкування. При цьому особлива роль належить деяким соціальним і професійним групам людей – дипломатам, перекладачам, журналістам – міжнародникам, вченим, музикантам та іншим.

Англійські запозичення проникають у німецьку мову, починаючи з кінця XVIII і в XIX-XX століттях. Особливо сильним виявився вплив наприкінці XX століття і в наш час у зв'язку з посиленням політичної та економічної ролі США в сучасному світі та з глобалізацією. Основна частина запозичень з англійської мови у сучасну німецьку мову не пов'язана з потребами комунікації, а зумовлена суто експресивними факторами.

Відмінні риси слів з англійської мови:

- вони запозичені в останні десятиліття, відображують останню хвилю іншомовного впливу і таким чином, є найбільш характерним для сучасної німецької мови;
- вони розповсюджуються на всі сфери функціонування мови і використовуються у мові всім населенням Німеччини і це не залежить від віку, соціального стану;
- вони запозичуються не тільки німецькою мовою, а й іншими мовами, так як міжнародна комунікація сьогодні здійснюється переважно англійською.

Запозичення, особливо ті, які вказують на щось актуальне для сучасного життя суспільства, досить швидко вливаються в німецьку мову і використовуються його носіями у різних видах комунікації. І більш того, ці запозичення англо-американізму швидко вступають в акти подальшого інноваційного процесу. Так, вони стають для нових позначень, організованих способами словотворення, аббревіатурою і т.д.

Мовознавство обґрунтовує впровадження іноземних слів у німецьку мову тим, що для деяких предметів, речей, які надходять з-за кордону, понять або назв в німецькій мові немає, їх можна позначити тільки за допомогою опису, використовуючи при цьому словосполучення чи навіть цілі речення. Наприклад, Public Relations позначає по-німецьки: Öffentlichkeitsarbeit, öffentliche Beziehungen, Kontaktpflege und Meinungspflege.

Теодор Адорно писав, що «Краще використовувати іноземні слова там, де з яких-небудь причин неможливий дослівний переклад». Відомо також, що англо-американський словниковий запас має близько 700 000 лексичних одиниць. Німецька лексика охоплює тільки близько 400 000 слів. Тому є багато таких понять, для яких у німецькій мові немає еквівалентів.

У своїй магістерській роботі, виконаній у Чернівецькому університеті, М.С.Назаренко, яка спиралась на 10-томний словник Duden, 2000 встановила, що цей словник містить 3565 іменників, запозичених з англійської мови. Близько 1400 цих запозичень становлять терміни (спорт, обчислювальна техніка, економіка, фізика, мовознавство, медицина) далі йдуть позначення людей (Baby, Clerk, Speaker, тощо – разом 350 одиниць), позначення дій, вчинків, процесів. Значне місце серед англійських запозичень посідають назви одягу (Dress, Shirt, Smoking), будівель (Bungalow, Cottage), збірні іменники (Team, Band), назви організацій установ (NATO, OPEC, ASEAN), назви транспортних засобів (Helikopter, Jeep), назви напоїв, страв (Brandy, Steak).

Цей перелік можна продовжити – спорт, вільний час (Baseball, Beach-Volleyball, Cross, dribbeln, Jogging, Start, Team), телекомунікація, пошта (Handy, Hotline, Internet, E-Mail).

Таким чином, стає зрозуміло, що німецька лексика у всіх областях сучасного громадського життя (від простого візиту до магазину і до складних економічних процесів) замінена великою кількістю англійських слів і навіть в деяких моментах ними витіснені.

Як зазначено в статті Лісогуб Л.І., нові тенденції розвитку словникового складу сучасної мови, численні англійські запозичення у німецькій мові відносяться до важливих семантичних груп, які означають фундаментальні поняття в економіці:

- банківська справа: der Banking, die Gross-rate, das Floating, floaten;
- біржова справа: die Scalping, operations, die Devaluation, die Exchange, fixen, der Fixer;
- маркетинг: das Re-issue, der Researcher, das Marketing-mix, das Marketing –Research; der Point of sale, der Road-manager, der Sales-manager, das Topmanagement, der Topmanager;
- реклама: der Poll, das Direct-Mailing, das Display, das Gadget, der Impact, das Mailing, der Mediaman, der Slogan, der Sandwichman;
- оподаткування: das Roy alty, die Surtax
- фінансування: das Deficit-spending, das Factoring.

Найбільш молоді англо-американізми потрібно шукати в сфері сучасних видів комунікації, інтерактивних зв'язків і Інтернету. Багато предметів увійшли у використання під іноземними назвами, частіше всього англо-американськими. Так, англіцизм das Cover регулярно став використовуватись на обкладинках журналу і конвертах, футлярах для дисків, його можна зустріти і в словниках сучасної німецької мови.

Іноколи в німецькій мові з'являються запозичення структура, яких не порушує уявлення про стандартне німецьке слово. Саме так непомітно вливаються в німецький вокабуляр англо-американізми, тому що їх морфологічний склад відомий, модель їх побудови стандартна, а суть значення легко виводимо із структури слова (наприклад Modermacher, Theatermacher).

Багато німецьких лінгвістів переконані, якщо поширення лінгвістичного гібрида під назвою «Denglisch» (Deutsch+Englisch) не зупинити, німецька мова ризикує в ньому повністю розчинитись. І це не перебільшення – населення Німеччини вже практично розучилось говорити літературною німецькою мовою, яку багато молодих німців називають мовою «бабусь і дідусів». На думку вчених-філологів, існують п'ять видів так званого «Denglisch»:

- корені(оригінальні) англійські слова;
- адаптовані (онемічні) англійські слова;
- змішання англійських і німецьких слів;
- наслідування англійським мовним оборотам;
- псевдо англійські слова.

Близько 450 вчених-філологів та експертів займаються проблемою утворення нових слів та іноземними словами в Інституті Німецької мови в Мангетці. При цьому вони хочуть роз'яснити історію іноземних слів у німецькій мові і роль ЗМІ та реклами в появі нових слів. Також, щоб звернути увагу на заселення англіцизмів в німецькій мові кілька років тому в Дортмунді було створено «Товариство на захист німецької мови». Це об'єднання (налічує 14000 членів) займається проблемами мови. Товариство ставить своєю метою зберегти німецьку мову як незалежну і самобутню. Особливо вони прагнуть захистити її від переповнення англо-американізмів. Засновник товариства Вальтер Крамер, професор, економічної статистики в університеті Дортмунда розробив цілу стратегію безпосереднього впливу на тих, хто ці англіцизми нав'язує німецькій мові. Він звертається до простих німців, змушуючи їх зупинитися, озирнутися, замислитися побачити проблему, зрозуміти її серйозність. За два роки товариство об'єднало понад вісім тисяч учасників, в тому числі закордонних. Товариство щороку присвоює звання «Фальсифікатор німецької мови» тому, хто у своїй промові використовував стільки англійських слів, що її зміст перестав бути зрозумілим слухачам. Газета Товариства в кожному випуску поміщає черговий список тих фірм, які особливо спотворюють німецьку мову. Ці списки передруковуються іншими газетами, звучать по радіо і телебаченню. При цьому вони зовсім не ставлять метою викоринити всі англо-американізми з німецької мови, оскільки повністю ізолювати мову від інших запозичень неможливо. Те, що англійська мова стала міжнародною мовою науки, залишається фактом. Але англо-американські запозичення у величезному обсязі (що зараз спостерігається в німецькій мові) можуть стерти мовну та культурну ідентичність Німеччини.

Отже, підсумувавши і коротко проаналізувавши суть англо-американізмів у німецькій мові можна сказати, що численний потік і активізацію запозичень не слід розглядати як негативне явище в сучасній німецькій мові перш за все тому, що це свідчить про відкритість лексичної системи та її життєздатність. Мова на подальших етапах відсіє надлишок елементів, а запозичені лексичні одиниці, які змогли адаптуватися в системі мови, зможуть збагатити сучасну німецьку мову. Але поруч з тим, запозичені англо-американізми не повинні переважати і перенасичувати німецьку мову, щоб не стерти ідентичність, експресивність та мовну культуру сучасної німецької мови.

Література:

1. Дементьева Т.М. Европейский союз на страницах немецкого словаря «EU-ABC Lexikon für Politik, Recht, Wirtschaft, Steuern, Finanzen, Institutionen». // Вестник МГУ. Сер.19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. / Т.М. Дементьева – 1999. – №1. – С.140-146.
2. Розен Е.В. Лексика немецкого языка. / Е.В. Розен. – М.: 1996. – 211 с.
3. Розен Е.В. Немецкая лексика: история и современность. / Е.В. Розен. – М.: Высш.шк., 1991. – 96 с.
4. Серебренников Б.О. Загальне мовознавство. Внутрішня структура слова. / Б.О. Серебренников. – М.: Наука. 1972. – 568 с.
5. Стеранова М.Д., Чернышова И.И. Лексикология современного немецкого языка. / М.Д. Стеранова. – М.: 1986. – 272 с.
6. Степанова М.Д., Фляйшер В. Теоретичні основи словотворення в німецькій мові. / М.Д. Степанова, В. Фляйшер. – М.: Вища школа, 1984. – 246 с.
7. Gerhard Wahrig. Deutsches Wörterbuch mit einem Lexikon der deutschen Sprachlehre. Bertelsmann Lexion Verlag, 1992. – 1450 s.

Муҳайёхон Ҳамидова
(Наманган, Узбекистан)

ЎТКИР ҲОШИМОВ ҚИССАЛАРИДА ФОЛЬКЛОР СЮЖЕТЛАРИНИНГ ЎРНИ

Ҳаётнинг бошқалар кўрмаган томонини кўра олишни талант деб тушунсак, ўша нарсани қандай кўрган бўлса шундайлигича тасвирлаш – талантсизликдир. Ҳақиқий истеъдод бошқалар кўрмаган нарсани топади ва ўша “нараса” инсонни, халқни, бориники, жамиятни қаёққа бошлаш мумкинлигини тасвирлаб беради. Адабиётшунослик нуқтаи назаридан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга айлантиради. Шунингдек, ҳар бир ёзувчи ўзи ҳис қилган ҳамма нарсани тўла-тўқис қоғозга тушира олмайди. Китобхон қоғозга тушганларнинг ҳаммасини тўла-тўқис ҳис қилолмайди. Бинобарин, ижод қилаётган қаламкаш ҳаяжони китобни ўқийётган китобхон ҳаяжонидан ўн қарра кучлироқ бўлади.

Бунинг учун эса, ижодкорга истеъдод, илҳом керак!

Биз кенг тўхталиб, фикр юритаётган ёзувчи Ўткир Ҳошимовда ана шундай Худо берган истеъдодни ҳамда Аллоҳ кўнглига солган илҳомни кўришимиз мумкин.

Ўткир Ҳошимовда нафосат туйғуси беҳад кучли. У ҳатто алданган одамнинг маънавий инкирози, фожиаси, ҳалокати тасвирида ҳам шу туйғусини сақлаб қолади. Айниқса, у яхши, олижаноб, маънавий баркамол одамлар қалби таҳлилида ўзини ниҳоятда эркин ҳис этади. Ўткир Ҳошимовнинг аксари ижобий қаҳрамонлари гўдақдек беғубор, нафосат туйғусига бой, ҳиссиётчан, ўта таъсирчан одамлардир. Эҳтимол, адиб асарлари қаҳрамонларининг ўзбек китобхони кўнглини асир қилган омиллардан яна бири шундандир. Ҳаёт ҳақиқатини шафқатсиз, дағал бўёқларда ифода этадиган асарлар руҳида тарбияланган кимсаларга ёзувчи асарларидаги ўта нафис, ҳиссиётга бой ифодалар, соддадил, романтик, ўта ҳиссиётчан, таъсирчан қаҳрамонлар бир оз жўнроқ, китобийроқ туюлиши мумкин. Начора, ёзувчининг тафаккур ва ифода тарзи барчага бирдек маъқул бўлиши шарт эмас. Бирор адибнинг услуб тарзини бошқа бир услубий йўналишга зид келгани учун камситиш, рад этиш, ерга уриш ўринсиз. Адабиётда бундай тафаккур, ифода тарзи қанчалар ранг-баранг бўлса, шунча яхши, айниқса, фикрлар, майллар хилма-хиллиги амалда тан олинаётган ҳозирги шароитда бу ҳол ниҳоятда муҳим. «Гўзаллик дунёни асрайди» деган доно нақл яна қайта-қайта тилга олинadиган бўлиб қолди. Чунки қуруқ ақлий мушоҳада ҳукмрон бўлган жойда, ҳамма нараса бозорга солинадиган, пулга чақилadиган жамиятда маънавий таназзул учун йўл очилишни жаҳондаги кейинги жараёнлар кўрсатиб турибди.

Ўткир Ҳошимов ижодига хос лиро-романтик тарона унинг «Дунёнинг ишлари» қиссасида энг баланд пардаларда жаранглади. Бу асар она ҳақидаги, она қалбининг чексиз саховати ҳақидаги ўзига хос қасидадир. Асардаги Она фарзанди учун, фарзандининг ороми, бахти учун жонини, жаҳонини беришга тайёр минг-минглаб ўзбек оналарининг тимсолига айланди. Ҳар бир ўзбек китобхони унда ўз онасининг қандайдир фазилатини топа олади. Кўплаб одамлардан «Бу асардаги Она – айнан менинг онам» деган сўзларни эшитиш мумкин. «Дунёнинг ишлари», ундаги Она образи ўта миллий, ўзбекона руҳ билан йўғрилган. Бу асарни ўзга миллат, хусусан, биздан узоқларда яшайдиган халқлар китобхони қандай қабул қилар экан, деган савол туғилади. Қиссада шундай мулоҳазалар бор:

«Эҳтимол, дунёнинг бу четида туриб бир одам ўз севгилисига айтган дил розини дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас, эҳтимол, дунёнинг бу четида туриб бир одам айтган қўшиқни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Эҳтимол, дунёнинг бу чеккасида туриб бир одам айтган энг оқилона фикрни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Бироқ дунёнинг бу чеккасида туриб она айтган аллага дунёнинг нариги чеккасидаги гўдак бемалол ором олади».

Шунингдек, адиб ушбу қиссада халқ оғзаки ижоди намуналаридан бири қўшиқ ва афсона ҳамда ривоятлардан унумли фойдаланган.

Маълумки, қўшиқ лириканинг энг қадимги шаклларида бири бўлиб, куйга солиб айтишга мўлжалланган бир неча бандли шеър. Қадимги замонларда қўшиқнинг сўзлари унинг куйи билан бирга юзага келиб, у мусиқа ва ҳаракат билан бирга ҳамроҳ эди. Қўшиқ иш вақтида, турли хил маросимларда куйланган.

Халқ қўшиқлари хилма-хилдир: меҳнат қўшиқлари, мавсум қўшиқлари, маросим қўшиқлари, ёр-ёр, қаҳрамонлик қўшиқлари ва бошқалар.

«Оқ, ойдин кечалар» новелласида ҳам ана шундай қўшиқ намуналарини учратишимиз мумкин.

Новеллада тасвирланишича, кеч кириб, атрофни қоронғилик чулғагач, «йирик-йирик юлдузлар билан тўлган осмонга тиллақошдек ингичка ой сузиб чиққач» адибнинг онаси ойга тикилиб туриб, оҳиста қуйидаги қўшиқни пичирлаб айтади:

Оймомохон хулла
Қанотлари тилла
Субхон алло сизга,

Умр берсин бизга...¹⁶

Эътибор берсак, ҳар бир янги ой чиққанида яхши тилак тиланади. Адибнинг онаси ҳам ана шундай яхши ниятларнинг амалга ошишиши илтижо қилиб айтмоқда.

Ушбу кўшиқ сеҳри ёзувчи томонидан қуйидагича тасвирланади:

«Оймомо эса бу сеҳрли кўшиқни яна бир эшитгиси келгандек, муаллақ тўхтаб қолар, юлдузлар ўйчан кўзларини тикиб, мулойим боқиб туришар эди»¹⁷.

«Совчилар» новелласида берилган саҳобанинг қизи тўғрисидаги ривоят сюжети ҳам бежиз қўлланмаган. Бу ривоят қуйидаги сюжет асосида яратилган:

«Қадим замонда бир саҳоба ўтган экан. Ой деса ойдай, кун деса кундай, яккаю ягона қизи бор экан. Бир кун ич юйдан уч совчи кепти. Саҳоба совчиларнинг дили оғримасин, деб учаласигаям розилик бериб юборибди. Кейин нима қилишини билмай Худога нола қипти. Ўзи биттаю битта қизим бўлса, уч жойга сўз бериб қўйган бўлсам, энди нима қиламан, деб йиғлабди. Шунда Худонинг раҳми келиб бир кечада саҳобанинг сигири билан эчкисини қиз қилиб қўйибди. Учала қиз бир хил эмиш. Уч совчи уч қизни тўй-томошалар билан олиб кетибди. Шунда саҳоба Худога яна нола қипти. Қайси бири ўзимнинг қизим эканини энди қаёқдан биламан, дебди. Худодан нидо кепти: эшикдан кириб борганингда салом бериб кутиб оладиган, эрини, қайнота-қайнонасини, қайн-бўйинларини ҳурмат қиладиган қиз – ўзининг қизинг. Ҳеч кимни ҳурмат қилмайдиган, шалтоқ қиз сигиринг. Ҳеч кимни ҳурмат қилмайдиган оғзи шалтоқ қиз – эчкинг бўлади дебди. Ҳар хил хотинлар ўшандан тарқалган эмиш. Бири эсли-хушли, бири-шалтоқ, бири адабсиз»¹⁸.

Бу ривоят орқали ҳам адиб ёшларни уйли-жойли қилишда, шошма-шошарликка йўл қўймай, обдон уларнинг етти авлодини суриштириш кераклигини, онаси эса фарзандларига айтган ривоятга ўзи ҳам обдон амал қилганини новеллани ўқиш жараёнида тўлиқ ишонч ҳосил қиламиз.

Қиссада бу каби халқ мақоллари, кўшиқлари, иборалар, афсона ва ривоятлардан адиб унумли фойдаланган. Бу эса асарнинг ўқимишлилигини, қизиқарлилигини таъминлаган.

Шу ўринда Ўткир Ҳошимовнинг Абдулла Қаҳҳордек ёзувчининг эътиборини тортган «Чўл ҳавоси» қиссаси хусусида фикр юритмоқчимиз.

«Чўл ҳавоси» ёшлар ҳаётига бағишланган бўлиб, унда илк муҳаббат, тотли висол онлари, дастлабки изтироблар ҳақида ҳикоя қилинган эди.

Ўткир Ҳошимовнинг «Чўл ҳавоси» асари ҳақида адабий танқидчиликда бир талай фикрлар айтилган. Уни ёзувчининг дастлабки умидбахш ижодий машқи эканлиги, тилига хос образлилик муаллифнинг келажагига умид боғлашга имкон бериши таъкидланади. Ундаги қатор камчиликлар муаллифнинг кейинги асарларида такрорланмаслиги Ўткир Ҳошимов бадиий изланишлари ижодий такомиллашганини кўрсатади.

Ўткир Ҳошимовнинг маҳорати шаклланаётганлигининг яна бир далили сифатида унинг табиат манзараларидан ўринли фойдаланаётганлигини ҳам қайд этиб ўтиш лозим бўлади. «Чўл ҳавоси»да манзара тасвири кўп ўринларда ортиқча тафсилот даражасига тушиб қолган, яъни у қаҳрамонлар руҳий дунёсини, уларнинг кайфиятларини, кечинмаларини очишга хизмат қилмас эди.

Асарни адиб қуйидаги шеърӣ мисралар орқали бошлайди:

«Хатдир юрак каптари,
Хатдир кўнгил дафтари».¹⁹

Бундан кўринадики, ушбу асар хатлар асосида, яъни икки ёшнинг, аниқроғи, Ботирнинг Зиёдага ёзган мактублари асосида яратилган.

Мазкур асарда ҳам адиб Ботирнинг Зиёдага ёзган бир мактубида унинг қизга бўлган самимий муҳаббати ва ишончини асослаш учун қуйидаги афсона сюжетидан фойдаланади:

«Қачонлардир шу юлдузни бир чўпон йигит ерга олиб тушган, дейишади. Чўпон маликага ошиқ бўлиб қолибди-ю, ишқ йўлида ўлимга ҳам рози эканини айтибди. Шунда малика унга бажариб бўлмайдиган шарт қўйиб, осмондан тонг юлдузини узиб тушишни талаб қилибди. Ошиқнинг дўстлари кўп экан. Аммо ҳеч ким бу ишда унга ёрдам беролмабди. Шунда онаси йигитга ўзининг соч толасидан ердан юлдузгача етадиган арқон тўкиб берибди. Йигит арқонга осилиб чиқиб, юлдузни узиб тушибди. Аммо малика унга хиёнат қилиб аллақачон эрга чиққан экан. Шу ўринда кўз олдимишга шоир Ҳамид Олимжоннинг «Семурғ ёки Паризод ва Бунёд» эртак – достони келади. Ушбу асарда ҳам Паризод Бунёдга бажарилиши қийин бўлган шартни қўяди, лекин йигит барча шартларни бажариб қайтганда маликанинг аллақачон турмушга чиққанининг гувоҳи бўлади. Хуллас, ошиқ маликадан ранжиб, юлдузни яна жойига чиқариб қўйибди. Айтишларича, юлдуз ҳам маликадан нафратланадиган бўлиб қолган экан. У малика уйқуга кетиши биланок чўғдек порлай бошлар, уйғониши билан яна сўниб қоларкан. Ўшандан бери, тонг юлдузининг қачон ботишини ҳеч ким билмайди, дейишади»²⁰.

Эътибор берсак, адиб шу ўринда икки ёшнинг муҳаббати қай даражада мустаҳкамлигини аниқлаш мақсадида ушбу афсона сюжетини келтиради.

Асарнинг бош қаҳрамони Ботир Ҳафиз каби тубанлик йўли билан Зиёданинг муҳаббатини қозонишга интилмайди. У ҳаттоки, Ҳафизнинг барча қора қилмишларига яхшилик билан жавоб қайтаради. Асардан олинган қуйидаги парча ҳам фикримизни тасдиқлайди:

«Пастқам кўчадан чиқаверишда, йўл четида чўзилиб ётган кишига кўзим тушди. Дарров машинани тўхтатдим. Югуриб бориб қўлимни бўйнидан ўтказиб бошини кўтардим, афтини ёруққа солиб кўришим билан бўшашиб яна жойига қўйдим. Бу – Ҳафиз эди. Кечагина мени ҳақоратлаган, менга таҳдид қилган Ҳафиз маст бўлиб чўзилиб ётарди.

Орқамга қайрилиб ҳам қарамай бориб машинага ўтирдим. Жилиб эллик қадамча бордим тўхтаб қолдим...

Ҳамон қор уради, ҳамон совуқ шамол изғийди. Кўз олдимишда яна Ҳафиз пайдо бўлди... Пальтосидан ботинкасигача қорга бурканган. Қулоқ-бўйинлари қизариб кетган. Бошида оддий кепка ҳам йўқ.

¹⁶ Ҳошимов Ў. Сайланма: 2 жилдлик. 1-жилд. Нурли дунё. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 7.

¹⁷ Кўрсатилган манба. – Б. 8.

¹⁸ Ҳошимов Ў. Сайланма: 2 жилдлик. 1-жилд. Нурли дунё. – Т.: Шарқ, 1998. – Б. 43-44.

¹⁹ Ҳошимов Ў. Баҳор қайтмайди: Сайланма. Қисса ва ҳикоялар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 25.

²⁰ Ҳошимов Ў. Баҳор қайтмайди: Сайланма. Қисса ва ҳикоялар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 25-26.

Бирдан ўзимни ўзим сўка кетдим. Ўзимни паст киши ҳисобладим. Шартта машинани буриб орқага ҳайдадим. Ҳафизни даст кўтариб орқа ўриндиққа ётқизиб қўйдим.

...Отам хавотир ола-ола энди кўзи илинган экан. Бизларни кўриб кўрқиб кетди.

– Ким бу?

– Ўртоғим, – дедим пичирлаб. – Умрида ичганини кўрмагандим. Билмадим, бу сафар...

Ҳафиз алламаҳалда уйғонди.

– Сув, – деди хириллаб.

Сувни ичиб бўлгач, ёстиққа бошини ташлади. Кўзини ярим очиб, бирпас тикилиб ётди-да, сакраб туриб кетди.

– Бемалол ётаверинг...

Ҳафизнинг лаби бурилди.

– Нега мени бу ерга олиб келдинг?.. Майна қилмоқчи бўлдингми? Мен сенга майна бўлиб қолдимми?..

Ҳафиз мени болаҳонадор қилиб сўкиб кетди. Ҳеч кимдан бунчалик ҳақорат эшитмагандим. Яхшиямки отам эрталаб ишга кетган эди...»²¹

Қиш фаслида қорда қолиб, музлаб қолмасин деб уйига олиб келиб, қилган яхшилиги эвазига Ботир ана шундай «рахмат» эштади. Бу ҳам етмагандек, унинг бу ишига жавобан Ҳафиз уни тунда ўртоқлари билан бирга ўртага олиб кўрқатади. Лекин Ботирда Алпомишдек йигитнинг кучи, ғурури бор. Шунинг учун уларнинг бу ишларидан қилча бўлсин кўрқмайди. Қайтага Ботирнинг шижоати уларни довдиратиб қўяди. Бу ҳам етмагандек, Ҳафиз чўлда юрган Ботирнинг севгилиси Зиёдага юборган мактубларини қиздан беркитиб, олиб қўяди. Лекин ўзи қам чўлга боргач, халқимизнинг «Тоғ-тоғ билан эмас, Одам-одам билан учрашади» деган мақоли амалга ошиб, айнан Ботир билан учрашади. Лекин Ботир унинг барча қилмишларини юзига солмайди, ярим кечада чўлда ташлаб кетмайди, қайтага ўз уйдан унга жой беради. Унинг бу хатти-ҳаракатларини кўрган Ҳафиз ўз қилмишидан пушаймон бўлади. Яшириб қўйган Ботирнинг мактубларини эгасига қайтариб бериш билан чекланмай, хаттоки, чўлда ҳалокатга учраган Ботирга тез ёрдам кўрсатади. Асардаги ҳамширанинг Ботирга айтган қуйидаги гаплари ҳам буни тасдиқлайди:

«Яхши ўртоғингиз бор экан. Салкам тўрт чақирим ердан сизни қўлида кўтариб келибди. Бечора қийналибди-ю, ҳайдасак ҳам кетмайди».²²

Шу ўринга эътибор берсак, ёзувчи халқимиз томонидан айtilган «Яхшилик қил, сувга от, билса балиқ билар, билмаса холиқ билар», мақолининг мазмунини Ботир ва Ҳафиз ўртасидаги муносабатга сингдириб беради. Ботирнинг қилган яхшиликлари жавобсиз қолмай, Ҳафиз томонидан уни ўлимдан сақлаб қолинади.

Мазкур қиссада эндигина ижод майдонига қадам қўйган адибнинг ўзига хос услуби ва маҳоратини кузатишимиз мумкин. Адиб бу асарда ҳам халқ оғзаки ижоди жанрларидан, айниқса, афсона ва мақол, иборалардан унумли фойдаланган. Бу эса асарни қизиқарли чиқишини таъминлаган.

Ижодкор аҳли кузатувчан бўлади. У инсон қиёфасини бадиий чизгиларда акс эттириб берар экан, албатта, қаҳрамоннинг қалб дунёсини, кундалик турмушда амал қиладиган урф-одат ва ишончларини ҳам қаламга олади. Зеро, адабиётнинг вазифаси мукаммал шахс образини яратиш экан, демак, унинг эътиқоди ва туйғуларини ҳам бадиий тасвирларда ҳаққоний акс эттириш лозим.

Ўткир Ҳошимов ўз ижодининг илк давридан бошлаб, халқ оғзаки ижодига яқин услубда қалам тебратиб келди. Бу ҳолатни, аввало, ёзувчи асарлари тилининг умумхалқ сўзлашув нутқида яқинлигида кўрамиз. Адиб халқимизнинг асрлар давомида тўплаган сўз бойликларида ижодий фойдаланди.

Ўткир Ҳошимов ўз асарларида фольклор материалларини асар қаҳрамонларининг характерици типиклаштиришга, ҳаёт ҳодисаларининг етакчи, муҳим томонларини реал ва таъсирчан тасвирлаш мақсадида бўйсундирган.

Умуман, ҳақиқий санъаткор халқ оғзаки бадиий ижодининг энг яхши анъаналарини ўзлаштирганда воқеликни реал тасвирлаш тамойилини кўзда тутди. Бу жараён аслида ёзувчининг тип яратиш салоҳияти билан бевосита боғлиқ бўлиб, унинг ижодий лабораториясида рўй берадиган жуда мураккаб ҳодисадир.

Ёзувчи фольклор материалларига ижодий муносабатда бўлди дейилганида, юқорида айтганимиздек, унинг халқ яратган бадиий ижод намуналарини янги мазмун билан бойитгани, ҳар бир деталга янгича рух, ранг, сифат бағишлагани тушунилади. Бинобарин, фольклордан фойдаланиш масаласи тўғридан-тўғри ёзувчининг санъаткорлик даражаси билан бевосита боғлиқдир.

Ўткир Ҳошимов ўз асарларида қўллаган барча фольклор материаллари, айниқса, афсона, ривоят, эртак материаллари ёзувчи қалами остида қайта ишланган, аниқ бадиий вазифани бажаришга йўналтирилган ҳолда асарда ўзига хос тарзда қўлланади. Ёзувчи баёнида, ижобий ёки салбий персонажларнинг нутқида ҳаётнинг мураккаб ички зиддиятларини, воқеа ва қаҳрамонлар характерици ривожланишида кўрсатишга хизмат этди.

Адабиётлар:

1. Ҳошимов Ў. Баҳор қайтмайди: Сайланма. Қисса ва ҳикоялар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992.
2. Ҳошимов Ў. Сайланма: 2 жилдлик. 1-жилд. Нурли дунё. – Т.: Шарқ, 1998.

Сергій Цікавий
(Донецьк-Вінниця, Україна)

ТОПОС ФІКТИВНИХ МІСТ: ЯЛІВЕЦЬ Т. ПРОХАСЬКА ТА АМБРА ДЖ. ВАДЕРМЕЄРА

Міста-фікції в художній літературі мають поважну історію, вкорінену в релігійні (Град Божий) та філософські (Утопія) пошуки ідеального простору існування. Природним та закономірним є типологічне порівняння топосів у

²¹ Ҳошимов Ў. Баҳор қайтмайди: Сайланма. Қисса ва ҳикоялар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 37-38.

²² Ҳошимов Ў. Баҳор қайтмайди: Сайланма. Қисса ва ҳикоялар. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992. – Б. 46.

романах, теренами яких стають такі фіктивні, умовні урбаністичні ландшафти. Типологія розбудови фіктивного міського топосу на матеріалі романів «НепрОсті» та «Місто святих і безумців» є **метою** цієї розвідки.

О. Грищенко характеризує Ялівець («НепрОсті») як «*культурну резервацію з архітектурними структурами..., модель утопічного міста*» [3, с. 43]. В. Агеева [1], Є. Баран, І. Харченко та інші дослідники помітили значну вагу міфу в художній структурі Ялівця, особливо звертаючись до обставин його постання та розбудови. Оглядачі «Міста святих і безумців» Дж. Вандермеєра відзначали інтелектуальну насиченість твору [7, с. 25]. Слід одразу обумовити, що західна критика не згодна з видавничим і комерційним визначенням «Міста святих і безумців» як збірки новел (оповідань). Це «*властивий роман, як за структурою, так і за змістом*», твердить К. Лялюм'єр [8], а В. Томпсон, поглиблюючи аргументацію, пропонує визначити твір як роман на підставі того, що головним героєм його постає саме місто Амбра [9]. Жодна з конститутивних новел твору не є по-справжньому самостійною, вони доповнюють одна одну, і в цьому «Місто...» мозаїчною композицією почасті схоже з романом Т. Прохаська, у якому попри наявність центральної родової фабульної лінії виразно виокреслюється диспропорція в деталізації, особливостях хронотопу, різний рівень конденсації історії – вони змінні від глави до глави.

Топологія «химерного» урбаністичного ландшафту в романах «НепрОсті» та «Місто святих і безумців» предметом спеціального дослідження не була.

У романі Т. Прохаська у хронікальному розгортанні дається історія заснування Ялівця, але просторово, архітектурно початок міста не накреслений. Натомість відбувається підміна психологічним відчуттям батька-засновника: «*через кілька днів той побачив місце, де почувся на місці – сродно і щасливо. Через рік Франциск вернувся туди і почав будувати містечко*» (с. 72; тут і далі цитую текст за виданням: Прохасько Т. БотакЄ, 2010, – С.Ц.).

Топос міста окреслений у романі дискретно. Із структурних елементів міського ландшафту деталізовано лише головну вулицю: «*Головна вулиця містечка проминала зачинені бари, темні подвір'я, захаращені виноградом, ... низенькі кам'яні огорожі, високі брами і простувала до підніжжя тисячолітньої стовп'ястості гіри, поступово переходячи в ледь помітну стежечку, яка такої пори дня світилася білим*» (с. 97–98). Прикметною рисою опису є вільний перехід від урбаністичного до рустикального і далі – до природного середовища (вулиця – стежка – гора). Центральна міська площа має назву «Ринок»; вона абсолютно не деталізована, лише побіжно згадується в контексті експериментів Анни-архітектора з організацією ялівецького ландшафту. Ця як і дві інші згадки про неї позначають віхові події в історії міста: облаштування Непростими в місті нотаря та гуляння на Юра 1914 року.

Симбіоз природного й цивілізаційного спостерігається в описах міської архітектури, у тому числі, і в єдиному детальному – світліні Себастьяна й Франца, на якій поміж іншого зображено синематограф «Yuniperus». Властиво, автор вмістив в опис усі прикметні ознаки фіктивного міста: химерність будівельної стратегії (використання різних плит), двоплановість «архітектура – ландшафт», насиченість міста каналами, курортна зорієнтованість Ялівця («*кусочок високого дощаного настилу, на якому стоїть кілька пляжних лежаків*» (с. 82)).

Подібні урбаністично-прородні прикмети трапляються й у ситуативних описах місцевості: усе місто просякнуте ялівцем, він росте як вільно, так і в діжках; дах нотарського будинку завдяки Лукачу вкривається лозою; біля будинку Лоці росте виноград; «Лукач засадив подвір'я ґражд привезеними з Македонії квітучими кущами» (с. 94) тощо.

Шість із восьми згадок у романі про ялівецькі канали припадає саме на опис цієї фотографії, в інших випадках канали згадуються тільки як елемент макрорівня – для показу масштабного охоплення поглядом міста. Канали сполучалися з басейном у нижній частині міста, де накопичувалася вода.

На курортну топологію міста вказують екзотичні номінації міської забудови, загалом невластиві урбаністичному топосу: вілли, пансіонати. Химерність міської забудови досягла апогею після призначення архітектором Анни: у Ялівці з'явилися гойдалки, канатні шляхи пересування, підземні тунелі. Модифікації міської забудови коринилися у двох джерелах Анніного натхнення: рослинній симетрії та гуцульській традиції.

Кульмінацією творення Ялівця стало Анніне огородження міського простору: «*Саме ж місто Анна сказала обгородити прозорими зігзагуватими гуцульськими огорожами з довгих смерекових лат – воринням*» (с.94) Показовою є міфологічна сила мовленого слова, бо архітектор не тільки «сказала» зробити кордони міста (власне, маємо справу з міфологічним перформативом, рівнорядністю висловлювання й дії), але й оживила своїми мистецькими винаходами традиційні гуцульські будівничі реалії. «*Місто є проекцією свідомості на зовнішній простір, адже, в давнину місто називали «ґрадом», що походило від «городити», тобто, організовувати, створювати світ навколо себе загалом...*» [5]. Ялівець, отже, через цей акт творення здобуває завершеності в системі етнографічних ціннісних координат гуцульських Карпат. Як стверджує А. Ізмайлов, просторове моделювання – це образ відносин людини з осілою місцевістю. Що довше часовий період осілості, то глибші відносини людини з її малою батьківщиною [6, с. 7]. Саме у такому ключі відбувається мистецький діалог міста Ялівець із культурним простором Карпат. Автор зазначав у своєму інтерв'ю про появу міста, що проектуючи його, вписував у реальний ландшафт і виходив із принципів забудови гуцульського обійстя [4].

Друга черга самозамкнення міста сталася у 1914 році, коли над Ялівцем нависла загроза війни: «*Лукач постановив – Ялівець має зникнути. І обсадив його кущами обліпихи, які за кілька тижнів вирости так ..., що міста не було видно з жодної гори*» (с. 142). Звертання до природного маскування постає логічною стратегією захисту для гірського топосу. Замкнення обліпихового кільця збігається за часом із руйнуванням акведука Непростих – символічною акцією, що позначила фінал явленої присутності магів у просторі міста. Незавершена споруда впала на місто лише піском, бо заряди буквально подрібноли будівлю на порох. Символічним є й те, що після акту руйнування у тексті роману не зустрічається жодної згадки про розширення міста: попри повоєнний ренесанс гірського курорту Ялівець проміняв здатність до експансії на непомітність. Цікавим літературознавчим казусом є те, що внаслідок Лукачевої операції з маскування міста Ялівець випав із накресленої М. Анциферовим стратегії знаходження душі міста: «*... правильний шлях знаходження цілісного образу міста: споглядання його з високої точки*» [2, с. 36]. По-перше, було здійснено ховання Ялівця від огляду з будь-якої гори, по-друге, єдина згадка у романі про огляд міста згори – це погляд Франца, який драбиною піднімався до Непростих на акведук.

Впадає в око вертикальна структурованість міста: воно розташоване на схилі, має «верхню» й «нижню» частини, що відповідають радше гірському природному ландшафту, ніж традиційним принципам забудови; над містом упродовж частини сюжету домінує недобудований віадук. Еволюція Ялівця як міста у часовому розгортанні сюжету роману здійснюється з усіма ознаками кільця: природна розімкненість, відсутність стін змінюється синтезом

культурних ознак етнографічного середовища з урбаністичним (з'являються стіни). Останній етап спроб захистити місто від світу – це вдавання до прихистку природи (проект Лукича). На кожному етапі розвитку урбаністичного топосу формується своя стратегія діалогу з природою: 1) симбіоз, вrostання в місцевість; 2) синтез природних й архітектурних форм; 3) розчинення.

В Амбрі Дж. Вандермеєра («Місто святих і безумців») спостерігається схожий спосіб організації простору (властиво, детально репрезентовано тільки центральну вулицю – бульвар Олбамут), місто також має вузьколокальний (щоправда, вигаданий) колорит та химерний симбіоз із природою. Сюрреалістично знято опозицію «реальне – ірреальне» в обох творах (видіння героїв НепрОстіх – новела «Дивна історія Х.» у структурі роману Дж. Вандермеєра); в обох постає образ митця, який творить на стику тілесного й раціонального (Анна та Мартін Лейк відповідно).

Портова природа Амбри зумовлює наявність рівнів і на поверхні – зокрема, виділяється заплутана його частина в долині ріки Моль. Топологія Амбри сконцентрована довкола головної вулиці – бульвару Олбамут, де зосереджено повторювані в романі реалії: торгову компанію «Хоєботтон і сини», «Книжкову лавку Борхеса». Місто обернуто довкола бульвару, перенасиченого людьми й екзотикою («Чи можлива пригода більш небезпечна, ніж спроба у світлі дня перетнути бульвар Олбамут?» (с. 26 – тут і далі роман цитую за виданням: Вандермеєр Дж. Город святих і безумцев, АСТ, 2006. – С. Ц.). Від перших новел панівною ознакою міського топосу стає гниття: «...його оточував реальний світ: від овочів, що гнили в канавах, до об'їдених свинячих ніг у смітті...» (с. 17); «гниючий колумбарій, звідки прилетіли птахи» (с. 28); «від грибожителів пахло як зі старої гнилої вічарні» (с. 29); «полиці були гнилими дошками, спеціально (!) прикріпленими уздовж стін для вирощування особливих пурпурових грибів» (с. 87); «двері у перших поверхах згнили або були виламані» (с. 165) тощо. Кульмінацією цього образу («Про автора») постає прикінцева сцена уявного прибуття автора до Амбри, де запах міста характеризується як «сакральне гниття» (с. 553). Гниття й розклад у місті метафоризуються: митець Мартін Лейк говорить про запах гнилі у мистецтвах, ідеях, «коханнях і дружбах» (с. 137).

Картина міського аромату («запахів смисли» у термінології І. Франка) в романі «НепрОсті» дана разово, більш концентровано: «Довкола цього кам'яного поселення росло так багато ялівецю, що запах його нагрітих, розмочених, надламаних, роздушених ягід, гілочок і коріння аж переростає у смак» (с. 95). У подальшому увага на якомусь специфічному запаху Ялівця не зосереджується.

У романі «Місто святих і безумців» неодноразово підкреслюється хаотична, лабіринтова забудова Амбри (здаються лабіринт вуличок, лабіринт склепів, лабіринт садових доріжок, лабіринт провулків), у якій виділяються окремі квартали (райони). Таким чином відбувається уподібнення поверхневої структури до підземної – прихованого лабіринту грибожителів (сірошапок), потаємної цивілізації автохтонів.

Показово, що містичні мешканці в романі Т. Прохаська у вертикальній структурі займають найвищий рівень (НепрОсті живуть на недобудованому акведуку), у романі Дж. Вандермеєра – найнижчий (сірошапки мешкають в підземному лабіринті – залишках їхньої столиці, колись надземного Цинсорія).

Стратегія взаємодії двох міст із середовищем принципово різниться: Ялівець востає у свій культурний передтекст, насичується спадщиною гуцульської культури, тоді як Амбра стоїть на руїнах незрозумілої для людей цивілізації грибожителів. Певною мірою символічним є те, що місто в романі Т. Прохаська від бід ховається в природі краю, а урбаністичний простір Дж. Вандермеєра зазнає нищівного нападу підземних мешканців – колишніх володарів цього топосу.

Література:

1. Агеева В. Апологія поверхневої людини / В. П. Агеева // Апологія модерну: обрис ХХ віку: статті та есеї / В.П. Агеева. – К.: Грані-Т, 2011. – С. 380–405.
2. Анциферов Н. Непостижимый город... Душа Петербурга / Николай Анциферов. – СПб.: Лениздат, 1991. – 335 с.
3. Грищенко О. В. Місто, якого немає (за романом «НепрОсті» Т. Прохасько) / О. В. Грищенко // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Сер.: Філологічні науки. – 2013. – Вип. 4.11. – С. 41–43.
4. Десятерик Д. Інтерв'ю з Тарасом Прохасько про місто Ялівець [Електронний ресурс] / Дмитро Десятерик // Сумно – спільнота блогів про культуру. – Режим доступу: <http://sumno.com/article/intervyu-ztarasom-prohaskom-pro-misto-yalivets/>
5. Доній В. «Місто як текст»: соціокультурний та літературознавчий аспекти аналізу [Електронний ресурс] / В. Доній // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: збірник наукових праць / За ред. М. І. Майстренко. – Випуск 6. – Миколаїв: МДУ імені В. О. Сухомлинського, 2010. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Fil/2010_6/2.htm
6. Измайлов А. Пространство города в текстах Н. П. Анциферова / А. Измайлов // История Петербурга. – 2009. – № 9 (52). – С. 5–7.
7. Невский Б. Джефф Вандермеер. «Город святых и безумцев» / Борис Невский // Мир фантастики. – 2006. – № 36 (август). – С. 25.
8. Lalumière, Claude. A Capsule Review of Jeff VanderMeer's "City of Saints & Madmen" [Prime, 2002] [Електронний ресурс] / Claude Lalumière. – Режим доступу: http://www.locusmag.com/2002/Reviews/Lalumiere03_VanderMeer.html
9. Thompson, William. City of Saints and Madmen: The Book of Ambergris [Електронний ресурс] / William Thompson. – Режим доступу: <https://www.sfsite.com/11b/csm116.htm>

Лідія Чернецька
(Київ, Україна)

ФОРМУВАННЯ СТИЛІСТИЧНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ МОВНО-МОВЛЕННЄВИХ ВПРАВ

На сучасному етапі розвитку суспільства у світлі нової парадигми освіти одним із актуальних питань теорії і практики мовленнєвої підготовки майбутніх педагогів є проблема формування мовленнєвої культури особистості

Незважаючи на вік, фах та посаду, культура мовлення індивіда розглядається як своєрідна візитна картка кожної окремої особистості. Стилістично правильно та чітко висловлена думка, використання виражальних засобів мовлення, добір лексичних виразів відповідно до конкретної ситуації є основними умовами для професійного становлення та зростання кожної особистості.

Особливо важливими ці питання постають під час фахової підготовки вчителів початкової школи, адже саме вони формують мовленнєву особистість молодшого школяра, розвивають і вдосконалюють її стилістичні вміння і навички. Перед кожним педагогом стоїть основне завдання – навчити своїх вихованців дбайливо ставитися до рідної мови й оберігати рідне слово. Основним зразком мовлення для учнів початкової школи є зразок стилістично правильного мовлення вчителя. У педагога обов'язково має бути розвинене на високому рівні відчуття мови. Він має постійно орієнтуватися на ті зміни, які відбуваються в українській мові щодо норм вимови і наголошування слів, слововживання і словотворення.

Оцінюючи рівень мовленнєвого розвитку майбутніх учителів початкової школи необхідно враховувати чотири показники, що відображають основні аспекти мовленнєвої комунікації педагога і її стилістичної приналежності.

Спрямованість спілкування – система професійно ціннісних орієнтацій та смислових установок у сфері педагогічного спілкування, яка визначає "ідеальний стиль" взаємодії і типовий для вчителя спосіб включення у міжособистісну взаємодію з учнями з урахуванням стилістичних норм.

Розвиток соціально-перцептивних умінь, що характеризують здатність учителя адекватно, неупереджено і точно сприймати особистісні властивості і вчинки учнів, розуміти їхні мотиви й емоційні стани, індивідуальні та вікові особливості, швидко орієнтуватися в педагогічних ситуаціях і стилістично виправдано спілкуватися.

Формування інтерактивних умінь, що виявляються у способах і прийомах виховного впливу на учнів, тактиках і стратегіях самопрезентації та організації педагогічної взаємодії: доброзичливість, тактовність у стосунках з учнями, здатність поєднувати вимогливість із наданням учням можливостей для прояву своєї ініціативи і самостійності, уміння встановлювати між собою й учнями оптимальну соціально-психологічну дистанцію, забезпечувати необхідний рівень особистісної відкритості і статусної субординації, враховуючи стилістичну унормованість мовлення.

Розвиток мовленнєвих умінь, які характеризують інформаційно-смислову сторону педагогічної взаємодії і виявляються у здатності вчителя чітко, зрозуміло і переконливо висловлювати свої думки та почуття за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування на основі знань із стилістики сучасної української літературної мови.

Формування в майбутніх учителів початкових класів професійної комунікативної компетентності в комплексі зі стилістичною сприятиме розвитку важливих умінь і навичок, як-от: уміння спілкуватися, працювати зі словниками, текстами, спостерігати, виокремлювати суттєві ознаки предметів і явищ, добирати матеріал до виступу, вести бесіду, дискусію, формулювати запитання на уроках, у позакласній діяльності, вживати слова у певному контексті як особливої форми відображення діяльності. Адже влучно дібране слово у реченні, тексті виступає образом, значенням, символом, знаком, зображенням, а також може бути стимулом до дії.

Актуальність даного дослідження зумовлена й соціальною ситуацією, зокрема в загальноосвітній школі, коли мовлення стає одним із найбільш мобільних чинників, спроможних впливати на учня. А це спонукає до створення і реалізації науково обґрунтованої педагогічної системи, яка дає змогу забезпечити переведення існуючої загальнопедагогічної системи у якісно новий стан, оптимізувати зміст організації й управління процесом формування професійного мовлення. Аналіз стану проблеми засвідчує, що стилістичні вміння й навички та здатність до їх ефективного застосування вчителем є невід'ємною складовою кваліфікованості та педагогічної майстерності спеціалістів у сфері початкової освіти.

Теоретичним і практичним проблемам вивчення української стилістики присвятили роботи А. Арсірій, Л. Лисиченко, А. Мановицька, Л. Марченко, В. Новоселова, І. Олійник, Л. Симоненкова, Т. Симоненкова, М. Шевчук. Особливо великого значення роботи над стилістикою слова надавали і надають у своїх наукових працях О. Біляєв, З. Бакум, Л. Варзацька, М. Вашуленко, Н. Голуб, О. Горшкіна, Т. Донченко, С. Караман, О. Караман, О. Копусь, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентиліук, М. Плющ, О. Хорошковська.

Питання принципів відбору стилістичного матеріалу для використання в усному і писемному мовленні порушуються у працях А. Богуш, А. Канищенко, Т. Коршун, Я. Коршунової, Л. Кутенко, С. Олійника, С. Омельчука, Т. Торчинської.

У дисертаційних дослідженнях Т. Грубої, В. Каліш, Н. Мордовцевої, І. Магрицької, А. Надолинської створюється проблема формування стилістичних умінь і навичок, удосконалення мовлення як бази для розвитку пізнавальної активності шляхом роботи над словом як основною мовленнєвою одиницею.

Загальновідомо, що досить успішно ведеться робота над проблемою практичного засвоєння питань стилістики у шкільному курсі рідної мови. Цьому значною мірою сприяли наукові розвідки І. Білодіда, В. Ващенко, С. Єрмоленко, Л. Мацько, М. Пентиліук, М. Пилинського, В. Чабаненка, Є. Чак, Г. Чередниченка. Сама завдяки результатам їх досліджень стабілізувалися теоретичні засади стилістики як науки, що слугувало поштовхом для розвитку методики її вивчення у школі.

Під впливом діяльнісного підходу до вивчення рідної мови у 70-80 роках відбулася зміна пріоритетів: на перший план виходить оволодіння мовою як засобом спілкування. Тому основна увага на уроках зосереджується на розвитку мовленнєвих навичок школярів, практичному оволодінні мовними засобами. Значний внесок зробила професор М.І.Пентиліук, зосередивши увагу на необхідності взаємозв'язку мовної освіти і мовленнєвого розвитку. Методист розробила та досить широко апробувала систему стилістичних вправ, за допомогою яких вдалось реалізувати нові підходи (комунікативно-діяльнісний та функціонально-стилістичний) до опрацювання мовного матеріалу. На думку вченої, свідоме й систематичне засвоєння матеріалу зі стилістики, правильний відбір його забезпечить глибокі і стійкі знання, що сприяють виробленню практичних навичок.

Результати досліджень М.І.Пентиліук, цінні думки щодо шляхів вироблення стилістичної вправності як «необхідної умови високої культури мовлення» [2, с. 222] можуть бути успішно реалізовані у вузівській філологічній підготовці майбутніх вчителів початкової школи.

Варто зазначити, що цілком слушною є думка дослідників про вплив форми мовлення на ознаки кожного стилю. За словами В.Г.Костомарова, "володіння формою не є володіння стилем". Тому необхідно знати, які стилі усного мовлення доцільно формувати й удосконалювати в майбутніх учителів початкових класів під час їхньої професійної підготовки.

Оволодіння стилями й підстилями передбачає сформованість у вчителя ряду мовленнєвих умінь. Найбільший інтерес для нас становить перелік суто стилістичних умінь, який ототожнюється М.І. Пентиліук зі стилістичною вправністю [2, с. 226]. Це такі:

- а) виявляти стилістично нейтральні і стилістично марковані одиниці, співвідносити їх;
- б) добирати стилістичні синоніми і правильно вживати їх у тексті;
- в) аналізувати текст певного стилю;
- г) конструювати стилістично диференційовані тексти;
- д) удосконалювати стиль написаного;
- е) дотримуватися єдності змісту (теми) і мовного (стилістичного) оформлення у висловлюваннях різних стилів;

е) користуватися різними стилістичними прийомами (стилістичний аналіз, експериментування, конструювання, редагування).

Не викликає сумніву точка зору М.Г. Стельмаховича про необхідність спеціальної системи вправ з метою вироблення умінь володіти стилістичними різновидами мовлення [5, с. 14].

Проблема класифікації мовленнєвих вправ займає в сучасній методичній літературі чільне місце. Так, серед вправ Л.М. Паламар виділяє такі, що «слугують спостережувальним матеріалом, вчать мовця творити свій вислів за зразком, і ті, що спонукають до індивідуальної творчості» [3, с. 83].

Проаналізувавши сучасні збірники вправ [1], [6], [4], ми виявили, що автори «орієнтують студентів на самостійну роботу, пропонують їм завдання на спостереження за мовними явищами та осмислення певних закономірностей і висновків» [4, с. 3].

Аналіз літератури, вивчення стану сформованості стилістичної вправності мовлення студентів дали змогу нам розробити та експериментально перевірити методику застосування мовно-мовленнєвих вправ як засобу формування стилістичних умінь майбутніх учителів початкової школи.

На практичних заняттях за рахунок виконання різноманітних мовно-мовленнєвих вправ удосконалювалися стилістичні вміння майбутніх учителів початкових класів. У процесі добору вправ нами були враховані їх основні типи: лексико-стилістичні, граматико-стилістичні і власне стилістичні. Значна кількість вправ виконувалась на текстовому матеріалі, актуальному для вчителя початкової школи (пересічно 40% від загальної кількості).

Педагогічна діяльність будується за законами спілкування, основним засобом якого є мовлення в конкретних ситуаціях. Психологічною основою формування стилістичної вправності майбутніх учителів початкових класів є положення про те, що тематична спрямованість висловлювання, мовні засоби, які розкривають задум, підпорядковані меті та умовам комунікації. Враховуючи це, провідні вчені-методисти визначили комплекс стилістичних умінь і розробили систему стилістичних вправ, виконання яких забезпечить формування «хорошого» мовлення учнів.

Епізодичне виконання студентами традиційних завдань стилістичного характеру на практичних заняттях не може задовольнити вимоги щодо формування культури професійного мовлення майбутніх учителів початкових класів. Лише поступове з'ясування суті стилістичних понять на лекціях з курсу сучасної української мови, систематичне виконання студентами мовно-мовленнєвих вправ на практичних заняттях з цієї дисципліни зможуть забезпечити вироблення стилістично вправного мовлення майбутніх учителів початкової школи.

Під час побудови комплексу мовно-мовленнєвих вправ, виконання яких забезпечить формування стилістичної вправності мовлення у майбутніх вчителів початкової школи, актуальним для нас були положення про зумовленість тематичної спрямованості висловлювання та відбору мовних засобів для оформлення думок метою й умовами спілкування.

Комплекс мовно-мовленнєвих вправ дозволяє зробити процес формування стилістичної вправності майбутніх вчителів початкової школи цілеспрямованим і систематичним та сприяє формуванню їхнього професійного мовлення.

Література:

1. Козачук Г.О., Шкурятин Н.Г. Практичний курс з сучасної української мови: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1993. – 367с.
2. Методика вивчення української мови в школі: Посібник для вчителів / О.М. Біляєв, В.І. Мельничайко, М.І. Пентиліук, Г.Р. Передрій, Л.П. Рожило. – К.: Радянська школа, 1987. – 246с.
3. Паламар Л.М. Функціонально-комунікативний принцип формування мовної особистості: Дис. д-ра пед. наук: 13.00.02. – К., 1997. – 361с.
4. Плющ М.Я., Леута О.І., Гальона Н.П. Сучасна українська літературна мова: Зб. вправ. – К.: Вища школа, 1995. – 282с.
5. Стельмахович М.Г. Розвиток усного мовлення учнів на уроках української мови в 4-8 класах. – К.: Радянська школа, 1976. – 189с.
6. Сучасна українська мова: Зб. вправ / Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г., Поповський В.Д. – К.: Вища школа, 1988. – 227с.

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, Дубовик Світлана Григоріївна.

Жұпар Шаймерденова

(Қазақстан, Талдықорған қаласы)

ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ӨНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ САЛТ-ДӘСТҮР АТАУЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Еліміз егемендік алып, өз алдына дербес мемлекет болып қалыптасуы, ұлтымыздың рухани байлығы – сан ғасырлар бойы жоғалып кеткен ұлттық салт-дәстүріміз, дініміз бен діліміз және мәдениетіміз бен тіліміздің жанданып дамуына даңғыл жол ашты. Қазақстанның дүниежүзілік қауымдастыққа керегесі кең, терезесі тең құқылы ел болып енуі – әлем жұртшылығының ұлттық тілімізді, тамыры тереңде жатқан тарихымыз бен сан салалы салиқалы

мәдениетімізді мойындағанының айнымас айғағы. Ұлттық мәдениетіміз бен тілімізді жан-жақты зерттеп, өшкенін қайта жандандырып, дамытып, рухани қазынамызды келесі ұрпаққа табыстау, демек, болашақ ұрпақтың міндеті болып табылады. Әрине, бұл өзгеден гөрі ең алдымен, өзімізге қажет рухани дүние, келешегі кемел ұлы ұрпаққа қажет құндылықтар. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Бір мақсат! Бір мүдде! Бір болашақ!» атты Қазақстан халқына Жолдауында тіл саласында жеткен жетістіктерімізге тоқтала келіп, «Енді ешкім өзгерте алмайтын бір ақиқат бар! Ол ана тіліміз Мәңгілік Елімізбен бірге мәңгілік тіл болды. Оны даудың тақырыбы емес, ұлттың ұйытқысы ете білгеніміз жөн», -деп мәлімдеді [1,76].

Қазақтың белгілі жазушысы, Қазақстан Мемлекеттік сыйлығының иегері Дулат Исабеков шығармаларының ішіндегі әңгіме жанрынан ұлттық болмысты танытатын салт-дәстүр атаулары ерекше орын алады. Ал, қазіргі таңда, Дулат Исабеков шығармалары Қазақстан жазушыларының ішіндегі әлем тілдеріне ең көп аударылып, жұртшылықтың қызығушылығын тудыруда.

Д.Исабеков «Шалдар» әңгімесінде: «Жылқы мен жылқы кісінескенше, адам мен адам сөйлескенше деген осы ғой. Шалдар жиналып, өзіл-оспақ араласқан соң Қаракең өзін алғаш кіріп келгендей емес, еркін, кең ұстады. Құдасы да жаман кісі көрінбейді. Болса да келгелі бері бақылап отыр. Әңгімесі дәмді екен. Тыңдаушысын тамсандырып, айызын қандырып тастайды. «Әлбетте, әлбетте, -деді Қаракең өзіне-өзі. – Қыз ашуы оңай дейсің бе? Соның орнында мен болсам қайтер едім? Алғашында солғын болса, кеудесін ашу кернеген шығар. «Ашу алдында, ақыл соңында» деген бар емес пе?» [2, 256].

Жазушы осы бір үзінді де «Жылқы мен жылқы кісінескенше, адам мен адам сөйлескенше», «Ашу алдында, ақыл соңында» деген ұлттық болмысты танытатын мақал-мәтелдерді қолданып, оқырманға барынша түсінікті түрде жетік суреттейді. Сонымен қатар, *өзіл-оспақ* қосарлама және өзіне-өзі қайталама қос сөздерін, *еркін, кең* синонимдік қатарлар арқылы сөйлемге рең беріп отыр. Дулат Исабеков салт-дәстүрдің көнеден келе жатқан түрі – *құда тусу, құдаласуды қолданған*. Құда – ерлі-зайыптылардың туыстары мен туысқандары арасындағы құдаластықпен байланысты жекжаттық қатынасты білдіретін атау. Сонымен қатар қыз алып, қыз беріскен ер адамды құда деп атайды. Құдалардың өзі *бас құда, бауыздау құда, бел құда, бесік құда, қарсы құда, сүйек жаңғыртқан құда* болып түр-түрлерге бөлінеді. Аталған құдалардың туған-туыстары да бір-біріне құдандалы, яғни «құда,құдағи» болып саналады [3, 639б].

Ал енді мына үзінді де «*осы бір жапырақ қара баланың арқасы ғой жұрт қатарлы жекжат тауып, келін түсіріп, ду-ду той жасап, ел санатына қосылып отырғанымыз*» [2, 286]. Жазушы бірде құда, бірде жекжат сөзі арқылы ойын жүйелі түрде жеткізуге тырысады. Мұндағы *жекжат* сөзінің мағынасыенді қыз алысып, қыз берісіп, бір-бірімізбен туыстық қатынастан, құдалық қатынасқа көшуге жол ашық деген сөз. Автор ел, халық сөздері синоним бола алатын жұрт сөзін,ду-ду қайталама қос сөзін қолданған.

«Қаблан» әңгімесінде: *Әкемнің ет құдасы біздің кәрі төбетіміз былтырғы жылы боранда қасқырға жем болған соң қолындағы асыл тұқымды қаншығы жақсы күшік туса, жекжат пен жекжаттың ит пен мысық, пышақ пен тауық алмаспайтын қазақтың қараңғы ырымын біле тұрса да дәл осы жолы оны аттап өтіп, ең жақсы арлан болды-ау деген күшігін әкеп бермек болған* [2, 456]. Яғни, қазақ халқының өзіндік ырым-тайымдарын, құда мен құда бір-бірімен ит пен мысық, пышақ пен тауық дегендерді өзара алмастырмайтындарын білуімізге болады.

Этностың ақиқат дүние туралы көзқарасы, салт-дәстүрі, жол-жоралғылары әдет-ғұрпы, моралі, әдебі, тұрмыс-тіршілігімен байланысты ақпараттар жинақтаған тұрақты сөз орамдарының мазмұндық құрылымында ақиқат дүниенің тілдік бейнесін көрсететін ұлттық менталитетті танытатын компоненттер болады. Рухани мәдениет туралы Ж.А.Манкеева: «яғни салт-дәстүрлер жай қолданбалы нәрсе, я науқандық, мерекелік көрнекі құрал емес. Ол – ұлтты рухтандырып, оның ішкі, сыртқы келбетін өрнектеп, көрсетіп отыратын көрсеткіштердің бірі. Себебі, дәстүр әркімнің жеке басының жағдайына байланысты емес, ол халықтың әлеуметтік-психологиялық, мәдени, тұрмыстық, дүниетанымдық жағдайына байланысты қалыптасатын – жалпыхалықтық құбылыс. Екіншіден, дәстүрдің тағы бір сипаты – оның тұрақтылығы. Ол оңайлықпен өзгере салмайды, тіл арқылы ол ұрпақтан-ұрпаққа беріледі. Сол арқылы ұлт өмірінің жемісі үзілмей, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі» дейді [4, 96б].

Жазушының «Талахан-186» әңгімесінде: «Ол екі баласын сүндетке отырғызу үшін Арыстағы хирургке алып кеткен, – деді физкультурашы Әбдеш [2,143б]. Ал «Бонапарттың үйленуі» әңгімесінде:

«Мәселе...

Қысқасын айтқанда, бір айдан кейін келіншек әкелетін боп отырған Бонапарт сүндетке отырғызылмаған боп шықты. Бұл күтпеген оқиға болып шықты» [2, 178] деген үзінділерден байқауға болады.

Халықтың түсінігі бойынша, сүндетке отырғызудың мақсаты – бала ер жетіп, азамат болды дегенді білдіреді. Қазіргі күні қазақ халқы осы салтты «Сүндет той» деп, көп жерлерде үлкен той жасап, атап өтеді. Сүндетке отырғызылған балаға тай мінгізіп, келген қонақтары сыйлықтар сыйлайды. Бұрынырақта атқа жабу жауып, ашамай салып, сүндетке отырғызылатын баланы отырғызып, алдына қоржын іліп, туған-туыстарын тойға шақыртуға шығарған.

«Арада он күн өткен соң, Әбдешімнің жұртында қалған қараша үйдің сыртқы жағына қылжақбас жігіттер мынандай жазуы бар тақта іліп кетіпті:

«Бұл үйде 1989 жылы 8 июль мен 28 июль аралығында Бонапарт сүндетке отырғызылған». Бұл жазуды көрген адам күмей өтпейтін болды [2,178б], – деп әңгімеленеді.

Д.Исабеков «Бонапарттың үйленуі» әңгімесінде: «Балаға ат қоюға келгенде қазақтан өткен «нахал» ешкім жоқ. Олар дүниежүзілік есімдердің қожасындай оның төбесіне шығып отырып алады да, «мынау ананыкі екен, мынау мынаныкі екен» деп бас қатырып жатпай, қайсысы аузына түссе, сонысын алып баласына жапсыра салады. Ол есім жақсы ма, жаман ба, қазақ топтыраңа үйлесе ме, үйлеспей ме, үйлесе қалған күнде де дәл соның баласына келісе ме, келіспей ме – онымен ісі де болмайды. Тіпті, сол өзі құрметтеп отырған адам кім болған, не істеген, ұлты қайсы, қазаққа оның қатысы болып па еді, болмап па еді, оны да ойлап қатырып жатпайды»

«Мұртты қазақтың бүгінгі ұрпағы логикалық жағынан жұртты жеңіп кетті де, Әбдешімнің баласы Бонапарт деп аталды. Той тойланды, азан шақырылды, ат қойылып, ресми бекіп кетті» [2,181б].

Жазушы әңгімесінде қазақтардың дәл сол кездегі ат қою теориясы жөнінде айта келіп, той жасау, азан шақыру, келін түсіру, құдаласу, сүндеттеу сияқты сал-дәстүрлері туралы сөз қозғайды. Мұндағы, Бонапарт – француз есімі, күшті әскердің командирі. «Бонапарттың үйленуі» деп аталатын әңгіме соңын автор «Қазақ боп өмір сүру қызық сияқты» деп аяқтағаннан-ақ, ұлтқа деген ыстық ықыласын, шын пейілін анық аңғарамыз.

Жазушы әңгімелерін оқи отыра, ат қою ерекшеліктеріне ерекше ден қойғанын байқаймыз. Мәселен, Д.Исабековтың әңгімелеріндегі негізгі кейіпкерлер есімі Шойынқұлақ, Пістекүл, Молдабай, Кемпірбай, Ештен, Жапархан, Ипатша, Нәметай, Әбдешім, Бонапарт, Дәржан, Қалампыр, Тұрлыбек, Сопытай, Бопытай, Қаршыға, Кәмәсия, Жәдігер, Желдібай, Есіркеп, Елемес, Ережеп деп аталады. Дулат Исабеков көбінесе кейіпкерлердің болмысына, іс-әрекеттеріне, сөйлеу этикеттері мен ишараттарына мән бере келе, есімдердің қойылғандығын аңғаруға болады.

Тіршілік циклі ғұрыптарындағы отбасылық, әлеуметтік жора, дүниеге келген сәбиге ат қою, есім беру рәсімі. Дүниеге келген нәрестеге ат қою ғұрпының ұстанымдары мен атқарылуы бағзы заманнан бері қалыптасып келе жатқан анимистік, тотемдік, магиялық наным-сенімдермен тікелей байланысты жүргізілді.

Қазақта қалыптасқан салт бойынша, балаға ат қою – ауылдың абыройлы ақсақалына немесе құдайы не құрметті қонаққа бұйыратын құрмет. Бұл рәсім баланы бесікке салардың алдында орындалады: мал сойылып ағайын-туыс, көрші-көлем шақырылады, ет желініп болған соң, құндақтаулы баланы ақсақалдың қолына береді. Ақсақал баланың құлағына жақын «Сенің атың Пәленбай» деп, үш мәрте қайталайды [4,235б].

Биыл көктемде, аманат жан аман болса, Ерғабылыңыз жиырма екіге толады екен.

- *Иә, иә, дұрыс, балам, -деді Қаракең Тоқтарбектің ескілікті шалдарша сөйлеп отырғанын, бірақ, онысы өзіне тіпті үйлеспей тұрғанына аздап езу тартып.*

- *Ер-азамат үшін бұл аз жас емес, – деп жалғастырды Тоқтарбек сөзін. – Біздің бабаларымыз он бес жасында отау иесі болған екен, ал Ерғабыл үш жылы кем екі мүшелге кепті.*

- *Е-е, -деді Қаркең ішінен. – Түсінікті, түсінікті, үйлендірейік демекшің ғой. Нұр жаусын тілегіңе, нұр жаусын, балам» [2,82б]. «Шалдар» әңгімесінде автор Қаракең ақсақал мен Тоқтарбектің қарым-қатынасын диалогты сөйлеу түрінде жеткізеді. Диалогты сөйлеуде езу тарту – күлді, жымиды, отау иесі болу – шаңырақ көтеру, үйлену мағынасында, ер бала, жігіт сөздерін ер-азамат қос сөзі арқылы жеткізіп тұр.*

Шаңырақ көтеру – жігіттің некелесуіне байланысты өз үйінде ұйымдастыратын той-думаны. “Шаңырақ көтеру” деген атау еркектің әйел алып үйлі болуына, жеке түтін түтетіп, отау тігуіне байланысты қалыптасқан. Дәстүрлі қазақ қоғамында ұзатылатын қызға міндетті түрде отау тігіп беретін, яғни жігітәйел алып, неке құрумен бірге үйлі болып бөлінетін. Сондықтан да осы қуанышқа байланысты ұйымдастырылатын мереке шаңырақ көтеру тойы деп аталған. Қазақ халқының ұлын үйлендіріп, қызын ұзатуда ғасырлар бойы желісін үзбей жалғасып келе жатқан өзіндік салт-дәстүрлері бар. Ата-ана екі жасты үйлендірмес бұрын жігіт қалыңдықты туыстық араға жеті ата салып іздестіруін, жастарының ерекшелігін ескеріп отырған. Үйлену тойы алдында құда түсіп, жаушы жіберген. Құда түсу, ұрын тойын өткізген. Құдалар бір-біріне есік көрсеткен. Қалың малын алып, жасауын берген.

Ене, бұйрық деген осы екен де, -деді әлден соң Қаракеңмен бірге келген қария сөз бастап. – Құдай бұйыртса, міне, сіздер мен біздер жекжат болдық. Өкінгенмен не пайда, енді қалғаны қуаныш қой біздерге. Бәріміз де қыз өсіріп отырмыз. Қызы бар үйдің түбі бір өкініші бар. Сол қызымыздың қай күні кетіп қаларын алла білсін. Бүгіндегі жастарға пәлен деу де қиын ғой. Молда-еке, қызыңыз жаман есікке барған жоқ. Әкесі міне, ақ тілеумен алақанын жайып алдыңызға кеп отыр. Ұл болса.... өз баламызды мақтау жараспас, дегенмен қыз қалаған соң жаман болмағаны ғой, рас емес пе, -деп аздап күлімсіреп ол отырғандарға қарады [2,96б]. Қазақ тілінде құрметтеу, қадір тұту нышанымен кісі есімінің басқы буынына –аға, – еке, – қа, – ке. –а, – е қосымшаларын қосып айту бейресми жағдайда ғана емес ресми жағдайда да қолданылатын этикеттік тәсіл. Жазушы молда-еке сөзін сыйлау, құрметтеу мақсатында қоланып, жағдаятты түсіндіруде, сонымен қатар, ақсақал, ата сөздерін емес, ақылғөй, дана, көпті көрген қария сөзін, діни тұрғыдағы атаулар алла, құдай сөздерін қолданған.

«Тәшкеннен балаң келгенде бір мейіз де тартырмадың ғой сен, қу кемпір» деп өздерінше бұртиған болады. «Біздің қолға да қарға тышар, тұра тұр, Түркістандағы қызым тәркіндеп келсін...» деп қайсыбір алда тұрған қуанышын айтып, өзінің де қыз беріп, қыз алған шаңырақ екенін әзілдеп болса да байқатып өтеді [2,36б]. Мейіз тарттырмау (ауыз тидірмеу мағынасында), бұртиған болу (ренжу мағынасында, қарға тышу (жақсылық болу мағынасында) тұрақты тіркестер қолданылады жазушының «Кемпірлер» әңгімесінде.

Жазушының «Конфронтация» әңгімесінде: «Оның үстіне бұл той – бұл ауылдың ес біліп, етек жинағалы бері ішкіліксіз өткізіп отырған үшінші тойы. Жұрттың бәрі сабырлы, жұрттың бәрі ақылды, ізетті, кішіпейіл, кешірімшіл, мейірбан, әзілкеш, сөзге сараң да сыпайы. Соған қарамастан іштей арбасу да астыңғы ағыспен өз бетінше өрбіп отырады» [2, 115б] деп әңгімеленеді.

Құдаласу, құда атану, жекжат болу, шаңырақ көтеру, той жасау – қазақ халқының қанында, ертеректен келе жатқан, ұлттық болмысында бар дүние болғандықтан Д.Исабеков та өзінің әңгімелеріне арқау етеді.

Ғылымның уақыт тынысымен дамуы тілге де ықпалын тигізеді. Тың ізденістерге жол ашады. Қазіргі кезеңде «тіл мен мәдениет, этнос» мәселесіне қатысты тілді ғылым саласында кешенді түрде, ғылым салаларының түйіскен жерінде зерттеу жұмыстары тілдің ұлттық сипатын, ұлттық танымын, ұлттық рухын тануға, танытуға негізделген. Халықтың болмысы мен тұрмыс-тіршілігін оның тілі арқылы тану қағидасына сай зерттеу тіл біліміндегі жаңа бағыт ретінде қалыптасты. Ұлт ұлт болып қалыптасу үшін міндетті түрде оның тілі мен салт-дәстүрі сақталуы керек. Сол сияқты, қазақ тілінен ұлттың тарихы, тағдыры, тәрбиеміз көрінеді. Жазушы Дулат Исабеков шығармалары тілдегі ұлттық сипатты, ұлттық танымды, ұлттық рухты тануға, танытуға негізделген деп білуімізге болады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Егемен Қазақстан газеті «Бір мақсат! Бір мүдде! Бір болашақ!» Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан Халқына Жолдауы, 2014 ж, № 3
2. Д.Исабеков «Бонапарттың үйленуі», – Алматы: «Атамұра» 2002 ж., 232 бет
3. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: „Жазушы“, 2007ж., 798бет
4. Қазақстан ұлттық энциклопедиясы. – Алматы: „Жазушы“, 1998ж.,(II том)

Ғылыми жетекшісі:

ф.ғ.к., аға оқытушы Л.А.Чалтикенова.

Дурдона Эшбоева, Н.Х. Хасанова
(Гулистан, Узбекистан)

APPROACHES TO LEADERSHIP LEARNING AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT FOR TEACHING

Since the 1980s, reform agendas have resulted in increased devolution of school management, greater autonomy in school governance and more competition between schools. These developments have had a significant influence on the role of school leaders, both in terms of how they manage schools and their increased accountability for students' learning outcomes. School leaders are now expected to guide their schools through a complex educational environment, curriculum standards, statewide benchmarking and accountability for student learning outcomes.

Schools in the 21st Century are vital locations for knowledge production and governments expect higher levels of leadership teachers and principals in responding to the challenges of a knowledge economy. The context of teaching is more demanding, with increasing diversity in student characteristics and variations in student learning needs. Schools are now expected to work with other agencies and the wider community to provide a more holistic environment of education and care for young people to prepare them to participate in an ever-changing economy and society [1; 5; 6].

The role of school leaders has been the subject of educational research for almost a century. Much of the research over the past two decades investigates the role of leadership in the context of comprehensive school reform and portrays effective leadership as essential so that schools are successful in meeting the educational challenges of the 21st Century [1].

The idea that leadership matters is conventional wisdom, not only in education, but also in many organizations. As Kenneth Leithwood points out, the evidence of this is often in the breach – we can spot the consequences of ineffective leadership more readily than we can identify effective leaders whose organizations run smoothly. In addition, in schools, it is particularly difficult to demonstrate that leadership makes a difference, because of the large number of variables that influence student-learning outcomes.

Traditionally, studies of school leadership have focused on the role of school principals, whereas in recent times, the leadership roles of teachers have been the subject of academic study and debate [2; 3].

From traditional studies, there are two main types of research evidence on the impact of school leadership on school effectiveness. The main source of evidence is case studies conducted in exceptional schools. For example, schools that appear to be contributing to student learning significantly either above or below expectations. A second source of research evidence is large-scale quantitative studies. Over the past decade, several papers have been written that review this body of work and analyze a large set of studies to draw conclusions about the effects of school leadership [4].

These reviews of the research evidence suggest the following three findings about school leadership:

1. The total (direct and indirect) effects of leadership on student learning accounts for about a quarter of total school effects;
2. Leadership effects are second only to teacher effects on student outcomes; and
3. Leadership effects are usually greater in underperforming schools.

In their review of the research evidence from large-scale quantitative studies, Hallinger and Heck concluded that the combined direct and indirect effects of school leadership on pupil outcomes are small but educationally significant. While leadership only explains three to five per cent of the variation in student learning across schools, this is actually about one quarter of the total variation, 10 to 20 per cent, explained by all school-level variables – after controlling for student intake factors. Classroom factors, teaching, explain only a slightly larger proportion, about one third, of the variation in student achievement. Thus, leadership is second to teaching as the major school-based influence on student learning. Other school-based factors that explain variation in student learning include: shared vision and goals; learning environment; concentration on teaching and learning; purposeful teaching; high expectations; positive reinforcement; monitoring progress; pupil rights and responsibilities; home-school partnerships; and a learning organization. However, as most of these characteristics – along with others associated with effective teaching – are factors over which school leaders can potentially exercise influence, it is probable that the impact of school leaders is understated in much of the research. Achieving results through others is the essence of leadership. A finding that principal effects are mediated by other in-school variables does nothing whatsoever to diminish the principal's importance ... the research illustrates that these effects appear to compound as principals pursue school-level action [4].

Information about the impact of school leadership is often drawn from case studies conducted in exceptional schools, schools that appear to be contributing to student learning significantly either above or below expectations. Although such research usually produces large leadership effects, the results are not readily generalizable [2; 3]. Leithwood et al address this limitation by collecting a relatively large number of cases of successful leadership, reporting the results of systematic cross-case analyses and carrying out quantitative tests of the results provided by the qualitative evidence. They conclude that although the evidence shows small but significant effects of leadership actions on student learning across a spectrum of schools, the demonstrated effects of successful leadership are considerably greater in schools that are "in more difficult circumstances". They observe that, "there are virtually no documented instances of troubled schools being turned around without intervention by a powerful leader. Many other factors may contribute to such turnarounds, but leadership is the catalyst" [2; 3].

Effective school leadership should not be seen as a standard set of personal characteristics. Studies of the impact of organizational variables on school effectiveness generally find no common patterns in the personal characteristics of successful school principals. Moreover, there is evidence that educational leaders may behave quite differently and productively depending on the circumstances they are facing and the people with whom they are working. In other words, there is no single leadership "style" or set of practices that characterizes an effective professional leader of teachers.

In summary, it is difficult to demonstrate that leadership makes a difference to the quality of school education, because of the number of variables that influence student learning outcomes. The impact of leadership on learning outcomes is often indirect because effective leaders work through others, i.e. Teachers, to achieve results. When these factors are taken into account, research suggests that the total, direct and indirect, effects of leadership on student learning accounts for about a quarter of total school effects. Leadership effects are second only to teacher effects in their impact on student learning. The research also suggests that leadership effects are usually greater in underperforming schools. In

other words, it is unlikely that an under-performing school will be "turned around" without the intervention of an effective leader.

References:

1. Elmore Richard F. 2000. Building a new structure for school leadership. Washington DC. Albert Shanker Institute.
2. Gezi, K 1990. The role of leadership in inner-city schools. Educational Research Quarterly
3. Gurr, David, Lawrie Drysdale, Elizabeth Di Natale, Patricia Ford, Richard Hardy and Russell Swann 2003. Successful school Leadership in Victoria: Three Case Studies. Leading and Managing
4. Hallinger, Philip, and Ronald H. Heck 1996. Reassessing the principal's role in school effectiveness: a review of empirical research, 1980-95.
5. Educational Administration Quarterly, Kalantzis Mary and Andrew Harvey 2003. The vital role of educators in developing a knowledge economy. In Frank Crowther (ed.) Teachers as Leaders in a Knowledge Economy. College Year Book. Australian College of Educators.
6. Leithwood Kenneth and C Riehl 2003. What do we already know about successful school leadership? Paper prepared for the AERA Division A Taskforce on Developing Research in Educational Leadership.

**Дурдона Эшбоева, Ф.О. Аллаярова,
(Гулистан, Узбекистан)**

THE DIFFERENCES OF THE MODELS OF SCHOOL LEADERSHIP

Many models of school leadership have been developed. Some of these models are specific to education, while others, e.g. "transformational leadership", are drawn from a wider research base. There are few agreed definitions of what is encompassed under each model. The various models reflect developments in thinking about what constitutes effective leadership in a school and advocate different ways of "doing" leadership in practice. The models are not mutually exclusive and it is quite possible that several models could be practiced in one school at the same time, to good effect. Now we speak about instructional leadership.

A heavily researched concept is "instructional leadership", which refers to exercising leadership in teaching and learning to improve educational outcomes for students. The idea of instructional leadership is a distinct theory of leadership for school education. Research on instructional leadership represents a departure from the application of general theories of staff management and administration to school education that characterized early work in the field of educational administration [2].

The vast literature on instructional leadership specifies leadership practices and provides some evidence of the impact of these practices on organizations and student outcomes. There is no one model of instructional leadership although the studies all focus on defining the attributes of school principals as "instructional leaders". Hallinger's model of instructional leadership identifies three sets of leadership dimensions, within which are ten specific leadership practices. The three dimensions of instructional leadership are:

1. Defining a School's Mission;
2. Managing the Instructional Program; and
3. Promoting a Positive Learning Climate [5].

"Instructional leadership" is a concept that has been explored extensively for decades in research that focuses specifically on studies of school principals, but many other leadership concepts also feature in the literature. A review of leadership articles over the decade 1980 to 1995, identified twenty leadership concepts which the authors grouped into six categories: instructional; transformational; moral; participative; managerial; and contingent [5]. There is a great deal of overlap between these concepts, and studies often suggest that an effective school leader displays elements of these six forms of leadership or others, such as "democratic", "distributed" or transformational" leadership

While the concept of instructional leadership remains popular in educational research, Cavanagh et al. [2] point out that the lack of a tight definition of instructional leadership has diluted the original meaning of the concept and diminished its utility. They argue that much research on instructional leadership departs from the original concept of leadership focused on learning. Although all these conceptions of instructional leadership have elements concerning instruction and leadership, these two elements are respectively supplemented by a variety of other elements. If a synthesis of all the elements were produced, the result would be complex and describe a range of leadership attributes not specifically related to student instruction of two schools [2]. In their research, Robert Cavanagh and his colleagues build on the concept of instructional leadership by re-defining it in terms of five attributes of "principal leadership of school pedagogy". The five attributes of principals who lead school pedagogy are:

1. Leadership vision or sense of mission about the learning of children;
2. A focus on school-level activities, particularly the work of teachers;
3. Recognition of the importance of school culture as a mediating factor in educational change and effective student learning;
4. Engagement of teachers to increase their commitment to students and to the school;
5. Steadfast principal leadership dedicated to meeting the educative needs of students [2].

During the 1990s, there was a trend for the research to move from a focus on the role of school principals to research that envisage leadership roles for many individuals within schools. Two dominant models in recent literature – distributed leadership and transformational leadership – are representative of this trend. Both models claim to reject the concept of leadership as a set of personal qualities embodied in an exceptional person, and argue for a more realistic perspective that puts leadership within the reach of ordinary people. The two models claim to be oppositional but have much in common, and may well be complementary. The distributed leadership model assumes that effective leadership must be the responsibility of all individuals within an organization. At its most extreme, this includes individuals without formal positions of authority. Transformational leadership also acknowledges the importance of empowering individuals within an organization, but suggests that an effective leader in a formal position of authority is essential to achieving such a transformation [4].

Models of distributed leadership tend to define leadership as a set of functions distributed among members of a school community. Studies of distributed leadership typically do three things:

- 1) Identify the forms or functions of leadership that are distributed among the members of a school community;
- 2) Identify the members to whom these leadership functions are being distributed;
- 3) Define the processes by which leadership is distributed in schools.

The organizational functions that leaders might be expected to perform include not only instructional leadership functions, but also management functions, relationships with funding agencies and relations with stakeholders and the wider community. The members to whom these leadership functions are distributed are generally defined as members of the school community typically charged with exercising leadership, such as principals, deputy principals, program and curricular coordinators, senior teachers and so on. However, some distributed leadership studies define leaders more broadly and include individuals who are not in formally designated leadership positions [1]. The processes by which leadership is distributed in schools vary between studies. Eric Camburn and his colleagues, for example, focus on the process of “configuration”, which means “the creation of an organizational structure that formally designates leadership statuses within a school” and the process of “activation” referring to “the social processes that encourage incumbents of these formally-designated leadership positions to actively perform leadership functions” [1].

A distinguishing feature of the distributed leadership model is that it examines leadership as an organizational process rather than as a set of qualities possessed by an individual or a group. The rationale given for this approach is that although visionary leadership by one individual can transform an organization, the change will not be sustainable in the long-term, after the visionary leader moves on. It is also argued that there are simply not enough visionary leaders to fill the positions of authority in schools that need them. Studies of distributed leadership therefore portray leadership as a set of functions that are shared across a segment of the school community. The aim of this research is to identify a system of distributed leadership that will support and sustain school effectiveness over the long term [1].

Richard Elmore's concept of distributed leadership is explicitly functional as he argues for a practical and “de-romanticized” conception of leadership that bears no resemblance to trait theories of success. “Leadership is the guidance and direction of instructional improvement” [4]. Drawing on the theory of distributed leadership and instructional leadership, he defines the functions associated with leadership roles in five domains: policy; professional; system; school; and practice. Each of these domains encompasses multiple actors and Elmore identifies specific leadership functions related to their roles [4].

As the concept of distributed leadership focuses on developing the potential of professional teachers, it is a useful tool for supporting and enhancing the status of teaching. Traditional leadership studies tend to overlook the potential of professional teachers to play a role in school renewal, portraying them as the passive recipients of professional development and as “followers” of principals as leaders. However, recent research argues that teachers can and should have a positive impact not only on their students' learning, but also on the culture of their schools and within the wider community [7].

Some recent studies of school renewal – drawing on theories about learning organizations from new management literature and concepts of learning communities from adult and community education – envision schools as places where industrial age assumptions about the role and purpose of education are questioned and the distribution of power within traditional hierarchies of management is challenged.

Recent research on “teacher leadership” emphasizes the potential of teachers to exercise dynamic leadership in schools and to be a catalyst for social reform [6]. Frank Crowther and his colleagues argue that professional teachers should become “teacher leaders” within a new paradigm of teacher professionalism. A new paradigm for the teaching profession is needed, one that recognizes both the capacity of the profession to provide desperately needed school revitalization and the striking potential of teachers to provide new forms of leadership in schools and communities [3].

Approaches to leadership learning and professional development for teaching in their book, Frank Crowther and his colleagues argue that “new, dynamic, defensible conceptions of teacher leadership are urgently needed” and they identify six domains in which teacher leadership should be exercised. In this conception of distributed leadership, teacher leaders would:

1. Convey convictions about a better world;
2. Strive for authenticity in their teaching, learning and assessment practices;
3. Facilitate communities of learning through organization-wide processes;
4. Confront barriers in the school's culture and structures;
5. Translate ideas into sustainable systems of action; and
6. Nurture a culture of success.

Judyth Sachs also argues for a new concept of teacher professionalism, which defines the teacher as an “activist professional” [7]. Based on Anthony Giddens' notions of “active trust” and “generative politics”, Sachs suggests that “active professionalism”, exercised individually and collectively would create new spaces for action and debate among teachers. She identifies eight broad principles upon which any activist project should be grounded, that “provide the strategic and conceptual scaffolding through which an activist teacher professionalism can be created and sustained”:

1. Inclusiveness;
2. Collective and collaborative action;
3. Effective communication of aims, expectations etc.
4. Recognition of the expertise of all parties involved;
5. Creating an environment of trust and mutual respect;
6. being responsive and responsible;
7. Acting with passion;
8. Experiencing pleasure and fun [7].

Transformational leadership is a process in which the leaders take actions to try to increase their associates' awareness of what is right and important, to raise their associates' motivational maturity and to move their associates to go beyond the associates' own self-interests for the good of the group, the organization, or society. Such leaders provide their associates with a sense of purpose that goes beyond a simple exchange of rewards for effort provided.

In education, transformational leadership refers to school leaders' use of facilitative powers to construct strong school cultures that empower individuals, rather than simply exercise authority over them. It has also been suggested that the authority and influence associated with transformational leadership is not necessarily allocated to those occupying

formal administrative positions, although much of the literature focuses on such people, as does the literature on distributed leadership. The main difference between studies of distributed leadership and transformational leadership is that the distributed leadership studies play down, or ignore the role of the leader at the top of the positional hierarchy.

Studies of educational leadership that focused on people in positions of authority – particularly school principals – to studies of whole school change that emphasize the need for leadership to be distributed among many members of the school community. The concept of instructional leadership is important but is now recognized as not sufficient to guarantee school effectiveness in a more complex educational environment. Although the goal of sustainable school change is a common objective in contemporary leadership research, advocates of transformational leadership continue to emphasize the key role of school principals as agents of change. While acknowledging that many leadership functions should be performed at every level of an organization, proponents of transformational leadership argue that it is important for some functions to be attached to leaders in formal positions of authority.

References:

1. Camburn, Eric, Brian Rowan and James E. Taylor 2003. Distributed Leadership in Schools: the case of elementary schools adopting comprehensive school reform models.
2. Cavanagh, Robert, Neill MacNeill, Peter S. Reynolds and Joseph T. Romanoski 2004. Development of a RASCH Model scale to measure teacher observations of how principals lead the school pedagogy. Melbourne-2004.
3. Crowther Frank, Stephen S. Kaagan, Margaret Ferguson, Leonne Hann 2002. Developing Teacher Leaders; Corwin Press.
4. Elmore Richard F. 2000. Building a new structure for school leadership. Washington DC. Albert Shanker Institute.
5. Hallinger, Philip, and Ronald H. Heck 1998. Exploring the Principal's Contribution to School Effectiveness: School Effectiveness and school Improvement, Katzenmeyer Marilyn and Gayle Moller 1996.
6. Awakening the sleeping giant; helping teachers develop as leaders. Revised Edition 2001. Corwin Press. Sachs, Judyth 2000.
7. The Activist Professional. Journal of Educational Change Netherlands: Kluwer Academic Publishers.

ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ КОНФЕРЕНЦІЇ СВЕДЕНИЯ ОБ УЧАСТНИКАХ КОНФЕРЕНЦИИ

Abduvohidova Xushnoza – student of Namangan State University.

Alimova Mamura Teacher of – Namangan State University.

Asrarova Madina Baxtiyarovna – the student of Tashkent Financial institute. Tashkent, Uzbekistan.

Mallabayev Botirjon Baxtiyorovich – Namangan Davlat Universiteti o'qituvchisi. O'zbekiston, Namangan.

Mizikaci Fatma – Associate Professor Dept. of Curriculum and Instruction, Faculty of Educational Sciences, Ankara University, Ankara, Turkey.

Tojjahmedova Muyassar – Haydarovna Namangan Davlat Universiteti o'qituvchisi, O'zbekiston, Namangan.

Usmanov Temurbek Eldarovich – SattorovJonibek Farxodo'g'li-the students of Tashkent Financial institute. Tashkent, Uzbekistan.

Yuldasheva Mastona Muxibullayevna – Namangan Davlat Universiteti o'qituvchisi, O'zbekiston, Namangan.

Абдиева Флора Ботировна – студентка Ташкентского государственного экономического университета.

Абдуллаева Хулкар Джахангировна – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.

Абдумаликова Гузаль Хамзаевна – старший преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.

Абдурасулова Гулжахон – студент Наманганского государственного Университета. Узбекистон.

Абилхамиткызы Рысгуль – кандидат филологических наук, доцент АО «Казахский агротехнический университет имени С.Сейфуллина».

Ағымбай А.О. – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.

Азимова Умирхон Одиловна – старший преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.

Айткалиева Гулжанат Саматкызы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университет.

Алдибаева Лаззат Тургынбаевна – кандидат физико-математических наук, заведующий кафедрой «Естественные дисциплины и информационные технологии» Казахского национального аграрного университета.

Алексеева Ганна Миколаївна – кандидат педагогічних наук, старший викладач факультету комп'ютерних та енергозберігаючих технологій Бердянського державного педагогічного університету.

Аллаярова Мастура Кудратуллаевна – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

Аллаярова Ф.О. – студентка Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

Алтеев Жұман Оқытушы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.

Альтаева Салтанат Жадыгеровна – магистрант кафедры философии Евразийского Национального Университета имени Л.Н. Гумилева.

Антипенко Олександр Іванович – студент ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Астанова Санобар Жўраевна – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

Ахмедов Азамат Камилович – старший научный сотрудник – исследователь Ташкентского института ирригации и мелиорации.

Ахмедов Асет – Магистрант Казахского национального аграрного университета.

Ашурова Зебинисо Рахимовна – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры математического анализа Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои.

Баймирзаев Дилмурод Нейматович – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси. Узбекистон, Наманган.

Балабеков Қайыржан Нұрахметович – физика–математика ғылымының кандидаты, доцент, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.

Барановская Галина Григориевна – кандидат физико-математических наук, доцент. НТУУ «КПИ».

Барановская Леся Валериевна – кандидат физико-математических наук, доцент. НТУУ «КПИ».

Батирова Феруза Кадамовна – Ташкентский институт ирригации и мелиорации.

Бейшов Рустем Салтанович – магистрант Костанайского государственного университета им. А. Байтурсынова. г. Костанай. Казахстан.

Берикбоев Алишер – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

Бєлік Тетяна Михайлівна – студентка ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Бимуханбетова Бахытгүл Ерсәлімқызы – завуч школы учительница СШ имени Сагакурес. Алматинская область, Аксуский район, с.Сагакурес, Республика Казахстан.

Бобровник Юлія Олександрівна – магістрант Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.

Бобровнік Юрій Вікторович – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Бойко Максим Володимирович – студент Київського національного торгівельно-економічного університету.

Бондарчук Василь Володимирович – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту організацій імені професора Є. Храпливого Львівського національного аграрного університету.

- Борисенко Катерина Анатоліївна** – студентка Видавничо-поліграфічного інституту НТУУ «КПІ».
- Ботирбекова Гулчехра Абдумуталовна** – преподаватель кафедры Узбекской и иностранных языков Узбекского государственного института физической культуры.
- Ботиров Музаффар Шодмонович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Брус Маргарита Владимировна** – старший преподаватель кафедры прикладной математики Донбасской государственной машиностроительной академии.
- Бузрукон Ботирхон Алишеревич** – Гулистанский государственный университет.
- Бульвінська Оксана Іванівна** – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник Інститут вищої освіти НАПН України.
- Бусел Юлия Алексеевна** – слушатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины». Учитель начальных классов ГУО «Детский сад – начальная школа №20 г. Жлобина. Республика Беларусь, Гомельская обл.
- Вакуленко Євгенія Володимирівна** – здобувач наукового ступеню кандидат економічних наук Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України.
- Вакуленко Олена Василівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Інституту соціальної роботи та управління Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Василина Оріся Романівна** – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Львівського національного аграрного університету.
- Веретенко І.М.** – аспірантка КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради.
- Веретенко Т.Г.** – кандидат педагогічних наук, професор, викладач кафедри Креативної педагогіки та інтелектуальної власності Української інженерно-педагогічної академії.
- Волошин Артем Юрійович** – кафедра автоматизації управління технологічними процесами інституту енергозбереження та енергоменеджменту Київського національного університету України «КПІ».
- Галичанська Альона Вікторівна** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Герасименко Світлана Юріївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії та методики фізичного виховання Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Гизатулина Ольга Івановна** – преподаватель Колледжа КиИТ, Узбекистан, г.Гулистан.
- Глухова Наталія Вікторівна** – кандидат технічних наук, доцент кафедри МІВТ ДВНЗ «Національний гірничий університет».
- Гляковская Екатерина Ивановна** – магистрантка Гродненского государственного университета имени Янки Купалы, г. Гродно. Беларусь.
- Гошовська Христина Василівна** – студентка 5 курсу Івано-Франківського Національного Технічного університету нафти і газу/
- Гребенкіна Анна Олександрівна** – Педагогічний інститут. Київський університет імені Бориса Грінченка.
- Григор'єва Вікторія Олександрівна** – старший викладач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Гулько Анастасія Юріївна** – студентка Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Давидюк Алла Романівна** – старший викладач кафедри іноземних мов ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».
- Данилюк Олена Іванівна** кандидат економічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.
- Даутова Анара Жаналыевна** – магистрант АО «Финансовая академия», г. Астана. Казахстан.
- Дем'янчук Олена Григорівна** – асистент кафедри спортивно-масової та туристичної роботи Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Дєміна Марина Валерієвна** – Гулистанский государственный университет.
- Джангирова Гулвира Тахировна** – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физической культуры.
- Джуманиязов Уббинияз Исмайл улы** – студент Ташкентского института ирригации и мелиорации(ТИИМ).
- Джуманиязова Наргиза Шухратовна** – Ургенческого Государственного университета имени Ал-Хоразмий. Г. Ургенч, Узбекистан.
- Джура Оксана Федорівна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри гри на музичних інструментах Рівненського державного гуманітарного університету.
- Добровольська Світлана Романівна** – кандидат економічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов Львівського національного аграрного університету.
- Довбня Петро Іванович** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри математики, інформатики та методики навчання ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».
- Долинний Юрий Алексеевич** – кандидат педагогических наук, доцент. Донецкий национальный медицинский университет им. М. Горького

- Дратвина Людмила Александровна** – слухатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет им. Ф. Скорины», воспитатель ГУО «Ясли-сад № 118 г. Гомеля». Беларусь.
- Дрожжин Василь Юрійович** – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри здоров'я людини та фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Дундюк Віра Олександрівна** – аспірантка Хмельницького національного університету.
- Егiazарова Надежда Анатольевна** – слухатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины». Заведующий ГУО «Ясли-сад № 101 г. Гомеля». Республика Беларусь.
- Есенбаева Дана Исаханкызы** – АО «Финансовая академия» при Министерстве Финансов Республики Казахстан.
- Єфіменко Анна Миколаївна** – студентка географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Жабборов Абдугаффор** – кандидат биологических наук, доцент. Ташкентский фармацевтический институт.
- Жангабылова Зауре Калимжановна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Жарікова Людмила** – викладач кафедри методики мов та літератури Інституту післядипломної педагогічної освіти Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Жиембаев Жомарт Тұмарбекұлы** – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті ақпараттық технологиялар кафедрасының аға оқытушысы, п.ғ.к.
- Жураев Шерали Пулатович** – Наманганский государственный университет. Узбекистан.
- Жураева Умидахон Юнусалиевна** – студент механико-математического факультета Самаркандского государственного университета имени Алишера Навои.
- Закіров Марат Борисович** – кандидат історичних наук доцент кафедри політології та правознавства Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка».
- Захридинов Алимардон Тождидинович** – Гулистанский государственный университет.
- Зусва Тетяна Василівна** – старший викладач кафедра фізичного виховання Національної металургійної академії України.
- Зупарова Гулнора Эркиновна** – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.
- Имомов Рустам Нарзуллаевич** – преподаватель Наманганского государственного университета. Узбекистан.
- Инагамова Гузаль Тохировна** – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.
- Исахова Жансая Илесбаевна** – магистрант Евразического Национального Университета имени Л.Н.Гумилева.
- Исломова Хафиза Файзуллаевна** – старший преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.
- Исмоилов Собиржон Турабекивич** – доцент. Гулистанский государственный университет,
- Исмоилова Нигора Усмонжановна** – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси. Узбекистон. Наманган.
- Ільчанінова Наталія Іванівна** – здобувач Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Кадлуб Марія Володимирівна** – студентка Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Кадралиева Нургуль Амангельдиевна** – студент Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати.
- Казбекова Аяна Ерлановна** – магистрант АО «Финансовая академия», Казахстан, г.Астана.
- Калдыбекова Мадина Габдыжалиловна** – магистрант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.
- Калітінська Юлія Олександрівна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Кантуреев М.Т.** – э.ғ.д І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Карп'юк Мар'яна Василівна** – здобувач кафедри кримінального права та кримінології Львівського державного університету внутрішніх справ, викладач кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.
- Касым Нурбала Маратқызы** – магистрантка Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.
- Кемелбек Толганай Конысбековна** – студентка Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати. Казахстан.
- Кенжаев Шовкат Хусанович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Кенжебеков Бораш Тлеубердиевич** – п.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Кенжегазы Жазира** – магистрант Казахского национального университета имени Аль-Фараби.

Ким Елена Ованесовна – учитель информатики НИШ ФМФ г.Талдыкорган, Казахстан.

Кирик Олег Михайлович – ассистент кафедры «Машиновикористання та технологій в сільському господарстві», заступник декана агроінженерного факультету Відокремленого підрозділу Національного університету біоресурсів та природокористування України «Бережанський агротехнічний інститут».

Князева Марина Владиславовна – доктор биологических наук, профессор кафедры биохимии Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина.

Коваленко Ольга Сергіївна – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри професійної освіти Бердянського державного педагогічного університету.

Колач Світлана Михайлівна – кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Львівського національного аграрного університету.

Колеснікова Аліна Олександрівна – Педагогічний інститут Київського університету імені Бориса Грінченка.

Комісарук Тарас Юрійович – студент інституту енергозбереження та енергоменеджменту Київського національного університету України «КПІ».

Конишов К.Т. – преподаватель Узбекского государственного института физкультуры.

Коробейникова Ярослава Степанівна – кандидат геологічних наук, доцент кафедри туризму Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Кощев Александр Сергійович – старший викладач кафедри «Олімпійського та професійного спорту» Дніпропетровського державного інституту фізичної культури та спорту.

Круглєва Светлана Петровна – слушатель ИПК и ПК УО «Гомельский государственный университет имени Ф. Скорины», педагог-психолог ГУО «Тихиничская средняя школа имени А.А. Осипова». Беларусь.

Крыкбаева Марьям Сергазиновна – магистрант Томского государственного университета. Россия.

Курманжанов Аскар Толеутайович – старший преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Кухар Ольга Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовознавства Макіївського економіко-гуманітарного інституту.

Латыпова Эльвира Азатовна – кандидат биологических наук, доцент. Ташкентский фармацевтический институт.

Лебский Сергей Олегович – учитель ГБОУ СОШ №588, г.Санкт-Петербург. Россия.

Лелюк Юлія Володимирівна – аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв.

Лукашук Ілля Миколайович – аспірант кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки Хмельницького національного університету. Викладач хімії Рівненського державного базового медичного коледжу.

Лутфетдинова Рано Хуснетдиновна – преподаватель Наманганского государственного университета. Узбекистан.

Лях Владислав Михайлович – студент Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя.

Лях Тетяна Леонідівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи Інституту людини Київського університету імені Бориса Грінченка.

Малахова Жанна Владимировна – кандидат физического воспитания та спорту, зав.циклом Донецкий национальный медицинский университет имени М. Горького.

Марцінішин Юрій Данилович – кандидат психологічних наук, здобувач кафедри архівознавства, новітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Матвійчук Світлана Салманівна – кандидат технічних наук, факультет економіки, управління та інженерії. Мукачівський державний університет.

Маударбекова Баян Канатбековна – магистр педагогических наук, ассистент кафедры «Педагогика и психология» Жетысусского государственного университета имени И. Жансугурова.

Махаммов Қодиржон Одилжонович – Наманган Давлат Университети ўқитувчиси. Узбекистон.

Мелентьева Татьяна Николаевна – кандидат философских наук, доцент, кафедры философии и социологии Национального фармацевтического университета.

Мерезенова Жадра Койшибаевна – магистрантка Жетысусского государственного университета.

Мисрбекова Махлиё Мисрбек кизи – студентка Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

Міхєєва Оксана Юріївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Можей Наталья Павловна – кандидат физико-математических наук, доцент. Институт непрерывного образования Белорусского государственного университета.

Муйдинова Моҳира Мукумжоновна – Наманган Давлат Университети ўқитувчи. Узбекистон.

Мустафаева Сарвиноз Суюновна – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.

Мусурманкулов Дилмурод Уралович – студент Узбекского государственного института физкультуры.

Мухин Иван Ефимович – доктор технических наук, профессор кафедры защиты информации и систем связи Юго-Западного государственного университета. г. Курск, Россия.

- Надеина Ирина Сергеевна** – студент Юго-Западного государственного университета. г. Курск, Россия.
- Нарымбаева Жанерке Нурланқызы** – магистрант «Қаржы академия» АҚ.
- Новак Олена Мусіївна** – кандидат педагогічних наук, викладач. Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія.
- Норбоева Фируза Рахматуллаевна** – доцент кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физической культуры.
- Норкузиев Дадахон Наманган** – Давлат Университети ўқитувчиси Шарофиддинов Маҳмуджон – НамДУ талабаси. Узбекистон, Наманган.
- Норкулов Шавкат Турғунбоевич** – Гулистанский государственный университет.
- Нормуротов Абдулла Саппарович** – старший преподаватель кафедры Биохимия и гигиены Узбекского государственного института физической культуры.
- Нуркасымова Сауле Нуркасымовна** – педагогика ғылымының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Нушаров Бобур Болибекович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Олейник Олег Николаевич** – старший преподаватель Донецкого национального медицинского университета имени М. Горького.
- Омонов Гофир Одилович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Ораз Гульзат Тахировна** – магистр технических наук Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати.
- Оралова С.Ш.** – І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Орынбаева У.К.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Отаргалиева Н.Е.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Охрименко Борис Олександрович** – студент економічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Пасічник Наталія Сергіївна** – магистрант Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Пасічник Наталя Олексіївна** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної математики, статистики та економіки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- Пашкова Людмила Андреевна** – старший преподаватель кафедры архитектурных конструкций Белгородского государственного технологического университета имени В.Г. Шухова, г. Белгород. Россия.
- Петрова Ольга Борисівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов Харківського національного медичного університету.
- Петрочко Жанна Васильевна** – доктор педагогических наук, доцент, профессор кафедры социальной педагогики и социальной работы Института человека Киевского университета имени Бориса Гринченко.
- Підберезних Інна Євгеніївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чорноморський державний університет імені Петра Могили.
- Підлеснюк Іванна Василівна** – студентка факультету технічного перекладу та документознавства Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.
- Поливач Марія Анатоліївна** – аспірантка кафедри «Історії та політології» Національного університету біоресурсів та природокористування України.
- Попова Наталія Олександрівна** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри іноземних мов № 3 НУ «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».
- Пронина Виктория Александровна** – практикующий психолог, магистр психологии, г. Винница.
- Пустовських Єлизавета Сергіївна** – студентка Національного університету державної податкової служби України.
- Раимов Д.И.** – студент Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Рахимова Шохиста** – Намду талабаси Узбекистан.
- Рева Євгенія Рустаміна** – студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Рибчак Христина Василівна** – студентка Національного університету «Львівська політехніка».
- Ріжняк Ренат Ярославович** – кандидат педагогічних наук, професор кафедри математики Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.
- Романенко Юлія Анатоліївна** – доктор педагогічних наук, професор кафедри природничо-математичних дисциплін та методики їх викладання Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.
- Романів Оксана Ігорівна** – спеціаліст Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.
- Рыжая Александра Васильевна** – кандидат биологических наук, доцент, Гродненского государственного университета имени Янки Купалы, г. Гродно, Беларусь.
- Сагиндикова Акбота Алимовна** – Тарих факультетінің 2 курс магистранты Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Садвакасова К.Ж.** – «Есеп және аудит» кафедрасының аға оқытушысы магистр, АҚ «Қаржы Академиясы», Қазақстан Республикасы, Астана.

- Садуакасова Кунсулу Жилкайдаровна** – кандидат экономических наук, доцент, АО «Финансовая академия». Казахстан.
- Саидмуродов Жобир Боймурод ўгли** – студент социально-экономического факультета Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Самадов Зухриддин Хусниддин ўгли** – студент социально-экономического факультета Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Сарибоев Ш.Т.** – доцент. Гулистанский государственный университет.
- Сатыбаева А.А.** – магистранты «Қаржы Академиясы» АҚ.
- Сирождидинов Камолитдин** – преподаватель Наманганского государственного университета.
- Смагулова Наталія Олексіївна** – аспірант. Бердянський державний педагогічний університет.
- Сорока Олена Михайлівна** – старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії.
- Сорокин Юрий Сергеевич** – старший преподаватель Донецкого национального медицинского университета имени М. Горького.
- Спіріна Тетяна Петрівна** – кандидат педагогічних наук, доцент. Київський університет імені Бориса Грінченка.
- Степанец Лариса Викторовна** – учитель истории сшг№1 имени Абая г.Талдыкорган. Казахстан. ,
- Танасюк Михайло Васильович** – кандидат географічних наук, асистент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Таубалдиева Жуматай** – кандидат педагогических наук, профессор кафедры музыкального образования Жетысуского государственного университета имени И. Жансугурова.
- Тимошенко Екатерина Юрьевна** – студентка Института человека Киевского университета имени Бориса Гринченко.
- Ткаченко Надія Анатоліївна** – магістрант Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Тошбоев Хусан Бахтиярович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Трішкіна Ніна Іванівна** – кандидат економічних наук, доцент. Хмельницький торговельно-економічний коледж Київського національного торговельно-економічного університету.
- Тулешова Г.Б.** – І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.
- Туралина Майра Туралиевна** – PhD доктор кафедры «Стандартизация ресторанное дело и гостиничный бизнес» Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати. Казахстан.
- Турсунов Ф.** – студент механико-математического факультета Самаркандського государственного университета имени Алишера Навои.
- Тўхтабаев Аъзамжон Шарипхўжаевич** – Наманган давлат университети ўқитувчиси. Узбекистон.
- Умаралиев О.Р.** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Умбетова Алмагул Когабаевна** – кандидат филологических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы Жезказганского университета имени О.А.Байконурова.
- Умрзоқов Ўқтам Пардаевич** – Тошкент ирригация ва мелиорация институти иқтисод фанлар доктори, профессор.
- Усманова Хулкар Маматовна** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Усмонов Жахонгир Бозорович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Успанова Венера Жумабаевна** – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.
- Устинова Людмила Валерьевна** – старший преподаватель кафедры ПМИИ, Карагадинского государственного университета имени Е.А. Букетова.
- Фазылова Лейла Сабитовна** – старший преподаватель кафедры ПМИИ, Карагадинского государственного университета имени Е.А. Букетова.
- Файчук Олена Леонідівна** – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи, управління і педагогіки Чорноморського державного університету імені Петра Могили.
- Хайдарова Гавхар Буриевна** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Хайдарова Сайёра Чиналиевна** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Халмуратов Бахтиёр Режабалиевич** – Наманган давлат университети катта ўқитувчиси, Узбекистон, Наманган.
- Хасанова Н.Х.** – студентка Гулистанского государственного университета. Узбекистан.
- Хасанова Шохида Рахмановна** – преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.
- Хмілярчук Наталія Семенівна** – кандидат педагогічних наук, в.о. доцента, завідувач кафедри іноземних мов Львівського інституту економіки і туризму.
- Ходжаева Фарида Ходжановна** – старший преподаватель кафедры Узбекского и иностранных языков Узбекского государственного института физический культуры.
- Холиқов Умиджон Қўчқорович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Узбекистан.

- Холмирзаева Зохида** – Наманган вхтхқтмои табиий ва аниқ фанлар кафедраси катта ўқитувчиси.
- Хоменко Віталій Григорович** – кандидат технічних наук, професор, декан факультету комп'ютерних та енергозберігаючих технологій Бердянського державного педагогічного університету.
- Ҳамидова Муҳайёхон Обидовна** – Наманган Давлат университети. Ўзбекистон.
- Цапок Ірина Леонідівна** – зберігач фондів геолого-географічного відділу, природничого музею Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.
- Цікавий Сергій Анатолійович** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії української літератури і фольклористики Донецького національного університету (м. Вінниця).
- Чеберяко Оксана Вікторівна** – доктор історичних наук, кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Чекмарьова Наталя Григорівна** – кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент кафедри фізичного виховання Національної металургійної академії України.
- Чернецька Лідія Валеріївна** – магістрантка Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка.
- Чобанюк Олеся Володимирівна** – магістрант Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
- Чориев Рустам Хушбақович** – студент Ўзбекского государственного института физической культуры.
- Чухловина Валерия Валериевна** – преподаватель Днепропетровського государственного института физической культуры и спорта.
- Шаймерденова Ж.А.** – магістрант І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университетінің.
- Шарофиддинов Маҳмуджон** – НамДУ талабаси. Наманган Давлат Университети ўқитувчиси.
- Шатрова Олена Володимирівна** – викладач кафедра фізичного виховання Національної металургійної академії України.
- Шауенова М.А.** – Тараз мемлекеттік педагогикалық институты, Тараз қ.
- Шахаєва Оксана Валеріївна** – студентка географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
- Шпиталенко Галина Андріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Житомирського державного технологічного університету.
- Шукуров Акмал Худойкулович** – Гулистанский государственный университет.
- Шукуров Шухрат Тошпулотович** – Тошкент ирригация ва мелиорация институти, “Сув ҳўжалигини бошқариш ва уни иқтисодиёти” факултети, 3 – босқич талабаси.Тошкент, Ўзбекистон.
- Шукурова Сайёра Саъдуллаевна** – доцент кафедры Биохимия и гигиены Ўзбекского государственного института физической культуры.
- Шукурова Ўғилой Умаровна** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Ўзбекистан.
- Шынбай Гульбану** – магістрант АО «Финансовая академия». Казахстан.
- Эгамбердиев Асилбек К.** – Гулистанский государственный университет. Ўзбекистан.
- Эшбоева Дурдона Алишер кизи** – студентка Гулистанского государственного университета. Ўзбекистан.
- Юлчиева Мавлуда Тургунбоевна** – кандидат биологических наук, доцент. Ташкентский фармацевтический институт.
- Юсупов Иброхим Абдумутал Ўғли** – студент Ўзбекского государственного института физической культуры.
- Юсупова Ш.А.** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Ўзбекистан.
- Юсуфалиев Орзумурод Одилович** – преподаватель Гулистанского государственного университета. Ўзбекистан.
- Ярошенко Сергій Володимирович** – молодший спеціаліст ПАТ «КРЕДІ АГРІКОЛЬ БАНК». Київ.

НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩІЕ КОНФЕРЕНЦИИ

Уважаемые преподаватели, аспиранты, студенты!

Государственное высшее учебное заведение

"Переяслав-Хмельницкий государственный педагогический университет
имени Григория Сковороды»,

молодежная общественная организация «Независимая ассоциация молодежи»,

студенческое научное общество исторического факультета

«Комитет исследования истории и современности»

Информируют Вас, что с 29-30 апреля 2015 г. проводится XIII Международная научно-практическая интернет-конференция «Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии».

Планируется работа по секциям:

I. БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Систематика и география высших растений.
2. Структурная ботаника и биохимия растений.
3. Микология и альгология.
4. Ресурсоведение и интродукция растений.
5. Молекулярная биология, микробиология.
6. Зоология.
7. Физиология человека и животных.
8. Биохимия и биофизика.
9. Генетика и цитология.
10. Биоинженерия и биоинформатика.

II. ГЕОГРАФИЯ И ГЕОЛОГИЯ

1. Регионоведение и региональная организация общества.
2. Наблюдение, анализ и прогноз метеорологических условий.
3. Гидрология и водные ресурсы.
4. Биогеография, биоресурсоведение, биоразнообразие.
5. Картография и геоинформатика.
6. Природопользование и экологический мониторинг.
7. Техника и технологии геологоразведочных работ.
8. Почвоведение.
9. Экономическая география.

III. ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

1. Повышение роли государственного служащего на современном этапе развития общества.
2. Современные технологии управления.
3. Взаимодействие различных ветвей власти.
4. Подготовка государственных служащих.

IV. ЭКОЛОГИЯ

1. Состояние биосферы и его влияние на здоровье людей.
2. Экологические и метеорологические проблемы больших городов и промышленных зон.
3. Радиационная безопасность и социально-экологические проблемы.
4. Промышленная экология и медицина труда.
5. Проблемы экологического воспитания молодежи.
6. Экологический мониторинг.

V. ЭКОНОМИКА

1. Банки и банковская система.
2. Внешнеэкономическая деятельность.
3. Финансовые отношения.
4. Инвестиционная деятельность и фондовые рынки.
5. Управление трудовыми ресурсами.
6. Маркетинг и менеджмент.
7. Учет и аудит.
8. Математические методы в экономике.
9. Экономика промышленности.
10. Экономика предприятия.
11. Логистика.
12. Экономика АПК.
13. Региональная экономика.
14. Экономическая теория.
15. Государственное регулирование экономикой.
16. Макроэкономика.

VI. ИСТОРИЯ

1. История Украины.
2. Всемирная история.
3. История науки и техники.
4. Этнография.
5. Устная история.
6. История стран СНГ.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Дифференциальные и интегральные уравнения.
2. Перспективы систем информатики.
3. Теория вероятностей и математическая статистика.
4. Прикладная математика.
5. Математическое моделирование.

VIII. ИСКУССТВО

1. Музыкальное искусство.
2. Искусство танца.
3. Театральное искусство.
4. Фото и киноискусство.
5. Искусство дизайна.

XIX. ПЕДАГОГИКА

1. Дистанционное образование в высшей школе.
2. Проблемы подготовки специалистов.
3. Методические основы воспитательного процесса.
4. Стратегические направления реформирования системы образования.
5. Современные методы преподавания.
6. Социальная педагогика.

X. ПОЛИТОЛОГИЯ

1. Избирательные технологии.
2. Проблемы интеграции Украины в мировое сообщество.
3. Отношения Украины с НАТО.
4. Отношения Украины со странами СНГ.

XI. ПРАВО

1. История государства и права.
2. Административное и финансовое право.
3. Охрана авторских прав.
4. Трудовое право и право социального обеспечения.
5. Уголовное право и криминология.
6. Борьба с экономическими преступлениями.
7. Экологическое, земельное и аграрное право.
8. Конституционное право.
9. Гражданское право.
10. Хозяйственное право.
11. Криминалистика и судебная медицина.
12. Предпринимательское и банковское право.
13. Уголовно-процессуальное право.

XII. ПСИХОЛОГИЯ

1. Место психолога на производстве.
2. Формы работы психолога-практика.
3. Современные тенденции в методологии психологических исследований.
4. Психология терроризма.
5. Психолого-педагогические проблемы развития личности в современных условиях.
6. Клиническая психология.
7. Общая психология.
8. Педагогическая психология.
9. Психология развития.
10. Психология труда.
11. Психофизиология.
12. Социальная психология.

XIII. СОЦИОЛОГИЯ

1. Кадровый менеджмент.
2. Современные технологии социального опроса.

XIV. СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

1. Компьютерная инженерия.
2. Вычислительная техника и программирование.
3. Программное обеспечение.
4. Информационная безопасность.

XV. ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ СПОРТ

1. Физическая культура и спорт: проблемы исследования, предложения.
2. Развитие физкультуры и спорта в современных условиях.

XVI. ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

1. Методика преподавания языка и литературы.
2. Риторика и стилистика.
3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка.
4. Синтаксис: структура, семантика, функция.
5. Методы и приемы контроля уровня владения иностранным языком.
6. Актуальные проблемы перевода.
7. Язык, речь, речевая коммуникация.
8. Украинский язык и литература.
9. Русский язык и литература.
10. Этно-, социо- и психолингвистика.

XVII. ФИЛОСОФИЯ

1. Философия литературы и искусства.
2. Социальная философия.
3. История философии.
4. Философия культуры.
5. Философия религии.
6. Философия науки.

Оргкомитет конференції планує розміщати доповіді на Web-сторінці по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

По результатам конференції буде сформований електронний збірник матеріалів, який можна буде завантажити в PDF-форматі на головній сторінці конференції по адресу: <http://conferences.neasmo.org.ua/>.

Робочі мови конференції – український, російський, англійський, французький, білоруський, грузинський, армянський, азербайджанський, казахський, узбекський, таджикистанський, киргизський, молдавський, туркменський.

Останній термін подання статей – 28 квітня 2015 р. (включительно).

Вартість участя в конференції та розміщення статті в електронному збірнику становить:

Оргвнесок – 10 USDСША або 10 ЕВРО (переклад в гривні – 500 гривень); (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстка макета, редактування текстів).

Обсяг статті – не більше 7 сторінок. Завантажити збірник можна буде **через тиждень** після проведення конференції на головній сторінці конференції.

Для учасників країн Європи та Азії (за виключенням України) засоби перераховуються наступним чином:

1. СПОСОБ ПЕРЕВОДА:

Переклади по системі «Юністрим» для Бобровника Юрія Вікторовича в пунктах Приват Банк г. Переяслав-Хмельницький (в квитанції повинен бути вказаний код перекладу та Ф.І.О. того, хто перекладав гроші, країна).

(комісія 0,15 USDСША)

2. СПОСОБ ПЕРЕВОДА (Через ОАО «Сбербанк Росії»)

Для учасників з Російської Федерації (500 руб.) оплати оргвнеску в гривні РФ (RUB) в відділеннях ОАО «Сбербанк Росії» (для того, щоб оргвнесок дійшов, в розділі НАЗНАЧЕННЯ ПЛАТЕЖА, потрібно вказувати «ПЕРЕВОД ЛІЧНИХ ЗАСОБІВ», - тільки ці три слова).

56A: Банк-Посередник:	ОАО «Сбербанк Росії», Москва, РФ БИК 044525225, К/С 30101810400000000225 ИНН 7707083893 СВИФТ: SABRRUMM
57D: Банк Бенефіціара:	/30111810100000000540 АО «СБЕРБАНК РОССИИ» Київ, Україна
59D: Бенефіціар:	/ 26207017148867/ Бобровник Юрій Вікторович

3. СПОСОБ ПЕРЕВОДА:

Або поштовою переказом на Ф.І.О.: Бобровник Юрій Вікторович, 08401, Україна, Київська обл, г. Переяслав-Хмельницький, ул. Сухомлинського, 32, к. 108.

4. СПОСОБ ПЕРЕВОДА: Western Union на Бобровник Юрій Вікторович (вказуйте код переказу Ф.І.О того, хто переказує оргвнесок).

ОБРАЗЕЦ ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Научная степень и ФИО автора
по образцу Иван Петренко (Киев, Украина)

**Секция, подсекция по образцу (Филологические науки
Методика преподавания языка и литературы.)**

Название статьи (БОЛЬШИМИ БУКВАМИ)

Текст статьи

(ссылки на литературу по тексту в квадратных скобках по образцу [1, с. 23])

Литература:

1. Евремов С. Михаил Коцюбинский // Евремов С. Избранное: Ст. науч. разведки. Монографии - К.: Наук. мысль, 2002. – 760 с.

Начный руководитель: кандидат исторических наук Бобровник Юрий Викторович

Внимание!

После литературы (в правом углу указывается научный руководитель (для студентов и аспирантов)) подаются сведения об авторах (Ф.И.О. (полностью) домашний адрес, код города, телефон, E-mail, место работы или учебы, должность, ученое звание, ученая степень.

К участию в конференции принимаются статьи объемом до 7 страниц набранных в редакторе **WORD** в виде компьютерного файла с расширением *. doc. Шрифт Times New Roman 14. Междустрочный интервал 1,5. Поля со всех сторон 20 мм. Материалы на конференцию принимаются по электронной почте по адресу: **neasmo@gmail.com** (тема сообщения: **29-30 апреля 2015 г.**) (в случае если Ваш почтовик выбрасывает ошибка не отправления отправляйте на адрес **neasmo@ukr.net**) или на CD-дисках (дискеты не принимаются) с добавлением печатных материалов + отсканированную копию или ксерокс квитанции об оплате оргвзноса. **В случае отправки научной статьи по электронной почте, печатные материалы присылать не надо, а к статье, нужно прикрепить отсканированную копию квитанции об оплате оргвзноса.**

Адрес оргкомитета:

08401, Украина, Киевская обл, г. Переяслав-Хмельницкий, ул. Сухомлинского, 32, к. 108.

Контактное лицо в Украине и за рубежом: Бобровник Юрий Викторович

Контактные телефоны: +38 (097) 923 16 58, +38 (093) 335 78 86.

E-mail: **neasmo@gmail.com**

ВНИМАНИЕ! Работы с рисунками и таблицами принимаются только в том случае, если они представлены в формате **JPEG** отдельным файлом.

ВНИМАНИЕ! После того, как мы получили от Вас статью, Вы обязательно должны получить ответное сообщение: **«Вашу статью получили и приняли»**. Если такой ответ не поступил, через день после отправки, тогда обязательно позвоните в оргкомитет и сообщите о ситуации.

РАБОТЫ ОБЪЕМОМ более 7 страниц не принимаются!

Тексты, набранные межстрочным интервалом 1,0 **НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!**

С результатами и форматом проведения подобных мероприятий можно ознакомиться по адресу **<http://conferences.neasmo.org.ua/>**

Участие в конференции – это отличная возможность осветить свои научные работы для студентов, аспирантов и преподавателей!

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ УЧАСНИКІВ З УКРАЇНИ

Шановні викладачі, аспіранти, студенти!

Державний вищий навчальний заклад

«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди»,

молодіжна громадська організація «Незалежна асоціація молоді»,

студентське наукове товариство історичного факультету

«Комітет дослідження історії та сучасності»

Інформують Вас, що з **29-30 квітня 2015 р.** проводиться **XIII Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»**

Планується робота за секціями:

I. БІОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Систематика та географія вищих рослин.
2. Структурна ботаніка та біохімія рослин.
3. Мікологія та альгологія.
4. Ресурсоведення та інтродукція рослин.
5. Молекулярна біологія мікробіологія.
6. Зоологія.
7. Фізіологія людини та тварин.
8. Біохімія та біофізика.
9. Генетика та цитологія.
10. Біоінженерія та біоінформатика.

II. ГЕОГРАФІЯ ТА ГЕОЛОГІЯ

1. Регіоноведення і регіональна організація суспільства.
2. Спостереження, аналіз та прогноз метеорологічних умов.
3. Гідрологія та водні ресурси.
4. Біогеографія, біоресурсоведення, біорізноманітність.
5. Картографія та геоінформатика.
6. Природокористування та екологічний моніторинг.
7. Техніка та технологія геологорозвідувальних робіт.
8. Ґрунтознавство.
9. Економічна географія.

III. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

1. Підвищення ролі державного службовця на сучасному етапі розвитку суспільства.
2. Сучасні технології управління.
3. Взаємодія різних гілок влади.
4. Підготовка державних службовців.

IV. ЕКОЛОГІЯ

1. Стан біосфери та його вплив на здоров'я людей.
2. Екологічні та метеорологічні проблеми великих міст і промислових зон.
3. Радіаційна безпека та соціально-екологічні проблеми.
4. Промислова екологія і медицина праці.
5. Проблеми екологічного виховання молоді.
6. Екологічний моніторинг.

V. ЕКОНОМІКА

1. Банки та банківська система.
2. Зовнішньоекономічна діяльність.
3. Фінансові відносини.
4. Інвестиційна діяльність та фондові ринки.
5. Управління трудовими ресурсами.
6. Маркетинг та менеджмент.
7. Облік та аудит.
8. Математичні методи в економіці.
9. Економіка промисловості.
10. Економіка підприємства.
11. Логістика.
12. Економіка АПК.
13. Регіональна економіка.
14. Економічна теорія.
15. Державне регулювання економікою.
16. Макроекономіка.

VI. ІСТОРІЯ

1. Історія України.
2. Загальна історія.
3. Історія науки і техніки.
4. Етнографія.
5. Усна історія.

VII. МАТЕМАТИКА

1. Диференціальні та інтегральні рівняння.
2. Перспективи систем інформатики.
3. Теорія ймовірностей та математична статистика.
4. Прикладна математика.
5. Математичне моделювання.

VIII. МИСТЕЦТВО

1. Музичне мистецтво.
2. Мистецтво танцю.
3. Театральне мистецтво.
4. Фото і кіномистецтво.
5. Мистецтво дизайну.

XIX. ПЕДАГОГІКА

1. Дистанційна освіта у вищій школі.
2. Проблеми підготовки фахівців.
3. Методичні основи виховного процесу.
4. Стратегічні напрями реформування системи освіти.
5. Сучасні методи викладання.
6. Соціальна педагогіка.

X. ПОЛІТОЛОГІЯ

1. Вибірчі технології.
2. Проблеми інтеграції України у світове співтовариство.
3. Відносини України з НАТО.
4. Відносини України з країнами СНД.

XI. ПРАВО

1. Історія держави та права.
2. Адміністративне і фінансове право.
3. Охорона авторських прав.
4. Трудове право та право соціального забезпечення.
5. Карне право та кримінологія.
6. Боротьба з економічними злочинами.
7. Екологічне, земельне та аграрне право.
8. Конституційне право.
9. Цивільне право.
10. Господарське право.
11. Криміналістика та судова медицина.
12. Підприємницьке та банківське право.
13. Кримінально-процесуальне право.

XII. ПСИХОЛОГІЯ

1. Місце психолога на виробництві.
2. Форми роботи психолога-практика.
3. Сучасні тенденції в методології психологічних досліджень.
4. Психологія тероризму.
5. Психолого-виховні проблеми розвитку особистості в сучасних умовах.
6. Клінічна психологія.
7. Загальна психологія.
8. Педагогічна психологія.
9. Психологія розвитку.
10. Психологія праці.
11. Психофізіологія.
12. Соціальна психологія.

XIII. СОЦІОЛОГІЯ

1. Кадровий менеджмент.
2. Сучасні технології соціального опитування.

XIV. СУЧАСНІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

1. Комп'ютерна інженерія.
2. Обчислювальна техніка та програмування.
3. Програмне забезпечення.
4. Інформаційна безпека.

XV. ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА ТА ПРОФЕСІЙНИЙ СПОРТ

1. Фізична культура і спорт: проблеми дослідження, пропозиції.
2. Розвиток фізкультури і спорту в сучасних умовах.

XVI. ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

1. Методика викладання мови та літератури.
2. Риторика і стилістика.
3. Теоретичні та методологічні проблеми дослідження мови.
4. Синтаксис: структура, семантика, функція.
5. Методи та прийоми контролю рівня володіння іноземною мовою.
6. Актуальні проблеми перекладу.
7. Мова, мовлення, мовна комунікація.
8. Українська мова та література.
9. Російська мова і література.
10. Етно-, соціо- та психолінгвістика.

XVII. ФІЛОСОФІЯ

1. Філософія літератури та мистецтва.
2. Соціальна філософія.
3. Історія філософії.
4. Філософія культури.
5. Філософія релігії.
6. Філософія науки.

Оргкомітет конференції планує розміщувати доповіді на Web-сторінці за адресою: <http://conferences.neasmo.org.ua>.

Робочі мови конференції – українська, російська, англійська, французький, білоруська, грузинська, армянська, азербайджанська, казахська, узбекська, таджикська, киргизська, молдавська, туркменська.

Останній термін подання статей – **28 квітня 2015 р. (включно)**.

Вартість участі в конференції та розміщення статті в електронному збірнику складає:

Оргвнесок – 90 грн. (в оргвнесок входить оплата за розміщення на сайті, верстака макету, редагування текстів). Об'єм статті – не більше 7 сторінок. За результатами конференції буде сформовано електронний збірник матеріалів, який можна буде скачати в PDF-форматі на головній сторінці конференції за адресою - <http://conferences.neasmo.org.ua/> натиснувши на посилання.

Кошти перераховуються на:

картку Приват банку 5168 7420 6537 9988 (одержувач – **Бобровнік Юрій Вікторович**) та відправити SMS-підтвердження про оплату на моб. **097 923 16 58** у повідомленні вказати прізвище учасника конференції.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

ПІБ автора
за зразком: **Іван Петренко**
(Київ, Україна)

Секція, підсекція за зразком: **(ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**
Методика викладання мови та літератури)

Назва статті (ВЕЛИКИМИ ЛІТЕРАМИ)

Текст статті

(посилання на літературу по тексту у квадратних дужках за зразком [1, с. 23])

Література:

1. Коцур В.П. Історія середніх віків: [у 2-х т.]. – Т.1. Раннє середньовіччя: курс лекцій. / В.П. Коцур, В.О. Балух. – Чернівці: Наші книги, 2009. – 496 с.
2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей: навч. посіб. / Б.П. Пангелов. – К.: Академвидав, 2010. – 248 с.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, Петренко Іван Петрович

Увага!

Після літератури (**у правому куті вказується науковий керівник (для студентів та аспірантів)**) подаються **відомості про авторів** (П.І.П. (повністю) домашня адреса, код міста, телефон, Е-mail, місце роботи або навчання, посада, вчене звання, науковий ступінь).

До участі у конференції приймаються статті **обсягом від 5 до 7 сторінок** набраних у редакторі WORD у вигляді комп'ютерного файлу з розширенням *.doc. Шрифт Times New Roman 14. Міжрядковий інтервал 1,5. Поля з усіх сторін 20 мм. Матеріали на конференцію приймаються електронною поштою за адресою: **neasmo@gmail.com, тема повідомлення: 29-30 квітня 2015 р.** (у разі виникнення помилки при відправленні, повторно відправляйте на адресу **neasmo@ukr.net**) або на CD-дисках (**дискети не приймаються**) із додаванням друкованих матеріалів + відскановану копію або ксерокс квитанції про сплату оргвнеску. У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приват банку ксерокопія квитанції не надсилається (достатньо відправити **SMS-підтвердження**).

У разі відправки коштів оргвнеску на картку Приват банку ксерокопія квитанції не надсилається достатньо відправити SMS з прізвищем автора публікації.

Увага! У разі відправки статті та квитанції про оплату оргвнеску електронною поштою, надсилати друковані матеріали Укрпоштою не потрібно!

Увага! Після того, як ми отримали від Вас статтю, Ви обов'язково маєте отримати повідомлення-відповідь: **«Вашу статтю отримано та зараховано»**. Якщо така відповідь не надійшла через день після надсилання, тоді обов'язково зателефонуйте оргкомітету і повідомте про ситуацію.

Адреса оргкомітету:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

E-mail: neasmo@gmail.com

Координатор – Бобровнік Юрій Вікторович

Контактні телефони: (097) 923 16 58, (093) 335 78 86.

УВАГА! Роботи з малюнками та таблицями приймаються лише у тому разі, якщо вони подані у форматі JPEG окремим файлом.

РОБОТИ ОБ'ЄМОМ МЕНШЕ 3 сторінок НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!

ТЕКСТИ, НАБРАНІ МІЖРЯДКОВИМ ІНТЕРВАЛОМ 1,0 НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ!!!

З результатами та форматом проведення подібних конференцій можна ознайомитися за адресою:

<http://conferences.neasmo.org.ua/>

ЗМІСТ / СОДЕРЖАНИЕ**СЕКЦІЯ: ЕКОНОМІКА**

Azamat Ahmedov (Tashkent, Uzbekistan) THE ROLE OF WATER RESOURCES IN THE AGRICULTURAL SPHERE OF KHOREZM REGION (UZBEKISTAN)	6
Madina Asrarova (Tashkent, Uzbekistan) INTERNATIONAL BANKING	7
Temurbek Usmanov, Jonibek Sattorov (Tashkent, Uzbekistan) INTERNATIONAL MONETARY FUND AND ITS ROLE IN INTERNATIONAL ECONOMY	8
Флора Абдиева (Ташкент, Узбекистан) УПРОЩЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ РЕГИСТРАЦИИ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО БИЗНЕСА В УЗБЕКИСТАНЕ	9
С. Абдулхалилова (Ташкент, Узбекистан) СВОБОДНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ЗОНЫ И ВЛИЯНИЕ ИХ НА РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ УЗБЕКИСТАНА	11
Ануарбек Аймен, Зиед Кермалиев (Тараз, Казахстан) СОВРЕМЕННЫЙ БИЗНЕС НА ОСНОВЕ МАРКЕТИНГОВЫХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ	12
Н.А. Алимджанова (ТГЭУ, Узбекистан), Ш.Ш. Файзиев (ТФИ, Узбекистан) ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ	14
Мастура Аллаярова, О.Р. Умаралиев (Гулистан, Узбекистан) МАЛОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО КАК ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЗАНЯТОСТИ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН	15
Б.М. Асанов, Р.Е. Құралбаева (Қазақстан, Алматы қ.) АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ МӘСЛЕЛЕРІ МЕН ШЕШУ КЕЗЕҢДЕРІ	16
Дилмурод Баймирзаев (Наманган, Узбекистон) КИЧИК БИЗНЕСДА АҲОЛИ БАНДЛИГИНИ ОШИРИШ	18
Дилмурод Баймирзаев (Наманган, Узбекистон) ЎЗБЕКИСТОНДА СОЛИҚ ТИЗИМИНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШНИНГ МУҲИМ ЙЎНАЛИШЛАРИ	20
Максим Бойко (Київ, Україна) ОЦІНЮВАННЯ ЯКОСТІ КРЕДИТНОГО ПОРТФЕЛЯ БАНКУ В СВІТОВІЙ ТА ВІТЧИЗНЯНІЙ ПРАКТИЦІ	21
Василь Бондарчук (Львів, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ РОЗВИТКУ АПК	23
Зоряна Бурик (Львів, Україна) АНАЛІЗ ПРОЦЕСІВ СТАЛОГО ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	25
Євгенія Вакулєнко (Київ, Україна) МЕХАНІЗМИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	27
Орися Василина, Світлана Колач (Львів, Україна) ВНЕСОК УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ В РОЗВИТОК ТЕОРІЇ МЕНЕДЖМЕНТУ	29
Олена Данилюк (Кам'янець-подільський, Україна) ОСОБЛИВОСТІ МЕНЕДЖМЕНТУ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	31
Анара Даутова (Астана, Казахстан) МЕРЫ ПО ПРЕДУПРЕЖДЕНИЮ БАНКРОТСТВА	32
Анара Даутова (Астана, Казахстан) МЕТОДЫ ОЦЕНКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКИХ РИСКОВ	34
Уббинияз Джуманиязов (Ташкент, Узбекистан) ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТЬ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИИ В ЭКОНОМИКЕ УЗБЕКИСТАНА	36
Уббинияз Джуманиязов (Ташкент, Узбекистан) РОЛЬ И МЕСТО НАЛОГА ЗА ПОЛЬЗОВАНИЕ ВОДНЫМИ РЕСУРСАМИ	37
Д.С. Джумонов, М.С. Бузрукхужаева (Ташкент, Узбекистан) ЭВОЛЮЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ПОТОКОВ КАПИТАЛА	38
Дана Есенбаева (Астана, Казахстан) ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ ДЕБИТОРСКОЙ ЗАДОЛЖЕННОСТЬЮ ПРЕДПРИЯТИЯ	40
Шерали Жураев, Гулжахон Абдурасулова (Наманган, Узбекистан) РАЗВИТИЕ СФЕРЫ ОБСЛУЖИВАНИЯ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	42
Рустам Имомов (Наманган, Узбекистан) ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ ПОДДЕРЖКИ ФЕРМЕРСКИХ ХОЗЯЙСТВ В УЗБЕКИСТАНЕ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	43
Аяна Казбекова (Астана, Казахстан) КАЛЬКУЛИРОВАНИЕ СЕБЕСТОИМОСТИ ЗЕРНА В АГРОФОРМИРОВАНИЯХ И ЕГО СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ	44
Юлія Калітінська (Київ, Україна) ЕНДОГЕННІСТЬ ГРОШОВОЇ МАСИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФІНАНСОВУ НЕСТІЙКІСТЬ РИНКУ: ПОСТКЕЙНСІАНСЬКИЙ ПІДХІД	46
М.Т. Кантурсев, У.К. Орынбаева (Қазақстан, Талдықорған қ.) ӨНІРЛІК САЯСАТТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	47
М. Карачаева, М. Эрназарова (Ташкент, Узбекистан) ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ	49
Н.Г. Каримов, Ж.Э. Рахмонов, А.Т. Кенжабаев (Ташкент, Узбекистан) МИНТАҚАДА МОНЕТАР СИЁСАТНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ АСОСИЙ МАСАЛАЛАРИ	50
Юлія Лелюк (Київ, Україна) СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ	51
А. Муталипов (Ташкент, Узбекистан) ПРИВЛЕЧЕНИЕ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В ЭКОНОМИКУ УЗБЕКИСТАНА	53
К.А. Мухитдинова (Ташкент, Узбекистан) ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РАЗВИТИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ	54

Жанерке Нарымбаева, Кунсулу Садуакасова (Астана, Казахстан)	
ҰЙЫМНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУДЫҢ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДІК ӘДІСТЕМЕСІ	55
С.Ш. Оралова, Л.Ш. Усенова (Қазақстан, Талдықорған қ.)	
ШИКІЗАТТЫҚ ЕМЕС СЕКТОРДА ОТАНДЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ДАМУЫ	58
Борис Охрименко (Київ, Україна)	
ІНСТРУМЕНТАРІЙ ГРОШОВО-КРЕДИТНОГО РЕГУЛЮВАННЯ	59
Єлизавета Пустовських (Ірпінь, Україна)	
ПОСИЛЕННЯ РОЛІ ТНК В ПРОЦЕСАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: ПОЗИТИВНІ ТА НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ	61
К.Ж. Садвакасова, Асем Сатыбаева (Астана, Казахстан)	
КОРПОРАТИВТІ ТАБЫСҚА САЛЫҚТЫҢ ЕСЕБІ МЕН АУДИТІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	62
Камолиддин Сирожиддинов, Гулжахон Абдурасулова (Наманган, Узбекистан)	
НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОБРАЗОВАНИЕ В РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН	63
Тимур Собиржон (Ташкент, Узбекистан)	
ТРАНСФОРМАЦИЯ МИРОВОЙ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ДИСБАЛАНСОВ	65
Ніна Трішкіна (Хмельницький, Україна)	
ПЕРСПЕКТИВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	
ОПТОВОЇ ТОРГІВЛІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	66
М. Туйчиева (Ташкент, Узбекистан)	
ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ	68
Г.Б. Тулешова, А.О. Ағымбай, Н.Е. Отарғалиева (Қазақстан, Талдықорған қ.)	
ИННОВАЦИОННОЕ ДАМУ – ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ	69
Севар Туляганова, Самара Абдуллаева (Ташкент, Узбекистан)	
МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА РЕСПУБЛИКА	
ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛИГИДА БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ	70
Севар Туляганова, Анвар Хабибуллаев (Ташкент, Узбекистан)	
МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ҚИШЛОҚДА БОЗОР ИНФРАТУЗИЛМАСИНИНГ ШАКЛЛАНТИРИЛИШИ	72
Б.Турсунов, С.Болтаев (Ташкент, Узбекистан)	
УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СОГЛАСОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ	
БАНКОВ НА ФИНАНСОВОМ РЫНКЕ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	74
Г. Умарова (Ташкент, Узбекистан)	
РАЗВИТИЯ СТРАХОВОГО РЫНКА УЗБЕКИСТАНА В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	76
Нодира Хасанхонова (Ташкент, Узбекистан)	
ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ОСНОВЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ ОБЩЕСТВА	77
М.Н. Ходжаева (Ташкент, Узбекистан)	
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ФИНАНСОВОГО РЫНКА	79
Оксана Чеберяко, Євгенія Рева (Київ, Україна)	
ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ТА ЕФЕКТИВНОГО ВИКОРИСТАННЯ КОШТІВ ДЕРЖАВНОГО БЮДЖЕТУ УКРАЇНИ	80
Г.А. Шпиталенко (Житомир, Україна)	
ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ СЕЛА: ІСТОРИЧНИЙ ТА ДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ	83
Шухрат Шукоров (Ташкент, Ўзбекистон)	
МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДУЎСТЛИГИ ДАВЛАТЛАРИ ВА ЎЗБЕКИСТОНДАГИ МИКРОМОЛИЯЛАШТИРИШНИНГ	
АСОСИЙ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	85
Гульбану Шынбай, Кунсулу Садуакасова (Астана, Казахстан)	
ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И СУЩНОСТЬ ФИНАНСОВОГО СОСТОЯНИЯ ПРЕДПРИЯТИЯ	87
Эркин Эргашев, Баходир Сулейманов (Ташкент, Узбекистан)	
ПЕРСПЕКТИВЫ ИНВЕСТИЦИЙ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ В УСЛОВИЯХ МОДЕРНИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	88
М.Э. Эгамова (Ташкент, Узбекистан)	
СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЫ	89
Сергій Ярошенко (Київ, Україна)	
УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ БАНКУ В ПРОЦЕСІ ЗДІЙСНЕННЯ ТОРГОВОГО ФІНАНСУВАННЯ	91

СЕКЦИЯ: ПЕДАГОГИКА

Bayan Maudarbekova (Taldykorgan, Kazakhstan), Fatma Mizikaci (Ankara, Turkey)	
INTERNATIONALIZATION AND GLOBALIZATION AS TRENDS IN GLOBAL HIGHER EDUCATION	94
N. Qambarov, S. Mirzamahmudova (Uzbekistan)	
BOSHLANG'ICH SINIF MEHAT TA'LIMI JARAYONIDA AJDODLAR MEROSIDAN FOYDALANISH YO'LLARI	95
Ҳ. Абдукаримов (Гулистон, Ўзбекистон)	
ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ ТЕХНОЛОГИЯСИ: ИЗЧИЛЛИК ВА УЙҒУНЛИК	97
Лаззат Алдибаева, Асет Ахмедов (Алматы, Казахстан)	
ПАРАДИГМЫ МОБИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ	100
Алия Қызылбаева (Ескелді ауданы, МДШО Қаратал орта мектебі)	
МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ҮРДСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	101
Санобар Астанов (Гулистан, Узбекистан)	
ТЕХНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ СОДЕРЖАНИЯ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ	103
Нозима Атаджанова (Ташкент, Узбекистан)	
ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ЗАНЯТИЙ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ	104
М. Байрбеков (Гулистон, Ўзбекистон)	
ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ – ЁШЛАРДА ВАТАНПАРВАРЛИКНИ ТАРБИЯЛАШ ОМИЛИ СИФАТИДА	106
Гульназ Барманбекова (Талдықорған, Казахстан)	
ЭТАПЫ ПОСТРОЕНИЯ ПРАКТИЧЕСКОГО ЗАНЯТИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ВИДЕО	107
Феруза Батирова (Тошкент, Ўзбекистон), Наргиза Джуманиязова (Урганч, Ўзбекистон)	
ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ ОЛИШНИНГ ПЕДАГОГИК ЖИҲАТЛАРИ	109

Юлія Бобровник (Київ, Україна) СИТУАТИВНІ ВПРАВИ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ДІАЛОГІЧНИХ УМІНЬ В УЧНІВ ЧЕТВЕРТОГО КЛАСУ НА УРОКАХ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ	110
Оксана Бульвінська (Київ, Україна) ЯКІСНА ВИЩА ОСВІТА ЯК ЖИТТЄВА ЦІННІСТЬ	112
Олена Вакуленко (Київ, Україна) ОТТАВСЬКА ХАРТІЯ ЯК ОСНОВА ТЕОРІЇ ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ	114
Т.Г. Веретенко, О.В. Бєлоліпцева, І.М. Веретенко (Харків, Україна) ПІДГОТОВКА СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ ДО ПОПЕРЕДЖЕННЯ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ	116
Гулимира Габдуллина, Ж.Кенжегазы (Алматы, Казахстан) ФИЗИКАЛЫҚ ЕКСПЕРИМЕНТТИ ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНУ	118
Христина Гошовська (Івано-Франківськ, Україна) ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ПЕРЕКЛАДАЧА В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ	119
Анастасія Гунько (Київ, Україна) СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ПІДЛІТКІВ-УЧАСНИКІВ БУЛІНГУ В УМОВАХ ЗНЗ	121
Алла Давидюк (Київ, Україна) РОЛЬ ІНТЕРАКТИВНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У РОЗВИТКУ МОВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ	123
Оксана Джюра (Рівне, Україна) ВИКОНАВСЬКА КУЛЬТУРА МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ МУЗИКИ: СТРУКТУРА, ЗМІСТ І ТЕХНОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ У ПРОЦЕСІ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ ПЕДАГОГІЧНОГО НАПРЯМКУ	124
Наргиза Диёрова (Ташкент, Узбекистан) ПОНЯТИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ И КОМПЕТЕНЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ	127
Петро Довбня (Переяслав-Хмельницький, Україна) ІКТ-КОМПЕТЕНТНІСТЬ УЧИТЕЛЯ МАТЕМАТИКИ В ГАЛУЗІ ЗАСТОСУВАННЯ СИСТЕМ ДИНАМІЧНОЇ ГЕОМЕТРІЇ	129
Віра Дундюк (Хмельницький, Україна) ПРОФЕСІЙНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ У ВНЗ	130
Сауле Изенбаева, АнараЖукина, АйманНуркамыт (Алматы, Казахстан) ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ФИЗИКЕ	132
Жансая Исахова (Казахстан, Астана) ДЕОНТОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА БУДУЩЕГО ПЕДАГОГА	134
Марія Кадлуб (Івано-Франківськ, Україна) ПЕРЕКЛАДАЦЬКИЙ АНАЛІЗ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ПЕРЕКЛАДАЧА	136
Мусохон Қамбаров (Наманган, Ўзбекистон) ТАЛАБАЛАРНИ МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ВА ИННАВАЦИОН ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШДА ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ	138
Мусохон Қамбаров (Наманган, Ўзбекистон) ТАЛАБАЛАР МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ ДАРАЖАЛАРИ ВА УНИ ПЕДАГОГИК ТАШХИСЛАШ	139
А.К. Касымова (Жезказган, Казахстан) О СОДЕРЖАНИИ И СТРУКТУРЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПЕДАГОГА	141
Шовкат Кенжаев (Гулистан, Узбекистан) МИЛЛИЙ ҒОЯНИ ЁШЛАР ОНГИГА СИНГДИРИШНИ ТЕХНОЛОГИЯЛАШТИРИШДА ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ МЕЗОНЛАРИ	143
Шовкат Кенжаев (Гулистан, Узбекистан) БЎЛАЖАК ПЕДАГОГЛАРНИ АХЛОҚИЙ ВА КАСБИЙТАРБИЯСИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ	145
Бораш Кенжебеков, Венера Успанова (Астана қаласы, Қазақстан Республикасы) МЕКТЕПТЕ АТОМДЫҚ ФИЗИКА БӨЛІМІНЕН САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУДЕ ЕСЕПТЕР ШЫҒАРУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	146
Бораш Кенжебеков, Гулжанат Айткалиева, Аниган Нурзаги (Астана қаласы, Қазақстан Республикасы) ЖАЛПЫ ОРТА МЕКТЕПТЕ ЭЛЕКТРОСТАТИКА БӨЛІМІН САПАЛЫ ОҚЫТУДЫҢ ДЕМОНСТРАЦИЯЛЫҚ ЖОЛДАРЫ	148
Елена Ким, Лариса Степанец (Талдыкорган, Казахстан) САМООБРАЗОВАНИЕ ОДНО ИЗ СЛАГАЕМЫХ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ УСПЕШНОСТИ УЧИТЕЛЯ	151
Олег Кирик (Бережани, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ І НОРМУВАННЯ ПРАЦІ ПРАЦІВНИКІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ	153
Ольга Коваленко (Бердянськ, Україна) ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ І ВИКЛАДАЧІВ ЗАСОБАМИ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ УПРАВЛІННЯ ПРОЕКТАМИ	154
Марьям Кыркбаева (Павлодар, Казахстан) ОСОБЕННОСТИ ПОДРОСТКОВОГО РАЗВИТИЯ СОВРМЕННЫХ ШКОЛЬНИКОВ	156
Алия Қызылбаева (Алматы облысы, Ескелді ауданы, Казахстан) МЕКТЕПТЕ ОҚЫТУ ҮРДСІН ҰЙЫМДАСТЫРУДА ПРОБЛЕМАЛЫҚ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	158
Сергей Лебский (Санкт-Петербург, Россия) СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ «ТЕХНОЛОГИИ» В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ	160
Ілля Лукашук (Рівне, Україна) ФОРМУВАННЯ ОСНОВ МЕДИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТА МЕДИЧНИХ ПОНЯТЬ У СТУДЕНТІВ МЕДИЧНОГО КОЛЕДЖУ НА ЗАНЯТТЯХ ХІМІКО-БІОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН	162
Рано Лутфетдинова (Наманган, Узбекистан) РАЗВИТИЕ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ	164
Тетяна Лях (Київ, Україна) АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ВОЛОНТЕРСЬКОГО РУХУ СЕРЕД СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	167

Татьяна Мелентьева (Харьков, Україна) О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ ПОДГОТОВКИ СПЕЦИАЛИСТОВ В ВУЗАХ	168
З. Бобаева, Д. Мирзабдуллаева (Узбекистан, Наманган) ПЕДАГОГЛАР ВА ҲУВЧИЛАР ҲУСАИДАГИ НИЗОЛАРНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШ САБАБЛАРИ	169
Оксана Міхєєва (Київ, Україна) ПРИЙОМНА СІМ'Я ЯК ФОРМА СІМЕЙНОГО ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ, ЯКІ ЗАПИШИЛИСЯ БЕЗ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ	171
Камалия Мұкашева (Ақсу ауданы, Жансүгіров ауылы, Өнер мектебінің мұғалімі) ОҚУШЫЛАРҒА МУЗЫКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУДЕГІ МУЗЫКАНТ –ҒАЛЫМДАРДЫҢ ҚАҒИДАЛАРЫ	173
Олена Новак (Хмельницький, Україна) РОЗВИТОК ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТА ПІЗНАВАЛЬНОГО ІНТЕРЕСУ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ	175
Сауле Нуркасымова, Қайыржан Балабеков, Жұман Алтеев (Астана қаласы, Қазақстан) КОМПЬЮТЕРЛІК МОДЕЛЬДЕУДЕ ФИЗИКА ЖӘНЕ МАТЕМАТИКА АРАСЫНДАҒЫ ПӘНАРАЛЫҚ БАЙЛАНЫСТЫҢ МАҢЫЗЫ	178
Сауле Нуркасымова, Аскар Курманжанов (Астана, Қазақстан) ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ ОБУЧЕНИЕ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ	180
Яркинай Нурумбекова (Гулистон, Узбекистон) ТАРБИЯЧИ КАСБ ФАОЛИЯТИНИ ТЕХНОЛОГИЯЛАШТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ – МЕТОДИК АСОСЛАРИ	182
Бобур Нушаров, Ш.А. Юсупова (Гулистан, Узбекистон) СОҒЛОМ БОЛА ТАРБИЯСИДА ОИЛА ВА ОТА – ОНА НАМУНАСИНИНГ АҲАМИЯТИ	184
Гулнар Оспанова (Талдықорған, Қазақстан) ДУХОВНОСТЬ КАК УСЛОВИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ТВОРЧЕСТВА	186
Наталія Пасічник (Київ, Україна) РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ	187
Людмила Пашкова (Белгород, Россия) МОДЕЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ НА БАЗЕ СОЗДАНИЯ УЧЕБНЫХ МНОГОУРОВНЕВЫХ КОМПЛЕКСОВ	189
Іванна Підлеснюк (Івано-Франківськ, Україна) ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНШОМОВНОЇ ГРАМАТИЧНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ МАЙБУТНЬОГО ПЕРЕКЛАДАЧА	191
Нодиржон Қамбаров, Мафтуна Раҳимова (Узбекистон) БОШЛАНҒИЧ СИНФ МЕҲНАТ ДАРСЛАРИДА ҲУВЧИЛАРНИНГ ГРАФИК САВОДҲОНЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ	193
Юлія Романенко (Донецьк, Україна) ПЕДАГОГІКА СПІВРОБІТНИЦТВА ЯК КРОК ДО НОВОЇ ОСВІТИ	195
Наталія Смагулова (Бердянськ, Україна) УМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ІНЖЕНЕРА-ПЕДАГОГА	197
Тетяна Спіріна (Київ, Україна) ДЕОНТОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ЯК НЕОБХІДНА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ	199
О. Сувонов (Гулистон, Узбекистон) ИЛМ ОРҚАЛИ БИЛИМ ЭҒАЛЛАШ ПРИНЦИПИДАН БАКАЛАВРИАТ БОСҚИЧИДА ФАНЛАРИНИ ҲУСАИДА ҚЎЛЛАШНИНГ ИЛМИЙ-МЕТОДИК АСОСЛАРИ	201
Жуматай Таубалдиева (Талдықорған қаласы, Қазақстан) ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА МУЗЫКА МАМАНДЫҒЫН БІТІРУШІЛЕРДІҢ ДИПЛОМ ЖҰМЫСЫН ЖАЗУДАҒЫ НЕГІЗГІ ТАЛАПТАРЫ	203
Жуматай Таубалдиева (Талдықорған қаласы, Қазақстан) БІЛІМГЕРЛЕРДІ КУРСТЫҚ ІЗДЕНУ ЖҰМЫСТАРЫН ЖАЗДЫРУ ТАЛАПТАРЫ	205
Катерина Тимошенко, Жанна Петрочко (Київ, Україна) СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА СУІЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ У ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ	207
Надія Ткаченко (Київ, Україна) РОЗВИТОК ТЕХНІКИ МОВЛЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	208
Ніна Трішкіна (Хмельницький, Україна) ПЕДАГОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ТОВАРОЗНАВЦІВ ЗАСОБАМИ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ	210
Олена Файчук (Миколаїв, Україна) ФУНКЦІЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ У ФОРМУВАННІ ВАЛЕОЛОГІЧОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ	212
Сайёра Хайдарова (Гулистан, Узбекистон) ТАЪРБИЯ ЖАРАЁНИДА ХАМКОРЛИК МУАММОЛАРИ	214
Віталій Хоменко (Бердянськ, Україна) СИСТЕМНИЙ ПІДХІД ДО РОЗРОБКИ УЗАГАЛЬНЕНОЇ ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ МОДЕЛІ ДУАЛЬНОГО ЗМІСТУ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ-ПЕДАГОГІВ КОМП'ЮТЕРНОГО ПРОФІЛЮ	216
М.А. Шауенова (Тараз қ., Қазақстан) ОҚУ-ТӘРБИЕ ПРОЦЕСІНІҢ ДІҢГЕГІ – ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ	218
М. Шерматова (Намаган, Узбекистон) БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАРДА ЎТКАЗИЛАДИГАН ТАРБИЯВИЙ ТАДБИРЛАРНИНГ ШАХС МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДАГИ ЎРНИ	220
Ғилой Шукурова (Гулистан, Узбекистон) КАСБ – ҲУНАР ТИЗИМИДА МУАММОЛИ ВАЗИЯТЛАР ЕЧИМИНИ ТОПИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ	222
Орзумурод Юсуфалиев (Гулистан, Узбекистон) ТАЛАБАЛАРНИНГ ИЛМИЙ ТАДҚИҚОТЧИЛИК ФАОЛИЯТИ	224

СЕКЦІЯ: ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ

Mehribon Rahimova (Namangan, Uzbekistan)	
4-SINF O'QISH DARSLARIDA KO'P MA'NOLI SO'ZLAR	
USTIDA ISHLASHDA AQLIY XUJUM TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH	226
Ludmila Zharikova (Kyiv, Ukraine)	
DEVELOPING SPEAKING ACTIVITIES	228
Хулкар Абдуллаева (Ташкент, Узбекистан)	
ЗАМОНАВИЙ ЎҚИТИШ УСУЛИ – ДАВР ТАЛАБИ	230
Гузаль Абдумаликова (Ташкент, Узбекистан)	
ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАТИШ УСЛУБЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ	231
Рысгуль Абилхамиткызы (Астана, Казахстан), Бахытгүл Бимуханбетова (Алматинская область, Казахстан)	
ӘДЕБИЕТТАНУДАҒЫ РУХАНИ ФАКТОРЛАР МЕН МӘДЕНИ ТАНЫМ	233
Умирхон Азимова (Ташкент, Узбекистан)	
ЧЕТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА ИНТЕРФАОЛ УСУЛЛАРИНИ ҚЎЛЛАШНИНГ АЙРИМ ХУСУСИЯТЛАРИ	235
Mamura Alimova, Xushnoza Abduvohidova (Наманган, Узбекистан)	
HELPING STUDENTS TO BE MORE INDEPENDENT	235
Қанағат Алтайбекова (Жезказган, Казахстан)	
ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ ДАМУ ЖОЛДАРЫ	237
Катерина Борисенко (Київ, Україна)	
ОСОБЛИВОСТІ РЕДАКТОРСЬКОЇ ПІДГОТОВКИ РЕФЕРАТИВ	
(НА ПРИКЛАДІ РЕФЕРАТИВНОГО ЖУРНАЛУ «ДЖЕРЕЛО»)	239
Гулчехра Ботирбекова (Ташкент, Узбекистан)	
CREATE YOUR TEACHING PROCESS	241
Музаффар Ботиров (Гулистан, Узбекистан)	
ЁШЛАРДА МИЛЛИЙ МЕНТАЛИТЕТГА ЁТ	
“ДЕМОКРАТИЯ ЭКСПОРТИ”ГА ҚАРШИ ИММУНИТЕТНИ ШАҚЛЛАНТИРИШ	243
Абдувахоб Вахидов, Кубарро Мамадалиева (Самарқанд, Ўзбекистон)	
РОҶЕЪ БА ЧАНД УСУЛИ ҶАДИДИ КАЛИМАСОЗЌ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ ТОҶИК	245
Анна Гребенкіна (Київ, Україна)	
ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРИ МОВЛЕННЄВОГО	
СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ СИТУАТИВНИХ ВПРАВ	246
Гулвира Джангирова (Ташкент, Узбекистан)	
ХОРИЖИЙ ТИЛЛАРИНИ ЎҚИТИШДА МАҚОЛЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШ	248
Світлана Добровольська (Дубляни, Україна)	
TEACHING WITH VIDEO	249
Світлана Добровольська (Дубляни, Україна)	
WHEN TO TEACH PRONUNCIATION	250
Людмила Дратвина (Гомель, Беларусь)	
ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ДОШКОЛЬНИКОВ	252
Олексій Дядічев (Харків, Україна)	
ЗАЛЕЖНІСТЬ БАГАТСТВА МОВЛЕННЯ ВІД КОЕФІЦІЄНТА ІНТЕЛЕКТУ	254
Кулянда Еликбаева (Талдықорган, Казахстан)	
ОСОБЕННОСТИ УСВОЕНИЯ ВИДОВРЕМЕННЫХ ФОРМ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	256
Ғ.Е. Ештанаев (Жезқазған, Қазақстан)	
ДОСКЕЙ АҚЫН ТӘЛІМ АЛҒАН ОРТА ЖӘНЕ ОНЫҢ ЫҚПАЛЫ ТУРАЛЫ	257
Зауре Жанғабылова (Жезказган, Казахстан)	
СӨЗ ҚҰРАМЫНЫҢ ҰЛҒАЮЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚҰБЫЛЫСТАР	259
Зауре Жанғабылова (Жезказган, Казахстан)	
ЕТІСТІКТІҢ ЖАҚ, ШАҚ КАТЕГОРИЯЛАРЫ АРҚЫЛЫ ЖАСАЛҒАН ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМДЕРІ	261
С.С. Жумкина (Жезказган, Казахстан)	
ТАНЫМЫ ТЕРЕҢ, ТАЛҒАМЫ БИІК – ОМАР АҚЫН	263
Гулнора Зупарова (Ташкент, Узбекистан)	
ЧЕТ ТИЛИ МАШҒУЛОТЛАРИДА АХБОРОТ РЕСУРСЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ	265
Гузаль Инагамова (Ташкент, Узбекистан)	
ШАРҚ МОТИВЛАРИ “ЖОЗЕФ РЕДЙАРД КИПЛИНГ” ИЖОДИДА	266
Хафиза Исломова (Ташкент, Узбекистан)	
ЧЕТ ТИЛИНИ ЎҚИТИШДА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИНИНГ РОЛИ	267
Аліна Колеснікова (Київ, Україна)	
ФОРМУВАННЯ МОВНОКОМУНІКАТИВНИХ УМІНЬ	
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ МОВЛЕННЄВИХ ВПРАВ	268
Ольга Кухар (Макіївка, Україна)	
ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ СКЛАДНИХ	
РЕЧЕНЬ ІЗ ЗНАЧЕННЯМ ПЕРЦЕПТУАЛЬНОГО ЧАСУ В СУЧАСНІЙ ФРАНЦУЗЬКІЙ МОВІ	270
Машхура Маматова (Гулистон, Ўзбекистан)	
ГЁТЕНИНГ «ЁШ ВЕРТЕРНИНГ ИЗТИРОБЛАРИ» РОМАНИ ВА УНИНГ ЖАНР ХУСУСИЯТЛАРИ	271
Сарвиноз Мустафаева (Ташкент, Узбекистан)	
БЎЛАЖАК ЧЕТ ТИЛИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ ЎЗ УСТИДА МУСТАҚИЛ ИШЛАШИ	273
Фируза Норбоева (Ташкент, Узбекистан)	
ГРАММАТИКАДА ТРАНСПОЗИЦИЯ ТУШУНЧАСИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ ҲАҚИДА	275
Ғофир Омонов (Гулистан, Узбекистан)	
ИНСОН МАЪНАВИЙ КАМОЛОТИДА ЭСТЕТИК ҚАДРИЯТЛАР МАСАЛАСИ	277
Ольга Петрова, Наталія Попова (Харків, Україна)	
ІННОВАЦІЙНІСТЬ ПЕДАГОГІКИ ТА УСПІШНІСТЬ НАВЧАННЯ	278

Олена Покатілова (Київ, Україна)	
МЕТОДИКА АНАЛІЗУ РОМАНУ ДЖ. ФАУЛЗА "КОЛЕКЦІОНЕР"	
НА УРОКАХ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ У ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ	280
Христина Рибчак (Львів, Україна)	
НАВИКИ, ЯКИМИ ПОВИНЕН ВОЛОДІТИ УСНИЙ ПЕРЕКЛАДАЧ	282
Алмагул Умбетова (Жезказган, Казахстан)	
ҒАЛЫМ ЖАЙЛЫБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҒЫ	284
Фарида Ходжаева (Ташкент, Узбекистан)	
НЕМИС ТИЛИДАГИ РАНГЛАР БИЛАН БОҒЛИҚ ИБОРАЛАР	286
Шохида Хасанова (Ташкент, Узбекистан)	
ТИЛЛАРДА СЎЗЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-СЕМАНТИК	
ГУРУҲЛАНИШНИНГ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК АСОСЛАРИ	287
Наталія Хмілярчук (Львів, Україна)	
АНГЛО-АМЕРАКАНІЗМИ У РОЗВИТКУ СЛОВНИКОВОГО СКЛАДУ СУЧАСНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ	288
Муҳайёхон Ҳамидова (Наманган, Узбекистан)	
ЎТКИР ҲОШИМОВ ҚИССАЛАРИДА ФОЛЬКЛОР СЮЖЕТЛАРИНИНГ ЎРНИ	289
Сергій Цікавий (Донецьк-Вінниця, Україна)	
ТОПОС ФІКТИВНИХ МІСТ: ЯЛІВЕЦЬ Т. ПРОХАСЬКА ТА АМБРА ДЖ. ВАДЕРМЕЄРА	292
Лідія Чернецька (Київ, Україна)	
ФОРМУВАННЯ СТИЛІСТИЧНИХ УМІНЬ МАЙБУТНІХ	
УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ЗАСОБАМИ МОВНО-МОВЛЕННЄВИХ ВПРАВ	294
Жұпар Шаймерденова (Қазақстан, Талдықорған қаласы)	
ДУЛАТ ИСАБЕКОВ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ САЛТ-ДӘСТҮР АТАУЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ	296
Дурдона Эшбоева, Н.Х. Хасанова (Гулистан, Узбекистан)	
APPROACHES TO LEADERSHIP LEARNING AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT FOR TEACHING	299
Дурдона Эшбоева, Ф.О. Аллаярова, (Гулистан, Узбекистан)	
THE DIFFERENCES OF THE MODELS OF SCHOOL LEADERSHIP	300
ВІДОМОСТІ ПРО УЧАСНИКІВ /ВЕДОМОСТИ ОБ УЧАСНИКАХ	303
НАСТУПНІ КОНФЕРЕНЦІЇ / СЛЕДУЮЩИЕ КОНФЕРЕНЦИИ	
Информация для участников из стран СНГ	310
Інформація для учасників з України	313

Збірник наукових праць / Сборник научных работ
ЧАСТИНА 2 / ЧАСТЬ 2

Українською, російською, казахською, вірменською та англійською мовами

Матеріали XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції **«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»** // Збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2015 р. – 322 с.

Материалы XII Международной научно-практической интернет-конференции **«Проблемы и перспективы развития науки в начале третьего тысячелетия в странах Европы и Азии»** // Сборник научных трудов. – Переяслав-Хмельницкий, 2015 г. – 322 с.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

В.П. Коцур,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НАПН України,

ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Упорядники: Ю.В. Бобровнік, Ю.С. Табачок.

Верстка та дизайн: Ю.В. Бобровнік, А.М. Вовкодав, Ю.С. Табачок.

Проведення XII Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції
«Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії»
та видання збірника наукових матеріалів стало можливим завдяки організаційній підтримці
молодіжної громадської організації «Незалежна асоціація молоді»

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Матеріали конференції розміщені на сайті МГО «Незалежна асоціація молоді»
за адресою <http://conferences.neasmo.org.ua>

Адреса оргкомітету конференції:

08401, Київська обл. м. Переяслав-Хмельницький, вул. Сухомлинського, 32, кім. 108.

This image shows a single page of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

